

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu**

Həsən Hüseynov, Tofiq Bəhərçi

***Qərb-Şərq münasibətləri
xristian və islam təfəkkürü
baxımından***

*Xalqımıza və vətənimizə istiqlal bəxş edən, bu
istiqlalı ləyaqətlə qoruyan, 40-50 il ona məğrurluq
və ucalıq öyrədən, nüfuz gətirən və güc-qüvvət
verən, 30 il xalqımıza rəhbərlik edən, fitri istedadı
və şəxsi keyfiyyətləri ilə Qərbi və Şərqi, xristian və
islam dünyasını heyrtləndirən, vüqarından və
ucalığından qürur duyduğumuz milli Öndərimiz
Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunur.*

Müəlliflər

- 9006 -

Bakı - 2005 n. Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə, Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktor: tarix elmləri doktoru,
professor Mehdi Salahov

Redaktorlar: O.Məmmədov (Qəbələli),
X.Turabova

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru, prof. M.Salahov
tarix elmləri doktoru, prof. H.Əlibəyli
fəlsəfə elmləri doktoru R.Osman-Zadə

Kompüterdə yığanlar: Mehriban Əliyeva
Aynur Əliyeva

Həsən Hüseynov, Tofiq Bəhərçi. «Qərb-Şərq münasibətləri
xristian və islam təfəkkürü baxımından». Bakı, «Təknur»
mətbəəsi, 2005 (442 səh.)

Monoqrafiya da Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri fəlsəfi və tarixi baxımdan araşdırılır.

Göstərilir ki, Qərb-Şərq münasibətləri xristian-islam münasibətlərindən daha qədim tarixə malik olmuş, amma onlar arasında da ziddiyyətlər, qarşıdurmalar və itiləflər baş vermişdir. Xristianlıq və sonralar isə islam meydana çıxdıqdan sonra Qərb-Şərq münasibətləri ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən məsələ və problemlər ətrafında da daha kəskin formada davam etdirilmişdir. Burada Qərb ictimai fikrinin və fəlsəfəsinin Şərqin maddi-mənəvi dəyərlərinə, elminə, fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə və sivilizasiyasına münasibətinin ikili mövqei; dinin ikili xarakteri, onun xalqlar və dövlətlər arasındakı itiləflərdə oynadığı rol məsələsi; Qərb-Şərq arasındakı müasir ideya mübarizəsində «islam təhlükəsi», «xristian-slavyan birliyi» və «islam həmrəyliyi» ətrafında gedən ideya mübarizəsi məsələləri, islam fundamentalizminin ikili anlamı, «sivilizasiyaların toqquşması» təliminin mahiyyəti; Qərb-Şərq münasibətlərinin Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində yeri; Azərbaycanda dini tolerantlıq siyasəti məsələləri tədqiq olunur.

ISBN 9952-428-00-6

© «Təknur» mətbəəsi – 2005

Mündəricat

Giriş	4
I FƏSİL Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri tarixi kontekstdə	8
§ 1.1. Xristian-islam qarşıdurmasının tarixi kökləri və ideya-siyasi istiqamətləri.....	8
§ 1.2. «Xaç yürüşləri islam təcavüzkarlığına cavab» idimi?	50
§ 1.3. Şərq dini-mənəvi irsi: klassik və müasir Qərb fəlsəfəsi baxımından	71
§ 1.4. Azərbaycan ictimai-siyasi fikri və «Qərb-Şərq» münasibətləri məsələsi.....	101
II FƏSİL «İslam təhlükəsi, yoxsa islama qarşı təhlükə?»	131
§ 2.1. «Qərb-Şərq» və «xristian-islam» qarşıdurmasının ikili anlamı	131
§ 2.2. Qərb mütəfəkkirlərinin Məhəmməd peyğəmbər və islam haqqında baxışları	179
§ 2.3. Fundamentalizm və «islam təhlükəsi» haqqında ikili mövqe: mif və reallıqlar	205
III FƏSİL «Rusiya, Qərb, islam: sivilizasiyaların toqquşması?»	247
§ 3.1. Hansı daha təhlükəlidir: «Birləşmiş islam ştatları», yoxsa «xristian-slavyan birliyi?»	247
§ 3.2. Şərq-Qərb sivilizasiyaları: münaqişələr və müharibələr, yoxsa dialoq və əməkdaşlıq?	296
IV FƏSİL İslam və «İslam amili» Rusiya və postsovet məkanı müsəlman ölkələrində siyasi faktor kimi	326
§ 4.1. «İslam amili»nin tarixi kökləri	326
§ 4.2. İslam: Rusiya və postsovet məkanı müsəlman ölkələrində dünən və bu gün (dini-siyasi və fəlsəfi araşdırma).....	340
§ 4.3. Suveren Azərbaycan: yeni sosial-siyasi mühit və dini tolerantlıq siyasəti.....	419
Son söz əzəli	437

GİRİŞ

Qərb-Şərqlə və xristian-islam əlaqə və münasibətləri tarixilik baxımından yeni məsələ deyildir. Tarixşünaslıqda, dinlərin tarixində, ictimai-siyasi fikir və fəlsəfə tarixində ayrı-ayrı dövrlərdə Qərb-Şərqlə və xristian-islam münasibətləri haqqında qərblilə və şərqlilə tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif mövqelilə və ideyilə istiqamətli tədqiqatlar aparılmış və əsərlər yazılmışdır.

Biz də bu tədqiqatımızda imkan daxilində, məhz həmin əsərlərdən bəhrələnmişik. Elə tarixi-coğrafi baxımdan «Qərb-Şərqlə» məfhum və anlayışları tarixi ədəbiyyatlarda özünə yer aldıqdan sonra Qərb və Şərqlə arasında fikir müxtəlifliyi, əqidə fərqləri və qarşıdurmalar və ziddiyyətlər yaranmağa başlamışdır.

Ötən minilliklərdə, xristianlığa və islama qədərki tarixi dövrlərdə həmin Qərbin və Şərqlin müxtəlif coğrafi-inzibati ərazi həddlərində məskunlaşan xalqların özlərinin müxtəlif dini etiqadları olmuş və onların həyat tərzində, məənəvi-əxlaqi dəyərlərində mühüm rol oynayan dinlər meydana çıxmışdır.

Dinlərin və dini təriqətlərin tarixi şahidlik edir ki, hətta əsası eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Hind şahzadəsi Siddhartha Qautama-Budda (təqr. b.c.e. 567-488) tərəfindən qoyulan, ilk əvvəllər yeretika (küfr) hesab edilən, III əsrdə isə rəsmi din kimi elan olunan buddizm dini-mifiki fəlsəfəsinə, əsası bizim eranın I əsridə Roma imperiyasının Şərqlə əyaləti olmuş ulu tarixli Fələstin torpağında İsus Xristos (İsa peyğəmbər) tərəfindən qoyulan xristianlığa və nəhayət, əsası yenə Ərəbistanda, lakin bu dəfə eramızın VII əsridə Məhəmməd tərəfindən qoyulan islam dininə qədərki tarixdə Qərb və Şərqlə xalqlarının fetişizm, totemizm, şamanizm, animizm və b. bu kimi daha qədim, daha ulu tarixi keçmişə malik olan mifiki dinləri, ilkin dini-mifoloji, psixoloji, sosial, qnoseoloji və nəhayət etnoqrafik köklü və mahiyyətli dinləri və etiqad formaları olmuşdur.

Tarixdən bellidir ki, Yaxın Şərqlə və Aralıqla dəniz coğrafi əraziləri bütövlükdə qüdrətli Roma imperiyasının tərkibinə daxil olduqdan sonra «tarixi kökləri ilə qədim Şərqlə mədəniyyətinə bağlı olan və ondan bəhrələnən» xristianlıqla müstəqil bir din kimi formalaşmağa başladı. Beləliklə, qərblilə - xristianlıqla, şərqlilə isə - Məhəmməd peyğəmbərin yaratmış olduğu islamı qəbul etdilər. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, islam dinli Şərqlə ölkələrinin özlərində də islama qədər xristianlıqla mövcud olmuşdur. Uzun tarixi dövr ərzində həm islam, həm də xristian dinli xalqlar bəşər nəslinin yaratmış olduğu tarixi dəyərlərdən qarşılıqlı bəhrələnmişlər.

Bu bir inkar olunmaz faktıdır ki, Qərb-Şərqlə ixtilaf və qarşıdurmaları daha qədim tarixə malik olmuşdur. Onların arasında bu ziddiyyətlər başlanarkən nə xristianlıqla vardı, nə də islam dini. Lakin bu da bir faktıdır ki,

məhz həmin dinlər meydana çıxdıqdan sonra, artıqla orta əsrlərdə ayrı-ayrı iri feodallar, zadəganlar və başqa hakim zümərələr bu qarşıdurmaları daha da alovlandıraraq təcavüzkar savaşıqlar həddinə çatdırmış, bu məqsədlə xristianlıqla - Şərqlə, müsəlmanlara qarşı «xaç yürüşləri» formasından, islam dinli Şərqlə ölkələri və xalqları isə - «Ərəb xəlifəçiliyi» və islam millətçiliyi prinsipinə əsaslanan panislamizm dini-siyasi ideologiyasının səfərbəredici vasitə və mübarizə formasından istifadə etmişlər.

Bir sözlə, tarixi Qərb-Şərqlə qarşıdurması və ziddiyyətlərinin xüsusiyyətləri ondan ibarət olmuşdur ki, xristianlıqla və islam meydana çıxıb güclü ideyilə təsiri qazandıqdan sonra, həmin dinlər daim bu növ qarşıdurma və ziddiyyətlərə yardımçı olmuş, aralarındakı münasibətlərin daha kəskin və barışmaz xarakter alaraq açıqla savaşıqlar həddinə çatdırılmasında yaxından iştirak etmiş, bu mübarizəyə güc-qüvvət və istiqamət vermişlər.

Qərb-Şərqlə və xristian-islam ziddiyyətləri və qarşıdurmaları tarixən bu coğrafi ərazilərdə və dinlər arasında müxtəlif ideyilə istiqamətlərində aparılmışdır. Belə ki, ilkin orta əsrlərdən başlayaraq xristian ölkələri islamçılıqla və müsəlmanlara qarşı mübarizə forması kimi təqribən iki yüz ilə yaxın davam etdirdiyi «səlib müharibələri» və ya «xaç yürüşləri»ndən istifadə etdiyi halda, sonrakı tarixi dövrlərdə qərblilərin Şərqlə və müsəlmanlara qarşı bu təcavüzkar yürüşləri həmin iri Qərb dövlətlərinin Şərqlədəki geniş iqtisadi-siyasi, bir çox hallarda isə hərbi təzyiqlərinə əsaslanan müstəmləkəçilik siyasəti ilə əvəz olunmuş və bu istiqamətdə davam etdirilmişdir.

Müsəlmanlar isə, o cümlədən xəlifət özü də, Orta əsrlərdə Qərbin «xaç yürüşləri»i zamanında baş verən təcavüzkarlıqlara və xristian-islam qarşıdurmasına cavab tədbiri kimi islamçılıqla hərəkatından, sonrakı tarixi dövrlərdə isə islam dinli və ya müsəlman xalqların birliyi zəminində panislamizm və açıqla millətçilik dini-siyasi ideologiyasına əsaslanan «cihaddan» və milli-azadlıqla hərəkatından istifadə etmişlər.

Bütün bunlar, heç şübhəsiz, X və XVIII-XIX yüzilliklərdə Qərb-Şərqlə və xristian-islam qarşıdurmasını əsaslandıraraq, ona yardımçı olub istiqamət verən mübarizənin forma, üsul və vasitələridir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, Qərblilə Şərqlə və xristianlıqla islam arasında müxtəlif ideyilə istiqamətli kəskin ideoloji qarşıdurma, dini-siyasi mübarizə, savaşıqlar və vuruş bütün tarixi dövrlərdə fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdir. Orta əsrlərdə və yeni dövrdə də sənəməyən bu proses eyni uğurla bizim zəmanəmizdə - XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində də davam etməkdədir.

Bu tarixi dövrlərdə baş verən ixtilaf və qarşıdurmalar - Qərbi Avropada formalaşan, çoxsaylı ideoloqlar və siyasətçilər tərəfindən qəbul ediləb təbliğ olunan «sivilizasiyaların toqquşması» ideoloji-siyasi mübarizə doktrinası, Şərqlədə isə dini təriqətçilik, fundamentalizm və neovəhəbizm ideologiyasının köməyiylə həyata keçirilir. Bunlar hamısı tarixi reallıqlar-

dır və onları olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. Coğrafi-İnzibati ərazi məfhum və anlayışı kimi tarixdə olan və qalan Qərb və Şərqi arasındakı ikili, fərqli mövqe və münasibətlər, ziddiyyət və qarşıdurmalar, sonrakı dövrlərdə - daha dəqiq desək, xristianlıq və bir qədər sonralar isə islam meydana çıxdığı vaxtlardan başlayaraq, bu dinlərin özləri tərəfindən daha hücumçu formada davam etdirilmiş, bu dinlərin təmsilçiləri və onların dini-siyasi havadarları tərəfindən açıq təcavüzkarlıq forması kimi istiqamətləndirilmişdir. Dünya dinləri kimi formalaşan xristianlıq və islam, onsuz da gərgin olan bu münasibətləri daha da dərinləşdirdi, qarşıdurmanın alovlanması və təcavüzkarlıq yürüşləri dərəcəsinə çatdırılmasında katalizator rolunu oynadı, ona yeni güc və istiqamət verdi. Bəşər tarixində elə bir dövr gəlib çatdı ki, xristianlıq və islam dinləri arasındakı dini-siyasi və mənəvi köklü ziddiyyətlər, aralarında mövcud olan məram və məqsəd fərqləri bu dinlərdə etiqad edən xalqları və dövlətləri də bir-birinə qarşı qoymağa başladı. Qərb-Şərqi, xristian-islam mənəvi dəyərlərinin, bəşər fəlsəfəsi, elmi və sivilizasiyasının inkişafı və onların ilkin (əzəli) tarixi kökləri məsələsi də Qərbin və Şərqi dənənki və bugünkü fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində kəskin qarşıdurmaya və bəzən ideyalar mübarizəsinə səbəb olmuşdur. Bəşər tarixində bunlara aid misallar az deyildir. Xristian və islam qarşıdurması, ərazi iddiaları, siyasi-ideoloji mövqelərin hegemonluğu iddiası - bu gün həmin dinlər arasında «yarış» doktrinasına çevrilmişdir. Qarşıdurmaların belə kəskin hal aldığı bir zamanda Qərbdə bəşəriyyət üçün daha təhlükəli olan «sivilizasiyalar arasında qarşıdurmalar» da bugünkü ideoloji-siyasi mübarizə meydanında özünə yer almışdır.

Bugünkü Qərbin (bəzi hallarda elə Şərqi də!) güclü separatçı təbliğatı sayəsində baş verən dini zəminli qarşıdurmalar böyük və kiçik (oxu: çoxsaylı və azsaylı - H.H., T.B.) xalqların və millətlərin özləri arasında ayrı-seçkilik əsaslanan millətçilik hərəkatına çevrilmişdir. Bir çox hallarda eyni dinli, eyni milli-etnik mənşəli və köklü xalqlar və millətlər də öz aralarında dağıdıcı separatçılığa, milli-dini ekstremizmə müşayiət olunan mövqelərə meyil göstərirlər.

Etiraf olunması nə qədər acınacaqlı olsa da, belə mövqe və baxışlar keçmişdə olduğu kimi, elə müasir dövrdə də daha çox islam dinli ölkələr və xalqlar arasında müşahidə olunur. Bunun üçün elə SSRİ dağılıdıqdan sonra müstəqillik qazanmış islam dinli postsovet məkanında yerləşən suveren müsəlman ölkələrinin özlərinin daxilində baş verən proseslərə nəzər salmaq kifayətdir. Bu təbliğatın təsiri ilə separatçı və ekstremist «islam» - qurub-yaratmağa, milli-dini birliyə və həmrəyliyə çağıran ilkin tarixi islama, əzəli dini-mənəvi dəyərləri fundamental islama və müsəlmanların özlərinə qarşı qoyulur.

Belə baxış və mövqelər də, heç şübhəsiz, Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşıdurmasında və sivilizasiyaların bugünkü mübarizəsində, bu qarşı-

durma yarışında islamçılığın mövqeyini zəiflədir, onun dini-siyasi təsirini azaldır.

Bunları nəzərə alaraq, biz bu kitabda Qərb-Şərqi və xristian-islam münasibətləri tarixinin köklü, müxtəlif məram və məqsədli, ideya-siyasi istiqamətli mövqe və baxışlar sisteminin tam və əhatəli tədqiqini deyil, olsa-olsa, keçmiş və bugünkü reallığın mövcud vəziyyətini əsaslandıraraq bu münasibətlərin tarixi köklərinin, ideya istiqamətlərinin, məram və məqsədlərinin bəzi cəhətlərini araşdırıb onlara aydınlıq gətirməyi öz qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bunlara nə dərəcədə nail olduğumuza isə hörmətli və tələbkər oxucularımız hökm verməlidirlər.

I FƏSİL

QƏRB-ŞƏRQ VƏ XRİSTİAN-İSLAM MÜNASİBƏTLƏRİ
TARİXİ KONTEKSTDƏ§ 1.1. XRİSTİAN-İSLAM QARŞIDURMASININ TARİXİ
KÖKLƏRİ VƏ İDEYA-SİYASİ İSTİQAMƏTLƏRİ¹

*«Ərəb-müsəlman mədəniyyəti islam dininə etiqad edən xalqların inkişafı yolunu bir neçə əsr qa-
baqcadan müəyyənləşdirmişdir...Avropa xalqları-
nın mədəniyyətləri də ona çox borcludur».*

O.Q.Bolşakov

Bu, ərəb dünyasının tarixi keçmişinə yaxşı bələd olan, bu tarixin xəlifəlik kimi ən yüksək və qüdrətli dövlətçiliyi tarixini özünün 4 cildlik «Ərəb xəlifəliyi» kitabında araşdıran, ərəbşünas-tarixçi alim O.Q.Bolşakovun «Ərəb-müsəlman» mədəniyyəti və sivilizasiyasının Şərq və Qərb xalqları və dövlətlərinin inkişafı və intibahındakı rolu və yeri haqqında mövqə və baxışlarıdır.

Qərb-Şərq ixtilafı və qarşidurması tarixi məsələdir və onun özünün islama qədərki tarixi mərhələsi olmuşdur. Bu məsələ hələ islamın meydana çıxmadığı vaxtlarda da xristianlığın iştirakı və müdaxiləsi ilə xalqlar və dövlətlərarası qarşidurma formasında həyata keçirilmişdir. Orta əsrlərin ilkin çağlarında isə Qərbin iri dövlətləri Şərqi çıxmaq üçün öz aralarında ixtilafı mövqə yarışına başlamış, bu yerlərdə hegemon mövqə qazanmaq üçün xristian dini amilindən, bu dinin səfərbəredici mövqeyindən istifadə etmişlər. İslam dini yarandıqdan sonra isə Qərb-Şərq xalqları və dövlətləri arasındakı bu qarşidurma və ziddiyyətlər daha da güclənərək kəskin forma almış və elə o zamandan başlayaraq, «Qərb-Şərq» ziddiyyətlərinə «xristian-islam» qarşidurması da əlavə olunmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, xristian Avropası hələ uzaq keçmişdən başlayaraq Şərqi və islama qarşı çıxmaq üçün müxtəlif ideya-siyasi və dini istiqamətli daha təsirli forma, üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir. Lakin Şərq də bunları cavabsız qoymamış, Qərbin iqtisadi-siyasi və ideoloji təxribat və təzyiqinə, açıq müstəmləkəçilik siyasətinə, bir çox hallarda isə təcavüzkarlıq əməllərinə cavab vermək üçün XIX əsrdə başqa mübarizə formaları ilə yanaşı, həm də islam dinli və türk milli-etnik mənşəli xalqların və dövlətlərin milli-dini birliyinə və həmrəyliyinə əsaslanan

¹ Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin ilkin ziddiyyətli tarixi mərhələləri haqqında daha ətraflı bax: Анатолий Уткин. Вызов Запада и ответ России. М., 2002.

«panislamizm» və «pantürkizm» ideoloji-siyasi hərəkatını açıq mübarizə silahı kimi ortaya atmışdı. Bu siyasət xristian dinli ölkə kimi Rusiyada da həyata keçirilmişdi. Lakin Qərbin milli dövlətçilik prinsipinə uyğun olan qərəzli «Şərq siyasətindən» fərqli olaraq tarixi Rusiya imperiyasının milli siyasətinin özünün də bozi spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu, heç şübhəsiz, buradakı əhəlinin xeyli hissəsinin türk milli-etnik mənşəli və islam dinli olması ilə bağlı idi. Məhz buna görə də Qərbdən fərqli olaraq bu ölkədəki «Şərq siyasəti» tarixən açıq düşmənçilik və milli-dini ayrı-seçkilik mövqeyindən həyata keçirilmişdir və bu gün də eyni mövqedən həyata keçirilməkdə davam edir. Burada milli-etnik zəminli türkçülüyə, dini zəminli islamçılığa qarşı mübarizə ölkənin siyasi və ideoloji mübarizəsinin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir. Məhz bu mövqeyə cavab olaraq «pantürkizm» və «panislamizm» dini-siyasi ideologiyasına meyli yəni-dən formalaşmağa və güclənməyə başlamışdı. İri Qərb dövlətlərinin milli-dini zəminli mübarizə formaları sonralar islam dini zəminli cərəyançılığa, tərifiçiliyə və dini ordenciliyə qarşı yönəlmişdi. Bu gün, Qərb-Şərq, xristian-islam qarşidurmasının daha da gücləndiyi müasir şəraitdə isə həmin proseslər dini separatçılıq və ekstremizm, fundamentalizm və vəhhabizmə qarşı mübarizə adı altında aparılır.

Çoxəsrlik tarixə malik olan bu qarşidurma prosesi son zamanlar daha da güclənərək, dini-siyasi və milli qarşidurma forması almış, xalqlar və dövlətlərarası münasibətlərdə özünün ən kəskin və yüksək ideya-siyasi mübarizəsi həddinə – dövlətlərarası siyasət formasına çatdırılmışdır. Bu gün «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşidurması müxtəlif dinli, müxtəlif milli-etnik mənşəli xalqların ictimai-siyasi, fəlsəfi-politoloji fikrini və dini təlimlərini daha çox maraqlandıran bir məsələyə çevrilmişdir.

Doğrudan da bu realiaqlar Qərb-Şərq, xristian-islam qarşidurması məsələsinin daha prinsipial və inkarolunmaz cəhətidir. Xristianlıqla islamçılıq arasında tarixən mövcud olmuş ziddiyyət və qarşidurmalar bu gün də davam edir. Lakin bu konfliktin özünün də müəyyən tarixi dövrləri, enişli-yoxuşlu mərhələləri və realiaqları olmuşdur. Bunlara da göz yumulmamalı, bunlar da inkar edilməməlidir.

Qərb və Şərq, xristian və islam dinli ölkə və xalqların öldə etdikləri bütün tarixi nailiyyətlər - ictimai-siyasi fikrin inkişafı, fəlsəfə, elm, incəsənət, bütövlükdə sivilizasiya heç bir zaman vahid coğrafi ərazili bir dövlətin, təkə bir xalqın, bir millətin və dinin adına yazıla bilməz, «onun-kulaşdırıla» bilməz.

Azərbaycanın tanınmış fəlsəfi tarixçisi Z.Quluzadə doğru olaraq qeyd edir ki, «tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində Şərq və Qərb fəlsəfəsinin prinsipial ümumi cəhətləri olmuşdur».¹

¹ З.Кулибада. Закономерности развития Восточной философии XIII-XVI вв. (регион ислама) и проблема Запад-Восток. Б., 1983, с.13.

Bu, doğrudan da belə olmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, bəşəriyyətin bütün tarixi inkişafı mərhələlərində bəşəriyyət bütün xalqların – coğrafi mövqelərindən, dinindən və milli-irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, yaratmış olduğu maddi-mənəvi dəyərlərdən bəhrələnməmiş və zənginləşmişdir. Zaman-zaman Qorb qədim Şərqdən, Çinin, Hindistanın, Şimali Afrikanın islama qədərki tarixi nailiyyətlərindən, sivilizasiyasından, sonrakı tarixi dövrlərdə isə islam sivilizasiyasından istifadə etmişdir. Şorq, islam və bu dinli xalqlar da eyni qarşılıqlı bəhrələnmə və zənginləşmə yolunu keçmişlər: Şorq da öz növbəsində qədim Yunan və Roma mədəniyyəti və sivilizasiyası dəyərlərinə müraciət etmiş, onlardan bəhrələnməmişdir. Bir sözlə, istər mədəniyyət və sivilizasiya, istərsə də elm, fəlsəfə və başqa dəyərlər təkcə bir xalqa, bir dövlətə məxsus olmamışdır. O, bütün bəşəriyyətin malı, nailiyyəti olmuşdur. Biz, hətta müxtəlif dinlərin və dini dəyərlərin özlərinin də qarşılıqlı faydalanmasını, onlar arasındakı ümumbəşəri cəhət və prinsiplərin olmasını da inkar edə bilmərik.

Rusiyalı şorqsünas, akademik S.F.Oldenburq da (1863-1934) tarixə, xüsusilə Şorq tarixinə yaxşı bələd olan bir şəxs kimi özünün «Qorbin Şorqla əlaqələri qədimdir» adlı məqaləsində «qoca Şorq» və «yeni Şorq» anlayışından, onların müxtəlif tarixi dövrlərdə bəşər nəslinə verdiyi tarixi tövhələrdən bəhs edir. Akademik yazır: «Biz bilirik ki, böyük ruh yaratıcısı olan qoca Şorq bizə elə bir əbədî örnək bəxş etmişdir ki, o insan üçün gərəklisini heç bir zaman itirməmişdir... Bununla yanaşı, onu da bilirik ki, yeni Şorq da belə böyük imkana malikdir, onda olan keçmiş əsonələr hələ də ölməmişdir».¹ Akademik Oldenburq doğru deyir. Deməli, «böyük ruh» yaradan Şorqin keçmiş «qocası da», bugünkü «yeni də» tarixən dini etiqad formasından və milli-etnik mənşə və mədəniyyətdən asılı olmayaraq bəşəriyyətə təkcə «əbədî örnək» olmuş, ona «təhlükə mənbəi» olmamış və bələlər gətirməmişdir.

Şorq ruhunun və maddi-mənəvi dəyərlərinin böyüklüyündən danışan şorqsünas alim daha sonra belə yazır: «Avropalılar başa düşüb anladılar ki, qüdrətli elm-bilik silahına² malik olmadıqda belə Şorq insanın mənəvi qüdrətini, onun dünyagörüşü və təfəkkür tərzinin gücünü-qüdrətini tam açıqlamışdır. Avropalı bunu dərk etməklə Şorqin bu heyrətamiz insanının gələcəyinə inam verir. Şorq olmasaydı, biz bunları bilməzdik».³

Müəllif, eyni zamanda, Qorb dünyası ilə Şorqin əlaqə və münasibətlərindən, bu münasibətlər zəminində onlar arasındakı müxtəlif moram və məqsədli, ideya istiqamətli proseslərdən söhbət açır. O, bu tarixi münasibətlərdə Misirin, Feniyanın, Kərfogenin, İrannın, Hindistanın, Çinin, Yunanıstanın və Makedoniyalı İskəndərin rolundan danışır. Qorb-Şorq münasibətlərini

¹ Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1982, с.5.

² Müəllif burada riyaziyyat və başqa texniki elmləri nəzərdə tutur.

³ Yene orada, s.7-8.

Oldenburq belə sosiyyələndirir: «Qosbkar moxqollar meydana çıxdı, Rusiyaya qarşı tatar zülmü başladı. Şorq missioner və tacirlərin axını başlandı». Müəllifin fikrinə «Şorqda meydana çıxan xristianlıq Qorbi fəth etdi və özünü müqəddəs «Kitabı» - Bibliyanı da Qorbə verdi... Bizans Romanı əvəz etdi və bununla da Qorbin Şorqla əlaqəsi daha da gücləndi».¹

Burada bir qaçılmaz həqiqət də yaddan çıxarılmamalıdır. Doğrudan da, Qorblə Şorq arasındakı münasibətlər öz növbəsində təkcə onlar arasındakı tarixi ziddiyyət və qarşıdurmalarla müşayiət olunmamış, eyni zamanda onların arasındakı münasibətlər bir-birindən qarşılıqlı faydalanma ilə daha da zənginləşmişdir. Bunlar azlıq edirsə, bir sosiyyəvi misaldə islamşünas və ictimai-siyasi xadim kimi tanınan Vladimir Çerevanskiyə (1836-?) yada salaq. İslamşünas alim «İslam dünyası və onun oyanışı» adlı əsərində yazmışdır: «Müsəlmanlar vaxtilə özünəməxsus bir tərdə, lakin hər halda ümumbəşər mədəniyyətinin və sivilizasiyasının inkişafına tökan vermiş yaradıcılıqla məşğul olmuş böyük nümayəndələrinin adlarını fəxrilə çəkə bilərlər. Sivilizasiya yalnız böyük zəka sahiblərinə məxsusdur, xalq kütləsi isə onların arxasınca gedir. Müsəlmanlar islam dünyasının ən böyük dühalarının sivil əsərlər yaratmaq sahəsində ötən dövrdə yaradılmış sambalı abidələri də fəxrilə göstərə bilərlər. Lakin artıq neçə əsrdir ki, ümumbəşər mədəniyyəti islamdan cüzi də olsa belə yeni töhvələr almır, keçmiş abidələri isə tarix tərəfindən ya unudulmuş, ya da ən kobud şəkildə viran edilmişdir».²

Biz də islamşünas alimin belə bir fikri ilə razıyıq ki, bəli, doğrudan da böyük zəka sahibləri olan müsəlmanlar uzaq tarixi keçmişlərdən «sivil əsərlər» və «sambalı abidələr» yaratmış və «ümumbəşər mədəniyyətinin inkişafına tökan vermişlər». Bunlar tarixdə olanlar, baş verənlər və təkzib oluna bilinməyənlərdir. Yaxşı ki, Qorbin Şorq və müsəlmanlara qarşı «xaç yürüşlərinə» yaxşı bələd olan islamşünas alim tarixin bu realitətinə göz yuma bilməmişdir. O ki qaldı islamşünas alimin «son neçə əsr ərzində» «islamın ümumbəşər mədəniyyətinə töhvələr verməməsi» haqqındakı baxışlarına, açığını desək, bu məsələdə o təkcə islama və islamın maddi-mənəvi dəyərlərinə qarşı deyil, eyni zamanda tarixi inkişaf qanunlarını qəbul etmək istəməmişdir. Belə ki, bir tarixçi və şorqsünas alim kimi o, islamçılıq və xristianlıqdan asılı olmayaraq tarixi maddi-mənəvi dəyərlərin, mədəniyyət və sivilizasiyaların mərhələli inkişaf qanunauyğunluğunu, enişli-yoxuşlu, intibahlı-süqutlu, hətta məhvə məruz qalmaları kimi keçdiyi tarixi inkişaf yolunun qanunlarını nəzərə almamışdır.

Məlum həqiqətdir ki, tarixi mədəniyyət və sivilizasiyalar ayrı-ayrı tarixi dövr və mərhələlərdə yaranırlar, inkişaf edirlər, süquta varıb məhv olurlar. Məhv olmuş, tarix səhnəsindən çıxmış mədəniyyət və siviliza-

¹ Müəllif burada riyaziyyat və başqa texniki elmləri nəzərdə tutur, s.5.

² Вл. Череванский. Мир ислама и его пробуждение. т. II. С.-Петербург, 1901, с.220.

siyanı daha yenisi, daha mütərəqqi olanı, zamanın artan tələbinə cavab verə bilən yeni maddi-mənəvi dəyərlər, mədəniyyət və sivilizasiyalar əvəz etmişlər. Bu, həm qeyri-islami maddi-mənəvi dəyərlərə, həm də elə islam elminə, maddi-mənəvi dəyərlərinə və sivilizasiyalarına da aiddir.

Burada başqa yol yoxdur. Tarixin göstərdiyi yol belədir.

Qərbin ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikir tarixində islam dini amili ilə xristian dinli təfəkkür tərzini və siyasətini arasında ziddiyyət və qarşıdurmaların çoxəsrlik tarixi vardır. Lakin müsəlmanlara qarşı açıq qəsbkarlıq və təcavüzkarlıq müharibələri tarixi şəraitdən asılı olaraq, məzmun və mahiyyət dəyişməz qalmaqla öz forma və üsulunu dəyişmə yolu ilə aparılmışdır. Əgər orta əsrlərdə Qərbin müsəlman dünyasına qarşı təzyiqli siyasəti «xaç yürüşləri» formasında həyata keçirilirdisə, sonrakı tarixi inkişaf mərhələsində, ilkin kapitalizm dövründə bu mübarizə forması daha yeni ideya istiqaməti almağa başlamışdı. Bu siyasət, bu əməl - xristian dinli dövlətlər tərəfindən bir ölkədə güclü hərbi-siyasi və iqtisadi təzyiqli yolu ilə geniş müstəmləkəçilik sistemi yaratmaq formasında, başqa bir islam ölkəsində məlum məram və məqsədli dini missionerlik siyasəti formasında, ayrı-ayrı hallarda hərbi bloklara sürükləmək formasında və nəhayət, orta əsrin «xaç yürüşləri» zamanında olduğu kimi təcavüzkarlıq formasında həyata keçirilirdi. Tarixdən yaxşı bellidir ki, yeni və ən yeni tarixi dövrlərdə onlar öz mübarizə formaları və üsullarının ideya istiqamətini yenə də dəyişərək, müsəlman dünyasında öz iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji təsirlərini saxlamaq üçün (onlar arasındakı fərqlərə baxmadan) dini missionerlik, ekstremizm, separatizm, dini fundamentalizm, vəhəbizm və terrorizmə qarşı mübarizə adı altında aparılan mübarizə formalarından da istifadə etmişlər.

Tarixi yaddaşlarda bu cür misallar çoxdur. Şərqi və islama qarşı bu qərəzli və açıq düşmən münasibətini islam dünyasının bütün qabaqcıl, mütərəqqi baxışlı ziyalı və mütəfəkkirləri, dini-siyasi xadimləri pisləmişlər. Tarixi Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşıdurması ideyasını, «islam təhlükəsi» doktrinasını geniş təbliğ edənlərə tutarlı cavab verənlərdən biri - İran İslam inqilabının baş sükançısı İmam Xomeyni olmuşdur. İmam, əslində özləri Şərqi, islama və müsəlman dünyasına düşmən kəsilən, oralarda iqtisadi-siyasi, hərbi-strateji mövqe və maraq güdən, yeri gəldikcə Şərqi müsəlman ölkələrinə qarşı «xaç yürüşləri» təşkil edib, təcavüzkarlıq müharibələri aparan, özlərinin bu yerlərdəki heç bir hüquqi-siyasi akt və normalarla məhdudlaşdırılmayan geniş imtiyaz və hüquqlarına arxalanıb böyük ərazi həddüdlü müstəmləkəçilik sistemi yaradan, bir sözlə, qərəzli Şərqi siyasəti aparan qərblilərə cavab verərək demişdir: «İslamı məhv etmək məqsədilə üç yüz ildən artıq bir zaman ərzində müsəlman dünyasının böyük hissəsini zor gücünə işğal etmiş və onu (oxu - islamı - H.H., T.B.) hələ xaç yürüşləri zamanından başlayaraq özlərinin maddi maraqları və siyasi hökmranlıqları yolunda başlıca maneə hesab etmişlər».¹

¹ «Исламский фактор» в международных отношениях в Азии. М., 1987, с.125.

Doğrudan da islam, dünyanın böyük ərazi həddüdlərində, milyonlarla sadə adamlar arasında güclü ideya təsirinə malik olduğu, onların həyat tərzini müəyyən edən amilə çevrildiyi bir zamanda, o, Qərb üçün «problemə» çevrilmişdir. Xomeyni kimi, Ziauddin Sərdar və Zəfər Malik də özlərinin «Məhəmməd» adlı əsərində islamın Qərb qarşısında yaratdığı «manea» və «problemlərdən» bəhs edirlər. Onlar yazırlar: «Qərbin islam «problemini» həll etmək siyasəti müsəlmanlara qarşı bir sıra təsviri gəlməz cinayət və zorakılıqlara gətirib çıxarmışdır. Neticədə, Avropa təfəkküründə və Avropa tarixində islam barəsində iblisinə və yabançı dəyər statusu yarandı».¹

İslam dini məsələli müəlliflər haqlıdır. Doğrudan da, Avropa düşüncə tərzində və anlayışında islam dini və islam təfəkkür tərzinə qarşı «iblisinə və yabançı» münasibət, gözügötürməzlik hissi bütün zamanlarda təbliğ olunmuşdur. Lakin bu mövqe və baxışlar cavabsız da qalmamışdır. Belələrindən biri də fransız şərqişünası L.Masinondur. Fransız alimi Masinon belə bir cavabı Şərqi, islam dünyasına, onun yaratmış olduğu elmə, fəlsəfəyə və sivilizasiyaya yaxşı belə olmaq istəyən islamşünas filosof A.V.Saqadəyevdən (24.02.1931-22.01.1997) almışdır. Məlumdur ki, Masinon bu cavabı ısrarlaqla: «Müsəlman dünyasının Kainat haqqında biliyə malik olmamaları» haqqında baxış və mövqeyinə görə almışdır. Prof. A.Saqadəyevin cavabı belə olmuşdur: «Orta əsr islam mədəniyyətini yaradanların təfəkkür tərzini, prinsipini, cəmiyyəti inkişaf səviyyəsində olan başqa xalqların düşüncə tərzindən heç nə ilə fərqlənməmişdir».²

Doğru qiymətdir, tarixi reallıqların etirafıdır, tanınmış alim mövqedir.

Bir də ki, bəşər tarixi Qərbin Qərbə qarşı çıxması faktı ilə demək olar, çox az hallarda qarşılaşmışdır. Amma, onların öz aralarında baş verən qarşıdurmaların böyük əksəriyyəti, bir qayda olaraq, Qərb dövlətlərinin özlərinin Şərqi ölkələrini öz iqtisadi-siyasi təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizələri zəminində baş vermişdir.

Bir sözlə, Qərbin Qərbə qarşı çıxması faktı həmişə Qərbin Şərqi qarşı çıxması ilə müqayisədə çox sönük görünmüşdür.

Bax, Qərb hər yerdə belə bir «Şərqi siyasəti» aparmışdır və bu gün də bu siyasəti davam etdirir.

Xomeyni deməyə, doğrudan da Qərbin xristian dinli dövlətləri özləri tarixən Şərqi xalqlarına qarşı zorakılıq tətbiq etmişlər. Onlar həm də qəsbkarlıq və açıq təcavüzkarlıq müharibələri yolu ilə Şərqi ölkələri əraziləri hesabına geniş ərazi həddüdlü və böyük əhali potensialı qüdrətli imperiyalar yaratdıqları halda, qeyri-xristian xalqlara, ilk növbədə islam dinli müsəlman xalqlara, onların qurub-yaratdıqları dövlətlərə daim həqarətlə baxmış, onlara qarşı gözügötürməzlik nümayiş etdirmiş, açıq

¹ Зиауддин Сардар, Зәфәр Малик. Мухаммәд. Ростов на-Дону, 1997, с.143.

² У.М.Юрт, П.К.Киян. Мусульманская Испания. М., 1976, с.9.

düşmən münasibəti bəsləmişlər. Onlar bununla bu gün də yeni qüvvə ilə alovlanan xristian-islam, Qərb-Şərq qarşılıqlı düşmənçiliyini, onların dini-mənəvi dəyərləri, təfəkkür torzi arasındakı fərqli və ziddiyyətli cəhətlər haqqında ideoloji mübarizə doktrinasını qızışdırmaqda davam edirlər. Tarixdən yaxşı bəllidir ki, bu qarşılaşma və düşmən ideyanın ilk qarşıçıları da məhz Qərbin antiislam mövqeləri, xristian dini bayraqlı siyasi hərəkatları olmuşlar. Həm xristianlıq, həm də islam – tarixi dünya dinləridir. Lakin islam meydana çıxandan bəri, zaman baxımından çox qısa bir vaxtda dünya əhalisinin böyük bir hissəsinin həyat tərzinə, ictimai-siyasi həyatına, sosial mühitinə və daha çox təfəkkür tərzinə əsaslı təsir edib, onları yabançı qüvvələrə qarşı səfərbərliyə çağırdığı vaxtlardan başlayaraq ona qarşı xristian dini ideologiyası tərəfindən hücumlar, ideoloji-siyasi mübarizə daha geniş formada artmağa başlamışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, belə bir geniş mövzunu tam əhatə etmək çox çətin məsələdir. Bunu nəzərə alıb biz burada, islam dini ətrafında tarixi keçmişdən başlanan və bu gün də kəskin ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırılan məsələləri hörmətli oxucuların nəzərinə qısa şəkildə çatdıracağıq.

Tarixi reallıq sübut edir ki, 2000 il bundan əvvəl, yeni eranın I əsərində «Qərb» coğrafi ərazi anlayışı kimi tarixə daxil olan bir ərazidə yaranan, dünyanın xeyli hissəsində güclü ideya-siyasi təsirə malik olan xristianlıq - bu tarixi dövrdən yeddi əsr keçdikdən sonra dünyanın «Şərqi»-də, Ərəbistan çölləri adlanan hissəsində icma və tayfa-qəbilə dini kimi meydana çıxan, formalaşan, özünə yeni-yeni tərəfdarlar və ideya hərəkatları tapan, get-gedə nüfuzu möhkəmlənən və tarixi uğurlar qazanmağa başlayan islam dininin bu zəfər və uğurları ilə heç cür bərabər bilməyərək ona qarşı çıxmağa başlamışdır. Bu o zaman idi ki, Avropada artıq inkişaf etmiş, formalaşmış feodal dövlət quruluşu və ideya-siyasi təsirə və səfərbəredici qüvvəyə malik olan xristian dini kimi bir din mövcud idi. Məhz ona görə də xristianlığın islam dininə və bu dini qəbul edən xalqlara qarşı açıq mübarizəsi tarixdə ilk olaraq, xristian Avropa dövlətlərinin qisasçı iri feodalları tərəfindən aparılmışdır. Bu qarşılaşma tarixə «xaç yürüşləri» və ya «selib müharibələri» adı ilə daxil olmuşdur.

Biz bəzi qərblilərdən tədqiqatçılardan kimi tarixdə olanları və qalanları saxtalaşdırıb, onlara kölgə salmaq fikrində deyilik. İnkərolunmaz faktdır ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Şərq ölkələri də (xüsusilə islamı qəbul etdikdən sonra) qarşılaşma yürüşləri hesabına tarixi uğurlar qazanmış, böyük ərazi hüddüflə qüdrətli imperiyalar yaratmışlar. Burada da xristian dinli Qərb dövlətləri müsəlman Şərqi bu uğurlarını gözəgötürməzlük münasibəti bəsləmişlər. Dünya əhaligə iddiasında olan Qərb heç vaxtla bununla razılaşa bilməmişdir. Bu tarixi reallıqları Şərqə qarşı açıq düşmən mövqeyində duran bir çox tarixçi və siyasətçilər də etiraf etməli olmuşlar. Belələrdən biri məhz özünün «Sivilizasiyaların toqquşması» kitabı ilə Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətlərini daha da kəskinləşdirən Amerika poli-

toqu, professor Samyuel Hantinqtondur. Hantinqton tarixdə baş verənləri xatırlayıb belə yazır: VII əsrdə ərəblər tez bir zamanda Şimali Afrikanı və Yaxın Şərqi işğal etdikdən və Dəməşq şəhəri mərkəz olduqdan sonra Əməvilərin yeni xilafəti daha da gücləndi, Bağdadın və Abbasidlərin rolu artdı. X əsrdə Qahirədə və Kərdovada yeni xilafət yarandı. 400 il keçdikdən sonra osmanlı türkləri sürətlə Yaxın Şərqi daxil oldular və 1453-cü ildə Konstantinopolu işğal etdilər və 1517-ci ildə yeni xilafət yaratdılar. Başqa türk xalqları isə Hindistanı işğal edib orada yeni Moqol imperiyasını yaratdılar.¹

Necə deyirlər: Hantinqtonun fikrincə, bu yarışda hər şeydə elə bundan sonra başlandı. Qərb dövlətləri özlərinin geriləmələrini hiss etməyə başladılar. Qərb nəyin bahasına olursa olsun dirçəlişə başladı, hegemonluq arzusunə düşdü.

Tarixçi Osqar Yeger də Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri məsələsində elə başqa xristian dini təəssübkeşlərinin dediklərini deyir. Onun fikrincə, gəy Sultan Alp Arslan 1071-ci ildə yunan imperatoru Roman Diogeno qalib gəldikdən, türk mənşəli səlcuqlar kiçik Asiyayı tutub, Fələstinə sahib olduqdan sonra Qərb dövlətləri hərəkatə gəlmişlər.

Osqar Yeger də Şərqi özündə baş verən tarixi proseslərdə xristianlara qarşı təhlükə axtarıb belə deyir: «Şərqdəki bu hadisələr Qərb şüurunun oyanışına səbəb oldu».²

Burada Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin tarixi haqqında tanınmış amerikalı politoloq Hantinqtonun bir sözlünü xatırlamalı oluruq. Hantinqton deyir: «Qərbin dirçəlişi həm Otoman (oxu: Osmanlı – H.H., T.B.), həm də Moqol imperiyalarının gücünü-qüdrətini sarıtdı³ və Osmanlı imperiyasının süqutu islamı dayaq dövlətsiz qoydu. Vaxtilə Qərb modeli üzərində qurulan, islam dini ənənələrinə yabançı olan və o qədər də möhkəm olmayan bir dövlətə tərki etməli olan Osmanlı imperiyası ərazisinin böyük hissəsini Qərb dövlətləri arasında bölüşdürüldü».⁴

Şübhəsiz bu plan da avropalıların Şərqi qarşı «xaç müharibələri» və onların müstəmləkəçilik siyasətləri sayəsində həyata keçirilə bilməmişdir.

Bu hadisələrdən uzun tarixi dövr keçməsinə baxmayaraq, Qərb-Şərq, xristian-islam dinləri və bu dinlərin tərəfdarları olan xalqlar və dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər, dini fərq və ayrı-seçkilik zəminli açıq qarşılaşmalar, barışmaz ideya-siyasi mübarizələr - tarixi «xaç yürüşləri»

¹ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.274, 275.

² «Всемирная история» в четырех томах. Оскар Егер. Средние века. М., 2000, с.267.

³ Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, Moğollar – XVI əsrin əvvəllərində Orta Asiyanın Şərqi hissəsindən təcavüzkarlıq məqsədilə Hindistana soxulub 1526-cı ildə Şimali Hindistanda Böyük Moğollar imperiyasının əsasını qoyan türk mənşəli xalqlardır. Böyük Moğollar imperiyası daimi çökümələr və feodal-ayrılma meyillərinin güclənməsi sayəsində XVIII əsrin birinci yarısında parçalanıb dağılmışdır.

⁴ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.275.

dövründə olduğu kimi, bu gün yenə də və daha koskin formada, bir çox hallarda isə dövlət siyasəti səviyyəsində aparılır. Bu, daha çox təhlükə doğuran meyildir, siyasətdir.

İslamçılığa qarşı tarixi «xaç yürüşləri»nin özünün ideya mənbələri və kökləri olmuşdur. Tarixi salnamələr şahidlik edir ki, islam-müsəlman dünyasına qarşı ilk dəfə planlı və müəşəkkil «xaç yürüşünə» başda Her-soq Bolonlu Qodfrid (Qodfrua) (1060-1100) olmaqla Lotaringiya feodal-ları başlamışdı. Belə ki, Bizans imperatoru I Aleksey (1048-1118) (1088-1099-cu illərdə papalıq etmiş) papa II Urbana müraciət edib bütün xristian dünyasını «köçəri müsəlmanlardan və türk-səlcuqlardan qorunmaq» bəhanəsilə Avropanın xristian dünyasını birgə xaç yürüşünə çağırmışdı.

Sual olunur: Bəs Papa, imperatorun bu çağırış-müraciətinə necə münasibət bəsləmişdir? Papanın da münasibəti tarixə yaxşı bellidir.

Xristian alimlərinin özlərinin yazdıqları və yüz illərlə öz övladlarına tədris etdikləri tarix kitablarında və salnamələrdə xristian Avropanın müsəlmanlara qarşı «xaç yürüşləri»nə çağırışlar belə qiymətləndirilmişdir: «Papa II Urban geniş xalq kütlələri, zadəganlar və ruhanilər qarşısında böyük nitq söyləyib «tanrı cənazəsini» «kafirlərdən» xilas etmək üçün silaha sarılmağa çağırmışdı. Yürüş iştirakçılarının bütün günahlarının bağışlanacağı, bu yolda şəhid olanlara isə cənnət vəd edilmişdi».

1095-ci ilin 26 noyabrında həmin papa II Urban imperatorun müraciətinə cavab olaraq Fransanın Klermon şəhərində «xaç yürüşünə» xalqlara müraciətində¹ demişdi: «Buralarda (oxu: Qərbdə - H.H., T.B.) dördli-kəderli və yoxsul olanlar, oralarda (oxu: Şərqdə - H.H., T.B.) şad və zəngin olacaqlar».² Bu vədlər xristian dünyasını müsəlmanlar üzərinə yeni «səlib müharibələri»nə qalxmağa səfərbər etdi.

Papa II Urban isə bu işi, aparılan təbliğat sayəsində ətrafına topladığı 100 minlik könüllü ordu ilə həyata keçirməyə başladı. Bundan sonra, bütün Avropa katolik kilsəsinin birləşmiş qüvvələri öz milli-dini simvolu olan xaçı əllərində savaş bayrağı edərək müsəlman dünyasına qarşı I «xaç yürüşləri» nə - açıq təcavüzkarlıq yürüşünə başladılar. Bu tarixi yürüşlər nə az, nə çox - 175 il (1096-1270) davam etdirilmiş və müsəlman dünyasına qarşı 8 böyük «xaç yürüşü» və çoxsaylı kiçik «səlib yürüşləri» formasında sonralar da davam etdirilmişdi. Şərqdəki «müqəddəs yerləri dinayrı müsəlmanların hakimiyyətindən azad etmək üçün» geniş əhatəli «xaç yürüşləri»nə - döyüş daha uğurlu olsun deyə, müxtəlif vaxtlarda Fransa kralı VII Lüdovik, Almaniya kralı və imperatoru III Konrad, Almaniya imperatoru I Fridrix Barbaros və Fransa kralı II Filip Avqust, İngiltərə kralı aslanürekli I Riçard və Fransa kralı «müqəddəs» IX Lüdovik

¹ Müraciət haqqında daha ətraflı bax: Жорж Дюби. Средние века (987-1460). От Гиро Капета до Жанны д'Арк. М., 2001. с.142-143.

² Orta əsrlər tarixi. B., 1988, s.225.

vik də qoşulmuşdular. Etiraf edilməlidir ki, Şərqi müsəlman xalqları və sivilizasiyası üzərinə bu xalqların «texniki, təsərrüfat və mədəni-mişət nailiyyətlərinə» qarşı xristian xalqlarının «xaç yürüşləri», dini-siyasi və ideoloji təcavüzkarlıqları sonrakı tarixlərdə də müxtəlif bəhanə və adlar altında davam etdirilmişdir.

Xristianlığın islama və müsəlmanlara qarşı açıq dini-siyasi mübarizəsi sonrakı tarixi dövrlərdə daha çox «islam təhlükəsi» məfhum və anlayışı adı altında aparılmışdır. Qərb-Şərqi itifaqi və xristian-müsəlman qarşıdurmasının ideya mənbələrinə və tarixi köklərinə nəzər saldıqda belə bir təkzibolunmaz həqiqətin də şahidi oluruq ki, əslində elə «islam təhlükəsi» mövzusu da tarix baxımından yeni mövzu deyildir. Bu məsələ ətrafında söhbətlər, ideoloji-siyasi təbliğat işi və ideyalar mübarizəsi dinlər tarixində, ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikirdə ayrı-ayrı zamanlarda, aramsız olaraq müxtəlif bəhanələrlə antiislam təbliğatı şəklində aparılmışdır. Bəşər tarixi belə bir təkzibolunmaz realitiyi və tarixi həqiqətin şahididir ki, ilk orta əsrlərdə islam və müsəlman dünyasına qarşı başlanan «xaç yürüşləri» və ya «səlib müharibələri» sonralar da, bəşər tarixinin böyük bir tarixi inkişaf mərhələsini əhatə edən kapitalizm və sosializm cəmiyyətlərində də «Qərb-Şərqi» və «xristian-müsəlman» qarşıdurması formasında, açıq dövlət siyasəti formasında və dövlət mənafeyinə uyğunlaşdırılmış formada davam etdirilmişdir. «Qərb-Şərqi» və «xristian-müsəlman» qarşıdurması eyni məram və məqsədlə SSRİ-nin dağıldığı, yeni suveren dövlətlərin yarandığı indiki zamanda da təcavüzkar dövlət siyasəti kimi daha da güclənmiş və xristian dünyasının açıq dövlət siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Bu mübarizə formalarını saymaqla, sadalamaqla qurtaran deyildir. Bunlardan «islamın yeni dirçəlişi», «islam hərkəti», «islam cərəyançılığı və təriqətçiliyi təhlükəsi», «islam fundamentalizmi təhlükəsi», «islam vəhhabizmi və neovəhhabizmin yaratdığı təhlükə», «islam ekstremizmi, separatçılığı və terrorçuluğu təhlükəsi» və s. adlarını çəkmək olar.

Rusiyalı tarixçi-professor Q.Mirski özünün «İslam fundamentalizmi və beynəlxalq terrorizm» adlı məqaləsində özü etiraf edir ki, «siyasətçilər, alimlər və jurnalistlər hələ iyirmi il bundan əvvəl heyecan təbili çalmağa başlamışdılar; bir-birinin ardınca dəhşətli və qorxulu adlar altında «Müsəlman qəzəbinin kökləri», «Müasirliyə qarşı islam müharibəsi», «Müsəlmanlar yürüşdədirlər», «Global intifad», «Dirçəlen islam Qərbi silkələyə bilər» və s. kimi esərlər meydana çıxmağa başladı. Bunlar da hamısı deyildir.

Bəli, bunlar, tarixçi-professor Mirskinin xatırlayıb yada saldığı və 20 il bundan öncə xristian dini məsləki qərbi «siyasətçi, alim və jurnalistlərin» «islam təhlükəsi» və «müsəlman təcavüzü» haqqında qələmə aldıkları yazıların cüzi hissəsidir. Həmin Qərb filosof və sosioloqlarının, tarixçi və siyasətçilərinin eyni ruhu, antiislam və antimüsəlman mövqeli

yazılarının sayı bu gün daha çoxdur, daha kəskin və hücumçu mövqedir. Bir neçəsinin də adlarını biz olavə edək: «İslam ekstremizmi MDB sərhədlərindədir», «Rusiyanı yeni türk əsarəti gözləyirmi?», «XX əsrin taunu», «XXI əsrin müsəlmanlaşdırılmış Moskvası», «Şərq və Qərb bir-birindən çox uzaqdadırlar», «Parol: xristian», «Dini müharibələr yenidən dönəcəklərmi?», «İslam və dini dirçəliş: türk dünyasında milli hərəkatlar», «İslam döyüşçüləri Rusiya üçün təhlükəlidirmi?», «Vəhhabilər Urala da çatdılar», «Fundamentalizm bizim üçün təhlükəlidirmi? və s. və i.

Etiraf edək ki, bunlar da Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin bugünkü mənzərəsini tam əks etdirən mövqe və baxışların hamısı deyildir.

Lakin, elə bunların da öz adları vardır: «islam və müsəlman təhlükəsi» ətrafında dolayan, təbliğ olunan, uydurma və böhtanlarla dolu xof və xülyalar toplusu!

Bir sözlə, Qərb xristianlığının islama qarşı mübarizəsinin daha dərin kökləri və tarixi ideya mənbələri vardır. Lakin bu mübarizə forması zaman-zaman, tarixi şəraitdən asılı olaraq daha çevik olmuş, özünün təbliğat forma və üsullarını daha yeni və təsirli doktrinalar hesabına zənginləşdirmişdir.

Bu gün Qərbin xristian dünyasının antiislam təbliğatının bu prinsiplər üzərində qurulan formasının ideya-siyasi təsirinin azalmasından danışanlar daha yeni, ideya-siyasi cəhətdən daha güclü və daha təsirli olan başqa bir təbliğat forması da uydurmağa başlamışlar. Bu antiislam və anti-müsəlman təbliğatı – son zamanlar dini-siyasi qarşıdurma və mübarizə meydanında özünə yer alan və ona yeni güc və istiqamət verən «Birlişmiş islam ştatları» və «xilafətin bərpası» doktrinasıdır.

Bu təbliğat forması - Sovetlər birliyinin dağılmasından və yeni suveren müsəlman dövlətlərinin yaranmasından sonra, onların öz müstəqil iqtisadi-siyasi, hərbi-strateji inkişaf yoluna qədəm qoyduqları, islam dinli dövlətlərin başqa ümumdünya birliklərinə qoşulduqları, öz tarixi, milli-dini və mədəni dəyərlərinə qayıtdıqları bir zamanda formalaşmağa və daha geniş şəkildə təbliğ olunmağa başlamışdır.

Məsələnin qoyuluşunu nəzərə alaraq, biz də bu problemin şərhinə bir neçə sualdan başlamaq istərdik: «cəbə», «islam təhlükəsi» doktrinasının məfhum və anlayışı, ideoloji təbliğat forması ətrafında başlanan hərəkət tarix baxımından yenidirmi və ya təkcə son 15-20 ilin aktual məsələsi olmuşdur? Və ya: bu təbliğat forması əsl həqiqətdə nə zaman meydana çıxmışdır, onun tarixi ideya mənbələri öz başlanğıcını haradan alır? Onu uyduranlar kimlər olmuşlar? Doğrudanmı xristian dünyasına qarşı bu «təhlükələri» tarixən və indi də yaradan islamdır, yoxsa, əksinə, məhz islamdan neçə yüz illər əvvəl meydana çıxan, güclü ideoloji və siyasi təsire malik olan bir din kimi ilk addımlarını atmağa başladığı vaxtlardan islama və müsəlmanlara qarşı tarixi «xaç-səlib yürüşləri» təşkil edən xri-

stian dünyasının iri və varlı feodal və zadəganları özləri islama qənim kəsilmişlər?

Sualların cavabı birmənalıdır: bu suallara mif və uydurma tarix yox, tarixin özünün reallıqları daha dolğun və prinsiplə mövqedən cavab verir. Bunları nəzərə alsaq, bizim artıq istinad etdiyimiz professor Mirski bir qədər yanılır. Çünki biz hələ uzun tarixi dövr ərzində islama və müsəlmanlara qarşı təcavüzkarlıq müharibələri aparən Qərbin inkişaf etmiş dövlətlərini demirik, elə Mirskinin özünün təmsilçisi olduğu Rusiyanın dini-siyasi və ideoloji həyatından bu cür sözlər «son iyirmi il ərzində» deyil, daha ulu tarixi keçmişlərdən eşidilməyə başlanmışdır.

Həç olmasa, ibrot dərsi alınası və keçmişlərdə dini-siyasi həyata güclü təsir edən sayısız-hesabsız tarixi misallardan bir neçəsini yada salaq.

Bu qərəzli təbliğat işi Qərbin siyasət aləmində, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində uzaq tarixi keçmişlərdən başlayaraq müxtəlif forma və üsullarla aparılmışdır. Belə vasitələrdən birini də, oxuculara Qərb-Şərq münasibətləri tarixinin araşdırıcısı kimi tanınan rusiyalı tədqiqatçı-alim N.L.Konrad (1891-1970) «icad» etmişdir. Konradın «kəşf» etdiyi forma xristian-islam, Qərb-Şərq ziddiyyətlərində mühüm rol oynamış, onsuz da qeyri-normal olan bu münasibət və qarşıdurmaları daha da kəskinləşdirib etnoseparatizm, ekstremizm və milli-dini zəminli açıq təcavüzkarlıq əməli-həddinə çatdırmışdır. Bu işə, xristian dini amilinin islama nisbətən «kölgədə qalmasını», «az fəal olmasını» əsaslandırmağın və sübuta yetirməyin bir formasıdır.

Bir sözlə, müəllifin xristian-islam, Qərb-Şərq münasibətləri haqqında təbliğ etdiyi fikir və gəldiyi nəticə bundan ibarətdir: söhbət «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşıdurmasından gedərkən onun antiislam təbliğatı, bir qayda olaraq, Şərqə qarşı özlərinin tarixi «xaç yürüşləri»ni və ya «səlib müharibələri»ni həyata keçirmələrini, xristian dinindən səfərbəredici mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmələrini, xristianlığın eramızın birinci əsrində meydana çıxmasını və onun tarixən qısa bir vaxt ərzində Romanın rəsmi dövlət dini olmasını unudur, bu faktlara göz yumur. Eyni zamanda o, xristianlığın ancaq islamın meydana çıxdığı orta əsrlərdən başlayaraq «dünya əhəmiyyətli dinə çevrilməsindən» söhbət açır. Bəs, islam? Konrad islama da münasibət bildirir. «Qərb-Şərq», «xristian-islam» tarixi münasibətlərini «araşdırən» rusiyalı müəllif yazır: «Əlbəttə, budizm və xristianlıq hələ çox qədim zamanlarda meydana çıxmış və inkişaf etmişlər. Lakin onlar dünya əhəmiyyətli dinə ancaq orta əsrlərdə çevrilə bilməmişlər. İslam isə orta əsrlərdə meydana çıxdığına baxmayaraq, çox tez bir zamanda dünya əhəmiyyəti qazanmışdır».¹

Şübhəsiz, Konrad bilərəkdən bu tarixi reallığı «unudur» və görmək istəmir ki, hələ islam meydana çıxmazdan 6 əsr əvvəl ulu tarixi keçmişli

¹ Н.И.Конрад. Запад и Восток (второе издание), М., 1972, с.89.

Fələstin ərazisində «iudaizmin mistik-messian hərəkəti» formasında meydana çıxan xristianlıq bu dini qəbul edən Qərb dövlətlərinin ayrı-ayrı Şərqi ölkələrinə tozuyiq və maraqları, müstəmləkəçilik ekspansiyası siyasəti və dini missionerlik vasitəsilə, bir qədər sonralar isə xristian dini bayraqlı «səlib müharibələri» formasında həyata keçirilirdi. İslamın meydana çıxmasından çox-çox əvvəllər, 4-cü əsrin sonlarından etibarən xristianlıq Şərqi və Qərbdə böyük ərazilərə malik olan Roma imperiyasının hakim dövlət dininə çevrilmişdi. Bunları tarix deyir, lakin rusiyalı tarixçi bu tarixi realitələri özərindən sükutla keçir.

Bu bir təzibedilməz tarixi faktıdır ki, yaranma tarixi 2600 ildən artıq olan buddizm və 2000 illik tarixi olan xristianlıq – orta əsrlərdə yenidən meydana çıxan islamın gündən-günə artan ideya təsirini, əhatə dairəsinin genişliyini, xalqlar arasında nüfuzunun artmasını qəbul edə bilməyərək ona qarşı çıxmaq üçün öz fəallığını daha da artırmış, dini bayraqlı qarşılaşmalarını gücləndirmişdilər.

Konrad burada sadəcə olaraq, islama və müsəlmanlara qarşı «xristian təhlükəsini» ört-basdır etməyə cəhd göstərir, siyasət və milli dövlətçilik mənafeyi namına hər iki dünya dinlərinin (buddizm və xristianlıq) tarixi keçmişinə ləkə salmağa çalışır. Konrad bunları siyasət xətinə edir.

Bütün bunlar da Konradın Şərqi qarşı olan qərəzli mövqeyini tam əhatə etmir. Maraqlıdır ki, həmin Konrad dərindən tarixi kökləri və özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olan «Şərqi Renessans» məsələsində daha çox «avropanın inkişafı», «qərbin inkişafı» mövqeyi tutmağa çalışır. Konrad yazır: «Şərqi Renessans ideyasına Qərbin tarixi, Avropa xalqlarının tarixi təkən vermişdir».¹ Ədalətli hökmdür! Tarixi realitə zidd mülahizədir.

Amma Qərb ictimai fikrinə və fəlsəfəsinə başqa mövqedən çıxış edənlər də olmuşdur. Konradın fərqli olaraq tanınmış alman filosofu və mütəfəkkiri, «Bəşər fəlsəfəsi tarixi ideyası» əsərinin müəllifi İ.Q. Qerder (1744-1803) tarixin özünə düz baxmış və bu tarixi olduğu kimi anlamağa çalışmışdır. Filosof yazmışdır: «Yunanıstan Misir ənənələrinə əsaslanaraq Roma mədəniyyətinin inkişafına təkən vermişdir».²

Tarix, ayrı-ayrı dövrlərdə olanların və tarixdə qalanların tarixidir. Konrad isə bu olan və qalanlara qərəzli mövqedən yanaşır və qiymət verir. Tarix isə özünün həmişə inkar olunmayan və saxtalaşdırıla bilinməyən qanunlar ilə hesablaşmağı tələb edir. Amma Konradın fərqli olaraq Qərbdə bu qanuna tabe olanlar da vardır.

Şərqi mədəni irsinin, elmi fikrinin və sivilizasiyasının Qərb ölkələrinin ümumi elmi-mədəni inkişafına təsiri haqqında Avropa ölkələrinin özündə mütərəqqi dünyagörüşlü alim və mütəfəkkirlər daim fikir bildirmişlər. Belələrindən biri də - müsəlman Şərqi ölkələrinin ictimai fikrinə

¹ Н.И. Конрад. Запад и Восток. М., 1966, с.21.

² Бадалбейли Ульфат. Английское Возрождение и Восток. Б., 2000, с.18.

yaxşı tanınan fransız islamşünası, filosofu və sosioloqu, sosial-psixoloqu və «kütləvi cəmiyyət» təliminin əsaslandırıcısı Qustav Lebon (1841-1931) olmuşdur. Şərqi sivilizasiyasının Qərb ölkələrinin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinə, mədəni və elmi inkişafına olan təsirini - dünya şöhrətli cərrah, Şərqi ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin dərindən bilicisi Cavad Heyot (1925) də Qustav Lebonun baxışları əsasında sübuta yetirir. C. Heyotun «İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Fransanın məşhur şərqişünası Qustav Lebonun yazdığına görə... Əməvi xəlifəsi olan II əl-Hökim kitabxanasında 600 min kitab var idi. Halbuki 400 il ondan sonra Fransa padşahı V Karlın kitabxanasında cəmi 900 kitab var imiş».¹

Başqa bir misal.

Qərb tədqiqatçısı Levi Brovansal, uzun tarixi dövr ərzində Şərqi-islam elminin və islam dünyagörüşünün Avropa xalqlarının təfəkkür tərzinin inkişafındakı rolunu inkar edib, ört-basdır edə bilməyərək belə yazır: İslam təlimi və dünyagörüşü «keçmiş əsrlərdən başlamış Renessans dövrünə qədər avropalıların təfəkkür tərzini müəyyənləşdirmiş və onların elminin inkişafına qismən təsir etmişdir».²

Şübhəsiz, bütün bunlar islam dinli müsəlman xalqları və dövlətlərinin özəri arasında milli-dini birləşmə və həmrəyliyin olmaması, onların öz tarixi keçmişlərinə biganə olmaları səbəbindən baş vermişdir. Şərqi münasibətdə oxşar mövqə digər qərblə və rusiyalı islamşünaslar arasında da mövcud olmuşdur.

XIX əsrin 50-ci illərində tarixi dini önəmli Kazan Ruhani Akademiyasında dini təhsil alan, guya bir qədər «müsəlmanlaşan», islam dini tarixinə və sivilizasiyasına «marağını» nəzərə alaraq, 1851-54-cü illərdə xristian dini məsləklə və mənafeviyyətlə, özünün Ana Vətəndən çox-çox uzaqlarda - Suriyada, Fələstində və ulu tarixi sivilizasiyalar və möhtəşəm əhramlar ölkəsi Misirdə ərəb dilini və islam dini tarixini öyrənən, sonralar yenə də Kazan Universitetində türk və tatar dilləri kafedrasında professor işləyən, tatar, çuvaş, mordva, yakut, udmurt və türk milli-etnik mənşəli başqa xalqların milli-dini və tarixi-etnik problemləri ilə məşğul olan missioner Nikolay İlminski (1822-1891) və onun eyni məsləklə islamşünas həmkarı, hakim-dövlətçilik şovinizmi ideologiyasının tanınmış nümayəndəsi M.Miropiyev - islama və müsəlmanlara qarşı qərəzli və açıq düşmən mövqələrindən dönməmişlər.

Adlarını çəkdiyimiz bu islam dini tarixçilərindən biri bu qədər gəzib dolandıqdan, oxuyub-öyrəndikdən sonra da «islamçılığın döşətli buldu» hərəkəti görmüşdür. Yeni hücumlar, yeni basqınlar, lakin moxşillərin basqını yox, islamçılığın basqını, Asiyadan olan vohşillərin basqını yox,

¹ «Mədəniyyət» qəzeti, 21.03.91.

² Г.Б. Гусейнов. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Б., 1973, с.62.

Kadet korpuslarının, gimnaziyaçıların, universitetlərin, keçmiş sivilizasiyalı vəhşilərin basqını» – deyərək hay-haray saldırsa, o biri daha qısa yolla gedərək bu «yad» və «yabancı» islamçı «basqınların və hücumların» qarşısının «yalnız fiziki qüvvə – süngü və topların gücü-qüvvəsi hesabına alınabilməsinin mümkünüyü» haqqında öz xristian məsləkdaşlarını xəbərdar edirdi. Daha sonra: hakim dövlətçilik şovinizmi və antiislam ideologiyası və siyasəti qanına və canına hopmuş olan bu Miropiyev, o Miropiyevdir ki, vaxtilə Rusiyanın özünün ictimai-siyasi fikir tarixində görkəmli maarifçi, şərəfsünas və siyasətçi kimi tanınan, islam dinli, türk milli-etnik soyköklü xalqları birliyə və həmrəyliyə çağıran İsmayılboy Qasprinski (1851-1914) Rusiya müsəlmanlarının: «bizimlə birlikdə sivilizasiyanı uzaq Şərqi aparacağı» bəyan edəndə, həqarətlə ona: «İlahi, sən bizi belə öməkdaşlıqdan xilas et!» – deyərək, haray salmışdır.¹

Sanki elə bu təhsillə, bu çalışmaları onlar özlərini islam dininə və onun yaratdığı mənəvi dünyaya qarşı mübarizəyə hazırlamışlar.

Yaxşı olar burada da bəzi paralellər aparaq.

Özlərini islam dini tarixinin «tədqiqatçısı» kimi qələmə verən, bu dinin tarixi keçmişinə və bugününə dair çoxcildli «əsərlər» yazan, əsil həqiqətdə isə bir çox hallarda bu dinin tarixini təhrif edib onu «təcavüzkarlıq dini» adlandıran və daha çox «islam təhlükəsindən» danışan, antiislam və antimüsəlman mövqeli baxışları ilə seçilən bir neçə xristian dini məsləkli Qərb tədqiqatçılarından bir neçəsini yada salmaq yerinə düşərdi. Belələrdən biri «İslamizm. İslam və onun sektaları» adlı çoxcildli kitabların müəllifi P.Tsvetkov, digəri isə - «İslam dünyası və onun oyanışı» əsərinin müəllifi V.L.Çerevanskiydir. İslam tarixçisi V.L.Çerevanskiyin hələ 1900-cü ildə «islam təhlükəsi» haqqında söylədiyi baxış və mülahizələrinə diqqət yetirək. Müəllif hələ o zamanlar yazmışdı: «İslam dünyası oyanmaqdadır, amma... hansı zəmin əsasında? Yalnız davakarlıq zəminində!»²

P.Tsvetkov isə islam-müsəlman fəlsəfi irsinin, sivilizasiya və elmi fikrinin ümumbəşər təfəkkür tərzinin və fəlsəfəsinin inkişafındakı rolundan danışarkən, qərblil L.Hötenin müxtəlif tarixi dövrlərdə və ərazilərdə islam fəlsəfəsinin bəşər elminin və fəlsəfəsinin oyanışında və inkişafındakı rolu və yeri haqqındakı təliminə istinad edib: islam fəlsəfəsi «antik yunan bütürəst fəlsəfəsi ilə Orta əsr xristian fəlsəfəsi arasında birləşdirici əlaqə əmili rolunu oynamışdır»³ fikrini iqtibas edərsə də, əksinə, onun özünün islam dini, onun bu günü və sabahı haqqında daha fərqli və açıq qərəzkar mövqeli baxışları olmuşdur. Bir sözlə, müəllif islama münasibətindəki baxışlarında çox konkret və tam aydın mövqedən çıxış

edir: «islam dünyası heç bir zaman ölməmişdir, o, özünün qıçırma dövrünü yaşayır» - deyir.

P.Tsvetkov yazır: «İslam dünyası tam sakitləşib, yoxsa müqəddəslərin məqəbələrində hiss edilmədən qüvvə toplayaraq yenidən mübarizəyə başlayacaq - bunu yalnız gələcək göstərir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, islam dünyasının qəti «formallaşmasına hələ xeyli vaxt lazımdır. İslam dünyası heç vaxt tam sakitləşməyən qıçırma vəziyyətindədir... Mübarizə yenidən dirçəlməlidir».⁴

Necə deyirlər, burada əlavə şərhə lüzum qalmır. Amma həqiqət ondan ibarətdir ki, əslində qərəzkar mövqeli Qərb islamşünasını bu fikirləri söyləməyə vadar edən, islamın belə qısa zaman kəsiyində «dahi dinə» çevrilməsi faktı və onun «heç bir zaman ölməyəcəyi» haqqında fikrin tam formallaşmasıdır.

Xristian dininin havadarları da elə «islam təhlükəsi» doktrinasını dünən də, bu gün də, heç şübhəsiz sabah da bu prinsiplər əsasında qurmuşlar və gələcəkdə də quracaqlar! Heç kim inkar etmir ki, tarixilik baxımından islam-buddizm və xristianlıq kimi daha böyük tarixi keçmişə malik olan dünya dinlərindən fərqli olaraq qısa tarixə malikdir və bəşəriyyətin gözü qarşısında meydana çıxan bir dindir. Və bu din qısa bir zaman kəsiyində tayfa-qəbilə dinindən yer üzünün böyük coğrafi ərazisinin milyonlarla əhəlisinin etiqad etdiyi, onların həyat tərzini, təfəkkür tərzini və əxlaq normalarını müəyyən edən dünya dininə çevrilmişdir. Güclü siyasi və ideoloji təsirli bir dinin - islamın belə sürətlə geniş yayılması faktının özü də xristian dini təəssübkeşlərini cavab tədbiri görmək üçün daha çox düşünməyə, narahat olmağa vadar etmişdir. Elə bu zəmin və əsasda da onlar tərəfindən «islamın dirçəlişi-oyanışı» və «islam təhlükəsi» doktrinası formalaşmağa başlamış, neçə yüz illər ərzində bu din tərəfdarları arasındakı qarşıdurmalar barışmaz edilmişdir. Xristian dünyasının «islam təhlükəsinə» qarşı başladığı cavab tədbirləri isə müxtəlif forma və üsullarla həyata keçirilmişdir: Şərqi ölkələri üzünə və müsəlmanlara qarşı «xaç yürüşləri», dini-siyasi missionerlik, ideoloji-siyasi təxribatlar, iqtisadi təzyiqlər və, xüsusilə, onların son zamanlar daha çox istifadə etdikləri tarixi «xaç yürüşləri»nə bənzər hərbi-siyasi təcavüzkarlıq formasında. Bütün bunlar, xristian dinli ideologiyaya havadarlarının dinlər və sivilizasiyalar arasındakı dialoqu rədd edib, «islam dirçəlişi» və «islam təhlükəsi» haqqında uydurduqları doktrinanın tarixiliyindən, bu təbliğat işinin aramsız davam etdirilməsindən və açıq təcavüzkarlığından xəbər verir.

Lakin islam dinli xalqların ictimai-siyasi fikir tarixində və fəlsəfəsində buna bənzəməyən, məsələyə daha prinsiplial və obyektiv mövqedən yanaşanlar da vardır.

¹ М.А. Миropиeв. О положeнии русских инородцев. СПб, 1901, с.370.

² Вл.Череванский. Мир ислама и его пробуждение. Ч.II, СПб, 1901, с.241.

³ П.Цветков. Исламизм. Ислам и его секты. Т.4, Асхабад, 1913, с.5.

⁴ П.Цветков. Исламизм. Ислам и его секты. Т.4, Асхабад, 1913, с.38.

Bəşər nəslinin keçmiş və müasir tarixindəki reallıqları daha doğru anlamaq, qiymətləndirmək və təhrif edib saxtalaşdırmaq üçün Şərqi-müsləman ictimai fikri və fəlsəfi nümayəndələrindən bir neçə səciyyəvi misali yada salaq. Bununla bağlı bu tarixə yaxşı bələd olan Seyid Hüseyn Nəsr (anad.ol.1933)¹ kimi tanınmış İran filosofunun baxışlarına müraciət edək.

Bir sıra tədqiqatçı-araşdırıcılardan fərqli olaraq, S.H.Nəsr özünün milli-dini tərəfkeşliyi və təəssübkeşliyini üstün tutmadan bəşər tarixində baş verən ictimai və sosial proseslərə, elmi nailiyyətlərə tam obyektiv qiymət vermək mövqeyindən çıxış edir. Filosof Qərbin və Şərqi, xristianlığın və islamçılığın bəşər elminə, fəlsəfi mədəniyyətinə və sivilizasiyasına verdiyi töhfələri də onların öz əzəli yaradıcılarının adları ilə bağlayır, onlar arasında dialoqun, qarşılıqlı faydalanmanın baş verdiyini də açıq etiraf edir. Bu baxış və mövqelər professor Nəsrin «İslam mədəniyyətinin qaynaqları» adlı əsərində öz əksini daha bariz şəkildə tapmışdır.

Heç şübhəsiz, tanınmış filosof S.H.Nəsrin reallıqları doğru qiymətləndirmək yolundakı xidməti ondan ibarətdir ki, qərozkər Qərb tədqiqatçılarından fərqli olaraq o, həqiqi tarixi qələmə alıb yazarkən bu problemə tam obyektiv və reallıq mövqeyindən yanaşmışdır. Əks təqdirdə o, bu mövqeyi tutmazdı və belə yazmazdı: «Müsləmanlar islama qədərki elmə üz tutub onu öz mədəniyyətlərinə daxil etmək fikrinə düşdülər... 250 il ərzində, yəni təqribən 744-cü ildən 986-cı ilə qədər çoxsaylı elmi və fəlsəfi əsərlər yunan, suriya, pəhləvi və sanskrit (qədim hindlilərin ədəbi dili – H.H., T.B) dillərindən ərəb dilinə tərcümə edildi».²

Başqa, tam reallığa əsaslanan daha bir neçə fikir və mülahizəni hərmətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi. Elmi-fəlsəfi baxışlarına və mülahizələrinə artıq istinad etdiyimiz S.H.Nəsr adı çəkilən «İslam mədəniyyətinin qaynaqları» əsərində tarixi reallıqları tam obyektiv şərh edərək yazır: «Əkilən hər hansı ağac zaman keçdikcə münbit torpaqdan qidalanma sayəsində bar verməyə başlayır. İslam mədəniyyətinin ağacı da əkiləndən bir neçə əsr sonra bar gətirmiş, onun elm və sənət sahəsindəki meyvələri yetişmiş və həmin əsrlər ərzində islama miras qalmış əski mədəniyyətlər bu ağacın qidalanma və inkişaf mənbəyi olmuşdur. Yalnız müsləman cəmiyyəti möhkəmləndikdən və yalnız canlı, qabarıq formalar kəsb etmiş islami dəyərlər yeni mədəniyyətə (ona daxil olmuş qeyri-islami ünsürlərə rəğmən) aydın islami səciyyə verdikdən sonra, elm, ədəbiyyat və fəlsəfə özünün inkişaf zirvəsinə çatmışdır».³

¹ Seyid Hüseyn Nəsr «İslam və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşmasının ideya əsasları», «İslamın kosmoloji təliminin gənşinə dair», «İnsanın təbiəti toqquşması», «İslamda ideallıq və reallıq», «Müasir dünyaya islamın tövələri», «İslam mədəniyyətində müsləman incəsənəti», «İnsan, məvəduatlıq fəlsəfi və ekzistensializm», «İslam mədəniyyətinin qaynaqları» və i. əsərlərinin müəllifidir.

² «Cahan» jurnalı, № 2, 1997, s.29.

³ Yəni orada, s.27.

S.H.Nəsr Şərqi elminin, mədəniyyətinin və tarixi sivilizasiyasının ideya mənbələrinin haradan başladığı məsələsinə münasibətdə də tam obyektiv və tarixi reallıq mövqeyindən çıxış etmişdir: «Müsləmanlar yunan, İran və hind fəlsəfi və elmlərinin böyük bir qisminə yiyələnməklə tədricən o vaxtdan indiyə qədər islam sivilizasiyası və mədəniyyəti üfurlərinə hakim olan xüsusi əqli istiqamətlər yaratmağa başladılar. Müxtəlif fiqh təlimləri və sufi təriqətləri hicri III (miladi IX) əsrdə təşkil tapdı. O vaxtdək öz məşayi və başlanğıcından uzaqlaşmayıb ümumi və «qarıxıq» səciyyə daşıyan islami ilahiyyəti «kristallaşmağa» başladı və onun tərkib hissələri xüsusi adlar qazandı. Eynilə göstərilən əqli və intellektual istiqamətlər də bir neçə əsr keçdikdən sonra antik dünyadan əxz etdiyi nəhəng irsi islami görüşlərlə birləşdirib sintez etdi. Və bu zəmində müxtəlif elmi, bədii və fəlsəfi corəyanlar meydana gəldi. Buna görə də həmin corəyanları tam əsasla islami corəyanlar adlandırmaq olar, çünki onların anlayış və kateqoriyaları islam dünyasının xaricindən qaynaqlansa da, islami görüşlərə qarışmış və bu yolla kamillik həddinə çatmışdır».¹

Filosof Nəsrin bu mövqeyi tarixin bəşər nəsli üçün qoruyub saxladığı təzkibedilməz reallığa əsaslanır. Çünki onun baxışlarının və gəldiyi nəticələrin doğruluğunu - qərbi-şərqi, avropalı-asiyalı, xristianlı-islamlı bəşər sivilizasiyasının, elminin, fəlsəfəsinin və dini təlimlərin meydana çıxıb formalaşması, onlar arasında qarşılıqlı təsirin zənginləşməsi və onların sonrakı inkişafının tarixi bir daha təsdiq edir. Heç şübhəsiz, bu olaq, qarşılıqlı zənginləşmə və münasibətsiz - bəşər elmi, sivilizasiyası və fəlsəfəsi olmamışdır və yoxdur. Bu baxımdan, Nəsrin Qərb-Şərqi, xristian-islam münasibətləri haqqında fəlsəfi-sosioloji baxışları və elmi nəticələri daha çox diqqətə layiqdir. Amma!.. Bəla ondadır ki, bu mövqeyi Qərbdə heç də hamı dəstəkləmir, bəşər elminin, sivilizasiyasının və fəlsəfəsinin nailiyyətlərini bir çox hallarda «özünüküləşdirməyə» çalışırlar. Belə olan halda isə dinlər və sivilizasiyalar, xalqlar və dövlətlər arasında ziddiyyətlər və qarşıdurmalar meydana çıxır, «islam təhlükəsi» doktrinası müasir ideya-siyasi mübarizədə özünə daha çox yer alır.

İnkər etmək olmaz ki, Qərbə və Şərqi, xristian və müsləman ölkələrinə və xalqlarına qarşı ərəblərin tarixi qəsbkarlıq müharibələri olmuşdur və tarixdə qalmışdır. Bununla yanaşı, müsləman xalqları və dövlətlərinin öz aralarında da nə qədər ziddiyyətli anlar, ixtilaf və münaqişələr olmuşdur.

Belə isə, tarix VII-VIII əsrlərdə ərəb xilafətinin və XIII əsrdə monqol-tatar ordularının Qərb ölkələri (elə Şərqi ölkələrində!) üzərinə təcavüzkarlıq yürüşlərindən başqa daha hansı təcavüzkarlıq müharibələrini yada sala bilər? Buna tarixin müsbət cavabı yoxdur. Çünki bu tarixlərdən

¹ «Cahan» jurnalı, № 2, 1997, s.29.

uzun bir dövr keçməsinə baxmayaraq, müsəlmanların Qərbə qarşı belə bir geniş ərazi hüddütlü qəsbkarlıq yürüşləri bir daha baş verməmişdir.

Amma bu sözləri Qərb dövlətləri haqqında demək olmaz. Burada tarixə başqa reallıqlar bəllidir. Onların orta əsrlərdə müsəlman ölkələrinə qarşı apardıqları «xaç yürüşləri» əvvəllər olduğu kimi sonralar da müxtəlif formalarda, müxtəlif hərbi-siyasi və ideoloji adlar altında və müxtəlif bəhanələrlə davam etdirilmiş, və indi də həyata keçirilir.

Qərəzkar mövqeli tədqiqatçılar Rusiyada da çox olmuşlar. Rusiyalı tədqiqatçı alim A.İ. Utkin özünün «Qərb və Rusiya: sivilizasiyalar tarixi» adlı əsərində islam dünyasına qarşı özlərinin tarixi təcavüzkarlıqlarına göz yumub, tarixi Qərb-Şərqlə xristian-islam qarşılıqlı məsələsində açıq qərəzli mövqə tutur. Fikir verin, görün həmin müəllif bu münasibətləri necə şərh edib, qiymətləndirir: «732-ci ildəki Tur döyüşündə Avropa cəngavərləri ərəblərin basqınlarının qarşısını aldıqdan sonra yadelli düşmənlər tərəfindən Qərbi Avropa üçün təhlükə min ildən artıq bir dövr ərzində aradan götürüldü. Attila hələ də Dunay vadisinə can atırdı, monqollar Karpata və Balkanlara çatmışdılar, osmanlılar isə Vyanağa yetişmişdilər. Lakin bütün bu təcavüzkarlıqları Məhəmmədin, Cingizxanın, Teymurləngin, səlcuqların və osmanlı ordularının zərbələri altında neçə-neçə dünya sivilizasiyasının məhvi ilə müqayisə etmək olmaz».¹

Biz qəsdən burada şərhə, təhlilə yol verməyəcəyik. Bunları tarixi reallıqlardan az-çox başı çıxan rusiyalı tarixçi deyir. Lakin o unudur ki, açıq qərəzliliklə islam dövlətlərinin və xalqlarının ünvanına yazılanlardan başqa, bir də real tarix olmuş və vardır. Həmin tarixçi, sanki özündən asılı olmayaraq, başqa bir tarixi də yada salır. Bu tarix isə həmin xristian məzhəbli Qərbin dini-siyasi bayraqlar altında həmin zəngin təbii sərvətli, iqtisadi-strateji mövqeli müsəlman ölkələri hesabına dünya müstəmləkəçilik sistemi yaratması faktını da inkar edə bilmir.

Utkin Fransa və Britaniyada «görünməmiş insan fəallığı vulkanının» oyanışından danışır. Lakin o, tarixi reallıqlara birtərəfli baxır, tarixi «xaç yürüşləri»nin idəyə havadarlarından və təşkilatçılarından olan Fransa və Britaniya kimi dövlətlərin Şərqdəki milli-dini və siyasi təzyiqli siyasətini görmək istəmir. Unutmaq lazım deyildir ki, məhz Fransa - «Hindistana, Kvebekə, Karib dənizinə gəmilər və diplomatlar göndərməsi», Afrikada və başqa Şərqlə ölkələrində açıq müstəmləkəçilik siyasəti aparması sayəsində «Portuqaliyadan Polşaya qədər ərazidə hökmranlıq edə» və «Avropanın qüdrətli krallığına» çevrilə bilmişdi. Bunları da tarixin reallıqları deyir, Utkin isə təkrar edir. O ki, qaldı Britaniyaya, bu Qərb ölkəsi haqqında biz yalnız Utkinin özünün etiraf etdiyi bəzi məqamları yada salmaq istərdik. Utkin deyir: «1800-cü ildə Britaniya imperiyasının ərazisi 1,5 mln. kv. mil, əhalisi 20 mln. nəfər idi. Yüz il keçdikdən sonra Britaniya

imperiyası 11 mln. kv. mil əraziyə və 400 mln. nəfərə yaxın əhaliyə malik idi... O, həmişə daha tez «tərəpənərək» dünyanın dördü birini öz müstəmləkələrinə çevirdi».¹ Bunları da xristian dini məsləhətçi tarixçi qəsbkarlıq yolu ilə qüdrətli imperiya yaradan Qərb dövləti haqqında deyir.

Utkin nə qədər Qərb-xristian təəssübkeşliyi nümayiş etdirib, anti-müsəlman ruhlu təbliğat aparmağa çalışsa da, tarixi reallığı və həqiqəti olduğu kimi əks etdirməkdən yaxa qurtara bilməmişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikir tarixində «reallıq» və «həqiqət» məfhumu və anlayışları vardır. Prof. Utkin özü XVIII-XIX əsrlərdə ingilis və fransızların - öz qabaqcıl və ümumbəşəri təlim və baxışları ilə boş ictimai-siyasi fikrini, sivilizasiyasını və elmini zənginləşdirmiş olan böyük filosoflarının və müdrik maarifçi şəxsiyyətlərinin adlarını çəkir. Bu reallıqları, bu tarixi həqiqətləri biz də qəbul edirik, inkar etmirik. Əsla inkar etmirik. Lakin tarix, daim konkretliyin tarixi olmuşdur. Tarixi reallıq isə ondan ibarətdir ki, islam dünyən, bəşəriyyətin gözü qarşısında, «günün günorta çağında» meydana çıxmışdır. İslam yenicə meydana çıxıb, tayfa-qəbilə dini kimi formalaşmağa başlayanda dünyada artıq orta əsrin neçə-neçə feodal dövlətinin ictimai-siyasi həyatında aparıcı rol oynayan və xalqların tənqidi tərzini müəyyən edən buddizm və xristianlıq kimi böyük və tarixi dinlər mövcud idi. Bu da inkar olunmayan bir tarixi reallıqdır ki, xristian Qərbi elə həmin vaxtlardan başlayaraq bu dinə qarşı qərəzli mövqə tutmuşdur.

Tarixi reallıqları ört-basdır edə bilməyən bəzi siyasətçilər sanki tarix qarşısında məsuliyyət hiss edərək, Qərb-Şərqlə xristian-müsəlman ziddiyyətlərini, onların keçdikləri fərqli tarixi inkişaf mərhələlərini təsdiq etməyə məcbur olaraq, islam Şərqlənin vaxtilə Qərbə nisbətən daha çox inkişaf etdiyini, daha məhsuldar tərəqqi yolu keçdiyini etiraf etməli olmuşdular. Sual olunur: bəs sonralar nə baş vermişdir, bu iqtisadi inkişafın, bu tərəqqinin qarşısını kim və hansı yolla almışdır? Biz bu sualın da cavabını, «islam-müsəlman təhlükəsi» doktrinasını uyduranların öz etiraflarında tapırıq. Bu doktrinanın müəllifləri sonrakı tarixi mərhələlərdə Qərbin özünün, müsəlman ölkələrinə qarşı açıq qərəzli iqtisadi-siyasi təzyiqli və müstəmləkəçilik siyasətini inkar etmirlər: «Orta əsrlərə səyahət etmək və ticarətlə məşğul olmaq müsəlmanlara daha çox xas olduğuna görə islam ölkələri Avropa dövlətlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdilər. Lakin sonralar kəndli icmalarının və kapitalizmin inkişafı sayəsində Avropa irəlilədi və nəticədə müsəlman ölkələri Avropa dövlətlərindən müstəmləkəçilik vəziyyətinə düşdülər».²

Deməli, Şərqlə yox, islam yox, müsəlmanlar yox, əksinə, Qərb özü və xristian dünyası tarixən islam və müsəlmanlar üçün ənənəvi təhlükə mən-

¹ Yəni orada, s.23-24.

² «Независимая газета», 12.03.03.

¹ А.И. Уткин. Запад и Россия: история цивилизации. М., 2000, с.15.

boyu olmuşdur: öz iqtisadi-siyasi təzyiqi, öz müstəmləkəçilik sistemi ilə. Burada da tarixin kimlər tərəfindən təhrif edilib, saxtalaşdırılması məsələsi meydana çıxır. Doğrudan da, islama və müsəlmanlara qarşı elə orta əsrin ilkin çağlarında xristian dinli və məsləhətli İri Avropa feodalları hələ o vaxt əllərinə xristian bayraqları alıb müsəlmanlara qarşı tarixi «xaç» və ya «səlib» yürüşlərinə çıxmışdılar. Bu mübarizə bu gün də - islam fundamentalizminə, islam ekstremizminə və islam separatizminə qarşı mübarizə formasında, bir çox hallarda isə həmin islam dövlətləri ərazilərində - açıq təcavüzkarlıq və separatçılıq formasında davam etdirilir. Bu xarakterli ideoloji təxribatlar bu gün postsovet məkanındakı suveren müsəlman ölkələrinin çoxunun ərazisində, - Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının kompakt yaşadığı ərazilərdə, sakinlərinin əksəriyyəti islam dinli müsəlmanlardan ibarət olan Yuqoslaviyada, Əfqanıstanda və İraqda həyata keçirilir.

Qərb-Şərq, xristian-islam dinləri arasındakı qarşıdurmalardan, antaqonist ziddiyyətlərdən bəhs edən bözi Qərb və Şərq din islahatçıları bir çox hallarda, özlərinin milli dövlətçilik siyasətləri naminə bu qarşıdurmaları ört-basdır etməyə çalışır, dinlər, dini təriqət və cərəyanlar arasında hansısa dialoqdan və birlikdən danışirlər. Bu baxımdan «Независимая газета - религия»nın məsul redaktoru Mark Smirnovun istinad etdiyi fikir və mülahizələr daha maraqlıdır. Rusiyalı müəllif tanınmış amerikalı tədqiqatçı Ceyms Vuda istinad edərək dinlər və sivilizasiyalar arasında dialoq, birlik və həmrəylik ideyasına qarşı çıxır: «Heç bir dini təşkilat, heç bir zaman başqalarına qarşı dözümlülük göstərmir. Din həmişə bölünüb-parçalanmaya yardımçı olmuşdur, birliyə yox».¹

Amerikalı alimin bu fikirləri ilə biz də haradasa razılaşmalı oluruq. Doğrudan da, tarixi realıq sübut edir ki, dinlərin müqəddəs kitablarında bu birlik haqqında yazılmış olsa da, əsl həqiqətdə bütün tarix boyu buna əməl olunmamışdır. Bunu elə islam dininin ilkin formalaşma dövründən başlayaraq zəmanəmizə qədərki tarixinin təmsalında da görürük.

Xristian dinli dövlətlərin hegemonluq ideologiyası tərəfindən uydurulan «islamin yeni dirçəlişi təhlükəsi»nin, «Birləşmiş islam ştatları» doktrinasının, «xilafətin bərpası» ideyasının reallıqlardan uzaq və mif olmasını sübut etmək üçün bir-iki tarixi faktı yada salmaq istərdik. Doğrudan da, islam dinli müsəlman xalqları arasında birlik və həmrəylik olsaydı, İranla İraq öz aralarında 8 ildən artıq bir müddətdə (1980-1988) mənasız qarşılıqlı iddialı müharibə aparmazdı, Cənubi və Şimali Yəməni dövlətləri yaranmazdı, Küveytlə İraq öz aralarında dini-siyasi birlik yaradardı və həmin Qərbin müstəmləkəçi-inhisarçı dövlətlərinin təhriki ilə Küveyt bu gün İraqa qarşı təcavüzkarlıq müharibəsi meydanına çevrilməzdi; Ərəb dünyasının tarixi sivilizasiyasının, mədəniyyətinin beşiyi və müqəddəs dini mərkəzi sayılan İraq, - tarixən dünya müsəlmanlarının müqəddəs

səcdəgah yerinə çevrilən Samirə məscidinin, İmam Hüseyn və İmam Əli məscidlərinin mühafizə olunduğu, tarixdən bəşəriyyətə yadigar qalan neçə-neçə maddi-mədəniyyət incilərinin yerləşdiyi, eyni zamanda Azərbaycan xalqının da və müfəkkir şairi böyük Füzulinin doğulub yaşadığı və dəfn olunduğu İraq torpağı bu günə düşməzdi, tar-mar olunmazdı. Bütün bunlar, müsəlman dövlətlərinin özləri arasında milli-dini birliyin və həmrəyliyin olmaması üzündən baş verir.

Bələ olmasa dövlətlər təcavüzə məruz qalmaz və insanların hüquqları tapdalanmazdı.

İrəni keçmiş dövlət başçısı d-r Xatəmi, insan hüquq və haqlarının avropalıların özləri tərəfindən pozulduğu halda, xristian-islam qarşıdurması doktrinasını əsas tutan Qərbin qoroxkar dini-siyasi ideologiya daşıyıcılarının bunu da islamın, müsəlmanların adına yazmalarına birmənalı münasibət bildirmişdir. Xatəmi yazır: «Qərbdə iki müharibə aparılmış, onların hər ikisi də Qərb ölkələrinin özləri tərəfindən başlanmışdı. Yer kürəsinin müxtəlif ərazilərində insan hüquqları kobudcasına pozulmuş, amma bu, islam dünyasında baş verməmişdir. Dünyanın müxtəlif qitələrində - Asiya, Afrika və Cənubi Amerikada xalqların hüquqları kobudcasına pozulmuşdur».¹

Tarix, konkretliyi sevən və real faktlara əsaslanan elm sahəsidir. Doğrudan da, gəlin biz də Xatəminin yada saldığı bu məsələlərə bir qədər yaxından, real tarixin gözü ilə nəzər salaıq. Yada salaıq ki, məhz «Şərq və islam təhlükəsi» doktrinasını bu gün açıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran qərbilərin özləri həmin xristian dinli «özələrinə» və islam dinli xalqlara qarşı apardıqları təcavüzkarlıq müharibələrini və təxribatçı siyasəti geniş təbliğ edirlər, həyata keçirirlər. Bu sözlər elə Xatəminin xatırlayıb yada saldığı tarixi müharibələrə də aiddir. Burada da Xatəmi haqlıdır, çünki onun baxış və mülahizələri tarixi gerçəkliyə əsaslanan reallıqlardır.

Həqiqətən, 1914-1918-ci illərdə baş verən Birinci Dünya müharibəsi islam dinli Şərq dövlətləri tərəfindən deyil, bir tərəfdən adları böli olan Qərbin imperialist dövlətlərinin öz aralarındakı sövdələşmələr yolu ilə yaradılan alman-Avstriya blokunun tərəfdarları ilə, digər tərəfdən əsasən hələ 1893-1907-ci illərdə qoyulan Antanta dövlətləri birliyinə daxil olan ölkələr arasında Qərbdə və Şərqdə hegemonluq qazanmaq məqsədilə başlanmışdı. Elə 1939-1945-ci illərdəki İkinci Dünya müharibəsini də Avropa dövlətləri eyni məram və məqsədlə başlamışdılar. Bələ ki, Yer kürəsi əhalisinin 80 faizinin cəlb olunduğu İkinci Dünya müharibəsinə Qərbin 61 dövləti bilavasitə qatılmış, 40 dövlətin ərazisində isə qanlı-qadalı savaşı aparılmışdı. Bəli, bütün bu tarixi bəlaləri, bu faciələri Qərbin xristian dinli dövlətləri başlamış və başa çatdırmaşlar.

¹ «Независимая газета - религия», 02.04.03.

¹ Мухаммад Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.4.

Doğrudan da, Xatəminin dediyi kimi, bu tarixi ümumdünya savaşı zamanı Avropada, Asiyada, Afrikada və Cənubi Amerikada nə qədər ölkələr xarabazara çevrilmiş, bu ölkələrin əhalisi mənəvi-psixoloji sarsıntılara məruz qalmış, təbii sərvətləri talan edilmiş, tarixi maddi-mənəvi dəyəri ölçüyə gəlməyən nə qədər abidələr dağıdılmışdır...

Tarix, - bu bəd əməlləri də Qərbin qəsbkarlıq müharibəsi apararıq dövlətlərinin adına yazmışdır. Bu təcavüzkarlıq savaşları nəticəsində müsəlman xalqlarının dövlətləri ərəzindəki ictimai-siyasi vəziyyətin sabitliyi pozulmuşdur.

Xatəmi doğru olaraq etiraf edir ki, Asiyada da, Afrikada da, Cənubi Amerikada da həm müsəlmanların, həm də xristianların hüquq və haqlarını pozanlar əslində məhz elə «islam təhlükəsi», «islam ekstremizmi» doktrinasını uyduranların qərbli ideya havadarlarıdır. Doğrudan da, son bir əsrdə baş vermiş iki Dünya müharibəsini də apararıq dünya hegemonluğu iddiasına düşmüş Qərbin xristian dinli böyük dövlətləri olmuşdur. Bu, bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən və tarixi salnamələrə daxil edilən təkzibolunmaz reallıqdır.

Sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və dünyabaxışları arasında dialoqu qəbul etməyən, milli-etnik və dini fərqləri qabardarıq hegemonçuluq ideologiyasının təbliğatçısı rolunda çıxış edən Qərbin xristian dini baxışlarına münasibətdə Xatəmi daha prinsiplial mövqedən çıxış edir. O, Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərində Qərb üçün daha çox səciyyəvi olan başqa bir cəhət də – cəmiyyətdəki hadisə və proseslərə münasibətdə «Qərbin iki üzünün» olması ideyasını, bir tərəfdən onun məram və məqsədinin «siyasi» meylli və istiqamətini, digər tərəfdən isə bu fəaliyyətin «intellektual» cəhətini vurğulayaraq yazır: «Qərb öz siyasətini həyata keçirərkən istəmir ki, biz və ya hər hansı başqa xalqlar müstəqil və azad olaq, öz taleyimizin sahibi olaq... Əgər, Qərb üçün, bir tərəfdən... başqa dövlətlərin ərəzi toxunulmazlığının pozulması və bu dövlətlərin iqtisadi asılılığa məruz qalması xasdırsa, digər tərəfdən ona həm də dünya hegemonluğu ideyası xasdır. Qərb hətta özü də... könlüllü olaraq təbəçiliyə meylli əhval-ruhiyyəsi təbliğ edir».¹

Bunlar tarixi keçmişlərdə baş vermişdir. Lakin Qərb tərəfindən Şərq dövlətlərinə və islama qarşı eyni ikili siyasət daha geniş formada - bu ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə formasında bu gün də davam etdirilir. Bu baxımdan, Xatəminin xatırlayıb yada saldığı Qərb siyasəti elə bugünkü Əfqanıstana da aiddir.

Qərbin xristian aləmində Şərqə, islama, islam dinli xalqlara ikili mövqedən yanaşma meylli bu ölkələrin «Şərq siyasətlərində» həmişə əsas yer tutmuşdur. Şübhəsiz, qeyri-sabit meylli siyasətin özü də Qərbin iri dövlətlərinin Şərqdəki milli dövlətçilik maraqları üzərində qurulmuş

dur. Bu fakt, müasir dövrün ABŞ və Rusiya kimi nəhəng dövlətlərinin «Şərq siyasətlərində», bu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə daha çox nəzərə çarpır.

Bu qeyri-sabit, dəyişkən və ikili siyasət özünü hər iki hegemon dövlətin son 20 il ərzində Əfqanıstana qarşı münasibətlərində daha çox büruzə vermişdir. İnkərolunmaz faktıdır ki, bu ölkə hər iki qüdrətli dövlətin milli maraqları və mövqeləri uğrunda döyüş meydanına çevrilmişdi. Sovet-Amerika hegemonluğu məsələsi əfqan torpağında həll edilirdi. İki dövlət arasındakı münasibətlər yarış forması almışdı. Xristian-islam dini məsləhətli Sovet-əfqan münaqişə və qarşıdurması zamanında da, xristian dininin ideya havadarlarının özlərinin etirafına görə «talibançılara və Əl-Kaidə» təşkilatına bir vaxtlar Amerikanın xüsusi xidmət orqanları özləri yaratmış və sonralar isə bu təşkilatı Birləşmiş Ştatların əlaqəli olan Pakistan müdafiə etmişdir. Radikal islamı da Qərb ölkələrinin özləri və onların «müşəriiləri» qidalandırdı.²

Böli, doğrudan da tarixən xalqların, - xüsusilə də müstəmləkəçilik zülmü altında inləyən Şərqi müsəlman xalqlarının iqtisadi-siyasi baxımdan asılı və təbə vəziyyətə düşməsi - Qərbin hegemon dövlətlərinin milli mənafeələrinə daha çox uyğun gələn siyasətin nəticəsi olmuşdur.

Rusiyalı islamşünas Z.I. Levin də özünün «Xarici Şərq ölkələrində islam və millətçilik» adlı əsərində müsəlman Şərqi mənəvi-dini dəyərlərinin tarixi köklərindən və ideya mənbələrindən bəhs etmişdir. O yazır: «Uzaq tarixi keçmişlərdən başlayaraq müsəlman ölkələrində xalqlar - «milli ruh, qədim Şərq sivilizasiyasının böyüklüyü, müsəlman epoxasının xilafət dövrünün qüdrəti, böyük moqolların və Osmanlı imperiyasının əzəməti ruhunda təbiiyə olunmuşdur».³

Bu, məsələyə tarixi reallığın göründüyü kimi yox, olduğu kimi yanaşma və qiymətləndirilmə nümunəsidir və nə yaxşı ki, Levin də bu yola gedir.

Elə Levinin bəhs etdiyi həmin müsəlman milli-dini və mənəvi dəyərlərdən, onun dövlətçilik qüdrəti və əzəmətindən - bu tarixi keçmişə yaxşı bələd olan digər rusiyalı müəllif-tarixçi və politoloq Murad Acı bəhs edir və bu çərəfli tarixi keçmişini bizim yaddaşımızda təzələyir.

Bələ ki, Murad Acının «Avropa, türklər, Böyük Step» əsərində, ümumbəşəri maddi-mədəniyyət abidələrinin, elminin və sivilizasiyasının yaradılmasında tarixi türkçülüyün rolu ön plana çökür. Müəllif burada, ümumbəşəri maddi-mədəniyyət abidələrini və sivilizasiyasını «özünüklüləşdirən» qərbli «araşdırıcılara» cavab olaraq və tarixi faktlara əsaslanaraq sübut edir ki, türkdillil xalqların yaşayış məskənləri bəşər elminin, mədəniyyətinin və sivilizasiyasının inkişafına yardımçı olmuşdur. Türk

¹ Вак: «Свободная мысль», № 4, 2003, с.73.

² З.В. Левин. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. М., 1988, с.22.

³ Мухаммад Хатəми. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.212.

mənşəli milli etnoslar, eyni zamanda, başqa qeyri-türk xalqların inkişafına və bir xalq kimi formalaşmalarına yardımçı olmuş və onları neçə-neçə təhlükələrdən xilas etmişlər.

Türk təfəkkür tərzinə, onun dini təlim və baxışlarına, sivilizasiya və elminə qorozliliklə yanaşan, onların elmi nailiyyətlərini qəbul etməyən avropalı siyasətçilərə də Murad Acinin cavabı vardır. Bu cavab bu gün türkçülüyə milli-dini ayrı-seçkilik mövqeyindən yanaşan başqa siyasətçilərə də aiddir.

Murad Aci yazır: «Bizim xalqımız IV əsrdə Avropa tarixinin səhifələrini cəsarətlə vərəqləməyə başlamışdır. O, xalqları Roma quldarlığından xilas etmiş, onlara azadlıq vermişdir... Bütörsət avropalıların indiki dini rəmzlərini də, məhz, təkcə bizim ulu babalarımız yaratmışlar. Avropalılar səma Allahı haqqında ilk dəfə türk-qıpçaqlardan eşitmiş, özlərinin bugünkü ibadət yerlərini də onlardan öyrənmişlər. Metalın əridilməsi və ondan məmulatlar (əşyalar) düzəldilməsi texnologiyasını da avropalılara məhz bu türklər öyrətmişlər. Avropalı kişilər, Altaydan gəlmişlərə baxaraq, (o vaxtdək geydikləri – H.H., T.B.) tumanlarından imtina edib, şalvar geyməyə başlamışlar...».¹

Bunları, türk milli-etnik mənşəli, islam dinli «Qıpçaq çölünün yovşanı», «Avropa, türklər, Böyük Step» və «Türklər və dünya: müqəddəs tarix» kimi tarixdə iz qoyan, türk və qeyri-türk mənşəli xalqların tarixində olan qaranlıq məqamları ortaya çıxaran, tarixi realıq və obyektivlik baxımından onlara aydınlıq gətirən, ictimai-siyasi fikirdə birmənalı qarşılanmayan əsərlərin müəllifi, həm də tarixə əsaslanıb tarixi əsərlər yazan kumik milli mənşəli Murad Aci deyir. Həm də tarixə heç nə əlavə etmədən, ona ləkə salmadan, onu saxtalaşdırmadan, özgələrin milli tarixini özününküləşdirmədən deyir. Çünki o, təkcə tarixdə olanları və qalanları deyir. O, böyük türkün tarixən böyüklüyünü deyir, başqa şey demir. Heç olmasa ona görə ki, həmin türkün bu qədər böyük və qüdrətli olması faktını uzaq tarixi keçmişlərdə Qərb tarixşünaslığında və ictimai-siyasi fikrində etiraf edənlər olmuşdur və belələri indi də vardır. Burada çox səciyyəvi bir faktı yada salmaq yerinə düşərdi. Bu baxımdan akademik Tofiq Köçərli bu yaxınlarda çapdan çıxmış «Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər» kitabında istinad etdiyi bir fikri maraq doğurur.

Tarixə yaxşı bələd olan, neçə on illər milli tariximizi hər cür yabançı təhrif və böhtanlardan, saxtalaşdırmalardan qoruyan, bu mövqə və baxışlara real tarixin özü ilə cavab verən tanınmış bir tarixçi kimi Köçərli də doğru olaraq xristian (katolik yönümlü) dini məsləkli böyük Fransa tarixçisi, müfəkkiri, Qərbdə və Şərqdə Maarifçilik fəlsəfəsinin tanınmış nümayəndəsi Şarl Lui Monteskyenin (1689-1755) hələ 1721-ci ildə, Qərb dövlətlərinin Şərqi ölkələrinə ayaq açmağa başladığı bir vaxtda, yazmış olduğu «İran məktubları» əsərinə istinad edir və qeyd edir ki, islam dini

etiqadlı türklər (tatarlar) zaman-zaman «Avropada, Asiyada və Afrikada» və «dünyanın üç qitəsində» «fəthlik və ağılıq etmişlər».

Tofiq Köçərli öz qiymətli kitabını müfəkkir-maarifçinin son dərəcə ibromatiz sözləri ilə başlayır: «...Dünyanın heç bir xalqı fəthlik şöhrəti və əzəmətlə tatarlarla yarışa bilməz. ...İrənin hökmdarları onlardır. Kirin (e.ə. 558-529 – H.H., T.B.) və Kistaspın (Dara I Qistasp (e.ə. 522-486 – H.H., T.B.) vaxtında təntənə ilə oturan onlardır.

Onlar türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afrikada nəhəng fəthliklər edib dünyanın üç qitəsində ağılıq edirlər. ...Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağılaşmaz qələbələrini şöhrətini yayınsınlar. Bu cəngavər xalq öz şöhrəti ilə məşğul olub, əbədli məğlubedilməzliyinə inanıb keçmiş qələbələrini əbədiləşdirilməsi qayğısına qoymayıb qalmamışdır».¹

Sual olunur: məgər bu şəxsiz etirafın olavə şərhə ehtiyacı qalır? Əsla! Bunlar, ulu tarixi keçmişli, cəngavər bir müsəlman xalqın tarixi uğur və qəhrəmanlığının xristian dini məsləkli böyük bir qərblə müfəkkirinin etirafıdır. Başqa şey deyildir. Monteskye kimi şəxsiyyətləri tarixdə saxlayan və uca tutan da elə bu mövqə olmuşdur.

Bunlar türkçülüyn bəşər sivilizasiyası tarixinə verdiyi töhfələrin yalnız bir qismidir. Fəqət buraya bütövlükdə həmin türkçülüyn və Şərqi-müsəlman xalqlarının elmi, mədəniyyəti və tarixi sivilizasiyasının uğur və nailiyyətlərini də əlavə etmiş olsaq, zənginlik baxımından çox heyramtamiz bir mənzərə yaranar. Bax elə neçə yüzillərdir Qərblə Şərqi, sonrakı tarixlərdə isə xristianlıqla islam arasında aramsız olaraq davam edən ixtilaf və qarşıdurmalar da bəşər sivilizasiyasına kimlərin daha əvvəl və daha çox töhfələr verməsi barədə mübahisələr zəminində başlanmışdır.

Buraya başqa bir cəhət də əlavə olunmalıdır. Biz artıq Şərqdə, islam dünyasında dinin ikili mövqeyindən, - «islamın» islama qarşı çıxması meyindən bohs etmişdik. Amma biz həmin Şərqdə eyni zamanda - müsəlmanın müsəlmana və türkün türke qarşı çıxması faktı, onlar arasındakı birləşmə pozulması faktı ilə də rastlaşırıq. Murad Aci burada da tarixi reallıqlara qorozkar mövqedən yanaşan bir siyasətçi rolunda deyil, bu tarixi olduğu kimi yazan və qiymətləndirən obyektiv tarixçi rolunda çıxış edir. Belə ki, o, bir tərəfdən türkçülüyn bəşər elminə və sivilizasiyasına verdiyi töhfələrdən və onun qazandığı uğurlardan danışsınsa, digər tərəfdən bu mədəniyyəti və sivilizasiyanı yaradan həmin türkçülüyn və türk etnoslarının özlərinin bir-birinə qarşı çıxmasını, onlar arasında yaranan ziddiyyət və qarşıdurmaları da yada salır. O, belə yazır: «Məhz Balamir, Xaraton, Donat kimi qıpçaq çarları bu çölləri (stepləri) Avropada tanıtmışlar; Bizans və Roma hökmdarları türklər qarşısında baş oymışlar.

¹ Murad Acin. Европа, торки, Великая Степь. М., 1998, с.5.

¹ Köçərli Tofiq Qasım oğlu. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqət. B., 2005, s.3.

Türkün böyüklerinden ən böyüyü olan, bizim xalqımızın fəxri Attila¹ (təq.400-453) haqqında da həqiqət söylənilməmişdir...

Məğlubedilməz Attilanı məğlub edən nə Roma qoşunu oldu, nə də Avropanın birləşmiş ordusu – onu məğlub edən öz möhtəşəmliyi oldu. Bu, ağır yüküdür, Attilanı özən bir yüküdür. O, öz xalqını əminamanlıqdan məhrum etdi! Sərkərdənin ölümündən sonra yüz səksən dörd (!) oğlu qalmışdı, qızları isə heç saymırdılar. Damarlarında Attilanın özünün qanı axan, indi isə atalarının taxt-tacına iddia edən adamlar sakit otura bilərdimi? Əlbəttə, yox! Amansız tayfa davaları başlandı... Türklər bir-biri ilə savaşırdılar, axırda boyunlarına kölə xaltası bağlandı... Xalq parçalandı... Attiladan sonra Böyük Step bir-biri ilə düşmənçilik edən xaqanlıqlara, uluslara, ailələrə bölündü... Hamının hamıya qarşı döyüşü başladı. Tayfa davaları heç vaxt sönməmişdi. Onlar hələ də davam edir...² Bu, doğrudan da belə olmuşdur. Belə ki, islamın yayıldığı ilk vaxtlardan başlayaraq, bu din tərəfdarlarının özləri arasındakı aramsız münaqişələr və qarşıdurmalar sonrakı dövrlərdə daha kəskin şəkildə olmuşdür. Eynilə buna oxşar hallar islama qədərki tarixlərdə türklərin özləri arasında da geniş yayılmışdı.

Doğrudan da, axı islama qədərki Şərq xalqlarının özlərinin ulu tarixi inkişafı mərhələsində yada salınması, bəşər elmi fikrini və sivilizasiyasını daha çox zənginləşdirən qüdrətli milli-dini və maddi-mənəvi dəyərlər olmuşdur.³

Azərbaycan tədqiqatçısı U.Bədəlbəyli isə doğru olaraq Qərb-Şərq, xristian-islam sivilizasiyasına, dövlətlərarası münasibətlər məsələsinə ümumdünya, ümumbəşəri tarixi realiaqları olduğu kimi qiymətləndirmək baxımından yanaşaraq belə bir tarixi realiaqları qərblə-şərqli oxucuların yad-daşlarında təzələyir: «Əsli Asiya xalqı olan skiflərdən başqa heç bir Avropa milləti öz əlifbalarının olması ilə öyünə bilməz. Ən qədim zamanlarda əlifba təkə Asiyaya məlum idi. Avropanın ən sivil xalqı hesab olunan yunanların özləri də əlifbalarını Şərq adamının ölindən almışdır».⁴

Qərb ictimai fikrinin Şərqə, islam dünyasına qarşı qərəzli münasibət bəsləyən, islam Şərfinin dünya mədəniyyətinə və eyni zamanda Qərbin özünün İntibahına verdiyi töhfələrin rolunu inkar etməyə çalışın nümayəndələrinə hələ VIII əsrdə cavab verən ərəb alimi Əbu-Əmrə ibn əl-

¹ Tarixi mənbələrdən oxuyuruq: bu, o Attiladır ki, 434-453-cü illərdə qədim türk milli-etnik mənşəli xalqlardan olan hünlərin tayfa ittifaqlarının başçısı olmuş, Roma imperiyası üzərinə yürüş etmiş, Frakiya və İlliriyanı işğal etmiş və Konstantinopola yaxınlaşmışdır. O, özünün 500 minlik ordusu ilə Qərbdə tərəf də üz tutmuş və Paris yaxınlığındakı Orlean şəhərini işğal etmişdir.

² Yene orada, s.23-24.

³ Quramın islama qədərki ideya mənbələri haqqında daha ətraflı bax: E.A.Резван. Коран и доисламская культура. В кн.: Ислам. Религия, общество, государство. М., 1984, с.44-58.

⁴ Бədəлбейли Ульфат. Английское Возрождение и Восток. Б., 2000, с.14.

Əlyə deyirdi: «Sizlərə gəlib çatanlar ancaq ərəblərin yaratdıqlarının hələ yalnız on dəyərli hissələridir».¹

Doğrudan da, tarix şahidlik edir ki, möhz VIII əsrdən sonrakı yüzilliklər ərzində Yaxın və Orta Şərfin müsəlman dövlətlərindən, Şimali Afrikanın ərəb-islam dünyasından homin qərblərə daha çox pay və daha gərəklili maddi-mənəvi sərəvətlər, elm, incəsənət və sivilizasiya qalmışdır.

Həqiqi tarix - əslində olduğu kimi, siyasiləşdirilmədən qalan tarix - belədir.

U.Bədəlbəyli - istər Qərb-Şərq, istər xristian-islam dini dəyərləri olsun, istər qədim Yunanıstan və Misir, Çinin və Hindistanın bəşər elmi və sivilizasiyasının inkişafında hər bir xalqın və dövlətin rolu məsələsi olsun - onlara tam tarixi obyektivlik və realiaqlı baxımından yanaşır, bəşər sivilizasiyasının inkişafında onların rolunu ayrı-ayrılıqla qeyd edir, heç bir coğrafi ərazinin, heç bir dinin və heç bir xalqın bəşəriyyət qarşısında tarixi xidmətlərini inkar etmir. Bu məsələlərdə daha doğru və prinsipial mövqedə dayanaraq, real tarixi saxtalaşdırmadan oks etdirən alim və müfəkkirlərin əsərlərindən iqtibas edən müəllif, qərblə İ.Q.Kerderin «Bəşər fəlsəfə tarixində ideyalar» adlı əsərinə istinad edib: «Yunanıstan - Misir irsinə əsaslanıb Roma mədəniyyətinin inkişafına tökan verdi» - deyir. Bu, doğrudan da belədir.

Bu mövqeli başqa bir misal. İslam tarixinə, islam fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə dair «İradə azadlığı və ilkin islamda uzaqgörənlik», «Məhəmməd Məkkədə», «Məhəmməd Mədinədə», «İslam və sosial inteqrasiya», «İslamın orta əsr Avropasına təsiri», «Müsəlman İspaniyası», «Müsəlman təfəkkürünün formalaşma mərhələləri», «İslamın keçmiş böyüklüyü» kimi əsərlərin müəllifi, məşhur ingilis şərqşünas-islamşünası, Edinburq Universitetinin professoru U.Monthomeri Uott (1909-?) öz ciddi elmi tədqiqat və araşdırmalarında qədim Şərq sivilizasiyasının islama qədərki tarixi köklərindən və bu mədəni irsin ideya mənbələrindən bəhs edərək yazmışdır: «Bəşəriyyət Şərqdə, Ərəb dünyasında bir ucu Şumerlərə, Akkadalara, qədim Misirə gedib çatan neçə minillik tarixi olan şəhərsalma mədəniyyətinə malik olmuşdur».²

Sual olunur: ecəba, qərblə U.M.Uottun - qədim Şərqə, islam dininə, bu dinin yaradıcısına, onun dünya xalqlarına, eyni zamanda Qərbin xristian dinli xalqlarının elmi-dini dünyagörüşünün, sivilizasiyasının və təfəkkür tərzinin oyanışına da və sonrakı inkişafında güclü təsiri olan bu coğrafi ərazinin, bu dinin, bu dinin yaradıcısının rolunu və yerini göstərən mövqeyinə Qərbdə kimlər şübhə ilə baxa bilərlər?

Bizco, heç kim.

¹ Л.И.Климович. Ислам. М., 1965, с.22.

² Бак. «Независимая газета», 06.09.01.

Bax, real tarixi olduğu kimi yazmaq və qiymətləndirmək buna deyərlik. Bu yol, həqiqi alim yoludur. Bu, doğrudan da elmin, mədəniyyətin və sivilizasiyaların bir-birindən qarşılıqlı faydalanma və daha da zənginləşmə şəraitində mümkün olmuşdur. Fəqət Qərbdəki bir çox qərəzli ideoloqlar bunları anlamaq istəmirlər. Onlar, daha çox tarixi saxtalaşdırma yolu seçirlər. Onların arasında tərəddüd edənlər, məsələyə ikili mövqedən yanaşanlar da vardır.

Rusiyalı şərqşünas alim A.V.Juravski də sözdə islam və xristian dinləri, sivilizasiyaları və dini-mənəvi dəyərləri arasında münasibətlərin «dialoqundan» danışır. Lakin bütün başqa Qərb siyasətçi və ideoloqları kimi Juravski də bu prosesdə islamın tarixi rolunu və sonrakı uğurlarını inkar edir, bu tarixi uğurların üzərinə kölgə salaraq açıq-aşkar «yevrosentrizm» və «xristianosentrizm» ideologiyası təbliğ edir və üstünlük, xristian-islam konfliktini və qarşıdurmasının guya xristianlığın qələbəsi ilə başa çatacağını israr edir. Bu ideyanı sübuta yetirmək üçün xristian dini tarixindən misal da gətirən Juravskinin fikrincə, guya «Avqustindən başlamış Foma Akvinskiyə qədər bütün xristian mütəfəkkirlərində belə bir ideya ilə rastlaşırıq ki, beşər cəmiyyətinin inkişafı İsanın «hökmranlığı (səltənəti) ilə nəticələnməlidir».¹ Əcəba, müxtəlif dinlərin dialoqunu, bu dinlər arasında yaradılan və formalaşan dünyagörüşləri arasındakı «dialoqu» Juravski beləmi anlayır? O, xristian dini tarixinə və tarixçilərinə istinad edib sübuta yetirməyə çalışdığı bu qərarın adını «dialoqu»mu qoyur? Lakin bu «dialoqu» öz adı vardır. Bu doğrudan da milli-dini hegemonluq ideologiyasının təbliğidir, islam dünyasına qarşı xristianlığın tarixi «xaç yürüşləri»nin başqa formada davam etdirilməsidir. Bir qədər də dəqiq desək, bu, xristianlığın islama qarşı tarixi düşmənçilik mövqeyini yenidən yada salmaqdır, milli-dini hissələri oyatmaqdır, xalqlar və dövlətlər arasında bu zəminli ixtilaf, münaqişələr salmaqdır. Bir qədər də irəli gedib hər şeyi öz adı ilə adlandırmış olsaq, bu - müsəlmanlara, onların dinlərinin və sivilizasiyalarının tarixinə qarşı yönəldilmiş qərəzli siyasət və açıq təcavüzkarlıqdır.

Bir halda ki, söhbət ulu tarixi keçmişin yada salınmasından, xatırlanmasından düşdü, onda biz də reallığın və həqiqətin öz yerini alması üçün başqa bir tarixi yada salmalıyıq. Əgər, doğrudan da, söhbət təkco xristianlıq və islamın meydana çıxma tarixindən gedirsə, tarix baxımından Juravski haqlıdır. Çünki bu dinlərin hər ikisinin yaranması bəşəriyyətin gözü qarşısında məlum ərazidə və məlum tarixdə baş vermişdir. Əgər söhbət dinlərdən deyil, Qərb-Şərq sivilizasiyalarının tarixindən gedirsə, onda rusiyalı din tarixçisi öz baxış və mülahizələrində yanılır, siyasiləşməyə əsaslanan tarixi saxtalaşdırma yolu seçir. Şübhəsiz, xristianlığın və

islamın yarandığı dövrdən başlayaraq, bu dinlərin hər ikisinin yayıldığı və hətta başqa coğrafi ərazilərdəki mədəniyyət və sivilizasiyaların təşəkkül tapmasına və inkişafına «xristian və islam sivilizasiyası» formasında əsaslı təsir göstərmişdir. Bunlar da dənilməz faktlardır.

Bir də, axı heç kim inkar etmir ki, doğrudan da Juravskinin, tarixinə istinad etdiyi xristian dini və onun peyğəmbəri İsa, tarix baxımından islamdan və onun yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərdən altı-yeddi əsr əvvəl meydana çıxmışdır. Lakin tarix bunları da yaddaşlarda saxlayır ki, məhz islamın meydana çıxdığı və Məhəmməd peyğəmbərin doğulduğu Şimali Afrikanın özündə islamdan çox-çox qədimlərdə formalaşmış elm, incəsənət və tarixi köklü sivilizasiya və xristian mədəniyyətinin özünə əsaslı təsir etmiş olan bir incəsənət, sivilizasiya və mədəniyyət mənbəyi-ocağı mövcud olmuşdur. Bax, bu baxımdan tarix Juravskinin dediklərini demir. Əsla demir! Həmin hadisələrə real tarixin gözü ilə baxsaq, onda bəşər cəmiyyəti öz elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişafı üçün xristianlığa deyil, xristianlıqdan və islamdan çox-çox əvvəllər də mövcud olan dərin tarixi köklü sivilizasiyanın beşiyi «qara Afrikaya» borclu olmalıdır. Çünki, buradakı sivilizasiyaların tarixi - bütövlükdə xristianlığın da, islamın özünün də meydana çıxdığı tarixdən daha qədimdir, daha uludur. Bunları da biz yox, olduğu kimi, dəyişməz realıq kimi qalan tarix deyir. Daha sonra, bunları yenə də biz yox, afro-amerika icma əhalisinin amerikalı başçısı, xristian dini etiqadlı və məsləkli Markus Harvi hələ 1923-cü ildə demişdir: «Avropada hələ hannibalçılar, vəhşi irqilər və bütperəstlər yaşadıkları bir vaxtda, Afrikada gözəl incəsənət, elmi və ədəbiyyatı olan qara dərili, mədəni irqə məxsus adamlar yaşayırdı».¹

Həqiqətən, insanı düşündürən etirafdır. Rusiyalı Juravskidən fərqli olaraq məşhur afrikaşünas B.Olye özünün «Tropik Afrikanın allahları» adlı əsərində daha çox siyasiləşdirilmiş formada təbliğ olunan və siyasi məmurların əlində oynunağa çevrilən «xristian-islam dialoqunu» doğru olaraq öz adı ilə adlandırmışdır. Onun fikrincə, xristian və islam dinləri arasındakı tarixi münasibətlər, uzaq keçmişdən başlayaraq, «dialoqu» deyil, «duel» forması almışdır. O, yazır: «Afrika materikində islamla xristianlıq arasındakı duel - çoxdan mövcud olan mənəvi problemlərin bir-birinin canına hopmuş formasıdır».²

Yaxşı olar, bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən, tarixi salnamələrdə qalan «Qərb-Şərq» və «xristian-müsəlman» münasibətlərindəki reallıqları olduğu kimi etiraf edərək şərh edək, yeni dialoqu-dialoq, konflikt də konflikt adlandırmaq.

Həqiqi və saxtalaşdırılmayan tarix də bunun tərəfdarıdır.

¹ А.В.Журавский. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога. М., 1990. с.5.

¹ Bax: «Эхо планеты», № 35/2001.

² Yəni orada.

Lakin islama qədərki Şərqi ölkələrinin coğrafi-strateji mövqeyi, təbii sərvətləri və çoxəsrlik sivilizasiyası Qərbin xristian ölkələrinin monopolist siyasətlərində və imperiyaların maraqlarında mühüm yer tuturdu. Özlərinin ərazi və əhali potensialı məhdud olan bözi Qərb dövlətlərinin qısa bir zaman kəsiyində «səlib yürüşləri» yolu ilə bu qədər geniş ərazilərin işğalı sayəsində yaratdıqları imperiyalar və dünya müstəmləkəçilik sistemi bu ərazilərin minillik qabaqcıl elmi və sivilizasiyası ilə sıx əlaqədar idi. Bu, tərkizləşmə həqiqəti idi.

Xristian dünyası tərəfindən uydurulan, dənənki və bugünkü ideyalar mübarizəsində özünə yer tapan, xalqların təfəkkür tərzinə təsir edən, onlarda qısqıncılıq və açıq millətçilik əhval-ruhiyyəsi yaradan tarixi «islam təhlükəsi» və «Qərb-Şərqi» qarşıdurması doktrinasının tarixi kökləri və ideya istiqamətləri müxtəlif şəkildə bunlardan ibarətdir.

Biz burada bir məsələyə də aydınlıq gətirməliyik. Həqiqi və real tarix - məlum zaman kəsiyində baş verənlərin təhrif edilməyən, saxtalaşdırılmayan tarixidir. Heç kim süni tarix yaratmaq fikrində deyildir. Bu, Şərqi-Qərb və islam-xristian münasibətlərinin tarixinə də aiddir. Bu baxımdan Şərqi - islam dünyasında baş verənlər buradakıların adına, Qərbdə - xristian dünyasında baş verənlər isə onların özlərinin adlarına yazılmalıdır.

Burada bir-birinin elmindən, fəlsəfəsindən, dini-siyasi baxışların pozitiv cəhətlərindən, mədəniyyət və sivilizasiyalarından qarşılıqlı faydalanma və zənginləşmə də öz adı ilə adlandırılmalıdır. Belə olan halda bu, təhrif edilməyən həqiqi tarix olacaqdır.

Tarixdə olanları və qalanları olduğu kimi əks etdirmək üçün biz «Şərqi» və «İslam» məfhum və anlayışları arasındakı fərqli cəhətləri də nəzərə almalıyıq. «Şərqi» anlayışının milyon və hətta ola bilsin, milyard illər qədər tarixi keçmişi vardır. «İslam dini» məfhum və anlayışının tarixi isə bizim eranın 622-ci ilindən başlanır. Bunu biz yox, məhz real və həqiqi tarix deyir. İslama qədər Şərqi yaranan və mövcud olanlar da İslamdan sonra yarananlardan daha qədim tarixə malikdir. Şərqi islama qədərki elmi fikir, maddi-mədəniyyət və sivilizasiya forması Şərqi adına yazılmalı, İslamdan sonra meydana çıxanlar isə «Şərqi və islam» ilə bağlanmalıdır. Bu baxımdan, biz heç vaxtla beşər elmini, mədəniyyət və sivilizasiyasını, maddi-mənəvi dəyərlərini və ilkin iqtisadi oyanışını təkcə Məhəmməd peyğəmbərlə və onun yaratmış olduğu dinlə bağlamaq və məhdudlaşdırmaq (sonrakı dövrlərdə bu alimin rolu inkar olunmamaqla!) fikrində deyilik.

Məlum həqiqətdir ki, İslamdan çox-çox əvvəllər də Yaxın və Orta Şərqi, xüsusən İslamın ana vətəni Şimali Afrikanın Ərəb ölkələri xalqlarının özlərinin islama qədərki dini-etiqaq formaları, ilkin maddi-mədəniyyət ocaqları, ticarət əlaqə və münasibətləri olmuşdur. Bu reallıqları, hətta Şərqi beşər tarixinə verdiyi töhfələri inkar etməyə adət etmiş

qərblilərin özlərinin də çoxu etiraf etməli olmuşlar. Tanınmış akademik V.V.Bartold doğru deyir: «Ərəblər hələ Məhəmməddən 600 il əvvəllər də tipik ticarətçi sayılmışlar. Qüreyşilər ərəblər arasında ən tipik ticarətçi olmuşlar».¹

Bunlar, olsa-olsa, böyük şərqi-islamşünas alimin islama qədərki tarixdə Ərəb ölkələri xalqlarının təkcə ticarət işləri və məşğuliyyətləri haqqındakı baxışlarıdır. Əslində isə, bu xalqlar islama qədərki dövrlərdə ümumbəşər sivilizasiyasının zənginləşməsində daha böyük rol oynamışlar.

Bu «tipik ticarət» forması da İslamın adına deyil, Şərqi ulu tarixli, islama qədərki və İslamın özünü yaradan Qüreyşi qəbilə və tayfalarının adına yazılmalıdır.

Bax, real və həqiqi tarix bunları deyir, həm də doğru deyir.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, xristian və islam dinləri meydana çıxana qədər də Qərblə Şərqi arasında tarixi ziddiyyətlər, qarşıdurmalar və qanlı-qadalı ixtilafalar baş vermişdi. Bu haqda tarixin yaddaşında çox hadisələr saxlanmışdır. Lakin bu münasibətlər dinlərin meydana çıxmasından sonra daha kəskin forma almışdı. Xristian və islam dinli xalqlar - sivilizasiyalar və dövlətlər arasındakı bu münasibətləri daha da kəskinləşdirməkdə sanki bir katalizator rolu oynadılar. Bu mübarizə - müxtəlif tarixi dövrlərdə bu dinlər zəminində yaranan müxtəlif dini cərəyan, təriqət və ordenlər vasitəsilə həyata keçirilməyə başlamışdı. Heç şübhəsiz, Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşıdurmasında islam dini təmayüllü, güclü dini-siyasi təsirli Qərb öləyhinə, onun müsəlman Şərqiindəki iqtisadi təzyiqlər və müstəmləkəçilik siyasətinə, ideoloji-siyasi və mənəvi təxribatlarına qarşı çıxan, islam dinli xalqların dini zəminli birliyinə çalışan panislamizmin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Ədalət naminə deməliyik ki, panislamizmin rolunu, Qərbin özündə də düzgün anlayıb dərk edənlər az olmamışdır. Belələrindən biri də, nəçə on illər Qərbin ideoloji-siyasi həyatında, patriarx rolu oynamış ingilis tarixçisi və sosioloqu Arnold Cozef Toynbi (1889-1975) olmuşdur. Qərb-Şərqi və xristian-islam sivilizasiyası və mədəniyyəti, ictimai-siyasi quruluşları arasındakı ziddiyyətləri və tarixi qarşıdurmaları çoxlarından daha əvvəl qələmə alan və ona münasibət bildirən də məhz həmin Toynbi olmuşdur. Toynbi hələ XX əsrin 30-cu illərində Qərb-Şərqi və xristian-islam qarşıdurmalarına və bu qarşıdurmada xüsusi rol oynaya bilən panislamizmdən xüsusi bəhs etmiş və «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərini yazmışdır.

Toynbi bu əsərində, hələ o vaxtlar «İslamın oyanışı», «İslamın dirçəlişi» və «İslam təhlükəsi» doktrinasını formalaşdıran, onu xristian-islam qarşıdurmasının əsas məsələsi kimi təqdim edən qərblilərlə həmrəy ol-

¹ В.В.Бартольд. Сочинения, Т.6, М., 1960, с.634.

muş, özü də panislamizm dini-siyasi ideologiyası və təliminin bu münasibətlərdəki rolundan bəhs etmişdir. Toynbi yazırdı: «Panislamizm passiv şəkildə mürgüleyir, lakin biz belə bir vəziyyətlə hesablaşmalıyıq ki, qərbəşdirilmiş dünyanın kosmopolit proletariati Qərbdə zorakılığa qarşı qiyam qaldırırsa və antiqərb liderləri köməyə çağırırsa, onda panislamizm dərhal qəflət yuxusundan oyanacaqdır. Bu çağırış... islamın mübariz ruhunu, əfsanəvi qəhrəmanlıq dövrünün sədələrini oyada bilər».¹

Böyük filosofun bu fikirlərindəki bir məqama nəzər yetirək. O özü etiraf edir ki, «dünyanın kosmopolit proletariati... zorakılığa qarşı qiyam qaldırırsa» və özünü xilas etmək üçün «antiqərb liderləri köməyə çağırırsa», o zaman «panislamizm dərhal qəflət yuxusundan oyanacaqdır». Müdrik filosofun uzaq tarixi keçmişlərdə söylədiyi bu fikirlər öz yerini tapdı. İslam da, panislamizm də oyandı. Müsəlman xalqları islamı və panislamizmi özlərinə milli-azadlıq hərəkatı bayrağına çevirdilər və «islam təhlükəsi» haqqındakı təbliğata qarşı çıxmağa başladılar. Bu mübarizə, həm də ədalətli mübarizə, bizim zamanımızda özünün qarşısalınmaz həddinə çatmışdır.

Ulu tarixi çalarları ilə seçilən Şərq ictimai fikrinə və düşüncə tərzinə, elminə və sivilizasiyasına, dini-millî dəyərlərinə xristian ölkələrinin onları təmsil edən, reallıqlara müxtəlif mövqedən yanaşan və qiymət verən məlum tarixi şəxsiyyətlərinin böyük əksəriyyətinin məlum münasibətlərini yada salmaq kifayət edir.

İlkin dini dəyərli tarixi islama qarşı çıxma meylli din tarixində və ictimai fikirdə tozə məsələ deyil. Bu, tarixi məsələdir. Belə ki, hələ ön uzaq tarixi keçmiş demirik, elə XIX əsrin ortalarında ənənəvi islam ölkəsi olan İranda meydana çıxan və özünü «kiçik dünya dini» kimi qələmə verən, islam dininin şüa təriqəti əsasında yaranan, adını da «isləbatçılıq» qoyan bəhaizm və onun ideya rəhbəri Mirzə Hüseyn Əli Nuri (1817-1892) öz dini-siyasi təlimlərində müsəlman dünyasının müqəddəs kitabı «Qurana» və şəriət qanunlarına qarşı çıxmışdır. Bəhaizm dini təriqəti «isləbatçılıq» mövqeyi tutaraq, «köhnəmiş» Quranın və şəriət qanunlarının əvəzinə - İranda mövcud dövlət quruluşu əvəzinə - kişilərlə qadınların hüquq bərabərliyini təmin edən yeni dövlət quruluşu yaratmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdu.²

Keçmiş tarixlərdə olduğu kimi, eyni mövqə və təbliğat işi bəzi ideoloji təxribatçılar tərəfindən həmin klassik islam ölkəsi olan İranda bu gün də davam etdirilir. Bu təbliğat forması, heç şübhəsiz, xristianlığın və Qərbin antiislam təbliğatı siyasətinə də yardımçı olur. Bu təbliğat forması - «islam inqilabı», «islam iqtisadiyyatı» konsepsiyasını da, dinlər arasında və müxtəlif qeyri-islami ictimai-siyasi quruluşlar arasında dialoqu

¹ А. Дж. Тойнби. Столкновение цивилизаций. СПб, 1996, с.128.

² Вах: «Свободная мысль - XXI», № 12/2002, с.19.

da rədd edən, «nə Qərb, nə də Şərq, yalnız islam» doktrinasını ideya və dini-siyasi cəhətdən əsaslandırın imam Ruhulla Musəvi Xomeyninin (1902-1989) müasir ideyalar mübarizəsi və «Qərb-Şərq» qarşıdurması haqqındakı baxışlarının əsasını təşkil etmişdir. İslamın ikili mövqeyindən danışarkən uzaq tarixi keçmişlərdə olduğu kimi indi də bəzi ideoloji-siyasi təxribatçıların Quranın ilkin dini-mənəvi dəyərlərinə və fundamental dini ənənələrinə zidd olan siyasiləşdirilmiş baxışlar yaymalarına və təbliğat işi aparmalarına qarşı çıxan Xomeyni demişdir: «Xudposəndlər və Taqutiyaçılar Quranı müqəddəs bəhanəyə çevirərək onun prinsiplərinə zidd dövlətlər yaradırlar. Onlar Quranın həqiqi şərhçilərini, ondan xəbərdar olanları və böyük Peyğəmbərin Quranını bütünlüklə dərk edənləri müxtəlif bəhanələrlə bir kənara qoyurlar».³

Ayətulla Xomeyninin, islamdan yaranan bəzi dini cərəyan və təriqətlərin islamı islamın özünə və onun müqəddəs kitabı Qurana qarşı qoymağa çalışın bir sıra «isləhatçılar»a və «dinqurucuları» hərəkatının tərəfdarlarına da cavabı birmənalı olmuşdur. O, yazırdı: «Adları bəlli olan bəzi «isləhatçılar» vəhəbizm və xürafət təlimini geniş yaymaqla... islamdan, islamı və müqəddəs Quranı məhv etmək üçün istifadə etmişlər».⁴

Başqa bir misal. Tanınmış İran filosofu d-r Mehrin Mehrdadın ümumiyyətlə dinlərin və eyni zamanda islamın ikili mövqeyi haqqındakı baxışlarına diqqət yetirək. Filosof haqlı olaraq ilkin və tarixi dinlərin sonrakı dövrlərdə müəyyən qüvvələr, ideoloji-siyasi təxribatçılar tərəfindən daha çox siyasiləşdirilməsini və onlardan ilkin dini dəyər və prinsiplərin tələblərinə zidd istiqamətdə istifadə edilməsi faktlarının mövcud olmasını xüsusi qeyd edir. Müəllif yazır: «Bir vaxtlar «din canlı idi, onun ruhu vardı, o, çevik və təsirli idi, insanların təhsilində və tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayırdı. Lakin əsrlərdən bəri riyakartlar və demaqoqlar özlərinin rəzil arzularını həyata keçirmək üçün dini oyuncağa çevirmiş və bununla da onlar onu nüfuzdan salmışlar».⁵

Nə qədər acınacaqlı olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, həmin proseslər bu gün də davam etdirilir.

Bu gün postsovet məkanındakı bəzi suveren müsəlman dövlətlərinin özlərinin ictimai-siyasi həyatlarında «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşıdurmasının kəskin forma aldığı bir zamanda, həmin meyl dövlətdaxili qarşıdurma siyasəti həddinə çatdırılmışdır.

İmam Xomeyninin mövqeyindən çıxış edib tarixi reallıqları olduğu kimi qəbul edən, islam dünyasında yaxşı tanınan Dağıstan elinin dini-

³ Имам Хомейни. Последнее послание. Религиозное политическое завещание. М., 1999, с.6.

⁴ Ислам и политика. М., 2001, с.100.

⁵ D-r Mehrin Mehrdad. Soxani çand dar bareye mamuriyyate din, hoyate oxlaqi..., Tehran, 133 - s.3-4.

ruhani xadimi Səid Əfəndi də özünün «Suallar və cavablar» kitabında tarixi vəhhabizmin yaradıcısı və baş ideoloqu Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhabinin şəxsiyyətini səciyyələndirərək, onun əxlaq normalarına zidd olan davranış və həyat tərzini keçirməsindən bəhs edir.

O ki qaldı, onun yaratmış olduğu vəhhabizmə və bu dini cərəyanın bu gün Şimali Qafqazda və postsovet məkanındakı bir sıra suveren dövlətlərdə geniş təbliğ edilməsinə, bu haqda da Səid Əfəndinin baxış və mülahizələri birmənalıdır: vəhhabizm, özünün mahiyyətinə görə islamı daxildən parçalayıb dağıdan antiislam hərəkatıdır.¹

Şübhəsiz, xristian dinli iri Qorb dövlətləri tərəfindən «islam təhlükəsi», «Birləşmiş islam ştatlarının yaradılması» doktrinasının geniş təbliğ olunduğu bir vaxtda islam dinli xalqlar arasında belə bir mövqenin mövcud olması, müsəlman xalqların milli-dini birliklərinə ziddir, zərərdir. Belə bir meyil, digər müsəlman ölkələrində də mövcud olmaşdır. Elo islamın vətəni və beşiyi sayılan Səudiyyə Ərəbistanında islam dini adından aparılan «islahatçılıq» hərəkatına nəzər salmaq kifayət edir. Bu sözlər bəhaizmə və vəhhabizmə də aiddir.

XVIII əsrin ortalarında Səudiyyə Ərəbistanında meydana çıxan və Şeyx Məhəmməd ben Əbd-əl-Vəhhab ben Süleyman (1703-1792) tərəfindən dini-siyasi fikir təlimi kimi formalaşdırılan tarixi vəhhabizm² (daha çox siyasələşdirilmiş indiki neovəhhabizm yox!) isə həmin islamın ilkin dini cərəyanı olan sünnilik təriqəti prinsipləri üzərində qurulmuş və bəhaizmədən fərqli olaraq islamın saflığını müdafiə etmiş, dini islahatların, peyğəmbərlərin, xəlifələrin və müqəddəslərin öleyhinə çıxmış, yalnız təkəllüf qəbul və təbliğ etmişdir.

Deməli, çoxşəkili və çoxcəhətli ilkin islamın müxtəlif dini təriqət və cərəyanları (onların sayı yetmiş üçdür) arasında da ideya birliyi olmamış, onlar da öz dini-siyasi və ideoloji təlimlərində fərqli mövqələrdə dayanmış və bir-birinə qarşı çıxmışlar. Burada da islam və ondan törəyib yaranan dini təriqət və cərəyanlar antiislam təbliğatın təsiri altına düşərək bir-birini təzkib və inkar etmişlər. Bu meyil islamın ilkin və sonrakı dini cərəyan və təriqətlərində də özünü göstərmişdir.

Söhbət ki, Səudiyyə Ərəbistanından, bu ölkənin özünün daxilində gedən bezi dini-siyasi qurum, mərkəz və təşkilatlar arasındakı ziddiyyətli proseslərdən, islamın ikili mövqeyindən düşdü, bu haqda bir qədər etraflı danışmaq yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, islamın cəmiyyətdəki ikili rolu və mövqeyi - heç də bu və ya digər ölkələrin daxili iqtisadi-siyasi inkişaf səviyyəsindən və ölkə əhalisi arasında dindarlığın dərəcəsi ilə asılı olmayaraq, təkcə bir ölkə ərazisi və bir xalq üçün səciyyəvi

¹ Вак: «Власть», №2/2003, с.55.

² Daha etraflı bax: Ustad Cəfər Sübhani. Vəhhabi məzhəbi. B., 1999, Təriq Süleyman Xanci. Məhəmməd bin Əbd-əl-Vəhhabın təlimi: tarixi və ideya aspektləri. B., 2000.

olan bir proses deyildir. Bu, müxtəlif dinli, müxtəlif milli mənşəli xalqların və dövlətlərin demək olar ki, hamısına xas olan bir haldır. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, Sovetlər İttifaqı süquta uğrayıb dağıldıqdan, onun yerləşdiyi məkanda yeni suveren dövlətlər yarandıqdan və bu dövlətlərin öz tarixi dini-milliy dəyərlərinə qayıdışlarından sonra, sanki bu tarixi prosesin təsiri altında, elo bu vaxtlardan başlayaraq islama meyil və maraq artdı, əhali arasında dindarlıq geniş vüsət almağa başladı. Bu proses islama, onun müqəddəs kitabına, bu dinin mərkəz və təşkilatlarının fəaliyyətlərinə yeni münasibət yaratdı. Postsovet məkanındakı yeni suveren dövlətlərin özlərinin tarixi dini dəyərlərinə üz tutmağa başladıkları bir vaxtda, islam dininin beşiyi, dini-mənəvi mərkəzi olan, başqa xalqlara din öyrədən və təbliğ edən Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı (SƏK) radikal separatçı-təxribatçı meyillərlə qarşılaşdı. Tarixən fundamental dini dəyərlərə və ənənəyə malik olan bir ölkə özü islamda gündən-günə güclənən, daha çox siyasələşən ikili meyillərlə üzleşməli oldu. Belə ki, burada islamın ikili - iqtidar və müxalifət meyilli mövqeyi özünü daha geniş formada göstərməyə başladı. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında baş verən bu proses rusiyalı hərbi müəllif V.Yurçenkonun «Səudiyyə Ərəbistanı: iqtidar və müxalifət» adlı məqaləsində təhlil edilib qiymətləndirilir. Müəllif, islamın - başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, müasir Səudiyyə Ərəbistanı ərazisində də dövlətin ictimai-siyasi və ideoloji həyatında oynadığı ikili mövqə və roldan danışaraq yazır: «Səudilər dərk etdilər ki, faktiki olaraq ölkədəki siyasi və dini ekstremizm Krallıq hakimiyyətinə qarşı çıxan islam müxalifətinin mənafeələrinə xidmət edir və eyni zamanda, onun islam dünyasında və beynəlxalq aləmdəki siyasəti qarşısında böyük çətinliklər yaradır».¹

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, belə bir dindar ölkədə bunlar ona görə baş verir ki, bu gün Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı «əxlaq normalarını və ailə-məişət komitələrini öz əllərində saxlayan və onlara nəzarət edən ilahiyatçıların gücü ilə hesablaşmağa məcburdur».

Bununla da dövlət daxilindəki dini mərkəzlərdə böyük maddi-iqtisadi gücə-qüdrətə və hüquqi imtiyazlara malik olan ilahiyatçılar dövlətin idarə edilməsi məsələlərini də öz nəzarətlərində saxlamağa nail olmuşlar. Bu hüquq və imtiyazları ruhanilər daha çox Sovetlər birliyinin dağılmasından, yeni suveren müsəlman dövlətlərinin yaranmasından sonra qazanmışlar. Elo bu vaxtlardan da başlayaraq ölkə ərazisində islamın ikili mövqeyi özünü daha kəskin formada nümayiş etdirməyə başlamışdır. Bunun, rusiyalı müəllif Yurçenko da etiraf edir. O, yazır: «90-cı illərin ikinci yarısında islam müxalifəti səudilərin həyatını get-gedə çətinləşdirən bir amilə, hakim rejim üçün real təhlükə yaradan qüvvəyə çevrildi. Ölkədə iqtisadi və sosial problemlərin çoxalması, əhali arasında dindarlığın artıb

¹ «Власть», № 1/2003, с.69.

güclənməsi islamçıların mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Dini ekstremistlər cəmiyyətin daha da modernləşdirilməsinin, ABŞ və Qərblə əlaqələrin inkişaf etməsinin öleyhinə, öcnəbilərin ölkədə hərbi iştirakının və Yaxın Şərq münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsinin öleyhinə çıxırlar. Ümumiyyətlə, SƏK-də islam dini ikili rol oynayır: O, bir tərəfdən - iqtidarın dayağı, digər tərəfdən - müxalifətin fəaliyyət mənbəyi rolunu oynayır.¹

Bax, xristian Qərbin aramsız və geniş antiislam və antimüsəlman təbliğatı apardığı indiki zamanda, dini norma və prinsiplərə əməl olunması tələb edildiyi bir vaxtda - islamın müqəddəs dini mərkəzi sayılan bir ölkənin daxilindəki dini-siyasi və mədəni-ideoloji durumun reallıqları belədir. Belə bir şəraitdə «islam təhlükəsindən» danışmaq əbəsdir. Əksinə; burada islam özü islama qarşı, onun qanunları əsasında qurulub yaradılana qarşı çıxır.

Doğrusu, acınacaqlı və təəssüf doğuran haldır.

Müsəlman Şərqi gedən proseslərlə və islamla bağlı məsələlərlə əlaqədar olaraq əsərlərinə dəfələrlə istinad edəcəyimiz rusiyalı islamşünas-tarixçi Aleksey Malaşenko özünün «İslam, siyasət və Orta Asiyanın təhlükəsizliyi» adlı məqaləsində doğru olaraq, keçmiş Sovetlər İttifaqındakı antiislam təbliğatının siyasi və ideoloji doktrinasının əsasını təşkil edən dinsiz ateizm təbliğatının tüğyan etdiyi bir zamanda, bu ölkənin siyasi rəhbərlərinin də islamın mahiyyəti haqqında baxışlarının ikili xarakter daşmasından danışır. Belə ki, XX əsrin 80-ci illərində dinsiz Sovet siyasi quruluşuna rəhbərlik edən L.Brejnev XXVI partiya qurultayına hesabat məruzəsində də bütövlükdə dinlərin, xüsusilə də islam dininin zamanın ictimai-siyasi proseslərə münasibətdə ikili xarakterindən danışaraq demişdir: «Bəzi Şərq ölkələrində son vaxtlar fəal surətdə islam şüarları irəli sürülür... Başlıca məsələ odur ki, bu və ya digər şüarları elan edən qüvvələr hansı məqsədləri güdürlər... Lakin... təcrübə göstərir ki, əksinqilabi qiyamlar qaldıran irtica da islam şüarlarından istifadə edir».²

Bu mülahizələrin söyləndiyi vaxtdan 10 il keçdikdən sonra, yəni XX əsrin 90-cı illərində islama və başqa dinlərə belə münasibət bəsləyən Sovetlər birliyi süqut edərək tar-mar oldu, yeni müstəqil milli dövlətlər yarandı, xalqın itirilmiş dini etiqad və azadlıqları bərpa olundu. O vaxtlar «Şərq ölkələrində... fəal surətdə irəli sürülən islam şüarları» «hansı məqsədlər güdürülürsə», dövlət daxilində ictimai-siyasi mövqeyi möhkəm olan «irtica islam şüarlarından istifadə edib» «əksinqilabi qiyamlar qaldırırsa», bugünkü yeni suverenlik şəraitində «islamın yeni dirçəlişi təhlükəsi» özünün ilkin dini fundamental dəyər və ənənələrindən daha çox aralanmış, daha çox «milliləşib, siyasiləşərək» ikili mahiyyət

¹ «Власть», № 1/2003, с. 69.

² Sov.İKP XXVI qurultayının materialları. B., 1981, s.17.

daşımağa başlamışdır.¹ Bu mövqe dünən də, bu gün də təhlükəli olmuşdur. Elə həmin vaxtlardan başlayaraq həmin ikili mövqedən çıxış edən islam dini sovet siyasi quruluşunun ateist-materialist təbliğatının yaratdığı qadağa və ətalətdən sonra özünün yeni dirçəlişi mərhələsinə qədəm qoydu. Lakin bu dirçəlişə əlaqədar, suveren müsəlman dövlətləri daha mürəkkəb və son dərəcə ziddiyyətli məsələlərlə qarşılaşdılar. Belə ki, tarixən unudulan, dini-siyasi gücünü və ideya-siyasi təsirini itirən, dini, ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikir tarixində adları çəkilməyən fundamentalizm, vəhhabizm, behaizm, başqa dini cərəyan və təriqətlər, dini-siyasi separatizm və terrorizm yenidən dirçələrək, müxtəlif «neo»-lar formasında cəmiyyət və dövlət quruluşu üçün təhlükəli gücə-qüvvəyə çevrildi. Suveren dövlətlərə qarşı daxilə və xaricə «islam təhlükəsi» doktrinası əvvəlkindən də kəskin hücum mövqeyi tutdu. İslamın ikili xarakteri, onun müxtəlif dini mərkəz, təşkilat və nüfuzlu din xadimləri tərəfindən öz siyasi məram və məqsədləri naminə istifadə edilməsi məsələsi Azərbaycanın mərhum dövlət başçısı Heydər Əliyevin də (1923-2003) diqqətindən kənar qalmamışdır.

10 oktyabr 2002-ci ildə Bakıda açılan «Demokratik cəmiyyətdə dinin və əqidənin rolu: terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması» mövzusunda beynəlxalq konfransda (konfransda 65 ölkədən 120 nümayəndə iştirak etmişdir) çıxış edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müasir dövrdə də dinin ikili xarakterindən, onun dini-siyasi və ideoloji mübarizədə istifadə olunmasından bəhs edərək demişdir: «Totalitar rejimlərin və ideologiyaların süquta uğradığı indiki dövrdə dinlərin cəmiyyətin həyatında oynadığı rol dinamik şəkildə dəyişir. Müsbət proseslərlə yanaşı, bəzi qüvvələrin dinlərdən terrorizmə və ekstremizmə təhrik vasitəsi kimi istifadə etmək halları da vardır. Bax, belə halların baş verməsinin qarşısının qətiyyətlə alınması üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə siyasətçilərin, alimlərin, dindarların və din xadimlərinin səfərbər edilməsi zəruridir».²

Doğrudan da, bugünkü gərgin və ziddiyyətli ictimai-siyasi həyat şəraitində aramsız olaraq «dinlərin cəmiyyətin həyatındakı rolu dinamik şəkildə dəyişir», başqa dünya dinləri kimi islam dini də daha çox çeviklik göstərir, ayrı-ayrı təxribatçı-separatçı və ekstremist qüvvələr tərəfindən daha çox siyasiləşdirilərək müxtəlif ideya istiqamətli məram və məqsədlər dalınca sürüklənir. Bir sözlə, Heydər Əliyev demişkən, bu gün «dinlərdən terrorizmə və ekstremizmə təhrik vasitəsi kimi istifadə» olunur.

¹ Malaşenkonun məqaləsi haqqında daha ətraflı bax: «Свободная мысль», № 3/2003, с.26-35.

² «Respublika» qəzeti, 11.10.2002.

Belə bir meyl özünü Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrikanın islam ölkələrində, postsovet məkanındakı bir sıra suveren müsəlman dövlətlərində də göstərir.

Bugünkü dini-siyasi və ideoloji mübarizənin spesifik xüsusiyyətlərindən danışarkən belə bir cəhətə nəzərə almaq lazımdır ki, əgər bir ölkə ərazisində islam yerli mənafehlərin müdafiəçisi rolunda çıxış edərsə, başqa halda, həmin islam özge dövlətlərin milli dövlətçilik maraqlarına qarşı çıxmış olur. Burada da islamın ikili mövqeyi şəxsizdir. Lakin bu mövqeli islam ilkin dini dəyərləri əsas tutan indiki İranın və bir sıra başqa müsəlman ölkələrinin rəhbərlərini qane etmir.

Hələ 1981-ci ilin fevral ayında İran nümayəndə heyətinin rəhbəri, İranın o zamankı islam oriyentasiya naziri d-r Cəlaləddin Farsi Rusiya EA Şərqsünəşliq İnstitutundakı çıxışında dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərində islamın ilkin dini dəyərlərinə və prinsiplərinə zidd və yabancılıq olan ikili mövqeyindən söhbət açmış və bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. C.Farsi demişdir: «İran inqilabının bugünkü və sabahkı vəzifəsi İraqda, İordaniyada, Səudiyyə Ərəbistanında, Mərakeşdə, sonra isə başqa ölkələrdə öz siyasətləri ilə islam rəhbərliyini qane etməyən dövlət hakimiyyətlərini devirməkdən ibarətdir»¹.

Bu məsələdə, yəni daha çox siyasiləşən, tarixi dini dəyərlərdən və prinsiplərdən üz döndərən, ikili mövqə tutan islama münasibətdə müasir İranın tanınmış dini-siyasi xadimi Seyid Əli Xameneyinin baxış və mülahizələri də bir mənalıdır: «Dünyaya həqiqi islam lazımdır»².

Qərbin xristian dinli ideologiyası özünün islama və onun böyük coğrafi ərazilərdə, geniş əhali kütləsi arasında ideya-siyasi və mənəvi təsirinin artmasına qarşı qərəzli mövqeyi məsələsi bütün zamanlarda aktual olmuşdur. Bu dini-siyasi ideologiya, həmin qarşıdurmanın və ziddiyyətli dünyabaxışlarının müxtəlif mərhələlərində daha çox çəvik olmuş, öz siyasi məram və məqsədlərini daha asan yolla və maneəsiz həyata keçirmək üçün islam dininin tarixi keçmişinə və indiki vəziyyətinə daha çox «maraf» göstərmiş, bir çox hallarda isə özlərinin antiislam və antimüsəlman mövqeli təbliğatlarını ört-basdır etməyə çalışmışlar. Lakin «Birləşmiş islam ştatları»nın və «vahid müsəlman milləti və dövlətinin» yaradılması ideyasının Qərbin xristian dünyası üçün doğurduğu «təhlükədən» dem vurən bəzi Qərb və Rusiya siyasətçilərinin fikir və mülahizələrinə elə həmin Qərbdə və Rusiyada başqa mövqə, nisbətən obyektiv münasibət bildirlənlər də vardır. Onların fikrinə, hər şeydən əvvəl, bütün başqa dinlər kimi, «islam da vahid din deyildir, onun - aralarındakı fikir ayrılığına tez-tez siyasi rəng verilən sünnilik və şiiçilik kimi - iki qolu - tərifi

qəti vardır. Bütün müsəlmanları birləşdirən vahid «müsəlman milləti» anlayışı da mübahisəlidir»³.

Bu halda islam, Qərbə və xristianlığa qarşı deyil, islamın özünə və onun əsasında yaranan dini-siyasi cərəyanlara, təriqətlərə və dini ordenlərə qarşı çıxır, çünki Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı və ideya cəhətdən formalaşdırdığı ilkin dini dəyərləri islamdan fərqli olaraq, sonralar ayrı-ayrı islam ölkələrində müxtəlif ideya istiqamətli cərəyanlar, dini təriqət və ordenlər bu gün bir çox hallarda açıq ekstremizm və siyasi separatizm mövqeyi tutaraq, ilkin və həqiqi islami dəyərlərin prinsip və əməllərinə qarşı çıxırlar. Nəticədə islam - islam dinli suveren dövlətin ərazisindəki islama qarşı çıxır, orada formalaşmış və bərqərar olmuş, islam dini dəyərlərinə hörmət edən dünyəvi dövlət quruluşunu devirib, yeni «islam dövləti» və «islam idarəçiliyi» üsulu yaratmaq mövqeyi tutur, xalqın öz seçimi olan demokratik dəyərləri idarəçiliyə qarşı çıxır, eyni dillə, lakin milli mənsəbiyyəti fərqli olan xalqlar və etnoslar arasında milli-dini zəminli siyasi ekstremizm və separatizm yayır. Bir sözlə, islam - islama və müsəlmanlara qarşı çıxır. Bu mövqə daha qorxuludur. Acınacaqlı da olsa, bunun acı nəticələrini biz bu gün postsovet məkanındakı oksər suveren dövlətlərin ərazisində və Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının məskunlaşdıqları ərazilərdə görürük.

Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətlərinin başqa bir tərəfini də qeyd etmək lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda Qərbin iri dövlətlərinin islam ölkələrinə qarşı iqtisadi-siyasi təzyiqli siyasətinə və təcavüzkarlıq yürüşlərinə başladığı vaxtlardan çox-çox əvvəllər həmin islam ölkələri özləri başqa müsəlman ölkələrinə qarşı təcavüzkarlıq yürüşləri aparmışlar. Bunu bir sıra başqa islam ölkələrində olduğu kimi, Yəmənin təmsalında da görmək olur. Belə ki, 1839-cu ildə Böyük Britaniya Şərqdə geniş müstəmləkəçilik siyasətinə başlayıb buralara ayaq açana qədər tarixən «xoşbəxt Ərəbistan» adlandırılan Yəməni dövləti artıq dəfələrlə Səsanı İranı, osmanlı türkləri və Misir ərəbləri tərəfindən zaman-zaman öldən-ələ keçirilmiş və parçalanmışdır. Bu tarixi reallıqları da olduğu kimi qəbul etmək lazımdır.

Başqa bir tarixi faktı da yada salmaq lazımdır. Orta əsr Avropasının Şərq ölkələrinə qarşı «xaç yürüşləri»ndən və islamdan çox-çox əvvəlki tarixdə Şərq ölkələrinin özlərinin bir-birinə qarşı qəsbkarlıq yürüşləri və işğalçılıq müharibələri baş vermiş, islamın meydana çıxmasından sonra isə bu meyl daha da güclənmiş, dini bayraqlar altında və geniş islamaşdırma siyasəti formasında həyata keçirilmişdir. Şərqi, sonrakı tarixlərdə isə islamın və müsəlman dünyasının tarixi uğurları, adları bolli olan qüdrətli imperiyaların yaranması xristian Qərbinə rahat buraxmamış, cavab olaraq onların da Şərqi və islam dünyasına qarşı «marağını» artırmışdır. İslam

¹ Спец.Бюллетень Института Востоковедения АН СССР, № 4, 1981, с.220.

² «Россия и мусульманский мир», № 12/1998, с.91.

³ Ю.В.Ирвин, В.Д.Зотев, Л.В.Зотев. Политология. М., 2000, с.396.

meydana çıxdıqdan, geniş coğrafi- inzibati ərazi həddlərində iqtisadi-siyasi gücə və ideya təsirinə malik olduqdan sonra Şərqi ölkələri daha geniş və açıq formada Qərbin mübarizə hədəfinə çevrilmişdir. Bax, Qərb-Şərqi, xristian-islam ziddiyyətləri və qarşıdurmaları əsasən bu zəmin əsasında başlamış və sonrakı tarixlərdə daha da kəskin forma almışdır.

Məşhur İran alimi d-r Cavad Heyət özünün «İranda nasionalizm və qədimlik» adlı əsərində yazır ki, 249-cu ildə Makedoniyalı İskəndərin qəsbkarlıq yürüşündən sonra İranda şahənşahlıq devrildi, bundan sonra Orta Asiyadan İrana gəlmiş olan aşkanilərin İranda hökmranlığı 4 əsr (652-ci ilə kimi) davam etmiş; 2500 illik dövlətçilik ənənəsi olan bu ölkəyə fasilələrlə yunanlar, ərəblər, türklər və monqollar gəlmiş, burada dövlət təşkil etmiş, buranı Vətən saymışlar; türklər isə İranda nə az, nə də çox – 1000 il hökmranlıq etmişlər, islam dininin yaradıcıları sayılan ərəblər də 400 illik bir tarixi dövr ərzində qüdrətli Osmanlı imperiyasının bir hissəsi olmuşdur.

Doğuliyi heç kimdə şübhə doğurmayan və tarixi gerçəkliyə əsaslanan bu fikir və mülahizələr Şərqi və islam dünyasının keçmiş və bugünkü tarixinə yaxşı bələd olan nüfuzlu alim baxışdır. Bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən və tarixi salnamələrdə qalan bu tarixi gerçəklik sübut edir ki, ulu tarixi keçmişdən başlayaraq, bir çox hallarda Şərqi-Qərbə qarşı deyil, Şərqi-Şərqi özünə qarşı çıxmışdır. Bu, islamdan əvvəllər də belə olmuşdur, islamdan sonra da.

Qərbin xristian dövlətlərinin müsəlman dünyasına qarşı tarixi «xaç yürüşləri» və qəsbkarlıq müharibələri də, buna cavab olaraq islam dinli ərəb xilafətinin Qərb ölkələrinə qarşı istilaçılıq hərəkatı da - tarixin təkzibolunmaz realtıqlarıdır. Həmin xilafət təkcə Qərb ölkələrinə qarşı deyil, eyni zamanda Şərqi və Afrikanın islam dinli dövlətlərinin özlərinə qarşı da istilaçılıq müharibələri aparmışdır. Başqa bir misal: Öməyyid sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (661-750) onlar Ərəbistan yarımadasını, Mesopotamiyanı, Fələstini, Suriyanı, İranı, Misiri, Şimali Afrikanı, Pireney yarımadasını, Orta Asiyanı, Hindistanın şimal-qərbinə, Zaqafqaziyanı öz ərazi həddlərinə daxil etmişlər.¹

Doğrusu, hər iki halda bunlar da təhlükə sayılmalıdır. Lakin bu təhlükə Avropaya, Qərbə və xristianlığa qarşı çıxan təhlükə deyildir. Bu təhlükə – islam dinli dövlət birliyinin islam dinli başqa dövlətlərə qarşı yaratdığı təhlükədir. Bu təhlükə – islamın islama qarşı, müsəlmanın eyni dini məsləklili müsəlmanlara qarşı yaratdığı təhlükədir.

İslamın ikili mövqeyindən danışarkən biz eyni zamanda onun bu gün daha çox siyasələşdirilməsi və siyasətləşdirilməsini də söyləməliyik. Diqqət yetirin: bu gün islam dininin müqəddəs beşiyi sayılan Məkkədə,

həcc ziyarətində, Allahın evi sayılan Kəbədə, müsəlmanların özləri arasında (xristianlar tərəfindən deyil!) nələr baş verir! Çoxsaylı misallardan təkcə birini yada salaq: 1987-ci ildə dünya dindarlarının Məkkə həcc ziyarəti zamanı 402 iranlı zəvvar (biz hələ xəsarət alanları demirik) siyasi təxribatçı kimi qələmə verilərək bu müqəddəs dini məbəddə öz islam dinli müsəlman «qardaşları» tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

Əcəba, bunlar ümumbəşəri və müqəddəs dini amallar dağıyıcısı olan, ilkin fundamental dini ənənəli islamın bu gün daha çox siyasələşdirilmiş və siyasətləşdirilmiş, ekstremizləşdirilmiş və terrorçulaşdırılmış «qanunları» əsasında baş verməmişdirmi?

Bu, «islamın», islama və bu dinin tərəfdarları və ideya dağıyıcıları olan mömin müsəlmanlara qarşı çıxması deyilsə, bəs nədir? İnsanda təəccüb doğuran hələ nə qədər cavabsız suallar vardır. Bu, daha dəhşətlidir. Dəhşətlidir ona görə ki, bu qarşıdurmalar, döyüşlər və qətlər hər il milyonlarla müsəlmanın ziyarətəhəyə çevrilən həmin islamın bütün müqəddəs yerlərindən ən müqəddəsi olan Məkkədə, Məkkənin əl-Məscid əl-Haram adlanan əsas məscidində yerləşən Kəbədə baş vermişdir. Bu doğrudan da, daha dəhşətlidir.

¹ Вак: Большая Советская Энциклопедия. Т.46, М., 1957, с.40.

§ 1.2. «XAÇ YÜRÜŞLƏRİ İSLAM TƏCAVÜZKARLIĞINA CAVAB» İDİMİ?

Əgər mən bir xristian kimi, ... Səlib yürüşlərinin aməllərinə və inkvizisiyaya görə mənim məzhəbimin pislənməsini istəmirəmsə, o zaman mən bir ovuc terrorçunun bizə yad olan məzhəbin adı altında pərdəlanaraq törətdiyi aməllərə görə həmin məzhəbi pisləyərkən də son dərəcə ehtiyatlı olmalıyam... Müsəlmanlar da... yalnız onların fələstinlilər, iraqqlar və ya çeçenlərlə eyniləşdirilmələrinə görə sıxışdırılmaya və ya təqiblərə məruz qalmamalıdırlar».

Kofi Annan

«Xaç yürüşlərinin» «islam təcavüzkarlığına» cavab tədbiri olması məsələsini israili tədqiqatçı-politoloq Vladimir Frenkel Rusiya EA-nın İctimai Elmlər üzrə İnformasiya və Şərqsünəslş İstitutları tərəfindən nəşr olunan «Rusiya və müsəlman dünyası» («Россия и мусульманский мир» № 8, 2003) jurnalında dərc edilmiş «İslamın kölgəsi altında» («Под тенью ислама») adlı məqaləsində qələmə almışdır.

Qabaqcadan demək lazımdır ki, məqalədə, islam dini amili və bütövlükdə islam dünyası tarixi ilə bağlı məsələlərə ikili standartlar mövqeyindən yanaşılır. Müəllif, bir tərəfdən bəzi tarixi həqiqətləri doğru əks etdirməyə çalışır, digər tərəfdən bu dinin tarixi reallıqlarına açıq-aşkar kölgə salır, onlara təhrifçilik mövqeyindən yanaşır və qərəzli şəkildə qiymətləndirir. Bu haqda bir qədər ətraflı.

Elə isə islam dini, elmi və sivilizasiyası ilə Qərb-xristian dini və tarixi-mənəvi dəyərləri arasında uzun tarixi dövr ərzində formalaşan və bu gün də ikili mövqələrdən yanaşılıb qiymətləndirilən münasibətlərə aydınlıq gətirmək üçün bu münasibətlərin tarixi köklərinə nəzər salaq.

Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri tarixini xəyalən nəzərdən keçirdikdə burada belə bir qanunu sual meydana çıxır: oçəba, necə oldu ki, Şərq Avropa dövlətləri və ayrı-ayrı iri feodalların diqqətini bu qədər cəlb edə bildi? Sualın cavabı birmənalıdır. Bu cavabı da biz orta əsrə dair tarix kitablarından oxuyuruq. Orada belə yazılmışdır: Şərq ölkələri Avropa dövlətlərinin diqqətini, ilk əvvəl, oradakı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların inkişafı səviyyəsinin yüksəkliyi ilə cəlb edirdi; Şərqdən Avropa dövlətlərinə qiymətli mallar və ziyyət eşyaları daşınmağa başlamışdı; artıq çoxdan Şərq ölkələri avropalıların nəzərində yer üzünün cənnəti kimi tanınırdı. Bu varidata, maddi-mənəvi

sərvətlərə sahib olmaq Avropa feodal və zadəganlarının çoxdankı arzusu idi. Bunları, məhz bunları – Şərqi güclü imperiya sahibi olan dövlətlərin artan nüfuzunun və hegemonluğunun qarşısını almaq üçün Qərbin ayrı-ayrı feodal dövlətləri bu planları həyata keçirmək üçün daha da fəallaşmağa başladılar, öz təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirmək üçün yeni yollar və vasitələr axtarmağa başladılar: feodal cəmiyyətinin çoxsaylı və müxtəlif məram, məqsəd və tələbli sosial qruplarından bəziləri Şərqdəki «Həzrət İsanın Qüdsdəki qəbrini» kafirlərdən xilas etmək və «Şərq xristianlarına kömək etmək» fikrinə düşdülər; bir çox iri feodallar və zadəganlar isə geniş ərazi hüdüdlü torpaq ələ keçirib varlanmaq istədilər; nüfuzlu senatorlar özlərinin hüquq və imtiyazlarından istifadə edib Şərq ölkələrində onlara tabe ola biləcək «knyazlıqlar» yaratmaq istədilər; ayrı-ayrı dövlət başçıları isə müstəmləkəçilik siyasəti yolu ilə daha çox torpaq-mülkiyyət sahibi olmaq arzusuna düşdülər; ruhanilər və dini başçılar buralarda gəlirli dini vəzifələr tutmaq və böyük imtiyazlara sahib olmaq istədilər; papalıq isə öz gələcək planlarına uyğun olaraq bütövlükdə katolik kilsəsi və Avropa dövlətləri üzərində vahid və hegemon rəhbərliyə nail olmağa çalışırdılar.¹

Bütün bunlar Avropa dövlətləri tərəfindən Şərqdə həyata keçiriləcək planlar idi.

Qərbi Avropanın hegemon dövlətləri sadəlanan belə geniş əhatəli planları, məram və məqsədləri həyata keçirmək üçün milli-dini prinsiplərə əsaslanan bütün başqa vasitələrdən ən əsası və daha münasibi xristian dini birliyi və səfərbərliyi üzərində qurulan «xaç müharibələri» ola bildi. Belə də oldu. Qərb xristianları və iri feodalları dini bayraq edərək Şərq ölkələri üzərinə qəsbkarlıq yürüşlərinə başladılar.

Bax, bütün bu reallıqlar, məhz bu məqsəd və planlar Avropanın iri dövlətlərini Şərqə üz tutmağa, onlara qarşı iki əsrə yaxın səkkiz «xaç müharibəsi» və çoxsaylı «səlib yürüşləri» aparmağa yönəltdi.

Qərbin ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrinə və ideoloji həyatında dünən və bu gün özünə yer alan və geniş təbliğ olunan və iki əsrə yaxın davam edən «xaç yürüşləri»² kimi tarixi köklü, dövlətlərarası siyasi bir məsələyə təkcə «islam təcavüzkarlığına cavab tədbiri» kimi qiymət verilməsi, əsl həqiqətdə ağa qara deməkdir, tarixi öz tarixliyindən çıxarılıb təhrif etmək deməkdir. Tarixi reallıqlar da bu məsələnin qiymətləndirilməsində birmənalıdır. Məlum həqiqətdir ki, tarixdə «xaç yürüşləri» və ya «səlib müharibələri» baş vermiş və Avropa feodal və zadəganları xristian dinini özlərinin mübarizə bayrağına çevirib Şərqə və müsəlmanlara qarşı çıx-

¹ Daha ətraflı bax: История средних веков. М., 1986, с.182, 183.

² Вак: Заборов М.А. Крестовые походы и их походы на Восток в X-XIII веках. М., 1967; Заборов М.А. Крестовые походы на Восток. М., 1980; Успенский Ф.И. История крестовых походов. СПб, 2000; «Всемирная история» в четырех томах. Оскар Егер. Средние века, М., 2000.

mıqlar. Tarixə o da bəllidir ki, islam dinli ərəblərin özləri də eyni yolu keçib, islam dinindən Avropa və başqa Şərq ölkələrinə və xalqlarına qarşı səfərbəredici mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişlər, məlum tarixi dövrlərdə onlar bir-biri ilə kəskin mübarizə aparmışlar. Amma bu gün zaman da, Qərbin müsəlman dünyası ilə mübarizə forması da dəyişmişdir. Təbii ki, xristianlığın özü də ilk «xaç yürüşləri» zamanı oynadığı rolu bu gün oynaya bilmir. Lakin Qərbin islam dövlətlərinə qarşı yönəlmiş siyasətində bu din, indi də yeniləşdirilmiş formada iştirak edir, səfərbər edilir. Eyni zamanda, müəyyən fərqli cəhətlər də özünü göstərməkdədir: xristian dinli dövlətlər, keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, bu gün öz milli dövlətçilik maraqlarına uyğun gələn planlarını həyata keçirmək üçün daha çox çeviklik göstərib, öz siyasətlerini açıq dini şüar və bayraqlar altında deyil, keçmiş «xaç yürüşləri» və ya «səlib mübarizələri» formalarında deyil, daha çox hegemonluq və iqtisadi-siyasi təzyiqlər yolu ilə (bir çox hallarda hərbi müdaxilə yolu ilə!) həyata keçirirlər. İslamçılar isə, əksinə, başqa dövlətlərə qarşı (bir çox hallarda isə islam dinli dövlətlər özləri bir-biri ilə ittilafa girirlər) heç bir siyasi, iqtisadi və hərbi təzyiqli göstərmədən öz dini-ümumbəşəri təlimləri ilə Qərbdə, Şərqdə və demək olar ki, dünyanın hər yerində milyonlarla sadə insanların şüuruna, dünyagörüşünə təsir edir, onları ideyalarının təsiri altına salırlar. İslamın gücü də, məhz bundadır. Lakin Frenkel, islam dini ilə bağlı olan dünənki və bugünkü real tarixi təhrif edir, doğru qiymətləndirmir. Şərq-müsəlman fəlsəfi irsi, dini-mənəvi dəyərləri və təfəkkür tərzini haqqında sanki alman filosofu Hegelin, Fransa islamşünası Renanın, rus islamşünası Krimskinin və başqalarının vaxtilə söylədikləri qərəzli, təhrif və təhqirlərlə dolu fikir və baxışlarından dərslər alıb bu gün eyni yolla gedən, eyni mövqedən çıxış edən Frenkel yazır: «Fatehlərə tabe olmaq, onların dilini və bir çox hallarda dinini də qəbul etmək məcburiyyətində qalan yerli mədəniyyət, hər halda, öz həyatı ilə, öz mənəvi maraqları ilə yaşayırdı. Davakar, nadan və işğalçı müsəlmanlar Aristoteli nəinki anlayıb başa düşmək, hətta onun yazdıqlarını oxumaq iqtidarında da deyildilər. Aydın ki, bunu yalnız ellinizmin varisləri olan, ərəb dilini öyrənmiş və çox vaxt həm də islam dinini qəbul etmiş yerli sakinlər bacarırdı. Bizim indi böyük ərəb mədəniyyəti və ya, ümumiyyətlə, müsəlman sivilizasiyası adlandırdığımız dəyərlər, əslində elə həmin ellinizm və ya fars mədəniyyətidir, bu böyük mədəniyyətlərin son təzahürləridir. İslam dininin geniş yayılmağa başladığı ilk yüzillikdə «Ərəb mədəniyyəti» deyilən mədəniyyətin yaranmasında və formalaşmasında çox böyük rol oynamış alimlərin, hokimlərin, ilahiyatçıların, filosofların, şairlərin əksəriyyətinin xristianlar, yaxud «yeni müsəlmanlar» olması yaxşı məlumdur».¹

Frenkel burada da özünün açıq xudbin və qərəzli mövqeyində durur, yenə də ərəblərin təkcə «fatehliyindən» danışır, onların işğal etdikləri ərazilərdəki xalqlara «öz dillərini və dinini qəbul etdirmələrini» yada

salmaqdan yaxa qurtara bilmir. Onun aludəçiliyi və əsassız təəssübkeşliyi o həddə çatmışdır ki, o, bəşər etminə və sivilizasiyasına tarixi təhfələr verən və onu daha da zənginləşdirən bir xalqın bütün uğurlarının üstündən xətt çəkir, onun malik olduğu mənəvi dəyərləri təkcə «ellinizm» və «fars mədəniyyəti» ilə bağlayır, onlara aid edir. Məqalə müəllifi, Şərq mənəvi dəyərləri əsasında (biz Qərb elmi-mənəvi dəyərlərinin rolunu da inkar etmirik) formalaşan Şərq və «böyük ərəb mədəniyyəti»nin yaranmasında bu xalqların minilliklər boyu yaratdıqları elmin, mədəniyyətin və sivilizasiyaların mövcudluğu üzərinə kölgə salaraq, onların öz istək və arzusuna uyğun olaraq zorla islamlaşdırılmış «yeni müsəlmanlar», «ellinizm» və «fars mədəniyyəti»nin «son təzahürləri» ilə bağlı olması və onların əsasında yaranması haqqında qərəzli və açıq düşmən mövqeli fikir yürüdür. Amma, əsl həqiqət belə deyildir. Məhz ərəb alim və müfəkkirləri bu iki mədəniyyətin sonrakı inkişafına əsaslı təsir göstərmişlər. Frenkel nə deyir desin, real tarix isə belə deyir, belə yadda saxlayır. Lakin Qorb-Şərq, xristian-islam münasibətləri məsələsində Frenkelin etiraf etdiyi başqa cəhətlər də vardır.

Qorb-Şərq və xristian-islam münasibətləri və qarşıdurması ətrafında yaradılan və müasir dini-siyasi mübarizənin və hegemon dövlətçilik ideyasının əsasını təşkil edən «müqəddəs imperiya» doktrinası barədə də Frenkelin bir sıra mülahizə və baxışları vardır. Bu doktrinanın mahiyyəti də xristian və islam təfəkkürü baxımından araşdırılaraq qiymətləndirilir. Bununla bağlı Frenkel yazır: «Xristianlıq və kilsə müqəddəs imperiyasız da çox yaxşı mövcud ola bilər. Xristianlardan ötrü müqəddəs imperiya - şirikləndiricilikdir... Amma islamdakı müqəddəs imperiya ideyası - dini etiqadın əsas təməl daşığıdır, islamın özəli ideyasıdır».¹

Göründüyü kimi, Frenkel bu din bayrağı altında başqa Şərq ölkələrinin coğrafi ərazilərinin işğalı hesabına dünya müstəmləkəçilik sistemi və imperiya dövlət quruluşu yaradan Qərb xristianlığının və onun dini-ruhani məbədəgahı olan kilsonun bu məsələdə iştirakı haqqında həqiqətdən uzaq və uydurma fikirlər söyləyir.

Beləliklə Frenkel, xristianlığın «müqəddəs imperiya» yaratmaq hüquqlarına bəraət qazandırmaq üçün bu ideyanı xristianlardan uzaqlaşdırmağa, onlar üçün sociyyəvi olmayan və əksinə, daha çox islama xas olan bir əməl kimi qələmə verməyə, islam yönü hadisəyə çevirməyə çalışır. O, bunu sübut da etməyə can atır. Onun fikrincə, guya «islamdakı müqəddəs imperiya» ideyası bu dinin «təməl daşığıdır», «islamın özəli ideyasıdır». Daha sonra: «İncilin özündə heç bir müqəddəs imperiya haqqında birçox kəlmə belə yazılmamışdır», əksinə, «islam üçün isə müqəddəs imperiya - məqsəddir» - deyir. Frenkelin məsələyə belə bir mövqedən yanaşması faktının özü, onun nə qədər açıq antiislam və anti-

¹ Вах: Журн. «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.121.

¹ Вах: Журн. «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.128-129.

müsəlman əhval-ruhiyyəli bir mövqedə olduğunu sübut edir. Burada, yaxşı olardı ki, ümumiyyətlə «müqəddəs imperiya» məfhumu haqqında bəzi mülahizələrimizi bildirək. Əvvəlcə, Frenkel özünün formalaşdırdığı «müqəddəs imperiya» doktrinası ilə tarixi gerçəkliyi təhrif edir və saxtalaşdırır; heç olmasa ona görə ki, hər şeydən əvvəl, tarixdə heç bir «müqəddəs imperiya» olmamışdır və yoxdur. İmperiyaların - istər xristian dinli dövlətlərin daxil edildiyi, istərsə də islam dinli dövlətlər tərəfindən yaradılmış olsun - müqəddəsi olmur. İmperiyaların yaradılması müqəddəsliklə bir araya sığan deyildir. Məlum həqiqətdir ki, imperiyalar başqa dövlətlərin milli ərazilərini qəsbkarlıq və açıq təcavüzkarlıq yolu ilə ələ keçirir, çox-çox xalqların hüquqlarını əllərindən alır, həmin xalqların özlərini isə siyasi-iqtisadi və mədəni təzyiqlərdə saxlayır, onların dövlət müstəqilliyini pozur və bunun hesabına öz ərazi həddlərini genişləndirirlər. Bu, həm xristian dini, həm də islam dini təmsilçiləri olan xalqlara və dövlətlərə aiddir: dünya müstəmləkəçilik sistemi yolu ilə qüdrətli imperiya yaradan Böyük Britaniya da, türk fəthlərinin yaratdığı Osmanlı imperiyası da, Roma və İran imperiyaları da, tarixdə mövcud olmuş başqa imperiyalar da bu yolla yaradılmışlar. Bir sözlə, Frenkelin «müqəddəs» saydığı «imperiya» onun özünün uydurmasıdır. Ən qəribəsi də odur ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Frenkel belə bir imperiyanın mövcudluğunu təkcə islama aid edir.

Doğrudur, xristianların Şərqi və müsəlmanlara qarşı tarixi «səlib müharibələri»nin aparıldığı vaxtlardan bizi çox uzun bir zaman kəsiyi ayırır. Lakin Qərb dövlətləri tarixən olduğu kimi, bu gün də Şərqi və müsəlmanlara, onların dininə və dövlətçiliyinə qarşı mübarizəni müxtəlif bəhanələrlə, ayrı-ayrı uydurma adlar altında davam etdirirlər. O ki qaldı uzaq orta əsrlərdə ərəblərin Qərb və Şərqi başqa xalqlarına və dövlətlərinə qarşı tarixi qəsbkarlıq yürüşü və müharibələrinə - bunlar inkarolunmaz tarixi reallıqlardır və heç kim bu faktlara göz yummaq fikrində deyildir. Amma burada yada salınması başqa tarixi reallıqlar da vardır, çünki ərəblərin həmin qəsbkarlıq yürüşləri təkcə Qərb ölkələrinə qarşı yönəlməmişdi, bu yürüşlər Şərqi xalqlarının və dövlətlərinin özlərindən də yan keçməmişdir, onlar da bu təcavüzkarlıq yürüşlərinə məruz qalmışlar. Baxın, biz yox, Frenkelin özü ərəblərin işğal etdikləri hansı ərazilərin adlarını çəkir: Suriya, Mesopotamiya, Kiçik Asiya, Livan, Fələstin, Misir, Şimali Afrika, İran, Orta Asiya, Hindistanın şimal əraziləri. Əcəba, bunlar ki, Qərb deyildir! Burada da tarix birmənalıdır. Çünki bunlar da hələ hamısı deyildir. Heç olmasa ona görə ki, dünya elminə, mədəniyyətinə və bütövlükdə bəşər sivilizasiyasına, dərin tarixi köklü fikir xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr vermiş olan bizim Azərbaycanın özü də elə həmin Avropa dövlətləri kimi, ərəb istilalarına məruz qalmışdır. İslamın yenidən formalaşma mərhələsi keçdiyi 639-cu ildən başlayaraq, həmin ərəb qoşunlarının başçısı Bukeyr ibn Abdullahın, 646-cı ildə isə ərəb qoşun bir-

ləşmələri sərkərdəsi Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə və sonrakı tarixi dövrlərdə də dəfələrlə ölkəmizə qarşı təcavüzkarlıq müharibələri aparılmışdır. Bu müharibələr uzun sürmüş və «yalnız 90 illik kəskin mübarizədən sonra xilafət orduları Azərbaycanın istilasını başa çatdırıb bilməmişlər».¹

Beləliklə, həmin ərəblər bəşəriyyətin gözü qarşısında tarixi xristian dinli və məsləkli iranlılara da, azərbaycanlılara və başqa xalqlara da islamı zorla, təcavüzkarlıq yürüşü və müharibələri yolu ilə qəbul etdirib, onları da islamlaşdırmışlar. Bu reallıqları da görmək lazımdır. Frenkelin bunları görməsinə və etiraf etməsinə, yəqin ki, bu məsələyə ikili mövqedən, daha çox xristian Avropasının maraqları mövqeyindən yanaşması mane olur.

Məlum tarixi dövrlərdə Orta Asiyanın, Qazaxıstanın, Yaxın və Orta Şərqi və nəhayət, Qafqaz xalqlarının (avropalıların yox!) yaşadığı ərazilər də dəfələrlə həmin islam dinli ərəb qəsbkarlarının təcavüzlərinə məruz qalmışlar, bu xalqlar da ərəb hadisəsi olan islam dinini qəbul etməli olmuşlar.

Bu gün ərəb və islam təcavüzkarlığından danışanlar qoy bu tarixi həqiqətləri də yadda saxlasınlar. Bunlar da tarixdən bizlərə qalan reallıqlardır. Tarixi ədalət naminə etiraf etmək lazımdır ki, ərəblərin bu əməlləri artıq çoxdan tarixi keçmişə çevrilmiş və sonrakı dövrlərdə bir daha təkrar olunmamışdır; artıq neçə əsrdir ki, ərəblər nə Qərbə, nə də Şərqi qarşı qəsbkarlıq yürüşləri və təcavüzkarlıq müharibələri aparmırlar. Son yüzilliklərdə bu zəmində baş vermiş məhdud miqyaslı savaqlar da, ya həmin xristian dövlətlərdən müdafiə və onların qərəzli «Şərqi siyasətlərinə» etiraz xarakteri daşımışdır, ya da Avropanın hegemon dövlətlərinin təhriki və şimikləndirici siyasətləri sayəsində baş vermişdir. Şərqi və müsəlmanlar üzərinə «səlib müharibələri»nə qalxan və özlərinin aydın məqsədlili «Şərqi siyasətləri» olan Qərbin xristian dünyası isə, əksinə, uzaq keçmişlərdə olduğu kimi, bu gün də bu məsələdə öz tarixi mövqelərində qalmışdır. Onlar həmişə getdikləri yolla, müxtəlif adlar altında öz antimüsəlman siyasətlərini davam etdirirlər. Axı, tarix - Qərb-Şərqi, xristian-islam münasibətlərindəki bu faktları bilir, c-b Frenkel!

Qərb-Şərqi və xristian-islam münasibətləri məsələsini tarixən daha çox bu dinlərin özləri arasındakı ziddiyyət və qarşıdurmalarla bağlayan Frenkel yazır: «Barbarlar, xristianlığı - məğlub edilmiş Romadan mənimsədilər, ərəblər isə islamı məğlub olunmuşlara qəbul etdirdilər».²

Frenkelin bu məsələdə mövqeyi belədir. Bununla da o, dinlərarası dialoqu da, onların tarixən bir-birindən tarixi qarşılıqlı böhrənlənməsi və

¹ Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XX əsrdək). I cild, B., 1994, s.248.

² «Россия и мусульманский мир» № 8/2003, с.122.

zənginləşməsi realitqlarını da inkar edir. Bu məsələdə də onun islama münasibəti qərəzlidir, qəbul olunmazdır.

Bir qədər də Frenkelin dinlərarası dialoq məsələsinə münasibəti barədə. Burada da onun mövqə və baxışları qərəzlidir. Belə ki, o, islam və müsəlmanlarla xristianlar arasında «dialoq» və «razılaşma» məsələsində də özünün açıq düşmən mövqeyini gizlədə bilməyib, daha çox «inamsızlıq» ideoloji doktrinasına üstünlük verir. Bunun üçün o, təkcə islam dini təliminə (təhrif olunmuş formada!) istinad etməyə üstünlük verir və yazır: «İslamla «düzəlişmək» utopik ideyasından əl çəkmək lazımdır. İslam təliminə görə kafirlərlə sazişə gəlmək mümkündür, amma bu saziş müvəqqətdir, çünki islam güc topladıqdan sonra onu yenə poza bilər».¹

Bizcə, burada əlavə şərhə lüzum qalmır.

Doğrusu, Frenkel tərəfindən məsələnin bu şəkildə qoyuluşu və qiymətləndirilməsindən sonra, istər müxtəlif dinlər və sivilizasiyalar, istərsə də müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu dövlətlər arasında hər hansı «dialoq»un mümkünlüyündən danışmağa belə dəyməz. Realitq bundan ibarətdir. Məsələnin belə qərəzli və tərəfkeşlik mövqeyindən qoyuluşu isə xalqlar və dövlətlər arasında milli-dini, siyasi-ideoloji zəminli qarşıdurmalar, separatçı hərəkatları, siyasi ekstremizm və terrorçuluğu daha da gücləndirir, onların əhatə dairəsini genişləndirir. Bizcə bu, daha təhlükəli meylidir.

Frenkel Şorq-Qorb mədəni irsinin tarixi köklərinin, ideya istiqamətlərinin, elmin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların sıçrayışla yüksək sivilizasiyalar həddinə çatması yoluna nəzər salaraq, eyni zamanda o, elmin və mədəniyyətin ayrı-ayrı zamanlarda süquta uğraması səbəblərini də açıqlamağa çalışır. Frenkel islamın yaratdığı elmin, dini-mənəvi dəyərlərin mövcudluğunu inkar etməsə də, digər tərəfdən ərəb xilafətinin əməllərinin tarixin orta əsrlər dövründə qalmasına və sonralar bir daha təkrar olunmamasına baxmır, son anda yenə də islamı təcavüzkar bir din kimi təqdim etməyə çalışır. O, yazır: «Axı heç kəs mübahisə etmir ki, islam tarixində böyük mədəniyyət dövrü olmuşdur və həmin dövrdə Avropa, antik irsi unutmş vəhşi və nadan vəziyyətində idi. Avropalıların unuduğu dəyərlər – Aristotel fəlsəfəsi hətta ərəb dilindən tərcümə edilmiş şəkildə olsa da – Avropaya əvvəlcə məhz Şorqdan gəlmişdir...»

Doğrudan da, VII əsrin ortalarında Ərəbistanda yaranmış olan islam, hərfi mənada (mənəvi mənada deyil, məhz hərfi mənada) bir nəslin həyatı dövründə artıq VIII əsrdə çox geniş ərazini fəth etmişdi. Ən azı bir fakt dəqiq məlumdur ki, IX əsrdə bu ərazilərdə ərəb dilində böyük mədəniyyət yaranmışdı... Bəs sonradan necə oldu ki, bu mədəniyyət yoxa çıxdı? Əlbəttə, burada - «səlib yürüşləri»ni, böyük coğrafi kəşflər və ticarət yollarının Asiyanın quru ərazilərindən dənizə keçməsi, islam

¹ «Россия и мусульманский мир» № 8/2003, с.140.

dünyasının özündə baş verən dini fundamentalizm, vəhhabizm meyillərinin sufliliyə xas olan mədəni ensiklopedizm üzərində qələbəsi kimi səbəbləri göstərmək olar... Bəs islamın kölgəsində nələr baş vermişdir? İslam özünü təsdiq etmədən, yer üzündə hökmranlığa nail olmadan, bu hökmranlığı və özünün mövqə üstünlüyünü hər dəqiqə vurğulamadan yaşaya bilməz. Əvvəlcə işgallardan, qətlərdən və başqa məzəhlərə etiqad edənləri özünə tabe etməkdən başlayan islam, sonradan bu cür mənfur əməllərə sadəcə olaraq ehtiyac duymurdu».¹

Bu yaxşı haldır ki, Frenkel heç olmasa bir dəfə «islamın tarixində böyük mədəniyyət dövrü»nün olması faktını etiraf edir və eyni zamanda, tarixin müəyyən mərhələsində «antik irsi itirən» həmin Avropanın «vəhşi və nadan» vəziyyətində olmasını da təsdiqləyir. Amma yaxşı olmayan odur ki, Frenkel Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətləri məsələsində yenə də ikili mövqedən çıxış edir. Belə ki, o, islam üçün «özünü təsdiq», «yer üzündə hökmranlıq etmək», «başqa dinlərə etiqad edənləri özünə tabe etmək» kimi, əslində avropalıların özlərinə xas olan sosiyyəvi «keyfiyyətləri» yenə də islamçılığın adına yazır, islamla bağlayır.

Frenkelin məqaləsində özünü mərkəzi yer alan, tarixi xristian-islam ziddiyyətləri və qarşıdurmaları daha da kəskinləşdirib açıq mübarizə həddinə çatdıran məsələlərdən biri də - dinlərin üzərinə atılan və onlarla bağlanmış «peşmançılıq» və «tövbə» məsələlərinə münasibətlərdir. Müəllif bu məsələdə də xristian təəssübkeşliyi mövqeyindən çıxış edir. Belə ki, o, bir tərəfdən islamın bəşər elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişafındakı rolundan danışır, digər tərəfdən isə bu dinin dağıdıcı mövqeyə malik olmasını sübut etməyə çalışır.

Bununla bərabər o, xristian tarixini də idealizə etmədiyini vurğulayaraq yazır: «Xristianlar əsrlər boyu çox günahları batmışlar. Gələn əsl xristianlar kimi, inkvizisiyanı, dini zəmində baş verən müharibələri, talanları, səlib yürüşlərini yada salaq... Keçmiş «xristian» dövlətlərini və xalqlarını – kommunizmi və nasizmi xatırlayaq. Lakin xristian dünyası peşmançılığın və tövbənin də nə demək olduğunu bilir. Almaniya yəhudilərə qarşı törətdiyi soyqırımına görə peşman olmuşdur. Roma Papası da yəhudilərə və Şorq xristianlarına qarşı tətbiq edilmiş zorakılığa və təqiblərə görə onlardan üz istəmişdir. Lakin kimə və haçansa islam dünyası tərəfindən peşmançılıq hissini ifadə edən birçə kolmə eşidibmi? Məgər onların özlərinin peşman olunması əməlləri olmayıbmi? Məgər Şorqın, Şimali Afrikanın, Balkanların bütün xristian dünyasını məhv edən islam zorakılığı deyildimi?»

Ən dərddli-kədərləli dövrlərdə də istər ruhani, istərsə də dünyəvi mövqeli elə xristianlar tapılmışdır ki, onlar pislənilməli əməlləri pisləyiblər. Bəs islam terrorunun indiki özbaşnalığını kim və nə zaman pisləmiş-

¹ «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.120.

dir?... Axı çoxdan məlumdur ki, islam siyasətçiləri və din xadimləri ingiliscə danışanda bir fikir, ərəbcə danışanda, yəni öz xalqlarına müraciət edəndə isə tamam başqa fikir söyləyirlər. Bundan sonra da onlar bizi inandırmaq istəyirlər ki, islamçı terror – «heç də islam deyildir», yaxud iddia edirlər ki, islam dünyasında böyük mədəniyyət olmuşdur və buna görə də islamçı terror və islam dini – tamamilə ayrı-ayrı şeylərdir.

Böyük mədəniyyətin mövcud olması mübahisə doğurmur. Lakin məgər məsələ bundadır mı və bu barədə danışmağa dəyərmi? Təcrübə göstərir ki, böyük mədəniyyət çox təəssüf ki, böyük cinayətlər törədilməsinə heç də həmişə mane olmur.¹

Sual olunur: bəs bu baxış və mövqelər haqqında nə demək olar? Əvvəla, çox yaxşı ki, Frenkel, heç olmasa Avropa dövlətlərinin ayrı-ayrı zamanlarda xristian dini adından və bu dinin iştirakı ilə törətdikləri bəd əməlləri etiraf edir, yada salır. Amma burada da onun açıq təəssübkeşliyi baş alıb gedir. Çünki Almaniyanın «yəhudilərə qarşı soyqırımını» tətbiq etməsi və bu cinayət əməli üçün Almaniyanın «peşmançılıq» çəkməsi və «tövbə» deməsi, eynilə xristian dünyasının dini məbədgahı və başçısı sayılan Roma kilsəsi və Roma Papasının da həmin yəhudilərə və Şərq ölkələri xristianlarına qarşı soyqırımlarının tətbiq edilməsinə görə «peşmançılıq» çəkmələri haqqında Frenkelin baxışları tarixi reallıqlardan və həqiqətlərdən çox-çox uzaqdır. Bir qədər də dəqiq desək, yalandır, uydurmadır. İkincisi, dəhşətli milli qırğınlardan sonrakı «peşmançılıq» fayda verməz.

Lakin tarixdə başqa reallıqlar da olmuşdur. Neçə əsrlərdir ki, xristian dünyası fasiləsiz olaraq müsəlmanlara qarşı iqtisadi-siyasi və hərbi təzyiqlər göstərir, onlara qarşı təcavüzkarlıq edir, müsəlmanların milli-dini və siyasi hüquqlarını tapdalayır, onların ərazi toxunulmazlığına təcavüz edir. Amma bu dövlətlərdə heç kim - nə onların dini mərkəzləri olan Roma kilsəsi, nə də onun dini-ruhani başçısı Roma Papası həmin əməllərə görə heç bir zaman «peşmançılıq» çəkməmiş və indi də çəkmirlər. Eyni sözləri elə «Şərqi, Şimali Afrikanın, Balkanların bütün xristian dünyasını məhv edən islam zorakılığı» haqqında Frenkelin söylədiyi uydurmalara da aid etmək olar. Burada müdriklərin bir ibrətəməz kəlamı yada düşür: yalan ayaq açar, amma yeriməz.

Frenkelin xristian-islam münasibətləri ilə bağlı baxışları bunlarla təmamlanmur. Onun - «böyük mədəniyyətlərin böyük cinayətlər törədilməsinə heç də həmişə mane olmaması» haqqındakı baxış və mülahizələri ilə biz də həmrəyik, razıyıq. Bu, doğrudan da belədir. Tarix sübut edir ki, bir çox hallarda böyük elmi potensiala və mədəniyyətə malik olan qüdrətli dövlətlər «böyük cinayətlər» törətməyə daha çox meyilli olmuşlar və indi də belədir. Fəqət, burada da fərqli və nəzərə alınması bözi cə-

¹ «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.125.

hətlər vardır: bunun hansı dinə və hansı mədəniyyətlərin təmsilçilərinə daha çox aid olması müəyyənləşdirilməlidir. Tarixdə bununla əlaqədar yada salınması misallar da çoxdur. Özü də bu misalların çoxu islam elminə, islam mədəniyyətinə və islam sivilizasiyasına deyil, daha çox, bu gün bəşəriyyətin gözü qarşısında dünya hegemonluğu iddiasında olan və həqiqətən də dünya ölkələri üzərində ağalıq etməyə can atan xristian dinli və müstəmləkəçilik ənənəli Qərb dövlətlərinə aiddir. Çünki islam, məhz öz böyük və əzəmətli elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyası ilə bəşəriyyəti daim «böyük cinayətlərə» və bəd əməllərə deyil, xalqlar və millətlər arasında əminamanlığa və əməkdaşlığa çağırmışdır, bu əməllərə xidmət etmişdir.

Frenkel özünün antiislam təbliğatında bu dinin ümumbəşəri prinsiplərinin mahiyyətini saxtalaşdırıb, açıq-aşkar təhrif etməkdən də çəkinməmişdir. Belə ki, o, öz üzərinə daha böyük məsuliyyət götürüb islam və onun müqəddəs kitabı adından danışmağı da unutmamışdır. Müsəlman dünyasının müqəddəs kitabına «istinad» edən müəllifin fikrincə, guya orada yazılmışdır: «Bütün insanlar müsəlman doğulmuşlar və sonralar valideynləri onları yoldan azdırmış və yalançı təlimlərə tərəf yönəlmişlər. Ona görə də bütün yer üzünü müsəlmanlara məxsus olmalıdır, qeyri-müsəlmanlar isə ona qanunsuz sahib olmuşlar. Məhz, bu səbəbdən də, hər bir müsəlmanın borcu - islam bütün dünyada tam qələbə çalana qədər başqa dinli kafirlərə qarşı cihadə qoşulmaq və müqəddəs müharibə aparmaqdır».¹

Bax, beləcə! Bunlar nədir? Bunlar, sadəcə olaraq, Qurana, onun müqəddəs əməllərinə qara yaxmaq, tarixən müdafiə olunan və əslində bu gün müsəlmanlara xas olmayan, çoxdan unudulmuş qəsbkarlıq və təcavüzkarlıq ideyasını təbliğ etməkdir, Quran adından danışmaqdır, bu «ideyanı» islamla bağlamaqdır.

Bunlar, sadəcə olaraq, uğursuz təbliğatdır. Heç olmasa ona görə ki, nə Quran, nə də onun prinsipləri əsasında yaradılan islamın dini dəyərləri - dünya hegemonluğu iddiasında olmamaq, əksinə, dənən və bu gün bütün dünyada islamın və müsəlmanlığın inkişafı qarşısına siper çəkən, onun müstəqil inkişafına mane olan qeyri-islam dinli kafirlərə və bu kafirlərin təmsilçiləri olan dövlətlərə qarşı çıxmağı təbliğ edir.

Burada da, heç şübhəsiz, XX əsrin 80-ci illərində Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin dini, ictimai-siyasi fikrində formalaşmağa başlayan: «Nə Qərb, nə də Şərq – yalnız islam!» doktrinası öz rolunu oynamışdır.

İslamın tarixi keçmişi və bugünkü vəziyyəti barədə həqiqətlər burada da Frenkel tərəfindən saxtalaşdırılır, açıq-açıqna təhrif olunur. Heç olmasa ona görə ki, ərəblərin ilkin orta əsrlərdə islam bayrağı altında Qərbə və Şərqi qarşı apardıqları tarixi qəsbkarlıq yürüşlərinin çoxdan

¹ «Россия и мусульманский мир» № 8/2003, с.128.

keçmişdə qalması və tarixin arxivinə verilməsi – bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən bir həqiqətdir. Lakin, əslində məsələnin kökü və mahiyyəti bunda da deyildir. Bu prosesin səbəbi odur ki, məhz islam və bu dinə etiqad edən xalqlar doğrudan da bu gün heç bir «cihada», «müqəddəs müharibəyə» (onlar özünümüdafiə məqsədilə bu vasitələrdən istifadə edirlər) əl atmadan, tarixi qəsbkarlıq yürüşləri aparmadan da özünün nüfuzunu, gündən-günə artan dini-siyasi və mədəni təsirini Qərbdə və Şərqdə çatdırı bilməmişlər. İslam dünyası çoxdandır ki, bu amala xidmət edir, bu yolla gedir. Bax bunlar danılmaz reallıqlardır. Doğrusu, görünür elə Qərb xristianlığının frenkellər kimi təmsilçilərini narahat edən də məhz islamın və islam dünyasının bu «cihadsız» hərəkətidir, güc-qüdrətidir.

İcma, tayfa və qəbilə dini kimi meydana çıxan, formalaşan islam, tarixən özünün qarşısızalmaz yolu ilə getmiş, dünya dininə çevrilmiş, Qərbdə, Şərqdə və hər yerdə milyonların həyat tərzini müəyyən edən, dünya görüşünü formalaşdıran, mədəni-əxlaqi dəyərlərini qoruyan, iqtisadi-siyasi və dini inkişafa yol göstərən bir dinə çevrilmişdir.

Fakt ondan ibarətdir ki, bu din bu gün güclü-təsirli «islam amili» reallığına çevrilmişdir: öz tərəfdaşları və məsləkdəşlərinin say artımı ilə; geniş ərazi əhatəliliyi ilə və özünün səfərbəredici və birləşdirici ideya təsiri ilə.

Din tarixçilərinin və «dini sosiologiya» məktəbinə mənsub olan alimlərin bir hesablamasını yada salaq. Əgər XX əsrin əvvəllərində dünya əhalisinin yalnız 4,2 faizi islam dininə etiqad edirdisə, 2025-ci ildə bu göstərici rəqəm 30 faiz həddinə çatacaqdır. Bu gün isə yer üzündə islamı qəbul edib, ona sətayiş edənlərin sayı 1 mlrd. 500 mln. həddinə çatmışdır. İslamın tarixi uğurları və güclü ideya təsiri ilə bağlı yada salınması nə qədər başqa reallıqlar mövcuddur!...

Bu rəqəmlər - Qərbdə qorxu xofu yaradan islam dininin yalnız bir xarakteristikası - dünya ölkələrində onun təsir gücünün bu qədər sürətlə artmasına dəlalət edən göstəricilərdir. Lakin həmin Avropa ölkələrini qorxuya salan başqa, daha təsirli reallıqlar da vardır. Onları narahat edən həm də bu ölkələrdə yerli əhəlinin sayının gündən-günə əhəmiyyətli dərəcədə azalması faktı və eyni zamanda burada islam dinli əhəlinin sayının durmadan artması tendensiyasıdır. Rusiyalı tarixçi-professor A.Utkin özünün dərin analitik materiallara əsaslanan «Qərbin gələcəyi» adlı məqaləsində maraqlı mülahizələr söyləyir. Professor, mütəxəssislərin statistik və demografik göstəricilərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, 2000-ci ildə Avropa ölkələri əhalisinin sayı 728 mln. nəfər olduğu halda, 2050-ci ildə bu göstərici 556-600 mln. nəfər həddinə enəcəkdir. Onun fikrincə, burada islama münasibətdə əks proses baş verir. Təkcə Avropanın böyük dövlətlərində baş verən proseslərə nəzər salaq: bu gün Almaniyada 3 mln., Fransada 2 mln., Böyük Britaniyada 1 mln., dünya xristianlığının

bəşiyi sayılan İtaliyada 750 min müsəlman yaşayır.¹ Heç şübhəsiz, bu proses də ölkədaxili dini-siyasi və mədəni-psixoloji duruma və əhval-ruhiyyəyə öz təsirini göstərir. Xristian dininin Frenkel kimi təbliğatçıları rahat buraxmayan və onlarda qorxu hissi yaradan bir səbəb də elə budur. İslama qarşı qərəzli mövqe tutan Frenkel kimilər nəzərə alınmalıdır ki, bu reallıqlar və ehtimal olunan uğurlar heç də keçmiş dövrlərdə olduğu kimi - həmin islamın yaradıcıları olan ərəblərin istifadə etdikləri təcavüzkarlıq yürüşləri və müharibələri yolu ilə qazanılmamışdır. İslam bu uğurlara ancaq və ancaq özünün ümumböşəri prinsiplərinin xalqların və millətlərin qəlbinə və dünyagörüşünə təsiri sayəsində nail olmuşdur. Amma xristianlıq bu yolla getmir və o, tarixi «xaç yürüşləri» dövrü siyasətini yeni bir formada - dövlətlərə və xalqlara qarşı iqtisadi-siyasi təsir və hərbi təzyiqliq yolu ilə davam etdirir, müsəlman xalqları üzərində hegemonluq planlarını həyata keçirir. Bu yol isə islamın seçdiyi və getdiyi yol deyildir. İslamın gücü də, təsiri də məhz elə bundadır.

Xristian dini təbliğatçıların müsəlmanların milli-dini ləyaqət və qürurlarını təhqir edib onları «basurman» adlandırmasına, bu xalqların dininə «ətalət dini», «terror dini», «sabun bişirənlər», «qoyun otaranların dini» kimi təqdim etmələrinə baxmayaraq, islam dini bu gün də qarşısızalmaz inkişaf yolu ilə gedir və bu yolda daha möhtəşəm uğurlar qazanacaqdır.

Dövlətlərin və onların təmsil olunduğu dinlərin Qərb-Şərq, xristian-islam qarşılıqlı tarixini «arazdırmağı» özünə peşə edən (onu da açıq qərəzliliklə edən!) Frenkelə yalnız bir tarixi reallığı xatırlatmaq istərdik. Biz hələ orta əsrlərdən başlayan və bir çox hallarda həmin xristian məsləkli qərblilərin islam dinli Şərq xalqlarının milli dövlətçilik mənafeyinə də toxunan, çoxumuza tarixdən məlum olan 10-15 illik (1419-1434), 30 illik (1618-1648) və nəhayət 100 illik (1337-1453) tarixi müharibələri və dini-siyasi hərəkətləri demirik. Elə Qərb xristianlığının hələ bu tarixi müharibələrdən də əvvəl Şərqi islam ölkələrinə qarşı ilkin orta əsrlərdə apardıqları - 1095-ci ildə başlanan və nə az, nə çox - düz 175 il davam edən «xaç yürüşləri»ni, bu qəsbkarlıq müharibələrinin müsəlman xalqları üçün ağırlı-acılı nəticələrini yada salmaq da bəs edər. Frenkel qərblilərin bu qəsbkarlıq və təcavüzkarlığa əsaslanan dini-siyasi zəminli tarixi hərəkətlərini də müsəlman oməli hesab edir, bunu da onların adına yazır. Ey-bi yoxdur, bu onun özünün vicdan məsələsidir (əgər onda vicdan varsa!). Amma tarix deyilən bir anlayış - olanları yazan, onu təhrifsiz yadda saxlayan bir məfhum da vardır. O isə Frenkelin yazdıqlarını və dediklərini demir, əsla demir. Əgər bu belə deyilsə, qoy həmin Frenkel heç olmasa son bir əsrdə hər hansı bir islam dövlətinin qeyri-islam dinli dövlətə qarşı birçə açıq təcavüzkarlıq müharibəsini yada salsın. Amma o, bunu edə

¹ Вых: «Свободная мысль-XXI», № 2/2003.

bilməyəcəkdir. Çünki tarixdə yalnız olanlar və baş verənlər yada salınır və xatırlanır, olmayanlar isə Frenkelin uydurmaları halına düşür.

Tarixdə bu cür savaqlar olmamışdır və yoxdur. Amma belə bir yolla və belə bir məram və məqsəd dalınca dünən də, bu gün də gedən və dünya hegemonluğuna can atan məhz xristian dünyasıdır.

Məhz həmin xristian dünyasının iqtisadi güdrətli, güclü hərbi-siyasi mövqeli hegemon dövlətləri, özlərinin antişorq və antiislam siyasətlərini həyata keçirmək üçün müsəlman dövlətlərinin radikal mövqeli siyasi qüvvə tərəfdarlarından istifadə edib, öz milli dövlətçiliklərinin mənafevləri naminə müsəlman dövlətlərini və hətta, eyni milli-dini və irqi mənşəli xalqları da bir-birinə qarşı qoymuş, onlar arasında dini-siyasi və ideoloji zəminli separatçılıq və tərribatçılıq yaymış, qardaş qırğını törətmişlər. Bununla əlaqədar, istər uzaq keçmişdə, istərsə də yaxın tarixdə yada salınması misallər istənilən qədərdir.

Rusiyanı Qorb dünyasının və dünya xristianlığının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təqdim edən Frenkel, Rusiya ərazisinin milli uçqarlarında yaşayan milli-etnik azlıqların etiqad etdiyi islama və bu dinin daşıyıcıları olan müsəlman əhaliyə qarşı münasibətlərdən xüsusi olaraq bəhs edir. Təəccüblü olsa da, Frenkel, bu ərazi hüdudlarında yaşayan müsəlmanların ağır ictimai-siyasi vəziyyətlərindən, hüquqsuzluqlarından yazır. Müəllif o vaxtlar burada müsəlmanlara qarşı münasibətdə «humanizm oyunları oynanıldığını» söyləyir, onların «yalnız rus çarının loyaf təbəələri» kimi yaşamaq hüququna malik olmalarından, onlara münasibətdə milli-dini və irqi ayrı-seçkilik siyasətinin təbliğ və tətbiq olunmasından, onlara təkə Qafqazda deyil, «Volqa boyu ərazisində və Ural çöllərində də yalnız «sabun bişirmək» və «qoyun otarmaq hüququ» verilməsindən danışır.

Əlbəttə, çar Rusiyasının azlıqda qalan yerli müsəlmanlara münasibəti, doğrudan da belə idi. İndi isə məhz həmin münasibətləri araşdırıb təhlil edən Frenkelin gəldiyi təhqiramiz nəticələrə fikir verin: «Rusiya müsəlmanlarını özlərini Allahın əsgərləri kimi aparmağa yox, adi insanlar kimi yaşamağa, sabun alveri etməyə və qoyun otarmağa məcbur edən yalnız Rusiya mütəlaqiyət rejiminin möhkəmliyi idi».¹ Fikrimizcə, bunlar bu ölkədə müsəlmanların «hüquq» və «imtiyazlarına» verilən qiymətdir. Müsəlmanlara qarşı bu cür münasibət elə dövlət quruluşunun dəyişdirildiyi, lakin milli-etnik azlıqlar barəsində dövlət siyasətinin dəyişmədiyə Sovet siyasi quruluşu dövründə də davam etdirilmişdi.

Frenkel bu siyasi quruluşun özündə baş alıb gedən özbaşınalıq və qanunsuzluqlardan bəhs edərək yazır: «Sovet İttifaqı siyasi nəzakətliyin çempionu idi: məhz orada heç bir zaman və heç bir şeyi öz adı ilə adlandırmırdılar, orada hortorəfli evfemizmlər sistemi mövcud idi, hətta bəzi

sözlər, ümumiyyətlə qadağa altında idi: məsələn, «yohudi», «insan hüquqları», «mərhəmət».¹

İmperiyanın ucqar əhalisi və milli-dini azlıqları sayılan müsəlmanlara da eyni münasibət bəslənirdi.

Frenkel qeyd edir ki, hakim Sovet siyasi quruluşu dövründə də köşkin qadağalar siyasəti aparılan bir vaxtda həmin ölkədəki müsəlmanlar «yenidən dinc çobanlara» çevrilmişdi. Müəllifin fikrincə, münasib məqam yaranan kimi müsəlmanlar hamsından daha tez və daha əvvəl bu tarixi dövrü də arxada qoymağa başladılar.

Sovet siyasi quruluşunun süqut edib «laxladığı», daha dəqiq desək, bu quruluşun dağıldığı bir vaxtda isə «Çeçen məsələsinin xorçəng şığı kimi böyüməsi» ilə bağlı «islam silahlı demokratiyası»nın yenidən dirçəlməsi» və yeni «cihad» hərəkatının alovlanması dövrü başladı. Müəllifin bu tarixdən sonra baş verəcək hadisələrə münasibəti də birmənalıdır. «Kommunizm məsələsində sivil dünyanın bəxti getirdi – bu rejim özü məhv oldu, amma islam məsələsində bəxtə ümid bağlamaq olmaz» - deyən Frenkel daha sonra yazır: «İslam kölgəsində yaşayanlar istənilən anda... bizləri məhv etməyə hazır olan ağılsızlara çevrilə bilərlər».

Müəllif, daha sonra, sanki vəziyyətdən çıxış yolunu da tapır və deyir: «Bu ağılsızlıq odunu istənilən vaxtda və nəyin bahasına olursa olsun, söndürməyə hazır olmaq lazımdır».² Görüyorsunuz kimi, onun təklif etdiyi «yol» nə dialoqdur, nə də kompromisdir; bu, islama və islam dünyasına qarşı açıq mübarizəyə çağırışdır.

Frenkelin həmin məqaləsində toxunduğu və münasibət bildirdiyi məsələlərdən biri də - müasir dövrün siyasət aləmində və ideoloji həyatında özünə geniş yer alan, beynəlxalq və ümumdünya miqyaslı bir problemə çevrilən terrorçuluq məsələsidir. Müəllif burada, bözən tərəddüdü, məsələyə ikili mövqedən yanaşma prinsipinə baxmayaraq, bütövlükdə XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində boşəriyyət üçün qarşıalanmaz belaya çevrilmiş terrorizmin ideya-siyasi mənbəyini və başvermə səbəblərini, tarixi köklərini və coğrafi əhatəliliyini bütövlükdə araşdırmağa və qiymətləndirməyə çalışır. Burada da, heç şübhəsiz, bizim üçün daha maraqlı olan məhz, müəllifin siyasət aləmində kök salmış - «terror – islam əməlidir!» doktrinasına münasibətidir, onun baxımıdır. Müəllifin baxımı burada da birmənalıdır. Terror - islam əməli deyildir.

Bununla da müəllif, doğru olaraq müasir ideoloji-siyasi mübarizədə təkə «islam terroru» kimi təqdim və təbliğ olunan baxışların tərəfdarlarına cavab vermiş olur. Tarixi realıq sübut edir ki, ayrı-ayrı qara qüvvələr tərəfindən törədilən terror əməlləri daha çox islam dinli xalqların öz dövlətlərində baş verir və onların özlərinə qarşı çevrilir. Frenkel doğru

¹ «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с. 140-141.

¹ «Россия и мусульманский мир» № 8/2003, с. 120.

² Yəni orada, s. 141.

deyir: dinindən, millətindən, yaşadığı dövlətdən asılı olmayaraq terroru bütöv bir xalq (istər xristian, istər müsəlman olsun!) yox, ayrı-ayrı siyasi təxribatçı-separatçı partiya və təşkilatların güclü maddi yardımı sayəsində, ayrı-ayrı fərdlər və qruplar həyata keçirir. Frenkel deyir: «Terror, qanlı konfliktlər, vəhşiliklər və hər cür qəddarlıqlar - təkə islam dünyasında baş vermir... Kiçik bir dəstənin törətdiyi əməli - bütöv bir xalqa, milyard nəfər təəssübkeşi olan böyük bir xalqa şamil etmək olmaz».¹

İslam adından həyata keçirilən və onunla bağlanmış terrorçuluq əməllərinin başvermə səbəblərinə də Frenkelin münasibəti birmənalıdır. Belə ki, o, məsələnin milli-dini və siyasi-ideoloji mahiyyətindən daha çox, bu əməlin xalqın iqtisadi-maddi vəziyyəti ilə bağlı olması səbəbini ön plana çəkərək deyir: «Terror, əsla, islam dini tərəfindən törədilməmişdir, onu yaradan - islam xalqlarının yoxsulluğudur».

Bizcə, Frenkel burada bir qədər yanılır. Çünki müasir dövrün ümumdünya beləsinə çevrilən terrorun mahiyyətini və əhatə dairəsini təhlil edib araşdırsaq, belə bir qənaətə gəlmək olar: terrorun iqtisadi amillərlə, «xalqın yoxsulluğu» ilə bağlı olması haqqında Frenkelin baxışları o qədər də inandırıcı deyildir. Tarixdə «yoxsulluq» motivli terror əməli, demək olar ki, çox nadir hallarda baş verir. Burada, şübhəsiz, siyasi motivlərin rolu daha inandırıcıdır.

Bunları Frenkelin özü də bilməmiş deyildir. Çünki o, özünün dediklərini əz sonra təkzib edir və elə həmin məqaləsinin başqa bir yerində etiraf edir: «Müasir terrorizm olduqca bəhə şeydir, çox böyük məbləğdə pul tələb edir və onun köklərini yoxsulluqda axtarmaq mənasızdır».

Bu mövqenin özü də müasir terrorizmin siyasi akt olmasını sübuta yetirir.

Frenkel sual edir: «Məgər yer üzərində təkə islam terrorunu mövcuddur?». Maraqlıdır ki, müəllif bu məsələyə az-çox obyektiv mövqedən yanaşmağa çalışır və öz sualına qeyri-islam dinli ölkələrinin özlərində baş verən kütləvi terror hərəkətlərinin baş verməsi faktı ilə cavab verir. Frenkel deyir: «Bəs Latın Amerikasının terroristləri, bəs İrlandiyalıların, baskların, korsikalıların, Avropa ultra-solları, Yaponiya sollarının, vəhşiləşmiş «Aum-Sinrikō sektası»nın terroru - məgər bütün bu «azadlıq mübarizələri»nin hamısını saymaq mümkündürmü? Ümumiyyətlə, Rusiyada XIX əsrdə mövcud olmuş terror QULAQ ilə başa çatmışdır. Məgər nazizm də, kommunizm kimi xristian Avropasında meydana çıxmayışdırmı? Bəs Afrikadakı özləri-özlərini doğrıtıb-parçalayan hutu və tutsi qəbilələri? Nə üçün təkə islamdan söhbət açılır?»²

Frenkelin xatırlayıb yada saldığı bu siyasi təxribatlar və terror aktları doğrudan da tarixi reallıqlardır. Amma, bu gün beynəlxalq aləmdə nə

qədər dağıdıcı və məhvədicə terror əməlləri törədilir... Elə son bir əsrdə erməni təxribatçı və millətçilərinin türklərə və azərbaycanlılara qarşı törətdikləri terror aktlarını, Amerika və Rusiya kimi qüdrətli dövlətlərin ərazilərində baş verən məlum terror əməllərini və İsraildə, Fələstində və İraq torpağında bu gün də davam edən bəd əməlləri yada salaq.

Deməli, doğru deyirlər: terrorçunun nə milləti olur, nə də vətəni.

Bu baxımdan, terror əməlini ancaq islamla bağlamaq, onu islam əməli hesab etmək - bu gün geniş vüsət almış antiislam təbliğatının puçluğunu sübut edir.

Qərbin ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində məsələnin bu şəkildə qoyuluşu ilə əlaqədar Frenkelin toxunduğu məsələlərdən biri də amerikalı professor, politoloq S.Hantinqtonun «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinasıdır. Sual olunur: doğrudanmı bu gün dünyada təkə Hantinqtonun təbliğ etdiyi «sivilizasiyaların toqquşması» baş verir? Əlbəttə yox! Burada «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinasından deyil, daha çox müxtəlif dinli, fərqli spesifik milli-mənəvi dəyərlə, inkişafın müxtəlif səviyyələrində olan böyük və kiçik dövlətlərin və xalqların milli maraqları, hegemonçuluq və özünümüdafiə iddialı məqsəd və maraqlarından, böyük dövlətlərin daha geniş ərazilərə, hərbi və geosiyasi mövqeyə sahib olmaq maraqları arasında gedən dini-siyasi, ideoloji və hətta hərbi münaqişə və mübarizələrdən söhbət açmaq yerinə düşür. Şübhəsiz, bu meyillə qarşıdurma və ziddiyyətlər bu gün daha çox, siyasiləşdirilmiş din, mədəniyyət və sivilizasiya pərdəsi altında aparılaraq həyata keçirilir. Bu gün «sivilizasiyaların toqquşması» təlimini formalaşdırırlar onun siyasi mahiyyətini gizlətmək, ört-basdır etmək üçün daha çox onun sivilizasiya yönümlü olmasını sübut etməyə çalışırlar.

Bir halda ki, bu gün ideoloji və siyasi təsiri daha da güclənən və geniş təbliğ olunan Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurması doktrinasından və bu qarşıdurmanın «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi ilə əlaqələndirilib bağlanması söhbət düşdü, onda yaxşı olar, bu münasibətlərin əsas mahiyyətinə və qiymətləndirilməsi məsələsinə də münasibət bildirək. Bu məsələ də bu gün ifrat dərəcədə siyasiləşdirilmişdir.

Bunları nələrdən xəbər verir? Bunları ondan xəbər verir və o reallıqları təsdiq edir ki, bu gün kəskin ideyalar mübarizəsi həddinə çatdırılan, Qorb-Şorq mübarizəsi adlandırılan, bir çox hallarda dini don geydirilib hətta «xristian-islam» qarşıdurması və konfliktləri kimi tarixə təqdim olunan, «sivilizasiyaların toqquşması» adlandırılan dini-siyasi və ideoloji mübarizə və qarşıdurma doktrinası əsl həqiqətdə bu şəkildə baş vermir. Bu bir inkar olunmaz tarixi həqiqətdir ki, bəşər tarixinin ilkin inkişafı dövründən başlayaraq, bütün bəşəriyyətə məxsus olan sivilizasiyalar özlərinin inkişaf səviyyələrindən asılı olmadan, bir-biri ilə konflikte girib, mübarizə aparmamışlar. Əksinə, bütün tarix boyu istər Şorqin, istərsə də Qərbin elmi də, mədəniyyəti də və bütövlükdə sivilizasiyası da bir-

¹ «Россия и мусульманский мир» № 8/2003, с.135.

² Yəni orada, s.135.

birindən qarşılıqlı surətdə bəhrələnmiş, qidalanmış, inkişaf edib zənginləşmiş və özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmışdır. Lakin bu da həqiqətdir ki, bütün tarixi inkişaf dövrlərində ayrı-ayrı qüvvələr, ictimai-siyasi quruluşlar dinlərdən, mədəniyyətlərdən və sivilizasiyalardan da öz siyasi-ideoloji və milli dövlətçilik maraqları namına istifadə etmişlər. Onlar bu yolla dinləri də, mədəniyyətləri də daha çox öz məram və məqsədləri namına siyasiləşdirmişlər, bunu dövlətlərin və milli mənafeli siyasətlərin mübarizəsinə çevirmək deyil, sadəcə olaraq «dinlərin mübarizəsi» «cihadlaşdırılmış», «müqəddəsləşdirilmiş», «sivilizasiyaların toqquşması» və mübarizəsi həddinə çatdırmışlar.

Heç kim inkar etmir ki, ilkin orta əsrlərdə Avropa feodalları və zadeganları Şərqlə ölkələrinə qarşı ərazi və siyasi-geosiyasi iddia və maraqlara əsaslanan siyasi hərəkətlərini və təcavüzkar «xaç yürüşləri»ni dini şüarlar və çağırışlar bayrağı altında apardıqları kimi, Şərqli ərəblər də eyni yolla getmiş, eyni məram və məqsədlə Avropa və Şərqlə ölkələrinin özləri üzərinə yürüşlər etmişlər. Hər iki halda mədəniyyətlər və sivilizasiyalar yabançı təqiblərə, təzyiqlərə, bir çox hallarda isə məhv və məruz qalmışlar, çünki təcavüzkarlıq müharibələrinin öz qanunları olur.

Bunlar da tarixin ağırlı-acılı reallıqlarıdır. Lakin hantinqtonlar və onun Frenkel kimi şərhçiləri nə deyirlər desinlər, burada həqiqət birmənalıdır: mədəniyyətlər və sivilizasiyalar heç vaxt bir-birinə qarşı siyasiləşdirilməmiş səbəb və xarici təsirlər olmadan mübarizə aparmamışlar, konfliktdə girməmişlər. Onlar məhz siyasət zoruna bu konfliktlərə təhrik olunmuşlar.

Tarixdəki milli maraqlar, bu maraqlara xidmət edən siyasətlər, heç şübhəsiz, bir çox hallarda, bu qarşıdurmaya, bu mübarizəyə təhrik edilmişlər. Uzaq tarixi keçmişlərdə də belə olmuşdur, bu gün də belədir. Bu gün amerikalı politoloq Hantinqtonun formalaşdırdığı və Qərbdə çoxları tərəfindən müdafiə olunan «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinası da bu məqsədə xidmət edir.

Lakin, əslində bu ziddiyyət və qarşıdurma təkə müxtəlif dinli, milli-etnik mənşəli xalqların sivilizasiya və mədəni irsi arasında baş verən məsələ deyildir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu eyni zamanda Qərbin xristian dinli hegemon dövlətlərinin islam dinli müsəlman ölkələrinə qarşı apardıqları iqtisadi-siyasi, ideoloji-mənəvi, dini-əxlaqi və hərbi siyasəti ilə bağlı təbliğat formasıdır.

Məhz bu baxımdan, biz burada «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinası, bu doktrinanın ideya istiqaməti və siyasiləşdirilmiş mahiyyəti ilə bağlı Frenkelin mövqeyi ilə razılaşmalı oluruq. Belə ki, Frenkel özü uzaq-yaxın tarixi keçmişlərdə xalqların ictimai-siyasi həyatında «sivilizasiyaların toqquşması»na bənzər «marksizm, nasizm, freydzizm, maoizm, «azadlıq teologiyası» kimi siyasi və ideoloji təlimlərin olduğunu yada salır. Frenkel doğru olaraq, bu gün «sivilizasiyaların toqquşması» siyasi və

ideoloji doktrinasının «Qərb intellektuellərinin əlində sevimli oyuncağa çevrildiyini» etiraf edərək yazır: «Şübhəsiz, mədəniyyətlərin toqquşması baş verir, axı sinfi mübarizə də bu gün real olaraq mövcuddur və izafi dəyər nəzəriyyəsinə də Marks özündən uydurmamışdır. Yer üzərində baş verənlərin hamısını sinfi mübarizə və mədəniyyətlərin toqquşması ilə bağlamaq olmaz. Ona görə ki, real tarixdə mədəniyyətlər həm toqquşurlar, həm də bir-birinə qarşılıqlı təsir edir və birləşirlər də. Məsələn, ellinizm və bibliya mədəniyyətləri öz aralarında dəhşətli ədavət saxlasalar da, hansı şəkildə biri digərinə kərəklə olmuşlar... Mədəniyyətlər bir-birini pis anlaşırlar, ancaq düşmənçilik etmirlər». ¹ Biz də bu fikirdəyik.

Frenkelin islam dini, elmi və sivilizasiyası haqqındakı qərəzli baxış və mülahizələri bir yana qalsın, insanda hiddət və nifrət doğuran - onun bu dinə qarşı açıq düşmən mövqeyidir: «ümumiyyətlə, islam dindirmi?» - deməkdir. Müəllifin məqaləsindən böyük bir iqtibas da hörmətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi. Frenkel yazır: «İslam özü bir mənəvi fenomen kimi öz izini qoyur, öz kölgəsini salır və bu kölgənin əleyhinə çıxmaq çox çətindir, demək olar ki, mümkün deyildir. Bu kölgə islam dünyasının öz etdiyi yüksək ellinizm mədəniyyətini somerləşdirmişdi, halbuki xristianlıq elə həmin mədəniyyəti dəyişdirmiş və onun əsasında yeni mədəniyyətlər yaranmışdı. Bu kölgə ucsuz-bucaqsız bir regionu durgunluq və tarixi dünyən vəziyyətinə salmışdır, islam aləmi bu vəziyyətdən təcavüz və ağılaşmaz qəddarlıq yolu ilə çıxmağa çalışır. Bir daha təkrar edirik, indi «mədəniyyətlərin toqquşması» deyil, mədəni dünyaların mədəniyyətə zidd, həyata zidd olan şərhşeytandan müdafiəsi baş verməkdədir. Son noticədə bu şərhşeytin ilk qurbanları özlərini «kafirələrdən» üstün hesab edərək sanki ovsunlanmış, təlsimlənmiş müsəlmanların özləri olacaqlar.

İslam aləminə yaxından nəzər saldıqda belə bir sual yaranır: ümumiyyətlə, islam dindirmi? Axı, dini baxışlar sistemi olmaq etibarilə islam çox basitdir, demək olar ki, primitivdir». ²

Frenkelin hasil etdiyi qərəzli mövqe və təhrifçi baxış belədir. Doğrusu, bu vaxta qədər Qərb ictimai-siyasi fikrinə, Qərbin dini təlimlərinə və Qərb fəlsəfəsinə dair oxuduğumuz çoxsaylı kitab və məqalələrdə islamın ünvanına çox qərəzli və açıq düşmən mövqeli baxışların, yalan və təhriflərin söyləndiyi ilə tanış idik. Amma dünya əhalisinin böyük bir hissəsi tərəfindən qəbul edilən və təbliğ olunan islam kimi qüdrətli, ideya-siyasi təsirə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik olan bir dinin «ümumiyyətlə din olması»ni şübhə altına alan Frenkelin baxışlarını yalnız və yalnız sorsəm bir adamın iftirası və sayışlaması adlandırmaq olar.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.137.

² Yəni orada, с.138-139.

Əvvəla, Frenkel və onun yolu ilə gedən hər bir şəxs birdəfəlik bil-məlidir ki, həqiqətdə islam bu uğurları xristianlar kimi «xaç yürüşləri»ni evəz edən iqtisadi-siyasi, ideoloji və hərbi təzyiqlər yolu ilə, bir çox hallarda isə, açıq təcavüzkarlıq yolu ilə qazanmamışdır. İkincisi, müəllifin təkcə «mənovi fenomen» yaxud «bəsit və primitiv din» adlandırdığı həmin islam öz «izi», «kölgəsi» və bir sıra başqa cəhətlərinə görə daha cazibədar, daha qüdrətlidir, daha təsirlidir, çünki islam Yer kürəsində ona sətayiş edən xalqlar və dövlətlərdən ötrü bir növ həyat tərzidir, əxlaq normasıdır, iqtisadi-siyasi quruluşun və dövlət siyasətinin tənzimləyicisidir, mədəniyyətdir, sivilizasiyadır, ümumbəşəri, mənovi-əxlaqi biliklər sistemidir. İslam - həm dünən və həm də bu gün qeyri-islami dinli xalqların özlərinin də mənovi dünyasına güclü təsir göstərən reallıq formasıdır. Hələ başqa coğrafi-inzibati ərazi həddlərini demirik, təmsilçilərdə elə Frenkelin çıxış etdiyi və müdafiəsinə qalxdığı xristian Avropasının klassik dini ənənəli ölkələri və vətəndaşlarının istər keçmişdə, istərsə də bu gün öz dinlərindən üz döndərərək, islamı qəbul etmələri və «mümin müsəlmanlara» çevrilmələri, «müsəlman libası» geyinmələri, islam dini ayinlərini icra etmələri - bu gün də, keçmişlərdə olduğu kimi adı hala çevrilmişdir. Tarixin yaddaşında bunlara aid misallar çoxdur. Bu gün islamın Avropa ölkələrində yaratdığı dini-mənovi mənzərə və mühit insanı heyretə gətirir. Bunu yaqın etmək üçün, elə həmin Amerika, İngiltərə, Fransa, Almaniya və başqa qüdrətli ölkələrdəki islamlaşdırılmış dini-mənovi və əxlaqi durumun yaratdığı reallıqları yada salmaq kifayətdir.

Maraqlıdır ki, məqalənin başqa bir yerində, Frenkel dini zəminli «müqəddəs müharibə» və ya «cihad»dan da bəhs edir. Amma o, burada da xristian dininin təəssübkeşi rolunda çıxış edir. Xristian Qərbin tarixi «xaç yürüşləri»nə və ya «səlib müharibələri»nə, bu yürüş və müharibələrin məram, məqsəd və mahiyyətlərinə göz yumub dini-siyasi zəminli «müqəddəs müharibə»lərin də islam həyat tərzinə və islam dünyasına aid olması ideyasını ortaya atır, onu əsaslandırmağa çalışır. Frenkelin təbliğ etdiyi təlimə uyğun olaraq, guya xristian dini təlimləri və dünyagörüşlərində nə «müqəddəs müharibə», nə «zorakılıq» və nə də «qılınc» məfhum və anlayışı olmamışdır. Müəllif oxucunu israrla inandırmağa çalışır ki, guya, tarixən «xristianlar qılıncsız da yaşaya bilməmiş», amma «islam bunu edə bilməmişdir». Müəllifin fikrinə, məhz həmin «müsəlmanlar aqlaşmaz sürətlə Roma (Şərqi və Qərbi) və İran imperiyalarına məxsus əraziləri işğal edib, yerli əhalinin böyük bir hissəsini zorla islamlaşdırmışlar». Bu da xristian və islam dinlərinin tarixinə ikili mövqedən yanaşmanın oyanı nümunəsidir!

Frenkel yazır: «Xaç yürüşləri islam təcavüzkarlığına - cihada cavab tədbiri idi... Xristianlar «müqəddəs müharibə» anlayışının özünü müsəlmanlardan əxz etmişlər. Lakin məsələ bunda deyil. Məsələ ondadır ki, xristianlığın özünün əsasında nə müqəddəs müharibə, nə də, ümumiyyət-

lə, zorakılıq kimi bir anlayış yoxdur. İslamdan fərqli olaraq... xristianlıq qılıncsız da yaşaya bilər, islam isə bunu edə bilmir; bu, islamın təbiətinə ziddir.¹

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Frenkel daha qərəzli mövqə tutur, xristianlardan və xristianlıqdan fərqli olaraq, müsəlmanların simasında «zorakılığa», «qılınc» və təcavüzkarlığa güvənən bir dinin, millətin və xalqın obrazını yaratmağa çalışır.

Həqiqətdə isə bu, heç də belə deyildir, çünki təkcə müsəlmanların adına yazılan və onlara aid edilən «qılıncdan» xristianlar da öz növbəsində müsəlmanlara qarşı özlərinin «səlib müharibələri»ndə və ya «xaç yürüşləri»ndə istifadə edib, qeyri-insani «zorakılıqlar» törədiblər. Müxtəlif qəsbkarlıq və təcavüzkarlıq planlarının həyata keçirilməsində həmin xristianlığın, həm də islam dininin təmsilçiləri iştirak etmişlər. Lakin islamı və islamçıları xristianlıqdan və onun təmsilçilərindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Əvvəla, bu gün islamçılıq nə qədər güclü təsirə malik olsa da, yəne özünümüdafiə mövqeyində dayanmışdır. İkincisi, bu siyasətdəki fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, islam «təcavüzkarlığı», «qəsbkarlığı» və Frenkelin dediyi «cihad» orta əsrlər dövründə qalmışdır və bu gün başqa dövlətlərin işğalına rəvac vermir, onların dövlət müstəqilliyinə qarşı çıxır, xristian dininin təmsilçiləri olan ayrı-ayrı iri dövlətlər isə özlərinin dini-milləti və irqi qarşılıq və ayrı-seçkilə siyasətlərini əsas tutub yenə də islama və müsəlmanlara qarşı çıxırlar.

Tanınmış filosof, Rusiya İdarəetmə Akademiyasının professoru Ramazan Abdulatipov da bu haqda maraqlı və doğru mülahizələrə malikdir. Millətlərarası və dinlərarası münasibətlər üzrə tanınmış mütəxəssis olan bu filosof özünün 2002-ci ildə çapdan çıxmış «Rusiyada islamın taleyi» adlı kitabında yazır: «İslamın mübarizliyindən danışanlara xatırlatmaq lazımdır ki, başqa dinlərin bayraqları altında aparılan müharibələr heç də az qəddar olmamışlar. Müsəlmanların «qəddar və vəhşi» olmasını vurğulamaq istəyənlər başqa sivilizasiyaların nümayəndələri tərəfindən törədilmiş və heç də az qəddar və az vəhşi olmayan tozahürləri, inkvizisiya və varfolomey kəçəsinə qədər olan başqa hadisələri dərk etməlidirlər. Xristianlığın müdafiəsi şüarı altında milyonlarla insan məhv edilmişdir. İslamın müdafiəsi şüarı altında da milyonlarla insanlar məhv edilmişlər. Burada məsələ dinlərdə deyildir. Hələ də davam edən bu cür vəhşiliklər, kafirliklər və barbarlıqlarla dini etiqad arasında heç bir ortaq cəhət yoxdur. Lakin bunlar dünya dinlərinin mənovi mahiyyəti üzərində düşünmək, onları təhlil etmək, anlamaq və bu mənovi mahiyyəti dövrün tarixi şəraitindən, tamahkar maraqlardan, şər əməllərdən, və nəhayət ay-

¹«Россия и мусульманский мир», № 8/2003, с.127.

rı-ayrı cinayətkar dəstələrdən və siyasi qruplardan fərqləndirmək üçün əsasdır».¹

Fikrimizcə, R.Abdulatifov xristian və islam kimi dünya dinlərinin keçmiş və bugünkü tarixini bəd əməllərdə, siyasi və ideoloji toxribatlar da, dini şüarlara söykənən separatçılıqda və hətta açıq təcavüzkarlıq əməllərində iştirak etmələrinin səbəblərinə və bu iştirakın dərəcəsi məsələsinə doğru mövqedən yanaşır və hadisələrə düzgün qiymət verir.

Yaxşı olardı ki, elə Frenkel də tarix adından danışdığı halda və harada yaşamasından asılı olmayaraq, tarixi gerçəklik və ədalət naminə keçmişdə və bu gün islam dünyasında və islam dininin tarixi, islam elmi, islam mədəniyyəti və bütövlükdə islami dəyərlərlə bağlı proseslər haqqında faktları təhrif edib saxtalaşdıran uydurma «tarixdən» dənmurmaq əvəzinə, reallıqların tarixinə əsaslanan fikir və mülahizələr söyləyəydi.

Amma təəssüf, çox təəssüf ki, Frenkel bu yolu seçməmişdir.

Beləliklə, deyilənlərə yekun vursaq, tarixin faktlarla dolu təkzib olunmaz qanunu bizə belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir: Frenkel kimi başbela və qeyri-sabit mövqeli siyasət oyunçuları tarixi Qərb-Şərqlə xristian-islam münasibətləri haqqında özlərindən nə uydurur və nə deyir qoy uydursun və desinlər. Amma tarixi «xaç müharibələri» və ya «səlib yürüşləri» «islam təcavüzkarlığına – cihad cavab tədbiri» olmamışdır, məqsədi daşımamışdır. Əsla daşımamışdır! Əksinə, bu yürüşlər, bu qanlı-qadalı müharibələr özləri Şərqlə və müsəlmanlara qarşı açıq təcavüzkarlıq müharibələri olmuşdur. Bunu, bu müharibə və yürüşlərin baş verdiyi vaxtlardan başlayaraq bizim zəmanəmizdə də davam edən və etdirilən Qərblə Şərqlə və xristianlıqla islamçılıq arasındakı tarixi münasibətlər sübut etmiş və edir.

§ 1.3. ŞƏRQLƏ DİNİ-MƏNƏVİ İRSİ: KLASSİK VƏ MÜASİR QƏRB FƏLSƏFƏSİ BAXIMINDAN

«İslam artıq xeyli vaxtdır ki, ümmüdünyaya tarixi səhnəsindən çıxmış və yenidən Şərqlə – ədalət və hərəkətsiz vəziyyətinə qayıtmışdır».

Q.F.Hegel

XVII yüzilliyin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində dünya müsəlmanlarının müqəddəs dini İslama böyük alman filosofu Hegelin verdiyi qiymət belə olmuşdur. Alman filosofunun bu mövqə və baxışını xatırlayıb ona münasibət bildirən tanınmış Rusiya islamşünas və şərqlşünas alimləri N.Jdanov və A.Iqnotenko XX əsrin sonlarında məsələyə belə bir şərh və qiymət vermişlər: «Georq Vilhelm Fridrix Hegel qabaqcadan nələri görə bilməmişdir?»¹ Rusiyalı alimlərin iradları haqlıdır. Sualın cavabı da birmənalıdır: bəli, doğrudan da böyük filosof islamın dirçəlişini və sonrakı tarixi uğurlarını görə və qiymətləndirə bilməmişdir. Tarix, Hegel kimi dahi filosofa və bir çox eyni mövqeli qərəzkar qərblə antiislam məsləkli müfəkkirlərə sübut etdi ki, onlar, doğrudan da islama verdikləri qiymət və bələdikləri münasibətlərində çox yanlışmışlar, fikir söyləməyə bir qədər də tələsmişlər.

Hegelin və onun məsləkdaşlarının dediklərinin əksinə olaraq islam heç bir zaman «Şərqlə ədalətinə», «hərəkətsizliyinə» qatılmadı və «tarixi səhnəsindən də silinmədi». Əksinə, islam, yeni tarixi uğurlar və möhtəşəm təsiredici nailiyyətlər qazandı, qısa bir zaman kəsiyində dünya dininə çevrildi, yer üzünün 1 milyard 500 milyon əhəlisinin əqidə və məslək, bəyat tərzə və monoviyyət aləmini tənzim edən, saflaşdırən mübariz bir dinə çevrildi. Bax, islam bunu etdi, bu yolla getdi.

Bu mövzu haqqında bir qədər ətraflı.

Bu mövzu - özünün kəsb etdiyi elmi dəyəri, ictimai-siyasi əhəmiyyəti, əhatə dairəsi və qiymətləndirilməsi baxımından daha dərindən hərtərəfli araşdırma tələb edən bir işdir. Ayrıca tədqiqatın mövzusu olan bu məsələləri burada tam genişliyi və əhatəliliyi ilə araşdırmaq vəzifəsini biz öz üzərimizə götürürük. Biz burada, ulu tarixi keçmişə malik olan Şərqlə-müsəlman dini-mənəvi irsi, elmi və fəlsəfi ilə bağlı geniş və əhatəli araşdırma aparmaq fikrində də deyilik. Biz burada, olsa-olsa, xristian dinli Qərb ictimai-siyasi fikrinin və fəlsəfi məktəbinin keçmiş və bugünkü nümayəndələrinin bir qisminin bu məsələyə baxışlarının qısa şərhə üzərində dayanacağıq; Şərqlə-islam mənəvi dəyərlərinə, fəlsəfi fikri-

¹ Рамизин Абдулатипов. Судьба ислама в России. М., 2002, с.5.

¹ Н.В.Жданов, А.А.Игнотенко. Ислам на пороге XXI века. М., 1989, с.30.

nə Qərbdə münasibət və mövqe məsələsinə az-çox aydınlıq gətirə biləcək bir sıra baxışları, fikir və mülahizələri yada salmaqla kifayətlənəcəyik.

İctimai fikir və fəlsəfə tarixindən məlumdur ki, Qərbin ictimai-siyasi, fəlsəfi fikri və dini təlimləri tarixində Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətlərinə, sivilizasiyaların dialoqu, ortaqlığı və qarşıdurması məsələsinə, bəşər elminə, mədəniyyətinə və sivilizasiyasına - Qərbin, yoxsa Şərqlin, xristianlığın yoxsa islamın daha çox töhfələr verməsi, hansının daha qədim tarixə malik olması məsələsinə - heç də həmişə tam obyektiv və tarixi reallıq baxımından yanaşılmamış və qiymətləndirilməmişdir. Bu məsələyə, bir qayda olaraq, ikili mövqedən yanaşılmışdır. Şərq dini-mənəvi dəyərləri, tarixi keçmiş və fəlsəfi irsi Qərb ictimai-siyasi fikrinə və fəlsəfəsində bir çox hallarda fikir ayrılığı, ziddiyyətlər və qarşıdurmalar zəmini üzərində qurulmuşdur. Bu ikili mövqeyə aid misallar fəlsəfə və ictimai fikir tarixində istənilən qədər olmuşdur. Bu baxış və mövqələrdən bir neçəsini oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Şərqdə (Bombeydə) doğulub boya-başa çatan, sonralar ingilislərin Şərqdəki müstəmləkəçilik siyasətini gördükdən və onun mahiyyətini dərk etdikdən sonra siyasət aləminə qatılan, Qərbin milli-dini və dövlətçiliyi mənafeyini müdafiə edən tanınmış ingilis yazıçısı və ictimai xadimi, Şərqdəki ingilis koloniyalarını başdan-ayağa gəzib dolaşan və müstəmləkəçilik siyasətinin təbliği ruhunda yazılmış «Şərq və Qərb haqqında ballada» əsərinin müəllifi Cozef Redyard Kiplinq (1865-1936) vaxtilə deyirdi: «Qərb-Qərbdir, Şərq də Şərkdir və onlar heç bir zaman birləşə bilməz».¹

Çox konkret mövqe və qəti hökmdür. Hökmün adı da - «barışmaz düşmən mövqeyi»-dir. Qərblə Şərq arasındakı bu mövqe və münasibətləri Kiplinq kimi anlayıb qiymətləndirənlər, bu gün Qərb ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinə, siyasətşünaslığında daha çoxdur. Lakin məsələ ətrafındakı bugünkü baxım və mövqenin özü də boş zəmin üzərində yaranmayıb, məhz Qərbdə tarixən formalaşan ənənələrdən bəhrələnmişdir. Eyni zamanda burada da məsələyə münasibətdə iki mövqe olması faktını da inkar etmək olmaz.

Klassik dövrün ictimai fikrinə və fəlsəfə tarixində Qərb-Şərq, xristian-islam qarşıdurması məsələsində ikili və fərqli mövqe tutanlardan biri də - böyük alman filosofu Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) olmuşdur. Hegelin Qərb-Şərq münasibətləri məsələsinə, Şərqlin fəlsəfi irsinə və dini-mənəvi dəyərlərinə münasibəti həqiqətən maraqlı mövzudur.² Lakin biz burada, Hegelin Şərqlin müsəlman dünyası, islam dini, elmi, sivilizasiyası, fəlsəfəsi və təfəkkür tərzini haqqında geniş əhatəli mülahizələri

ətrafında da müzakirə açmaq fikrində deyilik. Biz, olsa-olsa, alman klassik fəlsəfi məktəbinin böyük nümayəndəsinin «Tarixin fəlsəfəsi» kitabına daxil olan «Tarixi təsnifat», «Müsəlmançılıq» və «Xaç yürüşü» adlı əsərlərində filosofun islam dininə və Şərq-müsəlman fəlsəfə tarixi irsinə, milli-dini dəyərlərinə və ənənəsinə ikili mövqe və münasibətinin Qərb-Şərq və xristian-islam qarşıdurması baxımından bəzi səciyyəvi cəhətlərini çox məhdud formada yada salmaqla kifayətlənəcəyik.

Hegel bu məsələlərə dair geniş əhatəli fəlsəfi təlim və baxışlara malik olmuşdur. Belə ki, o, bir tərəfdən ərəblərin tarixi qəsbkarlıq yürüşləri faktını, Məhəmməd peyğəmbərin dini təliminin Qərbə və Şərqa yayılması reallığını, Şərq-islam fəlsəfi təliminin, dini-mənəvi irsinin, elminin və sivilizasiyasının Qərb xalqlarının xristian düşüncə tərzinə, elminə və fəlsəfi dünyagörüşünə ideya təsirindən danışır və onu etiraf edirdisə, digər tərəfdən daha çox təəssübkeçlik göstərərək ənənəvi xristian-qərbçilik mövqeli maraqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İslamın ilk günlərindən keçdiyi tarixi yola nəzər salan Hegel yazırdı: «Məhəmməd ümmətinin tarixi 622-ci ildə Məhəmmədin Məkkədən qaçdığı gündən hesablanır. Hələ Məhəmmədin sağlığında onun rəhbərliyi altında, Məhəmmədin ölümündən sonra isə onun davamçılarının rəhbərliyi altında ərəblər çox geniş əraziləri fəth etmişdilər. Onlar övvəlco Suriyaya hücum edib 634-cü ildə bu ölkənin əsas şəhəri Dəməşqi tutdular; sonra Forat və Dəcəl çaylarından keçərək İrana hücum etdilər və tezliklə bu ölkəni də fəth etdilər; onlar Qərbdə Misiri, Şimali Afrikani, İspaniyani işğal etdilər və sonra cənubi Fransaya soxuldular, burada Luara qədər gedib çatdılar və nəhayət, 732-ci ildə Tur yaxınlığında Karl Martell (təqr. 688-741 - H.H., T.B.) onları məğlub etdi. Beləliklə də ərəblərin Qərb üzərində hökmranlığı başlandı, Şərqdə isə onlar, artıq qeyd etdiyimiz kimi, İrani, Səmərqəndi və Kiçik Asiyanın cənub-qərb hissəsini rəhbər etdilər. Bu fəthlər, eləcə də dinin (islam dininin - H.H., T.B.) yayılması misli görünməmiş sürətlə baş verdi. İslamı qəbul edənlər, müsəlmanlarla bərabər hüquqlar qazanırdı. İslamı qəbul etməyənləri isə ilk vaxtlar qətlə yetirirdilər; lakin sonradan ərəblər məğlub etdikləri adamlarla daha mülayim rəftar edirdilər».¹

Filosofun bu baxış və mülahizələrinə biz də siyasət naminə yanaşub qiymət vermirik, əksinə, onlara tarixi reallıqlar kimi baxırıq.

Böyük filosof islamın başqa ölkələrdə yayılmasında və sonrakı dövrlərdəki təbliğində «fanatizm» amilinin vasitəçi rolundan istifadə edilməsindən və bu «fanatizmin» məram, məqsəd və mahiyyətindən də bəhs etmiş, islam fanatizminin fərqli spesifik xüsusiyyətlərindən danışmışdır. O, yazmışdır: «Məhəmməd ümmətində abstraksiya (mücorredlik) hökm sürürdü: onların məqsədi - mücorred dini etiqadın təntənəsinə nail olma-

¹ Р.Э.Мехтнев. Философия. Б., 2003, с.376.

² Hegelin Şərq haqqındakı fəlsəfi-tarixi konsepsiyası burada bax: М.А.Виткин, Восток в философско-исторической концепции К.Маркса и Ф.Энгельса. М., 1972.

¹ Г.Ф.Гегель. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург. 2000, с.374.

qdan ibarət idi və onlar çox böyük bir ruh yüksəkliyi ilə bu məqsədə can atırdılar. Bu ruh yüksəkliyi - fanatizm idi...

Fanatizm yalnız o mənada əhəmiyyətlidir ki, o, konkret mövcud olanları puç edir, dağıdır; lakin Məhəmməd ümmətinə xas olan fanatizm o dövrdə ən ülvə məqsədlərə nail olmağa qadir idi və bu ülvə məqsədlər hər hansı cəltz maraqlardan uzaq olub, alicənablığı və mərdliyi səciyyələndirən bütün xeyir əməllərlə bağlıdır.¹

Lakin Hegelin Şərq-islam fəlsəfəsinə və müsəlman təfəkkür tərzinə münasibət və baxışları bunlarla da tükənmir, tamamlanmışdır. Ona görə filosofun Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri haqqındakı baxışlarının başqa cəhətlərini də qeyd etməyi lazım bilir. Belə ki, o, tarixi «xaç yürüşləri»nin baş verməsi faktını «Xaç yürüşləri» adlı əsərində araşdırsa da, xristian-müsəlman qarşıdurmasının müəyyən tarixi dövrlərdə «solib müharibələri» formasında həyata keçirilməsi faktı üzərində kölgə salmış, onu görmək istəməmişdir. Əksinə, filosof bu təcavüzkarlıq aktının guya təkcə islam tərəfindən həyata keçirilməsi faktını ön plana çəkmişdir. Hegel bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən real tarixi birtərəfli pərh edərək yazmışdır: «İspaniyada və Afrikada aparılan çoxsaylı müharibələr noticəsində» «ərəblər xristianları sıxışdırıb küncə qısdılar».²

Eyni zamanda, filosof islamçılığın tarixi zəfər və uğurlarına da göz yuma bilməmiş və bu dinin xristianlıqla müqayisədə daha qısa zaman kəsiyində «ümumdünya tarixi meydanında» daha böyük uğurlar qazanmasından da bəhs etmişdir. Onun fikrincə, bəşər tarixinin artıq keçmişdə qalan, «gücdən düşən» və «təbii ahıllıq dövrünə çatan ruhu» müəyyən mərhələdə dini prinsiplərin özləri ilə həmin ruh arasında da ziddiyyət təşkil etmiş, qarşıdurmalar yaratmışdır. Filosof əslində həm xristianlığa, həm də islamçılığa aid olan bu mövqeyə qarşı çıxmaqla, üstünlüyü yenə də islamçılığa vermişdi.

İctimai fikir tarixinə dair bir sıra məlum fəlsəfi əsərlərində bütövlükdə tarixən Qərbin təfəkkür tərzinin oyanışına və müərəqqi inkişafına təsir göstərən Şərqə və xüsusən, islam-müsəlman dünyabaxışına və təfəkkür tərzinə, onun fəlsəfi-sosioloji irsinin tarixinə və islam sivilizasiyasına o qədər də hüsn-rəğbətli olmayan, hətta Şərq təfəkkür tərzinin fəlsəfi tarixindən silinib çıxarılması ideyasını təbliğ edən və Qərbin hegemonçu ideologiyası mövqeyindən çıxış edən həmin Hegel - Renan, Kiplinq və başqalarından fərqli olaraq, çox hallarda Qərb-Şərq və xristian-islam coğrafi-ərazi hədudlarından və milli-dini münasibətlərindən danışıq tarixi realitələrə göz yuma bilməmiş, bu orazilər daxilində və bu dinlərlə birgə bəşər elminin və sivilizasiyasının Qərb-Şərq (və ya Şərq-Qərb), xristian-islam (və ya islam-xristian) mənə və mənşəyindən asılı

olmaraq, onların bir-birindən qarşılıqlı faydalanması faktını və bu zəmin əsasında zənginləşməsinə etiraz etməli olmuşdu. O deyirdi: Şərq ümumdünya tarixinin əzəlidir, Qərb onun sonudur. Şərqdə «xarici fiziki günəş doğmuşdursa», Qərbdə «özünüdərkən daxili günəşi parlamışdır».

Hegel etiraz edirdi ki, «Məhəmmədin Şərq dünyasını fəth etmək prinsipi zorakılığa və qabalığa qarşı birinci etiraz çıxışı idi. Bu mövqə xristianlıqdan daha sonra, ondan daha artıq formada və daha böyük sürətlə inkişaf etmişdi, çünki bu sonuncunun dünya miqyaslı qüvvə kimi formalaşması üçün səkkiz əsr lazım gəlmişdi».¹

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, fəlsəfə və ictimai-siyasi fikir tarixindən o da yaxşı bəllidir ki, Hegel bütövlükdə Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri məsələsində ikili mövqedən çıxış etmişdir. Müsəlmanların yaratmış olduğu dini-mənəvi irsin və sivilizasiyanın bəşər elmi və fəlsəfəsi qarşısında rolunu və xidmətlərini etiraz edən filosofun Şərqə, islama və müsəlman təfəkkür tərzinə münasibətdə ikili mövqeyinə baxmayaraq, son anda daha çox özünün mənsub olduğu ictimai-siyasi quruluşu, xristian dini prinsiplərini, Qərbin dövlətçilik ənənələrini və bu dövlətçilik quruluşunun mənafeyini dəstəkləmişdir. Belə ki, qərbliliklər «tarixi fəlsəfəsinə» yazan bir filosof kimi, bütövlükdə, Qərbin və onun hakim ideologiyası olan xristianlığın islam fəlsəfi fikrinə, elminə və sivilizasiyasına açıq qərəzli mövqeyini gizlədə bilməmiş, islamın daxilində təzadlı və ziddiyyətli baxış və mövqelərin də olduğunu söyləmişdir.

Hegel yazırdı: «Sarasınlarla mübarizədə (orta əsrlərdə xristian qərblilər müsəlmanları «sarasın» adlandırdılar - H.H., T.B.) avropalılara xas olan şücaət ideallaşdırılaraq gözəl və nəcib cəngavərlik səviyyəsinə ucaldırdı; eim və biliklər, xüsusən fəlsəfə Qərb ərəblərdən keçmişdi; Şərqin nəcib poeziya və sərbəst fantaziyası almanların qəlbinə rıqqətə gətirirdi, Höte də Şərq mövzusunda müraciət etmiş, öz «Divan»ında səmimi və məftunedici fantaziyasına görə misli-bərabəri olmayan bir sıra incilər yaratmışdı. Lakin bu şövq təcridən ötür-keçdikdən sonra Şərqin özündə yaranmış naqisliklərin sayı-hesabı yox idi; dohşətli ehtiraslar hökmranlıq etməyə başlamışdı. Beləliklə, Məhəmmədin ən ilkin təliminin əsasında ruhi rahatlıqdan söhbət gedir və insana cənnətdə mükafat şəklində verilecəyi vəd edilən bu əmin-amanlıq bərədə təlim fanatizmin yerini tutmuşdur. Xristian dövlətləri tərəfindən rəqabət noticəsində sıxışdırılaraq hazırda yalnız Asiyada və Afrikada geniş yayılmış, Avropanın isə yalnız kiçik bir guşəsində dözümlülük göstərilən islam artıq xeyli vaxtdır ki, ümumdünya-tarixi arenadan çıxmış və yenidən Şərqə - etalot və hərəkətsiz vəziyyətinə qayıtmışdır».²

¹ Hegel. Gösterilen əsər, s.375.

² Yəni orada, s.405.

¹ Hegel. Gösterilen əsər, s.152.

² Yəni orada, s.376-377.

Bax, Şərq-müsəlman fəlsəfəsi, dini-mənəvi irsi və dəyərləri, elmi və sivilizasiyası haqqında bu filosofun fikri, onun bu məsələlərə münasibəti belə olmuşdur.

Qərbin maraqlarını, xristian mənafeyini müdafiə mövqeyindən çıxış edən böyük filosofun bu fikir və mülahizələri söylədiyi vaxtdan uzun tarixi dövr keçmişdir. Lakin xristian-islam münasibətləri, ziddiyyət və qarşıdurması sonrakı tarixi dövrlərdə heç də Hegelin arzuladığı və ümid etdiyi forma və istiqamətdə inkişaf etməmişdir və «xristian dövlətləri tərəfindən rəqabət noticəsində sıxışdırılan islam» heç də filosofun dediyi kimi «ümumdünya-tarixi arenadan» çıxarmaq və həmin islamı onun arzuladığı «atalet və hərəkətsizlik vəziyyətinə» qaytarmaq mümkün olmamışdır. Əksinə, bu gün islam, Yer kürəsindəki 1 mlrd. 500 milyondan artıq əhəlinin həyat tərzini, əxlaq normasını, milli-dini dəyərlərini və iqtisadi-siyasi inkişafının istiqamətini müəyyənləşdirən səfərbəredici gücə və ideya təsirinə malik olan bir amilə çevrilmişdir.

Bütün bunlar, Hegelin Şərq və müsəlman dünyası, bu dünyanın dini-mənəvi dəyərləri, təfəkkür tərzini və sivilizasiyası haqqında ikili mövqedən dediklərinin qısaca xülasəsidir.

Qərb Hegel, Renan və Kiplinq kimi filosof, ictimai xadim və mütəfəkkirlərinin ərəbdilli və islam dinli Şərq elminə, ictimai-siyasi fikri və fəlsəfi irsinə, islam təfəkkürü və sivilizasiyasına münasibət və baxışları haqqında islamşünas-filosof Q.Şaymұxambetovanın da bəzi mülahizələri vardır. Bir-iki kəlmə də bu haqda.

Qərb-Şərq fəlsəfi irsi və dünyabaxışları sistemi arasında tarixi əlaqə, qarşılıqlı faydalanma və ortaqlıq münasibətləri məsələsini, bu əlaqə və münasibətlərin tarixi ideya mənbələrini özünün «Ərəbdilli fəlsəfə və klassik ənənə», «Hegel və Şərq» adlı əsərlərində tədqiq edib araşdıran şərqşünas-filosof Q.Şaymұxambetova: «Yaxın və Orta Şərqi mənəvi dünyası tarixi... Qərb ərəbşünaslığında xoşluqla və çox zorakılıqla dəyişdirilib, deformasiyaya uğradılmışdır» – deyəndə, haqlıdır. Lakin islam dinli düşüncə tərzinin təmsilçisi və təəssübkeşi kimi çıxış edən ərəbşünas-islamşünas filosofun belə bir baxış və mülahizəsi ilə heç vaxt razılaşmaq olmaz ki, guya: «bu gün Qərbin bu münasibətlərindən bəhs edən «spesifik ədəbiyyatda «Şərq xalqlarının bacarıqsızlığı», «müstəqil fəlsəfi təfəkkürə malik olmamaları», onların təfəkkür tərzini, sosial davranışlarını və həyat tərzini formasını müəyyən edən «semit ruhunun» olması haqqında Hegelin və Renanın baxışları ruhundakı mövqələrə az rast gəlinir».

Bu, əsla belə deyildir! Elə Qərbin siyasət aləmində də bu mövqeli təbliğat işinə nöinki «az rast gəlinir», əksinə, burada antiislam və anti-müsəlman ruhlu təbliğat işi keçmiş vaxtlarda olduğundan daha çox güclənmiş, bu mövqeli və düşüncə tərzli ideologiya havadarları, bu gün həmin islamın və müsəlman dünyasının tarixi uğurlarını, xalqlara və dünya ölkələrinə (eyni zamanda Qərbin özünə) güclü dini-siyasi və ideoloji tə-

sirini görüb, lərzəyə düşərək «islamın təhlükəli dirçəlişi» və «islam buludunun hərəkətə gəlməsi» doktrinasını formalaşdıran qərblilər yenidən tarixin arxivinə üz tutub elə həmin Hegel, Renan və Kiplinq kimi antiislam və antişərq ruhlu, təfəkkür tərzli filosof və dini-siyasi xadimlərin islam fəlsəfəsi, dini-mənəvi irsi və dəyərləri, müsəlman düşüncə tərzini haqqında vaxtilə söylədikləri qərəzli fikir və baxışlardan qidalanırlar, onlardan yeni güc-qüvvət alırlar, bu baxışları özlərinin ideya mübarizəsi silahına çevirirlər.

Lakin Qərbin fəlsəfə və ictimai fikir tarixində Şərq-islam dini təliminə və ictimai fikrinə qarşı çıxan belə qərəzli mövqeli baxışlardan əlavə, geniş təbliğ olunan başqa məsələlər də vardır. Belə məsələlərdən biri də dünya üzərində Şərqə nisbətən Qərb daha çox irsi ağalığ və hegemonçuluq hüququnun olması və ona bəraət qazandırılması məsələsidir. Antişərq və antiislam mövqeli baxışlar - Hegel, Renan, Kiplinq və b. kimi tanınmış Qərb filosof və islamşünaslarının yaşadıkları zamanlardan əvvəllər də, onların yaşadıkları dövrlərdə də və nəhayət, sonrakı tarixlərdə də, yəni «XX əsrin 50-60-cı illərində» Qərb ictimai-siyasi fikrinə və fəlsəfə tarixində özünə geniş yer tapmışdır. Bu təlimlərə uyğun olaraq, guya, dünya üzərində rəhbərlik etmək «bir qayda olaraq, Şərqə deyil, yalnız Avropaya xasdır».¹

Orta əsr ərəbdilli şərq fəlsəfəsinin tanınmış tədqiqatçısı, fəlsəfə elmləri doktoru Y.A.Frolova özünün «İlkin islam, onun sosial mahiyyəti və tarixi rolu» adlı məqaləsində alman sosioloqu, tarixçisi və filosofu neokantian qnoseoloji təlimi tərəfdarı Maks Veber (1864-1920) istinad edib onun islam dininin sosial mahiyyəti və tarixi rolu haqqında mövqə və baxışlarını yada salır. Fəlsəfə tarixçisi qeyd edir ki, alman filosofu özünün bir sıra qərblilər antiislam mövqeli məsləhətləri kimi islam dininin sosial-siyasi mahiyyətindən danışarkən, tarixdə olan və bir daha təkrar olunmayan ərəb qəsbkarlığı və təcavüzkarlığı xofunun təsirindən azad ola bilməmiş və bu dinin bütün başqa ümumbəşəri prinsiplərini də görmək istəməmiş və islamı təkcə «döyüşçü məzhəbi», «hərbi məzhəbi» kimi təqdim etmişdir.²

Ərəblərin bəşəriyyətə bəxş etdikləri tarixi dinə bu mövqedən yanaşmağa, görünür, Veber kimi tanınmış filosofun və tarixçinin onun mənsub olduğu Qərbdə islam dini haqqında qərəzli mövqedən yazılan tarix kitablarından oxuduqları və boşer tarixinə 8-10 əsrlərdən ərəb xilafətinin «qəsbkarlıq yürüşləri» kimi daxil olan tarixi keçmiş yadda saxlamaq səbəb olmuşdur. O, öz dinlərinə qarşı daha çox təəssübkeş münasibət bəsləyərək, əslində, elə təqribən həmin əsrlərdən başlanan və iki əsrə yaxın

¹ Ариф Баширов. Философская проблематика суфизма в английской востоковедении. Б., 2003, с.13.

² «Наука и религия», № 10/1971, с.58.

davam edən «xaç yürüşləri» və ya «səlib müharibələri» adlandırılan Qərbin Şərq ölkələrinə və eyni zamanda ərəb dünyasına qarşı olan açıq təcavüzkarlıq müharibələrini və müstəmləkəçilik siyasətlərini görmək istəməmişdir. Burada da xatırlanması (əslində elə bu gün də davam etdirilən!) və yada salınması nə qədər tarixi hadisələr vardır. Əcəba, bu tarix nələrdən xəbər verir? Bu tarix, əsrlərin baş verənlərin saxtalaşdırılmasından olanları-qalanları öz adı ilə adlandırmığı tələb edir.

Xristian-islam münasibətlərindən danışarkən belə bir inkarolunmaz faktı da etiraf etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox xalqlarına və dövlətlərinə qarşı üzücü və ağır mənəvi-psixoloji nəticəli təcavüzkarlıq və qəsbkarlıq müharibələri həm xristian, həm də islam dini bayraqları altında aparılmışdır. Amma bunlar arasındakı fərqli cəhətlər isə ondan ibarətdir ki, islam - orta əsrlərin VIII-X əsrlərində olduğu kimi bu gün bir daha heç bir xalqa və dövlətə qarşı qəsbkarlıq müharibələri və qılınc gücünə islamlaşdırma siyasəti aparmır. Lakin bunun əksinə olaraq, elə həmin orta əsrlərin X əsridən başlanan «səlib müharibələri» yolunu xristian Qərbi yenə də müxtəlif dini-siyasi, hərbi və təxribatçı bayraqlar və təlimlər adı altında davam etdirir. Bu yol - islam dünyasına qarşı açıq təcavüzkarlıqdan başlanan, dini-siyasi missionerlik formasında həyata keçirilən «islam radikalizmi» və «islam fundamentalizmi», «islam ekstremizmi» və «etnoseparatizmi» və nəhayət «islam terrorizmi» təhlükəsi adı altında aparılan və sonu görünməyən yoldur. Fəqət burada, islamla bağlı olan və etiraf olunması bir cəhət də nəzərə alınmalıdır. O da bu dinin keçmiş tarixlərdə olduğu kimi əlinə qılınc-qalxan almadan yer üzünün böyük coğrafi ərazi həddlərində və sayı bu gün 1 mlrd. 500 milyona çatan əhali arasında geniş yayılması və güclü ideya təsirini saxlaması faktıdır. Bax, bugünkü islamın silahı - onun xalqların təfəkkür tərzinə və mənəvi dünyasına ideya təsiridir, başqa şey deyildir.

Əgər Qərbin adları böllü olan hegemon dövlətləri Şərqə və müsəlman dünyasına qarşı çıxmaqda təslimçilik mövqə və prinsipini yarmaq və öz hegemonluq mövqələrini saxlamaq üçün bu yerlərin məlum odlulovlu strateji imkanlarından istifadə edərsə, müsəlman dünyası yenə də bu yolla getmir. Bu vasitələrə əl atmır. Əgər müsəlman dünyasında islamın yarandığı və müsəlmanların kompakt yaşadığı (hətta xristian dinli Qərb ölkələrində!) ərazilərdə «Allah evi» sayılan yeni məscidlər inşa edilir, dini mədrəsə və məktəblər açılır, islamın mənəvi dəyərləri və tarixi təbliğ edilir, Qərb dünyasında isə, əksinə, bu gün Qərb ölkələrində xristian dini dəyərlərindən imtina edilib bu dinin təsirindən uzaqlaşma tendensiyası daha kütləvi hal alır. Həmin qərəzli və antiislam ruhlu Qərb təbliğatı, bir çox hallarda «islamdan» - islama və müsəlmanların özələrinə qarşı çıxmaq vasitəsi kimi də istifadə edir. Bax, qısaca olaraq xristian-islam dini dəyərlər arasındakı münasibətlərin fərqli cəhətləri bir də bundadır.

Başqa bir misal.

Tanınmış Azərbaycan filosofu, professor Səlahəddin Xəlilov özünün bu yaxınlarda çapdan çıxmış «Şərq-Qərb: ümumbəşəri ideyalara doğru» adlı sərbəllik kitabında tarixi Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin, milli-dini və maddi-mənəvi dəyərlərinin, sivilizasiya və mədəniyyətlərinin ilkin tarixi mənbələrinin bəşər elminin inkişafındakı rolundan xüsusi bəhs edir. Professor Xəlilov tarixi reallıqlara əsaslanaraq müxtəlif dövrlərdə bəşər elmi və sivilizasiyası inkişafında Şərqi və Qərbi, dinlərin meydana çıxdığı vaxtlardan sonrakı tarixlərdə isə xristianlıq və islamın hər birinin ayrılıqda və qarşılıqlı şəkildə oynadıqları roldan, onların bir-birindən qarşılıqlı faydalanmasından bəhs edir, bir çox hallarda onların bir-birinə qarşı çıxması, nəticədə bu nailiyyətlərin və tarixi sivilizasiyaların süquta varması və özünün yerini başqa dini-mənəvi dəyərlərə və sivilizasiyalara verməsi faktını ön plana çəkir.

Filosof həmkarımız doğru qeyd edir ki, elmi kəşf və nailiyyətlər, sivilizasiyalar və mədəniyyətlər təkə bir millətə, bir xalqa və hətta ayrıca bir dövlətə məxsus olmamışdır, onlar min və milyon illərlə yaranan, formalaşan, bir-birindən bəhrələnen və inkişaf edən «ümumbəşəri ideyalara» və nailiyyətlərə əsaslanan varlıqlardır. Müəllif bizim eradan əvvəl, xristianlıq və islam kimi dünya dinləri hələ mövcud olmadığı vaxtlarda belə, elmi fikrin, maddi-mənəvi dəyərlərin və sivilizasiyaların inkişafında «Qədim Şərqi beşik» rolu oynamasını ayrıca qeyd edir. O, həm də tərəqqi və nailiyyətlərin və maddi-mənəvi dəyərlərin ən yüksək səviyyəsi olan sivilizasiyanın, müxtəlif zamanlarda bir coğrafi ərazi həddlərində (Şərqdə) süquta varıb iflasa uğramasından, başqa ərazilərdə (Qərbdə) isə onun yenidən dirçəlməsi və inkişaf etməsindən, daha sonrakı dövrlərdə mövcud olan ilkin maddi-mənəvi dəyərlərin və sivilizasiyanın Şərq müdrikləri tərəfindən qorunması və inkişaf etdirilməsindən bəhs edir. Bu baxımdan filosofun mövqeyi birmənalıdır: «Elmin, mədəniyyətin, ilk bəşəri dəyərlərin beşiyi olmuş Qoca Şərq e.ə. I minilliyin I yarısında öz əvvəlki inkişaf tempini və öncül mövqeyini tədricən itirmiş, Qədim Yunanıstan elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində irəli çıxmışdır. Lakin antik sivilizasiya boş yerdə yaranmamış, Qədim Şərq sivilizasiyasından bəhrələnməmişdir... Antik sivilizasiyadan sonra bəşər tarixində ən parlaq dövr islamın yaranması ilə başlamışdır. Elm və mədəniyyətin inkişaf mərkəzi yenidən Şərq dünyasına köçmüşdür. Bu dövrdə islamla sıx surətdə bağlı olan yeni sivilizasiya dalgası özündən əvvəlki elmi nailiyyətlərin, mədəni-mənəvi dəyərlərin dağılmasına yol verməmiş, onları qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmiş və Qərb dünyasının yeni intibahı üçün zəmin yaratmışdır».¹

¹ Səlahəddin Xəlilov, Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideyalara doğru. B., 2004, s.141.

Bunlar, heç şübhəsiz, tarixdə olanların etirafıdır, doğru qiymətləndirilməsidir.

Bələ baxış və mövqələrin tarixi köklərini artıq istinad etdiyimiz Hegel, Veber və Renanda axtarmaq lazımdır.

Söhbət ki Renandan düşdü, onda sual olunur: bəs 8 cildlik «Xristianlığın yaranma tarixi», «İsa peyğəmbərin həyatı» və bu kimi əsərlərin müəllifi, tanınmış Fransa islamşünası Ernest Jozef Renan (1823-1892) özü Qərb-Şərq münasibətləri, islam elmi, fəlsəfəsi və düşüncə tərzini haqqında nə fikirdə olmuşdur? Bircə misal. Hegel və başqa klassik antiislam ruhlu və mövqeli qərblı baxış sahiblərinin yolu ilə gedən Renan da: «hər halda islam fəlsəfəsi deyilən şey yunan fəlsəfəsinin tör-töküntüsündən başqa bir şey deyildir» – deyəndə, XIX əsrdə islam dünyasında hakim dini-siyasi ideologiya olan panislamizm təliminin baş ideoloqu və təbliğatçısı Seyid Cəmaləddin Əfqani həmin Renanın vətəni Fransada ona belə bir tutarlı cavab vermişdir: əvvəla, hamıdan daha əvvəl «Ərəb mədəniyyətinin məşəli Bizans dağlarının başına nur saçmışdı» və sonra isə, bu məşəl «öz işığını Qərbdə tərəf salmışdı»; «Aristotel ərəb ictimai fikrində çoxdan məlum olan bir vaxtda» «avropalılar özləri Aristoteldən yenidən istifadə etməyə başlamışdılar»; bir də ki, «Ərəblər Aristoteli ərəb paltarları geyindirənə qədər avropalılar özləri yenə də ona maraqla göstərirdilər» və İ.A. Fikrimizcə, çox doğru və tutarlı cavabdır!

Heç şübhəsiz, bunlar - müsəlman Şərqlinin dini-mənəvi dünyasına, elminə, fəlsəfəsinə, müsəlman xalqlarının oqlu inkişaf səviyyəsinə və təfəkkür tərzinə qərəziliklə yanaşan, bunu qiymətləndirməkdə təhqiramiz və alçaldıcı mövqə tutan Ernest Renan kimi tanınmış qərblı alimlərə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin verdiyi tutarlı cavab idi.

Bəli, bunlar, Fransa kimi xristian dinli, fəlsəfi ənənəli klassik Qərb dövlətinin Şərqdə və Qərbdə yaxşı tanınan, dinlərin və sivilizasiyaların tarixinə yaxşı bələd olan Renan kimi alimin baxışı və Əfqaninin bu təhriflərə verdiyi tutarlı cavabdır. Əcəba, doğrudanmı Qərbin xristian dünyasının elmi və fəlsəfəsi, islam dinli tarixi Şərqdən daha üstün, qabaqcıl və daha qədim olmuşdur? Tarix deyir ki, bu belə deyildir. Bu fikri təsdiqləyən mövqə və baxışlara, elə həmin Avropa (Qərb) fəlsəfəsinin tanınmış alim adamlarının baxış və fikirlərində cavab tapırıq. Bu cavabı, tanınmış alman filosofu, həyat fəlsəfəsi məktəbinin təmsilçisi Osvald Şpenqlerin (1880-1936) XX əsrin 20-ci illərində yazmış olduğu və Qərbin və Şərqlin ictimai-siyasi fikir tarixində səs-küylə qarşılanan «Avropanın süqutu» əsərində tapırıq. Amma yaxşı ki Şpenqlər, şərqşünas-islamşünas alim olmasa da, şərqşünas-islamşünas Renanın dediklərini demir. O, tarixi reallıqlara tarixi gerçəklik və obyektivlik mövqeyindən yanaşmış və qiymət vermişdir. Şpenqlər yazmışdır: «Elə yaxşı olardı, ümumiyyətlə, «Avropa» sözü tarixdən silinəydi. Tarixi tip (nümünə) kimi heç bir «avropalı» mövcud olmamışdır. Yunanlarla bağlı (Homer, Herak-

lit və Pifaqor da «asiyalı»? idilər) «Avropanın qədimliyi» haqqında ən yüksək fikirlər söyləməyin özü axmaqlıqdır».¹

Eyni mövqeli cavabı elə Şərq ölkələrinin ictimai fikir və fəlsəfəsinin də də tapmaq olar.

Şərq dini-mənəvi irsinin, elminin, fəlsəfə və sivilizasiyasının klassik və müasir Qərb fəlsəfəsindəki yeri və ikili mövqeyinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi məsələsi Yaxın və Orta Şərqlin, bir sıra Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin və Ərəb dünyasının islam dinli xalqlarının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu haqda tarixi keçmişdə olduğu kimi, bizim zamanımızda da çox yazılmış, araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlarda - Qərblə-Şərqlə, xristianlıqla islamçılıqla bu coğrafi-izibati ərazilərdə bu dinlər əsasında yaradılan maddi-mənəvi dəyərlər, elmi nailiyyətlər və sivilizasiyaların hansının daha qədim tarixə malik olması ətrafında gedən çoxəsrlik mübahisə və bizim zamanımızda dinlərin və sivilizasiyaların toqquşması və qarşıdurması formasında daha kəskin şəkildə davam etdirilən dini-siyasi mübarizə nəzərdən keçirilir. Birtərəfli mövqə tutan bir çox hegemon Qərb dövlətləri «tədqiqatçılarından» fərqli olaraq, müsəlman Şərq fəlsəfi fikir nümayəndələri, bir qayda olaraq bu məsələyə daha obyektiv mövqedən yanaşırlar. Onlar, tam obyektiv olaraq, həm Qərbin, həm də Şərqlin beşər tarixinə verdikləri töhfələri hələnin öz adına yazmışlar, islam alimləri və mütəfəkkirləri qərblilər kimi başqa, qeyri-xristian xalqların elmini, fəlsəfəsinə və sivilizasiyasını özünüküleşdirməkdən uzaq olmuşlar, ümumbəşəri olanları isə ümumbəşəri saymışlar. Çoxsaylı misallardan tək birini - tanınmış İran alimi Əbdül Hüseyn Zərrinqubun (1922-1999) bu haqdakı mövqə və baxışlarını hörmətli oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırmaq istərdik.

Məsələyə münasibətdə Zərrinqub üçün əsas göstərici - ictimai-siyasi həyatda baş verən proseslərə, maddi-mənəvi və dini dəyərlərə və nəhayət, elmi və sivilizasiyalı nailiyyətlərə obyektiv qiymət vermək faktorudur. Müəllifin fikrincə, istər Şərqlin, istər də Qərbin milli-dini və mənəvi dəyərləri olsun, onlar siyasiləşdirilib, özünüküleşdirilmədən hər bir xalqın öz adına yazılmalı, ümumbəşəri olanlar isə bütün bəşəriyyətinə sayılmalıdır. Məhz buna görədir ki, Zərrinqub da belə bir ciddi tələbi ortaya qoyur və: «İslamın bəşəriyyətə bəxş etdiyi töhfələri qiymətləndirərkən işırtmələrə və yanlışlıqlara yol verilməməlidir» - deyir.²

Biz, milli-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi və təbliği oleyhinə deyilik. Əsla deyilik! Biz, bir millinin başqa milli-dini və mənəvi dəyərlərə qarşı çıxması, onu təhrif edib saxtalaşdırması oleyhinəyik. Biz, millilərin beynəlmillələşdirilməsi tərəfdarı, qarşılıqlı faydalanması, zənginləşməsi tə-

¹ Освальд Шпенглер. Закат Европы, Т.1. М., 2003, с.35.

² Абдул Хосейн Зерринкуб. Исламская цивилизация, М., 2004, с.215.

rəfdarıyır. Biz, dinlər və xalqlar arasındakı konfliktlərin və kəskin qarşıdurmaların deyil, dialoq və əməkdaşlığın tərəfdarıyıq.

Zərrinqub Qorb-Şorq, xristian-islam münasibətləri təlimində, fəlsəfi baxışlarında qeyri-islami dəyərlərə gözüdikimlilikdən uzaq olmuş, islam dini-mənəvi dəyərlərinin özünün tarixi rolunu xüsusi vurğulamışdır. O, demişdir: «İslam əsrlər boyunca müərəqqi mədəniyyətlərə yardımçı olmuşdur» və «kimin islamı necə səciyyələndirməsindən asılı olmayaraq, o bəşər cəmiyyətinin inkişafının bütöv bir dövrünü təşkil etmişdir».¹

Burada Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərinin bir cəhəti də nəzərə alınmalıdır. Məlum həqiqətdir ki, əsrlərdən bəri Qorb ictimai fikrinin və fəlsəfəsinin bir çox nümayəndələri (hamısı yox!) Şorq və müsəlman dünyasına qarşı, onun milli-mənəvi dəyərlərinə, dininə və sivilizasiyasının müsbət cəhətlərinə qarşı inkaredici mövqə tutmuşlar. Şübhəsiz, burada da məsələyə ikili mövqedən yanaşma və qiymətləndirmə öz rolunu oynamışdır. İnkər etmək olmaz ki, eyni mövqə və baxışlara elə müsəlman ölkələri təmsilçilərinin baxışlarında da rast gəlinir. Amma, daha qorəzli və açıq düşmən mövqəli xristian Avropası təmsilçilərindən fərqli olaraq, islam dini ideologiyası havadarları bu vasitə və yoldan, əsasən xristianların açıq antiislam, antimüsəlman mövqələrinə cavab tədbiri kimi qisas almaq üçün istifadə etmişlər. Bunu təsdiqləyən faktlar Qorb-Şorq ictimai-siyasi həyatında kifayət qədərdir. Lakin, bu son hədd deyildir. Ədalət naminə etiraf etmək lazımdır ki, Qorbın özündə də islam-müsəlman dini-mənəvi dəyərlərinin, elminin və tarixi sivilizasiyasının inkişafındakı rolu və yerini obyektiv və tarixi reallıq baxımından qiymətləndirənlər də olmuşdur və bu gün də vardır.

Bunlar haqqında da İran alimi Ə.H.Zərrinqub özünün «İslam sivilizasiyası» əsərində ayrıca bəhs edir.

Bu məsələdə Qorb alimlərinin mövqələrini bildirmək üçün İran alimi Orta əsrlərin və yeni tarixi dövrün Rocer Bekon, Françesko Petrarka, Oqyust Kont, Karl Bekker, Maykl Skott, Qotfrid Leybnits, Osvald Şpenqler, Maks Veber, Robert Qross, Vilyam Ekkam kimi tanınmış din tarixçilərinin, filosof, sosioloq və islamşünaslarının mövqə və baxışlarına istinad edir. Şorq-İslam elmi və fəlsəfəsi haqqında bu şəxsiyyətlərin bəzilərinin mövqə və baxışlarına nəzər yetirək.

Şorqla Qorb arasındakı elmi və fəlsəfi əlaqə və münasibətlərdən ayrıca bəhs edən alman islamşünası Karl Bekker (1876-1933) sanki özü fransız islamşünası Renanın «Ərəb mədəniyyəti və sivilizasiyası» haqqında söylədikləri qorəzli mövqə və baxışlara tutarlı cavab vermiş və həqiqəti ortaya qoymuşdur. İslamşünas alim demişdir: «Bir çox göstəricilə-

rə görə bizim Orta əsr adlandırdığımız zamanında olmuşlar, Qorbın Şorqi yamulamasından başqa bir şey deyildir».¹

İslamçılığa və müsəlmançılığa özünün rəğbət və ehtiramını gizlətməyən, çoxcildli «Pozitiv fəlsəfə kursu» əsəri ilə elmi pozitivizm fəlsəfəsinin əsasını qoyan və banilərindən sayılan fransız mütəfəkkiri Oqyust Kont (1798-1857) bəşəriyyətin intellektual tokəmüllü inkişafının keçdiyi 3 tarixi mərhələdən danışarkən, möhz islamı bəşər nəslinin ilkin teoloji dövründən daha çox inkişaf etmiş metafizika mərhələsinə keçdiyi təşkil etdiyini söyləmişdir.²

Qorbın klassik elminin keçmiş və bugünkü nümayəndələrinin ulu tarixli Şorq ictimai fikrinə, fəlsəfəsinə və elminə müraciətlərinin, onlardan faydalanmalarının inkar olunmayan tarixi kökləri olmuşdur. Bu reallıqları yada salan Zərrinqub yazır: «Hələ XII əsrlərdə Oksfordun ali məktəblərində islam mütəfəkkirlərinin əsərlərinə və fəlsəfi traktatlarına maraq göstərilmiş, onların tərcüməsinə başlanılmışdır. Maykl Skott İbn Sinanın, İbn Rüştin və İbn əl-Batracın, Robert Qross isə islam filosoflarının elmin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş əsərlərini tərcümə etmişlər. Orta əsr Qorb elminin və fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Rocer Bekon (1214-1292) islam fəlsəfəsi, elmi və sivilizasiyası ilə bağlı olmuş, özünün başqa həmvətənlərinə «Fəlsəfəni ərəb kitabları əsasında öyrənməyi» tövsiyyə etmişdir. Əgər, Vilyam Ekkam öz fəlsəfi əsərlərini və tarixi traktatlarını Əşari və İmam Qəzəlinin elmi-fəlsəfi təlimlərinin təsiri altında yazıb yaratdığını etiraf etmişsə, Volter və Hôte kimi Qorbın böyük tarixi dühaları və mütəfəkkirləri də islam dininin böyük şəxsiyyətinin ümumbəşəri təliminin təsiri altında özlərinin «Məhəmməd» pyeslərini və «Qorb-Şorq divanını» yazmışlar. Tarixdən bəllidir ki, Fransanın Paris Universitetində Qiyom d'Aukser və Filip de Qrau uzun zaman islam dini hərəkatını öyrənənlərin başçıları olmuşlar.

Hətta təkəlləhçiliyə inam və etiqadın tərəqqi və intibahla bir araya sığmadığını israr edən Xartman belə bir təlimin islamda daha güclü yer və mövqə qazanmasını söyləmişdir.

Bunlar da çox şeylərdən xəbər verir.

Riyaziyyat elminin tarixini yazmağa başlayan tanınmış italyan alimi Cino Romeya bu elmi «Ərəb möcüzəsi», «İslam möcüzəsi» adlandırmışdır.³

Renan və Qorbın bir sıra ideoloji təxribatçılarından fərqli olaraq şorqşünas-islamşünas olmayan alman filosofu Şpenqler islam dininə, islam fəlsəfəsi və təfəkkür torzınə tarixi obyektivlik mövqeyindən yanaş-

¹ Абдол Хосейн Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.217.

² Абдол Хосейн Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.217.

³ Daha etibarlı bax: Абдол Хосейн Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.215-224 və Бадалбеги Ульфат. Английское Возрождение и Восток. Б., 2000, с.8.

mişdir. Böyük filosofun gəldiyi qonaq belə olmuşdur: təqribən 800-cü illərdən başlanan Qərb-Şərq və xristian-islam əlaqə və münasibətləri dövründə Şərq şəhərlərində günəş kimi parlayan Ərəb sivilizasiyası Qərb ölkələri üzərinə nur saçmışdı.¹

Bəs islam dininin qərblə tədqiqatçısı Roma Qryunebaum bu din haqqında nə demişdir? O, belə demişdir: «İslamın çiçəklənmə dövründə oynadığı rol – ümumbəşər mədəniyyətinin, həm də universal bir mədəniyyətin əməlidir, işidir».

Bizcə, islamın, islam elmi, fəlsəfəsi və sivilizasiyasının bəşəriyyətin elmi, fəlsəfəli və sivilizasiyalı tarixindəki rolu və yeri haqqında bu obyektiv və təkzibolunmaz etiraflar da elə bəs edər.

Bax, Qərb ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində Şərq elmi, fəlsəfəsi və sivilizasiyası haqqında nə uydururlar, deyirlər, qoy desinlər. Lakin həmin Qərb sənətsiz-hesabsız müdrik adamları yaxşı bilirlər: Qərb Şərqdən nə almış, Şərq Qərbə nələr vermişdir. Bunlar tarixdə baş vermiş, tarixin yaddaşında yaxşı qalmışdır.

Lakin Zərrinqub Qərbə islama, onun yaratdığı elmə, mədəniyyətə və klassik fəlsəfi irsə açıq düşmən mövqə və münasibətlərini də unutmamışdır, ona göz yummamışdır. Müəllif bunlara da tam obyektiv münasibət bildirir, qiymət verir.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Zərrinqub bir çox Qərb alimləri kimi tarixi saxtalaşdırma mövqeyi seçmir. O, tarixi proseslərə tarixi reallıq mövqeyindən yanaşır, hər şeyi olduğu kimi şərh etməyə, öz adı ilə adlandırmağa çalışır. İrənin keçmiş və bugünkü tarixinin, dini-fəlsəfi ənənələrinin və sivilizasiyasının tanınmış tədqiqatçısı Zərrinqub, Qərb-Şərq və xristian-islam arasındakı münasibətlərin daha qədim tarixi olması haqqında obyektiv mövqə tutur və mülahizələr söyləyir. Müəllif bu gün Qərb və Şərq, xristianlıq və islamçılıq arasındakı münasibətlərdə də ikili, bir çox hallarda Şərqlə qarşı qeyri-obyektiv mövqə tutanlara – təkcə Şərqlin təcavüzkar mövqeli olması haqqında fəlsəfədə və ictimai-siyasi fikirdə kök salan mövqə və baxışlara aydınlıq gətirir. Müəllif yazır: «Qərblə Şərq arasındakı müharibələrin daha qədim tarixi kökləri vardır. Herodot özünün «Tarix»-ini bu münasibətlərin səbəblərindən başlayır. Uzun sürən bu qarşıdurmalar - Troya müharibələri, İrənlə Yunanıstan və İrənlə Bizans müharibələri ilə bağlı olmuşdur. Öz növbəsində, tarixi labüdlük kimi qəbul olunan Qərblə Şərq arasındakı bu real toqquşmalar və ya irəliləmədən planlaşdırılan əməllər indi də davam etdirilir. Yeni Dünyanın Kristofor Kolumb (1451-1506) tərəfindən kəşf edilməsindən sonra Qərb Atlantik okeanı sahillərinə can atdı, Şərq isə arabir Hind və Sakit okean-

ları sahillərinə qovuşurdu. Lakin onlar arasındakı klassik toqquşmalar yə-nə də qalmaqda davam etmişdi».¹

Məlum həqiqətdir ki, Zərrinqub Qərb-Şərq münasibətləri məsələsində belə bir mövqeyi tarixə, həm də daha qədim tarixə müraciət edərək və əsaslanaraq tutmuşdur. Lakin məsələyə belə bir mövqə və baxış təkcə Şərq ictimai fikri və fəlsəfəsi nümayəndələrinə aid olmamışdır. Eyni mövqeyə biz həm də Qərb ictimai fikri və fəlsəfəsi tarixində də rast gəlirik. Burada da misallar çoxdur. Biz belələrindən birini yada salaq. Onlardan biri də tanınmış rus filosofu və din tarixçisi V.L.S.Solovyov (1853-1900) olmuşdur.

Qərb-Şərq arasındakı tarixi münasibətlər, ziddiyyət və qarşıdurmalar məsələsində Solovyov da tarixi gerçəklərə əsaslanır. Müəllif qeyd edir ki, Şərq-Qərb münasibətləri islam-xristian arasındakı münasibətlərdən daha qədim tarixi keçmişə malik olmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, dinlər, istər xristianlıq, istərsə də islam olsun, məlum coğrafi-inzibati ərazilərdə, məlum tarixi dövrlərdə meydana çıxmışlar. Lakin bunu tam dəqiqliyi ilə bu dinlərdən daha qədim tarixi keçmişə malik olan Şərq-Qərb münasibətlərinə aid etmək olmaz. Filosof Solovyov bu həqiqəti sübut etmək və əsaslandırmaq üçün tarixə müraciət edir. Bu tarix isə «tarixin atası» adlandırılan yunanıstanlı Herodotun (e.ə. 484-425) dedikləridir. Deməli, Şərq və Qərb arasındakı münasibətlər Şərqlə (Fələstində) yaradılan, formalaşan və bütün Qərb dünyasının dünya dininə çevrilən xristianlıqdan da və Şimali Afrikada (indiki Səudiyyə Ərəbistanı ərazisində) yaranan islamdan daha qədim tarixə və daha kəskin və qarşıdurmalı münasibətlərə malik olmuşdur.

Fikrini əsaslandıran filosof belə yazmışdır: «Bəşəriyyət bütün heyat boyu Şərq və Qərb arasındakı münaqişələri yaşamışdır. Herodot özündə Avropa ilə Asiya arasında ümumdünya mübarizəsinin baş verməsini hələ lap ilkin tarixlərə aid etmişdir... Bu qədim tarixi qarşıdurmalar bizim zəmanəmizə qədər də gəlib çatmış və o, bu gün də bəşəriyyəti əsaslı şəkildə parçalayır və onun rahat yaşamasına mane olur».²

Bir əsr bundan əvvəl deyilmiş bu fikirlər, doğrudan da bu münasibətlərin yaratdığı xoşagəlməz mənzərəyə verilən doğru qiymətdir.

Məlum həqiqətdir ki, möhz, İran filosofu Zərrinqub da Qərb-Şərq münasibətləri məsələsində tarixi reallığı əsas tutaraq fikir söyləmişdir. Bir sözlə, Zərrinqub tarixi reallıqları saxtalaşdırmaqdan uzaq olmuş, Şərqlin və Qərbə bəşər tarixinə bəxş etdikləri elmi, sivilizasiyanı, maddi-mənəvi dəyərləri hələnin öz adına yazmışdır, onları özünü küləşdirmə mövqeyindən uzaq olmuşdur.

¹ Daha ətraflı bax: Абдул Хосейн Зерринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.215-224 və Бадабейли Ульфат. Английское Возрождение и Восток. Б., 2000, с.217.

¹ Абдул Хосейн Зерринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.216.

² А.В.Журавский. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога. М., 1990, с.8.

İran alimi deyir: «İslam sivilizasiyasının ümumdünyaya verdiyi töhfələr heç də ellinizminkindən az olmamışdır. Fərq ondan ibarətdir ki, islam sivilizasiyası bu gün də müasir dünyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, onun mədəni əsasları (kökləri) həm də öz cazəediciliyini saxlayır».¹

Zorriqub, eyni zamanda, Qərb-Şərqi və xristian-islam arasındakı münasibətlərin daim mübahisələrə səbəb olan başqa bir tərəfinə – islamın və ya xristianlığın hansının bəşəriyyətə daha çox fayda verməsi məsələsinə aydınlıq gətirərək və yazır: «Qərbin islam mədəniyyəti qarşısındakı borcu onun özünün etiraf etdiyindən daha çoxdur. Lakin... Qərb son 1,5 yüzillik ərzində islam mədəniyyətinə borcunun böyük hissəsini qaytarmışdır».² Ədalətli mövqedir.

Biz, Qərb-Şərqi və xristian-islam münasibətlərini siyasiləşdirmədən obyektiv qiymətləndirmə hallarına, bu münasibətlərə hörmət və ehtiramla yanaşmaya da başqa islam mütəfəkkirlərinin baxışlarında rast gəlirik.

Əsası hələ 1583-cü ildə qoyulan Edinburq Universitetinin riyaziyyatçı alimi və filosofu, Şərqi (Bombeydə) doğulan, lakin elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyəti Qərblə bağlı olan doktor Rəhman özünün «İslamın qısa tarixi» adlı fundamental əsərində Şərqi və Qərbdə Aristoteldən sonra «ikinci müəllim» kimi fəxrli ad qazanan Fərabinin (Əbu Nəsr İbn Məhəmməd – 870-950) Avropa ictimai fikri və fəlsəfəsinə dərin hörmət və ehtiram etməsindən, onun bu elm məbədi və xəzinəsindən daim bəhrələndiyindən xüsusi bəhs etmişdir.

Professor Rəhman yazır: «Orta əsrin görkəmli alimi Fərabinin özünün etirafına görə bu nəhəng elm adamı və ensiklopedik təfəkkür tərzli alim Aristotelin «Fizika»sını 40 dəfə, «Ritorika»sını isə 80 dəfə oxumuş, bu əsərlərə və bir çox başqa qədim yunan filosoflarının əsərlərinə şərh yazmış, izahlar vermişdir».³

Şübhəsiz, bunlar da, öz növbəsində, Şərqi-Qərb və xristian-islam münasibətlərinin orta əsrlərdəki durumunun inkar olunmaz reallıqlarından xəbər verir.

Məlumdur ki, Qərbin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində - Şərqi-islam elmi, dini, sivilizasiyası və təfəkkür tərzinə münasibətdə daim ikili – obyektiv və qərəzli mövqedən yanaşma olmuşdur. Lakin tarixdə Şərqi və İslamla bağlı olan baxış və təlimlərə qarşı açıq qərəzli və düşmən mövqe tutanların özləri arasında da bu reallıqları etiraf edib doğru və obyektiv mövqedən qiymətləndirənlərə rast gəlinir. Belələrdən biri də, heç şübhəsiz, bizim artıq Şərqi-müsəlman ictimai fikrinə və fəlsəfəsinə bəqarətli yanaşma mövqeyinə istinad etdiyimiz fransız şərqişünası və din

tarixçisi, Sarbonna universitetinin professoru Ernest Renan idi. Renan bir çox hallarda Şərqi-islam ictimai-siyasi fikrinə, fəlsəfi irsinə və təfəkkür tərzinə qarşı qərəzli mövqedən yanaşsa da, son anda o, Şərqi müdrik şəxsiyyətlərinin Qərbin dini-mədəni dünyasına və mütərəqqi dünyabaxışlı şəxsiyyətlərin dünyagörüşünə müsbət təsiri faktını inkar edə bilməmişdir. Bu baxımdan Renanın «islam dininin fəlsəfi və elmi mahiyyətinin» dərk olunmasında ona yardımçı olan S.C.Əfqani haqqındakı baxışları daha maraqlıdır. O, «İslam dininin fəlsəfi və elmi mahiyyətini ona ən yaxşı izah edən Cəmaləddin Əfqani olmuşdur» - demişdir.¹

Daha sonra, Əfqani şəxsiyyətinin böyüklüyündən danışan fransız islamşünası yenə yazmışdır: «İndiyə qədər çox az adam olmuşdur ki, onun üzərində Şeyx Cəmaləddin qədər qüvvətli təsir buraxa bilsin. Düşüncələrində sərbəstlik, ...mərd xarakterli, özü ilə söhbət etdiyim əsnada İbn Sina ilə İbn Rüşdün birinin dirilib mənim qarşıma çıxdığı hissini verirdi».² Qərbdə Şərqi və İslama qarşı nə qədər qərəzli və düşmən mövqe tutulsa da, Şərqi Cəmaləddin Əfqani kimi qəbul olunan böyük mütəfəkkirləri belə bir mədəni-əxlaqi sərəvərlərin və təfəkkür tərzinin sahibləri olmuşlar. Lakin İslama etiqad edən xalqlara və bu dinin prinsipləri əsasında yaradılan və formalaşan təfəkkür tərzinə qarşı qərblilərin ideoloji toziyqləri yenə də aramsız olaraq davam etməkdə və «İslam təhlükəsi» dini-siyasi doktrinası forması almaqda idi. Amma bu «təhlükə»nin qarşısının alınması üçün də Şeyx Əfqaninin öz resepti olmuşdur. Bu reseptin adı – şimalı, cənubu və qərbi «İslam milli birliyi»dir. Şeyx yazırdı: «Əgər hakimiyyət hərisi olan bəzi başbəla hökmdarlar olmasaydı, Şərqi müsəlmanları Qərb müsəlmanları ilə, şimal müsəlmanları isə cənub müsəlmanları ilə qovuşar və onlar ümumi çağırışa vahid bir tam kimi cavab verərdilər. Müsəlmanlar bu birlikdə (ittifaqda) ilk növbədə ayılmağa məhəccərdilər, bu ayılma onların müdafiə vasitələrinin başa düşülməsi üzərində cəmləşməlidir».³

Başlıca elmi və sivilizasiyasının mənbəyi, mənsəbiyyəti və tarixi kökləri ətrafında Qərb-Şərqi, xristian-islam, ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində gedən ideya-siyasi mübarizənin bu gün də davam etdirilməsini və ortaqlıqdan və dialoqdan uzaq olub daha da güclənməsini nəzərə alaraq, biz burada məsələyə Şərqi müdriklərinin münasibət və mövqelərini yada salmaq istərdik. Bu məsələyə münasibətdə Şərqi özünün sistemli və tam obyektiv mövqedən söylənilən fikir və münasibətləri olmuşdur. Bu inkar olunmazdır.

Yaxın və Orta Şərqi və bütövlükdə İslam dünyasının milli-dini və özünüdərk ideologiyasının tanınmış nümayəndəsi Seyid Cəmaləddin Əf-

¹ Абдол Хосейн Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.17.

² Абдол Хосейн Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004, с.17.

³ Daha etirafı bax: Доктор Рахман. Краткая история Ислама. М., 2002, с.5.

¹ Юсиф Рустамов. Основы философии. Б., 2004, с.152.

² Cəmaləddin Əfqani, В., 2000, с.99.

³ Н.В.Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.11.

qaninin də sivilizasiya və mədəniyyətlər kimi elmin də təkə bir xalqa və bir dövlətə deyil, bəşəriyyətə məxsus olması haqqında maraqlı mülahizə və baxışları olmuşdur. O, bir çox qərblilə ideoloqlar kimi nə elmi, nə də mədəniyyət və sivilizasiyaları «özünüküləşdirmə» mövqeyində dayanmamışdır.

Tarixə panislamizm dini-siyasi ideologiyasının yaradıcısı və baş ideoloqu kimi daxil olan dini-siyasi xadim yazmışdır: «Dünyanın sultanı həmişə elm olmuş, elmdir və elm olaraq qalacaqdır... Hələ heç kim bu sultanı elm sarayından qova bilməmişdir. Dünyanın həqiqi hökmdarı olan elm ancaq vaxtaşırı paytaxtı dəyişmiş, gah Məşriqdən Məqribə, gah da Məqribdən Məşriqə getmişdir».¹

Çox müdrikane deyilmiş kəlamdır. «Dünyanın sultanı və hökmdarı» sayılan elmin, sivilizasiyanın və mədəniyyətin (bunlar bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır) inkişafı tarixi sübut edir ki, doğrudan da onlar min və milyon illər ərzində «həm Məqribin, həm də Məşriqin» xristian və islam dinli müxtəlif xalqların damla-damla topladığı, inkişaf etdirdiyi və bəşəriyyətə təqdim etdiyi nailiyyətdir. Lakin bu nailiyyətlərin inkişafı və tərəqqisi də, Əfqani demişkən, enişli-yoxuşlu olmuş, bir coğrafi ərazi həddlərində süquta varanda, başqa ərazilərdə tərəqqi yolu keçmiş və inkişaf etmişdir. Fakt ondan ibarətdir ki, Qərbin də, Şərqlin də elmini və sivilizasiyasını bütün ümumbəşər övladı qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan Şərqlin böyük dini-siyasi xadimi və mütəfəkkiri Əfqani öz baxışlarında daha haqlıdır.

Qərb-Şərqlə və xristian-islam arasındakı münasibətlərdə bir spesifik cəhət də nəzərə alınmalıdır. Bu da ondan ibarətdir ki, bu dinlər zəminində tarixdə baş verən qarşıdurmalar və təcavüzkarlıq müharibələri qiymətləndirilərkən, bir çox hallarda qarşılıqlı ittihamlar mövqeyi özünə daha geniş yer alır. Buna aid misallara Qərb və Şərqlə ictimai-siyasi fikir tarixində də rast gəlinir.

İslam dini tarixi və bu dinin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbər və islam sivilizasiyası haqqında tədqiqatlar aparan Edinburq Universitetinin ərəbşünaslıq və islamşünaslıq şöbəsinin rəhbəri, professor U. Monthermeri Uott da xristian-islam münasibətlərindən danışarkən, onlar arasındakı tarixi dini-siyasi qarşıdurmaları və ittihamları daha çox islamın üzünə atır. İngilis islamşünası yazır: «Xaç yürüşləri - mavrların² müqəddəs müharibəsi – cihadə qismən cavab tədbiri olmuşdur».³

Burada Monthermerinin fikir və mövqeyinin bəzi cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

¹ Şamil Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1997, s.18.

² Orta əsrlərdə Afrika ərəbləri mavrlar adlandırılırdı.

³ У.М. Уотт, П.Кама. Мусульманская Испания. М., 1976, с.14-15.

Tanınmış ingilis islamşünasının bu mövqeyi daha çox tarixi reallıqlara deyil, bu reallıqların təhrif olunmasına əsaslanır. Tarixi reallıqlar isə heç bir zaman nə Ərəb xilafətinin həm Qərbə, həm də Şərqlin özünə qarşı təcavüzkarlıq müharibə və yürüşlərini, nə də təqribən iki əsrə yaxın davam etdirilən «xaç yürüşləri»ni inkar etmir və tarixdən silmir.

Burada fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, ərəblər öz təcavüzkarlıq müharibələrinə çoxdan son qoymuş, onu bir daha davam etdirməmişlər. Bu tarixi akt çoxdan həmin tarixin arxivinə verilmişdir. Qərbin Şərqlə qarşı dini-siyasi zəminli təcavüzkarlığı isə bu gün də müxtəlif formalarda və adlar altında hərbi-siyasi və iqtisadi təzyiqli siyasəti və ideoloji təxribatlar formasında yenə də davam etdirilir.

İslam dinli xalqların gələcək taleyi ilə bağlı islam ideoloqu Əfqaninin bu baxışlarının rolu xristian-islam qarşıdurmasının xüsusən koskinləşdiyi indiki dövrdə daha da artmışdır.

Rusiyanın tanınmış islamşünas alimi N.V. Jdanov özünün «İslamın dünyanı konsepsiyası» adlı əsərində islam xalqlarının taleyi haqqında Əfqaninin baxışlarından danışaraq yazır: «Əl-Əfqani Şərqlin müsəlman ölkələrini qəzaya uğrayan gəmi ilə müqayisə edir – bu gəminin sərnişinləri necə hərəkət etməlidirlər: onlar hamısı birləşərək gəmini xilas etməlidirlər, yoxsa hər kəs özü barəsində düşünməlidir? Məsələ bu şəkildə qoyulanda hər bir həqiqi müsəlman islam gəmisini xilas etməli idi. Əl-Əfqani, Şərqlə dəyişdirici fəaliyyətin əsası, bütün müsəlmanlar üçün müstəmləkəçilikdən qorunma obyektinə və onları birləşdirici amil olan islam alternativ qüvvə görmürdü».⁴

Şərqlə-müsəlman ictimai fikrində, fəlsəfəsində və din tarixində belə misallar, təhrif və tarixin saxtalaşdırılmasına başqa tutarlı cavablar saysız-hesabsız olmuşdur.

Bunları da reallığın tarixi deyir. Həmin tarix isə Şaymambetovanın təsvir etdiyi tarix deyildir. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində Qərb-Şərqlə və xristian-islam münasibətlərinin yaratdığı mənzərə məhz bu reallıqlardan xəbər verir. Bunun üçün elə bu gün Qərbin dini, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində formalaşan və geniş təbliğ olunan, Qərb-Şərqlə və xristian-islam münasibətlərində kəskin qarşıdurmaya səbəb olan «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinasını yada salmaq kifayət edər.

Əslində, elə yada saldıığımız bu reallıqlar da az-çox sübut edir ki, «sivilizasiyaların toqquşması» formalaşana və ideya-siyasi gücə malik olana qədər Şərqlə, islama, müsəlmanlara və onların milli-dini dəyərlərinə, tənqidi tərzinə, fəlsəfəsinə və elmi nailiyyətlərinə Qərbin böyük-kiçik mütəfəkkirləri ikili-qərəzli və xoşməramlı mövqedən yanaşmışlar.

Xristian Qərbinin ictimai fikir və fəlsəfəsi tarixində islam dinli Şərqlə xalqlarının maddi-mənəvi dəyərlərini, milli-etnik və psixoloji durumunu,

⁴ Н.В. Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.11.

dini təlimini və tarixi mədəniyyət və sivilizasiyasını təhrif etməyə yönəlmiş sayızsız-hesabsız müxtəlif ideya istiqamətli təbliğat vasitələri olmuşdur. Onlar, bir qayda olaraq, bu xalqların milli-dini dəyərlərinin tarixini saxtalaşdırıb inkar etmiş, bir çox hallarda onu «özünü küləşdirmə» mövqeyi seçmişlər.

Biz, bir daha, qısa da olsa, Qərb ictimai fikir və fəlsəfəsinin bəzi görkəmli nümayəndələrinin mövqe və baxışlarına əsaslanaraq onların Şərq, islam-müsləman milli-dini və mənəvi dəyərlərinə, fəlsəfəsinə münasibətlərini nəzərdən keçirdik. Bu münasibətlər bu gün daha geniş və açıq qərəzli formada təbliğ olunan «sivilizasiyaların toqquşması» və «ortaqlıq» nəzəriyyəsinə də aiddir.

Məlumdur ki, Qərbin ictimai-siyasi fikri və fəlsəfəsində Şərqə, onun dini-mənəvi dəyərlərinə və bütövlükdə ictimai fikir tarixinə münasibət, dediyimiz kimi, daim ikili mövqedən: qərəzkar düşmənlər və tarixi reallıqların doğru etirafı formasında araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Belə bir təbliğat forması bu gün eynilə Qərb-Şərq mədəniyyət və sivilizasiyaların ətrafında da aparılmaqdadır. Əgər, tarixi keçmişlərdə Qərb-Şərqə və xristianlıq-islama qarşı çıxmışsa, bu gün bu kəskin qarşıdurma - dinlər, millətlər, dövlətlər və sivilizasiyalar arasındakı savaqla əvəz edilmişdir. Məhz Qərb ictimai-siyasi fikri və fəlsəfəsində «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsi bu gün bu maraqlar baxımından və bu əsasda, yeni forma və məzmununda təbliğ olunur. Qərb və Şərq arasındakı dialoq, qarşılıqlı faydalanma və ortaqlıq prinsipi inkar olunur. Bir sözlə, islam-xristian ziddiyyətlərini, Qərb-Şərq fəlsəfi məktəbləri, dini-siyasi cərəyanları arasındakı münasibətləri və ideya mübarizəsini - bu gün daha hücumçu «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi əvəz etmişdir. Burada da əsas məram və məqsəd: Qərb-Şərq, xristian-islam qarşıdurmasını gücləndirmək, sivilizasiyalar, xalqlar və dövlətlər arasında dialoqu və qarşılıqlı faydalanmanı inkar etməkdir, hegemonçuluq ideologiyası təbliğ etməkdir.

Rusiya ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfə tarixində Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri məsələsinə diqqət və bugünkü mövqe və yanaşmaya bir daha nəzər salmaq. Biz bütövlükdə Rusiya ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin bu məsələ ilə bağlı keçmiş və bugünkü baxış və mövqelərini geniş və hərtərəfli araşdırmaq fikrində deyilik, yalnız bir-iki sosioloji faktın üzərində dayanmaq istərdik. Burada xatırlamağa dəyər maraqlı mövqe və baxışlar az deyildir, çünki tarixən Rusiyanın da öz «Şərq siyasəti» və Şərqə marağı olmuşdur. Lakin əvvəlcə, bu məsələ ilə bağlı başqa bir sosioloji misal üzərində dayanmaq. Qərb-Şərq məsələsində, onlar arasındakı mövcud münasibətlərin dialektikası haqqında müasir rusiyalı tarixçi-professor Robert Landanın tarixi reallıqlara əsaslanan maraqlı baxış və mülahizələri vardır. O, «İslam ekstremizmi və Rusiya Şərq-Qərb münasibətləri kontekstində» adlı məqaləsində özünün uzaq-yaxın zamanlardakı bir sıra həmvotənlərindən fərqli olaraq, tarixi reallıq-

ları olduğu kimi qiymətləndirməyə çalışır. Landa doğru olaraq etiraf edir ki, Rusiya tarixşünaslığında və ictimai-siyasi fikir tarixində Şərq-Qərb və Rusiya münasibətləri məsələsi ətrafında da uzaq tarixi keçmişdən başlayaraq və bu gün də davam etdirilən fikir müxtəlifliyi, ikili mövqe və baxışlar hökm sürmüşdür.

Maraqlıdır ki, rusiyalı tarixçi Şərq-Qərb münasibətləri məsələsində eyni tarixi şəxsiyyətlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli mövqe və baxışlarının olmasını da tarixi yaddaşlarda təzələyir. Tarixçi bunun üçün Rusiya ictimai-siyasi fikir və fəlsəfə tarixində ilahiyyətçi filosof, çoxlarından daha əvvəl «milli ideologiya» təliminin görkəmli nümayəndəsi, ictimai fikir və fəlsəfə tarixində ekzistensializm və personalizm fəlsəfi məktəbinin nümayəndəsi kimi tanınan Nikolay Berdyayevin (1874-1948) təlim və baxışlarına istinad edir.

R.Landa, N.Berdyayevin Rusiyanın həm Qərbdə, həm də Şərqdə tarixi hegemon rolunu saxlamağa yönələn mövqeyinə istinad edərək, ondan iqtibas edir. Berdyayev, hələ 1915-ci ildə yazmışdır: «Rusiya özünü Şərq kimi tanıtmamalıdır və Qərbə qarşı qoymamalıdır. Rusiya özünü həm Qərb, həm də dünyanı iki hissəyə parçalayan bir qüvvə kimi deyil, onları birləşdirən Şərq-Qərb kimi dərk etməlidir».¹

Həmin ilahiyyətçi-filosof bu sözləri dediği vaxtdan otuz il sonra, yəni 1946-cı ildə isə belə bir mövqe ilə çıxış etmişdir: «Rusiyada dünya tarixinin Şərq-Qərb kimi iki axınına bəzən toqquşur, həm də bir-birindən qarşılıqlı faydalanır... Rusiya dünyanın bütöv bir hissəsidir, böyük Şərq-Qərb iki dünyanı birləşdirir».²

Sual olunur: bəs tarixi salnamələrdə kök salmış bu baxışlara münasibətdə tarixçi Landa özü bu gün hansı mövqedən çıxış edir? Bu məsələdə onun da mövqeyi aydın və birmənalıdır. Berdyayevlə razılaşmayan Landa yazır: «Fəqət, indiki zamanda, eyni vaxtda «Şərq-Qərb» olmaq son dərəcə müşkülüdür və demək olar ki, mümkün deyildir. Çünki bu gün dünyanın bu iki hissəsi (orazisi) arasında hər cür ziddiyyətlər, söyüşmə-küşüşmələr və konfliktlər özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Lakin bu heç də həmişə belə olmamışdır... Şərq-Qərb münasibətləri bütün tarix boyu dəfələrlə dəyişmişdir. Hələ çox qədim zamanlarda sanki onlar arasında «tarixi düşmənçilik» stereotipi yaranmış və bu stereotipe uyğun olaraq şərqli və qərbli insanlar arasında hər şey - iqlim də, onları əhatə edən təbiət də, qidalanma da, geyim də, həyat tərzi də, fəlsəfə də, qanunlar da, mənəviyyat da, etika da, estetika da fərqlidir, müxtəlifdir. Bütün bu fərqli cəhətlər, doğrudan da vardır. Lakin bu müxtəliflik həmin

¹ Бердяев Н. Судьбы России. М., 1990, с.28; Л.И.Медведев. Россия, Запад, Ислам: истоки и современность цивилизаций? М., 2003, с.62.

² Р.Г.Абдулатипов. Судьба ислама в России. М., 2002, с.300.

ziddiyyətləri və xüsusən, şərqlilərlə qərblilər arasındakı düşmənçiliyi əsla müəyyənləşdirmir.

Bunu xatırlamaq kifayətdir ki, bizim eradan əvvəl III-II minilliklərdə mövcud olmuş Krit-Miken sivilizasiyası Şorqdan çox şeylər öxz etmişdir, elə b.e. əvvəl XI-VI əsrlərdə mövcud olmuş antik Yunanıstanın özü də Finikiyaya, Suriyaya və Kiçik Asiyaya çox borcludur. Aralıq dənizi bölgəsində və Yaxın Şorqda b.e.ə. IV əsrdən bizim eranın I əsrinə qədər hökmranlıq etmiş ellinizm də V-XV əsrlərdə Şorqla Qorb arasında bir növ körpü rolunu oynamış Vizantiya mədəniyyəti kimi sinkretik, yəni qarışıq sivilizasiya idi. Sinkretizmin aşkar ifadə olunmuş Şorq-Qorb mədəniyyətinə xas olan cizgiləri başqa sivilizasiyalara da, o cümlədən VIII-XV əsrlərdə İberiya yarımadasında və XIII-XVII əsrlər ərzində Rus dövlətinin tədricən Rusiyaya çevrilmiş olduğu ucsuz-bucaqsız Avrasiyada mövcud olmuş sivilizasiyalara da xasdır.

Bununla belə, ən azı b.e.ə. V əsrdə baş vermiş yunan-İran müharibələrindən sonrakı dövrlərdə Şorq ilə Qorb arasında çoxsaylı münaqişələr baş verməsini inkar etmək tamamilə səhv olardı. Orta əsrlər dövründə bu münaqişələr, ilk növbədə, islamla xristianlığın bir-birinə qarşı mübarizəsində ifadə olunmuşdu. Məhz həmin dövrdə Avropada «Şorqdan uzaqlaşmaq, ona yabançılaşmaq, inamsızlıq və hətta ondan qorxmaq psixologiyası formalaşmışdı».¹

Bu realiaqlar, şübhəsiz, islama qədərki, bir çox hallarda isə hətta islamdan daha qədim tarixə malik olan xristianlığa qədərki ulu tarixi keçmişlərdə Qərblə Şorq arasındakı münasibətlərdən xəbər verir. Bizim eranın I əsrində xristianlığın və sonralar - VII əsrdə islamın meydana çıxması, heç şübhəsiz, bu münasibətləri daha da dərinləşdirib ziddiyyət və qarşıdurma səviyyəsinə çatdırdı.

Tarixçi Landa isə özünün də Qorb-Şorq münasibətlərində və siyasətində iştirakı məsələsinə dair maraqlı müşahidələr bildirir. Burada da onun baxışları tarixi realiaqlara əsaslanır. Rusiyanın uzaq tarixi keçmişlərdə islam dinli xalqlara qarşı münasibətlərindən, bu münasibətlərin hansı prinsiplər üzərində qurulduğundan danışan alim yazır: «Rusiya istər Vizantiyadan, istərsə də Qızıl Ordadan çox şey götürmüş və onlardan daha çox öyrənmişdir. Bu isə onun (Rusiyanın - H.H., T.B.) sonradan - XVII-XIX əsrlərdə müsəlman vilayətlərini müstəmləkə vəziyyətinə salmaq (əlbəttə, belə hallar da olmuşdur), onları özünün siyasi, hərbi və inzibati siyasətinə daxil etməklə, onları öz iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə və sosial həyatına inteqrasiya etməklə daha çox özünə birləşdirməsinə imkan vermişdir».²

Bu ayrı-seçkili siyasət, Rusiyanın ucaqlarında yaşayan və azlıqda qalan qeyri-xristian xalqların milli-dini və irqi durumuna da, onların milli-psixoloji vəziyyəti ilə bağlı olan əhval-ruhiyyəsinə də pis təsir göstərirdi. Rusiyalı ictimai-siyasi xadim və filosof-professor Ramazan Abdultipov doğru yazır: «Rusiya heç bir vaxt nə ərəblərlə, nə də afrikalılarla müharibə aparmayıb. Lakin dünya kateklizmlərinin, obyektiv tarixi realiaqların əks-sədəlanı Rusiyadan da tamamilə yan keçməmişdir... Rusiyada da «kafirler» və «basurmanlar» (çar Rusiyasında xristian olmayan milli azlıqları belə adlandırdılar - H.H., T.B.) haqqında danışanda islamın mahiyyətinə çox varmurdılar və ona qarşı mübarizə ideoloji xarakter yox, xurafat xarakteri daşıyırdı».³

Biz də etiraf edirik ki, doğrudan da «Rusiya heç bir vaxt nə ərəblərlə, nə də afrikalılarla müharibə aparmamışdır». Lakin həmin Rusiyanın və həmin qüdrətli Sovetlər birliyinin nöinki ərəblər və afrikalılara qarşı münasibətləri, eyni zamanda onun Yaxın və Orta Şorqın, Şimali Afrikanın islam dinli müsəlman ölkələrində, hətta Orta Asiyada və Azərbaycanda da özünün milli maraqlarına uyğun siyasəti dənən də, bu gün də dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş vermişdir. İnkərolunmaz fakt budur. Bunlar da Rusiyanın Şorq siyasətinə verilən doğru qiymətdir.

Tarixçi Landa isə doğru olaraq, Şorq-Qorb münasibətlərində Qorbin iri dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətinin rolunu da ayrıca qeyd edir. Şübhəsiz, bu siyasət onsuz da qeyri-normal və ziddiyyətli olan münasibətləri daha da dərinləşdirmiş, bir çox hallarda isə onu açıq qarşıdurma həddinə çatdırmışdır.

Landa yazır: «Avropanın müstəmləkəçilik ekspansiyası (XV əsrdə və xüsusilə də XVII-XIX əsrlərdə) Şorqla Qorbin arasını tamamilə vurdu. Avropa müstəmləkəçiləri ərəblər, afrikalılar, hindlilər, malaylar (Malay arxipelaqı adalarında yaşayan xalqlar - H.H., T.B.) və Şorqın bütün başqa xalqları üçün... amansızlığın, təcavüzkarlığın və istismarçılığın simvoluna çevrilmişlər. Bütün Şorq etnosları və dini təriqətlərin hər biri bu və ya başqa formada müstəmləkəçiliyin təcavüzünə məruz qalmış, ona (müstəmləkəçiliyə) qarşı mübarizə aparmışlar. Lakin başqa məzhəbdən olan avropalılarla başqalarından daha çox (indiki dövrdən hesablasaq 13 əsrdən artıq!) ünsiyyətdə olmuş və savaşımış, buna görə də başqalarına nisbətən daha çox incidilmiş və onlara daha çox iradları olan müsəlmanlar - Qorbin müstəmləkəçiliyinə qarşı xüsusi inadkarlıqla müqavimət göstərmiş, «Qorbə aid» nə varsa, hamısını inkar edirdilər».⁴

Biz həm xristian Qorbin, həm də müsəlman Şorqın bir-birinə qarşı tarixi təcavüzkarlıq yürüşlərini, bir-birinə qarşı siyasi-ideoloji təzyiqlərini və qarşıdurmaları əsla inkar etmirik. Lakin bu münasibətlərdəki fərqli

¹ «Россия и мусульманский мир», № 4/2003, с. 89.

² Orada, s.91.

³ P.Г.Абдулатипов. Судьба ислама в России. М., 2002, с.5-6.

⁴ «Россия и мусульманский мир», № 4/2003, с.89-90.

cəhətlər ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı coğrafi ərazilər, dövlətlər və dinlər arasında tarixi savaşa «yarış»nda da Qorbin Şorqa qarşı müxtəlif ideya istiqamətli, xristianlığın tarixi «xaç yürüşləri»nə oxşar hərəkatları sonralar daha koskin olmuş, fasilələrlə də olsa daha uzun sürmüş və burada müxtəlif milli-dini təzyiqlər və təcavüzkarlıq formaları bir-birini əvəz etmişdir. Lakin zaman keçmiş, xristian-müsəlman münasibətlərinin bu ziddiyyətli və qarşıdurmalı dövrü artıq tarixin yaddaşında qalmışdır.

Bu tarixi ziddiyyət və qarşıdurmalardan xeyli vaxt keçdi. Qorbin hegemon dövlətlərinin Şorq siyasətinin mahiyyəti də öz ilkin formasını dəyişdi. Müsəlman Şorqi üzərinə açıq təcavüzkar «səlib müharibələri» keçmişlərdə qaldı. Lakin bu dövlətlər öz qəsbkarlıq siyasətlərini başqa, daha yeni forma və üsullarla davam etdirməyə başladılar. Şorq isə artıq çoxdan Qərbə qarşı apardığı tarixi qəsbkarlıq müharibələrindən uzaq düşmüşdü. Ona görə Şorq da Qorbin iqtisadi təzyiqlər, hərbi-siyasi və ideoloji təxribat və mübarizəsinə cavab vermək üçün yeni mübarizə formaları axtarmağa başladı. Bu mübarizə dövlət siyasəti səviyyəsində aparılmasa da, hər halda ayrı-ayrı dini-siyasi partiyalar, təşkilat və mərkəzlər, bir çox hallarda da milyardlarla maliyyə imkanına malik olan ben Ladenin maliyyələşdirdiyi terrorçu təşkilatlar tərəfindən dağıdıcı separatizm və ekstremizm formasında həyata keçirilməyə başladı. Bütün hallarda, Qərb yenə də Şorq üzərində hərbi-siyasi təzyiqlər və iqtisadi güc-qüdrətə əsaslanan hegemon mövqeyini saxlaya bilməmişdir. Bir sözlə, elə bir zaman gəlmişdir ki, bu «yarışda» Qərb öz üstün mövqeyini nəinki saxlamış, hətta daha da möhkəmləndirmiş, Şorq ərazilərinin işğal olunması hesabına geniş ərazi həddüdü dünya müstəmləkəçilik sistemi yaratmışdır. Böyük Hegelin vaxtında böyük uzaqgörənliklə dediyi kimi, elə bir zaman gəlmişdir ki, Şorq bu qarşıdurma yarışında özünümüdafiə mövqeyində qalmış və nəticədə onun dini də «tarixin bir küncünə atılmışdır».

Bu «yarışda» Şorq da, onun islam dinli xalqları da artıq müdafiəçi rolunda çıxış etmiş, Qərbə qarşı uzun sürən tarixi «cihad» müharibələri ilə deyil, etirazla dolu dini-siyasi və ideoloji təlim və baxışların gücü ilə cavab verməyə, etiraz etməyə çalışmışdır. Bu mübarizə hər zaman uğurla nəticələnməyə də, davam etdirilmişdir. Belə mübarizə vasitə və formalarından biri də, heç şübhəsiz, XIX əsrdə və sonrakı tarixi dövrlərdə formalaşan, ideya-siyasi güc qazanan «panislamizm», «islam millətçiliyi», «islam sosializmi» təlimi və ilkin fundamentalizm dini-siyasi ideologiyası olmuşdur. Əlbəttə, sonrakı tarixi dövrlərdə Qorbin Şorqdəki ağır iqtisadi-siyasi şərtləri ilə forqlənən müstəmləkəçilik siyasətinə cavab olaraq Şorq xalqlarının istifadə etdiyi panislamizmin özü də mahiyyət, məram və məqsəd baxımından Qorbin tarixi «xaç yürüşləri»nin eyni olmamışdır, ona bənzəməmişdir. Məlum həqiqətdir ki, əgər islam dünyasına qarşı tarixi yürüşlər, müharibələr və müstəmləkəçilik siyasəti özgə ərazilərinin təcavüzkarlıq, iqtisadi-siyasi və hüquqi təzyiqlər yolu ilə başa çatdırılırdısa,

panislamizm dini-siyasi ideologiyası, sadəcə olaraq, müstəmləkəçiliyin ağır şərtlərinə məruz qalmış islam dinli xalqların bu təzyiqlərə etiraz və qarşıçıxma forması rolunu oynamışdır; burada vuruş və savaşa deyil, daha çox, dinin ideya-siyasi təsiri ilə xalqın özünümüdafiə mövqeyi əsas tutulmuşdur. Elə rusiyalı tarixçi Landa da Qorbin Şorqdəki müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxan panislamizm mövqeli mübarizə formasından bəhs edir.

Tarixçi alim özünün başqa həmvətənlərindən fərqli olaraq, reallıqların üzünə döz baxıb etiraz edir ki, Qorbin Şorq ölkələrindəki hegemonçuluğa əsaslanan təcavüzkarlıq və müstəmləkəçilik siyasətinə bir çox hallarda bu ölkələrdə etiraz edilmiş və lazımi cavab verilmişdir. «Xaç yürüşləri» zamanında olduğu kimi, XIX əsrdən başlayaraq Şorq-Qərb qarşıdurmasına münasibətdə islam dininin səfərbərlik prinsipinə əsaslanan panislamizm dini-siyasi ideologiyası öz rolunu oynamışdır. Müəllif Qorbin Şorqa qarşı müstəmləkəçilik siyasətinin tarixi köklərini, ideya-siyasi mahiyyətini açıq və Şorq xalqlarının bu təcavüzkarlıq siyasətə qarşı, ümumi düşməne qarşı mübarizəsində panislamizm dini-siyasi ideologiyasının birləşdirici və səfərbəredici rolunu açıqlayaraq yazır: «XIX əsrin ortalarında Qorbin Şorqdəki müstəmləkə ekspansiyasına, onun hərbi-siyasi və mədəni-ideoloji fəaliyyətinə meydan oxumasına cavab olaraq, müsəlmanlar öz aralarındakı bütün ideya və başqa istiqamətli fərqli ideya cəhətlərini bir kənarə qoyub, ayrı-ayrı cərəyanları, dini-siyasi təlimləri, sektaları və qardaşlıqları özündə birləşdirən panislamizmi yaratdılar. Bütün müsəlmanların xəlifəsi hesab olunan Osmanlı sultanları da panislamizmin ideya təsirindən faydalanmışdı. Sultanlar özlərinin nüfuz və mövqelərini daha da gücləndirmək, Qərbi mühakimə etmək və müsəlman sivilizasiyasının nailiyyətlərini təbliğ etmək üçün Mərkəzdən Kokanda və Kaşqara (indiki – Sinsizyan) qədər bütün müsəlmanları İstanbulun himayəsi altında birləşməyə həvəsləndirmişlər. Panislamizmin Cəmaləddin Əfqani (1839-1897 – H.H., T.B.), Məhəmməd Abdo (1849-1905 – H.H., T.B.) və Mustafa Kamal (1881-1938 – H.H., T.B.) kimi ideoloqları islam dünyasının müxtəlif ölkələrində ayrı-ayrı partiya və təşkilatların yaradılmasına səy göstərmiş... bütün müsəlmanların sultan-xəlifənin hakimiyyəti altında birləşdirilməsini təbliğ etmişlər».¹

Landanın Qorb-Şorq münasibətləri barədə araşdırmalarında Şorqin Qərbə qarşı panislamizm və pantürkizmdən əlavə başqa etiraz formaları ideya-siyasi mübarizəsindən də bəhs edilir.

Landanın fikrincə, panislamizm dini-siyasi təliminin davamı kimi meydana çıxan və XX əsrin 50-60-cı illərində «islam amili» əsasında yaradılan «islam sosializmi» və «islam millətçiliyi» təlimləri Yaxın və Orta Şorqin, Cənub Şorqin Asiyanın müsəlman ölkələrinin və ərəb dünyasının

¹ «Россия и мусульманский мир», № 4/2003, с.93.

Qorb-Şorq münasibətləri xristian və islam təfəkkürü baxımından

ictimai-siyasi həyatında, Qorb-Şorq münasibətlərinin ideya-siyasi mübarizəsində, Qorbin Şorq ölkələrindəki müstəmləkəçilik və iqtisadi-siyasi təzyiqli siyasətinə qarşı çıxmaqda da mühüm rol oynamışlar. XX əsrin 70-80-ci illərində isə bu ərazidəki ölkələrin və xalqların dini-siyasi və ideoloji həyatlarında Qorbin qeyri-islami təfəkkür tərzinə və yabançı əxlaq normalarına qarşı yeni bir mübarizə forması – «islam inqilabı» dini-siyasi konsepsiyası və «Nə Qorb, nə də Şorq – yalnız İslam!» ideoloji doktrinası formalaşmağa başlamış, ideyalar mübarizəsində özünə yer almışdır.

Klassik islam dinli ölkə kimi İranda həmin dövrdəki dini-siyasi həyatında, ölkədəxili ideoloji durumunda güclü təsir göstərən amillərdən biri də, heç şübhəsiz, «ağ» və «qırmızı» inqilab təlimlərinə qarşı çıxan İmam Xomeyninin - islamın rolunu və nüfuzunu nümayiş etdirən: «Nə Qorb, nə də Şorq – yalnız İslam!» müraciəti, çağırışı, dini-siyasi təlimidir. İmam Xomeyni bu təlimində Qorbin bütün müsəlman dünyası üçün yabançı, mənəvi dəyərlərdən uzaq olan ideologiyasından, onun əxlaq norma və mənəvi dəyərlərindən və eyni zamanda Şorqda hakim Sovet siyasi quruluşunda hegemonluq qazanan allahsız və dinsiz, ateist və materialist dünyabaxışından imtina etməyə və onlara qarşı çıxmağa çağırırdı.

İranda böyük dini-ruhani xadimi Qorbin mənəvi dəyərlərinin əleyhinə çıxaraq, xalqı özəli islami dəyərlərə üz tutmağa çağırır, dövlətdaxili sabitliyin və xalqlar arasında əminamanlığın bərqərar olunmasında, ölkələrin iqtisadi-siyasi inkişafında, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qorunmasında ancaq islamın böyük rol oynaya biləcəyini milyonların nəzərinə çatdırırdı. Bununla da o, İranda və başqa müsəlman ölkələrində özünü göstərən, möhkəm olan «qorbçilik» siyasətinə və ideologiyasına qarşı çıxırdı.

Qorb-Şorq münasibətləri ilə bağlı İranda dini, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirdə başqa meyilli və ideya istiqamətli çağırışlar hələ XX əsrin 50-60-cı illərində səslənməyə başlamışdı. Belə bir mövqə, ilk növbədə, tanınmış İran alimi və ictimai-siyasi xadimi d-r Əbdül Hüseyn Zərrinquba məxsusdur. Zərrinqub öz mövqeyini «Mədəniyyət nə Şorqindir, nə də Qorbin – o, başəriyyətdir» adlı dərin fəlsəfi və sosioloji ümumiləşdirici əsərində¹ şərh etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif, prinsipinə görə Qorbin, nə də ateist-materialist məfkurəli Şorqin başəri dəyərlərə zidd olan və onlara qarşı çıxan dini-mənəvi dəyərləri, siyasi və ideoloji baxışlarını qəbul etmir, onları müdafiə və təbliğ etməyin əleyhinə çıxır, lakin çoxlarından fərqli olaraq, oraldakı insan və cəmiyyət üçün normal sayılan və qəbul olunan mənəvi dəyərlərdən imtina etmir. Zərrinqubun tərəfdar olduğu və təbliğ etdiyi əxlaq və mənəviyyat fəlsəfəsi harada yaranmasından, hansı cəmiyyətdə formalaşmasından asılı olmayaraq

«ümumbəşəri» olmalıdır. Məlum həqiqətdir ki, İranlı alimin özünün elmi, ictimai-siyasi dünyagörüşü, bəşər elmi və mədəni irsinin Qorbdəki və islam Şorqindəki ümumbəşəri dəyərlər və nailiyyətlər əsasında, bu ruhda formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Heç şübhəsiz, geniş əhatəli elmi dünyagörüşünə və təfəkkür tərzinə malik olması Zərrinqubun belə bir doğru notisi çıxarmasında ona yardımçı olmuşdur: istər xristian dinli Qorbdə olsun, istər eyni dinli, lakin allahsız kommunist ideologiyalı Şorqda və nəhayət, istərsə də islam dinli müsəlman Şorqində olsun – ümumbəşəri olanlar qəbul ediləndir, başəriyyəyə «fiziki və mənəvi sarsıntı gətirənlər» isə rədd olunandır.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, belə olmasa, onda İran alimi Şorqin xalqlara «fiziki və mənəvi sarsıntı» gətirən monqol-tatar qəsbkarlıq yürüşlərinin və Qorbin «xaç yürüşləri»nin adını çəkmezdi, Şorq müdriklərinin, xüsusilə də İran müdriklərinin bu əməlləri lənətləmələrini yada salmazdı. Bu baxımdan Zərrinqub haqlıdır. İranın görkəmli alimi və mədəniyyət xadimi yazır: «Monqol basqınları və səlib yürüşləri dövründə dünyada fiziki və mənəvi əzab-əziyyət baş alıb getdiyi bir vaxtda mistik İran müdrikləri əzabkeş insanların qəlblərində ümid yarıdan başəri müraciətlər etmişlər. Dünyada əbədi həqiqətlərin sanki qalmadığı bir dövrdə mistiklər insanın özünü daha dərinə dərk etməsinə və orada yeni əməllər aşkar etməsinə kömək edirdilər... Bizim müdriklərin, şairlərin, bizim yaradıcı şəxsiyyətlərin böyüklüyü ondadır ki, onlar mədəniyyət sahəsində öz vəzifələrinin nədən ibarət olmasını həmişə bilmişdilər. Oxşar vəziyyətlərdə, həmişə, məhz bizim mədəniyyətdə olduğu kimi, əl hərəkət etmək lazımdır ki, mədəniyyət - müstəqil, canlı və hamımıza xoş təsir bağışlayan və «nə Şorqin, nə Qorbin olmayan, lakin ümumbəşəri olan» mədəniyyətə çevrilsin»¹.

Doğrudan da, ümumbəşəri çağırışlardır. İslam Şorq ölkələrində bu mövqeli çıxışlar çox olmuşdur, bu gün də vardır.

Zərrinqubdan gətirdiyimiz bu iqtibasla bağlı, biz burada, Qorb-Şorq, xristian-islam münasibətlərinə yaxşı bələd olan, Qorb təfəkkür tərzli bir şəxs kimi tanınmış İran filosofu və sosioloqu d-r Seyid Hüseyn Nəsrin baxış və mülahizələrini də yada salmağı lazım bildik. Massachusetts Texnologiya İnstitutunda və Harvard Universitetində təhsil alan, uzun illər Qorb ölkələrində yaşayan, Filadelfiya Universitetinin İslam Tədqiqatları Şöbəsinin professoru S.H.Nəsr Qorb-Şorq elmi və Qorb-Şorq sivilizasiyaları arasında münasibətlər haqqında aydın baxışa və mövqeyə malik olmuşdur. İranlı alim Qorb-Şorq sivilizasiyası və mədəniyyəti arasında qarşıdurma və toqquşmanın yeni tarixi dövrdə, yəni XVIII-XIX yüzilliklərdə hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini xüsusi vurğulamış, bu iki müxtəlif dini-millət əsaslı və ideya istiqamətli sivilizasiya, mədəniyyət və dünyabaxışla-

¹ Zərrinqub, eyni zamanda, İranda və islamın tarixinə bəsr olunmuş «İki əsr sükut içərişində», «İranda islam qədərki tarixi», «İranda islam dövrü tarixi», «İslam sivilizasiyası» və «İslamın nuru» kimi əsərlərin müəllifidir.

¹ Əbdülhüseyn Zərrinqub, «Nə Şorq, nə Qorbi – ənsani», Teheran, 1977, s.39.

rı arasında qarşıdurmaların uğursuzluğu faktını etiraf etmişdir. Renan, Kiplinq və digər Qərb alimlərinin Qərb-Şərq qarşıdurması və Şərq təfəkkürü tərzində haqqında qərəzli baxışlarından fərqli olaraq, S.H.Nəsr yazır: «XVIII-XIX əsrlərdə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması gedişində nə Şərq sivilizasiyası Qərb üzərində qələbə çala bilməmiş, nə də Qərbin Şərq sivilizasiyasının mənəvi və intellektual inkişafına ciddi təsir göstərmək imkanı olmuşdur».¹

Əgər Zerrinqub Qərb-Şərq sivilizasiyaları arasında ziddiyyətli münasibətlərin konfliktlərlə deyil, «ümumbəşəri» prinsiplərlə əvəz olunmasını təbliğ edərsə, Nəsr bu münasibətlərin qarşılıqlı dialoqla əvəz olunmasına tərəfdar idi. Bu mövqələrin hər ikisi də, öz növbəsində, Hantinqtonun bu gün Qərbdə geniş təbliğ olunan və daha çox siyasiləşdirilən «sivilizasiyaların toqquşması» təliminin prinsip və tələblərini rədd edir.

Belə ictimai-siyasi mövqeli baxışların söyləndiyi dövrdən xeyli vaxt keçmişdir. Doğrusu, o zamanlar Qərblə Şərq arasında tarixi ixtilaflar və ziddiyyətlər mövcud olsa da, hər halda, bu münasibətlər bizim zamanımızdakı kimi kəskin və açıq qarşıdurma həddinə çatmamışdı. Bu gün isə həmin münasibətlərə, xalqları və dövlətləri daha kəskin formada bir-birinə qarşı qoyan «sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin toqquşması» doktrinası, dini-siyasi separatizm və ekstremizm, beynəlxalq terrorizm kimi daha kəskin və daha təhlükəli meyhl və əməllər də əlavə olunmuşdur. Dini fundamentalizm və vəhhabizm müəyyən tarixi keçmişə malik ideya-siyasi təsir cərəyanları olsalar da, hər halda, əvvəllər onlar bugünkü şəkildə diqqəti cəlb etmədi, xalqlar və dövlətlər arasında münasibətlərə indiki kimi güclü və dağıdıcı təsir göstərmirdi. İndiki mərhələdə onlar da siyasi məqsədlər naminə bu kəskin ideya mübarizəsinə cəlb olunmuşlar.

Bunun üçün artıq istinad etdiyimiz coğrafi ərazilərin - Türkiyə, İran, Pakistan, Hindistan, İndoneziya və Ərəb ölkələrinin ictimai-siyasi və dini-ideoloji həyatında bu təlimlər və ideoloji doktrinalar ətrafında baş verən prosesləri yada salmaq kifayət edər.

Belə bir ideya istiqamətli təbliğat forması adları çəkilən dövlətlərin sərhədlərini çoxdan aşaraq ideoloji boşluğa məruz qalan, qeyri-sabit iqtisadi-siyasi inkişaf yoluna düşən postsovet məkanı suveren müsəlman dövlətləri ərazilərinə daxil olmuş və oralarda da geniş təbliğ olunmağa başlamışdır. Bu təbliğat forması, həmin klassik islam dinli ölkələrin müxtəlif dini təşkilat və partiyalarının maddi, mənəvi və ideoloji yardımı və təsiri ilə yeni suveren müsəlman dövlətlər daxilində dini-siyasi sabitliyi pozmağa və buralardakı ideoloji-mənəvi duruma zərərli təsir göstərməyə başlamışdır. Bunu yəqin etmək üçün - sovet siyasi quruluşu devril-

¹ В.Б.Клишторина. Иран 60-80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей. М., 1990, с. 74.

dikdən sonra Orta Asiya dövlətlərində və Qazaxıstanda, Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının yığcam şəkildə məskunlaşdığı ərazilərdə və nəhayət, elə bizim Azərbaycanın özündə mövcud olan ideoloji duruma nəzər salmaq kifayət edər. Amma buralarda da dini təbliğat işi xalqın iqtisadi vəziyyətindən, elmi dünyagörüşünün inkişaf dərəcəsindən və dövlətə xilə sabitliyin səviyyəsindən asılı olaraq aparılır. Bu ərazilərə konardan «ixrac olunan» dini separatizm siyasəti və ideologiyasının, dini millətçiyyətin özünün də tarixi ideya mənbələri və çalarları vardır.

Bu haqda da bizim artıq istinad etdiyimiz Landa'nın maraqlı mövqeyi vardır.

Landa Qərb-Şərq münasibətlərində dini-millətçilik amilinin və «islam sosializmi» təliminin oynadığı roldan bəhs edərək yazır: «XX əsrin 20-60-cı illərində Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı daha uğurla çıxan millətçilik və islam sosializmi də panislamizmə münasibətdə özünün spesifik varisliyi prinsipini qoruyub saxlamışdı. Onlar panislamizmin arxaizm və orta əsr teologizmi prinsipini inkar etsələr də, eyni zamanda islama əsaslanır və onunla birləşən can atırdılar. XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də 70-80-ci illərdə müsəlman əhalinin geniş kütləsinin millətçilik və onunla bağlı olan sosializm ideyalarına ümidləri boş çıxdı» və «keçmiş müstəmləkəçilərdən azad olub, müstəqillik qazanmış ölkələrdə hakimiyyətə gələnlər də gündəlik sosial-iqtisadi problemləri həll etməyə qadir olmadılar».¹

Eyni zamanda, Landa son zamanlar ayrı-ayrı xalqların ictimai-siyasi və dini-ideoloji həyatlarının durumuna ciddi təsir göstərən, xalqlar və dövlətlər arasında milli-dini və etnik zəminli qarşıdurmalar yaradan və tarixə «islam ekstremizmi» anlayışı kimi daxil olan bu amilin də Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətləri ilə bağlı olmasını söyləyir. Tarixçi-alim gündən-günə güclənən və daha da genişlənən bu problemin həlli yolunu da göstərir. Müəllif yazır: «Dövrümüzün islam ekstremizmi problemi də Şərq və Qərb münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bu münasibətlərin tam təmin olunması ancaq onlar arasındakı çoxəsrlik ziddiyyətlərin, müharibələrin və müstəmləkəçilik rəqabətlərinin koordinasiya edilmiş şəkildə tənzimlənməsi sayəsində mümkündür».²

Doğrudan da, ziddiyyət və qarşıdurmaların mövcud olduğu belə bir şəraitdə dini ekstremizm və dağıdıcı separatizm Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin sonrakı tarixi dövrlərdə daha da kəskinləşib açıq və barışmaz mübarizə həddinə çatdırılmasında maraqlı olan ayrı-ayrı dövlətlərin və dinlərin bu mübarizədə iştirakına yardımçı oldu. Bu mübarizədə də, heç şübhəsiz, dini separatizm və ekstremizm, təxribatçı təriqət-

¹ «Россия и мусульманский мир», № 4/2003, с.94.

² «Россия и мусульманский мир», № 4/2003, с.104-105.

§ 1.4. AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-SİYASİ FİKRİ VƏ «QƏRB-ŞƏRQ» MÜNASİBƏTLƏRİ MƏSƏLƏSİ

(qısa qeydlər)

«İslam dövlətlərində hüriyyət olmasa, «quzğunların» əlindən xilas olmaq qeyri-mümkündür». «Tezliklə qoca Şərq oyanacaq və... zülmü asanlıqla öz üzərindən rədd edəcəkdir».

Nəriman Nərimanov

«İslam Şərqi... bütün Asiyayı, Afrikayı öz arxasınca dartaraq, bütün Qərbi də onun qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcəkdir».

Əhməd Ağaoğlu

«Qərb-Şərq», «xristian-islam» münasibətləri məsələsi, onlar arasındakı qarşılıqlı faydalanma, dialoq və eyni zamanda ziddiyyətlər və qarşıdurmalar məsələsinin qiymətləndirilməsi - Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində də xüsusi yer tutmuşdur. Əslində geniş və ayrıca araşdırma tələb edən bu problem Azərbaycan xalqının milli-dini ruhlu, vətənpərvər dünyagörüşlü və elmi təfəkkür tərzli ziyalıların da diqqətindən kənar qalmamışdır. Bu bir tarixi reallıqdır ki, «Qərb-Şərq», «xristian-islam» münasibətləri məsələsi hələ orta əsrin və sonrakı tarixi dövrlərin ilkin çağlarından başlayaraq xalqımızın qabaqcıl elm adamlarının və ictimai fikir nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında, tarixi yazılarında, fəlsəfi-sosioloji təlimlərində öz əksini tapmışdır.

Xalqımızın çoxəsrlik ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində bu inkarolunmaz reallıqları təsdiq edən faktlar az olmamışdır. Biz burada öləri də olsa, Avropanın milli-mənəvi dəyərlərinə, elminə, mədəniyyət və sivilizasiyasına hörmətlə yanaşan və ondan bəhrələnən Azərbaycan alim və müfəkkirlərinin hamısının mövqe və baxışlarından deyil, təkcə bu xalqın müxtəlif tarixi dövrlərdə - Orta əsrlərdə və yeni dövrdə yaşamış, Yaxın və Orta Şərqi islam dinli dövlətlərinin ictimai fikrinə və fəlsəfəsinə güclü ideya təsiri göstərən Nizami Gəncəvi (1141-1209) və Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) kimi iki böyük tarixi dühalarının və onların bədii və elmi-fəlsəfi yaradıcılıqlarının ideya mənbəyində mühüm yer tutan Qərbin fəlsəfi fikrinin bəzi cəhətlərini xatırlayıb yada salacağıq. Azərbaycanın fikir xəzinəsinin və təfəkkür tərzinin zirvəsində dayanan, xalqımızın mədəniyyətinin «qızıl əsrini» yaradan, ona nüfuz və əbədilik ucalıq gətirən böyük Nizami Gəncəvi Orta əsrlərdə «Ədalətli cəmiyyət»,

çilik - dinlər və dövlətlər arasındakı qarşıdurmaları daha da kəskinləşdirərək qarşısalınmaz təhlükəyə çevirdi.

Lakin bu separatizm və ekstremizmin təkcə Qərbe və xristianlığa qarşı çıxmasını təsəvvür etsək, yanılmış olanıq. Əksinə, özünün məram, məqsəd və ideyası baxımından bütün başqa dinlərə də xas olan separatizm və ekstremizm ikili mövqe və xarakterə malik olub, bir sıra hallarda həm Qərbdəki, həm də Şərqdəki ictimai-siyasi quruluşlara qarşı çıxır, daxili dini-mənəvi sabitliyi pozmağa xidmət edir. Xalqların ictimai-siyasi həyatında buna aid misallar az deyildir. Bunun üçün elə son zamanlar postsovet məkanındakı suveren müsəlman dövlətlərində və Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının yığcam məskunlaşdıqları ərazilərdə dövlətdaxili sabitliyi pozan dini-siyasi separatizm və ekstremizm əməllərini yada salmaq bəs edər. Burada xarici və daxili təxribatçıların «islam» pərdəsi altında apardıqları dini-siyasi ideologiyanın təbliğatı sayəsində islam dinli dövlət daxilində dağıdıcı əməllər törədilir, daxili sabitlik pozulur, xalqlar arasında qarşıdurma vəziyyəti yaranır. Bu, separatizmin və ekstremizmin daha təhlükəli formasıdır.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin separatizm və ekstremizmi təkcə Şərqə və islama xas olan əməl və hadisə hesab etmək doğru olmazdı. Bu, bütün başqa dinlərin geniş yayıldığı ölkələrdə də və çox vaxt dinlərin yaxından iştirakı ilə baş verən və həyata keçirilən reallıqlardır. Vəzifə - Qərbdə də, Şərqdə də, xristian dünyasında da, islam dünyasında da bu dini-siyasi belaya qarşı çıxmaqdan və ona qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

«Ədalətli hökmdar», «elmi fəzilət» fəlsəfəsini və «Sosial ədalət» təlimini formalaşdırarkən - Platon, Aristotel, Sokrat kimi qədim yunan filosoflarının təlimlərinə, Ptolomey və Evklid kimi dövrünün görkəmli alimlərinin əsərlərinə və dünya fəthi Makedoniyalı İskəndər kimi tarixi şəxsiyyətlərin dövlətçilik prinsip və ənənələrinə əsaslanmışdır. Heç şübhəsiz, belə bir zəngin mənəvi irsədən və tarixi ideya çarlarından bəhrələnmə Nizamiyə «məntiqi, fəlsəfəni, tarixi, astronomiyani, coğrafiyanı, musiqişünaslığı, rəssamlığı və bir sıra başqa elmləri dərindən mənimsəməkdə» daha çox yardımçı olmuşdur.¹

Eyni yolla da elə Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və maarifçi-filosofu M.F.Axundov getmişdir. Qərbin ictimai fikri, elmi və fəlsəfəsi ona da yad və yabançı olmamış və o da ümumbəşəri mövqeli «qorbçilik» ideyası tərəfdarı olmuşdur.

Azərbaycanın ictimai fikrinin, maarifçilik ideyasının və bütövlükdə fəlsəfə tarixinin cəfəkeşi, professor Ənvər Əhmədov demişkən, M.F.Axundov da özünün dərin və geniş əhatəli dünyagörüşünü və fəlsəfi təlimini formalaşdırarkən Homer, Ksenofan, Sokrat, Platon, Aristotel, Qalen və Hippokrat kimi alimlərin elmi-fəlsəfi təlimlərindən bəhrələnmiş, onların baxış və mövqeləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Özünün elmi nüfuzu və şəriyyəti ilə seçilən filosof həmkarımızın fikrinə, möhür M.F.Axundov, Makedoniyalı İskəndər, Birinci Pyotr, Böyük Fridrix, Birinci Napoleon kimi tarixi düha və şəxsiyyətlərinin həyatı və fəaliyyəti ilə, Petrarka, Spinoza, Volter, Monteskye, Russo, Yum, Bentama, Renan və Holbax kimi dövrünün böyük filosof, din tarixçiləri və mütəfəkkirlərinin əsərlərini öyrənmiş və təlimlərindən bəhrələnmiş, onların bir çoxlarının əsərləri mütəfəkkirin stolüstü kitabı olmuşdur.²

Eyni zamanda, Azərbaycanın bir çox mütəfəkkir və ictimai-siyasi xadimləri də Qorb-Şorq və xristian-islam maddi-mənəvi dəyərlərinin, mədəniyyətin və sivilizasiyalarının yaxınlığı və onlar arasındakı qarşılıqlı faydalanma ideyasını sonrakı tarixlərdə də təbliğ etmişlər.

Bizim mənəvi haqqımız vardır ki, Qorb-Şorq münasibətlərində tutduqları ortaqlıq və qarşılıqlı bəhrələnmə mövqeyinə görə, buraya həm də xalqımızın Qərbdən öyrəndən və həm də Qərbi öyrədən, təbliğ edən Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Kazım bəy (1802-1870), Seyid Cəmaləddin Əfqani (1839-1897), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907) və s. kimi dahi şəxsiyyətləri də əlavə edək.

Bu realıq bir sıra tarixi-coğrafi şərait və proseslərlə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə nəzər salsaq görürük ki, doğrudan da, bu xalqın məskunlaşdığı tarixi ərazilər özünün coğrafi-strateji mövqeyinə və zəngin təbii sərvətlərinə görə hələ eramızdan əvvəllərdən

başlayaraq adları tarixə yaxşı bəlli olan və bir-birini əvəz edən Qorb dövlətlərinin maraq dairəsində olmuş, onların qəsbkarlıq yürüşlərinə məruz qalmışlar. Lakin həmin Azərbaycan torpaqları, sonrakı tarixi dövrlərdə Şorqin özünün bir sıra təcavüzkar dövlətləri - xüsusilə də ərəblər tərəfindən işğal olunaraq islamlaşdırılmışlar. Azərbaycana qarşı həm Qorb, həm də Şorq münasibətləri sonrakı dövrlərdə də bu istiqamətdə, bu məram və məqsədlə davam etdirilmişdir.

«Qorb-Şorq», «xristian-islam» münasibətləri, Qərbin iri və hegemon dövlətlərinin Şorqə, müsəlman dünyasına qarşı «maraqları» XVIII-XIX əsrlərdə daha da artmış və iqtisadi-siyasi xarakter almışdı. Şorq ölkələrinin zəngin təbii sərvətlərə, ulu tarixli mədəniyyət və sivilizasiyaya, hərbi-strateji və geosiyasi mövqeyə malik olması Qərbin bu regiona olan iqtisadi-siyasi maraqlarını daha da artırirdi. Sadalanan amillər Qərbin buralarda hakim kəsilməsi və müstəmləkəçilik siyasəti aparması üçün çox əlverişli zəmin yaratmışdı. Şorqda öz hegemonluğunu həyata keçirib bərqərar olmaq üçün Qərbin iri dövlətlərinin özləri arasında da hərbi-strateji qarşıdurmalar və savaqlar baş vermişdi. Onlardan bəziləri daha çox siyasiləşdirilmiş üsullardan istifadə edərək, özünü Şorqin, islamın və müsəlmanların «dostu», dini-mənəvi dəyərlərinin və sivilizasiyalarının «müdafiəçiləri» kimi təqdim etmiş, başqaları - bu «dostluğu» və «qayğı» gözələri götürməyənlər isə ona qarşı çıxmışdılar. Bir sözlə, Qorb dövlətləri arasında müsəlman dünyası uğrunda mübarizə bu dövrdə geniş vüsət almışdı.

Bu fikri təsdiq edən tarixi faktlar çoxdur. Təkcə - Orta əsrin ilkin çağlarından yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş Avropa dövlətlərinin Şorq ölkələrinə maraqlarının artmasını, onların ticarətçi missioner karvanlarının və «səyahətçi»lərinin Avropadan Azərbaycan vasitəsilə Şorqə axınlarını, həmçinin tarixə «İpək yolu» kimi daxil olan iqtisadi-siyasi, maddi-mənəvi mövqə və strateji maraqlarını da xatırlatmaq kifayətdir.

Bu aldadıcı «qayğılar» da Azərbaycan xalqının böyük tarixi şəxsiyyətlərini, ictimai-siyasi xadimlərini və mütəfəkkirlərini daim narahat etmiş, onları düşündürmüşdür. Belə düşüncə torzlu və mübariz əhval-ruhiyyəli Azərbaycan ziyahlarının sayı tükənməzdir. Lakin biz burada islam dinli Şorq xalqlarının milli-dini dəyərlərinin saflığının qorunmasında, xalqın mübarizlik və inqilablaşdırıcı siyasi şüurunun oyanışında müstəsna rolunu onların heç də hamısından söhbət açmaq fikrində deyilik. Biz burada yalnız, bu məsələyə aid böyük tarixi irs qoyub getmiş Nəriman Nərimanov, Əhməd bəy Ağaoğlu və Həsən Vəzirov kimi milli təfəkkür torzlu, demokratik dünyagörüşlü və vətənpərvor məsləklili ictimai-siyasi xadim və maarifçi şəxsiyyətlərin «Qorb-Şorq» və «xristian-islam» ziddiyyət və qarşıdurmaları ilə bağlı bəzi baxış və mülahizələrini qısaca nəzərdən keçirəcəyik.

¹ Bax: Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XX əsrdək), I cild, B., 1994, s.319.

² Daha ətraflı bax: М.Ф.Ахундов. Избранные философские произведения. Б., 1982, с.4-28.

Elə isə adını «İslamsünas» və «Şərqşünas» qoyan, qeyri-müsəlman dini məsləklə A.Krımskinin (1871-1942) Şərq ictimai fikrinə, dininə və mənəvi dəyərləri tarixinə qərəzli münasibəti və açıq düşmən mövqeyi ilə tanış olan, Qərb dünyasına, onun dini-mənəvi dəyərlərinin dünənki və bugünkü tarixinə yaxşı bələd olan, Parisdəki «Kollec de Frans»da və Siyasi Biliklər Məktəbində təhsil alan, 750 illik tarixi keçmiş olan dünya şöhrətli Sorbonna universitetinin ilahiyat fakültəsini bitirən və Hüquq Məktəbindəki elm adamlarından dərin bilik alıb siyasətçi, hüquqşünas, ilahiyatçı, filosof, sosioloq və ictimai-siyasi xadim kimi tanınan Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) baxışlarına nəzər salaıq.

Məhz Ağaoğlu, Azərbaycan ictimai fikrinin elə nadir tarixi şəxsiyyətlərindən və mütəfəkkir dühalarından olmuşdur ki, onu yaxından tanıyan və onunla dostluq edən böyük türk oğlu Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) onun şəxsiyyəti haqqında qürur hissilə: «Belə qafa ancaq türkdə ola bilər» - demişdir; uzun illər qütbətdə mühacir həyatı yaşayan «Əhməd xoca» (professor Əhməd Cəfər oğlu Gəncəli (1899-1975) isə Ağaoğlunun anadan «kişi kimi doğulduğunu, kişi kimi də öldüyünü» bəyan etmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunu milli ideologiya və «türkçülüyün öndərlərindən biri» hesab edənlər də, onun «Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu» (M.Ə.Rəsulzadə) olduğunu söyləyənlər də ona verdikləri qiymətlərində yanılmamışlar. Əsla yanılmamışlar!

Şərq-Qərb münasibətlərinin dini-siyasi və ideoloji tərəflərini təhlil edib araşdıran Ağaoğlu hələ 1900-cü ildə Qərb-Şərq münasibətləri məsələsini qiymətləndirməkdə mühüm rol oynayan «Panislamizm, onun xarakteri və istiqaməti» və 1902-ci ildə isə «Şərq Qərbə necə təsir edir?» kimi tarixi gerçəkliyə əsaslanan, bu münasibətlərin Şərq xalqlarının həyatındakı roluna həsr olunan əsərlərini yazmış, baş verən dini-millətçi, ictimai-siyasi proseslərin tarixi, ideoloji və siyasi baxımdan qiymətini vermişdir.

Ağaoğlunun Azərbaycan xalqının milli-mənəvi və dini dəyərlərinin, siyasi şüurunun və təfəkkür tərzinin oyanışı və dirçəlişi yolundakı tarixi xidmətləri haqqında ictimai-siyasi fikrin qabaqcıl nümayəndələri də obyektiv və realhəqləri tam əks etdirən dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan, burada, ilk növbədə, M.Ə.Rəsulzadənin (1884-1955) Ağaoğlunun Azərbaycan xalqının milli-dini və siyasi şüurunun formalaşması və dirçəlişində oynadığı şəxsi rol haqqındakı fikir və baxışları yada düşür. Baxın, «O zaman ki qızğın illərdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkat və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində durmamışdır»¹ - deyəndə, Rəsulzadə nə qədər haqlı idi. Şübhəsiz, bu dəyərli fikirlər

lər də Ağaoğlunun kimliyindən və onun xalq qarşısındakı tarixi xidmətlərindən xəbər verir.

Başqa bir cəhət də bəhrətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik. Biz burada Ə.Ağaoğlunun bütövlükdə «Qərb-Şərq», «xristian-islam» münasibətləri məsələsi haqqında fikirlər söylədiyi geniş əhatəli əsərlərinin hər biri üzərində dayanmaq fikrində deyilik.² Biz təkcə, A.Krımskinin müsəlman xalqlarına, onların ulu tarixli keçmişinə və gələcəyinə, dini-mənəvi dəyərlərinə qarşı çıxan, bu tarixi saxtalaşdırıb təhrif edən bir əsəri haqqında Ağaoğlunun söylədiyi fikirləri yada salacağıq.

Bu qərəzli fikirlər və təhriflərlə dolu əsərin adı - «Müsəlmançılıq və onun gələcəyi»dir.

Baxın, hələ XX əsrin əvvəllərində Avropanın elm və mədəniyyət ocaqlarında təhsil alan - Əhməd Ağaoğlu özü demişkən, hətta «yeniyetmə» və «yetkinləşməmiş» bəzi Azərbaycan «ziyalıları» və «publisistləri» islama, onun tarixi yaradıcısı və baş ideoloqu Məhəmməd peyğəmbərə, bütövlükdə isə müsəlman dünyasına qarşı xristianlığın və onun «İslamsünas» ideoloqlarının açıq qərəzli və düşmən mövqələrinə necə münasibət bildirmiş, necə cavab vermişdir.

Gənc Ağaoğlu, hələ 1899-cü ildə A.Krımskinin yenidən çapdan çıxan «Müsəlmançılıq və onun gələcəyi» adlı əsəri ilə tanış olan kimi «Kaspi» qəzetində bu yabançı antiislam baxışlara tutarlı cavab verən məqalə ilə çıxış etmişdi. O, yazırdı: «Biz - gələcək «ziyalılar» və «publisistlər» yeniyetmə olanda bizim hələ yetkinləşməmiş ağılınız və qəlbimizlə «Məhəmmədə», «Səlib yürüşlərinə», «Fələstinə» həsr edilmiş kitabların səhifələrindən və sərlövhələrindən saçılan zəhəri aqgözlüklə udur və «basurmanların xristianlara verdiyi işğəncələrə görə» izzətə çökürdük. Bu zəhər hələ uzun müddət bizim gözümlü qapayacaq, hisslərimizi təhqir edəcəkdir. Bu zəhər hələ neçə-neçə nəsə təsir edəcəkdir».³

Böyük maarifçi-filosof və ictimai-siyasi xadim Ağaoğlu, Krımskinin əsərlərində müsəlman xalqlarına və onların «gələcək talelərinə» qərəzli münasibət məsələsini də diqqətdən qaçırmamışdı: «Bu cür sərlövhəli kitab çox şirnikləndirici olur: siz həmin kitabda islamın əsasları, onun vaxtilə bəşəriyyətin taleyində oynadığı rol və müasir həyata münasibəti barədə çoxsaylı sualların cavabını tapacağınızı gözləyirsiniz... Möhtərəm alim bu işə girişməyə qarşısına nəyin bahasına olursa olsun, «müsəlmançılıq və onun gələcəyi barədə» məlum nəticələrə gəlmək kimi qərəzli bir məqsəd qoymuşdur».³

¹ Bu haqda daha ətraflı bax: Şahnəzər Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. B., 1998.

² «Günay» qəzeti, 15-19.03.2003.

³ «Günay» qəzeti, 15-19.03.2003.

¹ Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. B., 2000, s.293.

Homin Ağaoğlu xristian Avropasının İslama və müsəlmanlara, bu dinin yaradıcısına və müqəddəs kitabına qarşı hakim ideologiyasının açıq düşmən mövqeyinə qarşı çıxmanın yolunu da ürək yanığı ilə göstərərək yazırdı: «Həqiqi islam, həqiqi müsəlman - təhsilsiz və maarifsiz təsəvvürə gətirilə bilməz, nadanlıq və islam anlayışları bir araya sığışmır», «bizim nicat yolumuz elə özümüzün ayılmağımızdır, qərozli ideyalardan və hisslərdən əl çəkməkdir. Nicat yolumuz yalnız bundadır. Doğrudan da ayılmaq vaxtı yetişib».¹

İslam dinli Şərqi xalqlarının keçdiyi tarixi yola yaxşı bələd olan Ağaoğlu, hələ o zamanlar tam əminliklə bəyan edirdi: Əgər bütün müsəlman dünyası xalqları özlərinin «nicat» yolunu xalqın «oyanışında» görürsə, o zaman «biz, Şərqi millətləri, bütün varlığımızla... Şərqi namını onun vücuduna gəlməsinə xidmət etməliyik... İslam Şərqi... bütün Asiyayı, Afrikayı öz arxasınca dartaraq, bütün Qərbi də onun qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcəkdir».²

XIX əsrdə Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrikanın, çar Rusiyasının müsəlmanlar yaşayan ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında, fəlsəfəsində və ideologiyasında, xalqların milli-dini dirçəlişində, milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan panislamizm və islamçılıq ideologiyası və siyasətinin rolundan Azərbaycanın qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalıları və ictimai-siyasi xadimləri də bəhs etmişlər. XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Qərb dövlətlərinin açıq müstəmləkəçilik və təcavüzkarlıq siyasətinə qarşı çıxmaq üçün islam dinli Şərqi xalqları tərəfindən istifadə edilən və mübarizə silahına çevrilən, islam dini prinsipləri əsasında yaradılan panislamizm dini-siyasi ideologiyasının xarakteri və ideya-siyasi istiqamətləri haqqında Azərbaycanın mütəfəkkir oğlu Əhməd Ağaoğlu da maraqlı mövqe və baxışlara malik olmuşdur. Belə ki, Ağaoğlu, özünün dini-siyasi və fəlsəfi təlimində Yaxın və Orta Şərqi, və habelə, bütün müsəlman dünyasının Qərbin iqtisadi-siyasi və ideoloji təzyiqi təsirindən xilas yolunu və xalqın istiqalətini - dini-millətlik və hemroylikdə görürdü. Lakin bu birlik və hemroylik də - ancaq islam dini vasitəsilə və bu dinin əsasında yaradılan - Ağaoğlunun özünün dediyi kimi, «Asiyayı və Afrikayı öz arxasınca apararaq» bilən panislamizm və pantürkizm dini-siyasi ideologiyasının birləşdirici və səfərbəredici köməyi ilə həyata keçirilə bilərdi. Bu dini-siyasi təlimin ətrafında islam Şərqi qərozli mübarizə baxışlı ideoloqları və siyasətçiləri birləşmişdir.

Bu baxımdan dövrün tanınmış ictimai xadimi, filosofu və sosioloqu Əhməd Ağaoğlunun mövqeyi daha maraqlıdır. Qərb ictimai mühitində yaşayan, bu mühitin şərqşünas filosofları və ictimai-siyasi xadimləri ilə

yaxından tanış olan, dünyabaxışları buralarda formalaşan bir ictimai-siyasi xadim kimi Ağaoğlu, Qərb ictimai xadimlərinin islam-müsəlman elmi dünyagörüşünə, sivilizasiyasına, dini-siyasi təlimlərinə qarşı qərozli və düşmən mövqelərinə öz kəskin münasibətini bildirmişdir.

Belə ki, Qərbin ictimai-siyasi fikrində və siyasət aləmində panislamizmə qarşı açıq tənqidlər baş qaldıran zaman həmin Ağaoğlu 1900-cü ildə özünün redaktor olduğu «Kaspi» qəzetində «Panislamizm, onun xarakteri və istiqamətləri» adlı silsilə məqalələrlə çıxış etmiş və bu ideologiyaya qarşı qərozli və açıq düşmən mövqedə duranlara tutarlı cavab vermişdir.

Qərbin hegemon dövlətlərinin Şərqdəki müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxan və mübarizə forması olan panislamizm dini ideologiyasının mahiyyətini açan Ağaoğlu yazmışdır: «Panislamizm özünün daxili məzmununa görə əslində geriyyətdir, amma köhnəlik girdabında qapanıb qalmağa deyildir. Bu geriyyətdən daha inamla, daha böyük qüvvətlə irəliyə atılmaq üçün vasitədir»; lakin «keçmişə qayıtmaq tələb edən panislamizm eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və bərdəfəlik dəyişdirilməsini təkid edir. Bu, bir vaxtlar müsəlmanlara məxsus olan iqtisadi, siyasi və mədəni nailiyyətlərin qaytarılmasına təkid idi. Bir sözlə, Avropa düşüncə tərzi ilə yeni müsəlman meyli arasında panislamizm və avropalaşmaq anlayışı sinonim xarakteri kəsb etmişdir».³

Hələ bunlar da hamısı deyildir. Diqqət yetirin Əhməd Ağaoğlunun XX əsrin əvvəllərində (1905-1908) özünün redaktor olduğu «İrşad» qəzetinin səhifələrində çap etdiyi «Qəzetimizin məslək yolu» adlı məqaləsinə. Qərbin qeyri-müsəlmanlarından fərqli olaraq, Ağaoğlu bu məqalədə məhz Şərqi islam dinli müsəlman xalqlarının daha hüquqsuz və ağır iqtisadi-siyasi vəziyyətdə yaşamalarının real mənzərəsini yaradır. Onun gəldiyi qənaət bundan ibarətdir: «Başqa xalqlar irəli getdiyi halda, tərəqqi yolunda əlçatmaz dərəcədə bizdən aralandığı bir zamanda, biz müsəlmanlar uzun sürən yuxudan min ildən bəri başımıza, dilimizə, ağızımıza, əqibimizə, qəlbimizə, xəyalımıza və fikrimizə döyülən şillə və yumruqlar sayəsində şimdiki baş qalxıb, yoldaşları getmiş görüb, özümüzü... səhrada tək-tənha görüb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: nə çox yatmışıq. Qəzetimizdə yuxuya qalib yatmağımızın səbəbini bəyan edəcəm, millətimizi qəflət yuxusundan oyadıb karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyik».⁴

Bu baxımdan, böyük mütəfəkkirin gəldiyi qənaət də ibrotamizmdir: doğrudan da, əgər islam dinli xalqlara «nicat» verə biləcəm bu «oyanış» baş verərsə, islama etiqad edənlərin sayı daha da artarsa və onlar arasında milli-dini və siyasi istiqlal zəfər çalarsa, o zamanlar bu «oyanış» isla-

¹ «Günay» qəzeti, 15-19.03.2003.

² Şahnezer Hüseynov, Əhmədboy Ağaoğlunun dünyagörüşü. B., 1998, s.9-10.

³ Ş. Qurbanov, Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası. B., 1997, s.23.

⁴ Şahnezer Hüseynov, Göstərilən osar, s.7.

ma və müsəlmanlara höqarətlə baxan «Qərbi də öz qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcəkdir». Bax beləcə: neçə yüzilliklərdə Qərbin xristian dünyasının uydurduğu «islam fanatizmi», «islamın dirçəlişi» və «islam təhlükəsi» siyasi doktrinasını kəskin ideyalar mübarizəsi həddinə çatdıran da məhz həmin islamın yeni «oyanışı» realığı olmuşdur. Ağaoğlunun vaxtilə böyük uzanqgörənliklə söylədikləri bu fikirlər dünya müsəlmanlarının sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində də görəkli oldu, öz qiymətini itirmədi.

Bu mütərəqqi ideya və baxışların meydana çıxmasında, ideya-siyasi cəhətdən formalaşmasında, xalqların, millətlərin və dinlərin tarixində dünən və bu gün baş verən ayrı-ayrı mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərə daha doğru və obyektiv qiymət verə bilməsində heç şübhəsiz, Ağaoğlunun təhsil aldığı və yaşadığı Fransa mühitinin, elm və təhsil mərkəzlərinin, orada tanış olduğu və fəlsəfi-sosioloji, dini-millət təlim və baxışlarından dərs aldığı, adları və soyadları bəlli olan mütəfəkkir şəxsiyyətlərin rolu da az olmamışdır.

Yaxşı olar bunları nəzərə alaraq, burada Əhməd Ağaoğlunun Qorb-Şorq, xristian-islam dini-mənəvi dəyərləri arasındakı tarixi münasibətlər – dialoqlar, qarşılıqlı faydalanma və onlar arasındakı ziddiyyətlər və qarşıdurmalar məsələsinə həsr olunmuş başqa bir məqaləsinə nəzər yetirək. Məqalədə uzun tarixi dövr ərzində dünyada ən geniş yayılmış iki din və bu dinlərə sitayiş edən xalqlar və dövlətlər arasında gedən tarixi ittiqat və qarşıdurmaların kökləri və ideya istiqamətlərinin bir çox məqamları araşdırılır və burada baş verən proseslər öz adları ilə adlandırılır.

Ağaoğlu tərəfindən «İslam «fanatizmi» və onun qeyri-müsəlmanlara münasibəti» adlı bu silsilə məqalələr A.Krımskinin «Müsəlmançılıq və onun gələcəyi» adlı əsərində islama və müsəlmanlara qarşı qərəzli mövqeyinə və sayıqlamalarına verdiyi tutarlı cavabdan az sonra, həmin «Kaspi» qəzetində islama qarşı Qərbdə yenə də davam etdirilən «islam fanatizmi» və «islam təhlükəsi» kampaniyasına və ideoloji-siyasi təxribatlara cavab olaraq yazılmışdır. Mütəfəkkirin baxış və mühakimələri burada da tarixi gerçəkliyə əsaslanmışdır. Qərbin, Şorqin, xristianlıq və islamçılığın bəşər elminə, dünyagörüşü və təfəkkürünə, mədəniyyət və sivilizasiyasına vermiş olduğu təhəzzüblərin tarixinə yaxşı bələd olan Əhməd bəy Ağaoğlu - XX əsrin əvvəllərində Qərbin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində, eyni zamanda siyasət aləmində yenidən baş qaldıran və daha geniş formada təbliğ olunan antiislam və antimüsəlman təbliğatı haqqında tarixi reallıqlara əsaslanan fikir və mülahizələr söyləmişdir. Ağaoğlu bütün bunları - tarixi saxtalaşdırıb təhrif etmədən, həqiqətin gözü ilə qiymətləndirmiş və bu da, heç şübhəsiz, mütəfəkkirə müsəlman dünyasında daha çox uğur qazandırmışdır. Bu uğur isə onun xristianlığın və islamçılığın mövcud tarixini olduğu kimi qiymətləndirməsindən ibarət olmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tarixi Qorb-Şorq ziddiyyətləri məsələsi, xristian-islam qarşıdurması, bizim zamanəmizdəki sivilizasiyaların toqquşması və bu münasibətlər zəminində meydana çıxan, ideoloji-siyasi gücə malik olan «islamın dirçəlişi» və «islam təhlükəsi» doktrinası ətrafında ayrı-ayrı millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında baş qaldıran və kəskin ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırılan konfliktlər - Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin Əhməd bəy Ağaoğlu kimi qabaqcıl və mütəfəkkir şəxsiyyətlərinin də diqqət mərkəzindən kənar qalmamışdır. Bu baxımdan, Qorbə və Şorqə, xristian-islam dini dəyərlərinin tarixi keçmişinə və bu gününə, bu coğrafi məkanın və dinlərin yaratmış olduğu elmə, mədəniyyətə, sivilizasiyaya və bunlar arasında baş verən tarixi proseslərə və münasibətlərə yaxşı bələd olan Ağaoğlunun başqa baxış və mülahizələri də maraqlıdır.

Fəlsəfədə və ictimai-siyasi fikir tarixində – islamçılığa, milli-mənəvi dəyərlərdə – türkçülüyə, dünyabaxışları sistemində – elmi prinsiplərə əsaslanan şorqçilik və qorbçilik ideyasının tərəfdarı və təbliğatçısı olan Əhməd bəy Ağaoğlu özünün «İslam «fanatizmi» və onun qeyri-müsəlmanlara münasibəti» adlı məqaləsində əsrin əvvəllərində Qərbin dini, ictimai-siyasi fikrində və siyasət aləmində dərin kök salmış Qorb-Şorq, xristian-islam ziddiyyətləri və qarşıdurmalarının mahiyyətini açıqlayaraq yazmışdır: «Kimdən istəyirsiniz sual edin: islam adı altında nəyi anlayırsınız? – sualına onlar sizə belə cavab verəcəklər: «bu (islam – H.H., T.B.), başqa dinlərin tərəfdarlarını amansızcasına məhv edən od və qılınc təlimidir».

Ağaoğlu, ingilislərin baş keşişinin Böyük Britaniya xristian kilsəsi tərəfindən nəşr olunan «Contemporary Review» («Müasir icmal») səhifələrində dərc olunmuş məqaləsinə istinad edərək yazmışdır: «Xristianlar nəinki təkə müdafiə xarakterli müharibələrin, eyni zamanda amansız hücum xarakterli müharibələrin baş verməsinin mümkünliyünü də qəbul edirdilər». Ağaoğlu eyni prosesin islama da aid olduğunu və baş verdiyini etiraf edir. Bu fikirlərin söyləndiyi və yazıldığı vaxtdan bizi bir əsrdən artıq zaman fasiləsi ayırır. Tarix şahiddir ki, ötən müddətdə xristian qorbçilik Şorqə, islama və bütövlükdə müsəlman dünyasına qarşı müstəmləkəçilik siyasətinə daha çox adət etmiş, onların bu siyasətlərində heç nə dəyişməmişdir. Əksinə, bu ölkələrə, bu dinə, bu dinin yaratmış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə qarşı açıq qərəzkar mövqe və düşmən münasibət - daha da güclənməkdə və daha kəskin şəkildə almaqdadır.

Cox qədim dövrlərdə meydana çıxıb formalaşan Qorb-Şorq ziddiyyətləri, Orta əsrlərin ilkin çağlarında dinlərin meydana çıxdığı vaxtlardan başlanan dinlər arasındakı qarşıdurmalar, dini zəminli dini-siyasi hərəkətlər və müharibələrlə əvəz olunduğu, yeni və ən yeni dövrlərdə mədəniyyət və sivilizasiyaların toqquşması və qarşıdurma forması aldığı və nəhayət, bizim zamanəmizdə «islamın yeni dirçəlişi», «islam təhlükə-

si» və «islam fəlakəti» dini-siyasi və ideoloji mübarizə doktrinasının formalaşdığı bir zamanda - biz bir daha şahid oluruq ki, dinlərarası münasibətlər və qarşıdurmalar məsələsi hələ o zamanlar dövrün böyük ictimai-siyasi xadimi və mütəfəkkiri Ağaoğlu tərəfindən doğru qiymətləndirilmişdir. Belə ki, heç bir subyektivliyə yol vermədən, islam dininin yaradıcısı və baş ideoloqu Məhəmməd peyğəmbərin başqa dinlərə, dini təriqət və cərəyanlara, onların tərəfdar və məsləkdaşlarına münasibəti məsələsinə tam tarixi reallıq müvqeyindən yanaşan Ağaoğlu, yazmışdır: «Məhəmmədin xristianlara münasibəti məsələsi haqqında iki fakt məlumdur. Bir dəfə Məkkədə təqib olunan zaman O, ümidsiz vəziyyətdə qalaraq qədirbilməz vətəninə tamamilə tərk edib qonşu Taif şəhərində məskunlaşmaq qərarına gəlir. Onu burada düşmənçəsinə qarşılamadılar. Əzab-əziyyət çəkən, dərddən taqətdən düşən, uğursuzluqdan sarsıdılan, lağa qoyulan, ələ salınan, daşa basılan Məhəmməd tək-tənha buraya üz tutdu. Susuzluq və yorğunluqdan yolda əzab çəkən Məhəmməd onu təqib edən təhlükədən yaxa qurtarmaq və bir qədər rahatlıq tapmaq üçün özünün qəddar düşmənlərindən birinin bağında daldalanmalı oldu. Yolçunun (səyyahın) Məhəmməd olduğunu bilən bağban öz həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq, onu bu təqiblərdən xilas etdi, fəvvarə yamındakı kölgədə oturtdu, onun qanlı ayaqlarını yudu. Başqa müsəlmanlar üçün bütperəstlər tərəfindən ciddi məhvəlmə təhlükəsi yaranan zamanlar da onlar Həbəşistanın xristian hakimi Nehusun yanında sığınacaq tapmışlar. Belə qaçqınlar içərisində Məhəmmədin öz arvadı, əmisi oğlu Həmzə və sonradan xəlifə olan Osman da olmuşlar.

Lakin Nehus Məhəmmədin məktubunu oxuduqdan və başqa müsəlmanlar vasitəsilə onun dini ilə tanış olduqdan sonra: «Həqiqətən də, bu ki, elə bizim dinimizdir» - demişdir və sonra isə qəti şəkildə bəyan etmişdir: O «həqiqi dinə-məzhəbə etiqad edənləri» bütperəstlərin ölünə verməyəcəkdir. Həm də, o zamanlar İrənla Bizans arasında müharibə gərdirdi. Bu döyüşdə İrən qalib gəldi. Bu qələbə haqqında xəbər Məkkəyə çatdı. Bütperəstlər: «Bunlar bütperəst Allahın Məhəmmədin Allahının və xristianların üzərində qələbəsidir» - deyərək ucadan səsləndilər. Məhəmməd isə: «Çox da sevinib-şadlanmayın» cavabını verdi - «Bu - hər şeydən tez tərəfindən öz xalqına nazil olunmuşdur. Həqiqi məzhəb sahibləri uca bir zamanda qalib gələcəklər». Və, həqiqətən də, tezliklə İrən üzərində qələbə haqqında yeni xəbər gəldi və əlbəttə, müsəlmanlar öz növbəsində çox sevindilər».¹

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi və mütəfəkkiri Əhməd Ağaoğlu - Məhəmmədə qarşı, onun özünün də mənsub olduğu bütperəst Qüreyş qəbiləsi tərəfindən ilk dövrlərdə tətbiq olunan təzyiqlər, onun qarşısında yaradılan maneə və çətinliklər, başqa dinlərin daşıyıcısı və

ideya havadarları ilə onun münasibətləri haqqında hələ bir əsr bundan əvvəl çox qiymətli fikirlər söyləmişdi. Bu gün isə biz, məsələyə eyni mövqə və baxışdan yanaşma nümunələrinə çoxcildlik «Bəşər tarixi» kitablarında da rast gəlirik.

«Bəşər tarixi» kitabının tərtibçiləri dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların və müxtəlif dini rəhbərlərin öz aralarındakı ikili münasibətdən, onların bir-birindən qarşılıqlı şəkildə faydalanması məsələsindən bəhs edərək yazırlar: «Ərəbistanda qanlı qisasçılıq və qəbilə müharibələri hökm sürürdü və gənc Məhəmməd baş alıb gedən bu müharibələrə nifrət edirdi. Məhəmməd mağarada (kahada) namaz qılarkən Allahdan vəhy gəldi ki, o, Yer üzündə Allahın peyğəmbəri təyin olunur. Bu müraciət-xəbəri onun özünün mənsub olduğu Qüreyşlər qəbiləsinin üzvləri nəinki şadlıqla qəbul etdilər, əksinə, onlar bütperəst olduqlarına görə bu xəbəri hiddət və qəzəblə qarşıladılar... Öz vətəninə ona qarşı başlanan təqiblərdən ehtiyat edən Məhəmməd xeyli vaxt Həbəşistanda gizlənməli oldu. Orada onu rəğbətə qarşıladılar. Məhəmmədin təliminin xristianlığa və İudaizmə yaxınlığı bu din tərəfdarlarının xeyli hissəsini özünə yaxınlaşdırdı. Məhəmmədə qarşı başlanan güclü təzyiqlərə görə o, 24 sentyabr 622-ci ildə öz həmfikir tərəfdarları ilə Məkkədən Mədinəyə çəkilməli oldu. Məkkə ilə Mədinə arasında baş verən çoxsaylı toqquşmalardan sonra Məhəmmədin tərəfdarları olan müsəlmanlar Məkkəni tutdular və İslamın yaranma tarixi də həmin vaxtdan başlanır. Tarixdə ilk dəfə olaraq, Ərəb qəbilələri onlara ümumi ideologiya və güc verən yeni dini - İslamı qəbul edib birləşdilər və elə o vaxtdan dünya tarixini dəyişməyə başladılar. Neçə-neçə əsrlər arxada qaldı, çox-çox xalqların mədəniyyəti və sivilizasiyası ilə qurulan münasibətlər sayəsində İslam incəsənəti, İslam memarlığı, İslam ədəbiyyatı meydana çıxdı, inkişaf etdi... İslam Hindistan və Çindən başlayaraq Atlantik okeanına qədər olan ərazilərdə bütün dünyanı dəyişdirdi».¹

Tarixi reallıqlar göz qabağındadır. Doğrudan da, İslam dininin tarixi ilə bağlı bu baxış və mülahizələr - İslamın müstəqil bir din kimi yaranması, formalaşması, böyük coğrafi-İnzibati ərazini əhatə etməsi, çoxmilyonlarla tərəfdar qazanması, dünya dininə çevrilməsi və nəhayət, özünün dərin tarixi köklü sivilizasiyasını yaratması tarixini doğru əks etdirir.

Bəşər elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyasının beşiklərindən sayılan Fransanın ictimai-siyasi mühitində yaşayan, bu ölkənin Barbye de Meynar, Ernest Renan və Ceyms Darmsteter kimi böyük alim və tarixi şəxsiyyətlərindən dərs alan, «dinin sosiologiyası» təlimini əsaslandırılan Emil Dürkheim (1858-1917) kimi tanınmış filosof və sosioloqun dünyabaxışları ilə tanış olan Ağaoğlu İslamın ikili müvqeyindən danışarkən qeyd edir

¹ «Каспий», №№ 16, 69, 71, 1902 год.

¹ «История человечества», Т. III, М., 2003, с. 144-145.

ki, «Ərəblərin fiziki və zehni qüvvələri tükənib süquta varanda, bu irq cılızlaşmağa başlayanda, islam - primitivlikdə və mübarizlikdə ərəblərdən heç də geri qalmayan türklərin və tatarların əlinə keçdi. Onlar da öz növbəsində islamı özlərinin istədikləri kimi dəyişdirdilər. Qorbdən onlara qarşı heç də onlardan az mübariz olmayan ingilis və german tayfaları yürüş etdi və bu iki irq bir-birinə qarşı uzun sürən, bəzən çox geniş miqyaslı mübarizəyə başlayaraq hər biri digər tərəfin ona düşmən kösil-diyini, ona münasibətdə amansızlığını «yəqin etdi» və bu «yəqinliyi» on-ların dinlərinə də şamil etdi. Beləliklə, islamın həqiqi ruhu barədə, onun başqa dinlərin davamçılarına münasibəti barədə mühakimə yürütmək üçün ilk növbədə islamın iki ilkin mənbəyinə - Məhəmmədin həyatının Məkkə dövrünə və Qurana müraciət etmək lazımdır» - deyirdi. Və çox doğru deyirdi, çünki, Şərq-Qərb, xristian-islam münasibətləri Məhəmməd peyğəmbərin özü və onun yaratmış olduğu Quran haqqında döşən və bu gün Qorbdə geniş təbliğ olunan qərəzli fikirlərdə özünə yer almamışdır. Şərq-Qərb, xristian-islam dini-mənəvi dəyərlərinə, onlar arasındakı müxtəlif ideya istiqamətli münasibət və baxışlara yaxşı bələd olan böyük filosof-mütəfəkkir belə də edir və bu məsələ haqqında Məhəmməd peyğəmbərin özünün baxışlarına və onun yaratmış olduğu Qurana müraciət edir.

Uzun tarixi dövr ərzində cərəyan edən müsəlman-xristian münasibətləri və qarşıdurması ilə əlaqədar, Əhməd Ağaoğlunun hələ XX əsrin lap əvvəllərində söyləmiş olduğu maraqlı bir mülahizəni də xatırlatmaq yerinə düşər. Mütəfəkkir yazırdı: «Tərəfdarlarına nümunə olmaq üçün Məhəmməd özü xristian Mariya ilə evlənmişdi, özünün tərəfdarı və ardıcılarını isə xristian və yəhudilərlə evləndirirdi! Belə ki, üçüncü xəlifə - Osman və Təlbə xristian qadınla, Həfse isə yəhudi qadınla evlənmişlər».¹

Şübhəsiz, bu aktı və belə bir mövqeyi, biz, bir çox xalqların ictimai-siyasi fikir tarixində uzun zaman qorur tutan və geniş təbliğ olunan «beynəlmilətlilik», «həmrəylik» və «milli birlik» təlimi ilə müqayisə etmək, eyniləşdirmək fikrindən çox uzağıq.

Yaxşı olar, Məhəmməd peyğəmbərin həyat tərzi, məqsəd və əqidə prinsipləri, qarşıtlıq itilafda onun qalib gəldiyi düşmənlərinə, qeyri-islami irq və millətlərə münasibəti haqqında Rukayya Maksudun yada saldığı baxışlarına da diqqət yetirək. Xanım Rukayya Məhəmməd peyğəmbərin şəxsi həyatına, onun yaratmış olduğu islama, bu dinin keçmişinə və bugününə həsr olunmuş «İslam» kitabında yazır: «Xədicənin ölümündən sonra O, (Məhəmməd peyğəmbər - H.H., T.B.) özünə sevimli ərleri ölmüş 12 dul qadın almışdır. Onların üçü Məhəmmədin qar-

şıtlıq döyüşdə qalib gəldiyi güclü-qüdrətli düşmənlərinin qızları idi. Qadınların ikisi yəhudi, biri isə xristian idi».²

Lakin inkar olunmaz realıq ondan ibarətdir ki, əgər Məhəmməd peyğəmbər, bir şəxsiyyət kimi, bir tərəfdən öz düşmənlərinə qarşı açıq qisasçılıq mövqeyində durmuşdusa, digər tərəfdən, milli ayrışkıllıq zəminli ədavətin və milli-dini fərqlərin o qədər də tərəfdarı olmamışdır. Belə olmasa, Məhəmməd peyğəmbər və onun ideya havadarları yəhudi və xristian milli-dini mənşəli qadınlarla ailə-nigah münasibətləri yaratmazdı.³

Əhməd bəy Ağaoğlunun istinad etdiyimiz «İslam «fanatizmi» və onun qeyri-müsəlmanlara münasibəti» adlı məqaləsinin də əsas mahiyyətini, məram və məqsədini - islam-xristian münasibətləri və bu münasibətlər ətrafında Qərb dünyagörüşü sistemində və təfəkkür torzində uzaq tarixi keçmişlərdən formalaşdırılan və qərəzli təlim kimi geniş təbliğ olunan «islam fanatizmi», «islam təhlükəsi», «qılınca və od-alova» əsaslanan «islam təcavüzkarlığı» və islam dininin yaradıcısının qeyri-müsəlmanlara qarşı münasibəti məsələləri təşkil edir.

Müəllifin fikrincə, xristian məsləkli Qorbin ictimai fikrində, fəlsəfə, sosiologiya və siyasət ələmində «islam təhlükəsi» doktrinası və onunla bağlı qərəzkar ideya və təlimlər artıq çoxdan formalaşmış, ideya-siyasi gücə və ideoloji təsirə malik olmağa başlamışdı. O, yazırdı: «Cəmiyyətdə, xüsusilə də onun orta təbəqələrində islamın barışmaz fanatizmi barədə qəti fikir yaranmışdır. Hamı əmindir ki, islam yalnız müstəsnalıq hissələrini, başqa dinlərə etiqad bəsləyənlərə qarşı düşmənçilik əhval-ruhiyyəsini aşlayır. İstənilən adamdan soruşsanız ki, o, islam dedikdə nə başa düşür, cavabı belə olacaqdır: bu, qılınca və od-alov, başqa dini təlimlərin ardıcılarının amansızcasına qırılması haqqında təlimdir!».

Ümumi vulqar təfəkkürə görə isə, əgər hər hansı bir şəxs müsəlmandırsa o, hökmən hansısa bir avtomata, bütün başqa ələmə qarşı yalnız monfi, düşmənçilik hissələri ilə yaşayan hissiyatsız bir varlığa çevrilir; bu varlıq öz dininin ona təqin etdiyi məhdud çərçivədən çıxmağa, başqalarının ideyalarına, hissələrinə, həyata, elmə, incəsənətə və maarifə hörmətlə yanaşmağa qadir deyildir. Bir sözlə, o, bütün bəşəriyyətə yabançı və düşmən kösilmiş fani dünyada yaşayır».³

Tarixi reallıqlar sübut edir ki, hələ o zaman Ağaoğlunun diqqətini cəlb etdiyi məsələlər - islam dini və onun yaratmış olduğu dəyərlər haqqında Qərb ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində formalaşmış qərəzli baxış və mövqelər, bizim zamanımızda da daha geniş və açıq düşmənçilik formasında təbliğ olunur.

¹ Рухайя Максуд. Ислам. М., 2001, с.26.

² Вак: Ахмед бек Агаев. Об исламе без фанатизма. «Новое время», № 6/1991.

³ «Kacmif», №№ 16, 69, 71, 1902 год.

¹ «Kacmif», №№ 16, 69, 71, 1902 r.

Ağaoğlu tarixi keçmişin reallıqlarına əsaslanaraq, islama qədərki dövrlərdə ərəb ölkələrinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatındakı ağır iqtisadi-siyasi vəziyyəti, acınacaqlı şəraiti xatırlayır. Onun nəzərincə, islama qədərki ərəb ölkələri həqiqətən də «Allahın yaddan çıxarmış» və «mürgüləmə» dövrünü yaşayan bir diyar olmuş və qalmaqda idi. Belə bir çətin və müəkkəb tarixi şəraitdə islam dini meydana çıxdı. Ağaoğlu bu tarixi dövrün mənzərəsini obyektiv mövqedən açıqlayaraq, islam dininin və «islam amili»nin ərəb ölkələri xalqlarının iqtisadi, ictimai-siyasi dirçəlişində və geosiyasi həyatında oynadığı roldan ayrıca bəhs edir. Bu, daha real və tarixi bir yol idi, çünki islam, ilkin dini dəyərlər forması kimi, sonrakı tarixi inkişaf mərhələsində təkçə «ərəb hadisəsi» kimi qalmamış, bir çox başqa xalqların ictimai-siyasi həyatlarında və onların mənəvi-psixoloji durumlarının sonrakı dirçəlişində müstəsna rol oynamışdır.

Ağaoğlu doğru olaraq, hələ Məhəmmədin sağlığında bu dinə ikili mövqedən yanaşma hallarının olduğunu və belə qərəzli baxışlara Peyğəmbərin münasibətini xatırlayaraq yazır: «Ərəbləri ilk dəfə həyata göz açdıran - islam olmuşdur. Bir tərəfdən səhralarla, digər tərəfdən dənizlərlə əsas ələmdən təcrid olunmuş Ərəbistan yarımadası uzun müddət sanki mürgüləyir, dünyanın həyatında iştirak etmirdi. Ətrafda böyük inqilablar baş verir, nəhəng dəyişikliklər edilir, imperiyalar bir-birinin ardınca süquta varır, dinlər isə bir-birinin ardınca puç olurdu, Allahın sanki yaddan çıxarmış olduğu bu güşə isə öz səhralarının qumlu kəfəsinə bürünərək heç nəyə müdaxilə etmir, özündən, özünün bəsit həyat formalarından razı formada həyat sürürdü. Məhz bunun sayəsində ərəblər boyu ərəblərin sağlamlıq üçün ən əlverişli iqlim və həyat şəraitinə malik olduğu fiziki və zehni enerjisi və qüvvəsi yığılıb qalmışdı. İslam ilk dəfə olaraq onları dünya səhnəsinə çıxarıb həyata səsələməklə, sanki yığılıb qalmış qüvvələrin qarşısını kəsən bəndi uçurmuş, bu qüvvələrə sərbəstlik vermiş oldu. Ərəblər başlarını qaldırıb özlərinə xas olan ehtirasa dünya səhnəsinə atıldılar. Fətəhlik həvəsi onlara o qədər güc gəlmişdi ki, hətta Məhəmməd peyğəmbərin özünün həyatının Məkkə dövründə bu çılğanlıq ondan da yan keçməmişdir. Lakin o heç vaxt və heç yerdə neinki amansız, hətta hücum xarakterli müharibələri də təqdیر etməmişdir. Davamçıları isə ona qulaq asmadılar, onun təliminə ciddi riayət etməyib işğalçılıq siyasətinə get-gedə daha çox aludə oldular».¹

Bəli, doğrudan da Ağaoğlu həmişə olduğu kimi, indiki halda da ağa-ağ, qaraya-qara deyir. O, islama qədərki ərəb ölkələrindəki tarixi durumun, ictimai-siyasi vəziyyətin real mənzərəsini təsvir edir, islamın meydana çıxdığı vaxtlardan sonrakı dövrlərdə buralardakı ictimai-siyasi dəyişikliklərdən və sıçrayışlı inkişafdan bəhs edir, Məhəmməd peyğəmbərin

özünün qarşısına çıxan məsələlərdən danışır, ona qarşı baş qaldıran qərəzli mövqeləri yada salır.

Dövlətlər və xalqlar arasında siyasi konfliktlərin, qarşıdurmaların və müharibələrin baş verməsində «dini fərqlər» amilinin rolunu da Ağaoğlu özünün hüquqi-siyasi təlimində ön plana çəkmişdir. Və doğru da etmişdir. Çünki, həqiqətən də inkarolunmaz faktıdır ki, hələ Orta əsrlərin ilkin çağlarından başlayaraq, xüsusilə də dinlərin meydana çıxıb dünya hadisəsinə çevrildikləri vaxtlardan sonra Qərblə Şorq, xristianlarla islam tərəfdarları arasındakı qarşıdurma yürüşləri və müharibələri, bir qayda olaraq, daha çox birləşdirici dini şüarlar və bayraqlar altında aparılmışdır. Bu baxımdan, Ağaoğlu doğru olaraq göstərir ki, məhz Türkiyənin qüdrətli bir ölkə kimi Qorb-Şorq, xristian-islam qarşıdurmasında daim bu münasibət və münasibətlərin mərkəzində, bir çox hallarda isə iştirakçısı olması faktı da təsadüfi sayılmamalıdır. Ağaoğlu doğru olaraq yazır: «Haraya vurmuxsan da, dini emansipasiya haqqında nə qədər çıxır-bağır salsan da indiki zamanda da beynəlxalq hərəkətin və insan münasibətlərinin əsas mayası dindir. Türkiyə xristian ölkəsi olsaydı, heç bir hərəkət məsələsi olmazdı və Avropa da uzun zaman bu məsələ üzərində öz başını ağrıtmazdı».¹

Doğru mühakimədir, tarixi reallıqlarla əsaslandırılmış faktıdır.

Bir tarixi şəxsiyyət, ictimai-siyasi xadim və mütəfəkkir kimi Əhməd bəy Ağaoğlunun böyüklüyü məhz onda idi ki, o, özünü islamın keçmişini, bugününü, bu dinin mənəvi-əxlaqi prinsiplərini və ümumböşəri amallarını təhrif edib saxtalaşdıranlara tutub onları bu tarixin üzünə düz baxmağa çağırmış, islamla bağlı, islam dininə xas olan məsələlərin və prinsiplərin doğru qiymətləndirilməsini tələb etmişdi.

Ağaoğlu islamla bağlı olan, ona ikili mövqedən yanaşan və islam adından təbliğ edilən, bu dinin bayrağı altında həyata keçirilən yabançı baxışlara, təlim və mövqelərə heç vaxtla haqq qazandırmaq fikrində olmamışdır. Onun tələbi - hansı millətə, xalqa və dövlətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, bütün dinlərə, dini təlim və dünyagörüşünə onların tutduqları mövqelərinə görə qiymət vermək olmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu yazmışdır: «Əgər islam doğrudan da yalnız mənfi hissləri tələq edirsə, əgər o özünün çoxsaylı təəssübkeşləri ilə bəşər övladının qalan qismi arasında yalnız nifrət hissləri yayırsa, bu halda o, heç şübhəsiz, eybəcər və zərərli bir hadisədir və ona qarşı mübarizə aparmaq hər kəsin borcudur, lakin əks halda bizim qabaqcadan yaranmış qərəzli ideyalarımız bu qərəzin yönəlmiş olduğu saxta, uydurma şəx qəddər zərərli, eyni dərəcədə eybəcər və qorxuludur. Çünki aprior ideyalar, qərəzli inamlar da elə dindir, lakin onun doqmatları yoxdur, bu qərəzli ideyalar da elə həmin qəbildən olan təlimdir, lakin onun kahinləri yoxdur; bu ideyaların məhrəbi (altar) bizim qəlbimiz, onların təəssübkeşləri

¹ «Kacmifn, №№ 16, 69, 71, 1902 roa.

¹ Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. B., 2000, s.289-295.

isə biz özümüzük. Qərozli ideya və oqidlər bizi ən fanatik təlimlərin fanatiklərindən qat-qat pis xassələrə malik olan avtomatlara və bərişməz fanatiklərə çevirir. Bizim qərozli mülahizələr və xurafat həmişə bizimlə bu qərozli münasibətin ünvanlandığı insanlar arasında dayanır, bizim onlara münasibətimizi korlayır, onların malik olduğu yaxşı keyfiyyətlərin, onların xidmətlərinin, ləyaqətinin qiymətləndirilməsində bizi ədalətsizliyə sövq edir, bəzən də onlara qarşı açıq düşmənçilik hissələrini təlqin edir. Nəinki ayrı-ayrı şəxsiyyətlər arasında, hətta müxtəlif insan qrupları, xalqlar və dövlətlər arasında bu cür əhval-ruhiyyənin bəzən əsrlər boyu davam edən nə kimi anlaşılmazlığa gətirib çıxara biləcəyini tarix özü göstərir».¹

Bu böyük müfəkkir burada da milli-dini təəssübkeşlik və tərəfkeşlik hissələrinin təsiri altına düşmüşdür. Belə ki, o, bütün dinlərə, o cümlədən islama münasibətdə tam prinsiplial və obyektiv mövqedən çıxış etmişdir. Hansı millətə və xalqa məxsus olmasından asılı olmayaraq hər bir din və dini təriqət əgər doğrudan da «eybəcərdirsə», naqis əməllərə xidmət edirsə, ona qarşı mübarizə aparılmalıdır. Müfəkkirin fikrinə, bu sözlər eyni zamanda islama da aiddir.

Qorbın aldadıcı və sanki uşaq düşüncə tərzli üzərində qurulan tarixi antiislam ruhlu təbliğatının və «islam təhlükəsi» doktrinasının heç bir zaman real ideya əsası olmamışdır. Ağaoğlu «İslam təhlükəsindən» danışanların ideoloji, dini-siyasi təxribatlarının əsassız olmasını, uydurma, tarixi reallıqlardan uzaq və mifi xarakter daşmasını da islamın Qorbədəki ideya-siyasi düşmənlərinin nəzərinə çatdırmışdır. Dinlərin tarixi keçmişinə və bu gününə yaxşı bələd olan Ağaoğlunun bu barədə də tutarlı mülahizələri olmuşdur. Bunlardan birini oxucuların nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi: «İslama qarşı qərozli mövqə tutanların, onun bəşər övladının bütün qalan qisminə nifrət bəsləməsini «yoqin edənlərin» hər hansı birindən soruşun: o öz «yoqinliyini» nə ilə əsaslandırır, - həmin adam çəşub qalacaq və hökmən ümumi bir fraza ilə cavab verəcək: «bu, onların müqəddəs kitabı olan Quranda belə yazılıb». Lakin bu sözlər Quranın barəsində, hansı fəslində, hansı səhifəsində yazılıb? - deyər soruşsanız, həmin adam sadəcə olaraq cavab verə bilməyəcək, çünki... həmin kitabda, möhz bizim müsahibimizin əmin olduqlarının əksi yazılmışdır. O adam bunu etiraf etməyə sadəcə olaraq utanır ki, bu sözləri ya öz valideynlərindən, ya da oturub-durduğu adamlardan eşitmiş və qeyri-müsəlmanlarla davranışında özünə qarşı nə isə bir yabançılıq hiss etmişdir. Bu halda o adam başa düşmüşür ki, müsəlmanlar da başqa dinlərin davamçıları barəsində öz valideynlərindən, dostlarından və tanışlarından elə həmin sözləri eşidirlər».²

¹ «Kacmif», №№ 16, 69, 71, 1902.

² «Kacmif», №№ 16, 69, 71, 1902 rca.

Ağaoğlunun fikrinə, islam dini haqqında adi biliyə və təsəvvürə malik olmayanlar, bu din haqqında heç bir əsası olmayan uydurma fikir və mülahizələr yaymağa meyl göstərirlər. Bu cür meyl və mövqələrə də Ağaoğlunun cavabı vardır. O, qeyd etmişdir ki, xristian dini tərəfdarlarının islam əleyhinə qərozli və düşmən mövqeli baxışlarına cavab olaraq, islam dini tərəfdarlarının da eyni yolla getmələri üçün əsas verir. Ömrünün gənclik və müdrik çağlarında Qorbədə və Şorqədə mühacirətdə yaşayan, xristian və müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi fikri tarixinə, elminə, fəlsəfəsinə və dininə, buralarda baş verən sosial, ictimai-siyasi proseslərə yaxşı bələd olan Ağaoğlunun çoxlarından daha artıq mənəvi haqqı var ki, belə söyləsin: müsəlmanlar və onların dinləri haqqında Qorbədə söylənilən qərozli və açıq düşmən mövqeli fikirlər təbliğ edildiyi bir halda, onlara cavab olaraq «başqa dinlərin davamçılarından» da insani haqları vardır ki, «öz valideynlərindən, dostlarından və tanışlarından eşidənləri həmin sözləri söyləsinlər». Bu doğrudan da belədir. Belə olmasa, xristianların iki əsrə yaxın Şorqə və müsəlmanlara qarşı apardıqları «xaç yürüşləri»-nə və ya «solib müharibələri»-nə cavab olaraq, ərəblərin xristian dinli Qorbə ölkələrinə və xalqlarına qarşı tarixi yürüşləri baş verməzdi. Tarixi reallıqlar sübut edir ki, ərəblərin bu dini-siyasi hərəkətləri bir çox hallarda özünümüdafiə xarakteri daşmış və Qorbə təcavüzkarlığına qarşı cavab tədbiri kimi həyata keçirilmişdir. Ağaoğlunun böyüklüyü də möhz bu tarixə yaxşı bələd olmasında və onu doğru qiymətləndirə bilməsində idi.

Söz ki gəlir Ağaoğlunun geniş əhatəli dünyagörüşünün formalaşmasının ideya mənbələrindən, onun «qorbçilik» ideyası tərəfdarı olmasından düşdü, burada yaxşı olar, qısa da olsa, onun tərəfindən Şorq-Qorb, xristian-islam münasibətlərinin qiymətləndirilməsinin bəzi cəhətlərini qeyd edək. Heç kim inkar edə bilməz ki, doğrudan da Ağaoğlu Şorqin müsəlman dünyasının müxtəlif elm sahələrində geniş biliyə malik tarixi şəxsiyyət və ictimai-siyasi xadim olmuşdur. O, Şorq dinlərinin, elminin, fəlsəfəsinin və sosioloji təlimlərinin tarixinə yaxşı bələd olan, onları qərozkar ideoloji-siyasi təxribatlardan və yad təsirlərdən qoruyan müfəkkir bir şəxsiyyət olmuşdur. Tarixi obyektivlik prinsipini əsas tutan Ağaoğlu, eyni zamanda Şorq xalqlarının milli-dini dirçəlişində onlara təsir edən xarici və daxili milli-dini dəyərlərin rolunu da xüsusi qeyd etmişdir.

Antiislam və antimüsəlman düşüncə tərzli qorbli ideologiya əleyhdarlarının çoxundan fərqli olaraq, Ağaoğlu müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu cəmiyyət və dövlətlərdə milli-dini dəyərlərin qiymətləndirilməsi məsələsində, xalqların ictimai-siyasi şüurunun oyanışında, iqtisadi inkişafında və mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında onların oynadıqları rolunu da tam obyektiv mövqedən qiymətləndirmişdir. Onun Şorqə, islama, Qorbə və eyni zamanda, onların hər birinin bəşər ictimai-siyasi fikrinin, elmi-

nin, fəlsəfəsinin və bütövlükdə sivilizasiyasının inkişafındakı rolu məsələsinə münasibəti həqiqətən diqqətəlayiqdir.

Bir tərəfdən Şərqin tarixi köklü milli-dini dəyərlərinə dərin hörmətlə yanaşmış, islam dinini «Asiya xalqlarına həyatı ilk dəfə xatırladan», xalqı «yuxudan oyadan», göylərlə bərabər yeri də göstərən amil adlandıraraq, həmin islamın dini dəyərləri və prinsipləri əsasında yaranan panislamizmin «həm dini-siyasi, həm də mütərəqqi hərəkat» olduğunu söyləyən, islamı «tarixi tərəqqinin böyük amili» hesab edən Ağaoğlu, digər tərəfdən xristian Qərbin bəşər təfəkkür tərzini və elminin inkişafındakı şəksiz rolunu da etiraf etmişdir. Diqqət yetirin, «Ümumbəşəri ideya və hissləri anlamaq üçün biz hara müraciət etməliyik?» sualına Ağaoğlunun cavabı necə olmuşdur: «Aydınır ki Qərb». Bu baxış və mövqenin özü də çox şeylərdən xəbər verir.¹

Belə bir mövqenin tam obyektivliyinə şübhə etmək, onun üzərinə qara ləkə salmaq düz olmazdı. Heç olmasa ona görə ki, doğrudan da bəşər tarixinin müəyyən mərhələsindən başlayaraq həmin xristian Qərbi özünün elmi nailiyyətləri ilə dünya xalqlarının elminin, siyasi fikrinin və bütövlükdə sivilizasiyasının, fikir xəzinəsinin inkişafında şəksiz rol oynamışdır.

Ağaoğlu tarixin, milli-dini təəssübkeşliyin kortəbii axınına qoşulmamış, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində açıq qərəzçilik və «milli-dini özünüküçülük» mövqeyi tutanların yolu ilə də getməmiş, tarixi reallıqlara tam prinsiplial və obyektiv mövqedən yanaşmışdır. Onun dünyagörüşündə şagird – şagird kimi, müəllim də müəllim kimi səciyyələndirilir. Belə olmasa, o hələ 1903-cü ildə «Kaspi» qəzetində yazmazdı: «Bütün yenicə fəaliyyətə başlayan xalqlar köhnələrin şagirdləri olmuşlar. Beləcə Rusiya Avropanın, Avropa Romanın, Roma isə Yunanıstanın şagirdi olmuşdur. İlk əvvəl şagirdlər cəmiyyətə öz müəllimlərini yamsılamışlar, özləri ayağa qalxana qədər onları tərcümə etmiş və qul kimi onları təqlid etməyə çalışmışlar».²

Təsədüfi deyildir ki, Əhməd bəy Ağaoğlu Avropa elminə və fəlsəfi fikrinə dərin hörmət bəsləmiş və Qərbin klassik fəlsəfəsinin böyük müfəkkirləri sayılan və tarixi yaddaşlarda qalan Hegeli, Kontu, Kantı, Renanı, Şopenhaueri, - məhz onların fəlsəfi təlimləri ilə yaxından tanış olduğuna görə - «ösrin həqiqi alimləri» adlandırmış, Herbert Spenser haqqında isə xüsusi məqalə yazmış, bu böyük filosof və müfəkkiri Aristotel, Kant və Hegel ilə yanaşı qoymuşdur. O, həm də Emil Dürkheymin pozitivist fəlsəfəsindən və sosioloji təlimlərindən bəhrələndiyini eti-

raf etmiş, islam Şərqinin panislamizm dini-siyasi ideologiyasının baş ideoloqu Şeyx Əfqanı ilə yaxından tanış olmuşdur.¹

Ağaoğlunun Fransa elmi-siyasi mühitində Qərbin Barbye de Meynar, Ernest Renan və Ceyms Darmsteter kimi dünya şöhrətli şərqşünas-islamşünas alimlərinin şagirdi olmasını, onlardan dərs aldığı bir daha xüsusi qeyd etməliyik.²

Bir tarixi şəxsiyyət və müfəkkir kimi Əhməd Ağaoğlunun böyüklüyü onda olmuşdur ki, o, özünün milli-dini təəssübkeşliyini və tərəfkeşliyini əsla üstün tutmamış, tarixdə olanlara və qalanlara ləkə salmadan, bəzi qərəzkar Qərb tədqiqatçıları kimi onları təhrif edib, saxtalaşdırmadan qiymət verməyi bacarmışdır. Bu baxımdan, onun ulu tarixli ərəb mədəniyyətinin və islam dininin dünya xalqları tarixindəki yeri və rolu məsələsinə münasibəti də qərəzçilik üzərində qurulmamış, əksinə, birmənalı və tam obyektiv olmuşdur. O, ərəblərin Şərq-Qərb elmindən, sivilizasiyasından aldıklarını da, özlərinin bəşər elminə, mədəniyyətinə və bütövlükdə sivilizasiyasına verdiklərini də tam obyektiv formada etiraf etmiş və göstərmişdir. Bir sözlə, Ağaoğlu, dinindən və milli-irqi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hər bir xalqın yaşadığı tarixi, dününün və bugününü, tarixə verdiklərini və tarixdən aldıklarını olduğu kimi göstərməyə çalışmışdır.

Bir qədər də dəqiq desək Əhməd Ağaoğlu üçün tarixdə baş verənlərə «mənəm» - «sənin», «bizim» - «sizin» kimi fərqli prinsiplər olmamışdır. Onun ölçü meyarı - tarixi reallıqları olduğu kimi görmək və qiymətləndirmək olmuşdur.

Belə olmasa, Əhməd Ağaoğlu yazmazdı: «Ərəbistan çox uzun müddət bəşəriyyətdən uzaq bir məkanda yaşamışdır. Köhnə dünyanın yol ayrıcında, bəşər təfəkkürünün və mübarizəsinin ən fəal və qaynar mənbəyi olan – bir tərəfdən Hindistanla İrannın, digər tərəfdən Fələstin və Yunanıstanla Romanın arasında yerləşən Ərəbistan, ətraf aləmdə baş verən ən möhtəşəm metamorfozalarda və dünyada cərəyan edən hadisələrdə iştirak etmirdi. Onun bir neçə addımında yerləşən yaşlıları – Babilistan, Suriya, Finikiya artıq çoxdan yoxa çıxmışdı. Böyük müəllim və Onun şagirdləri Roma kimi qüdrətli bir istehlakçı malik dövlətin əsaslarını ləğv etmişdilər, daxili sosial, dini və siyasi münaqişələrin didişdiriyi sıxışqı İran güclü ayaq üstə dayanırdı. Yeni xoş xəbər artıq Çin və Böyük Britaniya sərhədlərinə qədər yayılmışdı, lap yaxınlıqda yerləşən qohum Ərəbistan isə öz səhralarının və dənizlərinin arxasında qəflət yuxusunda mürğüləməkdə davam edirdi. Xristian təbliğatçıların bu diyara nur şəfəqi çatdırmaq cəhdləri əbəs idi: səhra və zəhərli sümüklər onları

¹ Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. B., 2000; Kamal Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi: 1800-1920-ci illər. B., 1984.

² Kamal Talıbzadə. Göstərilən əsər, s.277.

¹ Bax: Vilayət Quliyev. Tarixdə qalan izlər. B., 2000, s.240.

² Bax: Yusif Rüstəmovun, Şahnəzər Hüseynovun və Kamal Talıbzadənin istinad etdiyi əsərlərinə.

amansızcasına məhv edirdi, yalnız xristianların şimaldan cənuba doğru səpələnmiş sümükləri şahadət edirdi ki, onlar Ərəbistanın lap dərinliklərinə və Ərəbistanın cənubunda bütöv bir dövlət olan zərdüşti farsların yaşadığı yerlərə nüfuz etməyə çalışmışlar.¹

Böyük müfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən qələmə alınan, özünün aktuallığını itirməyən bu ideyalar və baxışlar bu gün də Qərb-Şərqi və xristian-islam qarşılıqlı münasibətində öz rolunu saxlamışdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, islam dinli xalqlar, hansı coğrafi ərazidə yaşamalarından asılı olmayaraq, tarixən öz dinlərinin və dini-mənəvi dəyərlərinin, bu dinin yaradıcısının və müqəddəs kitabının saflığı və toxunulmazlığı keşiyində durmuşlar. Lakin bu dinin prinsipləri və tələbləri üzərində qurulan cəmiyyətlərdə xarici və daxili, yad və yabançı qüvvələrin təbii təsiri altına düşüb, açıq-aşkar qərəzli antiislam təbliğatı aparan, islamı nüfuzdan salan etnik separatçı və ekstremist, bir çox hallarda hətta terrorist meyillər mövcud olmasına da göz yummaq olmaz. Bu mövqe və meyillər bütün islam dinli xalqların müəyyən dünyabaxışlı müfəkkirləri və dini-siyasi xadimləri tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmişdir. Göründüyü kimi, bu, Azərbaycanda da belə olmuşdur.

Böyük müfəkkir Ağaoğlunun bu fikirləri döndə-döndə söylədiyi zamanın bir əsrə yaxın vaxt keçmişdir. Lakin islama və müsəlmanlara, onun dini-mənəvi dəyərlərinə qarşı xristian xalqların ictimai fikrindəki qərəzli və açıq düşmən mövqeyində heç nə dəyişməmişdir. Ağaoğlunun zamanında (ondan da əvvəllər!) uydurulan və «islam fanatizmi»ni bəhanə edərək aparılan dini-siyasi təbliğat doktrinası bu gün yeni, daha kəskin və hücumçu xarakter almışdır. «İslam təhlükəsi» doktrinasına qarşı mübarizə bu gün xristian dünyasının dövlət siyasəti formasını almışdır. Bu mübarizə bu gün - «islam fundamentalizmi»-ə, «neovəhhabizmi»-ə, «islam ekstremizmi»-ə, «islam terrorizmi»-ə və «islam separatizmi»-ə qarşı mübarizə adı altında daha geniş, daha kəskin formada, o cümlədən Qərbin bugünkü antiislam təbliğatında uydurulmuş «birləşmiş islam ştatlarının» yaradılması, «xilafətin bərpası» və «islam idarəçiliyinin» qurulması «təhlükəsinə» qarşı mübarizə formasında da həyata keçirilir.

Bunlar da dövrümüzün inkarolunmaz reallıqlarıdır.

Qərb-Şərqi münasibətləri, qarşılıqlı münasibətləri problemi öz aktuallığına görə Ağaoğlu kimi XX əsr Azərbaycan ictimai fikir tarixinin başqa qabaqcıl nümayəndələrinin də diqqətindən kənar qalmamışdır. Belə ki, Qərb dövlətlərinin Şərqi, islama və bütövlükdə müsəlman dünyasına qarşı düşmən mövqeyinin məqsədi və mahiyyəti dövrün qabaqcıl ictimai-siyasi xadimləri və maarifçi şəxsiyyətləri tərəfindən açıqlanmış və ifşa olunmuşdur. Həşim bəy Vəzirov da bu yolla getmişdir.

Azərbaycanın görkəmli nəşri və jurnalisti Həşim bəy Vəzirov (1868-1916) 2 aprel 1907-ci ildə «Təzə həyat» qəzetində nəşr etdirdiyi «Günəxan ilə günbatan» adlı məqaləsində Şərqi-Qərb qarşılıqlı münasibətinə ideya mənbəyini və mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazmışdır: «O gündən ki Avropa dövlətləri bir az zor və qüvvət kəsb edib özləri qalan aləmin hamısına sahiblik etmək fikrinə düşüblər; cəmi yer üzünü ki beş qitədən ibarətdir, öz lüğət və istilahlarda iki hissəyə bölüb birinə gündoğan (Şərqi - H.H., T.B.), o birinə günbatan (Qərb - H.H., T.B.) adı qoydular».¹

H.Vəzirov özünün siyasi meyilli publisistik yazılarında iri Qərb dövlətlərinin qərəzli və təqibedici Şərqi siyasətlərinə islam dinli xalqların birliyi ilə cavab verilməsini tələb edirdi, bu cavabın forma və üsullarını da açıqlayırdı. Belə ki, o, Qərb ölkələrinin Şərqi siyasətlərində xristian dinindən mübarizə bayrağı kimi istifadə edib tarixi «xaç» mübarizələri apardıqları kimi, Şərqi ölkələrinin də öz mübarizə birliklərini təmin etmək üçün islamı dəyərlərdən, onun hakim ideologiyası olan panislamizmi dini-siyasi təliminin ideya təsirinə və gücünə əsaslanan milli-dini birlik və millətçilik vasitəsilə Qərb ölkələrinin müsəlman Şərqi qarşı apardıqları müstəmləkəçilik və təcavüzkarlıq siyasəti əleyhinə çıxmağın mümkünlüyünü söyləyirdi. O, Qərbin Şərqi ölkələrinin tərəqqisi və iqtisadi-siyasi inkişafının qarşısını almasına, onların inkişaf və tərəqqidən uzaq feodal-patriarxal dövlət quruluşu və idarəçiliyi formasında saxlanması planlarına qarşı da çıxırdı.

Həşim bəy Vəzirov, bir tərəfdən Qərb-Şərqi münasibətlərinin tarixi köklərini, Şərqi xristian Qərbdən fərqli olaraq tarixən daha qədim elmi nailiyyətlərə, sivilizasiyaya və mədəniyyətə malik olduğunu yada salır, digər tərəfdən bu yarış və qarşılıqlı münasibətdə Qərbin zaman-zaman qalib çıxmasının səbəblərini açıqlayır: «Səkkiz, doqquz qərini (əsr) bundan qabaq yarım vəhşilikdə ömür keçirib Asiya və Afrika əhalisi əlində dəstgir (əsir) olan Avropa onva əqsam (müxtəlif) şərait sayəsində tərəqqi etdi, elmə, fənnə qeyrildən yaxın oldu. Demək ki ayıldı. Ayrılan gündən Şərqi ilə rəqabət etmək, bacarsa - bu insanın əsl beşiyi, əvvəlinci xilqət tapdığı yeri kökündən, binasından götürüb üzüqaylı çevirmək fikrinə düşdü. Şərqi əhalisinin zəton tənbol, biqeyd olmağın istifadə edib, Avropanın ən balaca dövlətlərini özündən neçə kərə böyük qitələri (ölkələri) tutmağa, zəbt etməyə şüru elədi».²

Qərbin Şərqi və müsəlman dünyasına qarşı dini-siyasi təzyiqinə və təcavüzkarlıq siyasətinə Şərqi özündə cavab tapılacağına ümid bəsləyən Həşim bəy, eyni zamanda mövcud vəziyyətdən xilas yolunu da göstərmişdir: «Hər bir yatmağın axırında bir oyanmaq mülahizəsini də yaddan

¹ «Kəməllər», №16, 69, 71, 1902 rəq.

¹ «Günəxan» qəzeti, 19.04.2003.

² «Günəxan» qəzeti, 19.04.2003.

çıxarmayıb, ayıq avropalılar həmişə hazırlanmağa, həmişə amadə (hazır) olub, hər kəs öz növbət yerində durmağa, nizami tamamilə boynuna qoydular. Odur ki, heç bir ay, il, bəlkə gün deyil ki, Şorq torpağının bir tərəfindən top, tüfəng, dava, mörəkə səsi gəlməsin. Bir gün yoxdur ki, «ziyalı», «mərifətli», «insaniyyətperəst» - Şorqin bir qitəsində möhəlli «vəhşiləri» sakit etməyə, «insaniyyət və isəviyyət» yoluna çəkməyə cəhd etməsinlər və bunun nəticəsi olaraq yüzlərcə, minlərcə əlsiz-ayaqsız, bacarıqsız əhalini oda tutub top-tüfəng nişanəsi etməsinlər.¹

Daha sonra, Haşım bəy Şorqin müsəlmanlarına müraciətlə deyirdi: «Qərblilərin döşündən itələyib», «dəxi bəsdir, dəxi kifayətdir» deməlisiniz, indi bizə qəyyum lazım deyil, öz torpağımıza, öz dövlətimizə özümüz də sahib ola bilirik deməlisiniz, onların üzündə o həya, o insaniyyət olmayacaq ki, sizin yarım xarabə, viranəliyə yaxınlaşmış vətəninizdən əl çəksinlər!²

Vətənpərvər Haşım bəy Vəzirovun bu fikirləri ürək ağrısı ilə söylədiyi vaxtdan bir əsrə yaxın zaman keçsə də, xristian Qərbi bu gün də Şorqə, islama və müsəlmanlara qarşı elə dünənki kimi, dəyişməz mövqeyində qalmış, üstəlik Qərbə və xristianlığa qarşı «islam təhlükəsi», «birləşmiş islam ştatları», «xilafətin bərpası» təhlükəsi doktrinasını, islam fundamentalizmi, islam separatizmi, islam ekstremizmi, vəhhabizm və «sivilizasiyaların toqquşması» kimi yeni «təhlükə» mənbələrini uydurmuşdur.

Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində «Qorb-Şorq» münasibətləri məsələsi bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Əsla məhdudlaşmır. Əslində, xalqın ictimai fikir tarixinin milli düşüncə tərzli, qabaqcıl dünyagörüşlü nümayəndələrinin heç biri bu ümumbəşəri problemdən yan keçməmişdir.

Bələ məsləkli və dünyagörüşlü ziyalılardan biri də Nəriman Nərimanov (1870-1925) olmuşdur. Qərbin antişorq və antimüsəlman təbliğatının qarşısına çıxıb ona tutarlı cavab verməkdə Nərimanovun xidməti daha böyükdür, daha özəmətlidir.

Böyük mütəfəkkir və tarixi şəxsiyyət özünün ictimai-siyasi dünyagörüşlərində və fəlsəfi baxışlarında istər Qərbin tarixi, elmi-mədəni irsinə, istərsə də onun Şorq siyasətinə münasibətdə obyektiv və birmənalı mövqə tutmuşdur. Belə ki, Nərimanov Qərbin elmi fikri və onun Şorq siyasəti arasındakı fərqli cəhətləri və ikili mövqeni də göstərməyə çalışmışdır. O, Qorb-Şorq münasibətlərində, bir tərəfdən Qərbdə sivilizasiyanın və elmin beşiyi sayılan qədim yunan elminə, ictimai fikrinə, fəlsəfəsinə dərin hörmətini bildirmiş və Şorq xalqlarının özlərinin təfəkkür tərzinin və elminin inkişafında Qorb elminin rolunu xüsusi qeyd etmiş, digər tərəf-

dən hələ 1906-cı ildə Qorb ölkələrinin Şorqin islam dinli müsəlman xalqlarına və ölkələrinə qarşı apardıqları və təcavüzkarlığa əsaslanan missionerlik, iqtisadi-siyasi təzyiq və müstəmləkəçilik siyasətindən bəhs etmiş və bu siyasətin mahiyyətini, məram və məqsədini doğru qiymətləndirmişdir. Xüsusən, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbin ayrı-ayrı iri dövlətlərinin uzaq-yaxın müsəlman ölkələrinə (o cümlədən Azərbaycana!) qarşı get-gedə artan və güclənən «marağı» da Nərimanovu daha çox düşündürüb narahat edirdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Nərimanov tarixi gerçəkliyə göz yummadan tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində insanın təfəkkür tərzinin, idrakının daimi inkişafından, onun Qərbin və Şorqin tarixi, dini-mənəvi dəyərlərindən bəhrələndiyini açıq etiraf edərək yazırdı: «İbrahim peyğəmbərin zamanında insanların bəziləri ata, digərləri günəşə, üçüncülər isə ulduzlara sitayiş etmişlər... Bəli, təfəkkür o qədər inkişaf etdi ki, onun sayəsində filosoflar, alimlər, Aristotelin ideyaları, Platonun müdrikliyi, İbn Sinanın təlimləri vasitəsilə fəvqəladə kəşflər etdilər».¹

Nəriman Nərimanov, Qorb dövlətləri və onların «islam dinli», «müsəlman ənənəli» və «müsəlman libaslı» dini-siyasi missionerləri tərəfindən zaman-zaman iqtisadi-siyasi və ideoloji-mənəvi təzyiqlər altında saxlanılan, hüquq və haqları tapdalanaraq müstəmləkə dövlətlər kimi tanınan Şorq ölkələrinin acınacaqlı taleyinə heç vaxt biganə qalmamışdır.

İstər Rusiya imperiyasının aqşaylı müsəlman xalqlarının, istərsə də Şorq dünyasının iri müsəlman ölkələrinin ictimai-siyasi həyatına və sosial mühitinə yaxşı bələd olan, hegemon Qorb dövlətlərinin bu tarixi ərazilərdəki «islamlaşdırılmış» missionerlik əməllərini, açıq qəsbkarlıq və müstəmləkəçilik siyasətini gözləri ilə görə Nərimanov, 1918-ci il dekabrın 20-də Həştərxan ruhaniləri və tatar məktəblərinin müəllimləri qarşısında çıxış edərək, Qorb dövlətlərinin təcavüzkar «Şorq siyasətindən» böyük ürək ağrısı ilə bəhs etmiş, bu siyasətin məram və məqsədini, ideya-siyasi istiqamətini açıqlamışdır. N.Nərimanov demişdir: «İndiki halda Konstantinopol ingilislərin əlindədir. Hazırda Qafqaz, bütün İran və Hindistan da ingilislərin ixtiyarındadır, tezliklə bütün başqa müsəlman vilayətləri və dövlətləri də ingilislərin əlində olacaqdır».²

N.Nərimanov Avropa dövlətlərinin dünya müsəlmanlarına və o cümlədən Azərbaycana qarşı tətbiq etdikləri təcavüzkarlıq planlarının beynəlxalq mahiyyət daşımasından da danışmışdır. Böyük ictimai-siyasi xadim kimi, XX əsrin 20-ci illərində müsəlman Şorqində və Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi şəraitin dərin və hərtərəfli təhlilini verən Nərimanovun böyüklüyü onda idi ki, o, Avropanın iri müstəmləkəçi dövlətlərinin qarşısında kölə olmağın əleyhinə çıxmışdır. O, öz xalqında

¹ «Günay» qəzeti, 19.04.2003.

² «Günay» qəzeti, 19.04.2003.

¹ Нəриман Нəриманов. Избранные произведения. Т.1, Б., 1988, с.68.

² Нəриман Нəриманов. Сочинения, Т.2, Б., 1989, с.167.

və başqa şorq xalqlarında ümitsizlik və gələcəyə inamsızlıq təbliğ etməmiş, əksinə, bu mübarizənin çətinliyini və məsuliyyətini yaxşı dərk edərək Qorbin Şorqdəki siyasətinə yaxşı bələd olan təcürbəli dövlət siyasətçisi kimi, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunun məhz xalqın mübarizəsində olduğunu vurğulamışdır.

Bes «Avropa cahangirindən» azad olmaq üçün Nərimanovun özünün təklif etdiyi yol nədən ibarət olmuşdur? Onun göstərdiyi yol çox doqıq və aydın yoldur: «Avropa cahankirliyi davam etdikcə biz sakit ola bilmərik və bir əlimizdə çəki, bir əlimizdə tufəng saxlamalıyıq» - deyirdi.¹ Sonrakı tarixi dövr sübut etdi ki, məhz Nərimanovun bu cür açıq mübarizə əhval-ruhiyyəli müraciət və çağırışları islam dinli xalqların yolunu işıqlandırdı və onları sonrakı tarixi mübarizələrə ruhlandırdı, qələbələrə yaxınlaşdırdı.

Qorbin ayrı-ayrı monopolist dövlətlərinin islam dinli milli azlıqlara, zəngin təbii sərvətli və geosiyasi mövqeli dövlətlərinə qarşı açıq inhisarçı, milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinə və təcavüzkarlıq planlarına qarşı çıxan Nərimanov, hələ 1906-cı ildə özünün etiraz səsini ucaldaraq deyirdi: «Yetər aldanmaq! Yetər bu qədər tökülən qanlar! Bəsdir vətənin keyirxahları ilə, hürriyyətin səmimi mücahidləri ilə qazamatları doldurmaq! Bəsdir açlığa davam etmək! Bəsdir milçək olub hərümçöklərə yem olmaq! Bəsdir! Bəsdir!».²

Mübarizə ruhlu siyasi tələbdir! Müqəddəs amallı çağırışdır, müraciətdir!

Xristian Qorbin müsəlman ölkələrindəki müstəmləkəçilik və iqtisadi-siyasi qarət siyasətinə qarşı çıxmaq üçün vahid ideya-siyasi mübarizə vasitə və forması məsələsi də böyük Nərimanovu daim düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Nərimanov böyük uzaqgörənliklə, Şorq xalqlarının mübarizə yolunu işıqlandırmaqda və xalqlarda yeni mübarizə forması və özmi formalaşdırmaqda, həmin Qorbdə və Şorqdə nüfuzlu bir şəxs kimi yaxşı tanınan Cəmaləddin Əfqaninin formalaşdırdığı panislamizm dini-siyasi ideologiyasının da rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Qorbin islam dünyasına qarşı hərbi-siyasi təzyiqinin qarşısını ala biləcək və sükut buzunu sındıra biləcək bir vasitə varsa, o da islam dini və bu din əsasında yaradılan panislamizm ideologiyası ola bilərdi. Bunu nəzərə aldığına görə ki, Nərimanov yazırdı: «Şorq - Qorbin imperialist siyasətinin... zülmündən, ədalətsizliyindən və yalanından yorulmuşdur. Şorq Avropa mədəniyyətinin faydalı və keyirli qüvvəsinə artıq etibar etmir və bəzən bizə olan etibarını da itirir, o vaxt... müsəlman Şorqi nicati panislamizmde axtaracaqdır».³

¹ Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991, s.114.

² N.N.Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. 1-ci cild. B., 1971, s.49.

³ N.N.Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. 1-ci cild. B., 1971, s.236.

Böyük mütəfəkkirin və ictimai-siyasi xadimin çıxardığı qərar və gəlidi nəticə doğru idi. Həqiqətən də, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şorq xalqlarının və ərəb dünyasının milli-azadlıq hərəkatı və özünüdərk ideologiyası islam dini dəyərlərinə və bu dinin prinsiplərinə və panislamizm dini-siyasi ideologiyasına əsaslanırdı.

Təsədüfi deyildir ki, islama və panislamizmə meyli və müraciət özünün dini-siyasi təsirini və rolunu bu gün də, SSRİ dağıldıqdan və yeni müstəqil müsəlman dövlətləri yarandıqdan və onları əhatə edən daxili və xarici zəminli və ideya istiqamətli maneə və çətinliklərin yarandığı bir şəraitdə də özünümüdəfiə forması rolunu saxlamışdır.

Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərindən danışan Nərimanov eyni zamanda dinlərin ilkin mədəni dəyər və prinsiplərinə əməl olunmamasından, xristian və müsəlman xalqları arasında milli-dini zəminli ittiham və qarşıdurmanın baş qaldırması istiqamətində aparılan təbliğat işindən də xüsusi olaraq bəhs etmişdir. Nərimanov yazmışdır: «... hamı Avropa dövlətləri, İsanın buyurduğuna əməl etmək əvəzinə... qanlı müharibə aparırlar. Xristian və müsəlman ruhaniləri isə nəinki susub səslərini çıxarmırdılar, hətta məscidlərdə və kilsələrdə qardaş qırğını müharibəsi ideyasını... təbliğ edirdilər».⁴

Bununla da Nərimanov dinlərin tarixən dini-mədəni dəyərlərdən və prinsiplərdən daha çox, siyasiləşdirilərək sinfi mövqə və maraqlar dalınca aparılması ideyasının baş verdiyini bildirmişdir.

Nəriman Nərimanovun bir böyüklüyü də onda idi ki, Qorb dövlətlərinin «Şorq siyasətindən» danışarkən, onu təkə öz xalqının yox, bütün dünya müsəlmanlarının acınacaqlı taleyi düşündürmüş və narahat etmişdir. Onun bu mövqeli baxışları bütün siyasi publisistik yazılarında öz əksini tapmışdır. Bir sözlə, Nəriman Nərimanov bütün müsəlman xalqlarının milli-dini mənafeyini qorumuşdur. Belə ki, o, islam dinli Şorq xalqlarının milli-dini dəyərlərinin, ulu tarixi keçmişli mədəniyyət və sivilizasiyasının Qorbin yabançı ideologiya havadarları tərəfindən saxtalaşdırılması və təhrif olunması qarşısına daim siper çəkmişdir. O, həm də görkəmli bir dövlət xadimi kimi başqalarından daha çox və daha cəsarətlə Qorbin qərəzli «Şorq siyasəti»nin məram və məqsədini özünün milli ruhlu siyasi publisistikasında və rəsmi çıxışlarında açıqlamışdır. Böyük demokrat, ictimai-siyasi xadim və mütəfəkkir Qorb-Şorq, xristian-islam münasibətləri haqqında da tarixi yaddaşlarda yaxşı qalan geniş əhatəli böyük irs qoymuşdur. Bu, ayrıca tədqiqat məsələsidir.

Biz isə burada, qısaca olaraq, Nərimanovun «Qorb-Şorq» münasibətlərinin mahiyyətini açan təkə bir qiymətli publisistik yazısı üzərində dayanacağıq. Bizcə, elə bu yazı da «Qorb-Şorq» münasibətlərinin siyasi mahiyyətini açmaqda böyük rol oynaya bilər.

⁴ N.N.Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. 1-ci cild. B., 1971, s.200.

Biz burada xristian dinli Avropa dövlətlərinin dünən və bu gün bütün müsəlman xalqlarına və islam dünyasına qarşı tarixi haqsızlıqlarından deyil, elə onların bu dinli xalqlardan birinə - Mərakeş xalqına qarşı uzaq keçmişdəki münasibətini yaddaşlara salacağıq. Bunu bizlərə, böyük mütəfəkkir Nəriman Nərimanov xatırlatmışdır. Belə ki, o, 1906-cı il martın 23-də «İrşad» qəzetində dərc etdiyi «Quzğunlar cəmdək üstə» adlı məqaləsində açıq yazmışdır: «Yaponiyadan iki dəfə, Almaniyadan bir dəfə yarım böyük olan», «babaları Avropaya» «özləri isə Afrikaya müəllim olmalı olan», «qeyrətli, qüvvətli, ürəkli Mərakeş ərəbləri hal-hazırda cüretsiz olub, ağızları möhürlü qalıb öz həyatlarını, bəxtlərini Avropa yirticilərinə tapşırırlar» və Avropanın «insafı», insaniyyətli dövlətləri... «ədalət» üzrə rəftar edib Mərakeşi xilas etmək fikrinə düşüblər».¹

Nərimanov daha sonra yazır: «Mən öz evimdə oturarkən, öz əkdiyimi özüm biçərkən, biçdiyimə yoldaş olmağın mənasını anlamıram. İğtişaş «sevməyən» yevropalılar qeyri-dövlətlərdə olan iğtişaşlara gözlərini örtüb, Mərakeş iğtişəsindəmi gözlərini açdılar? Eh, nə isə, tərəfdarlıq görünür... Yoxsa əsilsiz «panislamizmin» müqabilinə çoxdan kök atmış «panavropaizm» «panxristianizm» ya «panuzurpatorizm» kötüklerini tullaırlar? Əcəba! Quzğunlar ölü, ruhsuz cəmdəyin üstə yığılırlar. 12 milyon Mərakeş ərəblərini ruhsuzmu hesab edirsiniz? Ya köməksiz görüb ruhunumu puç etmək istəyirlər? Yox, cənab quzğunlar! Səhv edirsiniz, hal-hazırda şikarınızda olan mərakeşlilər Kordova igidlərinin nəvə, nəticə, kötücüləridir! Bunları asanlıq ilə puç etmək olmaz! Sizin «ədalətini» görəndən sonra öz başlarına çarə qırlarlar... Dəyənəyin iki başı olar... Bir başı cəmdəyə dəyəndə, o biri başı cəmdəyin üstə oturan quzğunlara dəyər».²

Böyük Nəriman Nərimanov müsəlman xalqlarına xristian quzğunlarının yüz illərlə davam edən təcavüzündən çıxmaq və xilas olmaq yolunu da göstərmişdir: «islam dövlətlərində hüriyyət olmasa «quzğunların» ölərindən xilas olmaq qeyri-mümkündür».³

Daha sonra, N.Nərimanov Qərbin iri müstəmləkəçi dövlətlərinin Şərq ölkələrində zora və fiziki təzyiqa əsaslanan hegemonçu müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açaraq deyirdi: «Böndərəbbasda iğtişaş görünür. İngilisin müharibə gəmiləri Buşirdə gözlənir... Aşkar deməli: mənim zorum var, haradan yer istəsəm götürməyə ixtiyarım olacaqdır. Razi ol! Olmayırsan, topla, tüfənglə razı etdirrəm».⁴ Bax, Qərb belə Qərbdir. O, dünən də, bu gün də belə olmuşdur, bu siyasət dəlməçə get-

mişdir. Onun hədə-qorxu və «top-tüfənglə» həyata keçirilən Şərq siyasətinin mahiyyətini böyük mütəfəkkir Nərimanov belə qiymətləndirmişdir.

Qərbin hələ bir əsrə yaxın bundan əvvəl Şərqin müsəlman ölkələrinə qarşı «topun, tüfəngin» gücü-qüdrəti ilə çıxması faktı elə bizim zəmanəmizdə də eyni ruhdadır - «islam təhlükəsi» və «islam ekstremizmi» adı altında davam etdirilir.

Doğrudan da, Nərimanovun tələb etdiyi birlik və hüriyyət olmasa, islama və müsəlman dünyasına qarşı dini-siyasi bayraqlı tarixi «xaç yürüşləri» də, «islamın dirçəlişi təhlükəsi» də, «islam fundamentalizmi», «etnik separatizm», «ekstremizm və terrorçuluq təhlükəsi» də, «birləşmiş islam ştatları təhlükəsi» doktrinası da, «yeni xilafət yaradılması» ətrafında gedən aramsız ideyalar mübarizəsi də islamın adına yazılacaq və hələ çox davam edəcəkdir. Qarşımızda duran vəzifə - islam dinli xalqlar arasında milli-dini hüriyyət və birlik yaratmaqdan ibarətdir. Lakin hüriyyət və istiqlaliyyət tarixdə heç vaxt asanlıqla qazanılmamışdır. Heç olmasa ona görə ki, islam dinli xalqların və dövlətlərin özlərinin bəzi siyasi-təxribatçı və separatçı qüvvələri zaman-zaman milli-dini mənafeyin ziddinə olaraq, dinlərin ikili mövqeyindən çıxış etmiş, Qərbin inhisarçı təşkilatları ilə sövdələşməyə əsaslanan fəaliyyətləri ilə müsəlman xalqların milli istiqlaliyyəti və dövlət suverenliyi qarşısında ciddi maneələr yaratmışlar. Dünən də belə olmuşdur, bu gün də belədir. Bu fikri təsdiq edən misallar tarixdə az olmamışdır.

Lakin həqiqət və tarixi realıq ondan ibarətdir ki, belə bir hüriyyət və milli-dini birlik yaradılsa, islama və bütövlükdə islam dünyası xalqlarına qarşı aramsız aparılan geniş təbliğat işi, siyasi-ideoloji mübarizə formaları, harada baş verməsindən asılı olmayaraq, islamın və müsəlman dünyası dövlətlərinin uğurlarının və güclü ideya-siyasi təsirinin qarşısını ala bilməyəcək.

Bütün bu maneə və çətinliklərə baxmayaraq, tarixən Şərqə, islama və dünya müsəlmanlarına qarşı çıxan, onlara qarşı zaman-zaman qəsbkarlıq və dini bayraqlı təcavüzkarlıq yürüşləri təşkil edən Qərbin iri dövlətlərinə cavab olaraq, Nəriman Nərimanovun böyük uzaqgörənliklə arzualdığı və tələb etdiyi gün çatmışdır: XX əsrin 90-cı illərində Sovetlər İttifaqının dağılması ilə «qoca Şərq» və islam dövlətləri «oyandılar», «zölmü üzərlərindən rodd etdilər», hüriyyətə və istiqlaliyyətə nail oldular.

Nəriman Nərimanovun peyğəmbərcəsinə uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin (ADC) yaradılması prosesində də özünü göstərdi. Böyük coğrafi-inzibati ərazilə və əhali potensialı müstəmləkəçilik sistemi yaradan Böyük Britaniya özünün siyasi marağı və diqqətini Azərbaycana yönəltdi və burada cərəyan edən siyasi proseslərə müdaxilə etməyə başladı.

¹ N.N. Nərimanov. Məqalələr. Nitqlər. I-ci cild, B., 1971, s.45.

² N.N. Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, 1971, s.46.

³ N.N. Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, 1971, s.47.

⁴ Orada, s.46.

Bircə səciyyəvi misal. ADC-nin yaradılması ərəfəsində N.Usubbəyov, Ə.Ağaoglu və M.Rəfibəyovdan ibarət Azərbaycanın nümayəndə heyəti Ənzəliyə, İngiltərəli general Tomsonun yanına gedib Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında danışıq apardılar. Lakin o zaman «Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasının düşmənlərinin təsiri altında olan general Tomson» müstəqillik tələbinə etiraz edib beyan etdi: «Azərbaycan Respublikası... türklərin intriqası nəticəsində yaranmış» və «bir halda ki siz əksini iddia edirsiniz, onda gələrik, yerindəcə tədqiqat aparıb, müvafiq qərar qəbul edərik».¹ Bəs, bu danışıqlardan sonra nə baş verdi?

Doğrudan da, İngilis generalı «tədqiqat aparıb», Azərbaycanın dövlət suverenliyi məsələsini həll etmək üçün Ənzəlidən Bakıya gəldi və buradakı vəziyyətə şəxsən nəzarət etmək üçün özü Bakının general-qubernatoru oldu.

Qərbin bu müdaxiləsi ilə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qara günləri başladı. Belə bir müəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti yolunda Nərimanovun fədakar əməyi öz müsbət rolunu oynadı. Tarixin sonrakı inkişafı sübut etdi ki, onun bu məsələdəki xidmətləri heç nə ilə müqayisə oluna bilməz.

Qərbin Şorqə və o cümlədən, Azərbaycana qarşı qərəzli münasibətinə baxmayaraq, Azərbaycanın başqa ictimai-siyasi xadimləri kimi, milli istiqlalın tanınmış cəfəkeşi M.Ə.Rəsulzadə də, doğru olaraq, xristian Qərbin mütərəqqi və ümumbəşəri elmi, milli-dini irsindən, tarixi sivilizasiyasından və demokratik dəyərlərindən faydalanmağın tərəfdarı olmuşdur. Görkəmli dövlət xadiminin bu mövqeyi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1918-ci il noyabrın 9-da qəbul edilmiş yeni dövlət atributu olan bayrağında da öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin bayrağındakı üç rəng «türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvoludur».²

Lakin Qərb bunları dərk etmədi və öz qərəzkar siyasət yolu ilə gətdi. Qərbin açıq müstəmləkəçilik siyasətinə və hegemonluq ideologiyasına aludəçilik mövqeyi isə bu dövlətləri Şorq ölkələri və Azərbaycanla kompromisdən, qarşılıqlı və bərabər-hüquqlu əməkdaşlıqdan daha çox uzaqlaşdırır. Azərbaycanın mütəfəkkir adamları, öz növbəsində, Qərbin müstəmləkəçi dövlətlərinin «Şorq siyasəti»nin mahiyyətini açıqlayaraq bu siyasəti daha prinsiplə mövqədən qiymətləndirmişlər. N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və başqa neçə-neçə tarixi şəxsiyyətlərimizin arzuladıqları və xalqın milli birliyi sayəsində XX əsrin 20-ci illərində qurduqları cümhuriyyət daxili və xarici tərribatçı-separatçı qüvvələrin təzyiqi qarşı-

¹ Azərbaycan tarixi. B., 1993, s.269 və ya: Tofiq Kəçərlili. Qarabağ. B., 2002, s.292.

² Azərbaycan tarixi. B., 1993, s.248.

sında davam gətirməyib süqut etdi və yalnız 70 illik fasilədən sonra, xalqın əznkarlığı sayəsində həmin əsrin 90-cı illərində müstəqillik yenidən bərpa olundu. Qərbin iri dövlətlərinin siyasi-iqtisadi təzyiqi dövlət müstəqilliyimizin hər iki mərhələsində özünü daha çox göstərməyə başlamışdı. Lakin istiqlaliyyət uğrunda mübarizənin ikinci mərhələsində qəsbkarlar yerlərini dəyişmişdilər. 20-ci illərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qənim kəsən İngilis general-qubernatorunu və xalqı iqtisadi təzyiq siyasəti altında saxlamağa çalışan alman-isveç səhmdar cəmiyyətlərinin nümayəndələrini - 90-cı illərdə rus generalları və Kremlin tərribatçı-separatçı «Şorq siyasətçiləri» əvəz etmişdilər. Belə ki, əgər ADC-nin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə onun devrilməsində qərəzli milli siyasət yeridən Rusiya dövlətinin xristian dini məsləklə mikoyanların, kirovların və orconikidzələrinin «XI ordusu»na millətçi «Daşnak-sutyun» partiyası, onun tayqulaq havadarı Andranik və «sapı özümüzdən olan baltalar» - daxili tərribatçı qüvvələrimiz yardımçı olmuşdularsa, XX əsrin 90-cı illərində də Kremlin hegemonluq psixologiyası və ideologiyası tərəfdarları və onların tərəfindən tarixən müdafiə olunan erməni daşnaklarının tör-töküntüləri birləşərək öz təcavüzkar əməlləri ilə xalqımızın milli istiqlal istəyinə qarşı çıxmışdılar.

Lakin XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan xalqı yenə də böyük əznkarlıq göstərdi: çoxsaylı qurbanlar bahasına olsa da, Nəriman Nərimanov və başqa dahi şəxsiyyətlərin arzuladıqları, uğrunda mübarizə apardıqları önəmlərə sadiq qalıb, öz dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdi.

Əgər XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycana alman milli məşəli Ernest Simens (1816-1892) adı ilə «Simens qardaşları» kimi tarixə düşmüş səhmdar cəmiyyətləri, həmin əsrin 70-ci illərdən isə isveçli Robert və Lyüdvik Nobel qardaşlarının iri səhmdar cəmiyyətləri və başqa sənaye şirkətləri daxil olmuşdularsa, XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra yenə də Qərb iri və qüdrətli dövlətlərinin böyük maliyyə imkanlı iş adamlarının yeni nəsəl növə və nəticələri, ulu tarixi keçmişli Şorqin «yaddan çıxması» kiçik bir ərazisi sayılan, lakin töbi sərəvərlərə çox zəngin olan və onlar üçün beynəlxalq münasibətlərdə strateji və geosiyasi maraqlı doğuran Azərbaycana yenidən üz tutub axın etdilər, burada özlərinin milli maraqlarına daha çox uyğun gələn yeni iqtisadi-siyasi münasibətlərin əsasını yaratdılar.

Bir sözlə, Qərbin «Şorq siyasəti» keçmişlərdə olduğu kimi bu gün də suveren dövlətlər ərazisində yenidən güclənməyə və daha kəskin forma almağa başlamışdır. Bu siyasət isə müxtəlif forma və üsullarla həyata keçirilir. Qərb elə Qərbdir ki, bu gün, özünün vaxtilə istehsal etdiyi və hərbi-siyasi və iqtisadi marağı naminə müsəlman ölkələrinə ixrac etdiyi kütləvi qırğın silahlarını və onların «qalıqlarını» axtarmaq adı altında islam ölkələrinə qarşı təcavüzkarlığa da əl ata bilər.

Böyük və milli ruhlu tarixi şəxsiyyətlərimizin vaxtilə dedikləri kimi, bu gün də Qərb dövlətləri və onların beynəlxalq təşkilatlarından biri öz milli dövlətçiliyi mənafeyinə suveren Azərbaycan ərazisində yeraltı təbii sərvətləri arayıb-axtarmaqla məşğul olur, suveren dövlətin ərazisinə qarşı təcavüzkarlıq əməli törədən, ərazisini işğal edən, yerli əhalinin haqq və hüquqlarını pozan qəsbkarlığa göz yumur. Qərb o Qərbdir ki, bir tərəfdən özü demokratiya və insan haqlarından dəm vurur, digər tərəfdən - müstəqil dövlət siyasəti aparan, insan haqq və hüquqlarına, demokratiyanın aliliyi prinsiplərinə əməl edən bir ölkədə dövlət quruluşuna qarşı cinayət törədənlərin azad olunmasını tələb edir, öz milli maraqları naminə dövlətləri müxtəlif hərbi-siyasi oyunlara cəlb edir.

Bax, Qərb hər yerdə və həmişə belə bir «Qərb siyasəti» aparmışdır və bu siyasət bu gün də davam edir.

II FƏSİL

«İSLAM TƏHLÜKƏSİ, VOXSA İSLAMA QARŞI TƏHLÜKƏ?»

§ 2.1. «QƏRB-ŞƏRQ» VƏ «XRİSTİAN-İSLAM» QARŞIDURMASININ İKİLİ ANLAMI

«Əgər müsəlmanlar 18 oktyabr 732-ci il savaşında qalib çıxsaydılar, bu gün Londonda inşa olunan kilsələrin yerində məscidlər dayanardı və Oksford universitetində... İncilin əvəzinə Quranı öyrənər və tədris edərdilər».

Edvard Gibbon

«...Bütün ölkələrin bütün alimlərini... birləşdirəcəyim... rəhbərlik etməyə qadir olan... həqiqi Quran əsasında vahid sistem yaradacağım vaxt uzaqda deyildir».

Napoleon Bonapart

«Məhəmmədin dini... bütün dünya əhalisinin yarısından çoxunun təfəkkürünü fəth edir».

Herbert Uells

«Dünyada heç bir din bəşəriyyətin göz yaşları axıtmasına, qanlar tökülməsinə, dəhşətli cinayətlər törədilməsinə xristianlıq qədər səbəb olmamışdır».

Avqust Bebel

Xristian milli məşəli, dini təlim və dünyagörüşlü dövlət və xalqların ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikri nümayəndələrinin Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri məsələsində islam dininə, müsəlman təfəkkürünə və mədəni dəyərlərinə baxışlarının fərqli və ikili xarakteri elə bizim istinad etdiyimiz iqtibaslardan da görünür. Bu ikili mövqe və münasibətlər tarixən öz aktuallığını itirməmiş və bu gün də müxtəlif dinli

xalqlar və dövlətlər arasında baş verən ittilaf və qarşıdurmalara yardımçı olmuşdur. Bu ikili mövqedə və bu konfliktlərdə dinlərin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Bir qədar də «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşıdurmasının və «islam təhlükəsi» doktrinasının ikili xarakteri haqqında.

Xristianlığın istər antiislam və antitürk mövqeyi, istərsə də Qərb-Şərq qarşıdurması ətrafında apardığı geniş təbliğat işi həmişə ikili xarakter daşmış, müxtəlif ideya istiqamətli, məram və məqsədli dünya baxışları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu, dünən də belə olub, bu gün də belədir. Burada dünya dinləri arasında dialoq və kompromisi rədd edib, açıq hücumçu və düşmən mövqeyində dayananlar da var, ağa qara deməyib, qərəzçilikdən uzaq, obyektiv mövqe tutub reallığı doğru mövqedən, olduğu kimi qiymətləndirənlər də.

Bütövlükdə dinlərin, o cümlədən islamın da ikili xarakteri və mövqeyindən danışarkən belə bir cəhətə nəzərə almaq lazımdır ki, biz, bir tərəfdən, islamı əldə mübarizə bayrağı edərək əslində bu dinin prinsiplərinə yabançı, milli-dini mənafeyə zidd dövlət siyasəti aparən irticaçı dövlət quruluşlarını devirərək, islamın tələblərinə uyğun olan, ilkin fundamental dini dəyərlərin tələblərinə əməl edən sabit əxlaq normalı və mənəvi dəyərli yeni cəmiyyət yaratmağın şahidi oluruq, digər tərəfdən, bu din ayrı-ayrı təxribatçı və ekstremist qüvvələr tərəfindən daha çox siyasiləşdirilərək, adı «islam birliyi və həmrəyliyi» qoyub, əsl həqiqətdə xalqlar və dövlətlər arasında milli-dini zəminli siyasi separatizm, dini ekstremizm və terorizm ideologiyası təbliğ etmək və bəd əməllər törətmək vasitəsi kimi də istifadə olunur. Müxtəlif qüvvələr öz məram və məqsədləri naminə belə bir mövqedən istifadə etməyə çalışırlar.

Tarix şahiddir ki, islam adından «cihad» formalı dini-siyasi hərəkatlar da başlamış, islam adından qəsbkarlıq müharibələri də aparılmış, dövlət çevrilişləri də təşkil olunmuş, islam adından separatçı və ekstremist əməllər və qətlər də törədilmişdir. Həqiqi tarix bütün zamanlarda ağa - qara və qaraya - ağ deməyi qəbul etməmişdir. Hər bir tarix - istər islamla bağlı olsun, istərsə də hər hansı başqa dinlə, tarixi hadisə və proseslərlə bağlı olsun - öyrənilən obyektin ictimai mövqeyini və mahiyyətini düzgün qiymətləndirməyi tələb edir.

Bir məsələni də etiraf etmək lazımdır: Şərq xalqlarının ictimai-siyasi həyatında ehtəşamlar olmuşdur ki, islamın ikili mövqeyi onu öz tarixi mübarək və ümumbəşəri prinsiplərindən döndərərək daha təcavüzkar meyilli və «faşist qoxulu» etmişdir. Hələ XX əsrin 80-ci illərində islam dünyasının tanınmış lideri Əhməd Ben Bella Fransanın «Mond» qəzetinə verdiyi müsahibəsində Qərbin antiislam təbliğatına cavab olaraq demişdir: «İslam müasir dünyaya çox şey verə bilər. Açıq, dözümlü islam - quru rəşadət və iflas uğrunda ideologiyasının alternativini ola bilər. Bununla belə, mən faşizm qoxusu verən islamın tam öləyiniyəm. Qərb bi-

zə nə vermişdir? Onun nümunə kimi qələmə verdiyi cəmiyyət qarabəlikləri üzərində qurulmuşdur... Və bütün bunlar rəşadətçilik məhsullarıdır. Nəticədə, təbiətin sərvətlərini talan edən istehlakçı sivilizasiya yaradılmışdır... Mən bu düşüncəni rədd edirəm, onu gənclər də rədd edirlər. Əgər bu gün islama həmin məntiq gətirilirsə, bunu ondan ötrü edirlər ki, yenilənmiş dünya, ruhu öz yerini yenidən tapacağı dünya qurmaq istəyirlər».¹

Klassik islam ölkəsi olan İranda, eyni mövqe və təbliğat bəzi ideoloji təxribatçılar tərəfindən bu gün də davam etdirilir. Bu təbliğat forması, heç şübhəsiz, xristianlığın və Qərbin antiislam təbliğatı siyasətinə də yardımçı olur. Bu təbliğat forması - «islam inqilabı», «islam iqtisadiyyatı» konsepsiyasının və dinlər arasında, müxtəlif qeyri-islami ictimai-siyasi quruluşlar arasındakı dialoqu rədd edən, «nə Qərb, nə də Şərq, yalnız islam» doktrinasını ideya və dini-siyasi cəhətdən əsaslandıraraq imam Ruhuлла Musəvi Xomeyninin (190203-1989) müasir ideyalar mübarizəsi və Qərb-Şərq qarşıdurması haqqındakı baxışlarının əsasını təşkil etmişdir. Xomeyni, islamın ikili mövqeyindən danışarkən uzaq tarixi keçmişlərdə olduğu kimi indi də bəzi ideoloji-siyasi təxribatçıların Quranın ilkin dini-mənəvi dəyərlərinə və fundamental dini əsaslarına zidd olan siyasiləşdirilmiş baxışlar yaymalarına və təbliğat işi aparmalarına qarşı çıxmışdır. Xomeyni demişdir: «Xudpəşəndlər və Taqutiyaçılar Quranı müqəddəs bəhanəyə çevirərək onun prinsiplərinə zidd dövlətlər yaradırlar. Onlar Quranın həqiqi şərhçilərini, ondan xəbərdar olanları və böyük Peyğəmbərin Quranını bütünlüklə dərk edənləri müxtəlif bəhanələrlə bir kənara qoyurlar».²

Ayatolla Xomeyni islamdan yaranan bəzi dini cərəyan və təriqətlərin islamı bu dinin özünə və onun müqəddəs kitabı Qurana qarşı qoymağa çalışan bir sıra «isləhatçılara» və «dinquruculara» hərəkatının tərəfdarlarına da birmənalı münasibət bildirmişdir. O, yazırdı: «Adları bəlli olan bəzi «isləhatçılar» «vəhəbizm xurafatı təlimini geniş yaymaqla... islamdan islamı və müqəddəs Quranı məhv etmək üçün istifadə edirlər».³

Bu gün, postsovet məkanındakı bəzi suveren müsəlman dövlətlərinin özlərinin ictimai-siyasi həyatlarında «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşıdurmasının kəskin forma aldığı bir zamanda bu meyli dövlətdaxili qarşıdurma siyasəti həddinə çatdırılmışdır.

İmam Xomeyninin mövqeyindən çıxış edib tarixi realıqları olduğu kimi qəbul edən, islam dünyasında yaxşı tanınan Dağıstan elinin dini-

¹ РЖ - Эволюция исламской традиции в освободившихся странах Востока. М., 1983, с.36.

² Имам Хомейни. Последнее послание. Религиозное политическое завещание. М., 1999, с.6.

³ Ислам и политика. М., 2001, с.100.

ruhani xadimi Səid Əfəndi də özünün «Suallar və cavablar» kitabında tarixi vəhhabizmin yaradıcısı və baş ideoloqu Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhabinin şəxsiyyətini səciyyələndirərək onun əxlaq normalarına zidd olan davranış və həyat tərzi keçirməsindən bəhs edir.

O ki qaldı onun yaratmış olduğu vəhhabizm və bu dini cərəyanın bu gün Şimali Qafqazda və postsovet məkanındakı bir sıra suveren dövlətlərdə geniş təbliğ edilməsinə, bu haqda da Səid Əfəndinin baxış və mülahizələri birmənalıdır: vəhhabizm, özünün mahiyyətinə görə islamı daxilədən parçalayıb dağıdan antiislam hərəkatıdır.¹

İslamın ikili meyli və mövqeyi haqqında Özbəkistan Respublikasının prezidenti İslam Kərimovun da günümüzün reallıqlarına əsaslanan maraqlı baxışları vardır. Onun fikrincə, ayrı-ayrı ikili mövqeli ictimai-siyasi qrupların, təlim və dünyabaxışların və dini-siyasi təşkilatların əlində siyasiləşdirilməmiş əzəli islam, Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən yaradılan tarixi bir din, həm ümumbəşəri əməllərə xidmət edir: elmin və mədəniyyətin inkişafına yardımçı olur, ümumbəşəri sivilizasiyalar yaradır, bu din «ənənəvi və maarifçi» olur; həm də həmin islam, eyni bir din özünün ilkin dini-mədəni prinsip və dəyərlərinə qarşı çıxır, «davakar» mövqə tutur, öz dini-mədəni dəyərlərinə hörmət edən, onun aliliyini və ümumbəşəriliyini qoruyan, onu ata-babalarının müqəddəs dini sayan, suveren dövlət ərazisində, öz dövlətinə və xalqına qarşı çıxır, milli-dini zəminli itxidlər yaradır, ölkədaxili sabitliyi pozur, etnoseparatçılıq və dünyəvi dövlət ərazisi hüdudlarında islami meyilli dövlətquruculuq ideologiyası təbliğ edir. İslamın daha çox siyasiləşdirilmiş qolu, məhz bu qolu, öz ölkəsi ərazisində dini ekstremizm və radikalizm yayır, bu yolda dağıntılar törədir və qırğınlara səbəb olan terrorçuluq əməllərindən də istifadə edir. Bu islamın biri İ.Kərimovun özünün, ata-babasının və xalqının böyük əksəriyyətinin tərəfdarı olduğu, etiqad etdiyi, saflığını qoruduğu və təbliğ etdiyi «ənənəvi və maarifçi» islamdır. Bu islam, həm də Məhəmməd peyğəmbərin qoyub getdiyi həqiqi islamdır; o biri isə - xarici, maddi-maliyyə imkanlı, dini ənənəli təşkilat və mərkəzlərin zorlu təbliğat təsiri altına düşən, ölkə daxilində ixtişaş salan, milli-dini zəminli qarşıdurma və toqquşmalara yardımçı olan «Hezbollah», «Hizb ut-Təhrir», «Əl-Qaidə», «Müsləman qardaşları» və onlarla, yüzlərlə adları məlum olan təxribatçı dini-siyasi təşkilat, orden və mərkəzlərin tərəfdarı olduqları və təbliğ etdikləri islamdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu ziddiyyətli və qarşıdurmalı proses bu gün, Sovet siyasi quruluşu dağıldıqdan, yeni suveren dövlətlər yarandıqdan, onların öz ilkin milli-dini dəyərlərinə üz tutduqdan sonra da, bir sıra hegemon Qorb və Şorq dövlətlərinin maddi-mədəni dəstəyi ilə və «gül», «məxməri», «narıncı», «laləli» və s. inqilablar adı altında Qafqazda, Orta Asiya respublikalarında, Qazaxıstanda,

Rusiya Federasiyası ərazisində dini-siyasi hərəkatlar daha da güclənməyə başlamışdır. Bu gün iş elə gətirmişdir ki, hegemon Qorb dövlətlərinin dəstəyi və yaxından müdaxiləsi ilə həyata keçirilən XXI əsrin «koşfi» sayılan «məxməri» və «gül» inqilablar hadisələrinə ikili mövqedən yanaşan Rusiya Federasiyasının özünün qeyri-xristian xalqların ərazilərində də baş qaldırmağa başlamışdır. Rusiyalı siyasətçi-alimi V.L.Petrov da doğru yazır: «Sovet siyasi quruluşu devrildikdən sonra «Suverenlik paradı» elə Rusiyanın özündə başlamışdı. Özünün Rusiyadan asılı olmadığını elan edən Çexistan hamıdan daha uzaqlara getdi...İttifaq müqaviləsinin bağlanması ətrafında Yeltsinin mövqeyini zəiflətmək məqsədilə Qorbaçov RF daxilində başlanan «Suverenlik paradını» hər cür şovqləndirmək istədi. Lakin avqust qiyamının şərfətsiz sonluğu tarixin gediyini dəyişdirdi və bununla da o, ancaq SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi».¹

Deməli, kütləvi əhali qırğını və talanlarla başa çatan bir sıra tarixi inqilablardan (elə 1917-ci il bolşevik inqilabından!) fərqli olaraq SSRİ-nin dağılması ilə nəticələnən bu siyasi hərəkat özünün bir sıra spesifik fərqli cəhətləri ilə bu gün postsovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində baş verən yeni «gül» və «məxməri» inqilabların baş verməsi üçün siyasi zəmin yaratmışdır. Çünki, SSRİ dağılana qədər tarixdə belə inqilabların bənzəri, demək olar ki, olmamışdır.

Petrov demişkən, məhz «gül» və «məxməri» inqilablar «paradı» da elə bundan sonra başladı. Bu «inqilab» bu gün də davam etməkdədir.

Müəllifin fikrincə, suverenlik hərəkatlarının dalğası, eyni zamanda, islam dinli Başqırdıstanı, İnquşetiyanı, Tatarıstanı da bürümüş və onlar da İttifaq respublikaları statusu almağa çalışmışlar.

Belə dini-siyasi və milli hərəkatlardan, həm də açıq kütləvi hərəkatlardan biri də 2005-ci ilin may ayının 12-dən 13-nə keçən gecə, onsuz da neçə illərdir dini-siyasi qarşıdurma və milli-etnik tolatım içərisində olan Özbəkistanın Əndican şəhərində və başqa uzaq-yaxın qonşu dövlətlərlə həmsərhəd olan bir sıra başqa qaynar nöqtələrdə baş vermişdi. İslam Kərimov demişkən: «Mərkəzi Asiya respublikalarında nüfuz uğrunda mübarizə aparən» Qorbli-Şorqli xarici dövlətlərin, müxtəlif dini-siyasi mərkəz, ekstremist və separatçı-terrorçu təşkilatların yaxından iştirakı və maliyyə dəstəyi ilə Əndicanda baş verən və çoxsaylı insan tələfatı² ilə nəticələnən bu siyasi-ekstremist hərəkat son vaxtlar ölkə başçısı İslam Kərimovun xəbərdarlığının əsassız olmadığını bir daha təsdiqlədi.

Əndican hadisəsindən bir neçə ay əvvəl ölkə başçısı İ.Kərimov Rusiyada nəşr olunan «Независимая газета»-da dərc olunan «Imperiya

¹ В.Л.Петров. Геополитика России. Возрождение или гибель? М., 2003, с.267.

² Ölkə müxalifətinin məlumatına görə Əndican qiyamı zamanı 745-1000 nəfər, iqtidarın məlumatına görə isə 169 nəfər həlak olmuşdur.

dövründə bizi ikinci növ adam hesab edirdilər»¹ adlı, iri həcmli məqaləsində ölkədaxili dini-siyasi durumu, gərgin və partlayışlı sosial vəziyyəti təhlil edib belə qiymətləndirmişdir: «Mən müsəlmanam və atalarımızı dinindən heç bir zaman üz döndərməmişəm. Lakin islamda iki müxtəlif meyil vardır: bir ənənəvi və maarifçi islam, bir də gündən-günə daha çox güc toplayan davakar islam. «Hizb ut-Təhrir», «Əl Qaidə», «Müsəlman qardaşları» və bu qəbildən olan başqa təşkilatlar davakar islamı təmsil edirlər. Bu, həmin davakar islamdır ki, ənənəvi islama etiqad edən və ümid bəsləyən bir milyard yarım müsəlmanı özünə ram etmək istəyir. Onlar dini etiqadı siyasətlə əvəz edir, hamını özlərinin kor-korana adeptlərinə çevirmək, islamı xristianlığa və digər məzhəblərə qarşı mübarizə vasitəsi etmək istəyirlər. Bu planların məqsədi çox uzaqlara gedib çıxır».²

Doğrudan da bu istiqamətdə cərəyan edən proseslər, özünü bugün Əndincanda və Qırğızistanda baş verən hadisələrdə də göstərdi.

Göründüyü kimi, İ.Karimov burada həm islami dini-mənəvi dəyərlərin saflığı və toxunulmazlığı tərəfdarı, həm də dinlər və sivilizasiyalar arasında qarşıdurmaların tərəfdarı deyil, əksinə, dinlər, xalqlar, dövlətlər və sivilizasiyalar arasındakı qarşılıqlı əməkdaşlığın və dialoqun tərəfdarı rolunda çıxış edir.

Şübhəsiz, bu yol həm dinlərin, həm də xalqların mənafələrinə uyğun gələn daha doğru yoldur.

İslam dininin ikili mövqeyindən danışan Karimov, eyni zamanda, islam adından həyata keçirilən və islam dinli təxribatçı-separatçı şəxslər tərəfindən icra olunan etnoseparatçı, dini ekstremist əməllərin və terror aktlarının obyektiv qiymətləndirilməsi məsələsinə də münasibət bildirmişdir. Və o, bu məsələlər arasındakı münasibətlərin qiymətləndirilməsində də ikili mövqenin hökm sürdüyünü qeyd edir. Özbəkistanlı siyasi xadim doğru olaraq qeyd edir ki, islam dini dəyərlərə ikili mövqedən yanaşmanın təzahürü, müasir ideyalar mübarizəsində dinlər və sivilizasiyalar arası mübarizədə də özünə yer almışdır. Müəllifin fikrincə, antiislam ruhlu Qorb ictimai-siyasi fikrində, fəlsəfəsində və siyasət aləmində islam oleyhinə aparılan təbliğat işində açıq qərəzçilik meyli və düşmənçilik mövqeyi bu gün elə bir həddə çatmışdır ki, onlar dini zəminli və din adından həyata keçirilən hər bir təxribatçılıq əməli, dini-siyasi ekstremizm və terrorçuluq aktı, onların kimilər tərəfindən və hansı mövqe və məqsədlərlə həyata keçirilməsinin mahiyyətinə varmadan - bütünlüklə onlar, təkəf saf və mütləq islamın və müsəlmanların adına yazılır.

Müstəqil və dünyəvi dövlət ərazisində dini-siyasi durumun və siyasi sabitliyin bərqərar olunmasına mənfi təsir göstərən dini təbliğat işinin Qorbdə təhrif olunması, Qorbin öz milli dövlətçilik maraqlarına uyğunlaşdırılması və düzgün qiymətləndirilməməsi, törədilən etnoseparatçılıq, ekstremizm, radikalizm kimi bütün bəd əməllərin təkəf islamı və müsəlmanların adına yazılması ilə razılaşmayan Özbəkistan prezidenti İslam Karimov öz mövqeyini bildirir. Karimov deyir: «Əfsuslar olsun ki, islamdan kənarda bizim dinimiz barədə çox bəsit təsvirlər vardır. Müsəlmanlığa terror rəngi vermək siyasətinin mənbəyi də elə bundadır. Məsələ elə təqdim olunur ki, guya həmin Ben Laden bütün islam dünyasını təmsil edir. Bu cür mövqe və baxışlar islam dünyasına qarşı nifrət hissi doğurur və dünyanın qalan hissəsinə münasibətdə daha artıq qarşıdurma yaradır. Mənim mövqeyim bundan ibarətdir ki, ənənəvi islamın mürtəce cərəyanlara, cəhəlatə qalib gəlməsinə kömək etmək, bununla da terrorçuların təxribatçı fəaliyyətlərini heçə endirmək lazımdır».¹

Dini təbliğat işinin ikili mövqeyinin xarakterini və mahiyyətini açan Karimov daha sonra yazır: «Təəssüflər olsun ki, planetin əsas geostrateji oyunçuları beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq bəhanəsi ilə sözün hər bir mənasında ən yaxın Mərkəzi Asiya regionunda nüfuz və mövqe qazanmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Bu onunla nəticələnə bilər ki, terrorizmə qarşı həqiqi mübarizə, baş verən proseslərdən bir növ kənarda qala bilər».²

Karimov bunları da doğru deyir. Məlum həqiqətdir ki, özgə ərazilərində «nüfuz və mövqe qazanmaq uğrunda mübarizə», öz növbəsində, bu ərazilərdə milli-dini birliyi və sabitliyi pozur. Nəticədə, xalqın mübarizə əzmi və birliyi sayəsində qurulan suveren dövlət ərazisində yeni «rəngli inqilablar» dövrü başlanır. İnqilab etmiş, suveren dövlət qurub-yaratmış olan bir xalq, bir dövlət iri və hegemon dövlətlərin tələbi və təzyiqi ilə yeni inqilablar odu-alovu içərisinə atılır.

Bunun adı «inqilab ixracı»dır. Məlumdur ki, bir çox xalqların ictimai fikrində və siyasət aləmində başqa ölkələrə müxtəlif məram və məqsədli dini və dində «inqilabların ixracı» doktrinası bu vaxta qədər də mövcud olmuşdur. Quldarlıq, orta əsr, yeni və ən yeni tarixi dövrlərdəki ictimai-siyasi quruluşlarda və cəmiyyətlərdə ayrı-ayrı xalqların tarixində müxtəlif formalı siyasi-iqtisadi tələbi çıxış və hərəkətləri, kəndli müharibə və yürüşləri, fəhlə qiyam və tətiləri, burjuva və sosial inqilabları, dini bayraqlı, ağ (qansız) və qırmızı (qanlı) proletar inqilabları da baş vermişdir. Lakin islam dini zəminli inqilabları xristianların apardıqları tarixi hərəkətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, islam dini zəmini üzərində qurulan və həyata keçirilən «islam inqilabı», bir qayda olaraq, qəsbkarlıq,

¹ Məqalənin tam mətni «Независимая газета»nın 14.01.2005-ci il tarixli sayında dərc olunmuşdur.

² «Независимая газета», 14.01.2005.

¹ «Независимая газета», 14.01.2005.

² «Независимая газета», 14.01.2005.

başqa dövlətlərin ərazilərinə qarşı təcavüzkarlıq müharibəsi-yürüşü olmayıb, dini-siyasi tələbli hərəkət kimi islam dinli dövlətlərin öz ərazisində baş vermişdir. Bu inqilab və bu dini-siyasi hərəkətlər orada, öz dövləti daxilindəki problemləri həll edir, mövcud hakimiyyət formasını və dövləti idarə üsulunu dəyişir. Bu son 20-30 il ərzində İranda da, bir sıra başqa müsəlman ölkələrində də belə olmuşdur. Lakin məsələnin bu şəkildə və bu istiqamətdə inkişaf etməsini xristian dinli dövlətlərə şamil etmək olmaz. Əksinə, bir çox müsəlman ölkələrində həyata keçirilən, hakimiyyətin devrilməsi ilə başa çatan dini-siyasi hərəkətlərin baş tutmasında xristian dinli Qərb dövlətlərinin özləri yardımçı olmuşlar. Bunu təsdiqləyən misallar da var. Qərbdəki dini zəminli, xristian dini bayrağı müharibələr tarixən başqa ərazilərə qarşı qəsbkarlıq mahiyyəti daşıyırdı. Burada da həm tarixi «Xaç yürüşlərini» və Qərbin Şərqi qarşı apardığı siyasətini yada salmaq kifayət edərdi.

XXI əsrin ilk rübələrindən başlayaraq bir sıra suveren dövlətlər ərazisində, başqa tarixi inqilablardan fərqli olaraq, yeni «qərbönümlü» və «qərbperest» «rəngli» inqilablar reallığı formalaşmağa başladı. Məlum postsovet məkanı suveren dövlətlərdə baş verən «rəngli inqilabların» özünə yer almasından sonra da Amerikanın yaxından dəstəyi və müdaxiləsi ilə «rəngli inqilabların» başqa dövlətlərə ixracı SSRİ dağıldıqdan sonra yenidən dirçəlməyə başlamışdır. Bugün «rəngli inqilabların» ixracını həyata keçirmək missiyasını dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ öz üzərinə götürmüşdür. Etiraf edək ki, müstəqil dövlət ərazisində mövcud dövlət hakimiyyətini devirməkdə bu gün onun uğurları da vardır. Yada salağ Gürcüstanı, Ukraynanı, Qırğızıstanı, Moldovanı və bir sıra başqa «ərik» və «badıncan» inqilabı qoxulu daxili təlatümlü əraziləri.

Bunları nəzərə alsaq, deməli, Amerika «məxməri» inqilablar siyasətinə son qoymaq fikrində deyildir, əsla deyildir. Əksinə, o, bu siyasəti daha hücumçu formada, daha geniş ərazilər hüdudlarında yaymaq və davam etdirmək istəyir. Bu baxımdan bu gün Amerikanın demokratiyanın bərpası və təmin olunması adı altında geniş təbliğ etdiyi «Güllü», «məxməri» və «narıncı» inqilablar siyasəti hegemon Amerikanın bugünkü suveren dövlətlərə verdiyi yeni «təhvilərdir». Belə ki, işlər bundan sonra da bu minvalla cərəyan etməkdə davam edərsə, görünür, ABŞ-in müasir dünya dövlətləri üzərində hökmranlığı hələ çox davam edəcəkdir. Bu mövqeyə inananlar da az deyildir. Avstraliyanın tanınmış politoloqu K.Bell bu hegemonluq aktının hələ nə zamanlara qədər davam edəcəyi haqqında da fikir söyləyir. Onun fikrincə Amerikanın, əsasən Şərqi, müsəlman dünyasının və postsovet məkanı suveren dövlətlərin üzərindəki iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji hegemonluğu ən azı 40 il və hətta, ola bilsin daha artıq davam etsin. Politoloqun fikrincə Amerika «bir çox dövlətlər birliyinin uzun zaman rəhbərlik etdikləri və əsaslandırıldığı» ən keç-

miş və ən köklü norma və sövdələşmələr üzərində də əsaslı dəyişikliklər edəcəkdir.¹

Bəli, K.Bell doğru deyir. Həqiqətən də, bu vaxta qədər də başqa dövlətlərə və xalqlara qarşı öz hegemon dövlətçilik missiyası yerinə yetirən Amerika, bu gün də vaxtilə dünya nizamında yaxından iştirak edən və «köklü norma və sövdələşmələr yaradan», keçmiş müstəmləkəçi dövlətləri arxada qoyan başqa dövlətlərin dünya hegemonluğu meylli siyasətlərində əsaslı dəyişikliklər yaradıb, özünə daha böyük və yeni imtiyaz və hüquqlar qazanmaq marağındadır.

Məhz bugünkü «güllü» inqilablar da, suveren dövlətlər ərazisində bu məqsədlə həyata keçirilir. Bu baxımdan İslam Karimov da doğru deyir.

Karimov yazır: «Bu gün dünya üzərində hegemonluq iddiasında olan «planetin geosiyasi oyunçuları» hər yerdə olduğu kimi, dövlət müstəqilliyi qazanmış «Mərkəzi Asiya regionunun» suveren dövlətləri ərazisində (təkcə oralarda yox!) «terrorçuluqla mübarizə bəhanəsi» ilə dövlətdaxili sabitliyi pozur, yeni «rəngli» inqilabların baş verəcəyi haqqında əhalinin dindar və dünyagörüşü tam formalaşmayan hissəsi arasında açıq separatçı-təxribatçı təbliğat işi aparılır. Sual olunur: kimlərdir onlar? Heç şübhəsiz, burada da Şərqi özünün ayrı-ayrı təxribatçı-separatçı dini təşkilat və mərkəzləri ilə yanaşı, bu gün yenə dünya ağalığı iddiasında olan və bu amal uğrunda yarışan iki məlum xristian dini məsləkli dövlətlərin adları çəkilə bilər. Dünya hegemonluğu iddiasında olan dövlətlər öz milli maraqlarını nəzərə alaraq dünyada baş verən dini-siyasi zəminli proseslərə də ikili mövqedən yanaşırlar.

Onlardan birinin dövlətçilik prinsiplərinin şərtləri islam dünyası dövlətləri (həm uzaq-yaxın xarici, həm də postsovet məkanı ölkələri) ərazisində özünün milli dövlətçilik maraqlarının və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması və bir çox postsovet məkanı ölkələri ərazisində qeyri-müsəlman milli-etnik mənşəli xalqın hüquqlarının qorunması və təhlükəsizliyinin təmin olunması tələbi üzərində qurulur; digər bir hegemon dövlətin başçısı isə 9-10 may 2005-ci il tarixdə Tiflisdə olarkən öz gələcək geosiyasi planlarının sonrakı uğurlu inkişafını belə şərh etmişdir: «Nə qədər ki, siz müstəqil gürcü dövləti quracaqsınız, Amerika xalqı sizinlə olacaqdır. Gürcü xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük hədiyyə, sizin başqa ölkələrə nümunə ola bilən «gül inqilabınızdır». Bu gün Qafqazdan Mərkəzi Asiyaya qədər bütün xalqlar da azadlıca can atırlar. Onlar da öz arzularının həyata keçməsinə nail olacaqlar».²

Buşun tərəfdarı olduğu və təbliğ etdiyi bu siyasətin də öz adı vardır: müstəqil dövlətin «amerikasayağı müstəqilliyi».

¹ Анатолий Уткин. Вызов Запада и ответ России. М., 2002, с.428.

² «Гюль» qəzeti, 14.05.2005.

Diqqət yetirin: belə də oldu və bu bəyanatdan ikio gün sonra – 12 may 2005-ci ildə Özbəkistanın Əndican şəhərində yerli əhali amerika-sayağı və amerikaplanlı «azadlığa can atdı» və yerli hakimiyyət orqanlarına qarşı insan tələfatı ilə nəticələnən «gülşüz» kütləvi xalq hərəkatı başlandı.

Deməli, İslam Karimov, dövlətin təhlükəsizliyinin və ərazi toxunulmazlığının təminatçısı kimi, öz məqaləsində yaxınlaşmaqda olan təhlükənin mənbəyini və kökünü doğru görmüş və vaxtında qiymətləndirmişdir.

Şübhəsiz hegemon dövlətçilik mövqə və iddiasından, dünya ağalığı prinsipi və dünya nizamının bərqərar olunmasından söhbət getdiyi bir vaxtda bu mövqə və baxışı təkcə «Qafqaz və Mərkəzi Asiya» ölkə və xalqlarına aid etmək doğru deyildir. Əsla, doğru deyildir! Bu mövqə və baxışlar Amerikanın daha geniş ərazi hüdudlu Yaxın və Orta Şərqdəki, Şimali Afrikadakı müsəlman xalqların ictimai-siyasi həyatlarına olan münasibətlərinə də aiddir.

Məlum həqiqətdir ki, bu gün Amerikanın prezidenti Corc Buş da, dövlət katibi Kondaliza Rays da və müasir Amerikanın hegemon dövlətçilik və dünya ağalığı iddialı doktrinanı ideya cəhətdən formalaşdıran, «sivilizasiya və dinlərin toqquşması» siyasi təlimini əsaslandıran amerikalı professor Samyuel Hantinqton və onlarla, yüzlərlə başqa Amerika milli mənafehlilərdə geniş təbliğ etməklə məşğuldurlar. Onların «Demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi» adı altında pərdələyərək islam dinli xalqlar və dövlətlər üzərində hegemon dövlətçilik siyasətinin təbliğ olunması bu yaxınlarda ABŞ-ın dövlət katibi xanım Kondaliza Raysın Yaxın Şərq ölkələrinə səfəri zamanı da özünü göstərmişdir. Qahirədəki Amerika universitetinin çoxsaylı müəllim və tələbələri qarşısında çıxış edən dövlət katibi müsəlman ölkə və xalqlarına qarşı sərt və xəbərdar edici bəyanatlar vermişdir. K.Rays demişdir: «Biz «sabitliyə» görə 60 il antidemokratik rejimlərə göz yumuruq, artıq səbrimiz yoxdur». Və, Amerikanın dövlət katibi onun ölkəsinin «artıq başqa yol tutacağını» bəyan etmişdir. Bu yol: «digər millətlərə öz azadlıqlarını əldə etmələrinə köməklik göstərmək» yoludur.

Şübhəsiz, bu bəyanatlardan da bir sıra postsovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində həyata keçirilən, həm də ABŞ-ın təhrili ilə həyata keçirilən «gül inqilabları» qoxusu gəlir.

Açıq, bu gün dünya üzərində hegemon dövlətçilik missiyası və iddiasını öz üzərinə götürmüş bir dövlətin xanımı belə bir açıq və hədə-qorxulu bəyanatla çıxış edə bilər. Bunu da keçmiş və bugünkü geniş hüquqlu missioner və rəsmi dövlət adamı rolunda çıxış edən bu gün Rays edir.

Fikrimizcə, burada da qaranlıq məqamlar azdır və hər bir oməl öz adı ilə adlandırılmışdır. Biz də hər şeyi öz adı ilə adlandırmaq istərdik. Bunun üçün ABŞ prezidenti C.Buşun bir sıra postsovet məkanı suveren

dövlətlər ərazisində baş verən siyasi dəyişikliklərdə iştirakı haqqında başqa bir etirafını yada salmaq yerinə düşərdi. Nəzərə alınmalıdır ki, «gülü», «məxməri», «laləli» inqilabların Qafqazda və Mərkəzi Asiyada da davam etdiriləcəyi haqqında Amerika prezidenti C.Buşun bəyanatı heç də adi bir siyasətçi-vətəndaş bəyanatı deyildir, bu, çox ciddi maddimənəvi əsaslara və siyasi tələblərə söykənən hegemon dövlət başçısının rəsmi bəyanatı kimi qiymətləndirilməlidir. Amerika prezidenti özünün Tbilisi səfərindən sonra Vaşinqtondakı «Beynəlxalq Respublikaçılar İnstitutu»ndakı çıxışında demişdir: «Son 18 ayda biz rəngarəng inqilabların şahidi olmuşuq və bu yalnız başlanğıcdır». Amerika prezidenti daha sonra demişdir: Ağ ev 4 il ərzində bütün dünya üzrə demokratik dəyişikliklərə ümumilikdə 4,6 mlrd dollar xərcləmiş və 2006-cı ildə isə bu məqsədlər üçün 1,3 mlrd dollar planlaşdırmışdır.¹

Bunlar, rəsmi dövlətin rəsmi yardımındır. Postsovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində yeni «rəngli» inqilabların həyata keçirilməsində ayrı-ayrı Qərb milyoncularının, kompaniya və birliklərin, Şərqi dini təşkilat və mərkəzlərinin göstərdikləri maddi yardımları da buraya əlavə etsək, verə biləcəyi noticə baxımından çox dəhşətli və heyretətamiz bir mənzərə yaranar. Belələrindən biri də amerikalı Corc Sorosdur (1931). O Soros ki, məhz Gürcüstandakı və Ukraynadakı inqilablara milyonlarla Amerika dolları xərcləmişdir.

Belə ki, Gürcüstanda «gül inqilabı» qalib gələn kimi həmin amerikalı maqnat filantrop Sorosun «alıcılığını» və «rəhmətliyini» o qədər aşb daşdı ki, o, özünün milyardlarını saxladığı pul kisəsinin ağzını açaraq yeni hakimiyyətə gəlmiş yerli dövlət çinovniklərinə əmək haqqı formasında 3 mln. dollar yardım etdi. 2002-2004-cü illər arasında Amerika da «məxməri» inqilablı Ukraynaya «demokratiyanın bərqərar olunması» və «gülü inqilabı» dəstəkləmək məqsədi ilə 65 mln.dollar yardım göstərdi. Kuçma istefaya getdikdən sonra və prezident seçki kompaniyası zamanı da Amerika buraya ümumilikdə 680 mln.dollar həcmində maddi yardım göstərdi.² Bunlar da hamısı deyildir. «Inqilablar» yayıcısı və təbliğatçısı Soros bugün od-ələv içərisində boğulan Orta Asiya respublikalarındakı dini-siyasi hərəkatlara da öz «yardım» əlini uzatmışdır.

Tarixin acı təcrübəsi sübut edir ki, Qərb dünyasının hegemon dövlətləri tərəfindən yenidən müstəqillik qazanmış postsovet məkanı suveren dövlətlərə, onların özlərinin etiraf etdikləri kimi, «demokratiya yolunda», «insan haqlarının qorunması» və «terrorçuluqla mübarizə» adı altında göstərilən yardımlara sayı onlarla, yüzlərlə olan, Corc Soros kimi milyarderlərin göstərdikləri «tomonşasız yardımları» da əlavə olunduqda, bunun dağıdıcı təsirinin qarşısı alınmaz olur. Amerika və Soros belə «tə-

¹ Bax: «Azadlıq» qəzeti, 20.05.2005.

² Bax: «Горький», 25.12.2004.

mənasız yardımları» Şevardnadzenin hakimiyyətini devirmək üçün Gürcüstana, Kuçmanın hakimiyyətini devirmək üçün Ukraynaya, Akayevin hakimiyyətini devirmək üçün Qırğızstana və Orta Asiyaın başqa dövlətlərinə göstərmişdir. Bu «yardımlar» sayəsində bu dövlətlərdə mövcud hakimiyyət devrilmiş, «rəngarəng» inqilablarla başa çatmışdır. Bircə misal, həmin Sorosun özünün iqtisadi-siyasi vəziyyəti, geosiyasi mövqeyi və ölkədaxili milli-dini durumu o qədər də sabit olmayan müasir Qırğızstana göstərdiyi «təmənnasız yardım» faktını yada salaq. Məlumdur ki, həmin macar milli mənşəli Amerika milyarderi Corc Soros son zamanlar «Mərkəzi Asiyada ən böyük filantrop luq fondunun yaratıcısı olmuş və yeni demokratiya konsepsiyasının təbliğatçısı kimi tanınmış», «Soros-Qırğızistan» fondunu təsis etmiş, ölkənin yeni «demokratiya yolu ilə» gətməsinə «yardımçı» olmuş və bu ölkəyə 40 mln dollar həcmində «təmənnasız» maddi yardım göstərmişdir. Qırğız xalqı qarşısındakı bu «xidmət» də cavabsız qalmamışdır. 2004-cü ilin aprel ayında «xeyriyyəçi»lik işlərinə görə ölkə prezidenti Əsgər Akayev həmin Sorosu bütün türk dünyası tərəfindən dəyüşkən ruh, qəhrəmanlıq və vətəni qorumaq simvolu kimi qəbul olunan və tanınan «Manas» ordeni ilə təltif etmişdir.¹

Bax, həqiqətən də, vətəni və xalqı qoruyanlara, ona dəyüşkənlik ruhu verən və qəhrəmanlıq salnaməsi yazanlara veriləsi olan milli dövlətin milli mükafatını alan Corc Soros, həmin vətəni də, onun başçısı Akayevi də belə qorudu...

Sual olunur: budurmu amerikasayağı «xeyriyyəçilik» əməli, demokratiya və insan haqlarının qorunması?..

Xaricdən idarə olunan bu daxili milli-dini ekstremist və separatçı hərəkat Qırğızistan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra Qərbin və Şərğin bir çox nüfuzlu, geniş maliyyə imkanlı dini-siyasi təşkilatlarının, emissar, missioner və hegemon dövlətlərin maddi-mənəvi yardımı və dəstəyi sayəsində daha da siyasiləşdirildi. Bu proses dövlət daxili sabitliyin tarazlığını pozdu, ölkə idarəçiliyinin qarşısında ciddi çətinliklər yaratdı və, nəhayət, ölkənin müstəqilliyinə qarşı təhlükəyə çevrildi. Bu baxımdan bugünkü Qırğızistan özünün daxili kəskin ziddiyyətli və geosiyasi vəziyyəti baxımdan başqa Orta Asiya ölkələri və Qazaxıstan ilə müqayisə oluna bilməz. Biz artıq müasir Gürcüstanda, Ukraynada və Qırğızistanın özündə baş verən siyasi hərəkatların, «rəngli inqilabların» baş verməsindən, buralardakı siyasi hakimiyyət dəyişikliklərində Qərbin və Şərğin iri dövlətlərinin, onların Soros və başqa millionerlərin maddi yardımı ilə «məxməri» və «narıncı» inqilabların həyata keçirilməsindən, ölkədə hakimiyyət dəyişikliklərinin baş verməsindən az da olsa bəhs etmişik. Biz

Qırğızstanda bu gün baş verən siyasi hadisələrin xristian Gürcüstana və Ukraynadakı «inqilablardan» fərqli cəhətlərini və onların regionda yaratdığı təlatümlü vəziyyəti nəzərə alaraq bu haqda bir qədər də ətraflı bəhs etməyi lazım bildik.

Məlum həqiqətdir ki, «müttəfiq respublikalar» adlandırılan milli ərazilər SSRİ kimi hegemon bir dövlətin daxilində olan zaman Qorb və Şorq dövlətləri güclü ideoloji-siyasi təbliğat sistemində malik olsalar da, dövlət daxili intizamın güclü olmasına görə onların pullu emissarları və missionerləri o qədər də asanlıqla bu ərazilərin daxili işlərinə müdaxilə edə bilmirdilər. XX əsrin 90-cı illərində baş verən siyasi proseslər bu məniyələri aradan götürdü. Sovetlər birliyi kimi qüdrətli bir dövlət dağıldı, yeni milli suveren dövlətlər yarandı, dövlət idarə işlərində SSRİ-dən miras qalmış qayda-qanunlar və dövlət idarəçilik forma və üsulları artıq işləmirdi; yeni qanunların olmaması ucbatından idarəçilikdə boşluqlar və fəaliyyətsizliklər yarandı. Çətinliklər baş alıb getdi. Yeni suveren dövlətlər iqtisadi-siyasi yardım almaq üçün Qərbin və Şərğin iri və nüfuzlu dövlətlərinə üz tutmalı, müraciət etməli oldular. Hər xoşagəlməzliklər də elə buradan, bu vaxtlardan, alınan bu yardımlardan və münasibətlərdən sonra başladı. İqtisadi və hərbi-siyasi cəhətdən güclü olan bir çox Qorb və Şorq dövlətləri göstərdikləri bu maliyyə yardımlarından istifadə edib, suveren dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməyə başladılar. Bu proses iqtisadi-siyasi vəziyyətin, dini-mənəvi durumun və ideya-siyasi tarazlığın başqa milli ərazilərə nisbətən daha zəif və qeyri-sabit olduğu üçün Qırğızstanda başqa istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Tarixi prosesin inkişafı elə istiqamət aldı ki, Qırğızstanda ictimai-siyasi vəziyyətin durumu 90-cı illərin ilkin gərgin vəziyyəti həddində də qalmadı. Bu vaxtdan, tarix baxımından, o qədər də çox olmayan, vur-tut on il keçdikdən sonra ölkədəki sosial-siyasi vəziyyət, dini-psixoloji vəziyyət partlayışlı həddə çatdı, qarşısı alınmaz hadisələr baş verdi. Gürcüstana və Ukraynanın dalınca Qırğızstanın şimalındakı «Ata-Yurt»çular – «sarı», ölkənin cənubundakı əhali isə «gül inqilabları» hərəkatına qoşuldular. Məqsəd, xaricdən dəstəyi ilə yaxından iştirakı ilə mövcud ictimai-siyasi quruluşu devirmək idi. Qırğızstanda baş verən proseslərə və onun nəticələrinə biz özümüz yox, ABŞ-ın Qırğızstandakı səfiri S.Yanqin və ingilis müəllifi Con Laffendin mövqə və baxışlarından yanaşacağıq. Hadisələrin alovlanmağa başladığı vaxtlarda Britaniya siyasətçisi ölkədə baş verən prosesləri qiymətləndirib belə yazmışdır: «Görünür, zavallı... Əsgər Akayevi də ABŞ-ın keçmiş SSRİ-nin ərazisindəki müttəfiqləri – Amerika ordusunun Gürcüstanda yerləşdirilməsinə razılıq verən Şevardnadzenin və Ukrayna əsgərlərini vuruşmaq üçün İraqa göndərən Leonid Kuçmanın talei gözəyir».¹

¹ Daha ətraflı bax: С.Абдурахимов, Джордж Сорос в Центральной Азии. Ж. «Центральная Азия и Кавказ», №4(34), 2004, с.27-34.

¹ «Советская Россия» qəzeti, 02.04.05.

Göründüyü kimi, ingilis siyasətçisi, işdən yaxşı hal olan şəxs kimi, hadisələri qabaqlayaraq belə bir doğru bəyanatla çıxış etmişdir. Müəllifin yazdığına görə bu gün iş elə bir həddə çatmışdır ki, ayrı-ayrı ekstremist və separatçı qüvvələr, «hüquq müdafiəçiləri» rolunda çıxış edən Əzimcan Əsgərov kimi şəxslər məlum əcnəbi dövlət, dini-siyasi təşkilatların yaxından köməyi və himayədarlığı sayəsində hökumətdən islamçı-təxribatçı, ekstremist və terrorçu «Hizb ut-Təhrir» təşkilatının fəaliyyətini qanunlaşdırmağı tələb edir. Heç şübhəsiz, belə tələbli çıxışlar da səbəbsiz deyildir. Bu haqda da Britaniyalı siyasətçi Con Laflend məlumat verir. Onun fikrincə Qırğızıstandakı hadisələrin qarbsayağı və qərbətləbli istiqamətdə inkişafı yolunda Qərbin iri dövlətlərinin, ilk növbədə isə ABŞ-in maddi yardımı xüsusi rol oynayır. Bu dəstəyi və onun yaratdığı münasibətləri ABŞ-in Qırğızıstandakı səlahiyyətli səfiri S.Yanq da etiraf edir. Gizli deyildir ki, bu məqsəd və məramların daha sakit və silahlı qarşıdurmasız «güllü inqilablar» formasında baş tutması və daha çox uğur qazanması üçün ABŞ Qırğızıstanda güclü təbliğat işi aparmışdır. Bu hegemon dövlət həm ikili maraqlar mövqeyindən çıxış etmiş, həm də milyardlarla dollar xərcləmiş, həm də ölkə başçısını demokratik əhval-rubihyyəli şəxs kimi qələmə vermiş, məhləmişdir. Burada həm də dövlət quruluşuna qarşı radikal müxalifətdə olan dini-siyasi partiya və təşkilatların da mənafehi diqqətdən kənar qalmamışdır. Bu yalancı təbliğatda və ikili mövqeli siyasətdə aludəçilik o həddə çatmışdır ki, o zamankı dövlət başçısı Ə.Akayevin ünvanına deyilən xoş və təmənənəli sözlər də həddini aşmışdır. Nə az, nə də çox, Klintonun hakimiyyəti dövründə Amerika dövlət katibinin müavini işləyən Stroub Teibott Qırğızıstan prezidenti Akayevi «haqiqi demokrat» adlandırmış və «Cefferson işinin davamçısı» kimi səciyyələndirmişdir. Fikrimizcə, çox şişirdilmiş və müqaisəyə gəlməyən bənzətmədir. Tarixə müraciət edərkən. Heç olmasa ona görə ki, Şimali Amerikanın Böyük Britaniya müstəmləkəçiliyi sistemində qarşı apardığı istiqlalıyyət mübarizəsində (1775-1783) fəal iştirak edən, Fransadakı burjuva inqilablarını alqışlayan, XVIII əsr Maarifçilik ideyasının inqilabçı təmayülü tərəfdarı kimi çıxış edən, Amerikanın dövlət katibi, dövlət başçısı (prezidenti) olan, ön başlıcası isə Amerika Birləşmiş Ştatlarının 4 iyul 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsi Layihəsinin müəllifi olan, Milton, Lokk, Monteskye, Volter, Holbax, Helvetsi kimi böyük filosof və mütəfəkkirlərinin təlim və əsərləri ilə yaxşı tanış olan Tomas Albemarl Cefferson (1743-1826) kimi bir tarixçini, filosofu və ictimai xadimi kiçik bir ölkənin idarəçiliyində o qədər də böyük uğur qazanmayan dövlət başçısı ilə müqaisə etmək, onları eyniləşdirmək, onu Cefferson «işinin davamçısı» adlandırmaq, haqsızlıqdır, bir qədər də dəqiq desək, ədalətsizlikdir. Bir sözlə, siyasət tarixinə və milli dövlətçilik mənafehinə bu şəxsiyyətləri nə qədər bənzətməyə çalışsalar da, bu o Tomas Ceffersondur ki, əsla Əsgər Akayev deyildir. Onun bənzəri də deyildir. Lakin məsələnin kökü

başqa şeylərdədir. Sual olunur: əcəba, məgər həmin Amerika bu gün özünə dost hesab etdiyi, böyük və xilaskar Ceffersonla müqaisə etdiyi, ona bərabər tutduğu və bənzətdiyi Akayevə, tale baxımından, bəslədiyi münasibəti bəsləmişdir? Əsla yox! Buradakı müqaisə də, bənzətmə və bərabər tutma da siyasət naminə atılan addımlardır, siyasətləşdirilmiş oyunlardır. Başqa şey deyildir. Bunu, öz milli dövlətçilik ərazisində, suveren dövlətinə başçılıq edən, onun Cefferson kimi ilk prezidenti olan Akayevə olan sonrakı münasibətlər də sübut etdi. Bunun da tarixdə qalan öz adı vardır: bunlar, bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən amerikalı və amerikalı siyasətçilərin, dövlət çevrilişidir. Məlum həqiqətdir ki, Amerikaya milli istiqlal gətirən Cefferson öz vətəninə yüksək şöhrətiliklə dəfn olunmuş, Akayev isə ilk prezident ola-ola öz ölkəsindən qovulmuş və indi başqa «xilaskar» dövlət ərazisində mühacir həyatı yaşayır. İbtətamiz deyilmi? Özünə cavab tələb edən suallar çoxdur.

Doğrudan da əsil həqiqətdə bunlar siyasi və geosiyasi məram və məqsədləri həyata keçirmək və bu hərbi-strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərazidə daha da möhkəmlənmək və mövqə qazanmaq naminə atılan addımlardır, aparılan siyasətdir. Bunu hadisələrin sonrakı inkişafı da sübut etdi. O ki qaldı Ceffersona, bu o Ceffersondur ki, hələ vaxtilə xalqın mübarizəsini və istiqlalıyyətini səciyyələndirib deyirdi: «Azadlıq ağacı vaxtılıq-vaxtılıq vətənpərvərlərin və tiranların qanları ilə suvarılmalıdır».¹

Bəli, həqiqətdə Cefferson öz ölkəsinin istiqlalıyyəti yolunda mübarizə meydanına atılmış, vətənpərvər oğulların axıtdıqları qanları bəlasına öz ölkəsinə qarşıq tiranlardan, Böyük Britaniya kimi müstəmləkəçi dövlətlərdən azad etmiş, onun istiqlalıyyət aktını da özü imzalamışdır. Amerika isə bir çox milli ərazilərdə olduğu kimi Qırğızıstanda da milyonlarla pullar hesabına mövqə qazandı, suveren dövlət ərazisində müstəqilliyə qarşı çıxdı, dövlət çevrilişinə yardımçı oldu. Bu haqda da Böyük Britaniyalı siyasətçi Con Laflend və Amerikanın Qırğızıstandakı səfiri S.Yanq maraqlı məlumatlar verir.

Səfir Yanq etiraf edir ki, ABŞ hələ 1992-ci ildə aralarındakı sövdələşmə və müttəfiqlik münasibətlərinə görə başqa Orta Asiya ölkələrindən fərqli olaraq Qırğızıstana nə az, nə də çox, düz 746 milyondollar xərcləmişdir.²

Con Laflend isə məqaləsindən Qırğızıstana edilən maddi yardım haqqında bu rəqəmləri oxuyuruq: Qırğızıstanda hadisələrin kəskinləşdiyi və axarından çıxdığı ərazidə keçirilən parlament seçkilərində seçgi komissiyalarının maarifləndirilməsi məqsədilə 320.000 dollar, yerli nəzarətçilərin təlimatlandırılmasına – 100.000 dollar, qeyri-hökumət və müstəqil

¹ История политических учений. М., 1960, с.333

² «Советская Россия» qəzeti, 02.04.05.

mətbuat orqanları işçilərinə isə 300.000 dollar pul xərcləmişdir. «Yevraziya» fondunun Bişkek və Oş şəhərlərindəki şöbələrinə Marti Axtisarri, Madlen Olbrayt, Ceyms Beyker və Lourens İqlberker kimi rəsmi dövlət adamları da hərəkətə yardımçı olmuşlar.

Daha sonra, indiki Qırğızıstan hadisələrində ABŞ-ın dövlət katibinin köməkçisi Elizabet Cons və Lori Kreyner, ABŞ senatoru Con Makkeyn və diplomat Robert Fridman və Amerika prezidentinin milli təhlükəsizlik işləri üzrə keçmiş köməkçisi Entoni Leyk və b. da yardımçı və təşkilatçı rolunda çıxış etmişlər. Təkcə 2003-cü ilin noyabr ayından başlayaraq Bişkekdə fəaliyyətə başlayan «Freedom House» bu gün Qırğızıstanda 60 müxtəlif adda qəzet və jurnal nəşr edir, onları maliyyələşdirir və yayır. Bunlar da hamısı deyildir.

Qərblı müəllif Enn Florinin Karengi fondu tərəfindən maliyyələşdirilən «Transnasional vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması» adlı əsərində Qərb dövlətlərinin müxtəlif ölkələrdə və eyni zamanda postsovet məkanı suveren dövlətlərdə «dövlət quruluşunun və hakimiyyət formasının dəyişdirilməsi» yolunda nəzərdə tutulan maddi-mənəvi yardımlardan bəhs edilir.

Qırğızıstanda həyata keçirilən «məxməri» və «narıncı» inqilab sayəsində baş verən dövlət çevrilişində də, heç şübhəsiz, xaricdən maddi-mənəvi dəstək alan qırğız müxalifətinin nüfuzlu lideri, «Ata-Yurt» partiyasının rəhbəri, Qırğızıstanın ABŞ-dakı keçmiş səfiri Roza Otunbayevanın (yeni hökumətdə xarici işlər naziri) və başqa radikal müxalifətçi təşkilat və dini-siyasi qrupların rolu da az olmamışdır.

Söhbət ki, ABŞ və Sarosdan, onların icad etdikləri, Gürcüstan, Ukrayna və Qırğızıstan kimi suveren dövlətlər ərazisində həyata keçirdikləri «rəngli inqilablardan», onlara göstərilən yardımlardan danışdı, etiraf etmək lazımdır ki, Qərbin bu mövqə və münasibəti Azərbaycandan da kənar qalmamışdır. Məlum həqiqətdir ki, bütün postsovet məkanlı suveren dövlətlər kimi Azərbaycan da dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra, əhəmiyyətli coğrafi, strateji, geosiyasi mövqeyinə, təbii sərvətlərinin zənginliyinə görə Azərbaycan başqa postsovet məkanlı suveren dövlətlərin çoxundan daha tez Qərb dövlətlərinin, ilk növbədə isə ABŞ-ın diqqətini özünə cəlb etdi. ABŞ və onun Soros kimi milyarderləri hamıdan tez bu ölkəyə ayaq açdılar, diplomatik münasibətlər qurdular, işgüzar iqtisadi sazişlər və müqavilələr imzaladılar, dünyada analoqu olmayan neft kontraktları bağladılar və i.

Etiraf etmək ki, bu yolda da ölkənin üzleşiyi ciddi maneələr və çətinliklər olmuşdur. Bu çətinliklər ölkənin daxilində də baş vermişdir. Azərbaycan hələ suverenliyin dadını hiss etməmiş erməni təcavüzkarlığının da, 20 yanvar qətl hadisələrində ağır-acı günlərini yaşamışdı; o, şimalın və cənubun etno-separatçı ideologiyasının və «dövlətkurucu»

ekstremist hərəkatının da, daxili sabitliyi pozan ekstremist ittişaf və qarşıdurmaların da şahidi olmuşdur.

Bu gün isə bu ölkədə «milli» radikal müxalifətçi partiya və təşkilatlar «demokratiyanın bərpası və bərqərar olunması» adı altında kütləvi mitinqlərdə iştirak edir, əyinlərinə xaricdən gətirilmiş və pulsuz paylanmış «narıncı» köynəklər geyinir, əllərində eyni rəngli bayraqlar dalğalandırır, onlara yardımçı olan ocnəbi dövlətin prezidentinin şəklini ucaldır... Lakin «narıncı» inqilabların baş verdiyi məlum postsovet məkanlı suveren dövlətlərdən fərqli olaraq bu bəd əməllər Azərbaycanda daxili sabitliyi və milli birliyi pozmağa, hakimiyyət dəyişikliyi yaratmağa qadir deyildir. Əsla qadir deyildir!

Bunun da səbəbi vardır. Çünki, Azərbaycanda əsas böyük Öndər Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyət tərəfindən qoyulan və qurulan, bu gün isə prezident İlham Əliyev tərəfindən qorunan, monolit, hər cür tənqibətçi-separatçı əməllərin qarşısını ala bilən sabit idarəçilik forması, demokratik prinsipli, xalq və millət ruhlu müstəqil dövlət bərqərar olunmuşdur. Bu dövlət, öz müstəqilliyini və xalqının təhlükəsizliyini qorumağa qadirdir.

Burada ölkədaxili sabitliyi pozmağa çalışsan bəzi separatçı qüvvələrin nəzərinə bir cəhət də çatdırmaq istərdik. Bu gün çox dəbdə olan, ayrı-ayrı milli ərazilərdə təbliğ olunan «külli», «narıncı» və «məxməri» inqilabların aludəçiləri bir tarixi həqiqəti anlamalı və unutmamalıdır: qüdrətli dövlətçilik ənənəsinə malik olan, zaman-zaman dünyanın böyük ərazilərində hökmranlıq edən, yadellilərə qənim kəsilən, məğlubedilməz imperiyalar yaradan rəşadətli türk söyköklü tarixi şəxsiyyətlərimiz bütün tarixi qələbə, uğur və məğlubedilməzliklərini vətənimizə ayaq açan ocnəbi yadellilərin, yaddinlilərin və yadmillilərin «təmənnəsiz humanitar yardım» formasında göndərdikləri pul və libasla deyil, məhz öz ağıllı kamalları, milli qürur hissələri, vətənpərvərlik amalları, milli özünəmərkəz psixologiyası və, bir də, əyinlərindəki öz milli libasları ilə qazanmışlar, *Ana vətəni* qoruyub saxlamışlar.

Bax, Gürcüstanda, Ukraynada və Qırğızıstanda baş verən və hakimiyyət dəyişikliyi ilə başa çatan «narıncı» və «məxməri» inqilablardan baş verməsi Azərbaycanda ehtimal olunan «inqilabın» fərqi bundan ibarətdir.

Bir sözlə, inkar olunmaz faktıdır ki, əslində dinindən, milli-etnik mənşə və münasibətlərindən asılı olmayaraq, bu və ya digər milli ərazilərdə, eyni zamanda müstəqillik qazanmış dövlətlər ərazisində sosial-siyasi vəziyyətin sabitliyi, iqtisadi-siyasi vəziyyətin normal durumu, cəmiyyətdəki ideoloji və mənəvi durumun tarazlığı Qərbin hegemon dövlətlərinin hakim dairələrini qane etmir. Deməli, bu mövqedən çıxış edən ABŞ da özünün dünya hegemonluğu mövqeyinin üstünlüklərindən istifadə edir, daha çox demokratiya və insan haqq və hüquqları adından danışır,

Gürcüstanda, Ukraynada və Qırğızıstanda «rəngli inqilablar» həyata keçirir, hakimiyyət dəyişiklikləri ilə başa çatan dövlət çevrilişləri təşkil edir, böyük Amerika vətəndaşı Ceffersona bənzədib, ona bərabər tutduğu ölkə başçısını, suveren dövlət rəhbərini hakimiyyətdən uzaqlaşdırır. Həmin «narıncı inqilab» təbliğatçıları bu gün qonşu Özbəkistanda da radikal müxalifətlərə «narıncı» köynəklər paylayır, ölkədaxili sabitliyi pozur, milli-dini zəminli itxalaf salan separatçı hərəkatlara yardımçı olur, uğursuzluqla nəticələnən Ənzican hadisələrinə yaşıl işıq yandırır.

Bunlar, Amerika kimi qüdrətli və fəth mövqeli bir dövlətin bu gün həyata keçirdiyi siyasətdir. Əslində bu siyasət onun tərəfindən keçmiş vaxtlarda, başqa formalarda – açıq iqtisadi-siyasi təzyiqlə, hərbi müdaxilə və təcavüzkarlıq formasında davam etdirilmişdir. Bir misal: Amerikanın tarixən başqa dövlətlərə qarşı apardığı açıq təcavüzkarlıq siyasətini xatırlayan Rusiyalı müəllif Mixail Postol ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi C.Şultsa istinad edib belə yazır: 1945-ci ildən başlayaraq «Amerika özünün siyasi və iqtisadi maraqlarına qarşı çıxan tohluqə mənbələrini aradan qaldırmaq üçün» başqa ölkələrə qarşı 300 dəfə güc tətbiq etmiş, 185 dəfə birbaşa hərbi təcavüzə əl atmışdır.¹

Təcavüzə məruz qalan bu ölkələr və tarix bollidir.

Bu dövlət, bu gün, öz tarixi fəthlik və təcavüzkarlıq siyasətinin forma və üsullarını dəyişdirmiş, bir sıra hallarda ikili mövqedən çıxış edərək, həm açıq hərbi təcavüzkarlıq (Vyetnama, Əfqanıstana, İraqa qarşı), həm də bu siyasəti ölkənin milyardlarla pul vəsaiti hesabına postsovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində həyata keçirdiyi «gül inqilabları» ilə əvəz etmişdir.

Bax, bu gün suveren dövlətlər ərazisində həyata keçirdiyi və geniş tətbiq etdiyi «məxməri», «narıncı» və «güllü» inqilablara qədər Amerikanın keçdiyi yol belə olmuşdur.

Əslində elə bunlar da təcavüzkarlığın başqa bir formasıdır.

Necə də burada ululardan daha ulu, qədimlərdən daha qədim olan Çin filosoflarından birinin belə bir müdrik kəlamını xatırlamayasan: «Ən böyük istiləçilik – mübarizəsiz qalib gəlməkdir». Biz bu kəlamın nə zaman və kim tərəfindən deyildiyi tarixi bilmirik. Amma onu bilir ki, ümumbəşər elmi fikrinin və fəlsəfəsinin ilkin beşiklərindən sayılan Çin mütəfəkkirinin bu fikri elə bu gün «güllü», «çiçəkli» inqilablara müstəqil inkişaf yoluna düşmüş milli ərazilərdə milyonların hesabına həyata keçirən, onu müdafiə edən hegemon dövlətlərə də, onların siyasətlərinə də aiddir.

Etiraf etmək lazımdır ki, son zamanlar postsovet məkanı suveren dövlətlər daxilində baş verən siyasi proseslərə siyasətçilər və ictimai-siyasi xadimlər tərəfindən verilən qiymətlər də, əsasən, birmənalı və

obyektiv olmuşdur. Bu da inkar olunmamalıdır. Bu baxımdan Rusiyalı siyasətçi Aleksey Arbatovun mövqə və baxışları da diqqəti cəlb edir.

30-40 il SSRİ-nin daxili və xarici siyasətini, iqtisadi inkişafı perspektivini tənzim edən və istiqamətləndirən Georgi Arbatovun siyasətçi oğlu Aleksey Arbatov da son zamanlar suveren Gürcüstan, Ukrayna və Qırğızıstan dövlətlərində baş verən və hakimiyyət dəyişikliyi ilə nəticələnən «gül inqilabları»nın bu gündə Belorusiyada və başqa ölkələrdə baş verə biləcəyi ehtimalından danışıq. Rusiya siyasətçisi məsələyə münasibətdə, ümumiyyətlə inqilab və siyasi hərəkatlarda din amilinin, xüsusilə də islamın həlledici rolunu ayrıca qeyd edir, xristianlıqla islam arasında və bu dinlər arasında baş verən hərəkatların da fərqli və ikili mövqə və cəhətlərə malik olması faktını ön plana çəkir. Müəllif, eyni zamanda, Orta Asiya respublikalarındakı toxribatçı-separatçı hərəkatın baş vermesində iki güclü amilin – Müsəlman Şərqi ayr-ayrı dini təşkilat və mərkəzlərinin və Qərbin hegemon dövlətlərinin müdaxiləsi faktını inkar etməyib, bu prosesin daha çox islam əməli olması ideyasını əsaslandırmağa çalışır. Arbatov yazır: «Baxın, Belorusiyada heç bir islam yoxdur və orada onun qoxusunu hiss edənlər də yoxdur. Orta Asiyada isə hər şey tez bir zamanda dini rəng alaraq rusa və ümumiyyətlə bütün xristianlara qarşı çıxan dini və milli mahiyyət almağa başlamışdır. Belə halda hər hansı toziyiqin işə müdaxiləsi, dərhal müxalifət qüvvələrini islam bayrağı altında birləşdirir. İslam ... böyük qüvvədir. Baxın Amerikaya: bu qüdrətli bir dövlət ... İraqda vəziyyəti hələ də güc hesabına sabitləşdirə bilmir. Nə zaman ki, islam, yerli əhalinin dəstəyinə arxalanır və terrorçu partizan hərəkatı aparır, o zaman o, qarşısı alınmayan qorxunc qüvvəyə çevrilir».¹

Belə bir mövqeyə də münasibət bildirmək yerinə düşərdi.

Məlum həqiqətdir ki, «rəngindən» asılı olmayaraq bütün inqilablar və siyasi hərəkatlar heç də hər yerdə və hər zaman dini bayraq altında baş verməyib, həyata keçirilmir. Bu baxımdan Gürcüstanda və Ukraynada baş verən və Belorusiya və Ermənistanda baş verməsi ehtimal olunan «gül», «məxməri» və ya «orik-qaysı» siyasi hərəkatları dini zəminli inqilab deyildir. Buralardakı daxili ziddiyyət və qarşıdurmalarda din iştirak etmir, rol oynamır. Burada baş verən inqilabi proseslərə səbəb, daha çox, iqtisadi-siyasi və hüquqi amillər – Qərbin, həm də milyardlarla maddi sərvətə və hərbi gücə-qüdrətə, bu yerlərdəki geosiyasi marağa malik olan Qərbin, «demokratiya və insan haqları uğrunda mübarizə» və qor-bəşəyi yaşamaq arzusu şüarı həlledici rol oynayır.

Şübhəsiz, dinin və dini etiqad amilinin şüurlara ideya təsirini, səfərbəredici və birləşdirici rolunun gücünü nəzərə alsaq, belə söyləməyə tam əsas vardır: məhz Qırğızıstanda və Özbəkistanda baş verən hadisələrdə,

¹ Bax: «Советская Россия» qəzeti, 10.11.2001.

¹ «Независимая газета», 13.05.2005.

islam dini amili, bütün başqa iqtisadi-siyasi, milli-etnik problemlərlə yanaşı və birgə olmuşdur. Bu qarşıdurma prosesində isə islam amili, heç şübhəsiz, özünün ikili mövqeyi ilə ölkəni təhlükədən xilas etmək yox, təkcə təxribatçı-separatçı və ekstremizm rolunda çıxış etmişdir.

Arbatov tərəfindən məsələnin bu mövqedən və belə qiymətləndirilməsi təqdirə layiqdir. Amma biz Arbatovun belə bir yanlış mövqeyi ilə razılaşa bilmərik ki, guya, Orta Asiyada baş qaldıran və «dini rəng alan hərəkət», «ruslara və ümumiyyətdə bütün xristianlara qarşı çevrilmişdir». Lakin, əsl həqiqətdə, bu hərəkətdə qeyri-müsəlman xalqlara qarşı milli-dini ayrıseçkilik şüarından istifadə olunmamışdır.

Məlum həqiqətdir ki, islam da, başqa dinlər kimi, daim ikili mövqedən çıxış etmiş və edir. Buna aid islam dinli xalqların keçmiş və bugünkü tarixində misallar istənilən qədər olmuşdur. Əgər islam, özünün ikili mövqeyi ilə, bir tərəfdən, 1978-1979-cu illərdə monolit və səfərbəredici qüvvə kimi, İran inqilabı zamanı 2500 illik tarixi keçmişə malik olan Monarxiya quruluşuna və qorbərəst daxili və xarici siyasətə və Əfqanıstandakı taliban hərəkəti zamanı dinsiz Sovet siyasi quruluşunun on ilə yaxın davam edən təcavüzkarlıq əməllərinə, sovetlərdən sonra və bu gün də davam etdirilən Amerikanın müdaxiləsinə qarşı çıxmışdırsa, digər tərəfdən, bu proses, müstəqillik qazandıqdan sonra, Orta Asiya respublikalarında və Rusiya Federasiyasının müsəlmanların sıx yaşadığı ərazilərdə, elə aradır də sabitliyin bərqərar olduğu, bizim dini tolerantlı siyasətli Azərbaycanda başqa istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bugün Orta Asiya respublikalarında və Şimali Qafqazda həqiqi və ənənəvi islamın prinsiplərinə qarşı çıxan islam, xarici islam ölkələrinin ayrı-ayrı dini-siyasi mərkəz və təşkilatlarının, emissar və missionerlərinin, Qorbin iri dövlətlərinin maddi dəstəyi və ölkədəki ideoloji boşluqdan istifadə edən yerli «islam dini etiqadlı və məsləkli» təxribatçı və ekstremist qüvvələrin əlində öz ölkələrinə və vətəndaşlarına qarşı çıxan üsyankar qüvvəyə çevrilmişdir. Bunu da islam edir, bunlar da islam adından edilir, həyata keçirilir. Bunlar da islamın ikili mövqeyidir, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə formasıdır.

Yada salmaq islam dininin və bu dinin müqəddəs kitabı «Quran»ın yaradıcısı və təbliğatçısı Məhəmməd Peyğəmbərin özünün 622-ci ildə (müsəlman təqvim hesabı həmin ildən başlanır) Məkkədən Mədinəyə təzyiqli və məcburiyyət yolu ilə köçürülməsi səhnəsini. Yada salmaq islamın üç mömin xəlifəsinin və imamının kimlər tərəfindən və nə səbəbdən qəddarcasına qətlə yetirilmələrini. Siyasi ekstremizmi və separatizmi, dini fundamentalizmi, «islam təhlükəsi» doktrinasını və terrorizmi təkcə islamın adına yazan və islam əməli sayan Qorbin antiislam ideologiyasının havadarları gərəksən 7 noyabr 644-cü ildə Allah evi sayılan məsciddən çıxarkən qətlə yetirilən xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın, 17 iyun 656-cı ildə Misir və İraqın üsyankar müsəlmanları tərəfindən törədilmiş terror

aktı nəticəsində qətlə yetirilən Osman ibn əl-Əffanın və 24 yanvar 661-ci ildə Əli ibn Əbu Talibin Kufə məscidində islam müxalifətçilərinin nümayəndəsi – Haşimi Əbdürrəhman ibn Mülcəm tərəfindən həmin terror yolu ilə qətlə yetirilməsini kimin adına yazırlar? Burada islam-islama qarşı, islamçılar islam dini xadimlərinə, hətta xəlifələrin özlərinə qarşı çevrilmişdir.

Bəs, 10 oktyabr 680-ci ildə imam Hüseyn ibn Əli və onun 72 mələkdəşinin, «orada olan uşaq və qohumlarının da şəhid olmalarını» kimin adına yazmaq? Axı, həmin imam Hüseyn ibn Əlinin və onun tərəfdarlarının qətlə də başqa xəlifələr kimi islam dinli, ərəb tayfa-qəbilə nümayəndələrinin özləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Deməli, burada da terrorçu və təcavüzkar «islam», həqiqi islama və mömin müsəlmanların özlərinə qarşı çıxmışdır.¹

Hələ bunlar da hamısı deyildir. «Islamçıların» islama qarşı çıxmaları bu müqəddəs dinin və etiqad formasının yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Bu haqda tarixi faktlar vardır.

Tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində geniş ideya təsirli dünya dininə çevrilən islam, yarandığı ilk vaxtlarda tayfa, icma və qəbilə dini kimi tanınırdı. Bu dinin ilk yaradıcısı Ərəbistan çöllərində qədimlərdən məskunlaşan Qureyşi qəbiləsindən olan, hələ anasının bətnində olarkən atası Abdullahı, 6 yaşına çatanda isə anası Əminəni də itirən, 12 yaşından başlayaraq emisi Abutaliblə bərabər ticarətlə məşğul olan Məhəmməd olmuşdur. Qısa zaman ərzində Məhəmməd böyük nüfuz sahibi oldu və islam dininin peyğəmbəri kimi tanınmağa başladı. Lakin elə ilk vaxtlardan Məhəmmədin bu mövqeyi və gündən-günə artan nüfuzu yerli qəbilə üzvlərinin heç də hamısını razı salmadı, müxtəlif qəbilə və sosial qruplar arasında fikir ayrılığına səbəb oldu, ayrı-ayrı qüvvələr Məhəmmədə və onun tərəfdarlarına qarşı baş qaldırmağa başladılar.

Belə bir fikir ayrılığı şəraitində yenico formalaşmağa başlayan islamdan müxtəlif məram və məqsədli, ideya istiqamətli dini cərəyan, təriqət və ordenlər və onların ideya havadarları yarandı, bir islamçı başqa bir islamçıya və islam dininin yaradıcısına qarşı çıxmağa başladı. Məhəmmədə qarşı təzyiqli və müxalifətçi meyillər yeni forma aldı, bununla da islam dini daxilində parçalanma baş verdi. Bu fikir müxtəlifliyi sünniliyin, şiiyyətin, sufliliyin, hüruffiliyin, işraqiliyin, babililiyin, behaililiyin, vəhhabiliyin və onların özündən qopub-parçalanıb yaranan, bugün də ictimai fikir və sosial-siyasi mühitə, mədəni və əxlaqi dəyərlərə güclü təsir göstərən onlarca daha yeni dini-siyasi təriqətlərin yaranmasında göstərmişdir.

¹ İslam dini təmsilçiləri arasındakı ixtilaf və qətlər haqda daha ətraflı bax: Доктор Рахман. Краткая история ислама. М., 2002. Д.Б.Мальшева. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. М., 1991.

Tarixi realitətlər göz qabağındadır. Doğrudan da, islam dininin tarixi ilə bağlı bu baxış və mülahizələr islamın müstəqil bir din kimi yaranması, formalaşması, böyük coğrafi-inzibati ərazini əhatə etməsi, özünə çoxmilyonlu tərəfdarlar qazanması, dünya dininə çevrilməsi və nəhayət, özünün dərin tarixi köklü sivilizasiyasını yaratması tarixini doğru əks etdirir.

Tarixi baxımından, başqa dünya dinləri kimi, islamın da ikili mövqeyi və xarakteri onun yarandığı vaxtlardan özünü göstərməyə başlamışdır. Məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər islamı qəbul edib, ona itaət edənələrə vahid və müqəddəs bir din vermişdir. Lakin ərəb etnik-millət mənşəli və islam dinli bir xalqın müxtəlif sosial qrup və təbəqələri, onlara başçılıq edən ayrı-ayrı xəlifələr bu müqəddəs dini parçalayıb öz şəxsi maraqlarını həyata keçirmək üçün istifadə etmək mövqeyi tutmuşlar. Belə ki, islam icma-qəbilə dini kimi yaranıb formalaşandan az sonra ona etiqad edən «ortodoks» meyilli icma aristokratiyası birlikləri arasında mövqə üstünlüyü uğrunda mübarizə başlandı.

VII əsrin ikinci yarısında bu qarşıdurma və fikir müxtəlifliyi, dünya-baxışı, məram və məqsəd baxımından bir-birinə zidd olan sünnilik və şiəlik adlanan dini cərəyan və təriqətlərinin yaranmasına səbəb oldu. Elə o vaxtdan etibarən, sabit mövqedə duran ilkin islamın prinsiplərinə zidd olaraq, islam dini təriqətçiliyi və cərəyançılığı tərəfdarları arasında kəskin ideya mübarizəsi başlandı. Bir dini cərəyan o biri cərəyanın və onun rəhbərinin tərəfdarı olduğu və təbliğ etdiyi təlim və baxışları qəbul etməyib, ona qarşı çıxmağa başladı. Bununla da hər iki ilkin dini cərəyan arasındakı münasibətlər kəskin və açıq mübarizə, qisasçılıq savaşı forması aldı. İslam dini tarixində bunu sübut edən misallar az deyildir.

Cənubi Azərbaycanın tanınmış yazıçısı və ictimai xadimi Səməd Behrəngi (1939-1969): «Azərbaycan, şiə şah İsmayilla (1487-1524 – H.H., T.B.) sünni Sultan Səlim (1470-1520 – H.H., T.B.) arasında müharibə meydanına çevrildiyi üçün... qarşılıqlı nifrətin inkişafına və çoxlu qanların tökülməsinə səbəb olmuşdur» - deyərək nə qədər haqlı idi! Bunları tarixi realitətlər də təsdiqləyir.

Doğrudan da osmanlı sultanı Səlim Yavuz hakimiyyəti dövründə (1512-1520) «7 yaşından 70 yaşına qədər bütün şiə kişi cinsini siyahıya almış» və «şiəlik əleyhinə mübarizə şüarı altında 1513-cü ildə Anadoluda təqribən 40 min şiəni amansızcasına qırılmışdır».¹

Daha bir sual: eçəba, bu tarixi cinayətlər tək «islamın» islama qarşı törətdiyi əməldirmi? Əsla! Bu cinayətlər, eyni zamanda, türk dünyasının şah İsmayıl və sultan Səlim kimi iki böyük tarixi şəxsiyyətinin – dini təriqətçiliyi və cərəyançılığı əsas tutan, türk milli-etnik mənşəli iki şəx-

siyyətin, qüdrətli imperiya başçılarının bir-birinə qarşı, bir sözlə, islam dinli türkün türke və islama qarşı təcavüzkarlığı kimi qiymətləndirilməlidir. «İslam təhlükəsi» doktrinasını bu gün kəskin ideya-siyasi mübarizə və dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran Qorb ideoloqları bu realitətləri yaxşı anlamalıdırlar. Onlar anlamalıdır ki, «islam» həm də islamın özünə qarşı çıxmışdır, özü üçün təhlükəyə çevrilmişdir.

Bunlar, Türkiyə, Azərbaycan və İran dövlətlərində dini təriqətçilik və cərəyançılıq zəminində, islamın islama və müsəlmana qarşı çıxması tarixi realitətdən xəbərdar verir. Etiraf edilməsi nə qədər çətin olsa da, belə hallar başqa islam dinli müsəlman ölkələrində də baş vermişdir. Burada, klassik islam ölkəsi olan İranın tarixində baş verənləri bir daha xatırlamaq oluruq. Kaliforniya universitetinin Şorq ölkələrinin din və ictimai-siyasi fikri tarixinin tədqiqatçısı N.Kendi özünün «İran: din, siyasət və cəmiyyət» adlı kitabında yazır: səfəvilərin (1502-1736), qacarların (1796-1925) və pəhləvilərin (1925-1979) hakimiyyətləri dövründə bu ölkədə islam dini təmsilçilərinin müxtəlif dini qrupları, təriqət və cərəyanları arasında da fikir müxtəlifliyi və ideya fərqləri zəminli ixtilaf və qarşıdurmalar baş vermişdir.¹

«İslam təhlükəsi»ndən danışıq qərbli ideoloq və siyasətçilər islam dini daxilində və türk milli mənşəli xalqlar və dövlətlər arasında baş verən bu xoşagəlməz prosesləri də nəzərə almalıdırlar.

Təriqətçilər arasında qisasçılıq və mövqelərin bəzişməsi hissi özünü hər yerdə göstərirdi. Baxın, islam-müsəlman renessansı və sivilizasiyası tarixi üzrə tədqiqatlar aparən avropalı şorqsünas Adam Mets Şorqin özünün tarixçi alimlərinin baxışlarına istinad edib nə yazmışdır: «Sünnilər... Hüseynin ölüm gününü sevinclə bayram kimi qeyd edirdilər, onlar öyünlərinə təmiz libas geyir, özlərinə bər-bazək verir, ziyafət məclisləri təşkil edir, bir-birini qonaq çağırır, şirniyyat və ədviyyatdan həzz alırdılar».²

Bunlar uzaq tarixi keçmişlərdə islam dini təriqətçiliyi daxilində baş verən realitətlərdir. Və bizim istinad etdiyimiz bu tarixi dini təriqət və cərəyançılığın dövlət siyasəti səviyyəsində bir-birinə qarşı qoyulması və onlar arasındakı düşmənçilik tendensiyasının baş verməsi dövründən bizi çoxəsrlik bir zaman ayırır.

Şorqsünas alimlərə və filosoflara yaxşı tanış olan A.İqnatenko da islamın islama və müsəlmanlara qarşı çıxması faktı haqqında söhbət açır. Filosof özünün «İraqda müharibə müsəlmanlar arasında gedir» adlı məqaləsində müsəlmanın müsəlmana qarşı mübarizəsi məsələsinin tarixi aspekti – dənəni və bu günü haqqında maraqlı məlumatlar verir.³

¹ «Azərbaycan tarixi» (ən qədim zamanlardan XX əsrdəki) I cild, B., 1994, s.406; «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası», VIII cild, B., 1984, s.374.

¹ РЖ-Серия 9, №1/1982, с.112-117.

² Адам Метс. Мусульманский Ренессанс. М., 1966, с.67.

³ Daha ətraflı bax: «Россия и мусульманский мир», № 6/2004.

Müəllif tarixi faktlara əsaslanaraq qeyd edir ki, 1980-ci ildə tanınmış şie ideoloqu ayatulla Məhəmməd Bəkir əs-Sədr, 1999-cu ildə isə ayatulla Məhəmməd Sadiq əs-Sədr və onun iki oğlu qətlə yetirilmişdir.

İraqda Səddam Hüseyn rejimi devrildikdən sonra burada 24 nüfuzlu dini xadim qətlə yetirilmişdir. Onların arasında İran islam inqilabının Ali Şurasının başçısı ayatulla Məhəmməd Bəşir əl-Hakim və ayatulla Abdal-Məcrid əl-Xoi də vardır. Ayatulla Məhəmməd Səid əl-Hakimə və İrandan gəlmiş İmam Xomeyninin nəvəsi Hüseyn Xomeyniyə də burada qəsd edilmişdir. Müəllif, 2004-cü il martın 2-də – Aşura günü Bağdadda və Kərbəladə baş verən «qurban sindromu»nu yada salır və qeyd edir ki, burada da 200-dən çox adam həlak olmuş, yüzlərlə şəxs xəsarət almışdır.¹

Lakin etiraf edilməsi nə qədər acınacaqlı olsa da, sanki burada da tarixdə baş verənlər təkrarlanır, dini təriqətlər və cərəyanlar (xüsusilə də şiəlik və sünnilik arasında) ziddiyyət və qarşıdurmaları bərpa etmək yolu ilə gedirlər. İslamın ikili mövqeyi, «islamın» islama qarşı çıxması, müxtəlif dini təriqət və cərəyanlar arasındakı qarşıdurmaların baş verməsi bizim zamanımızda da özünə yer alır. İslamşünas-filosof Rafiq Əliyev də ölkəmizdəki dini durumun gedişinə və dini təbliğat formasının vəziyyətinə qiymət verib etiraf edir: «Bu gün ölkədə fəaliyyət göstərən islam dini yönümlü çoxsaylı təriqət və cərəyanlar az qala bir-birinə qarşı çıxma mövqeyində dayanırlar; onların hər biri özünün dünyagörüşünü islamın əsası kimi təqdim etməyə çalışır; onlar gənclər arasında... islam əxlaqına zidd olan dəyərlər toxumu səpirlər».²

Doğrusu, filosof həmkarımız professor Rafiq Əliyev bir qədər ehtiyatlılıq etmiş, yumşaq demişdir: əsl həqiqətdə dini təbliğat işinin bezi yerlərdə daha neqativ və xoşagəlməz forma və istiqamətdə aparılması faktı da günün reallıqlarına çevrilmişdir və bu təbliğat forması islamın dini-əxlaqi prinsip və dəyərləri ilə uzlaşmayan vəziyyətdən xəbər verir.

İslam tarixçilərinin yazdıqları kimi, «günün günorta çağında, bəşəriyyətin gözü qarşısında meydana çıxan» islama qədər Ərəbistanın da, Yaxın və Orta Şərqlin daha qədim tarixli dövlətlərinin də özlərinin başqa, qeyri-islami dinləri və dini etiqad formaları olmuşdur. Lakin buralarda hər şey islam meydana çıxdıqdan sonra başlamışdı. Yerli tacir Məhəmməd tərəfindən yaradılan və ilk əvvəllər tayfa, icma və qəbilə dini olan islam qısa zaman kəsiyində geniş ərazi hüdudlarında yayıldı, qüdrətli bir xilafət dininə çevrildi, başqa dinləri sıxışdırıb aradan çıxardı, dünya dininə çevrildi. Başqa dövlətlərin islamlaşdırılması geniş vüsət aldı. İslamın tarixi yürüşü dünya mədəniyyətinin beşiklərindən sayılan xristian dinli İrandan da yan keçmədi. Aparılan qəsbkarlıq yürüşləri sayəsində İran da

islamlaşdırıldı. Lakin Orta əsrin bu ağırlı-acılı prosesi İran xalqının tarixi yaddaşında silinməz izlər qoydu.

Rusiyalı tədqiqatçı Boris Klyuçnikov özünün «İslamizm, ABŞ və Avropa» adlı əsərində bu prosesi belə qiymətləndirir: «Orta əsrlərdə bütün əfsanəvi qələbələrində baxmayaraq ərəblər iranlıların gözündə bərbərlər kimi qalmışlar. Arilər ölkəsinin xalqları ürəkdən ərəb təcavüzkarlığını qəbul etməsələr də, onlar yavaş-yavaş islamlaşdırıldılar».³

Müəllif ərəblərin təcavüzkarlıq müharibələrinin xalqlar və dövlətlər üçün gətirdiyi bəla və fəlakətlərdən də danışır: «Min il qədim Yunanıstana, Romaya və Bizansa qarşı dayanmış İran imperiyası öz sülaləsi, paytaxtı və bütün xalqları ilə birlikdə süpürülüb atıldı və unuduldu. Ərəblər Zərdüştün marlı dininin demək olar kökünü kəsdilər. Atəşpərəstlər yalnız imperiyanın uçurlarındakı dağlarda qaldılar. Bütün 14 əsr xristian dünyası ilə müharibələrlə doludur. Xristianlıq islamın geniş yayılması yolunda əsas əngələ çevrilmişdir».⁴

Bu tarixi reallıqlar islam dinli ərəblərin təkə tarixi sivilizasiya yaratmış İrana qarşı açıq təcavüzkarlığın, onun silah gücünə islamlaşdırılmasının etirafıdır, təsdiqidir. Lakin rusiyalı müəllif özünün təmsilçisi olduğu xristian Qərbinin də bu münasibətlərdə iştirakını tarixi yaddaşlarda tozəloyir. Avropaya qarşı islam təhlükəsindən geniş bəhs edən rusiyalı siyasətçi tarixi keçmişə üz tutur və yazır: «İlk ərəb dəstələri Hibraltarı o tayna keçdiyi vaxtdan etibarən Avropa min il islamın qorxusu altında yaşamışdı. Avropanı təkə fəth olunmaq qorxusu deyil, dini etiqadını itirmək, xristian mədəniyyətini itirmək qorxusu gözəloyirdi. Parçalanmış və gücdən-qüvvədən düşmüş Avropa dini etiqadla sıx birləşmiş Osmanlı imperiyasının işğallarını, onun 1389-cu ildə Serbiyanı sarsıtmış, Balkan ölkələrini və Portuqaliyanı işğal etmiş, 1627-ci ildə hətta İspaniyaya da gedib çatmış, iki dəfə – 1529 və 1683-cü illərdə Vyananı mühasirəyə almış, məğlubedilməz ordularını seyr edirdi».⁵

Lakin biz burada Klyuçnikovun bir məsələyə dair mövqeyinə də münasibət bildirməliyik. O da Qorb-Şorq, xristian-islam ziddiyyətləri məsələsinə, İsa peyğəmbərlə Məhəmməd peyğəmbərə fərqli münasibətdir. Belə ki, rusiyalı tədqiqatçı daha çox xristian təəssübkeşliyi göstərərək islam dininin yaradıcısına daha qərəzli mövqedən yanaşır və hətta İsa peyğəmbərdən fərqli olaraq onu «dəyüş və vuruş» tərəfdarı kimi təqdim edir: «İsa peyğəmbər heç bir zaman əlinə silah almamışdı. Karvançı, tacir və dəyüşçü Məhəmməd isə özü şəxsən 80 qarşıdurmada, dəyüşdə və vuruşda iştirak etmişdir».⁶

¹ Б. Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.51.

² Orada, s.298.

³ Orada, s.304.

⁴ Б. Ключников. Göstərilən əsər, s.292.

¹ Вест: «Центральная Азия и Кавказ», № 3/2002, с.93-107.

² «Эхо», 12.02.2004.

Tarixdə olanları və qalanları qiymətləndirməkdə tam ədalətli mövqəyə baxışıdır. Bir qədər də dəqiq desək, ümumbəşəri din yaradan Məhəmməd peyğəmbər kimi şəxsiyyət haqqında qeyri-obyektiv və reallıqdan uzaq, böhdanlarla dolu qərəzli mühakimədir.

Əvvəllən, Klyuçnikovun dediyi kimi «80 qarşılıqda, döyüşdə və vuruşda şəxsən iştirak edən» Məhəmməd peyğəmbər özü heç bir zaman xristian dini təmsilçiləri Papa və Klermon kimi başqa xalqlara və dövlətlərə qarşı tarixi qəsbkarlıq yürüşləri aparmamışdır. Əksinə, «Məhəmməd peyğəmbərin iştirak etdiyi qarşılıqlar və döyüşlər» kimi qələmə verilən ixtilaf, ancaq ayrı-ayrı ərəb icma və qəbilə başçıları arasında, eyni zamanda Məhəmmədin özünə qarşı, eyni din və müxtəlif məslək təmsilçiləri arasında mövqə və hakimiyyət uğrunda baş verən ixtilaf idi. Elə Məhəmmədin özünün Məkkədən Mədinəyə təzyiqlə altında köçməsi də bu zəmində baş vermişdir.

Bunu Klyuçnikov özü də dərk etməli idi.

Bu da inkar olunmaz faktıdır ki, xalqlar arasında etiqad forması, onların davranışlarının tənzimləyicisi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini saflaşdırma vasitəsi roluna xidmət etməli olan din, bir çox hallarda ikili mövqedən çıxış edərək, özünün ilkin fundamental ənənələrindən uzaqlaşaraq, daha çox siyasiləşdirilərkən xalqlar və millətlər arasında ixtilaf və qarşılıqlar vasitəsinə çevrilmişdir. Bəşər tarixində buna aid misallar istənilən qədərdir. Bu baxımdan islamşünas-filosof Rafiq Əliyev doğru deyir: «Tarixi faktlar sübut edir ki, din adından və din pərdəsi altında aparılan müharibələr zamanı I və II dünya müharibələrindən daha çox qanlar axıdılmışdır».¹ Bu əməllərə səbəb olan o tarixi faktlar hansılardır? Professor Əliyev tarixi reallıqlara istinad edib bu qanların axıdılmasında, məhz, dini zəminli ixtilaf və qarşılıqların baş verməsində, qüdrətli tarixi imperiyaların süqutu və dağılmasında dinlərin, xüsusilə də xristianlığın oynadığı rolunu açıqlayır. Məhz, «din adından və dini bayraq altında aparılan» müharibələr sayəsində «bütporəstlər Yerusəlimi dağıtmışlar», «IV əsrin sonu və V əsrin əvvəllərində xristianlığın yayılması ilə Roma imperiyası devrilməmişdi». Müəllif, həm də dini zəminli və dini bayraq altında tarixdə «xaç yürüşləri»nin, Qərbdə və Şərqi qarşı «müsləman qəsbkarlığının» və «orta əsr inkvizisiyasının» insanlar qarşısında yaratdıqları bələhədən də danışır. Lakin burada bir cəhət də özünə diqqət tələb edir: xristianlıqdan əvvəlki dinlərin və xristianlıq meydana çıxdıqdan sonra isə onun ətrafında və onunla bağlı olan və onun iştirakı və bayrağı altında keçirilən bəd əməllər daha çox olmuş, nəinki «müsləman-islam» bayrağı altında aparılan təcavüzkarlıq müharibələri və yürüşləri zamanı. Bunları Məhəmməd Peyğəmbər haqqında əsassız bəyanatlar söyləyən Klyuçnikov da dərk etməlidir.

Klyuçnikov Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşılıqları, onlar arasındakı tarixi ixtilafın qiymətləndirilməsi məsələsinə də münasibət və mövqə bildirir. Onun fikrincə, Qərbin özündə Şərqi və islam dünyasına qarşı aparılan təcavüzkar mahiyyətli tarixi «xaç» yürüşlərinə bəraət qazandırmayan, bu qərəzli siyasəti pisləyənlər də olmuşdur. Müəllif bu münasibətlərdəki mövqələrin ikili xarakterdə olmasını da etiraf edir. O, ərəbçilik, türkçülük və islamçılıq milli-dini ruhunun ucalığını və tarixi qələbələrini yada salaraq yazır: «avropalılar Sartr (1905-1980) kimi liberal mövqeli müəlliflərin əsərlərini bol-bol oxuduqdan sonra sərbəst yürüşlərinə mənfi münasibət bəsləyirlər... Müsləmanlar isə, əksinə, VII-VIII əsrlərdə ərəblərin qələbələrindən, xəlifələrin yürüşlərindən, XIV əsrdə osmanlıların uğurlarından vəcdə gəlirlər. Müsləman ziyalıları elə təbiiyə olunmuşlar ki, Kasablankadan başlamış İslamabada qədər hər yerdə hamı ərəblərin qələbələrini xatırlayır, xristianların ərəbləri İspaniyadan qovub çıxarmalarını, Kordova xilafətinin və Qrenada əmirliyinin süqut etməsinə görə, ərəblərin Fransanın cənubunda Narbonnanı və bütün Siciliyanı itirdiklərinə görə xiffət çəkirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, oraya bir də qayıdacaqlar, çünki Qərb artıq zəifləmiş və parçalanmışdır».¹

Yarandığı vaxtdan bəşər elmi, incəsənəti və sivilizasiyasının inkişafında müstəsna rolunu və yeri olan bu din, bax beləcə, özünün ilkin fundamental dini ənənə və prinsiplərinə zidd olan təlim və baxışlar, məram və məqsədlər dəlincə ora-bura sürüklənmiş, tarixi ənənəvi yoldan və amaldan sapdırılmışdır. Etiraf edilməsi nə qədər acınacaqlı olsa da, belə bir mövqə, belə bir siyasət ərəb dövlətləri arasında bu gün də davam etməkdədir. Bu isə, heç şübhəsiz, islama və müsləmanlara qarşı tarixən qənim kəsilən və onlara qarşı əks təbliğat aparın Qərb siyasətçilərinin, missionerlərinin və emissarlarının əl-qolunu açır, müsləman Şərqiində öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməkdə onların işlərini asanlaşdırır.

Lakin Qərbin antiislam təbliğat maşını məsələnin bu tərəfini görmək istəmir. Onu daha çox öz siyasi maraqları düşündürür. «İslamın», islama və müsləmanlara qarşı çıxdığı bir vaxtda onları maraqlandıran əsas məsələ – belə bir vəziyyətdən bacarıqla istifadə edib islamın gündən-günə artan ideya təsirinin qarşısını almaq, islam ölkələrinin müstəqilliyinə qarşı çıxmaq, onları öz iqtisadi-siyasi asılılığında saxlamaqdır. Bir qayda olaraq, Qərbin bu hegemonçu siyasətinə qarşı çıxmaq və etiraz etmək meyli təbliğatçılar ordusu tərəfindən «islam təhlükəsi» kimi qələmə verilir. Məhz, bu «təhlükə»yə qarşı çıxmaq üçün uydurma «islam fundamentalizmi», «islam ekstremizmi», «birləşmiş islam ştatları», «xilafət bərpası» fenomeni kimi mübarizə formasından istifadə edirlər. Dünən də, bu gün də bu meyli xristian Qərbində də, xristian Rusiyasında da geniş meydan verilmişdir.

¹ Вак: Рафик Алиев. Государство и религия. Б., 2004, с.14.

¹ Б.Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.186.

Kristian dininin adət və mərasimlərindən fərqli olaraq, islamın müqəddəs məbədgahı Məkkədə, əsrlərdən bəri xalqların dünyagörüşünü və həyat tərzini tənzim edən bu dini onun qərblə öləyhdarlarının gözündə nüfuzdan salan, dini-fanatizm mövqeli əməllər törədilir. Təəccüblü də olsa, belə hallar ən çox, dini mərasimlərin icra edildiyi həcc ziyarətləri zamanı baş verir. Acınacaqlı da olsa, etiraf olunmalıdır ki, dünya dindarlarının müqəddəs həcc ziyarəti zamanı müsəlman dini əqidəli və müsəlman məsləhətli şəxslərin özləri arasında müxtəlif ideya istiqamətli siyasi-ideoloji oyunlar, qarşıdurmalar, təxribatlar, dini-siyasi ekstremist əməllər, insan tələfatı ilə nəticələnən terror aktları baş verir.

Bu, qondarma «islamın», həqiqi islama və bu dinin tərəfdarları və ideya daşıyıcıları olan mömin müsəlmanlara qarşı çıxması deyil, bəs nədir? İnsanda təəccüb doğuran hələ nə qədər cavabsız suallar vardır. Bütün bunlar, həqiqətən dəhşətlidir. Dəhşətlidir ona görə ki, bu qarşıdurmalar, döyüşlər və qətlər hər il milyonlarla müsəlmanın ziyarətəgahına çevrilən həmin islamın bütün müqəddəs yerlərindən ən müqəddəsi sayılan və olan Məkkənin öl-Məscid öl-Haram adlanan əsas məscidində yerləşən Kəbədə baş vermişdir. Bu, doğrudan da dəhşətlidir.¹

İslamın ikili mövqeyindən danışarkən, biz eyni zamanda, onun bu gün daha çox siyasiləşdirilməsi və siyasətləşdirilməsini də söyləməliyik. Diqqət yetirin: bu gün islam dininin müqəddəs beşiyi sayılan Məkkədə, həcc ziyarətində, Allahın evi sayılan Kəbədə, müsəlmanların özləri arasında (xristianlar tərəfindən deyil!) nələr baş verir? Çoxsaylı misallardan bir-ikisini yada salaq: 1987-ci ildə həcc ziyarəti zamanı 402 iranlı zəvvar (biz hələ xəsarət alanları demirik!) siyasi təxribatçı kimi qələmə verilərək bu müqəddəs dini məbədgahda öz islam dinli müsəlman «qardaşları» tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

Əcəba, bunlar ümumbəşəri və müqəddəs dini əməllər daşıyıcısı olan, ilkin fundamental dini əsaslı islamın bu gün daha çox siyasiləşdirilmiş və siyasətləşdirilmiş, ekstremistləşdirilmiş və terrorçulaşdırılmış «qanunları» əsasında baş verməmişdirmi?

Biz, hələ, bir sıra məlum müsəlman dövlətlərinin zəvvarları tərəfindən bu müqəddəs yerdə törədilən dini-siyasi və ideoloji zəminli ixtilafı və təxribatçılıq əməllərini yada salmaq istəmirik.

İslam adından danışanlar, onun saflığını və müqəddəsliyini qorumağa çalışanlar anlayıb dərk etməlidirlər ki, islam dininin və dünyasının əsl öləyhdarı və düşməni hesab edilən «şeytani» müqəddəs Ərəbistan səhrasında deyil, başqa yerdə, başqa coğrafi-inzibati məkanda axtarmaq lazımdır. Və bu «təhlükənin» qarşısına ərəb çölündən toplanmış kiçik daş-kosəklə deyil, daha təsirli, daha kəsərli, güclü-qüdrətli silahla çıxmaq lazımdır. Bu silahın adı – islam dinli xalqların və millətlərin həmrəyliyidir.

islam birliyi və tarixən islam adından və islam bayrağı altında həyata keçirilən «cihad» formalı mübarizədir.

Uzaq tarixi keçmişlərdə deyil, elə XX əsrin 80-90-cı illəri əfəsinədə başqa dinlərdə deyil, məhz islamın müqəddəs dini mərkəzlərində baş verən islami dəyərlərə, bu dinin ümumbəşəri, humanist prinsip və əməllərinə, əxlaq və davranış qaydalarına zidd olan bozi xoşagəlməz hadisələri yada salmaq bəs edər.

Təəccüblü də olsa, islamın müqəddəs məbədgahı sayılan Məkkə və Mədinədə islam dini prinsip və normalarına zidd olan bozi əməllər daha çox İran zəvvarları tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, hələ 1982-ci il ziyarəti zamanı İran dindarlarının rəhbəri Musəvi Xəyeniha və onunla ziyarətdə olan 130 nəfər üsyankar zəvvar dini mərkəzdə kütləvi mitinq təşkil etmək istədiklərinə görə Səudiyyə Ərəbistanı qəzasından kənarlaşdırılmışlar.²

1987-ci ildə milyonlarla zəvvarın iştirak etdiyi həcc ziyarətində müqəddəs məbədgahı aparın yeraltı keçiddə baş verən basırıq zamanı 400 zəvvar tapdalanaraq ölmüş, 1990-cı ildə isə yəni də həmin keçiddə 1426 nəfər zəvvar dünyasını dəyişmiş, yüzlərlə dindar şəxs fiziki xəsarət almışdır. 1997-ci ildə zəvvarların yaşadıkları çadır şəhərciyində təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmaması nəticəsində baş verən yanğın zamanı 343 nəfər zəvvar ölmüş, təqribən min beş yüz ciddi xəsarət almışdır. 2001-ci il həcc ziyarəti zamanı yəni də həmin dar keçiddə 35 nəfər, 2003-cü ildə – 14 nəfər zəvvar həlak olmuşdur. 2004-cü ilin yanvar-fevral aylarındakı həcc ziyarəti zamanı Məkkədə «şeytana daş atma» mərasimi zamanı baş vermiş basırıqda 251 nəfər dindar həlak olmuş, təxminən bir o qədər zəvvar da ciddi xəsarət almışlar.³

İş elə gətirmişdir ki, bu gün islam-müsəlman dini-mənəvi və tarixi-milləti dəyərlərinə qarşı açıq qərəzli münasibət bəsləyib, onu təhrif edən və saxtalaşdırın İqor Belyayev kimi «islamsünaslar» da elmi ictimaiyyət tərəfindən narazılıq və hiddətlə qarşılanan «İslam və siyasət» adlı məqaləsində islamın ikili xarakterini yada salıb həmin «islamın» islama qarşı çıxmasından bəhs edir. Rusiyalı şərqşünas qeyd edir ki, müləssir Əfqanıstanda baş verən «aprel inqilabı» zamanı islamçı «düşmənlər 5 min molla qətlə yetirdikləri bir vaxtda», «hərbi hissələr Əfqanıstandakı məscidləri «qardaş» düşmənlərdən «qorumuşdur».⁴

İstinad etdiyimiz müqəddəs dini mərkəz və məbədgahlarda, dini ibadətə icra olunduğu bir yerdə, Allah evində «islamın» islama və ayrayrı müsəlmanlara qarşı çıxması və onlar arasında ixtilaf və qarşıdurma yaratması sanki onlara azlıq edirdi. Onlar daha ciddi tədbirlərə əl atmağa

¹ Daha ətraflı bax: «Народы Азии и Африки», № 4/1990, с.34.

² Bax: «Труд» qəzeti, 03.02.2004.

³ «Литературная газета», 13.05.1987.

⁴ Daha ətraflı bax: Н.В.Жданов, А.А.Игнотенко. Ислам на пороге XXI века. М., 1989.

başlayırlar. İslam adından çıxış edən həmin dini-siyasi ekstremist qüvvələr, terrorçu dəstə və təşkilatlar açıq qisasçılıq mövqei tutaraq öz ölkələrində dövlət başçılarına qarşı da terror aktları törətməyə başlayırlar. İslamın Qərbdəki düşmənləri unudurlar ki, bütün bu hallarda islam ekstremizmi və terrorçuluğu Qərbə qarşı deyil, müsəlmanların öz ölkələrində öz vətəndaşlarına qarşı çevrilmişdir. Etiraf olunması nə qədər acınacaqlı da olsa, bu, dini mərkəzli xarici islam ölkələrində, postsovet məkanı süverən müsəlman dövlətləri ərazisində və Rusiya Federasiyasının müsəlmanların birgə yaşadığı milli ərazilərdə daha çox baş verir. Bunları təsdiqləyən faktlarda az deyildir. «İslamın» islama və müsəlmana qarşı çıxması faktından danışarkən biz başqa bir cəhəti də unutmamalıyıq. Biz elə 26 oktyabr 1954-cü ildə Yaxın və Orta Şərqi, Ərəb dünyasının tanınmış müxalifətçi və ekstremist dünyagörüşlü ideoloqu Seyid Qütbün (1906-1966)¹ neçə illər başçılıq və havadarlıq etmiş olduğu «Müsəlman qardaşlar» dini-siyasi təşkilatının fəal üzvü Mahmud Əbdül Lətif tərəfindən Misir prezidenti Camal Əbdül Nəserə (1918-1970) qarşı edilən qəsd və bu qəsd nəticəsində 7000 nəfər müsəlmanın həbs olunmasını və cozulanırılmasını və 6 oktyabr 1981-ci ildə yenə də islamçı dini təşkilat «Cihad»ın («Müqəddəs müharibə») üzvləri tərəfindən Misir prezidenti Ənvər Sadatın (1918-1981) qətlə yetirilməsinin və 1600 nəfərin həbsə məhkum olması faktını unutmamalıyıq.²

Bu həmin Seyid Qütbdür ki, sözdə, ayrı-ayrı çıxış və müraciətlərində islam cəmiyyətində sosial ədalətin bərpa olunmasından danışmış, hətta «İslamda sosial ədalət» adlı əsər də yazmış, «islamın özəli (ilkini) dini dəyərlərinə qayıdışını» geniş təbliğ etmiş, işdə və əməldə isə siyasi və ideoloji tənəbbətlilik yolu seçmiş, yaşadığı və özünün məxsus olduğu xalqın və dövlətin rəhbərlərinə qarşı təmsilçisi olduğu dini təşkilatların yaxından iştirakı ilə terror aktı törədilməsinə yardımçı olmuş, qətlər təşkil etmişdir. Bir sözlə, terror aktını törədən də – islam dinli müsəlmandır, qəsdin qurbanı olan da – islam dinli müsəlmandır, törədilən terror əməlinə görə azadlıqdan məhrum olanlar da yenə müsəlmanlardır. Fəciyyəə şadlanıb əl çalanlar kimlərdir?! Qərbin xristian dünyasının antiislam mövqei tənəbbətliləri!...

Qərbdədir, deyilmi? Bunlardırmı Qərb üçün islamın və müsəlmanların yaratdığı təhlükə?

Deməli islam, burada da ikili mövqedən çıxış edir. Əsrlərdən bəri müsəlmanlara qarşı qonim kəsilən, ölkələrini iqtisadi-siyasi və hərbi təzyiqlə altında saxlayıb müstəmləkəçilik qanunları ilə idarə edən, hərbi

¹ Seyid Qütbün ekstremist baxışları haqqında bax: А.В.Коровников. Сейид Кутб – идеолог исламского экстремизма. «Религия мира – 1986». История и современность. М., 1986, с.120-135.

² Daha ətraflı bax: Н.В.Жданов, А.А.Игнотенко. Ислам на пороге XXI века. М., 1989.

münaqişə və ixtilafı sürükleyen, təbii sərvətlərini talan edən, xalqın və dövlətin hüquq və haqlarını tapdalayan, əminə, dininə, mədəniyyət və sivilizasiyasına heqarətlə baxan Qərbin təcavüzkar dövlətlərinə qarşı «cihada» deyil, islam adından istifadə edən bu dönüklər islamın ümum-bəşəri və müqəddəs qanunlarına, prinsiplərinə zidd olur, öz vətəndaşlarına və maddi-mənəvi sərvətlərinə qarşı çıxır, ölkədə ekstremizm yayır, milli-dini sabitliyi pozur, qətlər törədirlər.

Bunlar, islam adından və islam dini təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən siyasi motivli terror aktlarıdır.

Lakin bir çox hallarda həmin «islam» milli-etnik və dini konfliktlər məsələsində də separatçı mövqedən çıxış edir.

İslamın xristianlığa və xristian-slavyanlara qarşı deyil, onun daha çox müsəlmanların özlərinə qarşı çıxması faktını ön plana çəkən tanınmış rusiyalı alim V.P. Maksakovski beynəlxalq statistika sənədlərinə əsaslanaraq maraqlı fikirlər söyləyir. Rusiyalı professorun fikrincə, təkcə XX əsrin 60-90-cı illərində Şərqi dünyasının «20 qaynar nöqtəsində» baş verən orazi iddiaları münaqişələr, separatçılıq hərəkatları və etniki-dini zəminli ixtilaf və qarşıdurmalar zamanı 600 min insan həlak olmuşdur.¹

Düşündürücü rəqəmdir, heyretləndirici əməldir!

Bunlar da müsəlman Şərqi ölkələri və xalqlarının, həm də dinlərinin adına yazılan bəd əməllərdir. Bunlar bizim zəmanəmizin realıqlarıdır. Lakin islam dinli xalqlar arasında və dövlətlər daxilində xoşagəlməz hadisələr keçmişlərdə də baş vermişdir.

Haqqı və ədaləti, tarixdə olanları tarixin özündən doğru söyləyən olmur. Biz yenə də uzaq-yaxın tarixi keçmişə müraciət etməli oluruq. Bütün zamanlarda «islamın dirçəlişindən», «islam buludunun hərəketə gəlməsindən» və onun yaratdığı «təhlükədən» danışan, bu dinin ikili mövqei ön plana çəkən Qərbin ideoloji və dini-siyasi tənəbbətliləri belə bir tarixi realığı inkar etməməlidirlər ki, islamın xilafət dövrü tarixi təcavüzkarlıq hadisələri istisna olmaqla şərtilə islam Qərbə və xristian dünyasına qarşı təhlükə mənbəyi olmamışdır və, əksinə, bütün tarix boyu «islamın» islama və müsəlmanlara qarşı çıxması, bir müsəlman dövlətin başqa bir müsəlman dövlətinə qarşı qanlı-qadalı təcavüzkarlıq müharibələri aparması faktı mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda «Şərqi siyasətli», müstəmləkəçi və təcavüzkar, missioner siyasətli Qərb müsəlmanların müsəlmana qarşı çıxmasını, öz aralarında ixtilaf və münaqişə yaratmalarını da özlərinə qarşı təhlükə mənbəyi saymışdır. Bir arıq bu mövqeyə aid misallar da istinad edib, iqtibas da gətirmişik.

İslam dinli xalqları xristian dinli xalqlardan fərqləndirən bəla odur ki, Qərb-Şərqi və xristian-islam qarşıdurma və münaqişələri ilə yanaşı

¹ В.П.Максаковский. Географическая карта мира. Кн. II, М., 2004, с.140.

onlar həm də müsəlman xalqların özləri arasındakı münaqişələrə də düşər olmuşlar, bir-biri ilə tarixi savaşılar aparmış, qanlar axıtmışlar.

Bununla da onlara qənim kəsilən xristianlara yardımçı olmuşlar. Bu xarakterli münaqişələrin də uzun tarixi keçmişi olmuşdur. Bunu da biz yox, alman islamşünas alimi İoqann Qauri hələ 1893-cü ildə yazmış olduğu kitabında xatırlamış, yada salmışdır. Alman islamşünası və din tarixçisi yazmışdır: «İslam mədəniyyətinin tənəzzülə uğraması səbəbini çox həvəslə talein uğursuzluqları, hərbi işğallar və siyasi çevrilişlərlə... xüsusilə də Çingizxan (taq. 1155-1226 – H.H., T.B.) və Teymur (Əmir Teymur Teymurşəng – (1336-1404) – H.H., T.B.) kimi müxtəlif qəsbkarların viranedicilik basqınları ilə izah edirlər... Lakin müsəlmanların öz aralarında apardıqları müharibələr, məsələn, xaricilər sülaləsinin müharibələri, qərmətilərin viranedicilik basqınları, əməvilərlə əlidilər.¹ arasında müharibələr və neçə-neçə başqa müharibələr bu tənəzzülə daha artıq dərəcədə dağıdıcı təsir göstərmişlər... İslam dövlətinin tarixi... qanla yazılmışdır; fanatizm, Məhəmməd ümməti ələminin bütün səhələrində və bütün dövrlərdə misli görünməmiş müsibətlərə və dağıntılara gətirib çıxarmışdır. Qılıncdan və atəşdən canlarını xilas edənlər müharibəni həmişə addım-addım izləyən aclıq və ya xəstəliyi nəticəsində həlak olurdular».² Bunlar, tarixdə qalan reallıqlardır.

Qauri, eyni zamanda, islam dini məsləkli müsəlmanların öz müsəlmanlarına qarşı apardıqları tarixi savaşılarda ölənlər haqqında da konkret rəqəmlər yada salır: Siffin çölündə 70000 müsəlman, əməvi Əbu-əl Məlikin rəqibi Muxtar İraq savaşında 50000 müsəlman, İraq və Ərəbistanda 120000, bundan əlavə 50000 kişini və 30000 qadını qətlə yetirmiş, şiyə təriqətinin başçısı Babək Mamun sülaləsi zamanı şimali İranda 300000 adam, Mütəvəkkilün əmri ilə Ermənistan və Azərbaycan qiyamları zamanı 80000 müsəlman öldürülmüşdür. 873-cü ildə Səffarilərin başçısı Ya-qubun apardığı savaş zamanı onun ordusundan 400000 nəfər çumə xəstəliyindən, 930-cu ildə Qərmətilər Məkkəni zəbt etdiyi vaxtda 30000 şəxsin həyatına son qoyulmuşdur.³

Bu təkzibolunmaz tarixi faktlar, həm də «islam təhlükəsindən» danışan xristian dini etiqadlı Qərb araşdırıcısının özünün xatırlayıb yada saldığı reallıqlar sübut edir ki, «xaç yürüşlü» xristianlardan fərqli olaraq müsəlmanlar Qərbə, xristianlara qarşı deyil, daha çox özləri özlərinə qarşı savaşa qalxmış, insan tələfatı ilə başa çatan müharibələr aparmışlar.

Etiraf edək ki, bütün bunlar da islam dini ətrafında baş verir və islam adından həyata keçirilir.

Dinlərin və dini təlimlərin ikili xarakteri və mahiyyəti məsələsindən danışarkən biz, Şərqi islam dinli ölkələrinin özlərində milli-dini mövqə və dünyabaxışlardan uzaq olan, daha dəqiq desək, onlara zidd olan mövqələrin təbliğ olunduğunu etiraf etməliyik. Şərq ictimai fikrinin və fəlsəfəsinin bəzi nümayəndələri əsasən islam dini-mənəvi dəyərlərinə, elmi fikrinə və sivilizasiyasına qarşı çıxan, onların ümumbəşəri mahiyyətini rədd edən xristian qərbilərin mövqeyini pisləmək, onlara tutarlı cavab vermək əvəzinə, özləri «qərbçilik» ideologiyasını təbliğ edirlər. Belə mövqə və baxışlar müasir İran ictimai-siyasi fikrində, çox geniş forma almışa da, hər halda mövcuddur.

İranda müəyyən qrup ictimai-siyasi xadimlər, siyasətçilər, filosof və sosioloqlar sivilizasiyalar və elmi nailiyyətlər arasında dialoq mövqeyi tutub Qərbə, onun elmi-texniki nailiyyətlərinə maraq göstərir və bu nailiyyətlərdən xalqın və dövlətin milli mənafeyi naminə bəhrələnməyin tərəfdarı kimi çıxış edirlərsə, başqa bir qrup ictimai-siyasi xadimlər isə, əksinə, öz təlimlərində Qərbə qarşı çıxır, onun dini-mənəvi dəyərlərinin, həyat tərzinin islami dini təlim və dəyərlərə zidd və yabançı olması barədə fikir yürüdürlər.

Şübhəsiz, belə bir müxtəlif ideya istiqamətli mövqə və baxışların özləri də uzun tarixi dövr ərzində iri Qərb dövlətlərinin «Şərq siyasətləri», bu ölkələrdə apardıqları müstəmləkəçilik, milli-dini ayrı-seçkilik siyasəti ilə bağlı yaranmış və formalaşmışdır.

Bu cür baxışlar sistemi bizim az-çox tanış olduğumuz müasir İran ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikrində geniş təbliğ olunur. Bu təlimin adı - «qərbçilik» ideyasıdır.

Biz burada, az-çox, «Qərb-Şərq» və «xristian-islam» arasındakı ziddiyyətlər və qarşıdurmaların keçmiş və bugünkü tarixindən, bu münasibətlərin xalqların ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikrində, mədəniyyət tarixində və sivilizasiyasında qoyduğu iz və yaratdığı ictimai-siyasi mühit haqqında söhbət açdıq.

Dinlər və sivilizasiyalar arasında bütün dövrlərdə qarşıdurmalar və toqquşmaların olduğunu və bu prosesin bizim zəmanəmizdə daha kəskin ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırılması faktını da yada saldıq. Biz eyni zamanda yəqin etdik ki, xristianlıq və islam kimi dünya dinləri arasında bu barışmaz qarşıdurmaların mövcud olduğu bir şəraitdə, eyni zamanda onlar arasında bir-birinin dini-mənəvi dəyərlərindən qarşılıqlı faydalanma və dialoqlar da istisna olmamışdır.

Bu proses, tarixən, həm xristian dinli Qərb, həm də bir sıra obyektiv səbəblərdən asılı olaraq islam dinli Şərq ictimai-siyasi fikrində, ideologiyasında və fəlsəfəsində baş vermişdir. Şərq xalqlarının ictimai fikir tarixində, fəlsəfi-sosioloji təlimlərində buna «qərbçilik» ideyası deyilir. Bütün zamanlarda Şərqi mütorəqqi təfəkkür tərzli və dünyagörüşlü ziyalıları «qərbçilik» ideyasının təbliğatçısı kimi çıxış etmiş, Qərb dünyasının

¹ Əlidilər - xəlifə Əli və arvadı Fatimanın nəvələridirlər.

² Иоганн Гаури. Ислам в его влиянии на жизнь его последователей. Ташхент, 1893, с.294.

³ Yoqann Qauri. Göstərilən əsər, s.295.

ümumbəşəri elminin və sivilizasiyanın nailiyyətlərindən öz xalqlarının milli mənafeləri naminə bəhrələnməyin tərəfdarı olmuşlar. Belə mövqe və dünyabaxışları sistemi islam Şorqinin qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalıların böyük əksəriyyətinə xas olmuşdur. «Qorbçilik» ideyasının təbliği bu ölkələrin milli-dini və mənəvi dəyərlərinin ümumi mənafeyi, inkişafı və zəkinləşməsi baxımından həyata keçirilmişdir.

Bir qədər də bu haqda.

Ümumbəşəri elmi, ictimai-siyasi fikri, fəlsəfi və bütün başqa elm sahələrinin tarixən dünya xalqlarının böyüklüyündən və kiçikliyindən, müxtəlif və fərqli dini təlim və dünyabaxışları sistemindən asılı olmaya-raq, onların əsrlər boyu zərər-zərər topladıqlarını, həyat süzgəcindən keçirmələrini və bu nailiyyətlərdən qarşılıqlı bəhrələnmələrini nəzərə alsaq, onda dünən və bu gün xalqların ictimai fikrində özünə yer alan «qorbçilik» ideyasının da müsəlman ölkələrinin xalqları üçün yabançı olmadığını qəbul etmək lazım gəlir. Çünki, bəşər elminin, ictimai fikrinin və sivilizasiyanın tarixi sübut edir ki, sözün geniş mənasında təkə bir millətə, bir xalqa məxsus, dünya elmi nailiyyətlərindən təcrid olunmuş, «milli din», «milli elm», «milli fəlsəfə» və «milli sivilizasiya» olmamışdır və yoxdur. Çünki bütün bunların meydana çıxmasında dünya xalqlarının hər birinin az-çox payı və yeri vardır. Çünki Qərbdə də, Şərqdə də bütün elm sahələri tarix boyu bir-birindən faydalanmış, inkişaf etmiş və cəmiyyət üçün faydalı amilə çevrilmişdir. Bu baxımdan, «qorbçilik» ideyasına dövrün tələbatından doğan realıq kimi baxmaq lazımdır. Lakin bu ideyanın təbliğinin də siyasi və ideoloji baxımdan özünəməxsus çətinlikləri olmuşdur və vardır. Çünki, müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi fikrində, fəlsəfi və sosiologiyasında təbliğ olunan «qorbçilik» təliminə də ikili mövqedən yanaşılmış və ikili mövqedən qiymət verilmişdir. Bir sözlə, bu ideyanın həm tərəfdarları və təbliğatçıları, həm də əleyhdarları olmuşdur və vardır.

Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurmasının tarixən mövcud olmasına və geniş forma almasına baxmayaraq, islam dinli xalqların ictimai fikir tarixində və fəlsəfəsində «qorbçilik» ideyasının təbliği özünə yer almışdır. Bu münasibətlərin tarixi də daha uzaqlara gedir. Belə mövqe İrana da aiddir.¹

Bir neçə kəlmə də Şorq ölkələrinin islam dinli klassik təmsilçisi olan İran ictimai-siyasi fikri, fəlsəfi və bədii yaradıcılığında qorbçiliyin təbliğinin ideya-siyasi əsasları və mahiyyəti haqqında danışsaq. Çünki bu mövzu da bugünkü Qorb-Şorq, xristian-islam münasibətləri, ziddiyyətləri və qarşıdurmaları baxımından daha aktualdır, faydalıdır.

¹ «Qorbçilik» ideyasının İran ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində yeri və rolu haqqında daha ətraflı bax: Г.Б.Гусейнов. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Б., 1973, с.52-83.

İranla Qorb arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərin tarixi kökləri olmuşdur. Tarixi keçmişə müraciət edib xatırlasaq, biz şahid olarıq ki, İranın Qorbə yaxınlığa can atması, onun mənəvi dəyərlərindən istifadə meyli hələ XVI əsrdən başlamışdır. Qərbdə yazılan və böyük Rza-zadə Şəfəq tərəfindən tərcümə olunan «İran, şorqşünaslar nöqtəyi-nəzərindən» kitabında oxuyuruq: «Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı, xüsusilə də Böyük Şah Abbasın (1571-1629) hakimiyyəti dövründə (1587-1629) İranın Avropa ilə siyasi, sosial və mədəni əlaqə və münasibətləri daha da güclənməyə başlamışdır».²

İranda «qorbçilik» ideyasının təbliği Qərbin özünün İrana qarşı artan marağı ilə eyni vaxtda başlamış və bu təbliğat forması, demək olar, müxtəlif zamanlarda burada artıq özünə yer almışdır. XX əsrin 50-60-cı illərində isə H.Taqi-zadə, M.Ə.Furuqi, Ə.Ə.Siyasi, Y.Məhdəvi, R.Şəfəq, Ə.Ə.Torabi, Ə.Ə.Fəyyaz, M.Ravəndi və İranın burada adlarını çəkəmədiyimiz çoxsaylı tanınmış din tarixçiləri, filosof, sosioloq və ictimai-siyasi xadimləri «qorbçilik» ideyasının təbliği ilə məşğul olmuşlar.

İranın Qorbə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri sonrakı tarixlərdə daha ardıcıl və geniş formada davam etdirilmiş və bu gün də eyni münasibətlər həyata keçirilir.

İran müəllifi Ale Əhməd Cəlal (1923-1968) «qorbçilik» ideyasının tarixinə nəzər salaraq qeyd edir ki, məhz İran ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik və demokratik ideyalarının davamçıları və təbliğatçıları kimi tanınan xristian Mirzə Mülküm xan (1833-1908) və qafqazlı müsəlman Mirzə Əbdürrəhim Təlibov (1834-1911) «iki yüz illik mübarizədən sonra bizim dövlətimizin binası üzərində qorbçilik bayrağını ucaltmışlar».³ Bu, o Qorb düşüncə tərəfli Mülküm xanın fikirləridir ki, hələ vaxtilə M.F.Axundovun kökləri və ideya mənbələri Qərbdə və Şərqdə olan, mütərəqqi və demokratik meyilli dünyabaxışlarının təsiri altında olarkən demişdi: «Siz (oxu: M.F.Axundov - H.H., T.B.) böyük ideyaların böyük atasınız, biz isə Sizin ideyanızın kiçik mücahidliyik».³

Bu da tarixi reallığın doğru etirafıdır.

Qorb-Şorq münasibətləri dini-siyasi və ideoloji konsepsiyası və «qorbçilik» ideyası ilə İran və başqa Şorq ölkələrinin ictimai fikrində, sonralar, XX yüzillikdə demokratik əhval-ruhiyyəli başqa ziyalılar da çıxış etmişlər.

Bu məsələ, müasir dövrün ideya-siyasi mübarizəsi baxımından, həm də xüsusi olaraq islam dinli Şorq xalqlarının özlərinin ictimai-siyasi fik-

¹ «İran az nəzərə xavərşenasan». Tehran, 1335, s.261.

² В.Б.Кляшторнин. Иран 60-80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей. М., 1990, с.28.

³ Həsəd Məmmədşad. Mirzə Fətəli Axundov və Şorq. B., 1971, s.237.

rində, dini təlimlərində və fəlsəfəsində XX əsrin 30-cu illərində də diqqət mərkəzində olmuş və geniş və əhatəli şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Bu baxımdan, tanınmış İran tarixçisi d-r Əhməd (Təbrizi) Kəsrəvinin (1890-1946) «Şərq və Qərb» əsəri Qərb-Şərq münasibətlərinin sonrakı daha ziddiyyətli qarşıdurmalarla müşayiət olunan həddə çatdırılmasını əks etdirməkdə istiqamətləndirici rol oynamışdır. Kəsrəvi ictimai-siyasi həyatda müərəqqi yönümlü islahatçılıq hərəkatı tərəfdarı olmuş, buna görə də özünü Qərbə tutmuş və özünün qərbçilik ideyasının tərəfdarlarının yeni nəslini yetişdirmişdir. Onların adları və soyadları da bellidir. Bu gün həmin ideya arxasında gedənlərdən: Seyid Hüseyn Nosrin, Ale Əhməd Cəlalın, Zərrinqub Əbdülhüseynin, Nəraqi Ehsanın, Rəşə Şapurun, Feridun Tonkaboninin, Nəser Rəncəbinin və b. adlarını yada salıb bilərik.

Adları çəkilən İran filosof, sosioloq, din nəzəriyyəçiləri və bədii fikir nümayəndələri həm islam-müsləman dini-mənəvi dəyərlərinin qorunması tərəfdarları kimi, həm də Qərbin elmi, fəlsəfi və mədəniyyətdən qarşılıqlı bəhrələnmə tərəfdarları rolunda çıxış etmişlər.

Biz də bu mövqeyin tərəfdarıyıq. Biz də tarixçi Kəsrəvinin və ya hər hansı bir şəxsin bütövlükdə qərbçilik ideyasını təbliğ etməsinin əleyhinə deyilik. Əsla! Əksinə, biz hər bir xalqın, istər qərbli olsun, istər də şərqli, istər xristian dini məsləkli olsun, istər də islam dini tərəfdarı - onların dünya elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyası ilə qarşılıqlı təmasda olması, bir-birindən bəhrələnməsi və zənginləşməsi tərəfdarıyıq. Bir sözlə, biz insanların ərazi və dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir millətin, hər bir xalqın və dövlətin bəşər nəslinə verdiyi, onun adı ilə bağlı olan və bir qədər də dəqiq desək, onun adına yazılan uğur və nailiyyətlərinə də onunkü olmasın faktını tanımağın və qəbul etməyin tərəfdarıyıq. Biz, özgələrin elmini, ortaq olan fəlsəfəsini, maddi-mənəvi dəyərlərini, sivilizasiyasını «özününkülməyən» əleyhinəyik. Biz, dünən və bugün ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikirdə və ideyalar aləmində dərin kök salmış «hər şey Qərbindir!», «hər nə varsa, xristian dünyasına məxsusdur!» kimi hökmətli doktrinaların əleyhinəyik. Amma, bu mənəvi dəyərlərin mənşə etibarilə «haralarda yaranması və kimlərə məxsus olmasını» etiraf etməklə bərabər, biz burada da dialoq, qarşılıqlı faydalanma və zənginləşmə tərəfdarıyıq. Biz, tarixi faktların təhrif edilib saxtalaşdırılmasının əleyhinəyik, onları öz adı ilə adlandırmağın tərəfdarıyıq.

Etiraf edək ki, həm Qərbdə, həm də Şərqdə bu tarixi reallıqları az-çox dərk edib doğru qiymətləndirənlər də olmuşdur. Belələrdən biri də alman filosofu, XIX-XX əsrlərin ictimai fikrin və fəlsəfəsində geniş yayılan və təbliğ olunan ekzistensializm fəlsəfi məktəbinin tanınmış nümayəndəsi Karl Yaspers (1883-1969) olmuşdur.

Qərəzlilik edərək tarixi saxtalaşdıran bir sıra qərb siyasətçilərindən, filosof və tarixçilərindən fərqli olaraq, Yaspers daha doğru yol seçmişdir.

Həç bir coğrafi ərazinin, həç bir xalqın tarixi qənimətinə göz dikməyərək, özgənəkiləri «özününkülməyən» mövqeyindən uzaq olmuşdur. Yaspers arxeoloji qazıntıların və araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq «Tarixin mənası və qayəsi» əsərində yazmışdır: yeni tarixi dövrə qədə, yəni bizim eradan 4000 il əvvəl Şumer-Babilistan, Misir, hind və Egey dünyasında bəşəriyyətin orijinal mədəniyyəti və sivilizasiyası olmuşdur.¹

Tarix dərsləklərindən bellidir ki, doğrudan da bu sivilizasiyanı və maddi-mədəniyyət abidələrini yaradan Babilistan Ön Asiyada, Mesopotamiyanın ticarət və mədəniyyət mərkəzində olmuş, şumerlər isə Dəclə və Fərat çaylarının aşağı axarında (indiki İraq ərazisində) yerləşmiş və yeni tarixə qədərki mədəniyyət və sivilizasiyanın yaradıcıları olmuşlar. Buralardakı elm, maddi-mədəniyyət abidələri və tarixi sivilizasiya, xristianlığa və islama qədərki tarixdə Şərq dünyasının (Qərbin yox!) ən ilkin, ən ibtidai və ən qədim xalqları sayılan şumerlərə, akkadalara, babililərə, assuriyalılara və hindlilərə məxsus olmuşdur. Real tarixin yaddaşında qalan bunlardır.

Alman filosofu tarixi reallığı məhz belə anlamışdır. Bütün tarixi fəsadlar və qarşıdurmalar isə məhz bu reallıqları doğru qiymətləndirməmək ucbatından baş vermişdir.

Xalqlar və dövlətlər arasında bu mövqə və baxışlara əməl olunarsa, o zaman xristian və islam dinləri arasında, bu dinlərə sətayiş edən xalqlar və bu dinlər əsasında yaradılan sivilizasiyalar arasında baş qaldıran və bu gün daha çox qloballaşan qarşıdurmalar da olmazdı, açıq təcavüzkarlıq müharibələri baş verməzdi. Ən azı ona görə ki, ümumbəşər elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyası ancaq və ancaq qabaqcıl dünya xalqlarının tarixə verdikləri əzəli elmi-mədəni nailiyyətləri və onların bir-biri ilə qarşılıqlı dialoqu və faydalanması hesabına daha da zənginləşmiş, inkişaf etmiş və özünün xarüqələr yaradan bugünkü ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. Bu - fəlsəfəyə, incəsənətə və bütün başqa elm sahələrinə də aiddir. Çünki, yalnız bu yol sayəsində bəşər nəslə tarixən daha çox faydalanmış, daha çox uğur qazanmışdır. Amma biz Kəsrəvi kimi alim adamların daha çox qərbçilik ideyasının təsiri altına düşüb öz tarixi milli-dini və mənəvi dəyərlərinə qarşı nihilist və təhqiramiz mövqə tutmalarının əleyhinəyik. Bu mövqə yolverilməzdir.

Bu məsələdə də tanınmış tarixçi daha çox fərqlənmişdir. Belə ki, yüksək vətənpərvərlik ruhunda «İran məşrutə tarixi»-ni (üç cildlə!) və başqa dəyərli əsərlər yazan həmin Əhməd Kəsrəvinin fikir dünyasında və mənəviyyət aləmində açıq qərbçilik ideyası o qədər dərin kök salmışdır ki, o, elmi ictimaiyyət arasında həç də birmənalı qarşılanmayan «Ədəbiyyat haqqında» əsərində özünün mənsub olduğu və ümumbəşər mədəniyyəti və sivilizasiyasının ilkin beşiklərindən sayılan İranın milli-

¹ Daha ətraflı bax: К.Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1994, с.70.

dini və mənəvi dəyərlərinə xor baxmış, İran klassik ədəbi irsinə və poeziyasına daha çox nihilizm mövqeyindən yanaşmış, bəşər sivilizasiyasının inciləri kimi tarixə daxil olan «Sədi, Hafiz, Rumi kimi şəxsiyyətlərin yaratdıqlarının İranın mədəni inkişafı qarşısında əngəl» olması ideyası ilə çıxış etmişdir.¹

Tarixi Qorb-Şorq və xristian-islam qarşudürməsi siyasəti aparılan və «islam təhlükəsi» doktrinasının geniş təbliğ olunduğu bir vaxtda bu mövqe və bu təbliğat forması daha təhlükəlidir.

Yeri gəlmişkən, həmin qərbpərəst «azərbaycanlı» Əhməd Kəsrəvi Qorblo müqayisədə bəzən öz xalqına qarşı da, onun ulu tarixi keçmişinə və mənəvi dünyasına münasibətdə də nihilizm mövqeyi tutmuşdur. Nə qədər ağırlı-acılı olsa da etiraf olunmalıdır ki, Şərqdə, islam dünyasında, islam dinli belə qərbpərəstlər də olmuşdur. Tarix bunu da unutmamışdır.

Qorbçilik ideyasının İran ictimai-siyasi həyatında, fəlsəfəsində və siyasət aləmində özünə belə geniş yer almasının bir sıra dərin tarixi kökləri və səbəbləri vardır. Bu, ilk növbədə, inkişaf etmiş və qabaqcıl Qorb dövlətlərinin İrana və islam dinli bütün başqa Şorq ölkələrinə marağı, onların bir tərəfdən iqtisadi cəhətdən zəifliyi, digər tərəfdən isə zəngin təbii sərvətləri və hərbi-strateji mövqeləri ilə bağlı olmuşdur. Məhz bu maraqlar, inhisarçı Qorb dövlətlərinin, onların güclü kapitalının, zəngin və qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərinin bu ölkələrə daxil olmasına səbəb olmuşdu. Bunu İranda və başqa Şorq ölkələrində də hər bir dövlət başçısı, Qorb həyat tərzinə, elmi nailiyyətlərinə bələd olan mütərəqqi dünyabaxışlı ziyalı, alim də dərk etməyə başlamışdı. Bunu 40 ilə yaxın (1941-1979) İranda şahlıq edən, ölkədə mütləq monarxiya quruluşunu qoruyub saxlayan və Qorb dövlətləri ilə iqtisadi-siyasi və hərbi əlaqələr qurub, münasibətlər yaradan Məhəmməd Rza Pəhləvi (1919-1980) də dərk etmişdi.

İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin² hakimiyyəti dövründə və onun açıq qərbpərəst siyasəti zamanından başlayaraq İranın elm adamları, ictimai-siyasi xadimləri, yaradıcı ziyalıları və bir çox hallarda dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan gəncləri arasında öz milli-dini dəyərlərinə münasibətdə tərəddüdüçülük mövqeyi tutmaq, Qorbə, onun həyat tərzini və mənəviyyat aləminə meyil etmək, Qorbini dini-mənəvi və milli dəyərləri üzərində qurulan fəlsəfi və sosioloji cərəyan və təlimlərin ölkədə tədrisi və təbliğinə maraqlı göstərmək halları daha da güclənmişdi.

M.R.Pəhləvi 1977-ci ildə yazdığı «Böyük sivilizasiyaya doğru»³ adlı kitabında Qorbini milli-mənəvi dəyərlərinə arxalanıb «İranda monarxiya quruluşunun gücünün» yeni «mücüzə» yaradacağına ümid bəsləmiş və bu yolla da «İranda böyük sivilizasiya» yaradacağı ideyasını təbliğ etmişdi.

Etiraf edək ki, qorbçilik ideyasının təbliğində belə baxış və mövqelərin istiqamətləndirici təsiri az olmamışdır.

İran şahı bu gün çox dəbdə olan dinlərin, dövlətlərin və sivilizasiyaların toqquşması və qarşudürməsi konsepsiyası tərəfdarı olmamışdır. Əksinə, bir çox uzaqgörən, mütərəqqi dünyabaxışlı, yeniliyə, inkişafa can atan İran ziyalıları kimi M.Rza Pəhləvi də öz milli-dini dəyərlərinin keşiyində dayanmaqla, özlərinin «ari» irqə mənsub olmalarından qürur duyması ilə yanaşı, həm də Qorbini cəmi və maddi-mənəvi dəyərlərindən bəhrələnməyin tərəfdarı olmuşdur. İranın həyatına daxil olan qorbçilik ideyası, heç şübhəsiz, bu ölkənin milli-dini və mənəvi dəyərləri ilə yanaşı onun ictimai-siyasi mühitinə, ölkə əhalisinin dünyagörüşünə təsir edən amilə və ideya mənbəyinə çevrilməyə başlamışdı. Bu baxımdan, keçmiş İran şahının bir xarakterik kolamını yada salmaq yerinə düşərdi.

M.R.Pəhləvi özünün «Böyük sivilizasiyaya doğru» əsərində İran xalqının milli-irqi mənşəyi, tarixi kökləri, İran xalqının fəlsəfəsinin və düşüncə tərzinin Avropa mənəvi dəyərlərinə və fəlsəfəsinə yaxınlığı ideyasını əsaslandıraraq yazmışdır: «Biz – Şorq xalqıyıq, biz – arilərlik. Biz asiyalı ari dövlətiyik və bizim təfəkkür tərzimiz, bizim fəlsəfəmiz Avropa dövlətlərinin düşüncə tərzinə və fəlsəfəsinə yaxındır».⁴

Pəhləvi sözdə islami dəyərlərin ümumbəşər elmi fikri və sivilizasiyasının inkişafındakı rolundan danışsa da, bu dinin ikili mövqeli olmasını da qeyd etmiş, bu gün önənəvi islamın özünün ilkin dini-mənəvi dəyərlərindən ayrı düşməsi faktını da etiraf etmişdir. O, bütövlükdə islam dini əleyhinə olmamışdı, amma öz ölkəsini islam dinli «Ərəb dünyası təsirindən» xilas etməyi daha üstün bilmişdi. Buna isə o, islamın ilkin, fundamentalist dini dəyərlərinin yenidən bərpası yolu ilə nail olmaq istəyirdi. Bir sözlə, o, islamdan çox-çox əvvəl hakimiyyətdə olan Kirin dövründəki dini dəyərlərə qayıtmaq istəyirdi.

M.R.Pəhləvinin bu mövqeyini, məram və məqsədini onu yaxından tanıyanlar da etiraf etmişlər.

YUNESKO-nun keçmiş iranlı direktoru Əhsən Naraqı yazır: «İran şahı özünün yeni islahatçılıq hərəkatını həyata keçirərkən «ölkənin gələcək taleyini islama qədərki tarixi ənənələrə birləşdirməyə çalışırdı. İslamın... İran xalqının canına daha çox hopmasının qarşısını almaq üçün

¹ Daha ətraflı bax: В.Б.Клишторина. Иран 60-80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей. М., 1990; Д.С.Комиссаров. Очерки современной персидской прозы. М., 1960.

² İran şahının atası Rza xanın 16 illik hakimiyyətinə (1925-1941) 1941-ci ildə son qoyulmuş və O, 26 iyul 1944-cü ildə Cənubi Amerikanın İohannesburq şəhərində vəfat etmişdir. Məhəmməd Rza Pəhləvi (1919) isə 16.01.1979-cu ildə İranda tərk etmiş və 1980-ci ilin iyulunda Misirdə vəfat etmişdir.

³ Məhəmməd Rza Pəhləvi eyni zamanda: «Mənim vətənimə xidmətim», «Ağ inqilab», «Böyük sivilizasiyaya doğru», və «Mənim tarixə cavabım» kimi əsərlərin də müəllifi olmuşdur.

⁴ Мохаммад Реза Пехлеви. К великой цивилизации. (Б.г.) с.334.

ölkəni Ərəb dünyasının təsirindən xilas edə biləcək yol axtarırdı, Kir zamanına qayıtmağa çalışırdı».¹

Uzun illər Avropa ölkələrində yaşayan, Qərbin elmi, ictimai-siyasi fikir tarixi, fəlsəfəsi və həyat tərzi ilə yaxından tanış olan Seyid Hüseyin Nəsrin də² müasir İran ictimai fikrində geniş təbliğ olunan «qərbçilik» ideyası ilə bağlı maraqlı baxış və mülahizələri vardır. «Qərbçilik» ideyasının təbliği tanınmış filosofun dünyagörüşünün ön ümdə cəhətlərini təşkil edir.

Corc Vaşinqton Universitetinin professoru Seyid Hüseyin Nəsrin özünün «Qərb dünyası və onun İslama münasibəti» adlı əsərində «Qərb-Şərqi», «xristian-islam» münasibətləri konsepsiyasını formalaşdırarkən məsələyə tarixilik baxımından yanaşmağa üstünlük verir. Lakin o, eyni zamanda, məsələyə təkcə məhdud milli-dini ənənələr mövqeyindən deyil, ona daha geniş orientirlər baxımından yanaşmağı təklif edir. İranlı filosof Qərbdə və Şərqdə bəşər nəslinin qurub yaratdığı bütün başqa tarixi dövrlərdən qarşılıqlı təhrəklənmə ideyasını ortaya atır. O, həm də Qərbdəki və Şərqdəki başqa qərəzli məhdud milli «ideyaqurucuları» kimi Qərb-Şərqi arasında dini-mənəvi dövrlərin və sivilizasiyaların qarşıdurmasına deyil, əksinə, onlar arasındakı dialoqa, bir-birindən təhrəklənməyə, qarşılıqlı faydalanma və zənginləşməyə üstünlük verir. S.H.Nəsrin yazır: «İran mədəniyyəti təkcə keçmiş məhdud ənənələr çərçivəsində qala bilməz... Qərbin və Şərqi bir-birinə etdiyi təsirdən də qorxmaq lazım deyildir».³

Professor S.H.Nəsrin «İran və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşmasının ideya əsasları» adlı əsərində söhbət bütövlükdə İranla Qərb arasındakı tarixi münasibətlərdən deyil, Qərblə İran (Şərqi) arasındakı münasibətlərin məlum dövrlərindən – XVIII-XIX əsrlərdəki ziddiyyətli və qarşıdurmalı münasibətlərdən gedir. Məlum həqiqətdir ki, bu dövr tarixdə Qərbin müstəmləkəçi dövlətlərinin Şərqi - müsəlman dünyasına – onların təbii sərvətləri üzərinə, siyasi dövlət idarəçilikləri üzərinə, mədəniyyət və tarixi sivilizasiyaları üzərinə daha geniş formada ayaq açmaları, müdaxilə etmələri dövrü kimi qalmışdır. Qərb-Şərqi münasibətlərinin ideya əsaslarını və ictimai-siyasi köklərini araşdıran filosof yazır: «XVIII-XIX əsrlərdə Şərqi və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması zamanı, nə Şərqi sivilizasiyası Qərb üzərində qələbə çala bilməmiş, nə də ki, Qərb Şərqi sivilizasiyasının mənəvi və intellektual inkişafına təkan verə bilməmişdir... Şərqi ölkələrinin keçirdiyi bugünkü mənəvi və mədəni böhran

na səbəb isə onların uzun zaman yabançı mədəniyyətlərin təsiri altında olmalarıdır».⁴

Hec şübhəsiz, Şərqi «yabançı mədəniyyətlərin təcavüzünə» məruz qalması, elə S.H.Nəsrin özünün istinad etdiyi dövrlərdən başlanır və bizim zamanımızda da davam etdirilir. Bunlar, tanınmış filosofun İranda şahliq hakimiyyəti dövründə Qərbə meylin güclü olduğu bir vaxtda İran ictimai-siyasi fikrində və ideoloji həyatında, «İran İslam inqilabı» ərsəsinə baş verən proseslərə verilən qiymətdir. Etiraf edək ki, keçmiş tarixi dövrlərdən fərqli olaraq bu gün İranın dini-siyasi və ideoloji həyatında anti-qərb mövqeli təbliğat işi daha da güclənmiş, dinlərin və sivilizasiyaların, dövlətlərin və xalqların açıq mübarizəsi həddinə çatmışdır.

Yaxın və Orta Şərqi, bir çox Ərəb ölkələrinin ictimai-siyasi fikrində, fəlsəfəsində və dini təlimlərində «Qərb-Şərqi», «xristian-islam» və sivilizasiyalararası münasibətlərdə dialoqların və qarşılıqlı zənginləşmələrin tərəfdarları da olmuşdur və bu gün də vardır. Hətta bir sıra İslam dinli ölkələrin ictimai həyatında qərbçilik əleyhinə ciddi qadağalara baxmayaraq, buralarda açıq formada «qərbçilik» ideyasının tərəfdarları və yayıcıları da olmuşdur. Bunlar, tarixin təkzibolunmaz reallıqlarıdır. Lakin ictimai fikir tarixində başqa faktlar da bəllidir. Bu da faktır ki, Qərbin antişərqi və antiislami tənqidiq torzli təbliğatına cavab olaraq Şərqi qərbdə də qeyri-müsəlman dinləri, ictimai-siyasi quruluşları və sivilizasiyaları ilə dialoq əvəzinə ziddiyyət və qarşıdurmaların tərəfdarı olanlar da vardır.

Qərbin bu mövqə və meyli ənənəvi İslam ölkəsi olan İranın ictimai-siyasi və ideoloji həyatında, elmində və fəlsəfəsində də cavabsız qalmışdır.

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq bu mözmunlu və ideya istiqamətli çağırışlara cavab olaraq İran və başqa Şərqi ölkələrinin ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji fikrinin qabaqcıl nümayəndələrinin dünyagörüşlərində «Qərb-Şərqi» və «xristian-islam» qarşıdurması ideologiyasından daha çox, «qərbçilik» ideyasının təbliğinə meyli, Qərbin elmi və texniki tərəqqisinin Şərqi ölkələrinin ümumi inkişafındakı rolunu göstərmək tendensiyası daha da güclənməyə başlamışdır.

Tehran universitetinin sosiologiya və ədəbiyyat tarixi professoru Hüseyin Xaleqi özünün iri həcmli fundamental «Yaradıcı və İslam filosoflarının onun haqqında baxışları» adlı əsərində yazır: «Xristian təqviminə görə VII əsr İslamın meydana çıxması əsridir. Qurani və İslamın başqa dəyərli əsərlərini mütorəqqi ideyaların məhsulu hesab etmək olar. Lakin İslamda fəlsəfi fikir, təcrübi baxım olaraq ancaq bizim eranın IX əsridə İslam müfəkkirlərinin Yunan fəlsəfi fikri ilə tanışlıqdan sonra mümkün olmuşdur. Sonralar isə o özünü Aristotel fəlsəfəsinin İslama təsirində gö-

¹ B.Б.Клишторина. Göstərilən əsər, c.74.

¹ Борис Клишторин. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.52.

² D-r Seyid Hüseyin Nəsrin fəlsəfi dünyagörüşü, sosial təlimi, dini-siyasi və ideya-nəzəri baxışları haqqında daha ətraflı bax: 1. B.Б.Клишторина. Иран 60-80-х годов. От плюрализма к исламизации духовных ценностей. М., 1990, с.65-112; 2. В.Г.Малышков, К.А.Хромова. Понский путь реформации в исламе (отнык Ирана). М., 1991, с.126-199.

³ B.Б.Клишторина. Göstərilən əsər, c.88.

stərmişdir. İslam mütəfəkkirləri tarixən Quranın ideyalarını fəlsəfi fikir sistemə çevirmişlər.¹

Göründüyü kimi, d-r Xələqi Qərb-Şərqi və xristian-islam münasibətlərindən bəhs edərkən, doğru olaraq başqa xalqların fikir xəzinəsinə, maddi-mənəvi və dini-fəlsəfi dəyərlərinə qərəzli münasibət bəsləmir. O, tarixdə olanları öz adı ilə adlandırır, islam dininin meydana çıxmasından sonra Şərqi ictimai fikrinə və fəlsəfəsinə Qərb fəlsəfəsinin, xüsusilə də qədim yunan fəlsəfi irsinin ideya təsirini etiraf edir. Müəllif doğru olaraq, bir tərəfdən müsəlman ictimai və fəlsəfi fikrinin və Quranın özünün də Avropa mütəfəkkirlərinin dünyagörüşünə ideya təsirinin olduğunu açıqlayır, digər tərəfdən Quranın ümumbəşəri təlimlərinə fəlsəfi mənə və məzmun verilməsindən danışır.

Qərb ictimai-siyasi fikrində və siyasət aləmində olduğu kimi, Şərqi ölkələrində də «Qərb-Şərqi» və «xristian-islam» ziddiyyətlərinə və qarşıdurmasına cavab xarakterli, özünəməxsus obyektiv və subyektiv cəhətlər və xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, islam dinli Şərqi xalqlarının özlərinin də ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikrində islamın özü kimi ikili mövqedən çıxış edən ziyalılar arasında «Qərb-Şərqi» münasibətlərinə də ikili baxımdan yanaşanlar vardır.

Əgər, bir tərəfdən ictimai-siyasi xadimlərin, siyasətçilərin, filosof və sosioloqların müəyyən qrupu sivilizasiyalar və elmi nailiyyətlər arasında dialoq və onlar arasında ortaqlığın mövcudluğu olması mövqeyini əsas tutub Qərbə, onun elmi-texniki nailiyyətlərinə maraqla göstərməyin, bu nailiyyətlərdən xalqın və dövlətin milli mənafehi naminə bəhrələnməyin tərəfdarı kimi çıxış edərlərsə, başqa bir qrup ictimai-siyasi xadimlər, əksinə, öz təlimlərində Qərbə qarşı çıxır, onun dini-mənəvi dəyərlərinin, həyat tərzinin islam dini təliminə və islami dəyərlərə zidd və yabançı olması barədə fikir yürüdürlər.

Şübhəsiz, belə bir müxtəlif ideya istiqamətli mövqe və baxışlar uzun tarixi dövr ərzində Qərbin iri dövlətlərinin «Şərqi siyasətləri» ilə, onların bu ölkələrdə apardıqları müstəmləkəçilik, milli-dini ayrıseçkilik siyasəti ilə əlaqədar şəkildə yaranmış və formalaşmışdır.

Bizə az-çox tanış olan müasir İranın təmsalında dinlər və sivilizasiyalar arasında dialoqun, qarşılıqlı faydalanmanın və «qərbçilik» ideologiyasının təbliğatçısı Ale Əhməd Cəlalın və İranın böyük dini-ruhani xadimi İmam Xomeyninin baxışlarına nəzər salaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Qərb-Şərqi», «xristian-islam» coğrafi məfhum və anlayışları dünya dinləri arasında münasibətlər məsələsində, Ale Əhməd Cəlal İmam Xomeyninin baxış və mövqelərini eyniləşdirmək, bu baxışlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyildir. Heç

¹ D-r Hüseyin Xələqi. Aforizmlər və nəzəri fəlsəfəni islami dərəcəyə an. Təbriz, 1354/1975, s.420.

olmasa ona görə ki, bu münasibətlərin və dini-mənəvi dəyərlərin qiymətləndirilməsində Əhməd Cəlal ikili mövqedən çıxış edərək islam qayğı-keşliyi və təəssübkeşliyi nümayiş etdirir, bəşər cəminin və sivilizasiyasının inkişafında islam dini dəyərlərinin rolunu və yerini göstərməklə bərabər, bu məsələdə, bu faydalanma prosesində «qərbçilik» təliminin, elminin, fəlsəfəsinin və bütövlükdə Qərb sivilizasiyasının rolunu da ön plana çəkir. Əhməd Cəlalın fərqli olaraq, İmam Xomeyninin etiqad edib inandığı yeganə yol və təlim - həm Qərb dünyə görüşünü, həm də Şərqi kommunist-ateist ideologiyasını rədd edən «nə Qərb, nə də Şərqi, yalnız islam» dini təlimidir, bu ideologiyadır.

XXI əsrin dinlər arasında seçim əsri olması və dinlərin dialoqlardan, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıqlardan uzaq olmaları, nəhayət, onların «heç bir zaman qardaşlaşmayacaqları» haqqında İmam Xomeyninin uzaqgörən mühakimələri çox məramlardan xəbər verir. Tarixən mövcud olan və xüsusilə də bizim zəmanəmizdə müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlar arasında dinlərlə bağlı proseslər də sübut edir ki, doğrudan da dinlərarası, sivilizasiyalararası dəyişikliklər balansın islamın xeyrinə dəyişməsi Qərbin, onun hakim və qərəzkar ideoloji maşınının islama və müsəlmanlara qarşı dini missionerlik fəaliyyətini, tərribatçı-separatçı və ekstremist əməllərini daha da gücləndirmiş, onu hücumçu etmişdir. Heç şübhəsiz, bu baxımdan İmam Xomeyninin özünün «nə Qərb, nə də Şərqi, yalnız islam» dini-siyasi təlimini formalaşdırıb, ideya cəhətdən əsaslandırmasının da öz əsası vardır. Çünki Xomeyni Qərbin xristian dünyası tərəfindən dünən və bu gün Məhəmməd ümmətinin qarşısına çəkilən səddə, «islamın yeni dirçəlişi»-nə və «islam təhlükəsi»-nə qarşı geniş təbliğat aparmalarına cavab olaraq belə bir qərara gəlmişdi. Qərar ədalətli, qanunidir! Bunlar Xomeyninin gəldiyi nəticədir, çıxartdığı qərardır.

Bizim istinad etdiyimiz Ale Əhməd Cəlalın bu məsələdə mövqe və baxışları isə xeyli fərqlidir. «Qərbçilik» ideologiyasının bu tanınmış nümayəndəsi özünün «Qərbçilik» əsərində Qərb-Şərqi, xristian-islam münasibətləri məsələsində tarixi reallıqlara əsaslanaraq tarixdə olanları və qalanları öz adı ilə adlandırmaq mövqeyindən çıxış etmişdir. Müəllif Qərb-Şərqi, xristian-islam dövlətləri və onların ictimai-siyasi quruluşları arasında münasibət və əlaqələrə tarixi reallıq və obyektivlik mövqeyindən yanaşmış, bu ərazilərdə və dinlər arasında baş verən tarixi proseslərə qərəzsiz mövqedən qiymət verməyə çalışmışdır. Bir sözlə, müəllif, bəşər nəslinin inkişafı yolunda Qərbin, Şərqi, xristianlığın və islamçılığın oynadığı həqiqi rolunu və yerini obyektiv şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Söy edərək yazır: «Makedoniyalı İsgəndərlə görüş Qərblə ilk münaqişə idi. Onlar vəhşi köçəri döyüşçülər deyildilər, İran şahzadələrinin xəzinələrini qarət etməkdə xatirinə, özlərinin Qərbdəki şəhərlərini tərk edib gəlmiş müzdlü əsgərlər idilər. Bu adamlar Ksenofontun bəraət verdiyi parfiyalılar idi, onlar hər yerdə şəhərlər salırdılar... Biz Qərb fəthlərini alçal-

tmamızla Şimal-Şərqdən gəlmiş vəhşi ordaların bizi mürüz qoyduğu təhqirlərin əvəzini artıqlaması ilə çıxırdıq».¹

Geniş əhatəli bilik və maraq dairəsinə malik olan Ale Əhməd Cəlalın Avropanın çoxsaylı mədəni mərkəzlərinə üz tutması, müsəlman dünyasının müqəddəs dini mərkəzi Məkkəni ziyarət etməsi, dünya etnoqrafiyalarının beynəlxalq konqresində iştirakı, Qərbi Avropanın və Amerikanın dünya şöhrətli elmi mərkəzlərinə və təhsil ocaqlarına xüsusi dövrlər alması, oraların elmi, ictimai-siyasi həyatı, bədii-fəlsəfi fikri ilə yaxından tanışlığı, heç şübhəsiz, Qərb-Şərq münasibətləri məsələsində daha obyektiv və sabit mövqə tutmasında Əhməd Cəlalı yardımçı olmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd Cəlal özünün «qərbçilik» ideyasını daha geniş formada təbliğ etmək üçün Qərb dünyasının dərin tarixi köklü elm və sivilizasiya mərkəzlərində həyat məktəbi keçmiş, Fyodor Dostoyevski (1821-1881), Andre Jid (1869-1951), Alber Kamyu (1913-1960) və Jan Pol Sartr (1905-1980) kimi müxtəlif dünyagörüşlü və ideya istiqamətli ictimai-siyasi, bədii-fəlsəfi və sosioloji cərəyanların tanınmış nümayəndələrinin baxışları ilə yaxından tanış idi. O, özünün islami-dini dəyərlərindən, müsəlman Şərqi tarixi köklü mədəni sərəfətlərindən imtina etməmiş, milli-dini ənənələrə sadıq qalmış, tarixi realitələri olduğu kimi göstərməyə çalışmış, lakin, eyni zamanda, müxtəlif dinlər, ictimai-siyasi quruluşlar arasında dialoq və qarşılıqlı böhrənlənmə prinsiplərinin də tərəfdarı olmuşdur. Bununla yanaşı, Əhməd Cəlal xalqlar və dövlətlər arasında baş verən milli-dini fərqlərə və mədəni-əxlaqi dəyərlərə zidd olan iqtisadi-siyasi təzyiqli siyasətinin, konfliktlərin və qarşıdurmaların əleyhinə çıxmırdı. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Əhməd Cəlal özünün Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətləri təlimini əsaslandırarkən müxtəlif coğrafi ərazilər arasında baş verən dialoqun da, onların bir-birindən qarşılıqlı faydalanmalarının da, min illərlə müxtəlif dinlər və sivilizasiyalar arasında baş verən «bütün hadisələrin, bütün məğlubiyyətlərin, törədilən viranəliklərin, qazınan qələbələrin hər iki tərəfin mənafeyinə» olduğunu söyləmişdi.

Göründüyü kimi, müəllif bu münasibətlərdə də dialoqa üstünlük verməyin tərəfdarı rolunda çıxış etmişdir.

Əhməd Cəlal yazırdı: «İran düzənliyinin sakinləri üzərinə həmişə Şərqdən işıq düşmüş, Qərbdən isə həmişə onların üstünü qara buludlar almışdır. Fanatizm və özünü təməyəli hesab etməmək hisslərindən uzaq olan bizim xalq üçün Qərbin anlaşılıb dərk edilməsi həmişə mümkün olmuş, Qərbin yolu bizim üçün həmişə açıq olmuşdur... Mənim fikrimcə, daha yaxşı yaşamağa, daha çox bilməyə, daha gec və rahat ölməyə deyər. Xalq üçün Qərblə qurulan bütün əlaqələr adət-ənənələrə zidd deyil, təbii tələbat olmuşdur... Qərblə iki min illik ticarət münasi-

bətlərində baş vermiş bütün hadisələr, bütün məğlubiyyətlər, qələbələr, viranlıqlar... bütövlükdə hər iki tərəfin mənafeyinə olmuşdur. Biz çox şey vermişik və əvəzində isə daha çox şey almışıq. Biz onlara ipək və neft vermişik, onlardan isə bizə induizm və zərdüştilik gəlmişdir. Biz isə islam dinini sürətlə yayaraq Əndəluza qədər gedib çıxmış və islam rəhbərlərinin başlarına hindu çalması bağlamışıq».¹

Lakin islamın qazandığı tarixi uğurlar şəraitində ona qarşı yeni təzyiqlər, etirazlar baş qaldırmağa, iki din arasında qarşıdurma açıq konfliktlər həddinə çatmağa başladı. Belə bir şəraitdə Qərbin daha yeni uğurlar qazanmasından söz açan Əhməd Cəlal yazır: «Son iki yüz ildə bu medalın o biri üzü aşkar olmuşdur. Bu gün bərabərlik rəqabət unudulub yaddan çıxarılmış, onun yerini ümitsizlik və mütilik tutmuşdur. Əvvəlki rəqib tərəflərdən biri son anda küçələrdə tamaşa göstərən, oyunbazlıq edən balaqanların sahibinə çevrilmiş, o birisi isə həmin balaqanda zibil süpürməyə məcbur olmuşdur».²

Bunları da Əhməd Cəlal deyir, özü də çox doğru deyir.

Lakin biz burada başqa realitələri də nəzərə almalıyıq. Çünki, doğrudan da dinləri ideya-siyasi mübarizə vasitəsinə çevirib müxtəlif millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında qarşıdurma yaradanların - həm qərblilərin, həm də şərqilərin içərisində bu qarşılıqlı ittihamlarda həqiqətin kimlərin və hansı dinlərin tərəfində olduğunu anlayıb etiraz edənlər də var. Həm xristian, həm də islam dinlərinin tarixində, bu dinli xalqların ictimai-siyasi fikrində, fəlsəfəsində bunlara aid misallar çoxdur. Belə misallardan birini yaddaşlarda təzələmək istərdik.

Alman ictimai-siyasi xadimi, vaxtilə sosial-demokratiya hərəkatının liderlərindən olmuş Avqust Bebel (1840-1913) Qərbdə dinlər və antişərq mövqeli dünyagörüşləri arasında baş verən və geniş təbliğ olunan «islamın dirçəlişi» və «islam təhlükəsi» dini-siyasi doktrinasını formalaşdıran qərblilərin ideoloji təxribatçılara tutarlı cavab vermişdir. O, Qərb ictimai fikrində və dini təlimlərində «qılınc və qan dini» kimi tanıdılan və «təcavüzkarlıq dini» adlandırılan islamın adına yazılan qərəzli və açıq düşmən dünyabaxışlarının həqiqi mahiyyətini açıqlamış və hər şeyi öz adı ilə adlandıraraq, məhz xristianlığın bəşər nəslinə gətirdiyi məhrumiyyət və bəlalər haqqında yazmışdır: «Dünyada heç bir din bəşəriyyətə göz yaşları axıtmasına, qanlar tökməsinə, döşətlə cinayətlər törədilməsinə xristianlıq qədər səbəb olmamışdır».³

Bəli, qərblilərin ictimai-siyasi xadim doğru deyir. Doğrudan da «nahaq qanlar axıtılmasına» əsaslanan bu bəlaləri bəşəriyyətə ən çox «bəxş

¹ В.Б.Кляшторина. Иран 60-80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей. М., 1990, с.26.

² В.Б.Кляшторина. Гостерятое осер, с.26.

³ А.Бebel. Христианство и социализм. М., 1959, с.23.

¹ В.Б.Кляшторина. Гостерятое осер, с.25.

edən» - məhz xristian dini və bu dinin bayrağı altında iki əsrə yaxın aparılan tarixi «xaç yürüşləri» və ya «səlib müharibələri» olmuşdur. Bunlar tarixin inkarolunmaz reallıqlarıdır. Lakin nə qədər təəccüblü də olsa, bütün bunlar daha çox islamın adına yazılır.

Artıq deyildiyi kimi istər Qərbdə, istərsə də Şərqdə, «Qərb-Şərq» münasibətləri məsələsindəki bu mövqələrin öleyhinə çıxanlar həmişə olmuşdur və indi də vardır. Tarixdən ibrət dərsi götürməyən, tarixi reallıqları olduğu kimi qəbul etmək istəməyən Ayova Universitetinin professoru Meo müsəlman Şərqiyyənin dini-mənəvi dəyərlərinə və tarixi sivilizasiyasına rəğbətlə yanaşan bir çox həmvətənlərindən fərqli olaraq, Şərqiyyə tarixi rolunun keçmişdə qalması haqqında bəyanatlarla çıxış edir. O, yazır: «Asiya ancaq keçmişlərdə müəllim olmuşdur; indi isə o, tələbə və davamçı yerini tutur».¹

Lakin bir qədər tarixin dərinliyinə və bu gününə nəzər salmış olsaq, görürük ki, əgər doğrudan da «keçmişdə müəllim olan»ların bu gün «tələbə» və «davamçı» olması da (əgər bu belədirsə), məhz islam dininin geniş yayıldığı Asiyada və Afrikada Qərbin bu ərazilərə iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji təsiri sayəsində baş vermişdir. Qərbdə isə, bir çox hallarda bu reallıqlara göz yumulur.

Xristian dünyası, özünün «islam təhlükəsi» ətrafındakı mübarizəsində bir tərəfdən dini zəmini əsas tutduğu halda, digər tərəfdən milli-etnik məsələlərə üstünlük verir. Dini zəminli mübarizə - islama, ərəb dünyasına və islam dinli xalqların birliyinə qarşı, milli zəminli mübarizə isə türk milli-etnik mənşəli xalqların və etnosların birliyinə qarşı aparılır. Şübhəsiz, bu iki güclü amilin hər ikisinin birliyi - hakim xristian dövlət quruluşu, həyat tərzi və milli-dini ideologiyasının sabitliyi üçün daha böyük təhlükə yaratmışdır. Xristianlar da sakit dayanmamış, müsəlman milli-dini mənşəli xalqların birliyini pozmağa və onların həmrəyliyini qarşı çıxmağa çalışmışlar. Bu siyasət - tarixi reallıqdır.

İslam təfəkkür tərzinin yaratdığı ümumbəşəri sivilizasiyanı, onun sonrakı inkişafının tarixini, dünya xalqlarına güclü ideya-siyasi təsir qüvvəsini, bugünkü ictimai-siyasi həyatda və sosial mühitdəki yerini qiymətləndirmək məsələsi ilə bağlı mövqə və baxışların qərəzliyi də, obyektiv deyildir.

Etiraf edək ki, uzaq tarixi keçmişlərdə də, indi də həm xristian dünyasında, həm də islam ictimai fikrində qərəzli və açıq düşmən mövqələrin öleyhdarları, sağlam düşüncəli müdərəqqi ziyalıları olmuşlar.

Yaxşı olar bu məsələ ilə əlaqədar, qarşılıqlı zidd qüvvələrin, mövqə və baxışların, dünyabaxışları sisteminin bözi məqamlarını yaddaşlarda təzə oluq. Bu, tarixi həqiqəti ortaya çıxarmaqda bizə yardımçı olar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, xristian-islam qarşuduması, bu gün dünyada baş verən bir sıra dini-millət köklü və ictimai-siyasi mahiyyətli hadisələr fonunda ən şiddətli və açıq mübarizə həddinə çatmışdır.

Lakin uzaq tarixi keçmişdə olduğu kimi, ayrı-ayrı ölkələrin daxilində islama qarşı çıxanlar arasında ikili mövqə, məsələyə müxtəlif baxımdan, qərəzli, açıq düşmən mövqeyindən yanaşma ilə bərabər belə qərəzli mövqələrin öleyhinə çıxan, onların real həqiqətdən uzaq olmasını istər edənlər də olmuşdur və indi də vardır.

Bunları xristian-islam, Qərb-Şərq qarşuduması və münasibətlərinin keçmiş və bugünkü tarixinə az-çox belə olan hər bir şəxs yaxşı bilir.

İslam dininin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbər və dünyanın geniş ərazi həddlərindəki ictimai-siyasi həyata, sosial mühitə və xalqların dünyagörüşünə təsir edən müqəddəs Quran haqqında xristian Qərbinin müdərəqqi baxışlı bir çox ziyalıların söylədikləri obyektiv fikirlər islam elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyası haqqındakı baxışlara da aiddir. Məsələn, tanınmış fransız sosioloqu və şərqşünası Qustav Lebon (1841-1931) islam dünyasında geniş yayılmış olan «Ərəb sivilizasiyası» adlı əsərində yazır: «Avropa, vətənilik zamanlarının ən qatı qaranlığında boğulduğu bir vaxtda, islam ərazisindəki Bağdad və Kurtuba sonot və elm işıqlarını bütün dünyaya yayan iki mədəniyyət mərkəzi idi».²

Diqqət yetirin: «vətənilik zamanlarının qaranlığında boğulan Avropa!» - Kaş bu tarixi gerçəkliyi Qustav Lebon kimi anlayanlar Qərbdə, xristian Avropasında çox olaydı! Bu olardı tarixi reallığın etirafı. Başqa bir qərblilə şərqşünası S.Reysler eyni adlı «Ərəb sivilizasiyası» əsərində islam mədəniyyəti və sivilizasiyasının intibahı və bu sivilizasiyanın tarixi inkişafda, o cümlədən Qərbin təfəkkür tərzinin inkişafında şəxsiz rolundan bəhs edərək yazmışdır: «Beş əsr boyunca islam elmləri yüksək mədəniyyəti və qüdrəti ilə cahana hökm etdi. Yunan fəlsəfəsi və elm xəzinələrinin varisi olmaq etibarilə müsəlmanlar bu xəzinələri islami fikirlərlə zənginləşdirdikdən sonra Qərbə - Avropaya nəql etdilər. Bu surətlə ortaya çıxan islamiyət, Avropanın mədəni üstünlüklərini genişləndirib insanların fikir və həyatında dərin bir təsir buraxdı».³

Bu bir faktıdır ki, dinlərin ikili xarakteri və dəyişən mövqeyinə münasibətdə olduğu kimi, islam sivilizasiyasının və elminin dünya mədəniyyətinin və eyni zamanda Qərbin müdərəqqi ictimai-siyasi fikrinin və təfəkkür tərzinin inkişafındakı rolu məsələsi də, bözi Qərb «tədqiqatçıları» tərəfindən ikili mövqedən qiymətləndirilmiş, ona ikili münasibət bəslənmişdir. Bəzi sivilizasiyasının tarixi inkişafında islam elmi-fikri və mədəniyyətinin ikili mövqedən qiymətləndirilməsi məsələsinin özündə də baxışlar tərəddüdüldür, ikitərəflidir. Bu baxış və mövqələrdə, bir tə-

¹ Heydar Bammət. Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu. B., 1994, s.15.

² Yəni orada.

³ Г.Б.Гусейнов. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Б., 1973, с.63.

rəfdən Şərq və islam amilinin yeri və rolu qəbul edilirsə, digər tərəfdən bu təsiri etiraf etmək əvəzinə onun üzərinə kölgə salınır və onun tarixi keçmişlərdə qaldığı israr edilir.

Başda K.Brinton olmaqla bir qrup Amerika şərqşünas-islamşünasları isə haqqı-ədələti unutmayıb, hələ XX əsrin 60-cı illərində Şərqin və islam dünyasının mədəniyyət və sivilizasiyasının xristian Qərb mədəniyyətinin inkişafındakı şəxsiyyətə bəsr olunmuş iri həcmli «Qərb ölkələri mədəniyyətlərinin tarixi və onun Şərqdəki mənbələri» adlı əsər yazaraq onu Qərbdə, Amerikanın özündə və islam Şərqudə geniş təbliğ etmişlər. Bu reallıqlar da etiraf olunmalıdır.

Qərbin bu mövqə və meyli ənənəvi islam ölkəsi olan İranın ictimai-siyasi və ideoloji həyatında, elmində və fəlsəfəsində də cavabsız qalmamışdır.

Elə həmin XX əsrin 60-70-ci illərindən bu mözmunlu və ideya istiqamətli çağırışlara cavab olaraq, İranın və başqa Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji fikrinin qabaqcıl nümayəndələrinin dünyagörüşlərində «Qərb-Şərq» və «xristian-islam» qarşıdurması ideologiyasının təbliğindən daha çox, «qərbçilik» ideyasının təbliğinə meyli, Qərbin elmi və texniki tərəqqisinin Şərq ölkələrinin ümumi inkişafındakı rolunu göstərmək tendensiyası daha da güclənməyə başlamışdır.

Qərb ictimai-siyasi fikrində və siyasət almində olduğu kimi, Qərb-Şərq və xristian-islam ziddiyyətləri və qarşıdurmasının Şərq ölkələrində də cavab tədbiri kimi özünəməxsus obyektiv və subyektiv cəhətləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, islam dinli Şərq xalqlarının özlərinin də ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikrində islamın özü kimi, Qərb-Şərq münasibətlərinə də ikili baxımdan yanaşan ziyahlar vardır.

Bəşər elminin və sivilizasiyanın inkişafındakı islam dininin tarixi rolunun inkar edilməsi, bu real tarixi rolun təhrif olunması, xristian dünyasının əsrlər boyu müsəlmanlara qarşı tarixi dini bayraqlar altında xaç yürüşləri və ya sərb müharibələri, ədalətsiz basqın və təcavüzləri də cavabsız qalmamış və islam tarixində, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində onlara tutarlı cavab verilmişdir.

Göründüyü kimi, Şərq ölkələrində Qərbin mütorəqqi təlim və ideyalarına maraq göstərilmiş, onlardan bəhrələnilmiş və bu «qərbçilik» ideyasının təbliği formasında həyata keçirilmişdir. Eyni proses də elə Qərb ictimai-siyasi fikrində baş vermişdir. Aralarında və dünyagörüşlərində qarşılıqlı ziddiyyətlərə və fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, Qərbin bir çox müdrik şəxsiyyətləri, filosof və ictimai-siyasi xadimləri də Şərqin qədim tarixinə, mədəniyyət və sivilizasiyasına maraq göstərmiş, ona hörmətlə yanaşmışlar. Bu, eyni zamanda Məhəmməd peyğəmbərə, onun yaratmış olduğu islam dininə və bu din əsasında yaradılan elmə, mədəniyyətə və sivilizasiyaya da aiddir. Bir-iki kəlmə də bunlar haqqında.

§ 2.2. QƏRB MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR VƏ İSLAM HAQQINDA BAXIŞLARI

«İslamsız heç bir zaman Frank imperiyası mövcud ola, Məhəmmədsiz isə Böyük Karl xəyalə belə gətirilə bilməzdi».

Anri Piren

Tanınmış Belçika tarixçisi Anri Piren (1862-1935) vaxtilə Şərq-Qərb və xristian-islam münasibətləri məsələləri ilə yaxından tanışlıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmiş, bu fikirləri söyləmişdir.¹ Qərb tarixçisinin istinad etdiyi Məhəmməd peyğəmbərə müqəssələ analogiya apardığı həmin Böyük Karl (742-814) elə tarixi şəxsiyyətlərdən idi ki, o, 768-ci ildə ölkə kralı, 800-cü ildə isə böyük bir imperiyanın imperatoru olmuş, ilkin orta əsrlərin mürokkəb və tarixi ziddiyyətli çağlarında Lanqobardlarla (773-774), Sakslarla (772-804), avarlarla (788-803), orəblərlə və dəfələrlə slavyanlarla qanlı-qadaqlı savaflara qatılmışdır. Bu mövqə, bu baxış əsərində elə Məhəmmədin və onun dininin böyüklüyündən və təsirliyindən xəbər verir. Məhz, bu baxımdan, tarixçi Pirenin Məhəmməd peyğəmbər və onun yaratdığı islam haqqındakı baxışlar bizdə razılıq hissi doğurur və həmrəylik yaradır.

Qərbin və Şərqin ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində Qərb-Şərq və xristian-islam qarşıdurmasını əsas tutub, ikili mövqedən yanaşaraq Məhəmməd peyğəmbər (570-632), onun dini və bu dinin xalqların təfəkkür tərzinə və dünyagörüşünə ideya təsirindən bütün tarixi dövrlərdə bəhs edilmiş və yazılmışdır. Amma bu baxışlar dini-siyasi mövqə və maraqlar baxımından bir çox hallarda ziddiyyətli, qərəzli, bəzən isə obyektiv olmuşdur.

Biz isə burada islam dini təliminə münasibətdə ikili mövqedən yanaşma prinsipini nəzərə alaraq, Məhəmməd peyğəmbər və islam dini haqqında müsəlman ölkələrinin din və ictimai-siyasi xadimlərinin baxış və mövqelərindən deyil, daha çox Qərb mütəfəkkirlərinin baxışlarından bəhs edəcəyik. Məlum həqiqətdir ki, xristian avropalıların Məhəmməd peyğəmbərə, onun yaratmış olduğu islama və bu dinin müqəddəs kitabı «Quran»a olan maraqlarının böyük tarixi keçmişi olmuşdur. Hələ Orta əsrlərdə və yeni tarixi dövrlərdə Avropa elmi fikri və mədəniyyətinin intibah mərhələsinə yenidən qədəm qoyduğu vaxtlarda Quranın ayrı-ayrı hissələri Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş, onlara şərh və

¹ Вах: «Взаимоотношения Востока с европейскими странами», Б., 1987, с.27.

izahlar, Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinə dair tarixi əsərlər yazılmışdır.

Azərbaycanın görkəmli islamşünas alimi Vasim Məmmədəliyevin və başqa islam tarixçilərinin qənaətlərinə görə, Quran 1141-1143-cü illərdə Bizansda latın, 1513-cü ildə italyan, 1616-cı ildə alman, 1647-ci ildə fransız və 1688-ci ildə isə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Qurani-Kərim 1641-ci ildə Hollandiyada, 1716-cı ildə isə Rusiyada nəşr olunmuşdur.¹

Bununla da Avropanın müərəqqi dünyagörüşlü ziyalıları Quranın və Məhəmmədin geniş yayılmasında və onun ideya təsirinin dünya ölkələrində təbliğ olunmasında yardımçı olmuşlar.

Yaxşı olar bir neçə xarakterik misala nəzər yetirək.

R.Bosuort – Smit «Məhəmməd və Məhəmmədilik» adlı kitabında (London, 1874) yazmışdır: «Bu şəxs eyni zamanda həm Sezar idi, həm də Roma Papası; lakin nə Papa kimi iddialı idi, nə də Sezar kimi legionları vardı: onun nə nizami ordusu vardı, nə cəngüdənləri, nə sarayı, nə də, sabit illik gəliri».

Tanınmış alman islamşünası A.Şpringer isə Məhəmməd peyğəmbər və onun yaratmış olduğu islam dini haqqında demişdi: «Əgər ərəblərin ruhu islamın atasıdırsa, Məhəmməd onun atasıdır... İslam öz dövrünün törəməsidir».

Qərbin xristian dini ideologiyasının islama və müsəlmanlara qarşı ikili mövqeyi eynilə bu dinin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərə münasibətdə də özünü göstərir. Belə ki, qərəzli mövqə tutan bəzi Qərb ideoloqları Məhəmmədin və islamın əleyhinə çıxır, başqa bir qrup isə bu din və onun yaradıcısı haqqında obyektiv mövqə tutmağa çalışır. Hər iki halda bu mövqə və baxışlar Şərqlə ictimai fikir nümayəndələri tərəfindən obyektiv qiymətləndirilir.

Hindistanın tanınmış ictimai xadimi Şarma Şastri 1928-ci ildə Qərxdə nüfuzlu bir forumda çıxış edərək, islam dininin yaradıcısı və ideya rəhbəri Məhəmmədə qarşı baş qaldıran ittiham və ədalətsizliklərin cavabında demişdi: «Onlar (yəni Məhəmmədi tənqid edənlər) işıq əvəzinə od, yaxşı əvəzinə cybəcərlik görürlər, onlar hər bir yaxşı keyfiyyəti təhrif edərək böyük bir qüsur kimi qələmə verirlər, bu isə yalnız onların özlərinin naqisliyini göstərir...»

Onu tənqid edənlər kordurlar. Onlar anlaya bilmirlər ki, Məhəmmədin istifadə etdiyi yeganə «qılınc» - mərhəmət, insaf, dostluq, tövbə qı-

¹ Daha ətraflı bax: «Qurani-Kərim», B., 1991. Ислам. Исторические очерки. М., 1991. Доктор Рахман. Краткая история ислама. Хронология событий 570-1000 гг. от Рождества Христова. М., 2002; П.А.Грязневич. Коран в России (изучение, переводы и издания). Е.А.Резван. Коран и доисламская культура (проблема методики и изучения). В кн.: Ислам. Религия, общество, государство. М., 1984.

lınıdır. Bu qılınc düşmənləri fəth edir, onların qəlblərini təmizləyirdi. Bu qılınc polad qılıncdan daha iti idi».¹

Qərb-Şərqlə xristian-islam qarşıdurmasından və «islam təhlükəsindən» danışanlara Əhməd Didatın «Məhəmməd: böyükərin ən böyüyü» əsərində tutarlı cavab verilmişdir.

Kitabdan oxuyuruq: «Müsəlmanların 736 il müddətində İspaniyada hökmlərlik etdiklərini bilmək üçün sizin tarixçi O'Liri olmağınız lazım deyil. Xristianlıq müsəlman ölkəsi olan Mozambikdə 500 il hökmlərlik etmişlər. Onlar ərəb hökmdarı Musa ibn Beykin bu torpaqları işğal etmişdilər. Xristianlar bu şəxsin adını düzgün tələffüz etməyi belə öyrənmədilər. Mozambik adı belə yaranmışdır. Hətta bu gün bu ölkədə - xristianların beş əsr davam etmiş hökmlərliyindən sonra da burada əhalinin 60%-i müsəlmandır. İspaniyaya gəldikdə isə müsəlmanlar burada səkkiz əsr hökmlərlik etdikdən sonra ölkədən qovulanda orada müsəlmanları namaza çağıran birçox adam da qalmamışdı. Əgər müsəlmanlar özlərinin hərbi və ya iqtisadi qüdrətindən istifadə etsəydilər, İspaniyada müsəlmanları qova biləcəklər heç bir xristian qalmazdı».

Siz istəsəniz, müsəlmanları istismarçılıqda günahlandırma bilərsiniz, lakin müsəlmanları İspaniyadakı ispanları islam dininə döndərmək üçün qılıncdan istifadə etməkdə günahlandırma bilməzsiniz!

İslam bu gün yenə dünyada yayılmaqdadır, lakin indi müsəlmanların qılıncı yoxdur!!

Müsəlmanlar min il ərzində Hindistanda da ağalığ etmişlər, lakin 1947-ci ildə bu subkontinent müstəqillik əldə edəndə hindlilər ölkənin dördüdə üç hissəsini, müsəlmanlar isə dördüdə bir hissəsini əldə etdilər. Nə üçün? Ona görə ki, müsəlmanlar islam dinini hindlilərə zorla qəbul etdirmək istəmirdilər. Müsəlmanlar Hindistanda və İspaniyada xeyirxahlıq nümunəsi olmasalar da, hər halda onlar Quranda deyilənlərə tabe olurdular».²

Biz bilərəkdən, bir çox suallara tam dolğunluqla cavab almaq, hər şeyi olduğu kimi əks etdirmək naminə böyük bir iqtibasa müraciət etdik. Maraqlı, həm də ibrətəməz misaldır. Tarixi realıqları doğru əks etdirən mövqə və baxışlardır. Bunlar, eyni zamanda, xristian və islam dinimənəvi dəyərlərinin, məram və məqsədlərinin bir-birinə oxşamayan və ziddiyyət təşkil edən əməllərindən xəbər verir. Bunlar, vaxtilə baş verən və inkar olunmayan «islam hökmlərliyi»-nin, bir qədər də dəqiq desək, «islam təcavüzkarlığı»-nin özünün də xaç bayrağı altında aparılan xristian yürüşlərindən fərqləndiyini bildirir. Bunlar, nəhayət, bu gün də davam etməkdə olan «Qərb-Şərqlə» və «xristian-islam» qarşıdurmasının, dinlər, xalqlar və sivilizasiyalar arasındakı ziddiyyət və qarşıdurmaların güclən-

¹ АХМӘД ДИДАТ. МУХАММАД ВЕЛИЧАЙШИЙ ИЗ ВСЕХ. Б., 1998, с.36.

² Yenə orada, s.30-31.

diyi bir vaxtda xristianlığın müsəlman Şərqi ölkələri və islam üzərində ağalığ iddialarından xəbər verir. Lakin Məhəmməd peyğəmbərin yaratmış olduğu «islam bu gün də yayılmaqdadır və müsəlmanların indi qılcı yoxdur».

Bu, doğrudan da belədir. Belə olmasa, eramızın VII əsrində icma-qəbilə və tayfa etiqad forması kimi meydana çıxan bir din bu gün dünya dininə çevrilə bilməzdi və 1 mrd.500 milyon insanı özünün birləşdirici bayrağı altında toplaya bilməzdi. Bu, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsi nüfuzu və onun yaratmış olduğu islamın ideya təsiri sayəsində baş vermişdir. Bunu Qərbdə çoxları anlamağa məcburdur.

Tanınmış alman islamşünası İohann Qauri vaxtilə özünün iri həcmli «İslam və onun öz tərəfdarlarının həyatına təsiri» adlı əsərində xüsusi olaraq qeyd edirdi: «İslam bir vaxtlar böyük mədəniyyət epoxası yaratmışdır»¹ və «Ərəb orduları zəfərlə Şərqi və Qərbə qarşı çıxırdılar. Artıq hicri tarixin iyirmi birinci ilində müsəlmanlar özləri Roma imperiyası boyda ərazilə hakimlik edirdilər... İslam 6y ərazilərə birdəfəlik öz möhürünü vurdu və onların siyasi inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi».²

Alman islamşünasının tarixi reallığa əsaslanan mövqeyindən fərqli olaraq, xristian-islam münasibətlərinin ikili karakterindən söhbət açan rusiyalı tarixçi P.Tsvetkov qərəzli və açıq təhrifçilik mövqeyindən çıxış edir. Bu müəllif 1912-ci ildə çapdan çıxmış çoxcildli «İslamçılıq. Məhəmməd və Quran» adlı əsərində ümumiyyətlə Şərqi ölkələrinin müsəlman-islam, dini-mənəvi dəyərlərinin və sivilizasiyasının tarixi-mill köklərə, özəli ideya mənbələrinə malik olması məsələsinə şübhə edərək yazırdı: «Ərəbistan heç də həmişə müsəlman ölkəsi olmamışdır... Onun müxtəlif ərazilərində yəhudilər və xristianlar yaşadıqlarına görə Ərəbistan indi də müsəlman ölkəsi deyildir».³

Nə zaman deyilməsindən asılı olmayaraq, ağalsız və sərəsəm məntiqdir, mühakimədir. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, həmin Tsvetkov tarixi reallıqları və faktları heç də həmişə inkar etməmişdir. Çünki islamşünası tədqiqatçı alim özünün yaxşı tanış olduğu başqa, daha doğru mövqe və baxışların mövcud olduğunu da inkar etməyərək, reallığı olduğu kimi gören və qiymətləndirən, islam dininin, islam təfəkkür tərzinin və sivilizasiyasının bəşər mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu doğru müəyyən edən başqa qərbli və şərqli alimlərin bu məsələyə dair baxış və mülahizələrinə müraciət etməli olur: «İslamın xristian sivilizasiyasına təsiri təkzibedilməzdir. Məlumdur ki, ərəblər qədim yunan müəlliflərinin və İsgəndəriyyə alimlərinin əsərlərini xilas etmiş, onları yenidən işləmiş və orta əsr Avropasının özünü yunan fəlsəfəsi və ədə-

biyyatının inciləri ilə ilk dəfə məhz onlar tanış olmuşlar. Onlar xristianları Aristotelin doktrinaları ilə tanış etdilər».

Lakin ədalət naminə belə bir tarixi reallığı yaddan çıxarmaq olmaz ki, məhz xristian-islam qarşılıqlı yaradan, «islam təhlükəsi», «müsəlman yürüşü» uyduran, özləri müsəlmanlara qarşı tarixi «xaç yürüşü» və müharibələri təşkil edən Qərbin xristian dünyasının Fransa, İngiltərə və b. kimi qüdrətli dövlətlərinin özündə də tarixən xristianların bu təcavüzkarlıqlarına qarşı çıxanlar, Məhəmmədə və onun yaratdığı dinə, Müqəddəs Qurani-Kərimə, bu dinə sitayiş edən xalqlara qarşı dərin hörmət və ehtiramla yanaşanlar da olmuşdur.

Hətta qərbli alim, müfəkkir və ictimai-siyasi xadimlər arasında Məhəmmədin yaratdığı islam dini təmsilində özlərinin və ölkələrinin düşükləri dərin ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji böhranlı vəziyyətdən çıxış yolunu görənler də az olmamışdır.

İngilis alimi Riçard Bell müasir Avropanın düşdüğü çətin siyasi-ideoloji və mənəvi durumu belə qiymətləndirir: «Avropa böyük tonəzzül astanasında dayanmışdır; dəbdəbəli fəsad qarşısında düşgünlük içindədir. O, ağalsızlığa, intihara, ruhi xəstəliyə, mənəviyyatsızlığa, narkomaniyaya və sərxoşluq cinayətlərinə düşmüşdür. Hakimiyyət bu vəziyyətdən çıxış yolunu tapa bilmir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Avropa qarşısında birçə yol vardır. Bu islamdır».¹

Avropanın düşdüğü dərin böhrandan çıxmış yolu göstərənler içərisində prins Çarlz da vardır. Onun da hazırladığı resept, elə bu xəstəliyi xilas edə biləcək Riçard Bellin təklif etdiyi dərmandır: «Qərb cəmiyyəti-ni mənəvi fəlakətdən yalnız islam xilas edə bilər».²

Məhəmməd peyğəmbərin böyüklüyünü, islam dininin güclü ideya təsirini, Quranın ümumbəşəri prinsiplərini qəbul və etiraf edən qərbli, xristian dinli ictimai-siyasi xadimlər, alim-islamşünaslar, yazıçı və sənət adamları çoxdur. Onların hansından söz açaq?! Adları və soy adları yaxşı bəlli olan xristian məsləki bu şəxsiyyətlər, özlərinin başqa qərəzli həmvətənlərinin yolu ilə getməyib sağlam düşüncə və obyektiv mövqe nümayiş etdirərək, tarixi reallıqların üzünə açıq gözlə baxmış, bəşər əxlaq normaları və sivilizasiyalarında Məhəmməd peyğəmbərin, islam dininin və Quranın rolunu doğru qiymətləndirmişlər. Tarixi ədalət naminə etiraf etməliyik ki, Avropada belə mövqedən çıxış edənlər çox olmuşdur. Bununla əlaqədar bir neçə misal gətirik.

İslam Şərqiində geniş ərazilərin işğalı hesabına müstəmləkəçilik sistemi yaradan Britaniya imperiyasının böyük dramaturqu Bernard Şounun (1856-1950) «Məhəmmədin dininin müdərəqçiliyini» etiraf etməsinə yada

¹ Иоганн Гаури. Ислам в его влиянии на жизнь его последователей. Ташкент, 1893, с.331.

² Иоганн Гаури. Ислам в его влиянии на жизнь его последователей. Ташкент, 1893, с.370.

³ П.Цветков. Исламизм. Мухаммад и Коран. Т.1, Асхабад, 1912, Введение.

¹ Религиозный фактор в жизни современного дагестанского общества. Махачкала, 2002, с.207-208.

² Orada, s.207.

salmaq bəs edərmi? Və ya: «Məhəmməd və onun dini sabahkı Avropa üçün çox gərəklidir... Xristian kilsəsi isə çox qədim zamanlardan özünün inadkarlığı və nadanlılığı ucbatından islam dinini aydın olmayan və qaralıq bir formada təqdim etmişdir. O, avropalılarda Məhəmmədə və onun dininə qarşı nifrət hissi yaratmağa çalışmışdır».¹

Lakin bunlar – uzun ömür sürmüş, böyük həyat təcrübəsinə malik olan bu mütəfəkkir ingilis yazıçısının islam dini və onun peyğəmbəri haqqında söylədiyi son baxış və mülahizələr deyildir. Əsla! Bəşəriyyətin idarə olunmasının, onun maddi-mənəvi təminatının həlli açarının da islam peyğəmbərində olmasını arzulayan Bernard Şou yazırdı: «Mən əminəm ki, əgər yeni əsrdə dünyanı islam peyğəmbəri kimi bir şəxsiyyət idarə etsəydi, o, bütün məsələlərin və çətinliklərin həlli yolunu və vəsi-təsini tapardı, bəşəriyyətin bu qədər ehtiyac duyduğu sülhü və xoşbəxtliyi təmin edərdi».

Doğru etirafdır.

Xristian Avropasında məsələni Bernard Şou və başqa mütəfəkkir şəxsiyyətlər kimi anlayıb dərk edənlər daha çox olsaydı, şübhəsiz, bu gün xalqlar arasında siyasi tərribat salan «xristian-islam qarşudurma» doktrinası, «sivilizasiyaların toqquşması» ideoloji qarşudurma və «islam təhlükəsi» konsepsiyasının əvəzinə dinlər, mədəniyyət və sivilizasiyalar arasında dialoq bərqərar olardı.

Digər məşhur ingilis yazıçısı Herbert Uells (1866-1946) vaxtilə Avropa jurnalistlərindən birinin verdiyi: «Bəşər tarixinin başladığı vaxtlardan sızə ən çox təsir edən hansı kitab olmuşdur?» - sualına təvəddüd etmədən: «Ən yaxşı və faydalı kitab Qurandır. Bütün dünyada onun qədər mənə heç nə təsir etməmişdir» - cavabını vermişdir.

Başqa bir sual: bəs müsəlman dünyasına qarşı ilk «səlib müharibəsi»-nə başlayan, oralarda «cənnət yuvası» axtaran Fransanın qabaqcıl və mütərəqqi dünyabaxışlı adamlarının bu məsələyə münasibəti necə olmuşdur?

Böyük Fransua Volterin² (1694-1778) sözlərinə diqqət yetirin: «Asiyada, Afrikada və hər yerdə Qurana dərin inam vardır» və «xristianların müsəlmanlar haqqında yazdıqları bütün kitablar yandırılmalıdır».

Tanınmış ingilis islamşünası Rudol isə demişdir: «Avropa unutmamalıdır ki, o, öz elminin nuru ilə orta əsr Avropasının zülmətini işıqlandıran Qurana borcludur».

Rudolun Quran və onun yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbər haqqında fikir və baxışları bununla məhdudlaşmışdır. Belə ki, o, hələ 1876-cı ildə bu müqəddəs kitabın ingilis dilində ilk nəşrinə ön söz də yazmış və bir daha

¹ «Dənizmənd», № 21979.

² Volterin «Məhəmməd» pyesi haqqında bax: Л.Климович. Историзм, идеяность, мастерство. М., 1985, с.132-141.

bu kitabın ideya təsirinin gücündən və qüdrətindən, geniş coğrafi ərazi hüdudlarında yaratdığı sivilizasiya ocaqlarından və mənbələrindən, xalqların gələcək taleyindəki şəxsi rolundan söhbət açmışdır. Müqəddəs kitabı rəğbət bəsləyən Rudol yazmışdır: «Etiraf etmək lazımdır ki, Quran özünün ən yüksək və ali təlim və göstərişləri ilə özünə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu kitab elə bir güclü mənəvi-ruhi qüdrətə malikdir ki, o, həttə nadanlıq və cəhəlet içində olan bir sıra millətləri də inandırıb öz təsiri altına sala bilər; daha böyük güclü-qüdrətli bir sivilizasiya yarada da bilər. Bu sivilizasiya özünün ilahi qüvvəsi ilə Məqribdən (şimali Afrika ölkələri) İspaniyaya qədər, Məşriqdən (Şərq ölkələri) Hindistana qədər yayılmış və qısa tarixi zaman kəsiyində böyük bir imperiya yaratmışdır».

Qərbin xristian dinli mütərəqqi dünyabaxışlı ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri və elm adamları arasında bu fikirdə olanlar, islamın mənəvi dəyərlərinə, əxlaq normalarına inanan, ona obyektiv mövqedən yanaşan və Avropa cəmiyyətinin qarşılaşdığı mənəvi-psixoloji böhran və sarsıntılardan xilas yolunu da islamda axtaranlar vardır.

Kaş bu obyektiv baxış və mülahizələr «islam təhlükəsi» doktrinasını uyduran bugünkü Qərb təbliğatı üçün ibrət dersi rolunu oynayırdı. Lakin tarixin də öz obyektiv və real yolu vardır. Tarixin sonrakı inkişafı sübut etdi ki, Məhəmməd peyğəmbərin yaratmış olduğu islam və onun müqəddəs kitabı, doğrudan da, dünyanın Məqribində və Məşriqindəki böyük və uzaq ərazi hüdudlarında geniş əhali kütlələrinin marağına səbəb oldu, onların «diqqətini özünə cəlb etdi», iqtisadi-siyasi inkişaf səviyyəsi və əhalisinin dindarlıq dərəcəsi aşağı olan, düşüncə tərzi və təfəkkürünün inkişafı baxımından «cəhəlet və nadanlıq» içərisində yaşayan neçə-neçə xalqın dünya görüşünü dəyişdi, neçə-neçə xalqın dini etiqadına çevrildi, onların həyat tərziini müəyyən etdi, mənəvi-əxlaqi cəhətdən təkmilləşdirdi, inkişaf etmiş sivilizasiya yaratmaqda onlara yardımçı oldu.

Əslində, Qərbin xristian dünyasını dənən də, bu gün də ən çox narahat edən məsələ - bu dinin, bu müqəddəs kitabın geniş ərazi hüdudlarında yayılması reallığı və onların xalqların dünyagörüşünə güclü ideya təsiri-dir.

Alman şərqşünası Ditriz (1821-1903) isə: «Avropa Məhəmməd peyğəmbər qarşısında ömürlük borcludur» - demişdir.

İslamın yaranması, Qərbin və Şərqi başqa ərazilərində yayılması və güclü ideya təsirinə malik olması tarixinə yaxşı bələd olan M.B.Petrovski də bu dinin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyəti haqqında çox yüksək fikir söyləyərək demişdir: «O, həm tayfa rəhbəri, həm də hərbi yürüş başçısı... idi. O, həm tayfa hakimi idi, həm də orator... idi. O, eyni zamanda tayfa şairi idi».¹

¹ И.А.Крылов. История религий. Ч. II, М., 1988, с. 16.

Xristian din tarixçiləri özləri bu dinin tarixi köklərindən və ideya mənbələrindən danışarkən etiraf edirlər ki, islam dinindən çox-çox əvvəl meydana çıxan, sonralar Roma imperiyasının dövlət dini olmasına baxmayaraq «xristianlığın özü də boş yerdə yaranmamışdır... O, Şərqi xalqlarının təkə dini dəyərlərindən deyil, həm də onların fəlsəfi təlim və baxışlarından bəhrələnməmişdir». Bu, tarixi gerçəklərə əsaslanan inkarolunmaz faktdır.

Biz bu məsələyə tarixilik baxımdan yanaşsaq, onu da inkar edə bilmərik ki, islam özü də boş zəmin üzərində yaranmamışdır. Onun da ideya mənbələrinin tarixi köklərini iudaizmdə və xristianlıqda, zərdüştilik və qədim Şərqi-Qərb mifologiyasında axtarmaq lazımdır. Bütün mədəniyyət və sivilizasiyalar, elm və təfəkkür elementləri kimi, dinlər də özündən əvvəl tarixdə olan və qalan qabaqcıl baxış və nailiyyətlərdən bəhrələnməmiş, inkişaf etməmişlər.

Bir sözlə, dünya dinləri - bəşər sivilizasiyasını, elmini və mədəni dünyasını zənginləşdirmişlər: ayrı-ayrı «tarixçi» və «siyasətçilər» isə bəşər nəsli üçün gərəklili və faydalı olan bu zənginləşmələrdən dinləri və sivilizasiyaları, xalqları və dövlətləri bir-birinə qarşı qoymaq üçün istifadə etmişlər. Belələri, bu dinləri daha çox siyasələndirərək onlardan «xaç yürüşlərində», «müqəddəs müharibə»lərdə, siyasi separatçılıq, dini-siyasi ekstremizm və terrorçuluq əməllərində bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Lakin fakt faktlığında qalır. Bu fakt isə ondan ibarətdir ki, istər xristian dinli qərblilər, istərsə də islam dinli şərqlilər olsun – hər iki dinə etiqad edən cəmiyyətlərdə tarixi həqiqətin özünə düz baxan, hər şeyi olduğu kimi qiymətləndirən tarixi şəxsiyyətlər az olmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, vaxtilə ingilis bedii fikrinin klassiki sayılan Herbert Uells islam dininin bəşər nəslinin təfəkkür tərzinin oyanışındakı böyük rolunu qiymətləndirərək yazırdı: «Məhəmmədin dini bəşər düşüncə tərzinə o qədər uyğundur ki, islam bütün dünya əhalisinin yarısından çoxununun təfəkkürünü fəth edir».

Hələ 1854-cü ildə «Türkiyənin tarixi»-ni yazmış olan fransız tarixçisi, müfəkkiri və siyasi xadimi Alfons Lamartin (1791-1869) hələ iki yüz il bundan əvvəl demişdir: «Kim, müasir tarixin hansı böyük şəxsiyyətlərini Məhəmmədlə müqayisə edə bilər? Məhəmməd peyğəmbər filosofdur, natiqdir, apostoldur, qanunvericidir, döyüşçüdür, ideyalar fəthidir, rəşadətli əqidələr bərpəçisidir... yer üzündə iyirmi imperiyanın yaradıcısıdır».¹

Bu fikirlər orta əsrlərdə və sonrakı tarixi dövrlərdə Şərqi ölkələrində və islam dünyasında hegemon mövqeyə malik olan Fransanı təmsil edən ictimai-siyasi xadimə məxsusdur.

Lakin artıq istinad etdiyimiz ingilis tarixçisi Gibbondan daha böyük tarixi şəxsiyyətlər və dövlət başçıları onun yolu ilə getməmiş, və ondan

fərqli olaraq, islama və onun müqəddəs kitabı Qurana başqa mövqedən yanaşmışlar. Belələrindən biri də, vaxtilə müsəlman Şərqi böyük müstəmləkəçilik sistemi yaratmış Fransa imperatoru Napoleon olmuşdur.

Tarixdə qəsbkarlıq savaşı və «Şərqi siyasətli» şəxsiyyət kimi böyük Fransa sarkördəsi və imperatoru Napoleon Bonapart (1769-1821) islam dünyasının müqəddəs dini kitabı Quranı oxuyandan, onun ideya və mədəni-əxlaqi dəyərlərinin təsirini duyub dərk edəndən sonra demişdir: «Ümidvaram ki, bütün ölkələrin bütün alimlərini və savadlı adamlarını birləşdirəcəyəm, yalnız xoşbəxtlik və əmin-amanlıq şəraitində rəhbərlik etməyə qadir olan, orijinal və həqiqi Quran əsasında vahid sistem yaradacağım vaxt uzaqda deyildir».

Avropa xalqlarının ictimai fikrində və siyasi təlimlər nəzəriyyəsində «islam təhlükəsi» və «müsəlman təcavüzü» doktrinası ətrafında gedən ideya-siyasi mübarizəyə başqa, daha obyektiv mövqedən yanaşanlar da vardır. Ərəblərin Avropa üzərinə tarixi basqınlarının və təcavüzkar müharibələrinin moram və məqsədinin yerlərdəki təbliğatının açıq qərəzliliklə aparılmasından və onun birtərəfli qiymətləndirilməsindən bəhs edib bu tarixi prosesin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirən Jozef Makkab isə «İspaniyada islam sivilizasiyası» adlı əsərində yazır: «Hər bir tarixçinin bildiyi bir həqiqəti heç bir universitetdə və ya məktəbdə şagirdlərə deməyə cəsarət etmirlər: müsəlman bayrağı - dünyanın ən çox nəzərə çarpan və müərəqqi sivilizasiyalardan biri olmuşdur. Bunu da deməyə cəsarət etmirlər ki, öz ordusu ilə müsəlman intibahının yolunu kəsmiş olan Şarl Martel elm və mədəniyyətə düşmən olan nadan bir adam idi. Həmçinin bunu da deməyə cəsarət etmirlər ki, əgər müsəlmanlar Avropanı fəth edə bilsəydilər və sonrakı iki əsrdə İspaniyada yaratdıqları sivilizasiyanı bütün Avropada yayılsaydı, onda biz indiki vəziyyətdə müqayisədə ən azı beş yüz il qabağa gedərdik».¹

Höccət-ül-islam Məhəmməd Xatəmi isə Şərqi ulu tarixli sivilizasiyasını və elmini inkar edən Qərb ideoloqlarına cavab olaraq yazır: «Dünya birliyi tərəfindən qəbul olunan dialoq ideyası müsəlmanlar tərəfindən irəli sürülmüşdür... Sivilizasiyaları dialoqa çağıran müsəlmanlar özləri güclü sivilizasiya və zəngin mədəniyyət daşıyıcılarıdır... Sivilizasiyaları dialoqa çağıranlar - kamilliyi qiymətləndirənlər və öz şəxsi həyatlarını müdriklilik mənbəyi olan rəşadətli baxışlar əsasında quranlardır... Bu dərsi bizə din və tarix vermişdir. Qərb ölkələri xalqlarını fəlsəfi tarixi və dövlət quruculuğunun əsasları ilə məhz müsəlmanlar tanış etmişlər. Qədim yunanların elm və fəlsəfə sahəsində nail olduqları müdrikiyin və biliklərin yaranması ilk növbədə onların müsəlmanlarla tanışlığı sayəsində mümkün olmuşdur. Avropalılar səbir və dözümlü bizlərdən öyrənmişlər. Lakin taleyin işinə baxın, indi onlar bizə dözümlülük

¹ Ахмад Дидат. Мухаммад Величайший из всех. Б., 1998, с.37.

¹ Реферативный сборник иностранной литературы, № 15/1981, с.40.

öyrədirlər. Böyük Qərb sivilizasiyası daha çox islama borcludur. Müsəlman dünyası - böyük sivilizasiya daşıyıcılarıdır».¹

Bunlar, tarixi reallıqlara prinsipial yanaşmaq və obyektiv qiymət vermək nümunələridir. Lakin Qərbdə bu baxış və mülahizələri təkzib edən, tarixi reallıqlara göz yumub, qərəzli mövqedən yanaşanlar da vardır.

Xristian-islam, Qərb-Şərqlə ziddiyyətləri və qarşıdurmaları məsələsindən danışan Qərbin bözi tarixçi və siyasətçiləri bir çox hallarda özlərinin Şərqlə və müsəlmanlara qarşı tarixi «xaç yürüşləri»nin üzərindən sükutla keçir, açıq qərəzli mövqe tutaraq daha çox «islam və müsəlman təcavüzkarlığından» söhbət açirlar. Bu cəhətdən XVIII əsr ingilis tarixçi və maarifçisi Edvard Gibbonun (1737-1794) baxışları daha maraqlıdır. O yazır: «Əgər müsəlmanlar 18 oktyabr 732-ci il savaşında qalib çıxsaydılar, bu gün Londonda inşa olunan kilsələrin yerində məscidlər dayanardı və Oksford universitetində, başqa elmi mərkəzlər və institutlarda İncilin əvəzinə Quranı öyrənər və tədris edərdilər».²

Bəs bunun adını nə qoyaq? Bu baxışları elə həmin ingilis tarixçisi belə qiymətləndirir: Qərb və onun dini Şərqlə və onun dininin də, bu dinin məsləhətlərinin də tarixi düşmənidir.

Tarixin üzünə düz baxmaq üçün yaxşı olar biz burada, müsəlman Şərqləni, onun dini-mənəvi dəyərlərini və bəşəriyyətə vermiş olduğu bilik xəzinəsini, incəsənət və sivilizasiyasının keçmişini öyrənməkdə tarix qarşısında misilsiz xidmətləri olan başqa Qərb şərqşünas-islamşünaslarının da adlarını çəkək: böyük İohann Hötə (1749-1832), hollandiyalı ərəbşünas-tarixçi, Leyden universitetinin şərqşünaslıq professoru, çoxcildli «İspaniyada müsəlmanların tarixi» və «İslam tarixi öçerkləri» əsərlərinin müəllifi Reynhart Dozi (1820-1883), tanınmış alman şairi Müllərin oğlu, ingilis islamşünası və «Şərqləni müqəddəs kitabları» əsərinin müəllifi Maks Müllə (1823-1900), alman şərqşünas-islamşünası, ikicildli «Şərqlə və Qərbdə islam» əsərinin müəllifi Avqust Müllə (1848-1892)...

Bütövlükdə, Şərqləni və islamın öyrənilməsində bizlər üçün böyük elmi-mədəni irs qoyub getmiş olan daha neçə-neçə şəxsiyyətlərin adlarını çəkmək olardı.

Şübhəsiz, Avropanın böyük bir nəsil islamşünas-şərqşünas tədqiqatçılarının hamısının Şərqləni elmi-mədəni irsi, sivilizasiyası, islam dini və bu dinin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı baxışlarından bəhs etmək imkandan xaric işdir. Bu səbəbdən də biz burada, onların yalnız bəzilərinin Şərqləni incəsənəti və sivilizasiyası, islam dini, islam mədəniyyəti və

onun yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbər haqqında məlum fikir və baxışlarını yada salmaqla kifayətləndik.

Tarixi xaç yürüşü və antiislam ruhu və məsləki ilə yaşayan xristian dini havadarları və ideoloqlarının islama qarşı qərəzli və açıq düşmən mövqələri sonrakı tarixi dövrlərdə də islam dini xadimləri tərəfindən prinsipial mövqedən qiymətləndirilmiş, ona tutarlı cavablar verilmişdir. Burada da, tarixdə olanlar və qalanlar, bu mövqe və baxışları tam obyektiv və ədalətli qiymətləndirmək üçün köməyə gəliir.

Tarixin unutmadiğı daha bir neçə səciyyəvi misalı yada salaq.

Hələ XX əsrin lap əvvəllərində rusiyalı islamşünas V.Çerevanski «İslam dünyası və onun oyanışı» adlı fundamental əsərində yazır: «İslamın avropaçılığa qarşı oyanışı ancaq mübarizlik və bəzişməzlik zəminində formalaşmışdır».¹

Şərqləni və Qərbdə XIX əsr islamçılığının böyük ideoloqu, panislamizm dini-siyasi ideologiyasının tanınmış başçısı Seyid Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) bir vaxtlar Şərqləni və Qərb, xristian və islam mənəvi dəyərləri və dinləri arasında heç bir yaxınlığı qəbul etməyən, hər iki coğrafi məkanın və hər iki dinin sivilizasiyasının bir-birindən faydalanmasını açıq inkar edib: «Hər halda islam fəlsəfəsi deyilən şey yunan fəlsəfəsinin tör-töküntüsündən başqa bir şey deyildir» - deyən fransız islamşünası Ernest Renanla (1823-1892) şəxsi görüşləri zamanı ona belə cavab vermişdir: «Bu doğrudur ki, ərəblər fəlsəfəni yunanlardan almışlar... Fransızlar, almanlar, ingilislər Rumdan və Bizansdan o qədər də uzaq deyillər. Bu elm xəzinəsindən istifadə etmək onlar üçün daha asan idi, amma buna baxmayaraq istifadə etməmişlər. O vaxta qədər ki, ərəb mədəniyyətinin məşəli Bizans dağlarının başında nur saçan gün gəlib çatdı və öz işığını Qərbdə tərəf saldı. Artıq elə bir vaxt gəldi ki, avropalılar Aristoteldən asanlıqla istifadə etməyə başladılar, halbuki ərəb ictimaiyyətində Aristotel çoxdan dolaşırdı. Aristotel ərəb paltarları geyənə qədər Avropa ona maraqla göstərmir və heç onu xəyalına da gətirmirdi».²

Heç şübhəsiz, bunlar - müsəlman Şərqləni dini-mənəvi dünyasına, elminə, fəlsəfəsinə, müsəlman xalqlarının əqli inkişaf səviyyəsinə və təfəkkür tərzinə qərəzliliklə yanaşan, onları qiymətləndirməkdə təhqiramiz və alçaldıcı mövqe tutan Ernest Renan kimi tanınmış qərblə alimlərlə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin verdiyi tutarlı cavab idi. Lakin islama etiqad edən xalqlara və bu dinin prinsipləri əsasında yaradılan və formalaşan təfəkkür tərzinə qarşı qərblərlərin ideoloji təzyiqləri aramsız olaraq davam edir və «islam təhlükəsi» dini-siyasi doktrinası forması almaqda idi. Amma, bu «təhlükə»nin qarşısının alınması üçün də Şeyx Əfqaninin öz resepti olmuşdur. Bu reseptin adı - şimalı, cənublu və qərblə «islam mil-

¹ В. Ч. Череванский. Мир ислама и его пробуждение. СПб, 1901, с. VIII.

² Ş. Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1997, s.211.

¹ Мухаммед Хатами. Ислам, диалог, гражданское общество. М., 2001, с.5.

² «Dənizmənd». № 2, 1399, s.122.

li birliyi»dir. Şeyx yazırdı: «Əgər hakimiyyət hərisi olan bezi başbələ hökmdarlar olmasaydı, Şərq müsəlmanları Qərb müsəlmanları ilə, şimal müsəlmanları isə cənub müsəlmanları ilə qovuşar və onlar ümumi çağırışa vahid bir tam kimi cavab verərdilər. Müsəlmanlar bu birlikdə (ittifaqda) ilk növbədə ayılmağa möhtacdirlər, bu ayılma onların müdafiə vəsi-tələrinin başa düşülməsi üzərində cəmləşməlidir».¹

İslam ideoloqu Əfqaninin islam dinli xalqların gələcək taleyi ilə bağlı bu baxışları xristian-islam qarşılıqlılaşmasının həddən artıq kəskinləşdiyi indiki zamanda çox əhəmiyyətlidir.

Rusiyanın tanınmış islamşünas alimi N.V.Jdanov özünün «İslamın dünya nizamı konsepsiyası» adlı əsərində islam xalqlarının taleyi haqqında Əfqaninin baxışlarından danışaraq yazır: «Əl-Əfqani Şərqin müsəlman ölkələrini qəzaya uğrayan gəmi ilə müqayisə edir – bu gəminin sərnişinləri necə hərəkət etməlidirlər: onlar hamısı birləşərək gəmini xilas etməlidirlər, yoxsa hər kəs öz barəsində düşünməlidir? Məsələ bu şəkildə qoyulanda hər bir həqiqi müsəlman islam gəmisini xilas etməli idi. Əl-Əfqani Şərqdə dəyişdirici fəaliyyətin əsası, bütün müsəlmanlar üçün müstəmləkəçilikdən qorunma obyektinə və onları birləşdirici amil olan islama alternativ qüvvə görmürdü».²

Bes sonralar nə baş vermişdir? Nəhayət ki, avropalı islamşünas alim zaman, tarix və Şərq xalqları qarşısında öz günahını, deyəsən, anlamış və həqiqəti etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Qərbin özünün inkişafında və tarixi intibahında islam mədəniyyəti və sivilizasiyasının aşkar rolunu və yerini inkar edə bilməmişdir. Ola bilsin ki, məhz buna görə də Renan etiraf etməyə məcbur olmuşdur: «Ərəblər orta əsrlərdə bir və ya iki yüz il ərzində bizim müəllimimiz olmuşlar».³

Bunları Renan demişdir. Lakin Renanın ikili mövqeyi baxışlarını indi də onun yolu ilə gedən bir çox qərəzkar və antiislam əhval-ruhiyyəli qərblı, xristian «islamşünaslar»da etiraf etməyə məcbur olurlar.

Qərb-Şərq və islam-xristian sivilizasiyaları, dini-siyasi və mədəni dəyərləri arasında onsuz da mövcud olan fəal və kəskin tarixi qarşıdurma ideyasına və təbliğat formasına bu gün yenidən «yaşıl işıq» yandıran, onu müxtəlif dinli və mədəni dəyərlı xalqlar arasında kəskin ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdıran nümunələrdən biri də Harvard Universitetinin sosiologiya və müqayisəli politologiya üzrə professoru Samyuel Hantinqtonun (1927) «Sivilizasiyaların toqquşması və dünyanın idarə olunmasının yeniləşdirilməsi» adlı səslı-küylü əsəri olmuşdur.

Amerikalı professor Şərq-Qərb sivilizasiyaları arasında tarixi münasibətləri və real vəziyyəti qiymətləndirərək yazır: «Qərbin bir sıra nümay-

əndoləri, ABŞ prezidenti Klinton da daxil olmaqla, sübut etməyə çalışırlar ki, onların islamla bağlı heç bir problemləri yoxdur, onların problemləri təkə zərəkətliyə əsaslanan islam ekstremizmidir, islam bayrağı altında aparılan terrorçuluqdur. Lakin on dörd əsrlik tarix bunların oksini nümayiş etdirir. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə islam və xristianlıq arasındakı münasibətlər heç də homiyyə o qədər də sadə olmamışdır. Onların biri digəri üçün daim yabançı olmuşdur».⁴

İslam dinli ayrı-ayrı ölkələrdə son zamanlar baş verən dini-siyasi və milli-etnik zəminli siyasi hərəkətlər yada salıb onlara münasibət bildirən sosioloq Hantinqton, 20 dekabr 1999-cu ildə «Nyu-York Tayms»da bu məsələlərlə bağlı xüsusi məqalə ilə çıxış etmişdir. O yazır: «Çeçenistandakı müharibəyə təkə müasir baxımdan deyil, həm də tarixi kontekstdə yanaşmaq lazımdır. Bu, Mərkəzdən başlamış İndoneziyaya qədər çox böyük ərazini əhatə edən islam dövlətləri birliyinin konfliktidir. Zərəkətli və müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar (xristianlar – H.H., T.B.) arasındakı müharibələr Bosniyada, Kosovoda, Dağlıq Qarabağda, Çeçenistanda, Tacikistanda, Əfqanıstanda, Kəşmirdə (Hindistan), Filippində, İndoneziyada, Şərqi Timorda, Yaxın Şərqdə, Afrika burnunda, Sudanda, Nigeriyada baş vermişdir».

Tanınmış amerikalı alim dünyanın müxtəlif ərazilərində baş qaldıran dini-millı ayrı-seçkilik zəminli siyasi və ideoloji mübarizə və qarşıdurmalara da, xristian-islam dinləri arasındakı ayrı-seçkiliyin, xristian-müsəlman milli-etnik mövqeyinin, bunlar arasında birliyin və dialoqun olmamasının səbəbi kimi baxır və qarşılıqlı münasibətlərin və əməkdaşlığın yalnız milli-dini birlik və homiyyə əsasında qurulması zərurətini xüsusi vurğulayaraq və konkret misallara müraciət edir.

Kəçmiş Yuqoslaviya Federasiyası ərazisində son zamanlar milli-dini ayrı-seçkilik prinsipləri və siyasi zəminlər üzərində başlayan münaqişə və siyasi hərəkətlərdən bəhs edən Hantinqton yazır: «Yuqoslaviya hadisələri zamanı başqa dövlətlər və təşkilatlar hələ öz yurddaşlarını müdafiə etməmişlər. Qərbi Avropa – xorvatları, Rusiya və Yunanıstan – serbləri, Sudiyyə Ərəbistanı, İran, Türkiyə və Malayziya isə Bosniya müsəlmanlarını müdafiə etməmişlər».

Lakin həmin milli-dini zəminli savaqları aparanların özlərinin içərisində də bu məsələyə tam prinsiplı mövqedən yanaşanlar, xristianların müsəlmanlara qarşı apardıqları ədalətsiz və açıq hegemonçuluq siyasətinə doğru qiymət verməyə çalışsın və münasibət bildirənlər də vardır. Bu sözlər, xristianların Bosniya müsəlmanlarına qarşı təcavüzkarlığına da aiddir. Baxın, Britaniyalı lord Ouen bu məsələyə necə qiymət verir:

¹ Н.В.Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.11.

² Yəni orada.

³ П.Цветков. Исламизм. Ислам и его секты. Асхабад, 1912, 4-сү сүд, а.5.

⁴ «Свободная мысль – XXI», № 1/2002, с.14-15.

«Əgər biz Bosniyadakı faciyyəyə son qoymasaq, bütün müsəlman dünyası bunu bizə bağışlamayacaqdır».¹

Amma nə Şorq, nə də islam dinli xalqlar cavab tədbiri kimi xristian dünyasına və onun xalqlarına qarşı xristianlar qəddər qərəzkar və açıq düşmən mövqeyində dayanmamışlar. Bunu Yaxın və Orta Şorqın, həmçinin Şimali Afrikadakı ərəb ölkələrinin dini-siyasi və ideoloji-mənəvi həyatında baş verən proseslərə və dəyişikliklərə yaxşı bələd olan, bir çox hallarda bu proseslərin inkişafına və tarixi gedişinə təsir göstərə bilən siyasətçilər və nüfuzlu şəxsiyyətlər də etiraf edirlər.

Bu gün «islam təhlükəsindən» çox danışan Rusiyanın özünün ictimai-siyasi həyatında da belə mövqeli şəxsiyyətlər və alimlər vardır. Hətta erməni əsilli rusiyalı politoloq A.Miqranyan da tarixi həqiqətləri danmağa cəsarət etmir və akademik Y.Primakovun «Dünya 11 sentyabrda sonra» əsərinə istinadla yazır: «Tarixi və nəzəri baxımdan islam tolerant dindir. Təkbizolunmaz faktıdır ki, islam ölkələrində uzun zaman yəhudilər də və xristian dinli bir sıra xalqlar da sülh və əminamənlik şəraitində yaşamışlar, onlar heç kim tərəfindən sıxışdırılmamış və zorla islamlaşdırılmağa məruz qalmamışlar».²

Bu doğrudan da, həm tarixi, həm də nəzəri baxımdan reallıqlara əsaslanan etirafdır. İnkərolunmaz faktıdır ki, həqiqətən də Şorq ölkələrində xristianlara və bütün başqa dinli xalqlara qarşı dözümlü olmuşlar. Müsəlmanlar öz ölkələri daxilində qeyri-islam dinli xalqlara qarşı heç bir milli-dini ayrıseçkilik tətbiq etməmiş, onlara təzyiq göstərməmişlər. Lakin istər politoloq Miqranyan, istərsə də bütün Yaxın və Orta Şorqda, eləcə də Şimali Afrikada yaxşı tanınan şərqsünas-siyasətçi və dövlət xadimi Primakov bu cür etiraflarına baxmayaraq, burada da Qərbin və xristianlığın Şorqə və islam dünyasına qarşı apardığı açıq təzyiq və təcavüzkarlıq siyasəti faktı üzərindən sükutla keçirlər.

İslam dini, onun tarixi və sivilizasiyası ilə yaxından və yaxşı tanış olan Primakov özü də bunu bilməmiş deyildir ki, məhz bu böyük dinin yaratıcısı və peyğəmbəri də, özünün həmdin məsləkdaşlarını başqa dini məsləkli xalqlara qarşı daim nozakətli olmağa və onlara hörmətlə yanaşmağa çağırmışdır. Bu da tarixin inkərolunmaz reallığıdır.

Xristian dünyasının müsəlmanlara qarşı ədalətsiz «xaç» müharibələri, qəsbkarlıq savaşları apardığı vaxtlardan çox-çox əvvəllərdə islam dininin yaratıcısı Məhəmməd peyğəmbər xristianlara və başqa dinli xalqlara hörmət və ehtiram bəsləməyi tövsiyə edərək demişdir: «Kim xristianların və ya yəhudilərin könlünü sındırsa, mənim könlümü sındırar, kim mənim könlümü sındırırsa, Allahın könlünü sındırır...».³

Xristianlardan fərqli olaraq islam dininin yaratıcısı öz məsləkdaşlarına bunu tövsiyə etmiş, bunu tapşırılmışdır.

Bəli, islam dininin yaratıcısı və ilk təbliğatçısı olan Məhəmməd peyğəmbər qeyri-müsəlman xalqlara qarşı (hətta, onlar arasında döyüş-vuruş getdiyi bir zamanda!) belə humanist və insanpərvər münasibət bəsləmişdir. Burada bir həqiqətdə unutmaz olmaq lazımdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, xristian dinli Qorb ictimai fikrində, fəlsəfəsində və dini-siyasi təlimində Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərindən danışanlar arasında təkcə qərəzliliklə ziddiyyət və qarşıdurmaları görə, islamın və türkçülüynün xristianlığa qarşı çıxması və ya qonim kəsilmosini əsaslandırmaq deyil, həm də onların içində tarixi reallıqları bütün zamanlarda obyektiv münasibət bəsləyib bu tarixi savaş və qarşıdurmalarda onların «sarasın», «sabun bişirən basurman», «millət yox, vəhşi irq» adlandırdıqları xalqların, türkçülüynün və islamçılığın xristianlığa və xristianlara nisbətən daha humanist və insanpərvər olduğunu etiraf edib, söyləyənlər də olmuşdur. Onlar, sadəcə olaraq, tarixdən dərs alıb, tarixi olduğu kimi qələmə alanlardır.

Belələrindən biri də tarixçi Pyer Beyl olmuşdur.

Fransalı filosof və sənəmlər tarixçisi Pyer Beyl (1647-1706) özünün başqa bir tanınmış həmvətəni, protestant ilahiyyatçısı Jyurye Pyerə (1637-1713) istinad edib vaxtilə belə yazırdı: «Heç bir şübhə yoxdur ki, əgər Asiyada sarasinlər və türklərin əvəzində Qorb xristianları hökmüranlıq etsə idilər, orada indi yunan kilsəsinin heç izi belə qalmazdı və xristianlar islama bu dinsizlərin xristianlığa münasibətdə göstərdikləri dözümlü qəddər səbrli olmazdılar».⁴

Doğru etirafdır, ədalətli hökmdür.

Əslində elə xristian-islam münasibətləri məsələsini Pyer Beyl də özünün istinad etdiyi Jyurye kimi anlamış və qiymətləndirmişdir. Pyer Beyl yazmışdır: «Sarasinlər və türklər xristian kilsəsi ilə xristianların bütərəstlər və ya bir-biri ilə davrandıqlarından daha mütədil davrandılar».⁵ Doğru mövqedir.

Ümumiyyətlə, Beyl də, istər islam dini olsun, istərsədə xristianlıq, onlar da dinlərə münasibətdə ikili mövqeyin olduğunu qəbul etmişdir. Lakin bir filosof və dini-siyasi xadim kimi o ikili mövqələr arasında da fərqli cəhətlərin olduğunu etiraf etmişdir. Din tarixçisinin gəldiyi qənaət bundan ibarət olmuşdur: islam da və Məhəmməd peyğəmbərin dini təlim və baxışları da xristianlıqla müqaisədə daha çox pozitiv məqam və üstün cəhətlərə, ümumbəşəri amal və meyllərə malik olmuşlar.

Beyl haqqında, onun dini-fəlsəfi dünyagörüşünün sosiyyəvi cəhətlərindən danışan Karl Marks hələ 1845-ci ildə belə yazmışdı: «skeptisiz-

¹ «Россия и мусульманский мир», № 2/2001, с.52.

² «Свободная мысль – XXI», № 4, 2003, с.73.

³ «Россия и мусульманский мир», № 2/2001, с.25.

⁴ Пьер Бейль. Исторический и критический словарь. Т.1, М., 1968, с.283.

⁵ Усно онда, с.284.

min gücü ilə metafizikani parçalayıb dağıdan» və «Fransada sağlam düşüncə fəlsəfəsinin yaranması üçün zəmin hazırlayan Pyer Beyl»¹ bir çox hallarda ikili mövqedən çıxış etsə də, tarixi realıqları qiymətləndirməkdə, əsasən obyektiv mövqə tutmağa çalışmışdır.

Bəli, doğrudan da Beyl bir çox Qərb siyasətçilərindən fərqli olaraq, yaratmış olduğu «sağlam düşüncə fəlsəfəsinin» gücü və təsiri ilə Qərbin Şərqi, xristianlığın islamçılığa qarşı əsrlərdən bəri davam edən və xalqların tarixində kök salmış olan qərəzli mövqə və baxışlarda dəyişikliklərin baş verməsi tərəfdarı olmuşdur. Sual olunur: əcəba, böyük mütəfəkkirin tərəfdarı olduğu və təbliğ etdiyi bu dəyişikliklər və islahatlar nədən ibarət olmuşdur? Beyl xristianlıq və islam arasındakı fərqli cəhətlərə, spesifik xüsusiyyətlərə, ziddiyyətli və qarşıdurmalara belə qiymət vermişdir: oğur «türklər hər hansı dinə qarşı dözümlülük göstərmişlərsə» və «sarasinlər isə lap çoxdan zorakılıq əməlinə əl götürmüşlərsə» əksinə, xristianlar bu yolla getməmişlər. Mütəfəkkir-tarixçi yazırdı: «xristianlar belə bir əmr almışlar: onların dinlərinin təsiri altında olmayanları od və qılıncla məhv etmək lazımdır».²

Belə olan halda burada, bir daha, xristian dünyasının müsəlmanlara qarşı tarixi dini bayraqlı «xaç müharibələrini» xatırlamalı olursan.

Müəllif, realıqlar üzərində qurulan tarixi faktlara əsaslanaraq, bir tərəfdən, islam dininin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərin başəriyyət qarşısındakı tarixi xidmətindən və rolundan xüsusi bəhs etmiş, digər tərəfdən, antiislam və antitürk mövqeli xristian dini ideologiyası havadarları tərəfindən qeyri-xristian xalqların dini məbədgahlarının və tarixi abidələrinin barbarcasına tar-mar edilməsindən və yerli əhaliyə qarşı tətbiq etdikləri dözümsüzlük və vəhşiliklərdən bəhs etmişdir. Bu da tarixi ədalət naminə etiraf edilmişdir.

Deməli, hansı coğrafi məkana, dinə və milli-etnik mənşəyə məxsus və mənsub olmalarından asılı olmayaraq, bütün müdrik şəxsiyyətlər, istər qərblilər olsun, istər də şərqlilər, hər yerdə və hər zaman qərəzlilikdən və təhriflərdən uzaq olmuş, obyektiv tarixçilik mövqeyində dayanmışlar. Fransız tarixçisi Pyer Beyl və dini xadim Jyurye Pyer kimi bu tarixçi-mütəfəkkir və dini-ruhani xadimlər hər ikisi də ümumbəşər elminin, mədəniyyət və sivilizasiyasının nailiyyətlərini «xristianlaşdırıb» «özünü külələşdirməkdən» uzaq olmuşlar. Onlar həm də başqa-başqa din təmsilçilərinə və ayrı-ayrı xalqlara qarşı bu dinlər adından və onların iştirakı ilə həyata keçirilən bəd əməlləri və düşmən münasibətləri də doğru qiymətləndirmiş və onu öz adı ilə adlandırmışlar.

Xristian dininin havadarlarından fərqli olaraq, biz heç vaxt da tarixi saxtalaşdırmaq, islamın artıq çoxdan tarixdə qalan, dini-milli fərqləri nə-

zərə almırdan Qərbə də, Şərqi də zərərli yürüşlərini inkar və ört-basdır etmək istəmirik. Bunlar məlum zamanlarda tarixin reallığı olmuşdur. Lakin biz onu deyirik ki, bu tarixi yürüşlər çox hallarda qisas xarakteri daşımış və xristian dünyasının müsəlmanlara qarşı tarixi «xaç yürüşləri» və müharibələrinə, onların açıq qəsbkarlıq əməllərinə cavab tədbiri kimi həyata keçirilmişdir.

Uilyam O.Bilen demişken: «Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra... ərəb qəbilələri, yeni yaradılan dinin bayrağı altında birləşərək öz ruhlarını, imanlarını və mövcudluqlarını qoruyurdular».

Əslində elə, Məhəmməddən sonrakı ərəb xəlifələri də islam dinini yadelli, yad məsləkli xristian təcavüzkarlıqlarından, yeni «xaç yürüşləri»ndən qorumaq üçün cavab tədbirləri kimi Məhəmmədin yolu ilə getmişlər. Bu da real və təkrəbolunmaz tarixdir.

On üç əsrdən çox bir vaxt ərzində hətta qüdrətli imperiyalara sahib olan islam dövlətlərindən heç biri və heç bir zaman başqa xalqlara və dövlətlərə qarşı xristian dinli hegemon imperiya yaratmaq arzusunda olan qərblilər kimi qəsbkarlıq savaşına, ideoloji-siyasi mübarizəyə, siyasi separatizmə və təcavüzkarlığa qoşulmamışlar. Qərbin xristian dövlətləri isə uzaq «xaç yürüşləri» dövründə olduğu kimi, bu gün də, başəriyyətin gözü qarşısında müsəlman dünyasına qarşı hegemonçu və təcavüzkar siyasət yeritməkdədirlər.

Yada salın «xaç yürüşləri» və müharibələrinin tarixini, yada salın dini fundamentalizmin, separatizmin, ekstremizmin, terrorizmin, dini birlik ideyasının ilkin tarixini. Yada salın dünənki və bugünkü «xristian-slavyan xalqlarının birliyi» ideyasını. Hələ tarixdə yada salınması nə qədər başqa faktlar vardır. Burada da həqiqət, tarixi reallıq birdir. Xristian dininin özünün tarixi sübut edir ki, bu gün islamın adına yazılan, onunla bağlanmış bu «təlim» və «baxışlar» əsl həqiqətdə islam dinindən çox-çox əvvəllər, ilk dəfə məhz xristian dininin özündə yaranmışdır. Tarixdə bu fikri sübut edən faktlar istənilən qədərdir.

Təəssüf doğuran odur ki, hegemon dövlətlər və onların hakim ideoloji havadarları öz qərəzli və qisasçılıq meylini əsas tutub bütün bunları təbliğat maşınlarının və hərbi-strateji təzyiqlərinin köməyi ilə «islam əməli», «islam təhlükəsi» kimi təqdim edirlər.

Dünya dinlərinin, dini cərəyan və təriqətlərin tarixi ilə yaxından tanış olduqca belə bir inkarolunmaz həqiqəti döndürməyə yəqin edirik ki, əslində, bu gün islamın adına yazılan və «islamın külləşdirilən» dini bayraqlı və zəminli müharibələr və yürüşlər islamdan çox-çox qədimlərdən mövcud olan xristian dinində baş vermiş, bu dinin bayrağı altında həyata keçirilmişdir. Bu gün islamın adına yazılan «islam əməli», «islam təhlükəsi», «birləşmiş islam ştatları təhlükəsi» və «xilafətin Rusiyada bərpa olunması təhlükəsi» kimi qələmə verilən amillər, əslində, tarixi «xaç yürüşləri»nə də, dini fundamentalizmə və separatizmə də, dini экстре-

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. Т.2, с.141.

² Пьер Бейль. Исторический и критический словарь. Т.1, М., 1968, с.283.

mizmə və terrorçuluğa da aiddir. Bir sözlə, tarixdə bunu sübut edən say-sız-hesabsız misallar mövcuddur. Filosof-professor Pavel Qureviç özünün «Düşmən obrazı» adlı məqaləsində yazır: «Dünya miqyaslı din olan islamı təcavüzkarlıq dini kimi qələmə vermək, «Şərq» vəhşilərindən dəm vurmaq... Məgər islamın təəssübkeşi olan şəxs xristianlığın buna oxşar obrazını təsvir edə bilməzmi?»¹

Cox haqlı sualdır və bizim bu suala cavabımız birmənalıdır: Bilər!

Başqa bir sosiyyəvi misal. Qərb dünyasının elm, mədəniyyət və sivilizasiya bəşiklərindən sayılan Fransa elmi və ictimai mühitində yaşayan Haydegger, Kont, Yaspers, Kenan, Renan, Sartr və b. kimi fəlsəfi-sosioloji məktəb yaratmış filosof-şəxsiyyətlərin formalaşdırmış olduqları ekzistensializm, fundamental antologiya, pozitivizm fəlsəfi məktəblərin təlimlərindən dərs almış və öyrənmiş olan müasir İran filosofu və sosioloqu d-r Əli Şəriati (1933-1977) də Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinə, Qərbin-Şərqə və Şərqin də Qərbə bəxş etdiyi ortaq maddi-mənəvi dəyərlərə tam obyektiv və tarixilik baxımdan doğru qiymət verməyə çalışmışdır. Belə ki Şəriati, hər bir realığı, tarixdə olanı və qalanı öz adı ilə adlandırmışdır. D-r Əli Şəriati Şərq və Qərb ictimai fikrində geniş yayılan «Özünəqayıdış» əsərində islam dünyasının böyük Seyid Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) kimi müdrik və təəssübkeş şəxsiyyətlərinin əməllərinə sadıq qalaraq Qərb-Şərq, xristian-islam mənəvi dəyərləri və dinləri arasındakı çoxəsrlik tarixi ziddiyyətləri və qarşıdurmaları təhlil edib, Qərbin Şərq mənəvi dəyərlərinə və təfəkkür tərzinə qarşı açıq qərəzli mövqeyini yada salır. Ə.Şəriati yazır: «Ernest Renan kimi bir alim deyirdi ki, Qərb – ağa və buyruqçu, Şərq isə fəhlə irqdir və məhz buna görədir ki, təbiət fəhlə irqini artıq yaradır, buyurucu irqi isə az. Ziqfrid deyirdi ki, qərblilə - sənət, müdriklik və mədəniyyət yaradan beyinə malikdir, amma şərqli - emosiyaya qapılan, düşünürək bu günə uyan notice almaqdan acizdir».²

Bəli, doğrudan da xristian Qərbi islam Şərqinə münasibətdə daim belə qərəzli, açıq düşmən mövqedən çıxış etmişdir. Bir sıra rusiyalı tarixçilərin fikrincə, ölkənin siyasi həyatında dini-mənəvi dəyərlərə və «nasional-separatizmə» əsaslanan, imperiyavari xilafətin bərpa prinsiplərini rəhbər tutan və Xəzər dənizi hüdudlarından tutmuş Çinə qədər geniş bir ərazini əhatə edən «vahid islam milləti və dövləti birliyi» yaratmaq haqqında realıqdan uzaq və uydurma baxışlar geniş təbliğ olunur.³

Qərbin xristian dini tərəfdarlarının islama və onun yaratdığı maddi-mənəvi dəyərlərə və sivilizasiyaya qarşı əsassız böhtanlarına və təhriflərinə cavab vermək baxımından İranın tanınmış filosofu və sosioloqu, fi-

kirlərinə artıq istinad etdiyimiz d-r Əli Şəriatinin maraqlı mülahizələri vardır. İran filosofu yazır: «18-ci əsrdən başlayaraq, Qərbin sosioloqları, tarixçiləri, yazıçıları və sənətkarları, hətta inqilabçılardan və insanpərvərləri bu fikri dünyaya yaymaq istəmişlər ki, mədəniyyət, ancaq Qərbin yaratdığı və dünyaya təqdim etdiyi mədəniyyətdən ibarətdir... Qərb istəyir ki, ... qacağında ən böyük filosof və sosioloqları bəsləyən və sosiologiyanın bünövrəsini qoyan Şimali Afrika da mədəniyyətini dansın... Şimali Afrika da böyük mədəniyyət çiçəkləyən zaman Qərb və qərblilərin ancaq «Şanson du rolan»-ları var idi. O zaman Avropada mədəniyyət sahibi... təkə İspaniya idi ki, vaxtilə Şimali Afrikanın şagirdi idi».¹

D-r Şəriati həm də mifə, uydurulmuş tarixə yox, realığa və tarixi gerçəkliyə əsaslanan mühakimə yürüdür. Onun fikrincə, Şərq mədəniyyəti və islami dəyərlərinə qarşı çıxan Qərbin «xristian sivilizasiyası» təbliğatçıları «əsrələr boyu tarixə hökm edənlərin yazıb pozduqlarını birdən-birə loğv etməyə çalışırlar».

D-r Şəriatinin sosial-siyasi təliminin və fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını təşkil edən məsələlərdən biri də, heç şübhəsiz, onun ideya cəhətdən əsaslandırılmış olduğu «özünəqayıdış» fəlsəfi təlimidir. Bu təlim və dünyagörüşü, Qərbin qərəzkar təbliğatı tərəfindən xalqın tarixi keçmişi təhrif edilən və saxtalaşdırılan mövqeləri ortaya qoyur, onlara tam obyektiv qiymət verir. Şəriatin «özünəqayıdış» fəlsəfəsi, onun özünün dediyi kimi, «irqə, rasizmə, faşizmə və nasizmə dönüş və qayıdış» deyildir.

İslam dini təliminin ideya təsirinin xalqın çoxəsrlik həyat tərzində və dünyagörüşündə dərin kök salmasına və təsirə malik olmasına baxmayaraq, Şəriati həm də islam dininin ikili xarakterindən danışır və bu dinin xalqın islama qədorki tarixi keçmişinə laqeyd yanaşmasından söhbət açır.

Şəriati, «özünəqayıdış» bax belə anlayır: «İrqə dönüş - rasizm, faşizm və nasizmdir və bir növ axmaqçısına şovinizmdir. Yerli nasionalizmdir, sünniperestliyin dərəcəli hasarlarına qayıtmaqdır, tayfa və qəbilə durgunluğuna dönməkdir... Bizim qədim bir özlüyümüz var: Hoxamənişi, Əşkani, Sasani və onlardan qabaqkı dövrlər. Biz onlara qayıtmalıyıq?! O, özlüyümüzdür, qədim özlüyümüzdür, tarixdə həkk olunmuş özlüyümüzdür. O özlük ki, ...onunla əlaqələrimizi qırışıq... Amma millətimiz onu özlüyü kimi hiss etmir. Xalqımız arasında o dövrün qəhrəmanları, şəxsiyyətləri, dahiləri, əsatirləri cansız və hərəkətsizdir. İslam mədəniyyəti qayçı bizim islamdan qabaq və islamdan sonrakı özlüyümüzü kəşib ayırmışdır.

İslamdan qabaqkı özlüyümüz muzey və kitabxanalarda alimlər tərəfindən mütaliə və tədqiq olunur və xalq ondan heç bir şey bilmir... Tari-

¹ «Независимая газета», 14.03.2001.

² D-r Əli Şəriati. Özünəqayıdış. B., 1993, s.10.

³ «Россия и мусульманский мир», № 3/2001.

xi özlüyə qayıtmaq keçmişçilik, köhnəpərəstlik deyil, cəmiyyətin vicdanında kök salıb mövcud olan faktik özlüyə qayıtmaq deməkdir».¹

Bir qədər də dəqiq desək, bəşər elminin və sivilizasiyasının inkişafında islam dininin rolu və yeri məsələsinə tam aydınlıq gətirmək üçün tarixi reallıqlara aid müxtəlif ideya istiqamətli – bu prosesi həm doğru qiymətləndirən və həm də onun həqiqi yerini və mahiyyətini təhrif edib saxtalaşdıran mövqeləri bir daha yada salmaq lazımdır. Onda hər şey oxucuya aydın olar. Beləliklə, gəlin dünənki və bugünkü tarixə müraciət edək.

Məlum həqiqətdir ki, bəşər sivilizasiyasının, mədəniyyətinin və intibahının yüksəlişində ayrı-ayrı milli ərazilərdəki müdrik şəxsiyyətlərlə yanaşı, müxtəlif dünya dinlərinin də böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan, tanınmış İran alimi Seyid Müctəbə Musəvi Larinin (1934) baxışları maraqlıdır. Lari yazır: «Romanın əsası xristianlığın meydana çıxmasından yeddi əsrdən çox əvvəl qoyulmuşdur və sonrakı əsrlərdə onun təsiri eninə və uzununa yayılıb genişlənmişdir. Romanın əsası qoyulandan bir qədər sonra İranda zərdüştilik meydana çıxdı və insanlar xeyir və şər aləmləri arasındakı daimi mənəvi münasibətləri ortaya qoydular. Təqribən e.ə. o əsrdə, Çində Konfutsi və Laodzi, Hindistanda Hautama Budda fəlsəfəsinin əsaslarını qoydular, Yunanıstanda Sokrat, Platon və Aristotel isə onu inkişaf etdirdilər. Bütün bunlar cəmiyyətin həyatında islahatlar aparmağa çağıran İsa peyğəmbərin meydana çıxması ilə başa çatdı və o, bəşəriyyəti iudaist materializmin pozuculuğundan xilas olmağa, əxlaqi və mənəvi saflaşmaya çağırırdı».²

Lari Şərqi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinə, islam sivilizasiyası və mədəniyyəti tarixinə qarşı münasibət bəsləyən cənabların: «İslamın əhkam və prinsiplərinə bağlılığı, Yəməni iki yüz il davam edən gerilik və zəiflik vəziyyətində saxladı, başqa sivilizasiyalı dünyadan daha nə qədər geri saldığı» kimi baxışlarına da münasibət bildirmişdir. Bu müdrik din xadimi belə təhrifedici baxışlara müasir islam dünyasının elm adamlarının və müdrik şəxsiyyətlərinin sözləri ilə cavab verir: «Biz müsəlmanlar... bəşər mədəniyyətinə böyük xəzinə bəxş etmişik. Bizim böyük keçmişimizin pozitiv nailiyyətləri müasir dünya evinin bünövrəsini təşkil edir».

Lari islam dininin, islam mədəniyyəti və sivilizasiyasının qarşılıqlı düşmənlərinə e.ə. həmin Şərqi, həmin islam dünyasının müdrik şəxsiyyətlərinin öz sözləri ilə tutarlı cavab verir. «Əgər Yəmənin maddi həyat tərzi baxımından lazımcına tərəqqi etməsini onun dini ilə izah etmək lazımdırsa, onda bəs nəyə görə Roma Papasının hökumranlığı etdiyi dövrdə İtaliyanın cənubu bu qədər geri qalmışdır? Nəyə görə bu qədər

çoxsaylı insanlar zəngin ölkələrdə nökr işi tapmaq ümidi ilə Cənubi İtaliyanı tərk edir? Hələ xristianlığın yaranmasından əvvəl bəşəriyyətə tərəqqi yolu açan Yunanıstan özü xristianlığı qəbul etdikdən sonra nəyə görə tənəzzülə uğradı, məhvə doğru getməyə başladı və nəyə görə o, yalnız Türkiyənin bayrağı altına sığınandan sonra yenidən tərəqqi etməyə başladı?».

Bizcə, burada siyasətə və qarəzçiliyə varmadan, hər şey olduğu kimi və öz adı ilə adlandırılmışdır, qiymətləndirilmişdir. Məsələnin bu cür doğru mövqedən qiymətləndirilməsi Şərqi-islam ictimai fikrində geniş yer tutmuşdur.

Başqa məsələlərdə olduğu kimi, Qərb-Şərqi, xristian-islam münasibətləri məsələsinin ictimai-siyasi fikirdə qoyuluşu və qiymətləndirilməsi barədə də S.M.Larinin maraqlı mülahizə və baxışları vardır. Lari, məhz Şərqi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində ölkələrin ayrı-ayrı dini-siyasi təriqət və cərəyanlarının, siyasət aləminin, rəsmi dini təşkilat və mərkəzlərinin Şərqi və İslama qarşı qarəzli və açıq düşmən mövqə tutmasını ifşa edir və məsələnin Şərqi qoyuluşuna aydınlıq gətirir. Bu qarşılıqlı və ziddiyyətlərin təbliğ və müdafiə olunmasında, hətta Roma Papasının özünün də fəal iştirakını və rolunu xüsusi qeyd edən İran aliminin fikrincə, dünya xristianlığının dini-siyasi mərkəzinin başçısı olan Roma Papası özü də vaxtilə bu məsələdə barışmaz ideya mübarizəsi mövqeyində dayanaraq İslamla xristianlıq arasındakı kompromisin və qarşılıqlı dialoqun mümkünliyünü rədd etmişdi. Papanın özü də etiraf etmişdi ki, o, bu məsələdə hətta dinsiz və allahsız ateizm dünyagörüşü təbliğ edən hakim kommunist ideologiyasını da geridə qoymuşdur. Təsəffü deyildir ki, həmin Papa: «İslam Afrikada xristianlıq üçün kommunizmdən də daha artıq təhlükə mənbəyidir» - demişdir.¹

Əslində, xristian Şərqi digər din xadimləri, ictimai-siyasi fikir nümayəndələri və qarəzkar mətbuat orqanları bütün xristian dünyasında böyük nüfuz və təsirə malik olan Papanın tarixən getmiş olduğu qarəzli yolla getmişlər, dünən də, bu gün də həmin yolla gedirlər.

Bir din kimi İslamın tarixi uğurları, geniş əhali kütləsi arasında geniş yayılması və ideya-siyasi təsiri məsələsi «Revyü de Pari»-ni də narahat etmişdi: «Hər il orta hesabla yarım milyon tərəfdaş toplayan İslam, fenomenal sürətlə irəliləməyə başlamışdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, o bu uğurları təkə özünün qədim kökləri hesabına qazanmışdır, o bunu ötən əsrdən etibarən yeni, mütarəqqi həyat şəraitinə uyğunlaşdırılmış şəkildə edir».²

İran alimi Lari, tarixi gerçəkliyin üzünə düz baxaraq həm də burada, İslamın vətəni Afrikada, özlərinin hegemonçu siyasi mövqelərindən isti-

¹ D-ri Şərqi. Özlüyə qayıdış. B., 1993, s.40-42.

² S.M.Larin. Западная цивилизация глазами мусульманов. Б., 1992, с.15.

¹ С.М.Ларин. Западная цивилизация глазами мусульманов. Б., 1992, с.37.

² Orada, s.38.

fədə edib islamdan və islamın ziddinə olaraq, islami dini dəyərlərdən daha çox xristianlığın dini dəyərlərinin və prinsiplərinin geniş təbliğ olunmasından söhbət açır və bu realizmlərə münasibət bildirir. Bunun üçün də o, haqlı olaraq Qərbin qərəzli və təcavüzkar müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxan islam Afrikasının milli-azadlıq hərəkatının başçılarının baxışlarına istinad edir. Heç şübhəsiz, belələrindən biri də Konqonun keçmiş dövlət başçısı, vaxtilə Qərbə qarşı çıxan və Afrika xalqlarının milli istiqalyyəti yolunda mübarizə aparan Patris Lumumba olmuşdur.

P.Lumumba iri Qərb dövlətlərinin «Şərqi siyasəti»ndəki birtərəflilikdən və milli-dini ayrı-seçkilikdən ürok ağrısı ilə danışıraq demişdir: «Mən heç cür anlaya bilmirəm ki, avropalılar bizim məktəblərin qapısı ağzında bütün prinsiplərin öləyhinə gedərək tamamilə başqa ödə ilə davranıb, sivilizasiyalı hər şeyi, başər ehkamlarını tapdalayıb ayaq altına saldıqları bir vaxtda, nə üçün bizim məktəblərdə oxuyanları xristianlığın prinsiplərinə hörmət ruhunda tərbiyə etmişlər?»¹

Doğru tələbdir, haqlı sualdır. Çünki, doğrudan da həmin Avropa Yaxın və Orta Şərqi, Afrikaya ayaq açan gündən bu orazilərin bəzilərinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasından istifadə edib ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində öz həyat tərzlərini, qərbi hegemonçu ideologiyalarını, «maarifləndirici» siyasətlərini, bu yerlər üçün yabançı olan «mənavi dəyərlərini» təbliğ və tədris etməyə başlamışdılar.

Maraqlıdır ki, bu təbliğat işinin daha da genişlənməsində islam mənavi dünyasına, tarixinə, onun dünənə və bu gününə yaxşı bələd olan elm adamlarından daha çox, ölkənin rəsmi dövlət adamları və qərəzli siyasətçilər məsələnin kəskinləşməsi istiqamətində fəallıq göstərirlər. Onlar əslində bu ölkələrin keçdiyi tarixi yola yaxşı bələd olan islamşünasların obyektiv mövqelərini nəzərə almadan nəticə çıxarıb, ölkə daxilindəki milli qruplar və islam dinli xalqlar arasında qarşılaşlıq inamsızlıq yaradırlar. Bizcə, islam dini ətrafında cərəyan edən belə müxtəlif mövqeli baxışlara aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi.

Tarixi Qərb-Şərqi və xristian-müsəlman qarşıdurması məsələsi ətrafında gedən və bu gün də songiməyən ideyalar mübarizəsi haqqında İranın dini-siyasi xadimi Seyid Məhəmməd Xatəminin (1943) və ölkənin ali ruhani rəhbəri Xaməncinin (1939) də maraqlı baxış və mülahizələri vardır. Məhəmməd Xatəmi «İslam, dialoq və vətəndaş cəmiyyəti» adlı əsərində son zamanlar geniş diskussiya mövzusunə çevrilən Qərb-Şərqi, islam-xristian dialoqu və qarşıdurması probleminə münasibət bildirir, ümumiyyətlə islam və Şərqi mədəni irsinin və sivilizasiyasının ümumbəşər sivilizasiyasındakı rolu və yeri məsələsinə ikili mövqedən yanaşmağa aydınlıq gətirir. O, yazır: «Hər şeydən əvvəl, dinlərin qarşıdurması yox, dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilən «dialoq ideyası müsəlmanlar

tərəfindən irəli sürülmüşdür» və «sivilizasiyaları dialoqa çağıran müsəlmanların özləri də güclü sivilizasiyanın və zəngin mədəniyyətin daşıyıcıları olmuşlar... Müdrikliyi qiymətləndirənlər sivilizasiyaların dialoqunun tərəfdarı kimi çıxış edirlər»¹.

Qərbin fəlsəfi irsindən, onun bəhrələndiyi ideya mənbələrindən danışan Xatəmi, ilk növbədə Şərqi dahi alim və müdrik filosoflarını yada salır. O, həm də, islam və xristian dini-siyasi fəlsəfi-sosioloji məktəblərinin nümayəndələrinin bir-birindən bəhrələndiklərini vurğulayır. Tarixi realizmlərə açıq gözlə baxan Xatəmi İslamın və Şərqi bəzi qərəzli öləyhdarları kimi tarixi realizmləri təhrif etmədən, yazır: «Bu gün bizim fəlsəfi məktəblərimizdə Platonun, Aristotelin... Dekartın, Kantın, Hegelin və modernizm fəlsəfəsindən Vitgenşteynin dünyagörüşü ilə yanaşı Əl-Kindinin, Fərabinin, İbn-Sinanın (Avisennanın), Sührovərdinin və Molla Sədrin baxışları tədris olunur. Və əgər bu gün Asiyanın böyük sivilizasiyası baxıb özünü Qərbin güzgüsündə görürsə və onlar özləri bir-birini Qərb vasitəsilə tanıyırlarsa, o qədər də uzaq olmayan keçmişlərdə Qərb üçün də belə bir güzgü rolunu islam oynamışdır»².

İran İslam Respublikasının ruhani lideri Seyid Əli Xamənci isə 1997-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatı Komitəsinin Tehrandə keçirilən toplantısındakı çıxışında müasir dövrdə Qərb-Şərqi coğrafi əraziləri, xristian-islam dinləri, sivilizasiya və mədəniyyətləri arasındakı qarşıdurmadan danışmış və bu məsələlərə bir növ aydınlıq gətirərək demişdir: «Qərb sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında 300 il bundan əvvəl səslənən sözləri bu gün də təkrar edirlər. Əlbəttə, Qərb ölkələri iqtisadi tərəqqi və sivilizasiya baxımından mühüm nailiyyətlər qazanmışlar: onlar böyük var-dövlət qazanmış, elmin inkişafına nail olmuş, ayrı-ayrı kəşflər etmişlər. Bu, şübhəsiz, öz başlanğıcını Qərb üçün xarakterik olan pozitiv düşüncə tərzindən götürür... Axı, bütün başqa xalqların da belə uğurlar qazanmalarına yardımçı olan öz milli xüsusiyyətləri vardır. Lakin məsələyə bu sözlərin daşdığı mənə baxımından yanaşılsa, Qərb ölkələri öz mədəniyyət və sivilizasiyaları ilə o qədər də xoşbəxt deyildir. Çünki onlarda ruhi rahatlıq yoxdur, sosial ədalət yoxdur... Axı, həmin Qərb mədəniyyəti bir əsr yarım əsr tarixi dövr ərzində müstəmləkəçilik sistemini bütün dünyaya zorla qəbul etdirmişdir... Baxın, fransızlar Şimali Afrikada nələr törətməmişlər, hollandiyalılar, portuqaliyalılar, belçikalılar və ingilislər Şərqi Asiyada... Qərb dövlətləri İranda nələr etməmişlər... Onlar bizi 100 il geri saldılar. Axı bir vaxtlar elmin inkişafı sahəsində biz dünyada birinci yerlərdə olmuşduq. İran elmi və təfəkkür tərzini bütün dünyada tərəqqinin ön sırasında gədir. Lakin Avropa xalqlarının sürətli

¹ С.М.Ларин. Западная цивилизация глазами мусульманина. Б., 1992, с. 39.

¹ Мохаммед Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.4.

² Мохаммед Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.26.

inkışafı dövründə yerli irticaçı başçıların söyi ilə bizi geriye atdılar. Biz sivilizasiya karvanından ösrlərcə geridə qaldıq».¹

Xamenci islam mənəvi dəyərlərinin, sivilizasiyasının, Qərb dəyərlərinin üstünlüklərindən söhbət açaraq göstərir ki, xalqlar daha çox məhz islama, onun «ruhi rahatlıq hissəsinə və sosial ədalətinə» can atırlar. İslam dünyasının nüfuzlu dini-siyasi xadimi Xomeyninin önənələrinə sadiq qalan Xamenci daha sonra demişdir: «Xalqlar ədalət yolunda vuruşan islama can atırlar. Axı, bu dünyaya gələn peyğəmbərlər Yer üzündə ədalətin bərqərar olunması, insani dəyərlərə əməl olunması və insanların müdafiəsi üçün nazil olunmuşlar. İslam belədir. Xalqlar və insanlar bu cür islama can atırlar. Bu sözləri bütün dünyaya, hamıya və hər bir kəsə boyan etmək lazımdır».²

Qərbin antiislam mövqeli bir sıra müasir ziyalılarından fərqli olaraq, Xamenci Qərb-Şərq, islam-xristian mədəniyyət və sivilizasiyaları arasındakı dialoq və qarşılıqlı münasibətlərin əleyhinə deyildir, əksinə o, bu mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı zənginləşmə və bəhrələnməni təbliğ və təqdir edir: «Bir-birimizin nailiyyətlərindən bəhrələnmək üçün biz mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin – mübadilənin tərəfdarıyıq. Biz özümüz də vaxtilə müxtəlif mədəniyyətlərdən bəhrələnməmişik. İlk əvvəllər islam Roma və İran mədəniyyətlərindən çox şey mənimsəmişdir. Biz indi də başqa mədəniyyətlərlə əməkdaşlıqdan imtina etmərik».

Bu müraciətlərin səmimiyyətinə şübhə yeri qalmır. Lakin Xamencinin bu səmimi müraciət və çağırışlarını Qərbin xristian dünyasında qəbul edənlər o qədər də çox olmadı. Xristian Qərbi islamın gündən-günə artan nüfuzunu özləri üçün təhlükə sayıb, buna cavab olaraq müsəlman ölkələrində özlərinin keçmiş hegemon mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Belə bir milli-dini siyasəti asanlıqla həyata keçirə bilmədikdə isə onlar həm özlərinin ideoloji-siyasi mübarizə həvadarlarının, həm də geniş xalq kütlələrinin şüurlarını uydurma «islamçı dini separatizm və fundamentalizm, siyasi ekstremizm və terrorizm» ideologiyası ilə zəhərləyib, onları orta ösrlərin «xaç yürüşləri» dövründə olduğu kimi, «islam-müsəlman təhlükəsi»-nə qarşı səfərbər olmağa çağırırlar.

Xristian dini ideologiyası ümumiyyətlə dünya əhalisi arasında (o cümlədən xristianlar arasında) dindarlığın artmasına göz yumub, bu tarixi prosesin yaratdığı mənzərəni təkə islam dininə aid edir, bu dinin tərəqqisini xristianlar üçün təhlükə sayır.

Atalar doğru demişlər: yalan ayaq açar, amma yerimez. Bu doğrudan da belədir. Bunu bəşər nəslinin neçə milyon illik tarixi sübut etmişdir.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 12/1998, с.93.

² Orada, s.97.

Bu gün bütün dünya dinlərində, ayrı-ayrı dini təriqət və cərəyanlarda baş verən proseslərə göz yumub, bunları təkə islam əməli sanmaq və islamın adına yazmaq – qorəzlikdir, gözügətməzlikdir, bir qədər də doqıq desək, islama və müsəlmanlara qarşı açıq düşmənçilikdir. Müxtəlif dinli ölkələrin dinlərində (eyni zamanda islamın özündə!) baş verən təbii proseslər və insanlar arasında dindarlığın artım mənzərəsi bu fikri təkzi-bolunmaz formada sübut edir.

Yorucu olsa da, xristian dinli Qərb tədqiqatçılarının, sosioloqlarının, demograflarının və din tarixçilərinin özlərinin ayrı-ayrı dünya dövlətlərində əhali arasında dindarlığın artmasının real mənzərəsi haqqındakı bəzi rəqəmləri hörmətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq istədik.

Son yüz ildə insanlar arasında dindarlıq dərəcəsinin, dinə qayıdışın, dini təriqətçiliyin və cərəyançılığın təbliğinin artması dinamikası haqqında müasir Amerika, Fransa və Rusiya alimlərinin çox maraqlı mülahizələri vardır. Sosioloq və demografların məlumatına görə, yüz il ərzində (1900-2000) dünya əhalisi arasında dindarların sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə müvafiq göstəricilər belədir: Kanadada dindarların nisbi sayı 1931-1991-ci illər arasında – 1,3%-dən 9,1%-ə qədər; Yeni Zelandiyada 1986-1996-cı illərdə – 18,29%-dən 29,9%-ə qədər; Finlandiyada – 1975-1995-ci illərdə – 6,5%-dən 12,3 %-ə qədər; Avstriyada – 1971-1991-ci illərdə – 4,3%-dən 12%-ə qədər; Almaniya 1970-1998-ci illərdə – 2%-dən 25%-ə qədər; Böyük Britaniyada – 1983-2000-ci illərdə – 31%-dən 40%-ə qədər artmışdır. 1900-cü ilə 2000-ci ilə qədər dünya əhalisinin tərkibində dindarlara artım dinamikası belə olmuşdur: xristianların sayı – 558 milyondan 995 milyona, müsəlmanların sayı isə 216 milyondan 1180 milyona, o cümlədən sünnilərin sayı – 198 milyondan 993-milyona, şialərin sayı isə 18 milyondan 187 milyona çatmışdır.¹

Maraqlıdır ki, heç kim xristian dininin dünya əhalisi arasında belə sürətlə və geniş yayılmasının yaratdığı əhval-ruhiyyə və siyasi-ideoloji durumun qeyri-xristian xalqların ictimai-siyasi həyatlarına, həyat tərzinə zərərli təsirindən söhbət açmır, yalnız islama marağın və meylin qorxulu və təhlükəli olmasından danışirlar.

Biz, eyni zamanda islama marağın gündən-günə artmasını da inkar edə bilmərik. Müsəlman xalqların həyatında islamın yaratdığı dini-siyasi və geosiyasi mənzərə haqqında da maraqlı məlumatlar vardır. Sadəcə olaraq, orta ösrlərdəki islamın Avropa və dünyanın başqa xalqları və dövlətləri üzərinə inkarolunmaz zəfər yürüşləri, əslində xristianların «xaç» və «əlib» yürüşləri və müharibələrinə cavab olan qəsbkar hücumları, geniş coğrafi əraziləri əhatə edən Ərəb xilafəti imperiyası yaratdığı

¹ Daha ətraflı bax: «Россия и мусульманский мир», № 3/2001; Михаил Мазер. Религия и человечество. М., С-П., 1997.

vaxtlarla, yeni dövrdə islamın başqa xalqlar və dövlətlər arasında nüfuzunun güclənməsi və ideya təsirinin artması, xalqların bu dini könlüllü qəbul etməsi, onların bu ümumbəşəri dinə üz tutub qayıtması arasındakı fərqi görmək və qiymətləndirmək lazımdır.

«İslam dininin yayılması təhlükəsindən» bəhs edən rusiyalı tədqiqatçı V.Şvedov özünün «Din və siyasət» adlı əsərində 1900-2000-ci illər arasında islamı qəbul edənlərin artım həddinin demoqrafik-statistik mənzərəsini təsvir etmişdir. Müəllif göstərir ki, 1900-cü ildə islam dininə etiqad edənlərin sayı 200 milyon, 70 il keçdikdən sonra – 550 milyon, 1988-ci ildə isə – 837 milyon olmuşdur. Onun proqnozlarına görə 2000-ci ildə isə islam dinli əhəlinin sayının 1 milyard 200 milyona çatması ehtimal olunurdu. Doğrudan da V.Şvedovun verdiyi proqnoz özünü doğrultmuş və 2001-ci ildə islam dinli əhəlinin sayı artıq 1 milyard 180 milyon olmuşdur.

Xristian ölkəsi olan Rusiyanın müasir ictimai-siyasi həyatında və bu ölkənin vətəndaşları olan müsəlmanlarla bağlı baş verən proseslərə yaxşı bələd olan və başqa həmvətənlərindən fərqli olaraq, bu sahədə vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Anatoli Qromko isə islam və islamçılıqla bağlı tarixi reallığı başqa formada şərh edib qiymətləndirərək yazır: 1920-ci ildə dünyada təkcə dörd islam dövləti olduğu halda, bu gün onların sayı 50-yə çatmışdır; 80-ci illərdə isə müsəlmanlar dünya əhəlisinin 18 faizini təşkil etmiş, 2000-ci ildə onların sayı 23 faizə çatmışdır, 25 ildən sonra isə bu rəqəm 31 faiz olacaq və müsəlmanlar sayca xristianları geridə qoyacaqlar; dünya müsəlmanlarının sayı indi bir milyardı keçmişdir. Qarşısının alınması mümkün olmayan bu güc-qüdrətə bu gün Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan kimi iqtisadi-siyasi baxımdan güclü, ölərişli geosiyasi mövqeyə malik olan islam dinli yeni suveren dövlətlər də əlavə olunmuşlar. Şübhəsiz, bu faktlar islamın indiki öleyhdarlarını bu dinə və ona etiqad bəsləyən xalqlara qarşı özlərinin qərəzli münasibətləri üzərində daha ciddi düşünməyə vadar edəcəkdir.

Böli, islamın və müsəlman dünyasının yaratdığı bugünkü dini, milli-ətirik, demoqrafik, iqtisadi-siyasi, hətta geosiyasi mənzərə belədir.

§ 2.3. FUNDAMENTALİZM VƏ «İSLAM TƏHLÜKƏSİ» HAQQINDA İKİLİ MÖVQE: MİF VƏ REALLIQLAR

Bu gün ictimai-siyasi fikirdə və dini-fəlsəfi təlimlərdə geniş müzakirə olunan, təkcə islamın adına yazılan və onunla bağlanmış dini fundamentalizm¹ və ekstremizm münasibəti araşdırıldıqda aydın olur ki, Qərbin ictimai fikrində, fəlsəfəsində və siyasət aləmində yorulmadan və usanmadan fundamentalizm və ekstremizmdən bəhs edilərkən, ilkin məfhum və anlayış kimi, onların tarixilik baxımdan ilk dəfə xristian dinində və onun dini təriqətlərində yarandığı əsaslandırılıb sübuta yetirilir. Biz burada, fundamentalizm və onun qiymətləndirilməsi ilə bağlı olaraq hörmətli oxucuların və tələbkar tədqiqatçıların nəzərinə bir məsələni çatdırmağı özlümüzə borc bilirik. Tədqiqatın başqa fəsil və bölmələrindən fərqli olaraq, bu bölmədə bunu etməyə bizi vadar edən ümumiyyətlə fundamentalizm, xüsusilə də islam fundamentalizminə münasibətin müasir fəlsəfədə, din tarixində və siyasət aləmində daha çox dolaşdırılması, onun qeyri-obyektiv qiymətləndirilməsi, daha çox siyasiləşdirilməsi və bir çox hallarda onun ilkin təlim, məram və məqsədinin açıq təhrif edilməsi hallarının olmasıdır.

Bir çox hallarda isə dini fundamentalizm haqqındakı «tədqiqat və araşdırmalarda» daha çox antişəxsi ideya və baxışların, antiqərb və anti-xristian mövqelərin, dağıdıcı separatizm və ekstremizm meylinin də ol-

¹ Соn saxtaп islam fundamentalizminin tarixi kökləri, mahiyyəti, ideya istiqamətləri və fərqli cəhətləri haqqında yazılmış bözi əsərlərin adlarını çəkək: Примakov Е.М. Волна исламского фундаментализма. Проблемы и уроки. Ж. «Вопросы философии», № 6/1985; Агир Сагадоев. «Исламский фундаментализм: что же это такое?» («Азия и Африка сегодня», № 6/1994); Артур Сагадоев. «Исламский фундаментализм: жизненный фактор или пропагандистская фикция?» («Россия и мусульманский мир», № 10/1993); Н.Я.Петров. Шангский фундаментализм и политика экспорта исламской революции. («Народы Азии и Африки», № 4/1990); И.В.Кудрявова. Фундаментализм в пространстве современного мира. («Политические исследования», № 1/2002); Г.И.Мирский. «Политический ислам» и западное общество. (Там же); Георгий Мирский. Исламский фундаментализм и международный терроризм. («Центральная Азия и Кавказ», № 6/2001); Андрей Тувинов. Многоликий фундаментализм. («Независимая газета – регион», 26.09.2001); Христианско-православный фундаментализм: тарихи, dini, sosial-siyasi təlimi, tipologiyası və müasir problemləri haqqında daha ətraflı bax: К.Н.Костюк. Православный фундаментализм. (Журн. «Политические исследования», № 5/2000); В.Д.Соловей. Идеологическое и политическое измерения фундаментализма. («Россия и мусульманский мир», № 10/2003); «Религиозный и политический фундаментализм в современном мире». (Журн. «Мировая экономика и международные отношения», № 11/2003); Абуталиб Мəmmədov. İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları. B., 2004; Рафик Алиев. Фундаментализм и фундаментальность в истории ислама – Предисловие к книге Р.Меликова «Видные исламские фундаментальности». Б., 2000, Р.Ə.Мүrsəlov. Müasir islam fundamentalizmi. B., 2004 və s.

ması ideyası özünə daha geniş formada yer almış və təbliğ olunmuşdur. Bunları nəzərə alaraq, biz burada bilərəkdən fundamentalizmin tam və obyektiv anlaşıb qiymətləndirilməsi, onun etrafında aparılan dini-siyasi və ideoloji təxribatların, mövqe müxtəlifliyinin mahiyyətinin doğru açılması və qiymətləndirilməsi, hərtərəfli təhlil edilməsi və məsələyə tam aydınlıq gətirilməsi üçün daha çox müxtəlif dinli, milli-etnik mənşəli, fərqli dünyagörüşlü və bir çox hallarda açıq qərəzli mövqeli ictimai-siyasi xadimlərin, tarixçi və filosofların, və nəhayət, din tarixçiləri və ilahiyatçıların fikir və baxışlarından saysız-hesabsız formada istifadə edəcəyik. Bunları ona görə edəcəyik ki, hər bir oxucu özünə fundamentalizm, onun tarixi ideya çalarları, dini-siyasi mahiyyəti, məram və məqsədi haqqındakı bu baxış və mövqelərdən daha doğru və obyektiv nəticə çıxara bilsin, fundamentalizmin mahiyyətini anlaya bilsin.

Bu halda sual olunur: fundamentalizm nədir, təkcə islam əməlidirmi, onun məram və məqsədi nədən ibarətdir?

Fundamentalizm, ümumiyyətlə dinlər, xüsusilə də dünya dinləri əsasında yaranan, onların özəli dini dəyərlərini dəyişməz və dəyişdirilməz, ilkin formada saxlamağa çalışdığı dini təlimdir, mövqe və baxışlar sistemidir. Bu təlim tarixidir, dinlər yaranandan onların ideya havadarlarının və təbliğatçılarının olındıq dinləri dəyişikliklərdən və islahatlardan qoruyan vasitə rolunu oynamışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu təlim Yaxın və Orta Şərqdə, Şimali Afrikada və bir sıra Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində, Okeanın o tayında isə Amerikada və bir sıra iri Qərb dövlətlərinin dini təlimində baş verən və kəskin ideya-siyasi ziddiyyət və qarşıdurmalarla müşayiət olunan proseslər baş verənə qədər sanki unudulmuşdu, ictimai fikirdə, hətta din tarixində o qədər də təbliğ olunmurdu. Lakin XX əsrin 80-90-cı illərinin bir neçə böyük və tarixi hadisələri dini fundamentalizmi yenidən siyasələşdirdi, kəskin mübarizə vasitəsinə çevirdi. Fundamentalizmin yeni dirçəlişindən danışarkən biz burada, ilk növbədə, islam dini şüarları altında İranda 2500 illik tarixi olan mütləq monarxiya quruluşunu devirən «İran islam inqilabı»nın, dinsiz ateizm təbliğatı ideologiyası və siyasəti üzərində qurulan sovet siyasi quruluşunun süquta varıb dağılması və yeni müsəlman və qeyri-müsəlman suveren dövlətlərinin yaranmasının və onların tarixi dini-mənəvi və milli dəyərlərinə qayıdışlarının adım çəkməliyik. Buraya, eyni zamanda, tarixi islami dəyərlərini və milli ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışan Əfqanıstan ilə bu milli-dini dəyərləri məhv etməyə çalışan, orada dinsiz cəmiyyət qurmaq istəyən təcavüzkar kommunist siyasəti arasında gedən mübarizəni də aid etmək lazımdır. İdi. Bir qədər də dəqiq desək, bu savaş, dinsizlərin dinlilərə savaşçı idi, dini ənənə və prinsiplərə qarşı ateist-materialistlərin siyasi, ideoloji mübarizəsi idi, təcavüzkarlıq savaşçı idi.

Məhz belə bir şəraitdə, İran (1978-79) və əfqan inqilabları (1978-1988) dinin onsuz da bu örazilərdə az olmayan rolunu və təsir gücünü

dünyanın ideoloji boşluq olan örazilərində daha da artırdı, ona qayıdışı daha da gücləndirdi.

Məhz bu tarixi proseslər də, heç şübhəsiz, dinlər və sivilizasiyalar arasındakı qarşıdurmaların gücləndiyi indiki zamanda fundamentalizmin özünün də yenidən anılmasına və dirçəldilməsinə, bu dini təlimin rolunun və ideya təsirinin daha da artmasına səbəb oldu.

Bunlar zamanın reallığıdır, inkar olunmazdır.

Ayxçett (AFR) Katolik universitetinin doktorantı K.N.Kostyuk özünün «Pravoslav fundamentalizmi» adlı məqaləsində bu təlimin keçmiş və bugünkü tarixi haqqında danışır. Xristian din xadiminin fikrincə, «fundamentalizm» məfhum və anlayışının Qərb ictimai fikrində və dini siyasət ələmində meydana çıxması XX əsrin əvvəllərində Qərb-Şərqi xalqlarının həyatlarında baş verən bir çox tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Elə bu zamanlardan da başlayaraq ABŞ-da «Pravoslav fundamentalizmi» adı altında silsilə məqalələr və monoqrafik əsərlər meydana çıxdı və bu təlimin xristianlaşdırılmış və pravoslavlaşdırılmış təbliğatı geniş vüsət almağa başladı. Müəllif, «islam fundamentalizmi» təliminin yaranma tarixini XX əsrin 70-80-ci illəri ilə, bir qədər də dəqiq desək, «İran islam inqilabı» ilə bağlayır. Bu, təzibolunmaz tarixi reallıqdır. Lakin islam dini fundamentalizmi təliminin dirçəlişi, onun dini və ideya-siyasi təsirinin artmasına səbəb olan amillər daha çoxdur. Doğrudan da, İranın çoxoxsuzluq şahlıq monarxiya quruluşuna qarşı çıxan islam zəminli, dini-siyasi hərəkat Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, Şimali Afrikada və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində dini fundamentalizmin yeni dirçəlişinə güclü təkan vermişdi. Bu danılmaz faktır. Belə bir tarixi şəraitdə müxtəlif milli-dini dəyər və mənsubiyyətli Sovet siyasi quruluşunun süqutunun ilkin anları görünməyə başladı. On illik tarixi dövr arxada qaldı. Sovet İttifaqı dağıldı. Bu siyasi süqut, bu dağılış sayəsində müxtəlif milli-etnik mənşəli və dinli xalqlar dövlət müstəqilliyi qazandı. Bu siyasi aktdan müsəlman xalqlara da «müstəqillik» payı düşdü. Bir sıra səbəblər üzündən uzun müddət fəaliyyətsiz qalmış islam dini, onun fundamentalizm təlimi, müxtəlif ideya istiqamətli, məram və məqsədli dini cərəyan və təriqətləri sanki yeni oyanış və dirçəliş yoluna qədəm qoymağa başladı, islam fundamentalizmi təlimi də dirçəliş və geniş təbliğ olunma mərhələsinə qədəm qoydu.

Bu təbliğat işini hamıdan daha çox və daha hücumçu formada dinlər və sivilizasiyalar, millətlər və xalqlar arasında dialoqu, kompromisi və qarşılıqlı faydalanmanı qəbul etməyən, dini-millət ayr-seçkilik və heqemonluq ideologiyasını təbliğ edən Qərbin antiislam və antimüsəlman mövqeli ideoloqları və siyasətçiləri aparmağa başladılar. Elə bu vaxtlardan da, necə dəyərlər, ağına-bozuna baxmadan, bu təlimin mahiyyəti, məram və məqsədi araşdırılmadan, xristian dinli Qərb ictimai fikrində və fəlsəfəsində Qərbə qarşı təhlükə yaradan dini-siyasi akt kimi qiymətlən-

dirildi. Onu təhlükəli, açıq ideoloji, dini-siyasi mübarizə həddinə çatdıraraq, etnoseparatizm, dini ekstremizm və hətta terrorizm əməli ilə eyniləşdirməyə başladılar. Bu mövqe və baxışlar da, heç şübhəsiz, postsovet məkanındakı suveren dövlətlərin və xarici islam ölkələrinin xalqları arasında birmənalı qarşılanmadı, bir çox hallarda onların milli-dini ləyaqət hissini oyanmasına səbəb oldu. Bir sözlə, bu mövqe, Qorb-Şorq və xristian-islam arasındakı onsuz da ziddiyyətlər və qarşıqlıq itihamlarla dolu münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.

Qorbin bu mübarizəsi daha çox islam dini fundamentalizmi ətrafında aparılmağa başladı.

Yaxşı olar, özünün ilkin tarixi mədəni dəyərlərindən uzaqlaşdırılıb, daha çox siyasiləşdirilən və ideologiyalaşdırılan bu təlimin mahiyyətinə nəzər salaq.

Dini fundamentalizm haqqındakı təlim, mövqe və baxışları – məşhur fransız filosofu və sosioloqu Oqyüst Kontun (1798-1857) çoxcildli «Pozitiv fəlsəfə kursu» kitabında «pozitivizm» və ya «sosiologiya» haqqındakı təlim və mövqeyi ilə müqayisə edə bilərik. Çünki fəlsəfə elminə ilk dəfə məhz O.Kont tərəfindən gətirilmiş «sosiologiya» məfhum və anlayışı o vaxta qədər sistemli təlim olmasa da, hər halda xalqların ictimai-siyasi fikir tarixində başqa sosioloji baxışlar və təlimlər sistemi mövcud olmuşdur. Kontun isə dünya fəlsəfə və sosiologiya elmləri qarşısındakı xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, o vaxta qədər cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial təlimə çoxlarından əvvəl elmi ad vermiş, onu «pozitiv fəlsəfə» və ya «sosiologiya» adlandırmışdır. Eyni sözləri, «xristian-pravoslav» və «islam fundamentalizmi» haqqında da demək olar. Məlumdur ki, 3500 illik tarixi olan zərdüştiliyin, 2000 illik tarixi olan xristianlığın və 1400 ilə yaxın tarixi olan islam dininin də ilkin təməlləri, fundamentləri və əsasları olmuşdur. Lakin bir dini-siyasi təlim, geniş əhatəli məfhum və dini-fəlsəfi anlayış kimi «xristian fundamentalizmi» və «islam fundamentalizmi» cərəyan və istilahları, doğrudan da, XX əsrin əvvəllərində və həmin əsrin 70-80-ci illərində ictimai fikirdə özünə «vətəndaşlıq» hüququ qazanmış, müasir dövrün müxtəlif ideya istiqamətli dini-siyasi mübarizəsinin əsas məsələsi həddinə çatdırılmışdır. Bu da bir inkarolunmaz faktır ki, bu məfhum və anlayışlar ətrafında gedən kəskin ideyalar mübarizəsinin mahiyyəti bu gün daha çox dolaşdırılıb, siyasiləşdirilir, bir çox hallarda isə açıq-aşkar təhrif olunur.

Bir sözlə, islama münasibətdə olduğu kimi, fundamentalizm və neofundamentalizm də ikili mövqedən yanaşma - müasir ictimai fikrin və siyasətin əsas məsələsidir. Burada həm reallıq, həm də mif və radikalılıq vardır. Vəzifə, bunu doğru və obyektiv qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bəs, fundamentalizm nədir və ona meylin güclənməsi nəyə əsaslanır? Məlum həqiqətdir ki, hər bir dinin, dini təlim və baxışların yaranma tarixi, mənbəyi, prinsipləri və özəli qanunları olmuşdur və vardır. Hər

bir din, eyni zamanda ilkin islam da özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini dəyişilməz sanır, heç bir yeni islahatçılığı və dəyişikliyi qəbul etmir. Zaman keçir, dinlər daxilində və onların ideoloq və havadarları arasında fikir müxtəlifliyi, dünyagörüşlərində fərqlər meydana çıxır, formalaşır. Belə bir şəraitdə hər hansı din daxilində dəyişiklik etmək, onu «yeniləşdirmək» və «müasirləşdirmək», bir sözlə, dini dəyişdirmək meylə baş qaldırır. Nəticədə, yeni islahatçılıq meyilli dini cərəyanlar, təriqətlər və ordenlər formalaşır. Əzəli fundamental din isə, buna cavab olaraq özünün ilkin dəyişməz mövqeyini toxunulmaz saxlamağa çalışır. İslam dini əsasında yaranan şiəlik və sünnilik kimi cərəyan və təriqətlərdən başlamış sufilik, hürufilik, babilik, bəhailik və vəhhabilik kimi bütün başqa dini cərəyan və təriqətlərin hamısı islamın ilkin fundamental əsaslarında islahatlar aparmaq və dəyişikliklər yaratmaq mövqeyi tutmuşlar. İlk dini dəyərlərin, fundamental əsasların tərəfdarları isə düşünürdülər ki, bu gün də tarixi əsaslara sadıq qalaraq, islamın siyasiləşdirilməsinin, ideologiyalaşdırılmasının və daha çox onu özünün ilkin dəyərlərindən uzaqlaşdırılıb müasirləşdirilməsinin əleyhinə çıxmışlar.

Deməli, islam fundamentalizmi - bu dinin ilkin forma və mahiyyəti, onun özəli prinsiplərini dəyişdirməyə qoymayan, onda yeni islahatlar aparılmasının və dinin siyasiləşdirilməsinin qarşısını alan, bir sözlə, islam olduğu kimi saxlamağa çalışan meylədir, başqa şey deyildir.

Belə bir tarixi şəraitdə islam fundamentalizminin mübarizliyini biz də inkar etmirik. Əslə inkar etmirik! Həqiqətən də islam fundamentalizmi mübariz təlimdir. Lakin bu mübarizliyin ölməyə qalın, nə də qalxan vardır. Onun silahı - tarixi islami dəyərlərin saflığını və dəyişilməzliyini qoruyan dünyabaxışlarıdır, ideyalarıdır, təlimləridir. Bu dini təlimin başqa xalqlara və dövlətlərə qarşı təcavüzkarlıq planı və məqsədləri yoxdur. Fundamentalistlər, xristianlıqından və ya islamçılığından asılı olmayaraq, fundamentalizmin harada baş verməsindən asılı olmayaraq, islami dəyərlərə, bu dinin ilkin təməlinə və təlimlərinə qarşı çıxanlara, onda dəyişdirici islahatlar aparmağa çalışanlara qarşı çıxır, onun qarşısına siper çəkir və onunla mübarizə aparırlar. Bu prinsiplər pozulduğu halda, fundamentalizm tərəfdarları cavab tədbiri kimi müxtəlif ideoloji-siyasi mübarizə forma və vasitələrindən də istifadə edirlər.

Təkcə bu mənada və bu halda islam fundamentalizmi mübarizdir, döyüşkəndir. Çünki bu dini təlim Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı dinin saflığını qoruyub saxlamaq yolunda mübarizə aparır.

Bütün bunlara baxmayaraq, «islam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinasını uyduran bozi ideoloji-siyasi təxribatçılar bu dinin ikili mövqeyindən sui-istifadə edərək, məsələnin əsl mahiyyətinə vərmeden bu siyasiləşdirilmiş dini təlimdə daha çox etnoseparatizm, dini-siyasi radikalizm, ekstremizm və hətta terrorçuluq əməlləri də axtarırlar.

Lakin nədənsə, dini fundamentalizm, separatizm və ekstremizm adından həyata keçirilən və törədilən hər hansı fəsad və bəd əməl baş verəndə məsələyə ikili mövqedən yanaşaraq onu xristianlığın adına deyil, təkcə islamın adına yazırlar, islam əməli kimi qiymətləndirirlər. Əlbəttə, heç kim inkar etmir ki, hər bir dinin, o cümlədən islamın da, xristianlığın da və bu dinlər əsasında yaranan bütün başqa təriqət və cərəyanların da özlərinin ilkin yaranma mənbələri və əzəli təməlləri («fundamentləri») olmuşdur və vardır. Tarixən xristian Qərbin ictimai fikrində, fəlsəfəsində və siyasi təlimlər nəzəriyyəsində özünə yer alan və geniş təbliğ olunan «islamın dirçəlişi», «müsəlmanların yürüşü», «müsəlman qəzəbinin kökləri» və «islam təhlükəsi» dini-siyasi doktrinası kimi, əslində xristian dini mənbə və məşəli məfhum və anlayış olan, lakin daha çox siyasiləşdirilərək təkcə islamla bağlanmış və onun adına yazılan «islam fundamentalizmi» təlimi də Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətləri, onlar arasında baş verən ziddiyyət və qarşıdurmalar əsas tutulmaqla formalaşdırılmışdır. Dini fundamentalizm haqqında təlim nəinki təkcə müasir dövrün dinləri və sivilizasiyaları, eyni zamanda müxtəlif milli məşəli xalqlar və dövlətlər arasında baş verən kəskin ideyalar mübarizəsinin mərkəzi məsələsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, bizim artıq istinad etdiyimiz K.N.Kostyukun bir fikri daha sosiyyovədir: «Fundamentalizm, tam müstəqil hadisə kimi, təkcə islama xas deyildir, o, eyni zamanda iudaizm, induizm, protestant və katolik xristianlığına da və daha güclü formada isə yeni dini cərəyanlara və hərəkatlara da aiddir».¹

Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurması və bunların əsasında formalaşan müxtəlif ideya istiqamətli dünyabaxışları və dini-siyasi təlimlər arasında ziddiyyətlər tarixən mövcud olmuşdur. Bu, tarixin reallıqlarıdır. Lakin mövcud tarixi şəraitdən asılı olaraq bu münasibətlər bir çox hallarda daha çox siyasiləşdirilərək müxtəlif formalarda və müxtəlif adlar altında təbliğ olunmuş və öz təsirini göstərmişdir. Qərbin antiislam kampaniyası dünya xalqlarının ictimai-siyasi fikrində və din tarixində özünə yer alan və dərin kök salan tarixi Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurması və «islam təhlükəsi» doktrinası ətrafında aparılan bu mübarizənin istiqaməti, məram və məqsədi də zaman-zaman dəyişmişdir. Bu formalı təbliğat bütün zamanlarda Qərbin siyasi maraqları üçün azlıq etmişdir. Qərbin antiislam və antimüsəlman siyasət məqsəti bu təbliğat formasını çevikləşdirib, daha çox müasirləşdirib müsəlman dünyasına qarşı mübarizəni daha da hücumçu və təsirli etmək və dinlər, xalqlar və dövlətlər arasında daha çox qarşıdurma yaratmaq üçün daha yeni formada – «islam fundamentalizmi», «islam radikalizmi», «islam separatizmi», «islam ekstremizmi», «islam terrorçuluğu» və, hətta, «islam təriqətçiliyi və cərəyançılığı» kimi məfhum və anlayışları, təlim və dünyabaxışları sistemi for-

masında həyata keçirmişdir. Nəticədə bu təbliğat, bir-birindən fərqli dünya baxışları sistemi arasındakı münasibətləri açıq mübarizə həddinə çatdırmışdır. Bu mövqə və baxışlar, mahiyyətə, bu təlimlərin heç birinə bənzəməyən «islam fundamentalizminə» də aiddir. Həqiqətdə isə ilkin dini dəyərli tarixi fundamentalizmi özünün məramı və qarşıya qoyduğu, həyata keçirməyə çalışdığı məqsəd baxımından nə vəhhabizmlə, nə də daha çox siyasiləşdirilmiş neovəhhabizmlə nəinki eyniləşdirmək, heç müqayisə də etmək olmaz. Bu bir faktır ki, islam fundamentalizmi öz programında və dini təlimlərində əzəli islamı inkar etmir, onu islahatlar yolu ilə dəyişdirib siyasiləşdirmək və müasirləşdirmək istəmir, əksinə sadəcə olaraq, bu dini hər cür yabançı təsirlərdən, islami dəyərlərə zidd olan təriqətçilikdən qorumağa, onu ilkin mədəni dəyərlər formasında, Peyğəmbər dövründəki idarəçilik formasında saxlamağa çalışır.

Bu, baxımdan, avropalı İohannes Yansen çox haqlıdır. Professor Yansen islam fundamentalizminin dini-siyasi təlimlərindən, bu təlimin məram və məqsədindən danışaraq yazır: «İslam fundamentalistlərinin təlimləri həddindən artıq cəlbədidir. Onlar öz təlimlərində Peyğəmbərin zamanında mövcud olan idarəçilik formasının bərpası üçün təklif edirlər. Müsəlman ölkələri yalnız bu yolla böyük və firavan ola bilərlər, aporahlar və amerikalılar tərəfindən yaradılan parçalanma və korrupsiyanın öhdəsindən bu yolla gələ bilərlər».²

Gördüyümüz kimi, qərblı professor Yansen də islam fundamentalistlərinin baxışlarında Qərbə qarşı və ümumiyyətlə heç kimə qarşı təhlükə meyli görmür. Bununla o, həm də «islam fundamentalizmi təhlükəsi»ndən danışan öz həmvətənlərinə cavab verir. Müəllifin fikrincə, fundamentalistlər öz ölkələri daxilində, öz dini prinsiplərinə əsaslanan əzəli idarəetmə formasına qayıtmaq istəyirlər və öz ölkələrinin güc və firavanlığını bu yolla təmin etmək istəyirlər. Bunları da bizlər yox, daim islam fundamentalizmi təhlükəsindən danışan Qərb ictimai fikrinin nüfuzlu alim adamı deyir və çox doğru deyir.

Bu baxımdan, islamdan parçalanma yolu ilə yaranan vəhhabizmi və neovəhhabizmi islam fundamentalizmi ilə eyniləşdirmək, onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Bir sözlə, vəhhabizm və neovəhhabizm islam fundamentalizmi deyildir, onlar islamdan yaranan lakin islama qarşı çıxan siyasiləşdirilmiş və ideologiyalaşdırılmış təlimdir.

Tarixi vəhhabizm və müasir neovəhhabizm isə islamın meydana çıxdığı, bir din kimi formalaşdığı və dünya dininə çevrildiyi Səudiyyə Ərəbistanı ərazisində islamı inkar edir, özünü isə islamın əvəzinə bu ölkənin rəsmi dövlət dini kimi elan edir. O ki qaldı, Qərbdə və Şərqdə, xristian və islam dünyasında baş verən dini-siyasi separatçılıq hərəkatına, təxribatçı ekstremizm əməlinə və terrorçuluq aktlarına – məhz onların yaxın-

¹ «Политические исследования», № 5/2000, с. 133-134.

² «За рубежом», № 25/1989.

dan iştirakı və müdaxiləsi nəticəsində dünya ölkələrində zəmanəmizin dəhşətli beləsinə çevrilən saysız-hesabsız bəd əməllər, fəlakət və cinayətlər törədilir.

Amma fakt, faktlığında qalır: dünən də və bu gün də ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikirdə elə hallar olmuşdur ki, bir sıra ideoloji təxribatçılar və separatçı qüvvələr müəyyən vaxtlarda özlərinin siyasi maraqlarını əsas tutaraq «İslamdan» İslama qarşı çıxma vasitəsi kimi istifadə etdikləri kimi, eyni yolla gedərək bu təlimin özəli mahiyyətinə əhəmiyyət vermədən İslam fundamentalizmindən də İslama qarşı çıxmaqda istifadə edirlər. Təkcə bu halda fundamentalizm təbliğatı həm radikalist, həm ekstremist, həm də separatçı mahiyyət daşıya bilər.

Bunlar da fundamentalizmdən fərqli və daha təhlükəli dini-siyasi təlim və prinsiplər üzərində qurulan və inkar olunmayan reallıqlardır. Bununla əlaqədar, Rusiyanın bir sıra tanınmış filosof, sosioloq, din tarixçisi və siyasətçilərinin bəzi və mülahizələri də maraq doğurur. Məsələyə ikili mövqedən yanaşma - keçmiş Sovetlər Birliyinin siyasi hakimiyyəti dövründə bu məmləkətin milli-dini ayrışdırılıya əsaslanan qərəzli siyasətinin, qeyri-xristian dinli xalqlara qarşı açıq qərəzlilik mövqeyi nümayiş etdirən ideologiyasının tanınmış təbliğatçısı və ideoloqlarından olan və elə bu gün də eyni məram və məqsədlərə xidmət edən, Rusiyanın «Müasir cəmiyyətdə din» araşdırma mərkəzinin başçısı, professor M.P. Mçedlovun rəhbərliyi altında və bir sıra tanınmış filosof və din tarixçilərinin iştirakı ilə 2003-cü ildə nəşr olunan «Rusiya sivilizasiyası» adlı iri həcmli əsərdə daha geniş formada öz əksini tapmışdır.

Maraqlıdır ki, fundamentalizmin, etnik separatizmin, dini-siyasi ekstremizmin və terrorçuluq əməlinin tarixi kökləri və ideya mənbələri tarixən Qərbin xristian dinli ictimai-siyasi fikrində, fəlsəfəsində, dini baxış və təlimlərində elə xristianlığın özü ilə bağlı olmasına və bu dinin əsasında yaradılmasına baxmayaraq, açıq qərəzkar mövqedən çıxış edən onları təkcə İslamla bağlı əməl hesab etmişlər, İslamın adına yazmışlar. Amma tarixi həqiqət və reallıqlar başqa şeylərdən xəbər verir. O da maraqlıdır ki, bu həqiqəti məhz Qərbdə tarixi reallığı olduğu kimi qəbul edib, onun gözüne düz baxan bəzi ictimai-siyasi fikir təmsilçiləri və elm adamları ortaya atmışlar. Problemə bu mövqedən yanaşmaya dair misallar istənilən qədərdir. Burada həmin misalları bəzilərində müraciət etmək yerinə düşərdi.

Artıq istinad etdiyimiz «Rusiya sivilizasiyası» əsərində toxunulan bəzi aktual məsələlərə - bugünkü Qorb-Şorq, xristian-İslam ziddiyyət və qarşıdurmalarında mühüm rol oynayan, ona istiqamət verən dini-siyasi ekstremizm və fundamentalizm məsələlərinə nəzər yetirək.

Bu gün xalqların ictimai fikrində, dini-siyasi təlimlərində və siyasət ələmində doğru qiymətləndirilib təhlil olunmayan, bir çox hallarda isə fundamentalizm və ekstremizmin eyniləşdirilməsi haqqındakı baxışların

müasir ideoloji, dini-siyasi həyatda, dövlətlərin daxili sabitliyi və dini-mənəvi tarazlığında oynadığı ikili rol və mövqeyi məsələsi ayrıca tədqiqat aparılmasını tələb edir və biz, din adından həyata keçirilən və daha çox dolandırılan bu məsələlər üzərində dayanmaq fikrində deyilik. Biz burada, müasir ideyalar mübarizəsində rolü heç də az olmayan bu məsələlərin yalnız dinlərarası və cəmiyyətlərarası münasibətlərə təsir göstərən bəzi spesifik cəhətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Elə isə, XX əsrin 90-cı illərində, Sovet siyasi quruluşunun dinsiz ateist təbliğat formasının hələ qüvvədə olduğu bir vaxtda İslam fundamentalizmi ilə bağlı öz fikir və mülahizələrini bildiren rusiyalı tədqiqatçı N.Y. Petrovun baxışlarına nəzər salaq. Petrov hələ o zaman - SSRİ ərazisində suveren müsəlman dövlətlərinin olmadığı, ideoloji və siyasi təzyiqlə sayəsində əhəlinin böyük hissəsinin dini-milliy dəyərlərdən uzaq düşdüyü bir şəraitdə və bu dini təlim ətrafındakı söz-söhbətlər bugünkü qədər kəskin forma almadığı bir vaxtda «Şiə fundamentalizmi və İslam inqilabının ixracı siyasəti» adlı məqalə yazmışdır.

Etiraf edək ki, rusiyalı şərqşünas hələ o zaman, dini təbliğatın sükut içərisində olduğu bir vaxtda İslamın ilkin fundamental dini əsəsinə, məram, məqsəd və mahiyyətini qiymətləndirməkdə az-çox obyektiv mövqə tutmuşdur. Bu obyektiv mövqə aşağıdakı iqtibasda da öz əksini tapmışdır: «XIX əsrin axırlarına qədər İslamda siyasət və din, din və sosial həyat bölgüsü yox idi. İslam fərdi və ictimai şüra o qədər dərindən daxil olmuşdur ki, o, müsəlmanların həyat tərzinə və bənzərsizlik əlamətinə, müəyyən mənada onların milli xüsusiyyətinə çevrilmiş və bu halda, bir din kimi, ona xas olan bütün əsas keyfiyyətləri qoruyub saxlamışdır. Müsəlman ələmində bu və ya digər lider siyasi mübarizə yoluna qədəm qoyanda onun hökmən bəyan etdiyi şüarlardan biri «həqiqi» İslam dəyərlərinin qorunması şüarı olurdu...

Qorb, müsəlman ələminə nüfuz edərkən istər-istəməz oraya inqilabi müqavimət ideyaları da aparırdı. Təsədüfi deyildir ki, iyirminci yüzillikdə Avropa təhsili və Avropa tərbiyəsi almış siyasi liderlərin əksəriyyəti müsəlman ölkələrinin birbaşa iqtisadi və müstəmləkə köləliyinə qarşı mübarizə prosesində irəli çıxmışdır. Bu liderlər və onların başçılıq etdiyi siyasi cərəyanlar Qərbin əleyhinə çıxış etməklə yanaşı, eyni zamanda, öz ölkələrinin cəmiyyətini Qorb nümunəsi üzrə yenidən qurmaqla məşğul olurdular»¹.

Rusiyalı müəllif, İslam dini dəyərləri və onun kifayət qədər uzun tarixə malik olan cərəyanı kimi tanınmış fundamentalizm ilə bağlı olan və müxtəlif tarixi dövrlərdə müsəlman ölkələrinin dini-siyasi və ideoloji həyatında cərəyan edən və özünə yer alan bir çox proseslərdən də bəhs edir. O, doğru olaraq, bu dövr fundamentalizminin mahiyyətini və ideya

¹ «Народы Азии и Африки», № 4/1990, с.27.

istiqlalını açıqlayarkən ilkin fundamentalizmin bir əsas xüsusiyyətini – onun «haqiqi» islami dəyərlərin qorunması şüarı» ilə çıxış etməsini ön plana çəkir.

Petrov sual edir: islam fundamentalizminin islam dünyasında yeri nədən ibarətdir? Lakin müəllif sualın cavabını islam fundamentalizminin nəzəriyyəçiləri və ideya rəhbərlərinin mövqe və baxışlarında axtarır: islam fundamentalizmi Məhəmməd peyğəmbərin və ondan sonrakı 4 xəlifənin dövründəki dövlətdarəçiliyi formasına qayıtmağı, islamın ilkin fundamental əsaslarından uzaqlaşan sekulyar prinsipli hakimiyyət formasına son qoymağı, islamın itirilmiş nüfuzunu bərpa etməyi və onun mövqeyini möhkəmləndirməyi tələb edir.

Petrov həm də Qərbin «islam amili»-nə və fundamentalizminə münasibətə bağlı siyasətdən və bu siyasətin nəticələrindən danışır. Rusiyalı tədqiqatçı deyir: Şərqi ölkələrində müstəmləkəçilik və iqtisadi-siyasi təzyiqli siyasətə həyata keçirən avropalılar öz hegemonçuluq siyasətləri ilə həmin ölkələrdə «inqilabi müqavimət hərəkatı»-nın başlanması üçün zəmin yaradırlar.

Məlum həqiqətdir ki, «inqilabi müqavimət hərəkatı» islam dinli ölkələr Şərqi ölkələrində dini bayraq altında və dini-siyasi şüarlarla həyata keçirilir. Şərqi ölkələrində bəzi müsəlman ölkələrinin dövlət başçılarının və dini-siyasi partiyaların liderlərinin dövlət idarə işlərində ikili mövqe tutmalarını və bu istiqamətdə siyasət aparmalarını da xüsusi vurğulayır. O, doğru deyir: «Avropa təhsili və Avropa tərbiyəsi» almış siyasi liderlər, bir tərəfdən, «müsəlman ölkələrinin iqtisadi asılılığı və müstəmləkə köləliyinə qarşı çıxır», digər tərəfdən isə onlar «qərbçilik» təliminin təbliği mövqeyində dayanaraq, «öz ölkələrinin Qərb nümunəsi üzrə yəni qurulması»-nın tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Müəllif bu yolla gedən islam-müsəlman ictimai-siyasi xadimlərinin və dövlət başçılarının - Atatürk, Nasir, Sadat, Bencedad, Pəhləvi, II Həsən və başqalarının adlarını çəkir.

«İslam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinası postsovet məkanı müsəlman ölkələrinin dövlət müstəqilliyi qazanması ətrafında Rusiya və erməni ictimai fikrində və siyasət aləmində özünə daha geniş yer almış və təbliğ olunmağa başlamışdır. XX əsrin 90-cı illərində antiislam və antimüsəlman təbliğat sahibləri açıq formada belə bəyanatlarla çıxış edirdilər: «Leninin vaxtında Rusiyada 10 milyon müsəlman yaşayırdı. Hazırda onlar 76 milyondur. 2000-ci ildə isə onların sayı 100 milyon olacaqdır. İslam fundamentalizminin artmasının qarşısı alınmazsa, o faşizmə çevriləcəkdir». Burada müsəlmanların artım sayı və islamla bağlı söylənilən rəqəmlər və onların qiymətləndirilməsi təhrif edilir, açıq-açıqna saxtalaşdırılır.

Baxın, elə həmin XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin süquta varıb dağılmağa başladığı ətrafda, islam dini amilinin postsovet məkanı müsəlman xalqlarının milli-dini və siyasi şüurunun oyanışında özünə daha geniş yer aldığı bir vaxtda xristian dini məsləklili, erməni milli-etnik mənası, antiislam və antimüsəlman əhval ruhiyyəli Tatyana Şaumyan beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusi olaraq hansı məsələnin müzakirəyə qoyulması tələbi ilə çıxış edirdi. O, babası Stepan Şaumyanın daim düşmən kəsildiyi milli-dini münasibətini yada salaraq deyirdi: «İrəndən Azərbaycana və oradan da Kaşmirə qədər olan geniş bir ərazini bürümüş olan islam fundamentalizmi təhlükəsinin güclənməsi ilə əlaqədar narahatlıq xüsusi müzakirə edilməli bir məsələnin mövzusu ola bilərdi».

Bu da, heç şübhəsiz, haqiqi məqsəd və mahiyyəti doğru anlaşılmayan və araşdırılmayan «islam fundamentalizmi təhlükəsi» barədə qərəzli və düşmən baxışlardan biridir.

Bu baxışların xristian məsləklili, antiislam və antimüsəlman mövqeli ideologiya havadarlarından və siyasət adamlarından fərqli olaraq, tanınmış şərqişünas-professor A.Vasilyev Rusiya üçün «islam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinası barədə daha ehtiyatlı mövqedən çıxış edir: «Rusiya üçün islam fundamentalizmi təhlükəsi hələlik yoxdur. Lakin bu o demək deyildir ki, onu nəzərə almamaq lazımdır. Sadəcə olaraq o, iqtisadi, informasiya və hərbi sahələrdə Qərbin hegemonluğuna qarşı cavab tədbiri formasıdır».¹

İslam Şərqi ictimai-siyasi həyatında, sosial mühitində baş verən müxtəlif ideya istiqamətli prosesləri daim izləyib qiymətləndirən rusiyalı tarixçi-professor Q.I.Mirski də A.Vasilyev kimi dini fundamentalizm haqqında oxşar mövqedən çıxış edir. Mirski yazır: «İslam ideologiyasının əsasını fundamentalizm (sələfiyyə) təşkil edir. Müsəlman dünyasında qayda-qanun yaratmaq, sosial ədalətsizliyi, monoteizmsizliyi və korrupsiyanı yox etmək, «ədalətsiz rəhbərləri» kənarlaşdırmaq...İslamı Qərbin məhvedici yabançı, mədəni və siyasi modelinin təsirindən xilas etmək, bu dinin ilkin saf dəyərlərinə qayıtmaq lazımdır».²

İctimai fikirdə və siyasət aləmində «islam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinasından bəhs edən bu mövqe və baxışlarda da heç kimə qarşı təhlükə meylli özünə yer almamışdır. Burada da, sadəcə olaraq, fundamentalizm haqqında, onun dini-mənəvi və dünyəvi tələbli məram və mahiyyəti haqqında baxışlardan bəhs edilir.

Dini fundamentalizmin mahiyyətinin doğru qiymətləndirilməsinə tam aydınlıq gətirmək üçün yenə də, artıq baxışlarına müraciət etdiyimiz rusiyalı tarixçi Q.I.Mirskidən bir iqtibas da gətirək. Özünün elmi nüfuzu və sənəti ilə yaxşı tanınan professor Mirski «Siyasi islam» və Qərb cə-

¹«Азия и Африка сегодня», №8/1999, с.4; «Россия и мусульманский мир», №2/2000, с.40.

²«Мировая экономика и международные отношения», №4/2004, с.75.

miyyəti» adlı məqaləsində dini fundamentalizmə belə qiymət verir: «Fundamentalizm – dinin dönüklər və ya cəmiyyətin bəzi yüksək təbəqəli üzvləri tərəfindən təhrif edilməsinin qarşısını almaq, onun ilkin və saf dini dəyərlərinə qayıtmaq barədə çağırışdır. Fundamentalizm bütün başqa dinlərdə də meydana çıxa bilər».¹

Göründüyü kimi, Mirski də tarixi reallığı doğru qiymətləndirən bir sıra xristian məsləkli ictimai-siyasi xadimlərin, filosof və tarixçilərin yolu ilə gedərək fundamentalizmi islam adına yazmır və onu tək «islam əməli» hesab etmir. O, bu dini təlimin başqa dinlərə də xas olmasını bildirir.

Tarixçi alim adətən dolaşdırılan və yalnız islamın adına yazılan başqa bir məsələyə - fundamentalizmin bir dini-siyasi istilah və məfhum kimi harada və hansı dini təlim əsasında yaradılması məsələsinə də aydınlıq gətirir. Mirski burada da qərəzli mövqə tutmur, sadəcə olaraq tarixi reallığı xatırlayıb yada salır: bu termin ilk dəfə 1919-cu ildə ABŞ-da presviteran baptist qrupu tərəfindən Ümumdünya Xristian Fundamentalizmi Assosiasiyası yaradılan zaman meydana çıxmışdır. Xristian fundamentalizminin məqsədi isə - «dinin ilkin fundamental mövqeyini» qorumaq olmuşdur.²

Müəllif, onun özünün təbirincə desək, «müsləman fundamentalizmi»-nə də oxşar mövqedən münasibət bəsləyir və bu dini təlimin kosb etdiyi mənə və mahiyyəti açıqlayaraq yazır: «Müsləman fundamentalizmi tərəfdarları (ərəbcə - «əcdad» mənasında işlənən «sələf» sözünün cəm şəklində «sələfiyyə») də öz dinlərinin ilkin qaynaqlarına qayıtmağa, islamı onu təhrif edən şəxslərin hökmdarların və təmtəraqlı həyatdan harınlaşmış elitanın zorla daxil etdikləri lazımsız əlavələrdən təmizləməyə çalışırlar».³

Tarixçi Mirski burada «xristian-pravoslav fundamentalizmi» və «islam-müsləman fundamentalizmi»-nin mahiyyətindən, dini-siyasi məram və məqsədindən bəhs edir. Lakin, müəllif onu da doğru olaraq qeyd edir ki, əsl həqiqətdə, fundamentalizm tək bir dinə məxsus olmayıb «başqa dinlərdə də meydana çıxa bilər».

Dini fundamentalizm təliminin ideya mənbəyinə və yaranma tarixinə yaxşı bələd olan bir alim kimi Q.I.Mirski bəzi qərəzli tədqiqatçılardan fərqli olaraq fundamentalizmin mənbə və əsasının tək islam dini olması fikrini qəbul etmir. O, yazır: «İslam fundamentalizmi» - islam dininin törəməsi deyildir, o daha çox bir sıra tarixi və sosial-iqtisadi amillərin siyasi nəticəsidir».⁴

¹ «Политические исследования», № 1/2001, с.78.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

⁴ «Политическое исследование», № 2/2001, с.78.

Mirski fundamentalizmin ünvanını da göstərir: 2003-cü ilin yazında «Dini və siyasi fundamentalizm müasir dövrdə» mövzusunda Moskvada keçirilən müzakirələrin materiallarına əsaslanaraq qeyd edir ki, Amerika sivilizasiyası – Bibliya (Tövrat) əsasında qurulan və fundamentalist dini dəyərlər canına hopdurulmuş sivilizasiyadır. Müəllifin fikrincə, sayı bu gün 40-50 minə çatan Amerika fundamentalizmi tərəfdarları dövlətin daxili siyasətində mötədil mövqedə dayansalar da, xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanmasında daha çox fəallıq göstərirlər. Birləşmiş Ştatların Allah tərəfindən seçilməsi və başqa xalqları xilas etməsi haqqında messianizm təlimi yayılır.¹

Mirskinin islam dini haqqındakı obyektiv baxışları bunlarla məhdudlaşmır. Tarixçi-professor özünün «İslam fundamentalizmi və beynəlxalq terrorçuluq» adlı məqaləsində obyektiv tarixçi və siyasətçi mövqeyindən çıxış edərək bu gün Qərbin ictimai-siyasi fikrində, siyasət aləmində və fəlsəfəsində açıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan və geniş təbliğ edilən «islamın dirçəlişi», «islam radikalizmi» və «siyasi islam» dini-siyasi təlimlərinin mahiyyəti, məram və məqsədinə də aydınlıq gətirir, öz mövqeyini bildirir. Tarixçi alim, özünün bir çox həmvətənləri tərəfindən təhrif edilən və antiislam mahiyyətli doktrinaların puçluğunu və onların ideya əsasının olmadığını tarixi reallıqlar əsasında sübuta yetirir.

Aydın mövqeyə və dünyabaxışa malik olan professor Mirski yazır: «İslam radikalizmi» və ya «siyasi islam», eləcə də «islamın dirçəlişi» məfhum və anlayışları özlüyündə son dərəcə şərtdir, qeyri-ədalətli, əslində, nə zamansa mövcud olmuş bir şeyi yenidən dirçəltmək olar, islam isə özünün mövcud olduğu 1300 il ərzində yalnız sadəcə bir din kimi qalmamış, heç bir zaman azacıq da olsa, saralıb-solmayan bütöv bir sivilizasiyanın əsasını təşkil etmişdir».²

Bunlar – uzun tarixi dirçəliş yolu keçmiş, bu gün də səfərbəredici qüvvəyə malik olan və bu gücü-qüdrəti həmişə qoruyub saxlayan islam dini haqqında obyektiv mövqə və baxışlardır.

Bütün başqa dinlərdə mövcud olan və özünə yer alan fundamentalizm formalarından bəhs edən müəlliflərdən biri də Andrey Tuvinovdur. Tuvinov fundamentalizm təlimi, onun ilkin tarixi kökləri, müxtəlif dinlərə məxsus olması, ideya mənbələri və qiymətləndirilməsi məsələsində bəzi tədqiqatçılardan fərqlənir.

Bələ ki, əgər, bir sıra tədqiqatçılar fundamentalizmi tək islam əməli hesab edir, bəzi hallarda isə onu pravoslav dini təriqətçiliyi ilə bağlayırlarsa, Tuvinov bu dini təlimin «rəngarəngliyindən» və «çoxşokilliyindən», onun «xristian», «protestant», «pravoslav», «katolik», Ari milli-dini fərqləri üstün tutan və əsaslandırılan «yohudilik»-dən, və nəhay-

¹ Вак: «Мировая экономика и международные отношения», № 10/2004, с.73.

² «Центральная Азия и Кавказ», № 6/2001, с.31.

ot, «islama qarşı çıxan və müsəlmanlara düşmən kəsilən» induizm mənsəli və mənbəli fundamentalizmin mövcudluğundan danışır.

Tuvinovun dini-siyasi fundamentalizm haqqındakı baxış və mövqeləri çox dəqiq və birmənalıdır. O deyir: «Fundamentalizm və fundamentalistlər hər yerdə mövcuddurlar və heç bir dini təriqət onların təsirindən azad deyildir».¹

Mirski, Vasilyev və Tuvinov kimi tanınmış alimlərin və onların mövqeyində dayananların dini fundamentalizm haqqındakı baxışları bizi də qane edir. Fundamentalizmə münasibətdə onların inkarolunmaz obyektiv mövqeləri vardır.

Məlum məsələdir ki, bütövlükdə Qərbin xristian ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində bir çox hallarda, əsassız olaraq, qərəzli mövqe seçilir, dini fundamentalizm - ekstremizm, separatizm və terrorizmlə eyniləşdirilir, onların xristian Qərbi üçün yaratdıqları təhlükədən bəhs edilir. Dinlərin ikili xarakterini nəzərə alsaq, etnoseparatizm, ekstremizm və fundamentalizm - həqiqətən, dini zəmin əsasında yaradılan, dini prinsiplər üzərində qurulan və həyata keçirilən təlimdir, siyasi və ideoloji hərəkat formasıdır. Lakin onlar öz mahiyyət, məram və məqsədləri baxımından fərqlidirlər. Etnoseparatizmin, ekstremizmin və terrorizmin dini-milliy ayrışdırıcılıq zəminində baş verməsini biz də inkar etmirik. Biz, sadəcə olaraq, öz qarşısına özəli və ya ilkin dini dəyərlərə qayıdışın bərpasına, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə dövlətin idarə edilməsi formalarının yenidən bərqərar edilməsinə, lakin islamda dəyişiklik və islahatlar aparılmasına qarşı çıxan islam fundamentalizminin yox, tənqidçisi və daha çox siyasiləşdirilmiş islama əsaslanan separatizm, ekstremizm və terrorizmin əməlini öləyhinəyik.

Amma, tənqidçisi dini ideologiya havadarları bir çox hallarda fundamentalizmin özünün prinsiplərindən də dini-siyasi və ideoloji tənqidatlar törədilməsi məqsədilə istifadə edirlər. Bu, inkarolunmaz faktdır, amma bu da sərbəhsiz deyildir: islam adından həyata keçirilən bu əməllər islamın özünün ikili xarakteri – bir tərəfdən, irticaçı və digər tərəfdən, müərəqqi mövqeli olması sayəsində baş vermişdir. İrticaçı islam və onun tərəfdarları millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında dini-siyasi tənqidat da salır, separatizm də yayır, terrorçuluq əməli də törədirlər. Müərəqqi və dünyəvi meyilli islam isə heç bir xalqa və dövlətə qarşı çıxmadan, onun yayıldığı ərazilərdə daxilində ilkin dini-mənəvi dəyərlərə qayıtmağa can atır. Bir sözlə, dinin ikili və çoxistiqamətli meyli özünü həm sosial, həm də siyasi sahələrdə göstərir.

Tanınmış islamşünas-şərqişünaslardan A.Germanoviç və L.Medvedko demişkon: «Islam hərəkatında iki – həm müərəqqi və həm də irticaçı

¹ Daha ətraflı bax: Андрей Тувинов. Многоликий фундаментализм. «Независимая газета – Религия». 26.09.2001.

mövqeli dünyəvaxışları arasında gedən mübarizələr həm sosial, həm də siyasi sahələrdə özünü göstərir».¹

Qərbi Şərqi və islamla xristianlıq arasında ideyalar mübarizəsi - dinlərin ikili mövqeyi əsas tutulmaqla, dinlər arasında yaradılan müərəqqi və irticaçı təlimlər və dünyəvaxışları isə özlərinin sosial və ictimai-siyasi həyatdakı yerlərinə və mövqələrinə, məram və məqsədlərinə görə qiymətləndirilməlidir. Bu sözlər - dini fundamentalizmə də, separatizmə də, ekstremizmə də, terrorizmə əməlinə də aiddir.

İslam fundamentalizminin tarixi kökləri, ideya istiqamətləri və mahiyyəti haqqında xristian-pravoslav dini mənsəli rus alim və siyasətçilərinin baxış və mövqeləri belədir. Ədalət naminə demək lazımdır ki, onların çoxu fundamentalizm dini təlimini əsasən, doğru qiymətləndirir və özlərinin obyektivliyi ilə «fundamentalizm təhlükəsi» doktrinasının müəlliflərindən fərqlənirlər. Lakin kapitalist inkişaf yolu keçmiş, klassik Qərb və Avropa ölkələrinin bir çox alim və siyasətçiləri də «islam fundamentalizmi» təlimi ilə məşğul olmuşlar. Belə ölkələrdən biri də çoxəsrik «Şərqi siyasəti»-nə, müsəlman-islam münasibətlərinə malik olan İngiltərədir. Burada, ilk növbədə, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsi həyatı, onun yaratmış olduğu ilkin islam dini və islam sivilizasiyası, islam fəlsəfəsi və mədəniyyəti haqqında xüsusi tədqiqatları olan ingilis islamşünası, Edinburq universitetinin professoru Monthermeri Uottun (1909-?) adı çəkilməlidir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, postsovet məkanı müsəlman ölkələrinin yeni suverenlik qazandıqları ərəfdə, bu xalqların öz tarixi ilkin milli-dini dəyərlərinə qayıdışları şəraitində fundamentalizm dini-siyasi təlimi canlanmağa, xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Elə həmin vaxtlarda da bu məsələ ingilis aliminin diqqətindən kənarda qalmamışdır. M.Uott, özünün 1988-ci ildə çapdan çıxmış «İslam fundamentalizmi və müasirlik» adlı əsərində islam fundamentalizminin mahiyyətindən bəhs edərək yazır: «Müsəlmanlar fundamental əsasları qayıtmaqla «öz tarixlərini saf və ilkin islami dəyərlərin tələbləri formasında saxlamağa can atırlar».²

Qərbi fundamentalizm haqqında yazanlardan biri də tanınmış siyasətçi Bernard Lyuisdir. «Qərb-Şərqi», «xristian-islam» qarşıdurması ideyasını və «sivilizasiyaların toqquşması» haqqındakı baxışlarını özünün «Müsəlman qəzəbinin kökləri» və «Nə üçün müsəlmanlar Qərbi inkar edirlər?» kimi əsərlərində əsaslandırır Bernard Lyuis dini fundamentalizmin ilkin ideya mənbələrini də açıqlayır.

Bernard Lyuis yazır: «Bu termin («fundamentalizm») termini nəzərdə tutulur – H.H., T.B.) Avropanın başqa xalqlarının dillərinə ingilis dilindən keçmiş və sonradan - tələyin işinə bax! – ərəb dilinə tərcümə olun-

¹ «Наука и религия», № 7/1982, с. 58.

² «ВЗН», № 171, 1989, с. 24.

muş və dünya müsəlmanları tərəfindən onların öz çilgən həmməzhəblərinə tərif vermək üçün istifadə edilmişdir. Bu terminin universal xarakterinə baxmayaraq, o dəqiq deyildir və çətinlikə səbəb olur. XX əsrin əvvəllərində Birləşmiş Ştatlarda yaranmış bu termin adətən liberal ilahiyyətin get-gedə artmaqda olan təsirinə qarşı çıxış edən müəyyən protestant qruplarına aiddir.¹

Bir çox filosof, siyasətçi və din tarixçilərinin fikrincə, «fundamentalizm – hər hansı ideyalara, dəyərlərə və məqsədlərə danışıqsız tərəfdar çıxmaqla fərqlənən ideologiya və siyasətdir... Fundamentalizm – protestantizm də ifrat mühafizəkar cərəyan kimi yaranmış, liberal protestant rasionalizminə və köhnəlmiş dini anlayışların tənqidi baxımdan varisliyinə qarşı yönəlmişdir».²

Fundamentalizmin təkə «liberal protestant rasionalizmi varisliyinə qarşı çıxan ideologiya və siyasət» kimi təqdim olunması bizi qane etmir, çünki fundamentalizm burada da öz həqiqi qiymətini, mənə və mahiyyətini əhatəli şəkildə ala bilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fundamentalizm dini-siyasi və ideoloji təlimi özünün daha dəqiq, dolğun və doğru qiymətini Rusiya filosoflarının, dinşünas alimlərinin və politoloqlarının son illərdə nəşr olunan əsərlərində tapmışdır. Beləliklə, bu vaxta qədər sanki qəsdən daha çox dolaşdırılan, mahiyyəti saxtalaşdırılan qərəzliyə son qoyulmağa başlanmışdır. Bu əsərlərdə, bütövlükdə dini fundamentalizm, o cümlədən «islam fundamentalizmi» öz doğru və obyektiv qiymətini almağa başlamışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan filosoflarının yaxşı tanıdığı akademik İ.T.Frolovun (1929-1999) redaktorluğu ilə 2001-ci ildə nəşr olunan «Философский словарь» daha qiymətlidir. Kitabdan oxuyuruq: «Fundamentalizm (latınca – «fundamentum» olub, mənəsi təməl, özül, bünövrədir) - bu və ya digər dini cərəyanın köklərinə, mənbələrinə, təməlinə qayıtmağa çalışan dini-mədəni oriyentasiyadır. Son illərdə fundamentalizm anlayışı çox vaxt islamla, bu dinin daha qədim əsaslarını (təməllərini) yenidən dirçəltmək cəhdləri ilə assosiasiya edilir».³

Daha sonra, Rusiyada nəşr olunan başqa bir kitabda yazılır: «Fundamentalizm – inkişafın gedişində təhriflərin, səpmələrin qarşısının alınması və ilkin (əzəli) saflığın bərpa olunması, «köklərə qayıtmaq» barədə tələblər irəli sürən müəyyən təlimlərin, doktrinaların ilkin ideyalara, prinsiplərə, dəyərlərə sadiqliyini boyan edən ictimai, ideoloji, dini hərəkatdır».⁴

¹ «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с.80-81.

² «Политология», словарь-справочник. М., 2000, с.304-305.

³ «Философский словарь». Под редакцией акад. И.Т.Фролова. М., 2001, с.635.

⁴ «Большой энциклопедический словарь». М., 2000, с.1300.

Fundamentalizm və neofundamentalizm dini təliminin mahiyyətini, məram və məqsədini az-çox doğru anlayan və qiymətləndirənlərdən biri də rusiyalı müəllif Boris Klyuçnikovdur. Belə ki, müəllif, özünün «İslamizm, ŞŞA i Evropa» adlı əsərində neofundamentalizm və onun ideya havadarlarının bu dini təlim haqqında reallığın bərpası baxımından maraqlı mülahizələr söyləyir. Rusiyalı tədqiqatçı müasir fəlsəfədə və dini-siyasi təlimlərdə tarixi fundamentalizmi və müasirləşdirilmiş neofundamentalizmi radikalizm, separatizm və ekstremizmlə eyniləşdirənlərdən fərqli olaraq, onları bir-birindən fərqləndirir, öz adı ilə adlandırır, onun mahiyyətinə obyektiv mövqedən yanaşır.

Müəllifin bu məsələdəki mövqeyi oxucularımıza tam aydın olması üçün bir-iki xarakterik misal yada sələq. Hər şeydən əvvəl, XX əsrin məşhur sosioloqu və filosofu Maks Veberə (1864-1920) istinad edən Boris Klyuçnikov «əsl islam», «əzəli islam» və «islam fundamentalizmi» («təməlçiliyi») tərəfdarı kimi çıxış edən fundamentalizmi «radikal kalvinizm» ilə müqayisə edir və böyük filosofdan iqtibas gətirir: fəlsəfi-dini planda «əsl islamla radikal kalvinizm arasında yaxınlıq mövcuddur... Məlumdur ki, Orta əsrlərdə, XVI əsrdə radikal kalvinistlər əsasən Böyük Britaniya «puritan»ları arasında, Kromvel inqilabçıları arasında kök salmışdır».²

Rusiyalı alim, neofundamentalizm haqqında da maraqlı fikirlər söyləyir, bu təlimə doğru qiymət verir: «Neofundamentalistlər Quranın hərfi mənada oxunmasını və dərk edilməsini, Quranın 1923-cü il Qahirə nəşrində 114 surədə toplanmış 6236 ayosinin əsrlər boyu formalaşmış interpretasiyasından imtina etməyi təkid edirlər».³

Müəllif başqa bir şey demir. O, Quranı «əslər boyu» olduğu kimi öyrənməyi və dərk etməyi, onun təlim və qanunlarında «isləhat aparmadan», heç bir «yeniləşdirməyə» yol vermədən, «interpretasiyasız» öyrənməyi və təqdim etməyi tövsiyə və tələb edir.

Klyuçnikov «neofundamentalizmin» müxtəlif təriqət və cərəyanlara bölünüb-parçalanmasına qarşı çıxır. Onun «neofundamentalizmi»-nə qədər yeniləşdirilsə də islamdan, həm də əzəli və ilkin islamdan başqa heç bir dinin mövcudluğunu qəbul etmir.

Müəllif yazır: «Neofundamentalizm elmi rasionalizmi qəbul etmir, lakin müasir texnikadan istifadə etməyə icazə verir... O şübhəli, buddizmə, xristianlığa qarşı dözülməzlik, iudaizmə qarşı isə düşmənçilik tərəfdarıdır».⁴

¹ XVI-XVII əsrlərdə İngiltərədə dini-siyasi təriqət.

² Борис Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.286-287.

³ Борис Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.281.

⁴ Вак: Orada, s.282.

Klyuçnikov daha sonra yazır: «Neofundamentalizm güclü qloballaşma axınlarını islamlaşdırmaq məqsədi güdür. Buna görə də xilafətin bərpa edilməsi şüarı neofundamentalistlər arasında bu qədər populyardır. Xəlifələrin dövründə dünya artıq birləşmişdi, dünya artıq islamın ayaqları altında idi, islam öz zirvəsinə çatmışdı. İndi onun keçmiş əzəmətini qaytarmaq lazımdır. Bu isə yalnız Allahın köməyi ilə, dini-etiqaadın saflığı və səmimiyyəti sayəsində, yalnız özəli qaynaqlara (təməllərə) qayıtmaq yolu ilə əldə edilə bilər».¹

Burada bir realiti də nəzərə almaq lazımdır. Məsələnin doğru araşdırılıb, qiymətləndirilməsində də mövqə müxtəlifliyi və ikili standartlardan yanaşma özünə yer alır. Bu mövqə həm xristian-Qorb, həm də müsəlman-Şorq ictimai fikri nümayəndələri və din xadimləri olan ilahiyyatçılar tərəfindən müxtəlif və fərqli mövqedən qiymətləndirilir, təbliğ olunur.

Yaxşı olar bu gün din tarixində, ictimai-siyasi fikirdə, fəlsəfə və siyasət almində daha çox dolaşdırılan, əsas mahiyyəti doğru anlaşılıb qiymətləndirilməyən dini fundamentalizm və xüsusilə də «islam fundamentalizmi» anlayışı, onun məram və məqsədi, dini-siyasi istiqamətləri haqqında bir neçə səciyyəvi fikir və mülahizələri bir daha oxucuların nəzərinə çatdıraq.

Rusiya Müsəlmanları Dini Şurasının sədri Ravil Qaynutdinin fikrincə: «Fundamentalizm – bütün dinlərin əsasını təşkil edir: xristianlığın da, iudaizmin də, islamın da, buddizmin də... Bu, qanundur».²

Boris Petrovski də fundamentalizmə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edir. Onun fikrincə, «fundamentalizm tarixi ideologiya olaraq tam islam əməli deyildir. Məşhur ərəb ideoloqu və siyasətçisi Səid Süleyman xristianlığın tarixinin dərinliyinə vararaq bildirmişdir ki, fundamentalizmin kökü və ideya əsası ABŞ-dədir və o XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır».³

Professor Basam Tibinin fikrincə, «fundamentalizm bütün dinlərə məxsus olan və ilahi qayda-qanunlara əsaslanan dünyagörüşüdür. Bütün fundamentalistlər bu məqsədə çatmaq üçün siyasi vasitələrdən istifadə edirlər».⁴ Tarixçi Anatoli Savatayev isə «fundamentalizmin kökünü xalqın yoxsulluğunda» axtarır.⁵

Bos, siyasətşünaslıq elmləri doktoru, Şorq ölkələrinin dini-siyasi və ideoloji həyatında baş verən ziddiyyətli proseslərə yaxşı bələd olan, bu prosesləri nisbətən obyektiv mövqedən qiymətləndirən Dina Maltşeva

fundamentalizmi necə anlayır, necə qiymətləndirir? O, belə hesab edir (həm də doğru hesab edir) ki, «fundamentalizm meyilli hərəkətlərdə müasir cəmiyyətin saflaşdırılıb təmizlənməsi üçün yeni model yaradılması nəzərdə tutulur».¹

«İslam fundamentalizmi fenomeni»ndən danışan tarixçi B.V.Dolqovun fundamentalizmə verdiyi qiymət belədir: «İslam fundamentalizmi Quranda... əks etdirilən qayda-qanunlara və normalara əməl etməklə islamın özəli (ilkin) köklərinə qayıtmağa çağıran dini hadisədir...»

İslamizm isə, islamı siyasi məqsədlər dəlincə aparan siyasi mövqə və baxışlardır».²

Göründüyü kimi, dini-siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatlarda dini fundamentalizm (xüsusən islam fundamentalizmi) haqqındakı mövqə və baxışlar əsasən (bir sıra qorəzli mövqələr istisna olmaqla!) obyektivdir, anlaşılardır. Lakin onu da inkar etmək olmaz ki, islam dini təliminin xalqlar və millətlər arasında ideya təsirinin və nüfuzunun gündən-günə artdığı bir şəraitdə bu dinlə bağlı olan, islam dini əsasında yaranan dini təlim və təriqətlərə, o cümlədən fundamentalizmə münasibət heç də bütün zamanlarda tam obyektiv olmamışdır, əksinə, bu münasibət ikili, bir çox hallarda isə çoxcəhətli olmuşdur.

Mövqə və baxışlar tam aydın olsun deyə, fundamentalizm, onun məram, məqsəd və mahiyyəti haqqında Rusiya Federasiyası Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin rəhbərinin baxışlarını əks etdirən bir iqtibas da gətirmək yerinə düşərdi.

Məlumdur ki, bu gün Qorbın antiislam və antimüsəlman təbliğatı mənə, məqsəd və mahiyyəti doğru anlaşılıb qiymətləndirilməyən islam fundamentalizmindən «Qorb-Şorq» və «xristian-islam» qarşıdurması təlimini daha da hücumçu və təsirli etmək, tərəflər arasında ziddiyyət və qarşıdurmaları daha da şiddətləndirmək üçün bir vasitə kimi istifadə edir. Lakin bir çox Qorb ictimai-siyasi xadimləri və filosofları kimi, Rusiya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçısı müfti Ravil Qaynutdin də həmin obyektiv mövqəli baxışlara istinad edərək bu dini-siyasi təlimin məqsəd və mahiyyətini açıqlayır. Fundamentalizm dini təlimində heç kimə qarşı təhlükə meylinin olmaması faktını açıqlayan müfti bu yaxınlarda çapdan çıxmış «Müasir Rusiyada İslam» adlı əsərində yazır: «Fundamentalizm - relyativizmə, yəni hətta eyni dini ənənələr daxilində də bir sıra həqiqətlərin bərabərhuquqlu sayılmasının yol verilən hal olmasına gətirib çıxaran fikir plüralizminin öleyhinodur».³

¹ Борис Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с. 286.

² «Известия», 17.10.2001.

³ «Независимая газета», 28.08.1997.

⁴ «Компасс», № 25/2000, с.59.

⁵ «Независимая газета», 08.08.2001.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 3/1999, с.113.

² «Восток», № 2/2001, с.55.

³ Муфтий Равиль Гайнутдин. Ислам в современной России. М., 2004, с.168-169.

Bəli, islam dini xadimi Qaynutdinin möğbul saydığı fundamentalizm təkallahlılığın tərəfdarıdır, islamın ilkin dini-mənəvi dəyərlərinin və prinsiplərinin dəyişməzliyi və dəyişdirilməzliyi mövqeyini müdafiə edir, islamda yeni təfəkkür tərzinin, fikir müxtəlifliyinin – plüralizmin və islahatlar aparılmasının əleyhinə çıxır. Müftinin tərəfdar olduğu fundamentalizmde nə dini ekstremizm, nə etnik və milli separatizm, nə də dini zəmində və din adından həyata keçirilən terrorçuluq əməli vardır.

Şübhəsiz, xalqlar arasında milli-dini zəminli təxribatlar salan və itxanlar yaradan bu qorəzli və ziyankar əməllər həqiqi islama və onun fundamental dini prinsiplərinə yox, oyunaq və ikili mövqeli, daha çox siyasiləşdirilmiş islama əsaslanır, onun adından həyata keçirilir.

Müfti Ravil Qaynutdin də fundamentalizm dini təlimini belə anlayır. Fikrimizcə, islamda və fundamentalizmde Qorb xristianlığına və xristianlara qarşı təhlükə axtaranlar, bunları da dərk etməlidirlər, nəzərə alınmalıdır.

Uzun illər boyu SSRİ-nin xarici işlər naziri olmuş Andrey Qromikonun oğlu Anatoli Qromiko isə fundamentalizm haqqındakı baxışlarında qərbli ideologiya havadarlarından fərqlənir. Onu daha çox düşündürüb narahat edən bu gün ictimai fikirdə və siyasət aləmində daha geniş formada təbliğ olunan «islam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinasıdır. Siyasətçi Anatoli Qromiko bu dəfə üzünü öz həmvətənlərinə tutub deyir: «Rusiyalılar islam fundamentalizmi təhlükəsindən deyil, özlərinin letargiya yuxusunda qalmalarından qorxmalıdırlar».¹

İslamın ilkin fundamental əsaslarının sonrakı taleyi məsələsi, müasir avstriyalı şərqşünas-islamşünas professor Mir Məhəmməd Hüseyni də çox maraqlandırmışdır. Belə ki, o, bu gün Qərbdə və Şərqdə islamı daha çox siyasiləşdirənlərə, onu ilkin fundamental prinsip və əsaslarından uzaqlaşdırənlərə sanki cavab olaraq, boşəriyyətin bugünkü və gələcək taleyində onun oynadığı roldan danışır. «Məhəmmədin saf islamı – gələcəkdə boşəriyyətin yeganə xilas yoludur. Boşəriyyəti, onun dıxar olduğu bələlardan yalnız islam xilas edə bilər... İslam, tarixin əbədi dinidir».²

Beləliklə, dini fundamentalizm haqqındakı ikili – ədalətli və ədalətsiz mövqə və baxışların siyahısını sonsuzluğa qədər artırmaq olar. Lakin fakt ondan ibarətdir ki, fundamentalizm, xüsusilə də «islam fundamentalizmi» və onun yaratdığı «təhlükə» barədə mövqə və baxışların böyük əksəriyyəti bu dini təlimin əsas mahiyyətini doğru anlayır, doğru qiymətləndirir.

Göründüyü kimi, burada da islam fundamentalizmindən və onun neofundamentalizm formasından danışanların böyük əksəriyyəti «neofun-

damentalizmi» - dünyanı birləşdirən, islamın «keçmiş əzəmətinə» özünə qaytarmağa çalışan dini təlim və dünyabaxışları sistemi kimi təqdim edirlər. Buna isə onlar döyüşsüz-vuruşsuz yolla, təkə «Allahın köməyi» və «əzəli qaynaqlara qayıtmaq yolu» ilə nail olmağa çalışırlar. İslam fundamentalizmini hər cür dini-siyasi və ideoloji radikalılıqdan, dini separatçılıq və ekstremizmdən fərqləndirən möhüz bu cəhətlərdir.

Fundamentalizm haqqındakı bu mövqə və baxışlardan hansı nəticə hasil olunur və biz nələrə cavab tapırıq? Sualın cavabı çox dəqiq və anlaşılandır. Bu baxışlarda, hər şeydən əvvəl, «islam fundamentalizmi təhlükəsi» haqqındakı baxışların qeyri-obyektiv, qeyri-tarixi, reallıqlardan uzaq olması təsdiqlənir, sübuta yetirilir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olunur: «islam fundamentalizmi» - sadəcə olaraq, «dinin köklərinə və ilkin təməlinə qayıtmaq» tələbidir, «dinin təhrifinin qarşısını almaq» formasıdır, ilkin müqəddəs dini prinsiplərdə islahatçılığa və yeniləşdirmə əməlinə qarşı çıxmaqdır, dinin «əzəli saflığının bərpa olunması» və «ilkin köklərə qayıtmaq» yolundakı tələblərdir, bu tələbləri həyata keçirən və təmin edən «ictimai, ideoloji, dini hərəkatdır», başqa şey deyildir.

Əcəba, möğər tarixi fundamentalizmin və müasir neofundamentalizmin həqiqi mahiyyətini, məram və məqsədini açmaqda, onun yaratdığı «təhlükə» haqqında yayılan və geniş təbliğ olunan mifi sübuta yetirmək üçün bütün bunlar azlıq mıdır? Bizcə yox! Əğər azlıq edirsə, onda biz bir daha həmin qərbli siyasətçilərin bu haqdakı başqa baxış və mövqələrinə diqqət yetirək: «Fundamentalistlər - Quranın hərfi mənada oxunmasının və dərk olunmasının», «əsrlər boyu formalaşmış» mövqeyinin «interpretasiya olunmasının» və onun dəyişdirilməsinin əleyhinə çıxırlar. Bu təlim, «dinin müxtəlif təriqət və cərəyanlara parçalanmasını» qəbul etmir, şüəliyin, buddizmin, xristianlığın və iudaizmin əleyhinə çıxır; o, «elmi rəsonalizmi qəbul etmir», amma texniki tərəqqinin də əleyhinə deyildir. Daha sonra, fundamentalizm təlimi tərəfdarları «dini etiqadın saflığını» qorumaq üçün «əzəli təməllərə – fundamentalərə» qayıtmağı lazım bilir. Bunları, biz yox, xristian dininin təmsilçiləri deyirlər, həm də islam fundamentalizminin mahiyyətini təhrif edib, saxtalaşdırmağa çalışan qərbliyə cavab olaraq deyirlər. Amma, doğru deyirlər, çünki bu baxışlarda nə radikalizmə meyl var, nə dağıdıcı dini-siyasi separatizmə, nə də təhlükəli ekstremizmə.

Bax, «islam fundamentalizmi» budur, başqa şey deyildir. Yaxşı olar, bunu «islam fundamentalizmi» ətrafında xof yaradanlar da anlasınlar, dərk etsinlər. Burada haqlı olaraq belə bir sual meydana çıxır: Əcəba, xristian dini təəssübkeşliyi üzərində qurulan ideologiya havadarları arasında həqiqəti və tarixi reallıqları bu mövqedən anlayıb qiymətləndirənlər yəne də vardır mı? Belə bir mövqə dinlərin belə geniş formada siyasiləşdirildiyi bir zamanda keçmiş tarixlərdə olduğu kimi, indi də, az da ol-

¹ «Независимая газета», 28.01.1998.

² «Россия и мусульманский мир», № 9/1999, с. 128.

sa, vardır. Belə ki, hələ Avqust Bebelin (1840-1913) vaxtında başqa dinlərlə müqayisədə xristianlıqla daha sıx bağlı olan və məhz onun adına yazılan bəd əməlləri, bu gün yenə də xristianlıq və onun əsasında yaranan ayrı-ayrı dini cərəyan və təriqətlərin adına yazanlar və onlarla bağlayanlar vardır. Etiraf etmək lazımdır ki, belələri doğru yol seçmişlər, tarixi reallıqların üzünə düz baxmışlar.

Bu baxımdan, artıq adını çəkdiyimiz «Rusiya sivilizasiyası» əsəri daha maraqlıdır. Bəzi rus tədqiqatçılarından fərqli olaraq, bu əsərin müəllifləri tarixi ekstremizmin doğru ünvanını göstərirlər: «Dini ekstremizm – dini münasibətlər sahəsində ifrat tədbirlərə tərəfdar olmaq deməkdir. Dini ekstremizm bütün sivilizasiyalara, o cümlədən Rusiya sivilizasiyasına da xasdır. O müəyyən xalqa, bu və ya digər dini baxışlar sistemini zorla qəbul etdirmək, yaxud həmin xalqı öz dini etiqadından dönməyə məcbur etmək cəhdlərində təzahür edir. Xristianlığın bütün təriqətləri (pravoslavlıq, katolisizm, protestantizm), eləcə də başqa dinlər tarixi ekstremist təzahürlərlə zəngindir. İfrat dözülməzlik, fanatizm, millətçiliklə, hakim rejimlərin siyasi maraqları ilə bağlılıq – dini ekstremizmin sosiyyəvi cəhətləridir».¹

«Rusiya sivilizasiyası» əsərinin tanınmış filosof müəllifləri xristian-islam münasibətlərindən danışarkən haqlı olaraq, müasir dünyanın iqtisadi-siyasi inkişafı tarazlığının, o cümlədən ideoloji, dini-mənəvi münasibətlərin də məhz dünya dinləri arasındakı münasibətlərdən asılı olacağını xüsusi vurğulayırlar. Müəlliflər dinlərin cəmiyyətdəki rolunu və yerini ön plana çəkərək yazırlar: «Kommunizm sistemi iflasa uğradıqdan sonra aydın oldu ki, dünyanın gələcək taleyi daha çox bəşər nəslinin yarıdan çoxunun etiqad etdiyi xristianlıq və islam kimi iki dünya dini arasındakı münasibətlərdən asılı olacaqdır».²

Dinsiz materialist-ateist dünyagörüşünə əsaslanan sovet siyasi quruluşu iflasa uğrayıb dağıldıqdan sonra bu cür baxış və mülahizələrin doğruluğunu həyat özü də sübut etdi. Ciddi təqib və qadağalara baxmayaraq, siyasət aləmində həmişə mühüm rol oynamış dinlər, dindarlara geniş dini azadlıqlar verildiyi bizim zəmanəmizdə daha geniş formada siyasiləşdirilməyə və ideologiyalaşdırılmağa başladı. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə ümumbəşəri təfəkkür tərzinin və sivilizasiyanın daşıyıcısı olmaqla, xristianlıq və islam kimi nüfuzlu dünya dinləri arasındakı keçmiş və bugünkü münasibətlər millətlər, xalqlar və dövlətlər arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirdi, açıq ziddiyyətlər, qarşıdurmalar, «sivilizasiyaların toqquşması» və hətta, müharibələr həddinə çatdırdı. Bu gün din amili üzərində qurulub yaradılan bu münasibətlərin yaratdığı ağır mənəvi-psixoloji durumla və ideoloji-siyasi gərginliklərlə və nəhayət, onların törətdiyi

faciə və fəsadlarla, islam dövlətlərində və islam dinli milli örazilərdə daha çox və daha tez-tez rastlaşmalı oluruq. Bu siyasət də, dinlər arasındakı münasibətlər adından həyata keçirilir.

Tarixi Qərb-Şərq, xristian-islam qarşıdurması doktrinasını formalaşdıran «islam təhlükəsi» və «islamın yeni dirçəlişi» amilini müasir ideyalar mübarizəsinin əsas məsələsinə çevirən Qərb tədqiqatçılarını daha çox narahat edən – bu iki dünya dini arasındakı münasibətlərdə say tarazlığının pozulması və onun yaratdığı ideya-siyasi təsirinə islamın xeyrinə güclənməsi faktıdır. Bunları təsdiq edən faktlar istənilən qədərdir. Tanınmış rusiyalı politoloq islamşünas alim N.V.Jdanov yazır: «Məhz islam dünyada yeganə dindir ki, yüz il ərzində (1900-2000) onun tərəfdarlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq dünya əhalisinin 13 faizindən 19,5 faizə qədərini təşkil etmişdir»¹. Və, nəhayət: yer üzündəki 191 dövlətdən 120-sində islama etiqad edirlər.² Bunu da professor Jdanov deyir. Bunlar da tarixi reallıqlardır. Biz də inkar etmirik ki, doğrudan da, məhz islamın gücü-qüdrəti də elə bundadır. Bu güc-qüdrət isə Qərb dünyasını islamın ideya-siyasi təsirinə qarşı çıxmaq üçün müxtəlif ideya istiqamətli doktrinələr formalaşdırmağa vadar edir. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu iki dünya dininə etiqad edənlərin say nisbətində və onların fərqli ideya təsirinə islamın xeyrinə dəyişdiyi bir şəraitdə tanınmış amerikalı siyasətçi Samyuel Hantinqton və ona havadarlıq edən bəzi siyasətçilər özlərinin dini-siyasi mövqələrinin və ictimai-siyasi quruluşlarının zəifləməsi faktı qarşısında tolaş keçirərək, bu gün «dinlərin və sivilizasiyaların toqquşması» kimi dini-siyasi və ideoloji doktrinələrə əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin bir fakt da var ki, bugünkü konfliktlər və «ideya toqquşmaları» təkcə sivilizasiyalar və dinlər arasında baş vermir. Bu qarşıdurmalar, kəskin ideya-siyasi mübarizələr və hətta açıq müharibələr Qərbin və Şərqi, xristian və islam dinli müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu dövlətlərin millətləri və xalqları arasında, müxtəlif dünyagörüşlü və əxlaq normalı cəmiyyət üzvləri arasında baş verir. Bununla da əlaqədar, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş vermiş və yeri gəldikcə xatırlanıb yada salınması tarixi faktlar istənilən qədərdir.

Həç şübhəsiz, elə bu baxış və mövqələrə cavab olaraq, İranın Ali dini rəhbəri imam Xomeyni də özünün dini-siyasi baxışlarını formalaşdırarkən müxtəlif dinlər, xüsusən xristian və islam dinləri və bu dinlərə siltayış edən xalqlar və dövlətlər arasındakı itilaf və qarşıdurmaların keçmiş və bugünkü reallığını nəzərə alaraq, diqqət mərkəzində saxlamışdır. Belə ki, o, tarixən din amilinin ikili mövqeyindən, müxtəlif qərəzli məram və məqsədlər naminə istifadə edənlərə müraciətlə demişdir: «XXI əsr xristianlıqla islamın üz-üzə dayanıb, düşünməsi əsri olacaqdır. Dinlər

¹ «Российская цивилизация», под ред. М.П.Медведева, М., 2003, с.407.

² «Российская цивилизация», с.346.

¹ Н.В.Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.7.

² Orada, s.275.

heç bir zaman qardaşlaşmayacaqlar. Sadəcə olaraq, İsa ilə Musa qardaşlaşacaqdır. Məhəmmədin özündə isə bir sədd yaranacaqdır. XXI əsr həm də ziddiyyətlər və təlatümlər əsri olacaqdır».¹

XXI əsrin dinlər arasında seçim əsri olması və dinlərin dialoqlardan, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıqlardan uzaq olmaları, nəhayət, onların «heç bir zaman qardaşlaşmayacaqları» haqqında imam Xomeyninin uzaqgörən mühakimələri çox məramlardan xəbər verir. Tarixən mövcud olan və xüsusilə də bizim zəmanəmizdə müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlar arasında dinlərlə bağlı proseslər də sübut edir ki, doğrudan da dinlərarası, sivilizasiyalararası dəyişikliklər balansının islamın xeyrinə dəyişməsi, Qorb, onun hakim və qərəzkar ideoloji məşinunun islama və müsəlmanlara qarşı dini missionerlik fəaliyyətini, tənəbbatçı-separatçı və ekstremist əməllərini daha da gücləndirmişdir, hücumçu etmişdir. Heç şübhəsiz, bu baxımdan İmam Xomeyninin özünün «nə Qorb, nə də Şorq, yalnız islam» prinsipinə əsaslanan dini-siyasi təlimini formalaşdırıb, ideya cəhətdən əsaslandırmasının da öz əsası vardır: Xomeyni Qorbin xristian dünyası tərəfindən dənən və bu gün Məhəmməd ümmətinin qarşısına çəkilən səddə, «islamın yeni dirçəlişi»-nə və «islam təhlükəsi»-nə qarşı aparılan geniş təbliğata cavab olaraq belə bir ədalətli və əsaslı qənaətə gəlmişdir.

Maraqlıdır ki, bu mövqedə dayananların nəzərində sivilizasiyalar və dinlər arasında, millətlər və xalqlar arasında baş verən qarşıdurmalarda tərəflər arasında dialoq və qarşılıqlı güzəştlər əmili, dini-mənəvi dəyərlərin, fəlsəfi-sosioloji təlimlərin və sivilizasiyaların ortaqlıq prinsipi özünə yer tapmır, qəbul olunmur. Bu sözlər dövlətlərarası münasibətlərə də aiddir.

Yaxşı olar burada belə bir müqayisə aparaq: bir zamanlar təkə Avropanı dolaşmaqda olan «kommunizm kabusu» haqqında söz-söhbət gəzirdi. Doğrudan da, elə bir vaxt gəldi ki, kommunizm ideyası güclü-qüdrətli ideya silahına çevrilərək, Avropanı və Asiyayı bürüdü və bu ərazilərdəki xalqları uzun zaman özünün ideya-siyasi təsiri altında saxlaya bildi. Sonra dövrən dəyişdi, kommunizm ideyası süquta vardı, iflasa uğradı. Amma Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətləri buna bənzəmir. Onların arasındakı ziddiyyətlər, qarşıdurmalar və bənzərsiz itxilaflar və bu zəmin üzərində ideya-siyasi cəhətdən formalaşdırılan «Şorqın oyanışı», «islam buludunun hərəkətə gəlməsi», tarixi türkçülüyün və islamçılığın yaratdığı «təhlükə» ideyaları meydana çıxdığı vaxtlardan bir an belə songiməmiş, Şorqla Qorb, islamla xristianlıq arasındakı mübarizə get-gedə daha da şiddətlənmiş, dinlərin, milli-mənəvi dəyərlərin, mədəniyyət və sivilizasiyaların, xalqların və dövlətlərin mübarizəsinə çevrilmişdir.

Dinlər arasındakı qarşıdurmalar və itxilaflar bir çox hallarda inkişaf edib xalqlar və dövlətlərarası toqquşmalar həddinə çatdırılır. Bu mövqeli əməl və baxışların uzun tarixi keçmişi vardır. Biz isə burada, təkə son zamanlar Almaniyə və Türkiyə kimi Qorbin və Şorqin böyük dövlətləri arasında baş qaldıran və ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırılan münasibətləri yada salmaq kifayətlənirik.

Avropanın bütün hegemon və müstəmləkəçi dövlətləri zaman-zaman bu cür siyasi və ideoloji tənəbbat xarakterli maraqlar dalınca getmişlər. Bu baxımdan, Almaniyanın Türkiyəyə münasibəti çox səciyyəvi nümunə sayıla bilər. Məhz xristian dinli (protestant yönümlü) Avropa ölkəsi olan Almaniyə öz iqtisadi və siyasi maraqları naminə islam dinli «Şorq ölkəsi» Türkiyəyə ilk ayaq açan, orada mövqə qazanan dövlətlərdən olmuşdur.

Vaxtilə dünyaya meydan oxuyan, qüdrətli və geniş ərazi həddüdü imperiya yaratmış olan böyük Osmanlı imperiyasının süqutunda və Türkiyənin yarımüstəmləkəyə çevrilməsində Avropanın hegemon dövlətlərinin və eyni zamanda Almaniyanın da rolu az olmamışdır. Bəlkə, bu dövlətə və onun qüdrətli xalqına qarşı öz açıq qərəzli siyasətləri ilə onlar yenə də keçmiş tarixlərdəki kimi davranmaq istəyir və tarixi təkrar etmək fikrinə düşmüşlər?

Bunlar mifdir, xəm xəyaldır. Lakin bununla belə, açıq düşmən mövqeyi qalmaqdadır.

Cəğrafi ərazi və yerləşmə mövqeyi baxımından Avropa ölkəsi kimi qəbul olunan, amma təkə islam dini dəyərləri bir ölkə olduğu üçün «Şorq ölkəsi» sayılan Türkiyə ətrafında qərəzli və açıq düşmən mövqeli siyasət və baxışlar ayaq alıb gedir. Bu, dənən də belə olmuşdur, bu gün də belədir. Şorqin və islamın qazandığı uğurlar Qorb üçün daim təhlükə mənbəyi sayılmışdır. Bu praktika, bir çox halda, rəsmi dövlət siyasəti həddinə çatdırılır.

Müasir dövrdə Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərində gündən-günə daha da dərinləşən ziddiyyətlər, qarşıdurmalar və «xof ideologiyası» arasındakı münasibətlərdən bəhs edən Türkiyənin «Milli görüş» təşkilatının orqanı olan «Milli qəzet»-nin siyasi icmalçısı A.Özqan, müasir Qorb-Şorq münasibətlərində baş verən proseslərə aydınlıq gətirmək üçün 2003-cü ilin sentyabrında Almaniyanın keçmiş kansleri Helmut Şmidtə bu fikirləri iqtibas etmişdir: «Biz 70 milyon türk vətəndaşının Avropa ərazisində azad hərəkət etməsinə razılıq verə bilmərik; İran, İraq və Suriya kimi dövlətlərin bizim ərazilərin yaxınlığında bizə qonşu olmalarına da dözə bilmərik... Bunlar qloballaşmanın əsas prinsiplərinə cavab vermir və beynəlxalq qardaşlaşmanın tələblərinə uyğun gəlmir. Bu gün Türkiyənin əhalisi 65 milyondur, 35 ildən sonra onun sayı 100 milyona çatacaqdır; 21-ci əsrin sonlarında isə birlikdə götürülmüş Fransa və Almaniyanın əhalisi qədər olacaqdır. Türkiyənin qəbul edilməsi (burada

¹ «Millətın səsi» qəzeti, 26.08.2001.

söhbət Avropa İttifaqına qəbuldan gedir – H.H., T.B.) tərəfdarı olanlar bu məqamları nəzərə almalıdırlar».¹

Burada söhbət, məsələyə adi bir vətəndaş baxışından və mövqeyindən deyil, rəsmi dövlət xadiminin, siyasət adamının, Şərq-Qorb, xristian-islam münasibətlərinə yaxşı bələd olan və bu prosesin iştirakçısı olan şəxsin aydın mövqeyindən gedir. Burada hər şey öz adı ilə adlandırılmışdır. Alman tarixçisi Hans Ulrix Veler isə bu məsələ ilə bağlı öz ölkəsinin keçmiş kanslerini də geridə qoyaraq, Türkiyənin Aİ-yə qəbul edilməsi qarşısına sədd çəkmək, ona mane olmaq üçün bu məsələnin «coğrafi, dini, tarixi və mədəni» köklərə malik olduğunu sübuta yetirməyə çalışır. Veler yazır: «Özünün coğrafi, dini, tarixi və mədəni mentalitetinə görə Türkiyə – Avropa ölkəsi deyildir. 65 milyonluq Anadolü əhalisinə nə münasibətlə Avropada azad hərəkət etmək və Avropa İttifaqının fondundan istifadə etmək hüququ verilməlidir?».²

Qərbin bir sıra ideoloqları islam dinli Türkiyənin Qorbə üz tutmasını, Qorb dövlətləri «ailesinə» inteqrasiya olunmasını, Qərbin iqtisadi-siyasi həyatında yaxından iştirak etməsini də özlərinə qarşı təhlükə mənbəyi kimi qələmə verirlər. Onlar, bir qayda olaraq, xristianlarla müsəlmanlar arasındakı tarixi qarşıdurmaları daha çox siyasələşdirməyə çalışırlar. Tanınmış alman siyasətçisi Volfhanq Şeybl bu gün möhz belə bir doktrina ilə çıxış edir. O yazır: «Avropa İttifaqında üzvlük müsəlman Türkiyəsi və Asiya Rusiyası üçün deyil, xristian Avropası önəmlərinin mövcud olduğu ölkələr üçün tətbiq edilə bilər. Aİ-nin həddləri Avropanın coğrafi sərhədləri ilə müəyyənəşir... Hər halda, Türkiyə Avropa ölkəsi deyil... Türkiyəyə münasibətdə ikiüzlülük etməyib, vicdanlı olmaq lazımdır».³

Bu, xristian-islam dini fərqlərini bəhanə edərək, milli-dini ayrışdırmaçılıq mövqeyi tutub «Asiya ölkəsi»ni Avropa dövlətlərinin Aİ məclisinə buraxmamaq siyasətidir, açıq diskriminasiya siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Qorb-Şərq və xristian-islam qarşıdurması məsələsində Qorb ictimai-siyasi və fəlsəfi-politoloji fikrində mövqələr və baxışlar müxtəlif və qeyri-sabit olsa da, bütövlükdə bu təlimin əsasını son vaxtlar daha çox hücumçu xarakteri ilə seçilən antişərq və antiislam təbliğatı təşkil edir. Söhbət Qərbin milli-dini və dövlətçilik mövqə və mənafeələrindən gəldikən müəyyən vaxtlarda tərəddüdüçülük mövqeyində dayananlar da özlərinin əvvəlki, az-çox pozitiv mövqələrindən və obyektiv baxışlarından imtina edib, açıq düşmən mövqeyi tuturlar. Belələrindən biri də onilliklər boyu dünya siyasət aləmində ad çıxarmış məşhur Amerika politoloqu Zbiqnev Bjezinskiyədir (1928).

¹ «Азия и Африка сегодня», № 4/2004, с. 13.

² Orada.

³ «Азия и Африка сегодня», № 4/2004, с. 13.

Amerikalı siyasətçi sovet siyasi quruluşunun dinsiz ateizm təbliğatı dövründə islam və müsəlmanlara bələdiyyə münasibəti təhlil edərək yazır: «Bizim müsəlman dünyasında heç bir imperiya planlarımız yoxdur. Biz, əslində, müstəmləkəçi dövlətlərin müsəlman dünyasında öz təsirlərini məhdudlaşdırmasını stimullaşdırmışıq. Biz, bütün müsəlman ölkələrinin müstəqil olmasında maraqlıyıq. Biz onların dini etiqadlarına hörtərəfli hörmət bəsləyirik və mahiyyət etibarilə onların əksəriyyətini faktiki olaraq dəstəkləyirik, çünki xristianlıqla islam arasında oxşar cəhətlər çoxdur».

Sovet İttifaqı isə, əksinə, on milyonlarla müsəlman üzərində birbaşa fiziki bəkmranlıq edir. O, müsəlmanların dini hüquqlarını (ibadətlerini) icra etməyə imkan vermir».¹

Bunlar Bjezinskiyin sovet siyasi quruluşu dövründə dövlətin dini təbliğat işi haqqındakı mövqeyidir. Amma amerikalı siyasətçinin bu məsələdəki mövqeyi heç də həmişə sabit olmamışdır. Onun mövqeyi ikili və dəyişkən olmuşdur. Belə ki, amerikalı politoloq həmişə və hər yerdə islam dininə və müsəlmanlara münasibəti daha çox, özünün təmsil etdiyi dövlətin siyasəti və mövqeyi baxımından qiymətləndirmişdir.

Sovet siyasi quruluşunun hakimiyyəti dövründə Rusiyanın milli ucaqlara münasibətdə qorəzli milli-dini ayrışdırmaçılıq siyasətinə qarşı çıxaraq bir çox hallarda islam dinli milli ərazilərdəki xalqların hüquq və mənafeələrinin müdafiəçisi rolunda çıxış edən Bjezinski də Qorb-Şərq və xristian-islam dinlərinin prinsipləri əsasında qurulan ictimai-siyasi quruluşlar arasındakı ziddiyyət və qarşıdurmaların müasir dini-siyasi mübarizələrdəki rolunu qiymətləndirərkən Qorb və xristian milli-dini mənafeyinə üstünlük verməyə çalışır, bu dəyərlərin müdafiəsinə qalxır. Dinlər və sivilizasiyalar arasında başlanan və son zamanlar daha da güclənən, Qərbin milli-mənəvi dəyərlərində baş verən dərin böhranlı vəziyyəti qiymətləndirən amerikalı siyasətçi vəziyyətdən çıxış yolunu da möhz xristianlıqda, onun yenidən dirçəldilməsində axtarır. O, yazır: «Qorb mədəniyyəti süqut etmək vəziyyətindədir. Çünki onu fitnə-fəsad bürümüşdür; yeganə yol - Xomeyninin islamın bizi tərk-silah etməsini gözləməyib məsihiliyi (oxu xristianlığı – H.H., T.B.) dirçəltməkdir».²

Həmin Qorbda «islam və müsəlman təhlükəsi» kabusu dolanan zaman Qərbin nəinki Bjezinski kimi siyasətçiləri, həmçinin yüksək dövlət vəzifələri tutan ictimai-siyasi xadimləri də bu «təhlükə» barədə həyəcan təbili çalırıldı. Amerikanın keçmiş (37-ci) prezidenti Riçard Nikson (1913-1994) da özünün «1999-cu ildə Amerika strategiyası» adlı əsərində öz ölkəsinin «islamçılıq siyasətinin» gələcək strategiyasını belə müəyyənləşdirmişdir: «Biz islamdan daha yüksək bir mədəniyyəti müda-

¹ Н.В.Жанов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.18.

² Мөһəтмəd Rza Rəсəб-Nejad. Zamanın ayıması. В., 2000, s.20.

fiə etməliyik ki, onu tərki-silah edək və əgər belə olmasa, 2000-ci il islam ili olacaqdır».¹

Bugünkü Amerikanın islam haqqındakı siyasəti, strateji məram və məqsədinin müxtəssər mahiyyəti belədir.

Rusiyalı tədqiqatçı-alim Y.V.Yakovets özünün «Qloballaşma və sivilizasiyaların qarşıqlıq təsiri» kitabında yazır: «Sivilizasiyaların toqquşması perspektivi tamamilə realdır. Bu barədə susmaq, bu reallığı nəzərə almamaq, özümüzlə təsəlli verməklə, Qərb sivilizasiyasının öz rəqiblərini ram etmək üçün yollar tapa biləcəyi barədə miflərə uymaq lazım deyildir. İsrail-Fələstin qarşdurmasının acı təcrübəsi göstərir ki, sivilizasiyaların toqquşması problemi, hətta qüvvələrin qeyri-bərabərliyi aşkar olduğu şəraitdə belə, zorakılıqla, hərbi yolla həll edilə bilməz».²

Sual olunur: Əcəba, bunlar təkcə İsrail-Fələstin arasında onilliklər boyu davam edən gərgin münasibətlərəmi aiddir? Xeyr! Çünki, elə bu gün yer üzərində dini fərqlər zəminində zorakılığa və açıq hərbi təcavüzə əsaslanan nə qədər döyüşlər-vuruşlar baş verir, fəsadlar törədilir.

Hələ bunlar da hamısı deyildir. Bu tarixi reallığa göz yumub dini ekstremizmi, separatizmi və fundamentalizmi təkcə islamla bağlamağa çalışanlar son anda öz mövqelərində «düzəlişlər» etməyi də unutmur və qəti şəkildə bəyan edirlər: «Dünyada baş verən terror aktlarının 80%-nin məsuliyyəti islam ekstremizmi üzərinə düşür».³

Qərbin siyasiləşdirilmiş antiislam təbliğatına Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev də tutarlı cavab vermişdir. Belə ki, 2003-cü ildə Orucluq bayramı ərəfəsində İlham Əliyev müsəlman dövlətlərinin ölkəmizdəki səfirlərini qəbul edərkən Qərb ictimai fikrində və siyasət aləmində dünən və bu gün geniş təbliğ olunan «islam və terror», «islam və ekstremizm» kimi ideoloji-siyasi doktrinalara münasibət bildirmiş, məsələnin köklərinə və həqiqi mahiyyətinə, dini-siyasi istiqamətinə aydınlıq gətirmiş və qərəzli təbliğatı dəstəkləyən qüvvələrə tutarlı cavab vermişdir: «Müasir dövrdə elə qüvvələr də var ki, onlar islamla terroru eyniləşdirməyə çalışırlar. Biz bu cəhdləri pisləyirik. Bütün tarix boyu müsəlman ölkələrinin özləri dəfələrlə terrorun qurbanı olmuşlar. Eyni zamanda Azərbaycanın özü də dəfələrlə erməni terror təşkilatları tərəfindən terror aktlarına məruz qalmışdır... İslam – sülh, qardaşlıq, səbir və tolerantlıq dinidir».⁴

Bəli, doğrudan da heç kim inkar etmir ki, çoxsaylı tarixi terror aktları islam fundamentalizmi tərəfdarları tərəfindən deyil, məhz «islam» adından çıxış edən ayn-ayn separatçılar və ekstremistlər tərəfindən törədil-

¹ Məhəmməd Rza Rəcəb-Nejad. *Zamanın aynası*. B., 2000, s.20.

² Ю.В.Яковец. *Глобализация и взаимодействие цивилизаций*. М., 2003, с.47.

³ Orada, s.408.

⁴ «Наш век», 28/XI – 4/XII-2003.

mişdir. Amma, törədilən hər bir terror aktının «islam dövləti yaratmaq», «xilafəti bərpa etmək» məqsədi daşması barədə baxışlar mifdir, uydurmadır. Bu fikri 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş verən terror aktlarına da aid etmək olar. Əlbəttə, törədilən terror aktına heç vaxt bəraət qazandırmaz, lakin bu, sadəcə qisasçılıq əməli olmuş və bu məqsəddə həyata keçirilmişdir.

Yaxın və Orta Şərqi, şimali Afrikanın islam dünyasına yaxşı bələd olan və vaxtilə Sovet siyasi quruluşu dövründə, bir ərəbşünas-islamşünas alim kimi Sovet-Şərq münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan professor Aleksandr İqnatenko «İslam – vəhhabizmin qurbanıdır» adlı analitik məqaləsində də özünün bir sıra antiislam və antimüsəlman əhval-ruhiyyəli həmvətənlərindən fərqli olaraq, islam, müsəlmanlar və terrorçuluq arasında əlaqə məsələsinə aydınlıq gətirir və obyektiv qiymət verir. Tanınmış ərəbşünas alim hər şeyi öz adı ilə adlandırır: «Bir din olaraq nə islam, nə də ona etiqad edən müsəlmanlar qrupu 2001-ci il 11 sentyabr terror aktı üçün cavabdeh deyil və məsuliyyət daşımamalıdır... Ərəbistanda meydana çıxan... vəhhabizm... həqiqi islamın təmsilçisi rolunda çıxış etmək iddiasındadır... Vəhhabilər Ərəbistan yarımadasında islamın müqəddəs yerlərini nəzarət altında saxlayırlar... Onlar 1924-cü ildə zor gücünə Məkkədə hakimiyyəti ələ almışlar... Bu vaxta qədər isə Məkkənin hakimi həşimilər olmuşlar».⁵

Müasir terrorizm əməllərinə Azərbaycan prezidentinin verdiyi doğru qiymətə yaxın mövqe və baxışlara bir sıra Qərb siyasətçilərinin fikirlərində də rast gəlirik. Keçmiş və bugünkü siyasət aləmində özünün xüsusi tarixi yeri və mövqeyi olan məşhur amerikalı alim-siyasətçi və Sovet siyasi quruluşunun hakimiyyəti dövründə bu ölkənin milli-dini azlıqların, xüsusən müsəlman xalqlarının (o cümlədən bizim azərbaycanlıların!) milli-dini təzyiqlərə və ayrışdırılma məruz qalması haqqında tədqiqatlar aparan, bir sıra sanballı əsərlər yazan, artıq haqqında danışdığımız Zbiqnev Bjezinski də bugünkü terrorizm hərəkatının mahiyyətini doğru açıqlamış və qiymətləndirmişdir. Belə ki, amerikalı politoloq 3 may 2004-cü ildə ABŞ Konqresinin kitabxanasında özünün «Seçim: ya global hegemonluq, ya ümumdünya liderliyi» adlı yeni əsərinin təqdimatı zamanı demişdir: «Terrorizm – düşmənçilik deyildir, o, məqsədə çatmaq vasitəsidir. Əgər siz öz baxışlarınızda effektiv nəticə qazanmaq istəyirsinizsə, o zaman terroristlərin kim olduğunu və onların haradan peyda olduqlarını bilməlisiniz».

Bir çox qərəzkar və açıq düşmən mövqeli və antiislam əhval-ruhiyyəli Qərb siyasətçilərindən fərqli olaraq, Bjezinski: «terror – islam və müsəlman əməlidir!» – demir. O, daha doğru yol seçir, məsələnin həqiqi mahiyyətini və kökünü araşdırır, ona obyektiv qiymət verməyə ça-

⁵ «Независимая газета», 18.09.2002.

lışaraq deyir: «Biz hamını «yaxşılara» və «pislərə» ayırmaqla, sadəcə olaraq ekstremist mövqə tuturuq və primitiv siyasət aparırıq»; «bugünkü ABŞ-ın mövqeyi «kim bizimlə deyildirsə – bizim əleyhimizədir» doktrinası üzərində qurulur. Onun fikrinə, istər Qərbdə baş versin, istərsə də Şorqda, istər xristian dini məsləklilər, istər də islam dini tərəfdarları tərəfindən törədilsin, hər iki halda «terrorizmə qarşı deyil, onu doğuran səbəblərə qarşı mübarizə aparılmalıdır».

Tanınmış amerikalı politoloqun bu fikrinə biz də şübhəlik.

Burada da haqlı bir sual meydana çıxır: əgər, həqiqətən də bu belədirsə, onda dünyanın geniş ərazi hüduqlarını əhatə edən islam dinli, islam milli-mənəvi dəyərləri müsəlman ölkələrinin özələrində bir çox hallarda qondarma «islamın» həqiqi islama, müsəlmanın öz din qardaşı olan müsəlmana qarşı törətdiyi terror aktlarını, separatçılıq əməllərini, qətləri və müxtəlif bəhanələrlə aparılan ədalətsiz müharibələri kimlərin adına yazmaq lazımdır?

Bu gün cavabını gözləyən belə suallardan birini də dağıstanlı filosof Zahir Aruxov verir. Filosof özünün «Sivilizasiyaların toqquşması» doğrudanmı bu qədər ləbüddür? adlı məqaləsində eyni dinli, eyni və ya bir-birinə yaxın milli-etnik mənşəli xalqlar arasında illərlə davam etmiş münaqişələri və aramsız müharibələri yada salıb yazır: «Əcəba, bəs Malayziya və İndoneziya, Misir və Səudiyyə Ərəbistanı, Şimali və Cənubi Yəmon, Liviya və Çad, Liviya və Mərakeş, İran və İraq kimi islam dinli ölkələr arasında illərlə davam edən münaqişə və müharibələri kimlərin ayağına yazmaq?»¹ Ədalət naminə etiraf etməliyik ki, doğru sualdır. Bunlara, bu gün Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurmasını, «islam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinasını «əsaslandırın», «sivilizasiyaların toqquşması» doktrinasını alqışlayan, bununla da xalqlar və dövlətlər arasında milli-dini ayrışdırılıq zəminli münaqişələr yaradan ayrı-ayrı separatçılar və ekstremistlər cavab verməlidirlər.

Zahir Aruxov 1993-cü ilin axırlarında amerikalı politoloq və sosioloq Samyuel Hantinqton tərəfindən ortaya atılan² və son zamanlar Amerikanın və Qərbin ictimai fikrinə, fəlsəfəsinə, dini-siyasi təlimlərində və ideoloji həyatında daha geniş formada təbliğ olunan, dinlər, xalqlar, dövlətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqu rədd edən, onları bir-birinə qarşı qoyan «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsinin daha çox islam ekstremizmi xarakterli olması haqqında yanlış mövqə və baxışlara münasibət bildirir. Müəllif yazır: «Sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsinin

başlıca qüsurlarından biri ondan ibarətdir, o, bir din və sosial sistem ilə islama heç bir aidiyyəti və dəxli olmayan müharibələrə və ekstremizmə görə məsuliyyəti müsəlmanların və ya islamın üzərinə atır»¹.

Tarixi reallıqlara və toqquşulmaz faktlara istinad edərək islam dinli bir sıra Şorq ölkələrinin özündə «din birliyi» amili ilə «milli maraqlar və mənafeq birliyi» arasındakı fərqli və ikili mövqeli cəhətlərdən söhbət açan müəllif, bir çox hallarda islamın milli maraqlardan daha uzaq olması haqqında baxışların olduğunu sübuta yetirir.

Bu məsələyə də aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Dinlərin və milli maraqların spesifik xüsusiyyətlərini və fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq «İslam fundamentalizmi təhlükəsi» doktrinasını müasir dinlər və sivilizasiyalararası mübarizənin yüksək həddinə çatdırmağa çalışan bəzi qərbli və şorqli ideoloqların nəzərinə belə bir reallığı çatdırmaq lazım bilirik ki, tarixdə «din birliyi» ideyası, «milli birlik» və «milli maraqlar» heç də həmişə bir-biri ilə uzlaşmır, bir-birini tamamlamır. Bu halda milli-dövlətçilik maraqları din birliyini kölgədə qoyur, bir çox hallarda onunla konflikte girir, onun əleyhinə çıxır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz dağıstanlı filosof Zahir Aruxovun reallığa əsaslanan başqa bir maraqlı baxışı vardır. Belə ki, filosof özünün artıq istinad etdiyimiz «Sivilizasiyaların toqquşması» doğrudanmı bu qədər ləbüddür? adlı məqaləsində yazır: «İran... Azərbaycanın və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin müstəqilliyini müdafiə etmiş müsəlman ölkələri arasında sonunculardan biri olmuşdur. Sonradan İran Çeçenistan və Dağıstan məsələsində Şimali Qafqazda baş verən hadisələrə müdaxilə etmədən, Rusiyanın mövqeyini müdafiə etdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində İranın şüərlərini sayca heç də az olmadığı Azərbaycanı deyil, Ermənistanı dəstəkləməsi də onu göstərir ki, İranın siyasəti, islam sivilizasiyasının üstün dəyərlərinə sadiq qalmağa deyil, ilk növbədə özünün milli maraqlarına əsaslanır»².

Zahir Aruxov doğru deyir və sağlam məntiqə əsaslanan notisi çıxardır. Bu, həqiqətən də belədir.

Burada da milli maraqlar, islam dinli başqa müsəlman xalqlarla münasibətlərdən üstün tutulur. Müsəlman xalqların milli-dini faciəsi də elə bundadır. Şübhəsiz, bu mövqə və baxışlar da, elə tarixən xristian Qərbi qarşısında bu xalqların öz həmdin məsləkdaşları ilə birliyini pozmuşdur.

Şübhəsiz, bu əməllər - Qorb-Şorq və xristian-islam qarşıdurması nəzərə alınmadan, islam adından çıxış edən bəzi müsəlmanların özləri tərəfindən, müxtəlif səbəblər üzündən, yerli idarəçilik formalarından, öz dövlətlərinin və hökumətlərinin həyata keçirdikləri daxili və xarici siyasət-

¹ «Независимая газета – Религии», 25.04.2001.

² Bu gün Samyuel Hantinqtonun adına yazılan və ilk dəfə 1993-cü ildə «Foreign Affairs» jurnalında çap olunan «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərindən çox-çox əvvəllər – XX əsrin 30-cu illərində ingilis tarixçisi, filosofu və sosioloqu Arnold Cozef Toynbi də (1889-1975) eyni adda əsər yazmışdır. (Bax: Борис Ключников. «Исламизм, США и Европа». М., 2003; А. Дж. Тойнби. «Сцивилизация перед судом истории». СПб, 1996).

¹ «Независимая газета – Религии», 25.04.2001.

² Бак: Orada.

dən narazı olan qüvvələrin qisasçı mövqeləri sayəsində baş verir və həyata keçirilir.

Tarixdə belə misallar az olmamışdır.

İslam dininin meydana çıxdığı ilk vaxtlardan başlayaraq bu dinin özünün tarixində baş verənləri yada salaq, xatırlayaq. Rusiyalı müəllif, tarix elmləri doktoru İrina Fadeyeva özünün «İslam və siyasi konflikt» adlı məqaləsində qondarma «islamın» tarixən islamda ilkin mənəvi dəyərləri və fundamental ənənə və prinsipləri müdafiə edən həqiqi islama və bu dinin təmsilçiləri olan məlum tarixi şəxsiyyətlərə qarşı çıxılması faktlarını yada salaraq yazır: «Əbu Bəkrdən başlayaraq XII Məhəmmədə qədər 72 xəlifədən 7-si onlara qarşı basqın və təcavüz nəticəsində qətlə yetirilmiş, 5 xəlifəyə zəhər verilib öldürülmüş, 12 nəfər də öz aralarında başlanan qiyam və qarşıdurmalarda rəqibləri tərəfindən öldürülmüşlər. Onların bir neçəsi isə kor edilərək öz həyatlarını zindanlarda məbus kimi başa vurmuşlar»¹.

Qoribədir: bütün bunlar islama və islam dini başçılarına qarşı tarixən «xaç yürüşü» aparan Qərbin xristian dünyasında deyil, məhz bu dinin özəli fundamental dəyərlərini müdafiə edən islam dinli ərəb tayfa, qəbilə və icmaların nümayəndələrinin bir-birinə qarşı çıxmaları sayəsində, öz aralarında hakimiyyət və dini-siyasi mövqe qazanmaq uğrunda baş verən ziddiyyət və qarşıdurmalar zəminində baş vermişdir. Bax, islamın ikili mövqeyi, onun fundamentalist və radikalist mövqeyi, bu dinin ayrı-ayrı milli-dini təxribatçı qüvvələrin ölində müsəlmanların özlərinə qarşı alətə çevrilməsi faktı islam tarixində belə ibrətəməz və acınacaqlı mənzərə yaratmışdır. Lakin tarixi reallıqları saxtalaşdırmadan, olduğu kimi qəbul etmək naminə, biz bunları da dünən və bu gün, aramsız olaraq «islam təhlükəsi və təcavüzü» haqqında mif-doktrina uyduran Qərbin xristian dini ideologiyasının qərəzkar və düşmən havadarlarının nəzərinə çatdırmaırıq.

Təkcə tarixi Qorb-Sorq və xristian-islam ziddiyyət və qarşıdurmaları zamanı müxtəlif məram və məqsədlərlə istifadə edilən və həyata keçirilən «xaç yürüşləri» və «cihad» məfhum və anlayışlarının ictimai-siyasi fikirdə anlaşılması və qiymətləndirilməsi məsələsinə yada salmaq bəs edər. Hələ XX əsrin 80-ci illərində Şahzadə Səud əl-Feysoylu bu məfhumların mahiyyətini açaraq demişdir: «Qərbdə «cihadın» mənə və mahiyyətini anlamurlar, bunu anlamamağın iki əsas səbəbi var. Qorb «cihad»ın nə olduğunu orta əsrlərdə «xaç yürüşləri» dövründə anlama bilməmişdir, «xaç yürüşləri» isə xristianlar üçün müqəddəs müharibə deməkdir. Lakin «cihad» heç bir zaman təcavüzkarlıq niyyətləri ilə elan edilmir, hətta Orta əsrlərdə də söhbət işğalçılıqdan deyil, yalnız o vaxt xristianlar tərəfindən işğal olunmuş Fələstinin azad edilməsindən gedirdi. İslam dünyası özünü

ərəzi-coğrafi ekspansiya məqsədilə və ya öz quruluşunu (sistemini) başqa xalqlara zorla qəbul etdirmək üçün öz qüvvəsindən istifadə edə biləcək bir dünya dövləti hesab edir»¹.

Bu mövqe, qəsbkar mahiyyətli, məram və məqsədli «xaç yürüşləri»ndən fərqli olaraq, islam «cihad»ının özünümüdafiə xarakterli olmasını bir daha sübut edir. Böyük fransız yazıçısı və mütəfəkkiri Anatol Frans (1844-1924) isə belə deyir: «Xristian xalqlarının tarixi daim müharibələrlə, qırğınlarla və işğəncələrlə müşayiət olunmuşdur»².

Bəli, böyük yazıçı doğru demişdir. Biz də inkar etmirik ki, xristian xalqlarının tarixi həqiqətən «müharibələrlə, qırğınlarla və işğəncələrlə müşayiət olunmuşdur». Amma... Amma orta əsrlərin ilkin çağlarında Qorb dövlətlərinə qarşı ərəblərin tarixi qəsbkarlıq müharibələri və monqol-tatar yürüşləri istisna olmaqla (əslində onlar indi müsəlman olan başqa xalqların ərəzilərini də işğal edib, onları da zorla islamlaşdırmışlar), bu gün də davam etdirilən «müharibələri də, qırğınları da, işğəncələri də» həmin xristian dinli, «xaç» bayraqlı qərblilər, bir qayda olaraq, Şərqi islam dinli müsəlmanlarına və dövlətlərinə qarşı aparmışlar, totbiq etmişlər.

Bir üzü olan tarixi reallıq budur, həqiqət budur. Amma burada, xristian-islam və Qorb-Sorq münasibətlərində qərblilərin etiraf etmək istəmədikləri başqa reallıqlar da olmuşdur. Məhz bu gün fundamentalizm və radikalizm də təqsirli bilinən həmin islam Şərqi və islam dini, ulu tarixi elm, mədəniyyət və sivilizasiya beşikləri sayılan Şorq ölkələri - Qərbin milli-mənəvi dəyərlərinin və fəlsəfi irsinin qorunmasında, onların daha da zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır.

Müasir Rusiya ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində özünə yer alan «İslam Rusiya xalqlarına nə vermişdir?» sualına tarixi reallıq təhrif olunmadan verilən cavab birmənalı olmuşdur: «Müsəlmanlar qədim dünyanın itirə biləcəyi elmi və fəlsəfi xilas etmək yolunda çox böyük cəhdlər göstərmişlər. Yunanıstan, İran, Çin, Roma elmi islam dünyasının elmi mərkəzlərində toplanmışdır»³. Tarixdə olanları əks etdirən reallıqlardır.

Bir iqtibas da Avqust Bebelin «Xristianlıq və sosializm» əsərindən yada salaq. İndiyə qədər ictimai-siyasi fikirdə, fəlsəfə və din tarixində Qorb-Sorq və xristian-islam münasibətləri məsələsinə, onlar arasındakı tarixi ziddiyyətlərə, qarşılıqlı bəhrələnmə ətrafında tarixən baş alıb gedən, təhrif olunan və saxtalaşdırılan bu mübahisələrə tam aydınlıq gətirərək onlara son qoymuş bu məşhur ictimai-siyasi xadim, xristian dininin özünün dəyərlərinin qidalandığı ideya mənbələrindən söhbət açaraq etiraf

¹ Н.В.Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, с.84-85.

² А.Франс. Собр. соч. Т.4, с.400.

³ «Российская цивилизация», М., 2003, с.350.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 8/2002, с.136.

edir: «Demək olar ki, xristianlığın hər bir ehkamu, hər bir kilsə ayini İsa peyğəmbərə qədərki yüzilliklərdə hindlilərin və misirlilərin büt-pərəst dinlərindən bəhrələnməmişdir. Ona görə də biz tam hüquqla deyə bilərik: xristianlıq – dünyanın bu qədim mədəni ölkələrinin təsiri altında olmuşdur».¹

Fikrimizcə, bu sözlər A.Bebelin tarixi reallıqları obyektiv qiymətləndirməsini təsdiq edən parlaq nümunədir.

«İslam Rusiya xalqlarına nə vermişdir?» sualına cavab olaraq, «Rusiya sivilizasiyası» kitabının tərtibçiləri Rusiya və Qərbin ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin baxışlarına istinad edərək bu qənaətdə gəlirlər ki, islam bu ölkə üçün ona, əslində olmayan, lakin «baş ağrı» gətirən faktor kimi təqdim olunan nə islam fundamentalizmi təhlükəsi, nə dini radikalizm, nə də ki ekstremizm verməmişdir. Bu dinin təmsilçisi olan xalqların Rusiya dövlətçiliyi tarixindəki rolu və yeri nəinki Rusiyanın özünə, eyni zamanda bəşər tarixinə yaxşı bəllidir. Bu dini təlimlərin yaratdığı «təhlükə» mifi əsl həqiqətdə bu ölkənin bir sıra təxribatçı ideoloqlarının özləri tərəfindən uydurulmuşdur.

Tamamilə təbii olaraq, belə bir qarşılıqlı sual meydana çıxır: əcəba, bəs xristian dini, xristian elmi fikri, xristian sivilizasiyası müsəlman dünyasına nə vermişdir?

Bu suala ağırlı-acılı cavabı da tarixdə tapmaq olar.

Bir neçə səciyyəvi misal nəzərdən keçirək.

«Kiçik Qromiko» və «kiçik Arbatovun» istinad edib yada saldıqları fikir və mülahizələr, pravoslav-xristian dinli Rusiyanın sovet siyasi quruluşu dövründə Kremlin siyasi oyunlarında bu müəlliflərin atalarının aparıcı şəxsiyyətlər olduqları bir zamanda islam dinli xalqlara qarşı milli-dini ayrıseçkilik və qərəzlik siyasəti ilə bağlıdır. Bəli, zaman elə gətirmişdir ki, oğullar bu gün öz atalarının ədalətsiz siyasətləri üzərində düşünmüş və bu siyasətə etiraz etməli olmuşlar.

Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Rusiyada da reallığı bəzən doğru qiymətləndirən, vəziyyətdən çıxış yolunu arayıb-axtarmağa çalışan şəxslər, az da olsa, vardır. Onlar əhalisinin təqribən 15 milyon (başqa mənbələrə görə təqribən 20-25 milyon) nəfəri müsəlman olan bugünkü Rusiyada və Rusiyaya qarşı «islamın dirçəlişi» və «islam fundamentalizmi təhlükəsi» axtarmaq yox, bu ölkənin iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında müsəlmanların mühüm rol oynamalarını nəzərə alıb həmin xalqlara və millətlərə konstitusion hüquqlar və imtiyazlar verilməsi ideyasını ortaya atırlar. Belə ki, Anatoli Qromiko (1932) 1998-ci ilin əvvəllərində «Rusiya və islam dünyası» mövzusunda keçirilən seminar-müşavirədə antiislam mövqeli siyasi təxribatçı rusiyalılarından fərqli olaraq, islam dini dəyərlərinə öz münasibətini belə bildirmişdir: «Bugünkü

Rusiya iri, orta və xırda etnosların rəngarəng mozaikasına bənzəyir. Bu etnosları isə, əksər hallarda, keçmiş partiya işçilərinin başçılıq etdiyi klan qrupları idarə edirlər. Rusiyanın rəmzlərində, Federasiyanın dövlət bayrağında qırmızı və ağ rənglərlə yanaşı, islamın rəmzi olan yaşıl rəngdən də istifadə olunmalıdır. Doğrudur, Rusiya xristian dünyasının bir hissəsidir, lakin o, həm də islam dünyasının bir hissəsidir».¹

Rusiyalı siyasi xadim daha sonra qeyd etmişdir ki, bu gün həmin «Rusiya islam fundamentalizmi təhlükəsindən deyil, özünün bu ölkədə heç kimi düşündürüb narahat etməyən letargiya yuxusunun uzun sürməsindən qorxmalıdır». A.Qromiko daha sonra yazır: «Əgər biz rusiyalıların xeyli hissəsinin süüründən islam sivilizasiyasının xoşagəlməzliyi haqqında baxışları çıxara bilməsək, onda «böyük» və «güclü» Rusiya dövlətinin yaradılması baş tutmayacaqdır». Burada əlavə şərhə lüzum qalmır.

Diqqət yetirin: bunları kim deyir, hüquqi-insani baxımdan kim əsaslandırır? Bunları 50 ilə yaxın bir müddətdə Kremlin dövlətçilik mənafeyini və xarici siyasətini tənzimləyən, SSRİ adlanan dövlətdə yüksək rəhbər vəzifə tutan, təbiətə beynəlmillətçilik amalıdan uzaq olan, kiçik xalqlara qarşı hegemonçu milli siyasət yayan Andrey Qromiko (1909-1989) kimi bir şəxsin akademik oğlu deyir. Amma, başqa, açıq millətçi ideologiya tərəfdarlarından fərqli olaraq çox doğru deyir.

Qərbi ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində təkcə islamın adına yazılan və onunla əlaqələndirilən fundamentalizmlə bağlı bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istədik: problemə fundamentalizmin tarixi yeri və mövqeyi, dini-siyasi mahiyyəti, onun məram və məqsədləri baxımından yanaşsaq, özünün əzəli və ilkin təməllərinin dəyişdirilməsi, siyasiləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əleyhinə çıxan dini fundamentalizmi heç vaxtla istər tarixi vəhhabizmlə (yaxud müasir neovəhhabizmlə), istərsə də dini-siyasi separatçılıq və ekstremizmlə eyniləşdirmək olmaz, onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz.

Uzun illər SSRİ adlanan məkənin bu ölkə daxilindəki və xaricindəki müsəlman ölkələrinə qarşı hegemonçu Şərqi siyasətinin tənzimləyicisi və istiqamətləndiricisi rolunda çıxış edən akademik Yevgeni Primakov (1929) da islam fundamentalizmi ilə islam ekstremizmi arasındakı fərqli cəhətlərdən danışır. Şərqdə və islam dini təlimlərində tarixən baş vermiş ziddiyyətli, bir çox hallarda qarşıdurma kimi proseslərə yaxşı bələd olan Primakov doğru deyir: islam fundamentalizmi – islam ekstremizmi deyildir. Onun fikrincə, «heç bir vaxtla islam fundamentalizmini islam ekstremizmi ilə eyniləşdirmək və onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz».²

¹ А.Бибель. Христианство и социализм. М., 1959, с.19.

¹ «Независимая газета», 28.01.1998.

² «Россия и мусульманский мир», № 9/2002, с.65.

Biz, hətta xristian qərblilər tərəfindən açıq qorozliliklə təkə islamın adına yazılan və islam əməli sayılan «islam fundamentalizmi» ilə siyasi ekstremizm, dini separatizm, vəhhabizm və neovəhhabizm kimi dini cərəyanlar arasında da bərabərlik işarəsi qoymaq fikrində deyilik. Əsla deyilik! Çünki məlum həqiqətdir ki, bu məfhum və anlayışların çoxu islam dini mənşəli olsalar da, özlərinin mahiyyəti, məram və məqsədi, ideya istiqamətləri baxımından bir-birindən uzaq düşmüş (xüsusilə də «islam fundamentalizmi»!) fərqli məfhum və anlayışlardır, təlimlər və sistemlərdir.

Göründüyü kimi, burada bizim fikir və baxışlarına istinad etdiklərimiz, əsasən, uzaq-yaxın Qərbin xristian dünyasının tanınmış din tarixçilərinin, siyasətçilərinin, ictimai-siyasi təlim nəzəriyyəçilərinin və fəlsəfə tarixçilərinin dini fundamentalizmin mahiyyəti, məqsəd və ideya istiqamətləri haqqındakı mövqe və baxışları idi. Fundamentalizm buradakı baxış və mövqələr də - dinlər, dini cərəyan və təriqətlər kimi ikili mövqedən ayrışdırılıb qiymətləndirilmişdir: fundamentalizm, burada, həm öz obyektiv, real və doğru qiymətini, həm də daha çox siyasiləşdirilmiş, «təkə islamlaşdırılmış» və açıq qərəzli formada qeyri-müsləmanlara qarşı «təhlükə mənbəyi» kimi təqdim olunmuşdur. Belə mövqələrdən müsbət və obyektiv mənada birini də Rusiya Pravoslav Kilsosinin Orta Asiya ölkələri üzrə yeparxı arxipastır Vladimir özünün «Dini ekstremizmlə mübarizənin yeganə forması – maariflənmədir» adlı məqaləsində bildirmişdir.

Rusiya arxipastır doğru olaraq fundamentalizmin mahiyyətinə olan münasibətlərin ziddiyyətli cəhətlərindən, onun daha çox dolaşdırılmasından (bir çox hallarda, hətta rəsmi dövlət adamları tərəfindən!) və təhrif olunmasından bəhs edir. Arxipastır eyni zamanda bir din xadimi kimi, xristianlıqda da mövcud olan fundamentalizmi - məram, məqsəd və mahiyyət baxımından ona zidd olan başqa dini-siyasi təriqət və cərəyanlarla cyniləşdirənlərin, onlar arasında bərabərlik işarəsi qoyanların da əleyhinə çıxır. O, yazır: «Siyasətçi və jurnalistlərin çıxışlarında çox zaman fundamentalizm və vəhhabizm kimi bir-birinə zidd olan təlimlər arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. Bu, müsləman dünyasında baş verən prosesləri dolaşdırmaq və yaxşı anlamamaqdan irəli gəlir. Fundamentalizm, Rusiyadakı köhnə təriqətçiliyə¹ bənzəyir. Fundamentalizm, müsləman ölkələrini onların öz əzəli reallıqlarına qaytarmaq siyasətidir. Vəhhabizm isə, onların «saf islam» haqqındakı boşboğazlıqlarına baxmayaraq – yeni yaranmış təriqətdir».²

Doğru mövqedir, obyektiv qiymətdir.

¹ Burada XVII əsrdə Rusiyada dini-siyasi müxalifət nəticəsində yaranan və ayrı-ayrı dini təriqətləri birləşdirən cərəyan nəzərdə tutulur.

² «Независимая газета», 27.09.2000.

Vladimirin, hətta dünyanın müxtəlif ərəzilərində, xüsusilə də postsovet məkanı suveren müsləman dövlətlərində və eyni zamanda Rusiya Federasiyası müsləmanlarının sıx yaşadığı ərəzələrdə baş verən müxtəlif ideya əsaslı, dərin tarixi köklü, iqtisadi-siyasi tələbli münaqişə və qarşıdurmaların baş verəməsinə islam dini amili və fundamentalizm ilə bağlayan bəzi təxribatçı, etnoseparatçı və dini ekstremizm təbliğatçılarına da cavabı vardır: «İndi az adam anlayıb başa düşür ki, tacik və çeçen faciəsində heç də islam günahkar deyildir, günahkar islam dininin əsaslarını möhv edən totalitar vəhhabi təriqətdir. Həqiqi islamı, onun təhrif olunmuş və saxtalaşdırılmış formasından fərqləndirmək lazımdır. Klassik islamçılığın şüəlik, sünnilik kimi cərəyanları arasında ideya fərqləri – müsləman dünyasının öz daxili problemidir. Amma islamın özünün müəyyən etdiyi həqiqət mövcuddur: ekstremizm daha çox antiislam hadisəsidir, nəinki antixristian».¹

Maraqlıdır ki, rusiyalı dini xadim özünün fundamentalizm, vəhhabizm və ekstremizmə münasibətini bildirdikdə, hətta öz ölkəsinin dövlət başçısına, onun ideoloji, siyasi və millətərarası münasibətlər məsələləri üzrə yardımçılarının bu təlimlər və onların ideya-siyasi istiqamətləri və proqramları haqqında doğru və obyektiv məlumat verməmələrini də ön plana çəkir. O, Yaxın və Orta Şərqlə klassik fundamental dini ənənəli ölkələrinin fundamentalizm mövqeyində dayanmaları faktını açıqlayır və bu dövlətlərin və bu təlimin heç kimə qarşı təhlükə doğurmadığını da bəyan edir, əsl dini-siyasi təhlükənin öz ünvanını və mənbəyini də açıqlayır. Bu haqda o, belə yazır: «Hətta Rusiya prezidenti Vladimir Putin də «islam fundamentalizmi şaxəsi»ndən danışır, halbuki, bu haqda ona daha doğru-düzgün məlumat verilməli idi. Fundamentalizm, indiki zamanda nə Rusiya, nə də ki MDB üçün heç bir təhlükə yaratmır. Məsələn, fundamentalist İran bu gün sakit və tam dostməramlı ölkədir. Xeyir, əslində burada söhbət «fundamentalizm şaxəsindən» deyil, Səudiyyə Ərəbistanı – Pakistan – Əfqanıstan talibəncilərinin yaratdıqları «vəhhabizm üçbucağından» getməlidir».²

Bu doğrudan da belədir. Çünki, eyni dini köklü olsalar da, islam fundamentalizmi, islam vəhhabizmi deyildir: özünün ilkin dəyərlərinə inamına, məram və məqsədinə, islamın saflığına, dəyişdirilməzliyi prinsiplərini qurduğuna görə rusiyalı dini xadim fundamentalizmi belə anlayır, belə dərk edir: fakt ondan ibarətdir ki, doğru anlayır.

Bunlar, fundamentalizm və ekstremizm arasındakı dolaşdırılmış münasibətlər və bu münasibətlərin mahiyyəti haqqında xristian-pravoslav dini xadimi arxipastır Vladimirin baxış və mövqələridir. Biz belə mövqe və baxışlara, eyni zamanda, islam dini təmsilçiləri və təəssübkeşləri ara-

¹ «Независимая газета», 27.09.2000.

² Orada.

sında da rast gəlirik. Tehran və Sorbonna universitetlərində hətəröflü təhsil alan, ictimai fikir tarixində fəlsəfə, islam dini sosiologiyası və ilahiyatşünaslıq üzrə tanınmış mütəxəssis olan professor Cavad Tabatabay da indiki dövrün qloballaşması şəraitində islam fundamentalizminin dini ekstremizm ilə eyniləşdirilməsi cəhdlərinin baş verdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, «yeni qloballaşma şəraitində də islam dini təliminin ideoloji dirçəliş və təkamülü orta əsrlərdəki formada» baş verir: fundamentalizm və ekstremizm bir-birinə qarşı antipod vəziyyətində olsalar da, onları yaxınlaşdırıb, eyniləşdirməyə çalışırlar.¹

Rusiyalı dini xadim Vladimirin, eyni zamanda, müasir dövrdə müxtəlif ideoloji-siyasi və dini təxribatçılar tərəfindən fundamentalizmin, ekstremizmin və separatizmin hər birinin ayrılıqda ideya və məslək fərqlərinə varmadan, onları eyniləşdirərək islamın adına yazmaq və islam əməli hesab etməklə bu əsasda yeni təhlükə mənbəyi kimi təqdim edənərə və bununla da həqiqi islamın ümumbəşəri prinsip və humanist əməlini saxtalaşdıranlara da cavabı vardır. Onun sözlərini yada salaq: «İslama qarşı atılan hər hansı böhtan, ağır və qanlı nəticələrə gətirə biləcək olan qəbahətdir».²

Şübhəsiz, bu mövqedən çıxış etmək rusiyalı din xadiminin müasir dövrdə dinlərdə (xüsusilə də islamda!) baş verən ziddiyyətli siyasi və ideoloji proseslərə, islam və onun müxtəlif ideya istiqamətli cərəyan və təriqətlərinin məram və məqsədlərinə yaxşı bələd olmasından irəli gəlir.

Bu baxımdan, islam fundamentalizmi və islam ekstremizminin həqiqi mahiyyətini, məram və məqsədini qiymətləndirərkən, biz, bir tərəfdən tarixi realılıqla, digər tərəfdən isə miflə rastlaşırıq. İslam fundamentalizminin yaratdığı «təhlükə» haqqındakı mövqə və baxışlar, sözün geniş mənasında – mif kimi, dağıdıcı və dini-siyasi təxribatçı-separatçı ekstremizm haqqındakı mövqə və baxışlar isə - inkarolunmaz reallıq kimi qiymətləndirilməlidir. Amma fakt faktlığında qalır. Çünki dünən də, bu gün də ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikirdə elə hallar olmuşdur ki, müəyyən vaxtlarda özlərinin siyasi maraqlarını əsas tutaraq qondarma «islamdan» həqiqi islama qarşı çıxma vasitəsi kimi istifadə edən bir sıra ideoloji təxribatçılar və separatçı qüvvələr, bu təlimin özəli mahiyyətinə əhəmiyyət vermədən, islam fundamentalizmindən də islama qarşı çıxmaqda istifadə etmişlər. Təkcə bu halda fundamentalizm təbliğatı həm ekstremist, həm də separatçı mahiyyət daşıya bilər.

Tanınmış islamşünas alim, tarix elmləri doktoru A.Malaşenko da Qromikonun mövqeyində dayanaraq «Rusiyada hansı müsəlmanlar lazımdır?» adlı məqaləsində yazır: «Rusiyanın iyirmi milyonluq müsəlman

ictimai... dini birlik kimi ölkənin siyasi həyatında bərabər hüquqlu təmin olunmağa haqqı var»¹.

İslamın real tarixini yaxşı bilən Malaşenko da doğru deyir. İslama və müsəlman xalqlara qarşı tarixi ayrıseçkilik, hegemonçuluq və inamsızlıq mövqeyi tutan, bu xalqların «ideoloji, siyasi və iqtisadi önəmlərinə» məhəl qoymayan, «islam fundamentalizmi təhlükəsi» təbliğ edən Rusiya hakimiyyətinin apardığı siyasətdən xüsusi bəhs edən Aleksey Arbatov isə «Milli ideya və milli təhlükəsizlik» adlı məqaləsində xristian və islam sivilizasiyası və mədəniyyətləri arasındakı varislikdən və qarşılıqlı əlaqələrdən danışaraq yazır: «Müsəlmanlar və türklər həm Rusiya imperiyasında, həm də SSRİ-də əhalinin xeyli hissəsini (25%) təşkil etmişlər, lakin buna baxmayaraq, Rusiya heç bir zaman onların ideoloji, siyasi və ya iqtisadi önəmlərindən bəhrələnməmiş, daha çox özününkünü onlara zorla qəbul etdirmişdir».²

Bunları da Sovetlər Birliyi deyilən bir məmləkətdə neçə-neçə baş katiblər yola salan, onların milli-dini siyasətlərini alqışlayıb təbliğ edən, 30 il ərzində SSRİ EA ABŞ və Kanada İnstitutu kimi nüfuzlu elmi təşkilat rəhbərlik edən, bu ölkələrlə münasibətləri tənzim edib qaydaya salan başqa bir akademik – Georgi Arbatovun (1923) oğlu, hazırda Rusiya Dövlət Dumasında rəhbər vəzifə tutan bir şəxs deyir. Ədalət naminə dəmək lazımdır ki, o da doğru deyir, onun təmsil etdiyi dövlətin müsəlman xalqlara qarşı apardığı ayrı-seçkilik, açıq millətçilik siyasətinə düzgün qiymət verir. Təəssüf doğuran odur ki, müasir Rusiyanın ideoloji və siyasi həyatında realılıqla hesablaşmayıb islama qarşı qərəzli və açıq düşmən mövqedə qalanlar bu gün də vardır və acınacaqlı da olsa, onların sayı gündən-günə artmaqdadır.

Məlum həqiqətdir ki, bu vaxta qədər Qərbin (həm də Rusiyanın) ictimai-siyasi, fəlsəfi və dini təlimlərində daha çox Qərb-Şərqi xristian-islam qarşılıqlı münasibətindən ziddiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Lakin bugünkü Rusiya ictimai fikrində «şimal» (Rusiya) və «cənub» (müsəlman ölkələri və xalqları) arasında qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı olan yeni bir təlim formalaşmağa başlamışdır. Bu baxışın ideya havadarlarından danışarkən ilk növbədə islamşünas-professor A.Malaşenko və tarixçi-professor A.Zubovun adlarını çəkməliyik.

Postsovet məkanındakı müsəlman ölkələrində tarixçi-islamşünas alim kimi yaxşı tanınan Malaşenko tarixən, hələ uzaq keçmişdən başlayaraq, islam dininə və müsəlmanlara qarşı yönəlmiş siyasətin rus çarları və imperatorları dövründə də davam etdirildiyini tarixi yaddaşlarda təzəleyir. Müəllif, Rusiyanın müsəlman milli «ucqarlara» qarşı apardığı qərəzli və milli-dini ayrıseçkilik siyasətinin mahiyyətini açaraq yazır: «Rus pravoslavnı»

¹ Л.Медведко. Россия, Запад, ислам: «Столкновение цивилизаций»? М., 2003, с.460.

² Архиепископ Ташкентский и Среднеазиатский Владимир. Я друзей искал на Востоке. Православие и ислам: противостояние или содружество. М., 2001, с.5.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 3/2000, с.16.

² «Мировая экономика и международные отношения» журн., № 5/1998.

slav-xristian Şimalın türkçilli, islam dinli Cənub üzərində hökranlığın prosesi 1552-ci ildə İvan Qrozni¹ ordusunun Kazanı tutduğu vaxtlardan başlayaraq, XIX yüzilliyin sonlarına («ağ general» Skobelevin² Türkünstan üzərində qələbəsinə) qədər fasiləsiz davam etmişdir. Dörd yüz il ərzində Volqaboyu və Okaboyu ərazilərdən başlamış, Kırım sahillərinə, Xəzərə, Qafqaz dağlarına və Türkünstan çöllərinə qədər olan ərazilərdə də rus dövlətçiliyi bərqərar olmuşdur.

Müsəlman dövlətlərinin hamısı ləğv edilmiş; onların yerində canişinlik və quberniyalar yaradılmış; yerli oyanlar (elita) İmperiya zadəganlarının tərkibinə qatılmış; birləşdirilmiş xalqlar məhv edilməmiş və öz yaşadıqları ərazilərdən çıxarılmamışlar; bəzi müsəlman xalqlarını xristianlaşdırmaq üçün vaxtaşırı göstərilən cəhdlərə baxmayaraq, Rusiyada, dövlət və cəmiyyət səviyyəsində dini dözümlülük – üstünlük təşkil edən reallıq olmuşdur.³

Burada tarixin olduğu kimi xatırlanması ilə yanaşı, onun təhrif olunması məqamları da vardır.

İcazə verin, həqiqətdə zor və fiziki təzyiq, milli-dini ayrışdırıcılıq siyasəti və hərbi təzyiq gücünə «birləşdirilmiş xalqların» «məhv edilməmələri» və onların öz ata-baba yurdlarından «qovulmamaları» haqqında Trenin və Malaşenkonun baxışlarını öz adı ilə - tarixin təhrifi və saxtalaşdırılması adlandırmaq.

Şübhəsiz, belə bir tarixi reallığa da göz yummaq olmaz ki, Trenin və Malaşenkonun yada saldığı bu mövqə - o zamankı imperiya Rusiyasının milli azlıqlara, xüsusilə də ölkənin zorla birləşdirilmiş müsəlman əhalisinə qarşı açıq milli-irqi ayrışdırıcılıq, «özününküləşdirmə», bir çox hallarda xristianlaşdırma və «yabançıləşdirmə», «şimalılışdırma» və «cənubləşdirmə» siyasəti sonrakı sovet siyasi quruluşu tərəfindən daha kəskin formada, millətlərin və xalqların hüquqlarının pozulması formasında davam etdirilmişdir. Siyasi quruluşlar, dövlət rəhbərləri və hakimiyyət formaları dəyişmiş, bir-biri ilə əvəz olunmuş, lakin islam dinli xalqlara qarşı açıq düşmən münasibəti dəyişməz qalmışdır. Acınacaqlı cəhət ondan ibarətdir ki, müsəlman xalqlara qarşı, onların qurub yaratdıqları suveren dövlətlərə qarşı önəvi qarozlu mövqə və münasibət sovet siyasi quruluşu dağıldıqdan sonra da saxlanılmışdır. Məsələn, elə həmin Rusiyadakı ayrı-ayrı tərribatçı-separatçı qüvvələr hətta bu gün də öz tarixi hegemonluqlarını

hər vasitə ilə saxlamağa çalışırlar. Bu qüvvələr müstəqil inkişaf yoluna ilk dəfə qədəm qoyan müsəlman dövlətlərinin ərazisində yenə də özlərinin keçmiş iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji mövqə və maraqları baxımından çıxış edir, «təhlükəsizlik» doktrinasını əldə bəhanə edərək, onları öz hərbi-strateji təsiri altında saxlamağa çalışırlar.

Həmin qüvvələr yeni müsəlman dövlətlərinin iqtisadi-siyasi gücünün və beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun artmasından, dünyanın hegemon dövlətlərinin onlara marağının çoxalmasından daha çox xoşlanaraq, bu qanunauyğun prosesi özlərinə qarşı təhlükə kimi qiymətləndirməyə çalışır, bu təbliğat formasını isə tarixi keçmişin yada salınması ilə, islam dininin və müsəlman-islam amilinin gündən-günə artan nüfuzu ilə, bu dinin və xalqın xristianlara «qonim kəsilməsi» ilə bağlayırlar.

Bugünkü Rusiyanın siyasi həyatında bunu açıq etiraf edənlər də az deyildir. Elə həmin Trenin və Malaşenkonun istinad etdikləri fikirləri yada salmaq. Onlar XX əsrin 90-cı illərində Rusiyanın siyasi həyatında geniş təbliğ olunmağa başlayan «islam fundamentalizmi və müsəlman təhlükəsi» haqqında mövqeləri və ucaldıran səsləri bir daha yada salırlar: «Bizim gözümüzün qarşısında özəbli ziddiyyətlər və daxili nifaqlar şəraitində islam imperiyası yaranmağa başlanmışdır»; «Volqadan başlamış Xuanxe çayı sahillərinə qədər uzantı gedən Qızıl Ordanı yenidən bərpa etmək barədə çağırışlar artıq eşidilməkdədir»; «bizi, sadəcə olaraq, sonuncu mögikanlar⁴ kimi süpürüb atacaqlar» və i.a.

Trenin və Malaşenko bu «təhlükə»nin yaranması səbəbini də açıqlayırlar, ona münasibət bildirirlər. Belə ki, onların yazdığına görə, on ildə (1991-ci ildən 2000-ci ilə qədər – H.H., T.B.) Rusiya əhalisinin sayı 148 milyondan 141 milyona enmişdir. Sonrakı dövrlərdə Rusiyayı daha böyük «uçurum» gözləyir: 2050-ci ildə burada cəmi 81,5 milyon əhali qalacaqdır.⁵

Bax beləcə, bu ölkənin tarixi və bu tarixlə bağlı olan reallıqlar təhrif olunur və bütün bunlar islamın və müsəlmanların ayağına yazılır. Əcəb yox, əcaib məntiqdir, deyilmi?

Professor Zubov da, Malaşenko və Trenin kimi, xristian-islam, «şimal»-«cənub» qarşılıqlı məsələsində tarixi keçmişə istinad edir. Bu məsələdə rusiyalı tarixçi alimlərin mövqeləri oxşardır. Zubov da tarixi prosesləri araşdırmaqda, xristian-islam, rus-müsəlman qarşılıqlı qarşılıqlı qiymətləndirəndə qeyri-sabit mövqə tutaraq yazır: «Kazan və Höştörxan İvan Qrozni tərəfindən işğal olunduqdan sonra xristianların müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırılması o qədər də açıq-aşkar baş verməmiş, dini xarak-

¹ Məşhur rus tarixçisi V.O.Klyuçevskinin qonağına görə, çar İvan Qrozni'nin özü, atası tərəfindən, Qızıl Orda hakimi Mamayın nəslindən olmuşdur. (Вак: «Россия и мусульманский мир», № 10/2001, с.34).

² Tarixi mənbələrin məlumatına görə, general Skobelev Mixail Dmitriyeviç (1843-1882) 1866-1869-cu illərdə hələ lap gənc vaxtlarından başlayaraq İmperatorun göstərişi ilə Türkünstanda, 1871-ci ildə Qafqazda qulluq etmiş, 1876-1877-ci illərdə isə Fərqans vilayətinin hərbi qubernatoru olmuş və orada rus çarizminin təcavüzkarlıq siyasətini həyata keçirmişdir.

³ А.Малащенко, Д.Тренин. Время Юра. М., 2002, с.9.

⁴ Nəqli kəsilən və öləb getməkdə olan ictimai qrupun son nümayəndələri nəzərdə tutulur.

⁵ А.Малащенко, Д.Тренин. Время Юра. М., 2002, с.200.

ter daşımışdır. Lakin XVIII əsrə qədər, xüsusilə də Anna İoannovna zamanında bu təzyiqlər daha ciddi şəkildə almışdır».¹

Burada da tarixdə baş verən və inkar oluna bilinməyən realitəyə ikili mövqedən, daha çox isə milli-dini mövqe və maraqlar baxımından yanaşmaq özünü göstərir. Belə ki, Zubovun mövqeyindən fərqli olaraq, bəhs edilən bu dövrdə çar Rusiyasında müsəlman-xristian münasibətlərinə, bu münasibətlərin həqiqi mahiyyətinə daha doğru və obyektiv qiymət, məhz Rusiya müsəlmanlarının bu ölkədəki təmsilçiləri özləri vermişlər. Bu baxımdan, Volqaboyu ərazilərdəki müsəlmanların dini-ruhani başçısı Müqəddəs Bibarsovun mövqeyi daha maraqlıdır və məsələnin əsas məqsəd və mahiyyətini daha doğru əks etdirir. Xristian-müsəlman münasibətlərinin və bu ərazidəki müsəlmanlara qarşı təbiiq edilən siyasətin hansı şəkildə həyata keçirilməsindən bəhs edən Bibarsov yazır: «XIV-XV əsrlərdə rus dövləti müsəlman Qızıl Orda dövlətinin tərkibinə daxil idi və o, heç bir zaman rusların dinlərinə qarşı çıxmırdı. Əksinə, o, Volqaboyundakı kilsələri vergi ödəməkdən azad etmişdi. XV əsrin sonlarından isə Rusiya Qızıl Ordanın əsarətindən xilas oldu».²

Əslində elə bu vaxtlardan başlayaraq müsəlmanlara qarşı milli-dini ayrıseçkilik və təzyiqli siyasət daha da gücləndi və siyasiləşdirildi. Sonralar bu ölkənin qərəzkar və antiislam və antimüsəlman ruhlu təbliğatçıları ordusu da həmin siyasət davam etdirmişdir.

Rusiya tarixşünaslığında və ictimai-siyasi fikrində xristian-müsəlman qarşılıqlı məsələsinə açıq qərəzkar mövqedən yanaşmaq tarixən antiislam əhval-ruhiyyəli və təfəkkür tərzli başqa ziyalılar üçün də səciyyəvi olmuşdur.

Beləliklə, ictimai-siyasi fikir və fəlsəfə tarixi özünü heç bir təhrif və saxtalaşdırmaya yol vermədən qəbul edilə biləcək yalnız bir realiti tanıyır: istər Qərbdə olsun, istər Şərqdə, dünya xalqlarının ictimai-siyasi fikir tarixində baş verən, formalaşan ideya təsirinə malik olan dünyabaxışları sistemə tam realiti mövqeyindən yanaşmaq, onu olduğu kimi göstərmək lazımdır. Bu, «islam fundamentalizminə» də, başqa dini-siyasi separatçılığa və ekstremizmə də, onların qiymətləndirilməsinə də eyni dərəcədə aiddir. Burada hər hansı təhrifə yol verilməməlidir, çünki bu təhriflər dinləri və sivilizasiyaları, xalqları və dövlətləri bir-birinə qarşı qoyur, onlar arasında nifaq salır, konfliktlər və qarşıdurmalar yaradır.

«...»

¹ «Независимая газета», 06.08.2003.

² «Независимая газета», 30.01.1997.

III FƏSİL

«RUSİYA, QƏRB, İSLAM: SİVİLİZASIYALARIN TOQQUŞMASI?»¹

§ 3.1. HANSI DAHA TƏHLÜKƏLİDİR: «BİRLƏŞMİŞ İSLAM ŞTATLARI», YOXS «XRİSTİAN-SLAVYAN BİRLİYİ?»

Sovetlər Birliyi süquta varıb dağıldıqdan sonra onun keçmiş ərazisində yeni suveren dövlətlər yarandı. Qüdrətli bir imperiyanın bu süqutu, bu dağılışı və bu suverenliyin yaranması, tarixən bu imperiyanın polad intizamlı buxovları altında olan eyni milli-dini və etnik mənşəli millət və xalqların harada yaşamalarından asılı olmayaraq, bir-biri ilə daha da yaxınlaşdırdı, onların öz tarixi milli-dini dəyərlərinə və ənənələrinə qayıdışları üçün yeni zəmin və şərait yaratdı. Dinayrı dövlətlərdə, ilk növbədə, xristian dinli xalqların rəsmi dövlət siyasətində müsəlman xalqlarının bu birliliyinə və dövlət müstəqilliyinə qarşı, eləcə də postsovet məkanlı Şərq ölkələrinin dirçəlişinə qarşı yeni formalı hərbi-siyasi təzyiqlər, göz-ügütməzlilər, hədə-qorxular, ideoloji, milli-separatçı əməllər baş qaldırdı.

Sovet siyasi quruluşu zamanında marksizm-leninizm təliminin din əleyhinə təbliğat prinsipləri üzərində qurulan, hakim və rəsmi dövlət ideologiyasına çevrilən, materializm təliminə və dünyagörüşünə əsaslanan ateizm təbliğatına bu gün son qoyulmuşdur. Lakin belə bir şəraitdə yeni yaradılan suveren dövlətin siyasi quruluşunun ideya istiqamətini və dini mövqeyini müəyyən edən, tənzimləyən və istiqamətləndirən sabit milli ideya və dünyabaxışlarının hələ tam formalaşmadığı və cəmiyyət üzvlərinin təfəkkür tərzini və dünyagörüşünü formalaşdıran ideya-siyasi durumun özündə boşluq mövcud olduğu bir vaxtda ayrı-ayrı xarici və daxili dini qurum və təşkilatlar bu boşluqdan bacarıqla istifadə edib, özlərinin milli-dini və etnik-separatçı maraqlarına uyğun olan təbliğat apararaq, din adından və həmin dinin daha çox siyasiləşdirilməsi hesabına mövcud quruluşa yabançı olan, xalqın həyat tərzinə uyğun gəlməyən dini təriqətçilik və siyasi cəriyəçilik ideologiyasını təbliğ etməyə başladılar.

¹ «İslam təhlükəsi» doktrinası, «dövlətquruculuğu», «xilafət bərpası» ideologiyası və siyasi, postsovet məkanı müsəlman ölkələrində dini-siyasi separatizm və ekstremizm məsələləri rusiyalı tədqiqatçı, şərqşünas alim L.Medvedkovun eyni adlı iri həcmli əsərində daha geniş və əhatəli formada nəzərdən keçirilir.

Müxtəlif formalarda və istiqamətlərdə aparılan bu zərərli təbliğat tez bir zamanda dini ekstremizm və radikalizm etnik separatizm və siyasi təxribatçılıq mahiyyəti daşımağa başladı.

Bu təbliğat - mövcud quruluşa qarşı çıxmaq meyli, yeni suveren dövlət ərazisində tarixi dini dəyərlərə qayıdış tələb edən, «xilafətin bərpası və ümumi islam dövlətinin yaradılması» planları kimi meyillər əhalinin dünyagörüşü bəzə tam formalaşmamış, tərəddüdüçülük mövqeyində dayanan müəyyən hissəsinin tarixi dini mərkəzlərə, müqəddəs yerlərə marağını artırır, oralara axına səbəb olur, əhalinin, xüsusən gənc nəslin elmi dünyagörüşünü və təfəkkür tərzini kütləşdirir, onların dinə meylini artırır, bununla da insanları faydalı əmək fəaliyyətindən uzaqlaşdırır. Dini təbliğat işinin uğuru, hər bir konkret ölkənin özünün daxili spesifik milli-dini durumunun sabitliyindən və əhalinin milli-psixoloji vəziyyətindən, ölkənin yerləşdiyi coğrafi-İnzibati ərazidən və əhalinin dindarlığının dərəcəsindən asılı olur.

İstər tarixi keçmişlərdə, istərsə də müasir dövrdə Qərb-Şərq və xristian-islam qarşıdurmasından danışarkən bu dini-siyasi və ideoloji mübarizənin bəzi spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Tarixdən bellidir ki, Qərbin xristian dünyası əsrlər boyu müxtəlif forma və üsullarla Şərqlə və onun bir çox xalqlarının ictimai-siyasi quruluşunu müəyyən edən, həyat tərzini və əxlaq normalarını tənzimləyən islama qarşı çıxmışdır. Lakin tarixdən bu da bellidir ki, çox vaxt islamın özü bir sıra ölkələrdə hakim din və dini ideologiya olduğu halda, bəzi qüvvələr bu dinin ikili mövqe və xüsusiyyətlərindən siyasi məqsədlər üçün istifadə edib, həmin ölkədə daxilində islamı islama qarşı qoymuşlar. Əgər uzaq xaricdəki ənənəvi islam ölkələrində bəzi dini-siyasi və ideoloji təxribatçı qüvvələr islamı - islama və onun dini-siyasi rəhbərlərinə qarşı qoyarıq onların arasında ixtilaf yaradırsa, postsovet məkanındakı suveren müsəlman ölkələrində bu proses daha koskin qarşıdurma formasında baş verirsə, bunlardan fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının ərazi həddlərində bu proses ikili mövqedən aparılır: burada, bir tərəfdən «xristian-slavyan birliyi» islama qarşı çıxır, digər tərəfdən islam və islamçılar islamın özüə qarşı çıxma mövqeyi tuturlar. Bu mövqe və meyillərin hər ikisi həm islam dininin özü üçün, həm də təmsilçisi olduğu cəmiyyət üçün təhlükəlidir.

Bu formalı dini-siyasi təbliğat işi Orta Asiya və Qazaxıstan respublikalarında da, Rusiya Federasiyasının müsəlmanların sıx yaşadığı ərazilərdə də, elə bizim Azərbaycanda da aparılır.

Lakin biz burada, istinad etdiyimiz milli ərazilərdə bu gün baş verən dini-siyasi proseslərdən, etnoseparatçılıq və dini ekstremizm hərəkatından, dini təriqətçilik və cərəyançılığın təbliğindən, «ümumi islam dövlətinin» yaradılması planlarından geniş və əhatəli formada bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymuruq. Bunlar, tam müstəqil, geniş və xüsusi arqumentlər tələb edən mövzulardır. Biz isə burada, Qərb-Şərq və xristian-

islam qarşıdurması ilə bağlı, islamın özünün ikili mövqe və mahiyyəti, ona daxilən xas olan ziddiyyətli cəhətlər, bir çox separatçı qüvvələrin bundan hansı siyasi, etnoseparatçı məram və məqsədlə istifadə etmələri, bu proseslərin suveren dövlətlərin daxili sabitliyinə təsiri ilə bağlı bəzi səciyyəvi misalları xatırlamaqla kifayətlənəcəyik.

İnkarolunmaz faktıdır ki, bu gün postsovet məkanı müsəlman ölkələrinin çoxunda mövcud olan bəzi yabancq qüvvələr suveren dövlətin prinsiplərinə və dövləti idarəetmə formasına zidd olan dini təriqətçilik ideologiyası, açıq ekstremizm və etnoseparatçılıq siyasəti yayaraq onların təbliği ilə məşğuldurlar. Uzaq-yaxın xaricdən «ixrac olunan» dini təriqətçilik və cərəyançılıq ideologiyası müsəlmanların yığcam şəkildə yaşadığı ərazilərdə və suveren dövlət daxilində şübhə və şübhəlilik, babilik və bəhailik, sufilik və vəhhabilik məzhəblərini təbliğ edir, ayrı-ayrı dini təriqətlər arasındakı fərqli və ziddiyyətli cəhətlər zəminində konfliktlər və qarşıdurmalar yaradır.

Yerli ekstremist və etnik-separatçı qüvvələr dinin müdafiəsi adı altında, «ənənəvi dini təşkilat və mərkəzlərin maliyyə «yardımı»ndan və saxtarcılıq təbliğat vasitələrindən istifadə edərək, xalqın milli birlik və özmarlıq sayəsində qurub yaratdığı yeni milli dövlətçiliyə qarşı çıxmağa çalışır, mövcud dövlət quruluşunu devirmək məqsədilə siyasi-ideoloji təxribatlar və terror əməlləri törədir və dini ekstremizm və etnoseparatizm yayırlar. Bu cür dini-siyasi aktlar bir çox hallarda açıq silahlı mübarizə həddinə çatdırılır. Bu zərərli təbliğat işində bəzi islam dövlətləri ilə yanaşı bir çox Qərb dövlətləri də yardımçı olurlar.

Belə bir müəkkəb tarixi şəraitdə islam dini amili öz sözünü deməli oldu, öz rolunu oynamağa başladı. Xristian dini təcavüzkarlığına qarşı islam dinli, ərəb milli-etnik mənşəli xalqlarla eyni dinli, lakin başqa milli-etnik mənşəli xalqların din birliyi prinsipinə əsaslanan həmrəyliyi yarandı. Artıq, dünyanın irili-xırdalı 50-dən çox ərazisində islam dövləti yaradılmış, 120 ölkənin ərazisində isə müsəlman icması aparıcı mövqe tutmaqdadır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2020-ci ildə dünya əhalisinin 30 faizini müsəlmanlar təşkil edəcəklər. Qərb islamşünaslarının hesablamalarına görə möhüz «XX əsrin 70-ci illərində böyük islam dünyasında başlanan hərəkatlar Mərakeşdən İndoneziyaya, Sudandan Qafqaza və Orta Asiyaya qədər geniş əraziləri cəlxaladı, təlatümə gətirdi».¹

Amerikanın tanınmış din tarixçisi F.Cenkinin fikrincə, «qarşıdakı onillikdə beynəlxalq siyasət islamla xristianlıq arasında qarşıdurma ətrafında cərəyan edəcəkdir». Bəs, bu iki dünya dini arasındakı tarixi «səlib yürüşləri» dövründən başlayan çoxəsrlik tarixi mübarizə və qarşıdurma həmin dinlərin yaradıcıları İsa peyğəmbərin, yoxsa Məhəmməd peyğəmbərin davamçılarının qələbəsi ilə başa çatacaqdır?

¹ «Россия в мусульманский мир», № 4/2002.

Bu sualın cavabına bütövlükdə islama və müsəlmanlara o qədər də həsn-rəğbətli olmayan başqa bir tanınmış amerikalı siyasətçinin – S.Hantinqtonun baxışlarında rast gəlirik. «Sivilizasiyaların toqquşması» adlı əsərin müəllifi olan bu şəxs bütövlükdə Qərb-Şərq, xristian-islam qarşıdurmasından bəhs edib xristian dini dəyərlərinin üstünlüyündən danışsa da, xristian-islam ziddiyyətlərində, son anda islamın və «Məhəmmədin qalib gəlməsini» etiraf edir.¹

Daha bir sual: bəs bu mövqenin xristian dinli tərəfdarlarının özləri bu qələbəni nə ilə sübuta yetirir, əsaslandırır? Bu sualın da cavabını məhz islamın beynəlxalq nüfuzunun artmasında, onun müxtəlif dinli (hətta xristian dinli!) xalqlara ideya-siyasi təsirində, bu təsir sayəsində islama meyli və axında axtarmaq lazımdır. Bu tarixi prosese aid onsuz da az olmayan misalları biz, artıq müraciət etdiyimiz rus tarixçi-professoru Utkinin baxışlarında tapırıq. Utkin, öz həmvətəni akademik Krimskinin bir əsr bundan əvvəl yazmış olduğu, Qərb-Şərq və xristian-islam qarşıdurmasına həsr edilmiş «Müsəlmançılıq və onun gələcəyi» adlı islama və müsəlmançılığa qarşı bəzi qərəzli mövqe və baxışlarla seçilən əsərinin təsiri altında həmin qarşıdurmada bu gün «Qərbin gələcəyi»ni yadına salıb eyni adlı əsərini yazmışdır.

Rusiyanın Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru Anatoli Utkin «Qərbin gələcəyi» adlı bu məqaləsində islam dini və müsəlman amili «təhlükəsi» ətrafında gedən müasir ideoloji mübarizənin ideya-siyasi əsasını və mənbələrini araşdırmağa çalışır. O, müasir islamın xalqların ictimai-siyasi həyatlarında, sosial-mənəvi durumlarında oynadığı rolu belə səciyyələndirir: bu gün Almaniyada 3 milyon, Fransada 2 milyon, Böyük Britaniyada 1 milyon, İtaliyada 750 min müsəlman yaşayır; artıq, Marseli xalis fransız şəhəri hesab etmək olmaz, Frankfurt-Mayn isə özünün alman milli olamətlərini itirmişdir; bu şəhərlərin əhalisinin 30 faizini müsəlman mühacirlər təşkil edir, burada 27 müsəlman məscidi fəaliyyət göstərir; islam dinli müsəlman icması Vyana əhalisinin beşdə birini təşkil edir, Şimali Afrikadan və Yaxın Şərqdən kütləvi şəkildə buralara axışan mühacirlər (immigrantlar) özləri ilə bərabər, islamı da gətirirlər; yaxın zamanlarda müsəlmanların Avropaya axını buraların etnik tərkibini dəyişdirəcək, Avropanın Şimali Afrikada, İran körfəzində və Yaxın Şərqdəki təbii ehtiyatlara müdaxilə etməsinə son qoyacaq; 1950-ci ildə İspaniyanın əhalisi Mərakeşin əhalisindən 3 dəfə çox olduğu halda, 2050-ci ildə Mərakeş əhalisi İspaniya əhalisindən 2 dəfə artıq olacaqdır; XXI əsrin ortalarında Afrikada 1,5 mlrd., Mərakeş ilə İran körfəzi arasındakı geniş səhralarda 0,5 mlrd. əhali yaşayacaqdır, Cənubi Asiyada 1,5 mlrd. hindli ilə birlikdə Pakistan, İran, Əfqanıstan və Banqladeşdə 700 milyon müsəlman yaşayacaqdır, islam və iudaizm dinlərinin tərəfdarları arasında da qəzəb

¹ Vax: «Свободная мысль – XXI», № 2/2003, с.65.

və hiddət toqquşması daha da güclənəcəkdir. 2000-ci ildə planetimizdə 20 milyon yəhudi və 1 mlrd. müsəlman vardı; 2050-ci ildə isə onların say nisbəti 1:100 kimi olacaqdır.²

İki dünya dini arasındakı ideya-siyasi mübarizə məsələsində professor Utkinin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir: 2050-ci ildə dünyanın 25 ən böyük ölkəsindən 20-si ya islamın, ya da xristianlığın tərəfində olacaqdır, üstünlük təşkil edəcəkdir. Bu mübarizədə «kim-kimi» meyarı əsas amil olacaqdır.

Bir qədər yorucu olsa da, əsrlər boyu fasiləsiz olaraq özünün ideoloji mübarizə cəbhəsində «islam təhlükəsi»ndən, «islamın dirçəlişi»ndən danışan Qərbin xristian dünyasını bu gün də çox düşündürüb narahat edən daha bir neçə maraqlı faktı oxucuların nəzərinə çatdırmaq istədik. Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətlərinə yaxşı bələd olan rusiyalı tarixçi-professor A.Utkin bu təkzibedilməz faktları da Qərbin dini, ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji araşdırmalarında gəldikləri nəticələrə əsaslanaraq söyləyir, yada salır: əgər qarşdakı 25 il ərzində İsrailin əhali artımı 2,1 milyon nəfər təşkil edəcəksə, həmin vaxtda qonşu ərəb ölkələrindəki əhali 62 milyon artacaqdır. Bugünkü İsrail dövləti 16 milyonluq Fələstinlə əhatə olunmuşdur. 2050-ci ildə 7 milyonluq İsrail 25 milyon fələstinli ilə əhatə olunacaqdır. Sonrakı 25 il ərzində Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin əhalisi kəskin azalacağı halda, Mərakeşin, Əlcəzairin, Tunisin, Livianın və Misirin əhalisi 75 milyon artacaqdır. 2025-ci ildə Misirin əhalisi 96 milyona çatacaqdır. 2050-ci ildə Afrika qitəsindəki ölkələrin əhalisi avropalılardan 3 dəfə artıq olacaqdır.³

Şərq əhalisinin Qərb ölkələrinə nisbətində heyvətətimiz artım sürətini göstərən başqa, daha maraqlı faktlara Yaxın və Orta Şərqlə bəzi klassik islam ölkələrində və islam dininin tarixi vətəni olmuş ərəb ölkələrində də rast gəlirik. Bəzi proqnozlara nəzər salaq.

XXI əsrin geodemografiya və geopolitika proqnozunda verilən məlumatlara görə, qarşdakı yarım əsr ərzində islam ölkəsi olan Əfqanıstanda əhali 3 dəfə artaraq 61 milyon, İranda iki dəfə artaraq 115 milyon, Türkiyədə 101 milyon, Pakistanda isə üç dəfə artaraq 346 milyon nəfərə çatacaqdır. Bu dövr ərzində bölgə əhalisinin ümumi sayı təqribən 620 milyon nəfər, ərəb dünyası ölkələrinin əhalisi isə 400 milyon nəfərdən çox olacaqdır.³

Doğrusu, bu rəqəmlər Qərbdə dehşət doğurur.

İslam dininə etiqad edən əhəlinin sayının belə sürətlə artımı faktı da, heç şübhəsiz, Qərb dünyasında islama və müsəlmanlara qarşı qəzəbi artıran amil olmuşdur.

¹ Vax: «Свободная мысль – XXI», № 2/2003, с.58, 60-61.

² Vax: «Свободная мысль - XXI», № 2/2003, с.61.

³ Vax: «Ислам и политика». М., 2001, с.225.

Bunlar tarixin təkzib olunmaz və qarşısız reallıqlardır. Çünki bu proses cəmiyyətin öz daxili qanunauyğunluğu prinsiplərinə əsasən baş verir. Sadəcə olaraq, bu reallıqlarda təhlükə axtarmaq özünə, bunları təbii və qanunauyğun inkişaf prosesi kimi qəbul etmək lazımdır.

İslamın yaratdığı bu reallıqların bəşəriyyətin təfəkkür tərzinə, dünyagörüşünün inkişafına ideya-siyasi təsiri və dini-mənəvi dünyasında yaratdığı dəyişiklik də, heç şübhəsiz, Qərbin xristian dünyasını daha çox narahat etməyə başlamışdır. Qərb xristianlığının «islam təhlükəsi» doktrinasını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmasına səbəb olan başqa amillər də var. A.Utkin «Qərbin gələcəyi» adlı əsərində bu amillər haqqında da maraqlı mülahizələr söyləyir. Yaxşı olar ki, möhtərəm oxucuları bir qədər bu mülahizələr üzərində düşünməyə vadar edək. Xristian-islam antaqonizmi və «islam təhlükəsi» doktrinası ilə bağlı Qərb və Şərqi ölkələrində gedən bir sıra ziddiyyətli və fərqli proseslər bu iki ictimai-siyasi quruluş, din və dini ideologiya arasındakı mövqe barışmazlığı həmin mübarizəni daha da kəskinləşdirir, hücumçu edir. Belə reallıqlardan biri də tarixən müsəlman Şərqiində əhalinin sayının artması, dindarlıq dərəcəsinin və ilkin dini dəyərlərə qayıdış prosesinin güclənməsi, xristian Qərbində isə dinə qayıdış prosesinin zəifləməsi və əhalinin sayının gündəgünə təhlükəli formada azalmasıdır. Bu qanuni prosesdə, bu yarışda Şərqi və islamın Qərbi arxada qoyması da məhz Qərb və xristianlar üçün əlavə təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Bu haqda, son zamanlar Avropa və Rusiya sosiologiyasında və demoqrafiyasında daha çox həyəcan təbili çalınır, haray salınır. Elə təkcə əhali artımı məsələsinə nəzər salsaq. Sosioloji və demoqrafik araşdırmalar göstərir ki, 2000-ci ildə xristian Avropası ölkələrinin əhalisi 728 milyon təşkil etdiyi halda, 2050-ci ilin proqnozuna görə buranın əhalisi kəskin formada azalaraq 600 milyon və hətta, ola bilsin 556 milyon olsun. Bu gün dünyada doğum artımı ən aşağı olan 20 millətin də 18-i (!) Avropadadır. 2000-2050-ci illər arasında Avropada əhali artımı ən azı altı dəfə azalacaqdır. XXI əsrin ortalarında Avropa - Almaniya, Niderland, Belçika, İsveçrə, Danimarka və Norveçin indiki ümumi əhalisinin birlikdə götürülmüş sayı qədər əhali itirəcəkdir. 2050-ci ildə Almaniyanın əhalisinin sayı indiki 82 milyondan 59 milyona, 2100-cü ildə isə 38,5 milyona enəcəkdir; 2050-ci ildə İtaliya əhalisinin sayı 41 milyona düşəcək, İspaniya əhalisinin sayı isə indiki sayın dördüdə biri qədər azalacaqdır.¹

Xristian dinli Qərbin ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji fikrində və politoloji təlimində Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşılıqlı doktrinasını siyasi və ideoloji cəhətdən «əsaslandırmağın» və bu gün daha geniş formada təbliğ etməyin özünün də ideya əsası və səbəbləri vardır. Bu səbəblər çoxdur və həm də müxtəlif ideya-siyasi istiqamətlidir. Qazaxıstanlı alim

¹ Вах: «Свободная мысль - XXI», № 2/2003, с.53-54.

Q.Movkebayeva özünün «Qərb-Şərqi sivilizasiyalarının ənənəvi əlaqələri: dialoq, yoxsa qarşıdurma» adlı məqaləsində bu səbəblərin bəziləri üzərində dayanaraq yazır: «Qüvvələrin və təbii ehtiyatlar balansının kəskin formada yenidən bölüşdürülməsi, geopolitik şərətin Şərqi və Cənubun xeyrinə dəyişməsi Qərbi çəp-çəp saldı, onda dəhşətli vəhimo əhval-ruhiyyəsi oyandı və qorxu hissi yarandı. Bu əhval-ruhiyyənin meydana çıxması məşhur amerikalı professor Samyuel Hantinqtonun «Sivilizasiyalararası münaqişə və dünya nizamının yenidən qurulması» əsərində oyanı surətdə özünü göstərdi. O, «Qərbin tərəqqi ilə, Şərqi isə tonəzzüllə eyniləşdirilməsi XX əsrdən sonra davam edə bilməz». «Dəyişikliklərin tempi insanı heyretə gətirir» - deyir.

Analitiklərin böyük əksəriyyətinin hesablamalarına görə «2020-ci illərdə Asiyada dörd-beş ən böyük və çiçəklənən dövlət yaranacaqdır».¹

Qazaxıstanlı alim-həmkarımız doğru deyir: Onsuz da Qərblə Şərqi, xristianlıqla islamçılıq arasındakı tarixi kökləri uzaq esrlərə gedib çıxan, zaman-zaman alovlanan bu ziddiyyətlər və qarşıdurmaları, amerikalı siyasətçi-alim Hantinqton dünya ictimaiyyətində çəpçəp yaradan, tarixi qarşıdurmaları yenidən yada salan və milli-dini hissləri coşdurən «Sivilizasiyaların toqquşması»² əsəri ilə yenidən alovlandırmışdır.

Burada Hantinqtonun Qərb-Şərqi münaqişələri haqqındakı baxışlarının başqa bir cəhətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Adətən, başqalarından daha çox və daha ciddi canfəşanlıqla iki müxtəlif coğrafi ərazi, dünyada ən geniş yayılmış iki din və bu dinlərə etiqad edən milyonlarla insanlar arasında qarşıdurma yaradıb düşmənçilik toxumu səpən, milli və dini mənsəbiyyətlərinə görə fərqli xalqları bir-birinə qarşı qoyan bu amerikalı siyasətçi - islam dini amilinin dünyanın geniş ərazi hədəflərində özünə milyonlarla tərəfdar və havadarlar tapdığını görüb, güclü ideya təsirinə malik olan bu dini qüvvə qarşısında tolaş hissi keçirməyə məcbur olur. Ola bilsin, elə bunlar da onu «XX əsrdən sonra «Qərbin tərəqqisi»nin və «Şərqi tonəzzüllü»nün davam edə bilməyəcəyini» və bu istiqamətdəki «dəyişikliklərin heyretəməz tempi»ni etiraf etməyə vadar etmişdir.

Yaxşı olar burada Hantinqtonun «tərəqqili Qərb» və «tonəzzüllü Şərqi» doktrinası haqqındakı baxışlarının da uydurulma səbəblərinin tarixi köklərini açıqlayaq. Fikrimizcə, bu bir faktdır ki, dünyada ilkin sivilizasiya və incəsənət ocaqlarından sayılan və tarixən zəngin təbii sərvətləri və iqtisadi potensialı olan Afrika dövlətləri bu gün doğrudan da özlərinin inkişaf səviyyələrinə görə Qərbin iri dövlətlərindən keyli geri qalmışdır. Lakin bunlar da səbəbsiz deyildir. Bunlara da həmin Şərqi və Afrikaya höqarətlə baxan Qərb dövlətlərinin bu ərazilərdəki hegemonçuluq və

¹ «Значение науки и культуры Востока и Запада», Алматы, 2002, с.41.

² Bu haqda daha ətraflı bu fəsin 2-ci bəlməsində bax.

açıq müstəmləkəçilik siyasətləri səbəb olmuşdur. Bunlar da danılmaz faktlardır.

Dünən də, bu gün də Qərbin uzaq-yaxın xristian dünyasını «qorxudan, onda «yaxınlaşan təhlükə» hissi yaradan heç də amerikalı siyasətçi Hantinqtonun dediyi kimi, Şorq ölkələri müsəlmanlarının «geriliyi» və «tənəzzülü», qərblilərin isə «tərəqqisi» və «çiçəklənməsi» deyildir. Onu qorxudan və onda daxili təlaş hissi oyadan, onun özünün etiraf etməyə məcbur olduğu Qərblə Şorq arasındakı qüvvələr nisbətinin «heyratamiz sürətlə dəyişməsi», «geri qalmış» Şorqin özündə, yaxın gələcəkdə «tərəqqiyə» nail olan və «çiçəklənən dövlətlərin yaranması» reallıqlarıdır.

Bu, tarixi inkişafın həm qaçılmaz, həm də qarşısalınmaz qanunudur. Sadəcə olaraq, bu reallıqdan qorxmaq yox, bu reallıqlarla hesablaşmaq lazımdır, lakin Qərbin başbələ siyasətçiləri bunu anlamaq istəmir.

Bax, islam amili və müsəlman dünyası ölkələri ilə müqayisədə öz rolunu oynayan bu təkzibolunmaz reallıqlar da, heç şübhəsiz, xristian Avropasının və Rusiyasının antiislam, antimüsəlman təbliğatında «islam təhlükəsi» və «islam birliyi» doktrinasının uydurulmasına yardımçı olur.

Bu reallıqları nəzərə alan Amerikanın rəsmi dövlət kəşfiyyat orqanları da xristian və islam dini «konfessiyaları arasındakı mübahisə və şiddətli toqquşmalar» baş verəcəyi haqqında məlumatlar yayırlar: bu gün «xristianlıq və islam kimi, iki ən böyük dini qruplar önəmliyyətli dərəcədə inkişaf edib yayılmaqdadır. Onların hər ikisi bir neçə qitədə yayılmışdır, onların hər ikisinin yayılması üçün ən müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilir, onların hər ikisi çoxsaylı siyasi qrupları və nüfuzlu partiyaları öz tərəfinə çəkmək üçün maliyyələşdirməyə çalışır. Dini qruplar arasındakı konflikt və qarşıdurmalar, genetik manipulyasiyalar, qadın hüquqları, varirlarla yoxsulların gəlirləri arasındakı forqlər daha da kəskinləşəcəkdir».¹

Tarixi islamın, islam dövlətləri əraziləri hüdudlarından kənara çıxıb xristian dinli ölkələrinə də nüfuz etməsi, onların ictimai-siyasi fikrinə və mədəni həyatına təsiri də, heç şübhəsiz, «Birləşmiş islam ştatları» və «xilafətın bərpası» fenomeninin yenidən vəsət almasında öz rolunu oynadı. Burada da tarixin inkarolunmaz reallıqları göz qabağındadır. Belə ki, bu gün Almaniya müsəlmanların 50-dən artıq birliyi, Fransadakı milli müsəlman federasiyasının 150-yə qədər təşkilatı fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniyadakı müsəlmanlar dövlət təşkilatlarında təmsil edilmişdir: bu ölkənin lordlar və icmalar palatasında yerli müsəlmanların nümayəndələri var; Amerika Konqresi və Senatında müsəlman birliklərinin nümayəndələri təmsil olunurlar. 70-ci illərdən başlayaraq Belçikanın məktəblərində islam dini tədris olunur.

Qərbin xristian dinli ölkələrində islamın yaratmış olduğu mənzərəni qısaca olaraq belə səciyyələndirmək olar. Hələ Qərbin ictimai-siyasi həyatında, elmi-mədəni dairələrində yaxşı tanınan, adları və soyadları dəqiq bolli olan tarixi şəxsiyyətlər arasında öz din və məsləklərindən dönməzlər qəbul edənlər də çoxdur!

Qorb-Şorq və xristian-islam qarşılıqlı münasibətləri məsələsinin qızışdırılmasında və daha da kəskin forma almasında iri hegemon və müstəmləkə siyasətli dövlətlərin maraqları da öz rolunu oynamışdır. Tarixən bu yolla ilk əvvəl geniş müstəmləkəçilik sistemi yaratmış olan Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya kimi Qorb dövlətləri getmişlərsə, nisbətən sonrakı dövrlərdə Şorqin islam dinli müsəlman ölkələrinə qarşı öz milli dövlətçilik siyasətlərindən imtina etməyən bu ölkələrin sırasına Qorb və xristian dinli daha iki dövlət – Rusiya və Amerika da qoşulmuşdur. Son iki əsr ərzində dünya hegemonluğu uğrunda ideoloji-siyasi, bezi hallarda hərbi-strateji münaqişə və qarşıdurmalar daha çox məhz bu iki dövlət arasında olmuşdur. «Şorq siyasəti» və islam dinli müsəlman ölkələrinə maraqları bu iki dövlət arasındakı mübarizədə də, onların dövlət siyasətində də mərkəzi yer tutmuşdur.

Sual olunur: necə, bu siyasətdə nə dəyişmişdir, nə dəyişməmişdir? Suala cavabı da çox sadə və konkret: dəyişməyən – bu gün dünya hegemonluğu iddiasında olan qüdrətli Qorb dövlətlərinin Şorqlə və müsəlman dünyası ilə bağlı milli dövlətçilik maraqları və mənafehidir, dəyişən isə – bu milli dövlətçilik maraqları və mənafehinə xidmət edən dövlət siyasətidir.

«İslam təhlükəsi» doktrinasını uyduran Qərbin təbliğat maşını həmin Qərbin özünün islama və müsəlman dünyasına qarşı iqtisadi-siyasi və ideoloji təzyiqini də gizlədə bilmir. Bu cəhətdən rusiyalı müəlliflər V.Şevelevin və A.Kaid Musayedin baxışları diqqəti cəlb edir. Belə ki, onlar özlərinin «İslam təhlükəsi» müasir sosio-humanitar tefəkkürün və mədəniyyətin nəzəri problemləri kimi» məqaləsində həmin Qərbin Şorq siyasətindən söhbət açır və islam dünyasının bu qərəzli siyasətə qarşı cavab tədbirlərindən bəhs edərək yazırlar: «Müsəlman sivilizasiyası Qərbin müasir dünya üzərindəki hegemonluğu ilə rəziləşə bilmədiyinə görə ona qarşı səfərbər edilir. İslam burada da zəif inkişaf etmiş ölkələrin birliyini təmin etmək və onu siyasi və ideoloji cəhətdən əsaslandırmaq üçün ən münasib vasitə rolunu oynayır».¹

Bəli, doğrudan da islam tarixən hər yerdə – istər «zəif inkişaf etmiş», istərsə də inkişaf səviyyəsi yüksək olan yerlərdə hər cür hegemonluğa və təcavüzə qarşı mübarizə silahı rolunu oynamışdır. Dünən də belə olmuşdur, bu gün də belədir.

¹ «Свободная мысль – XXI», № 2/2003.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 4/2002, с. 141.

Xristian dövlətləri müsəlman ölkələrində özlərinin iqtisadi-siyasi, hərbi-strateji mövqələrini möhkəmləndirmək və daha çox uğur qazanmaq üçün öz aralarında sanki yarışa girmiş, bu yolda özlərinə daha çox uğur getirə biləcəkləri iqtisadi-siyasi və hərbi təzyiqlə əsaslanan «Şərq siyasətləri»ni də formalaşdırmışlar. Bir anlığa tarixi keçmişə nəzər saldıqda aydın olur ki, «Şərq siyasəti»ndə daha çox uğur qazanıb qalib çıxmaq üçün bu gün özlərini islamın və müsəlmanların «dostu» və «müdafiəçisi» kimi qələmə verən bir dövlət başqa hegemon dövlətin mövqeyini sarsıtmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, buraya dini-siyasi missionerlər, emissarlar, hərbi mütəxəssislər göndərir, onlara iqtisadi yardım edir, bir çox hallarda onların iqtisadi-siyasi toxunulmazlığının «müdafiəsinə» də qalxır. Bir sözlə, milli dövlətçilik maraqları bu gün islamın və müsəlmanların «dostu» olan bir dövləti sabah onun düşməni edir və əksinə. Tarixdə buna aid misallar da çox olmuşdur.

Bu bir faktdır ki, müəyyən tarixi mərhələdə islamı, onun ayrı-ayrı dini-siyasi cərəyan və təriqətlərini və bütövlükdə müsəlman dünyasını özlərinə «təhlükə» hesab edən Qərbin xristian dünyası öz dövlət siyasətləri və milli maraqları naminə bir çox hallarda ikili mövqedən çıxış edib onlar üçün «təhlükə» mənbəyi sayılan islamın «müdafiəsinə» də qalxmışdır. Onlar islamın meydana çıxdığı və bir din kimi formalaşdığı coğrafi məkanı müqəddəs sanmış, oraları yabançı və yad baxışlardan «qorumağa» çalışmışlar. Amma bu da bir həqiqətdir ki, bunlar da siyasət naminə, Qərbin milli dövlətçilik maraqları naminə edilmişdir. Bu, düşünən də belə olmuşdur, bu gün də belədir.

Bir sözlə, əsl həqiqətdə islamın və müsəlmanların dostu olmayanlar özlərini «dost» kimi qələmə vermişlər. Baxın, alman imperatoru və Prussiya kralı II Vilhelm (1859-1941) hələ 1908-ci ildə Məkkəyə həcc ziyarətinə gedərkən yolüstü Dəməşqdəki çıxışında nə demişdir: «Mən həmişə üç yüz milyon müsəlmanın dostu olaraq qalacağam».

Bu baxış və mülahizələrin siyasət və milli maraq naminə söylənilməsi heç kimdə şübhə doğurmur. Bunu, uzaq tarixi keçmişin də və bu günün realtıqları da sübut edir. Baxın, tanınmış Amerika sosioloqlarından biri ola bilsin ki, Şərq müsəlmanlarının islam bayrağı altında apardığı yürüşləri yadına salaraq, öz vətəninin dünya hegemonluğu siyasətinə necə bəraət qazandırır: «Çingizxan at belində Yer kürəsinin beşdə bir hissəsini fəth etdiyi halda, 1000 mil məsafəyə uça bilən təyyarələrə malik olan böyük dövlət (oxu – ABŞ – H.H., T.B.) nə üçün dünyanı fəth edə bilməsin?»

Bax, Qərbin islamla, müsəlmanlarla və başqa xalqlarla «dostluq» münasibətləri bu prinsiplər üzərində qurulur. Amerika prezidenti Franklin Ruzvelt (1882-1945) Roma Papasına yazdığı rəsmi məktubunda özünün xristian olması ilə öyünərək: «Biz də xristian millətiyik», deyirdi. Onun xələfi Duayt Eyzenhauer (1890-1969) isə islam Şərqlinin və onun dininin

dünya siyasətindəki və antimarksist və antikommunist siyasətinin təbliğindəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Orta Şərq dünyanın islam, xristianlıq və iudaizm kimi üç ən böyük dininin beşiyidir... Orta Şərqin müqəddəs yerlərinin materialist bütəparostların hakimiyyətləri altına düşməsinə yol vermək olmaz».¹

Lakin unutmmaq lazım deyildir ki, bu mövqə və baxışların arxasında həmin Qərb üçün «təhlükə mənbəyi» olan Şərq uğrunda, onun iqtisadi-siyasi və geosiyasi mövqeyi və rolu uğrunda mübarizə aparən iri dövlətlərin maraqları durur. Heç şübhəsiz, islam dünyasının mütorəqqi baxışlı ziyalıları bu qarozlı siyasəti prinsiplial mövqedən qiymətləndirmişlər. Belə bir qiyməti və cavabı ərəb müəllifləri Əbd.ər-Rəhman əl-Hamisi və Fəthi Kamildən başqa heç kim belə doğru və dolğun verə bilməz: «Birinci Dünya müharibəsi günlərində II Vilhelm bildirmişdi ki, müsəlmanlar üçün, islam üçün müqəddəs sayılan bütün döyərlər qorunmalıdır. Özü xristian olan II Vilhelm islamı xristianlardan – ingilislərdən və fransızlardan qoruyurdu! Eynilə onun kimi, Mussolini də qınından çıxarılmış qılınıc olində tutaraq ağ atın belində nəre çəkib deyirdi ki, o islamın davamçılarının müdafiəçisidir! General Qlabb isə hətta özünü «paşa» elan etmiş və başına müsəlman çalması bağlamışdı. İngilis casusu Lourens isə oyninə ərəb və müsəlman libası geymişdi».² Deməli, bugünkü Qərb «müasir dünya üzərində hakim mövqə tutmağa» can atır, «müasir dünyanın» tərkib hissəsi olan islam dünyası, «islam sivilizasiyası»na qarşı çıxır. Bu etiraz, bu qarşıçılıq isə «islam təhlükəsi» kimi qələmə verilir.

İslama və müsəlman dünyasına qarşı tarixi keçmişlərdən miras qalan (hələ də öz gücünü itirməyən!) və sayı onsuz da az olmayan dini-siyasi və ideoloji mübarizə forma və üsullarına daha yenisi və daha təhlükəli – XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində meydana çıxan «Birləşmiş islam ştatları» təhlükəsi və «xilafətin yaradılması» kimi mübarizə forması əlavə olunmuşdur.

Başqa dünya dinlərində olduğu kimi, islam dinində də bu dinli xalqların birliyi və həmrəyliyi ideyası onlar üçün yabançı və kənardan «ixrac edilən» ideologiya olmayıb, bu xalqların özlərinin milli-dini düşüncə tərzindən, həyatı tələbatından irəli gəlmiş, dövrün müdrik şəxsiyyətləri, dini-siyasi xadimləri tərəfindən sonrakı inkişaf və tərəqqilərinin təminatı üçün formalaşdırılmışdır.

Bu sözlər islam dinli xalqların mənəvi həyatlarında, ictimai-siyasi dünya baxışlarında mühüm rol oynayan panislamizm və pantürkizm də aiddir.

Tarixdən yaxşı bəllidir ki, panislamizm dini-siyasi ideologiyası din birliyi əmil və prinsiplərini əsas tutaraq islam dinli bütün xalqların və mil-

¹ Г.Б.Гусетнов. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Б., 1973, с.101.

² Yəni orada, s.101.

İtəllərin birliyini, islam dinli pantürkizm təlimi isə türk milli-etnik mənşəli xalqların birliyini və həmrəyliyini təmin etməyə çalışırdı.

Seyid Cəmaləddin Əfqani də özünün adı ilə bağlı olan panislamizm təlimində məhz bu yolla getməyi təbliğ etmişdir. O, «müsəlman xalqlarının dini-siyasi ittifaqının yaradılması» ideyasını formalaşdırmışdır.¹

Sovetlər Birliyinin dağılması, yeni suveren müsəlman dövlətlərinin yaranması, onların milli-dini köklü və mənəvi dəyərli ümumdünya islam iqtisadi sistemində, siyasi və ideoloji prinsiplərinə qoşulmaları xristian-islam qarşılıqlı maraqlar baxımından yanaşmanı, ikili mövqedən qiymətləndirilmə prosesini daha da aktualaşdırdı. Bu tarixi gerçəklik də, heç şübhəsiz, Qərbin xristian dini dəyərlərinə üstünlük verən hakim ideologiyaya tərəfdarlarını daha da hiddətləndirdi, onların qəlbində islam dini dəyərlərinə, müsəlman xalqlarının birliyinə qarşı qəzəb və nifrət daha da artırdı.

Lakin bunlar xristian əməllərinin heç də hamısı deyildir.

Müsəlman dünyasının bir hissəsi olan islami dini dəyərlər, mərasim və ənənələr, ailə-mişət münasibətlərində və həyat tərzində dərin kök salmış çoxmillətli Şimali Qafqaz xalqlarının dini və ictimai-siyasi həyatlarında baş verən və bu gün də davam etməkdə olan, bəzən siyasi partlayışlar həddinə çatan hadisələr, ideya uğrunda silahlı qarşıdurmalar, Yuqoslaviya və Kosovadakı milli-dini zəminli siyasi qarşıdurmalar, 11 sentyabr 2001-ci ildə Amerikada baş verən terrorçuluq əməli, xristian ölkəsi olan Rusiyada baş qaldıran bir sıra terrorçu-separatçılıq hərəkətləri, dini zəminli milli-etnik ekstremizm də, açıq millətçilik əhval-ruhiyyəsinin təbliği də tarixi «xaç yürüşləri»nin mənəvi olmuş qisasçı xristian dünyasını sanki qəflət yuxusundan oyatmışdır. Onlar, bir qayda olaraq, islam dinli dövlətlər daxilində gedən qanunauyğun yeniləşmə proseslərini də özələrinə qarşı yeni təzyiqlər, təcavüz və təhlükə forması kimi qələmə verib, öz dövlətlərinin ideyalar mübarizəsi cəbhəxanasında tarixən hazırlanmış, bu gün də hələ kəşərlənən «islam təhlükəsi», «Birləşmiş islam ştatları» yaradılması təhlükəsi və xristian dinli ölkələr ərazisində islamın tarixi dövlət idarəçiliyi forması olmuş «xilafət bərpası» təhlükəsi haqqında geniş təbliğat aparırlar. Qərbin antiislam mövqeli xristian dini təbliğatçıları 5 əsrdən artıq tarixi bir dövr ərzində Yuqoslaviya ərazisində yaşayan türklərin, ərəblərin və kürdlərin adı vətəndaş hüquqlarına məhəl qoyulmadığına göz yumub, bu gün «Yuqoslaviyanın dağılmasında müsəlman faktorunun rolu» kimi gülünc bəyanatlarla çıxış edirlər.²

«İslamın dirçəlişi» doktrinası, «Birləşmiş islam ştatları» təhlükəsi və «Rusiyada xilafət bərpası» meyilli təbliğat işində xristian dinli Rusiyanın qərəzli və açıq düşmən mövqeyi ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu baxım-

dan, rusiyalı müəllif Pyotr Pryanışnikovun və gürcü filosofu Tamaz Palu-aşvilinin nöqtəyi-nəzəri daha çox diqqəti cəlb edir. Tarixi «islam təhlükəsi» ideoloji, dini-siyasi mübarizə doktrinasını əsas tutan bu rusiyalı siyasətçi «Birləşmiş islam ştatları» və «islam xilafətinin bərpası» adlı daha yeni bir təxribat formasını müasir ideya mübarizəsi meydanına atmışdır. Müəllif özünün «Birləşmiş islam ştatları» adlı məqaləsində bu planın həyata keçirilməsi forma və üsullarından bəhs edərək yazır: «Birləşmiş islam dövlətlərinin yaradılması... iki mərhələdə həyata keçiriləcəkdir: növbəti yüzillikdə birləşmiş islam dövlətlərinin tərkibinə Asiyanın, Afrikanın və Avropanın 48 dövləti, o cümlədən Ermənistan, Azərbaycan, Albaniya, Bosniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Qafqaz, İsrail və başqa ərazilər daxil olacaqdır. İkinci mərhələdə bu birlik yeni dövlətlərin - Şimali və Cənubi Amerikanın, Avstraliyanın, Qrenlandiyanın hesabına daha da genişləncəkdir. 2100-cü ildə Yer kürəsində vahid islam dövləti bərqərar olacaqdır». Açıq desək, bu sözlər qəsbkarlıq əhval-ruhiyyəsi qanına və canına hopmuş olan rusiyalı siyasətçinin xristian məsləkli ulu babalarının müsəlmanlara qarşı tarixi «səlib yürüşləri»ni xatırladır. Qatı şovinist mövqedə dayanan Pryanışnikovun təbliğ etdiyi, həm də islam adından təbliğ etdiyi (!) əməl də aşkar qəsbkarlıq və hegemon dövlətçilik ideyasından başqa bir şey deyildir. Diqqət yetirin: Ermənistanda, Şimali və Cənubi Amerikada, hətta Qrenlandiyada «islam dövləti»! Reallıqdan uzaq mif və uydurma!

Əslində həmin Pryanışnikov ideoloji və siyasi təbliğat təsiri altına düşərək, bir qədər də «islam təhlükəsi» doktrinasından xoşlanaraq, özünün uydurduğu və başqalarının adına yazdığı «islam ştatlarının birləşməsi» sayəsində yaradılması nəzərdə tutulan «xilafəti» və ya «islam dövlətini» belə təsəvvür edir: «Plana uyğun olaraq, gələcək yeni dövlət, mərkəzi Səudiyyə Ərəbistanında olmaq şərti ilə, xilafət formasında yaradılacaqdır. Birləşmiş islam ştatları böyük strateji əhəmiyyətli əraziyə, zəngin təbii ehtiyatlara, nüvə silahına, dünyada ən qüdrətli orduya malik olacaqdır. Bunlar da tezliklə bütün dünyanı işğal etməyə imkan verəcəkdir. Hər hansı imperiyanın yaradılmasında olduğu kimi, birləşmiş islam ştatlarının yaradılması da qanlar axıdılmasına səbəb olacaqdır».³

Bu, sadəcə olaraq, dünyanın bir çox müsəlman ölkələrinə qarşı açıq təcavüzkarlıq əməli törədən, dini-siyasi zəminli ideoloji təbliğat apararaq xristian dünyasının uydurduğu «islam təhlükəsi» doktrinasının təbliğidir.

Qərb-Şərq, xristian-islam qarşılıqlı maraqlar baxımında belə bir mövqenin siyasi həyatda və ictimai fikirdə geniş vüsət almasını gürcü filosofu Tamaz Papuaşvili də etiraf edir. O, özünün «Dini ekstremizm məsələsinin əsaslarına dair» adlı analitik məqaləsində göstərir ki, 1989-cu ildən

¹ Вах: «Центральная Азия и Кавказ», № 2/2001.

² Вах: «Россия и мусульманский мир», № 1/2002.

³ «Россия и мусульманский мир», № 1/1999, с. 52.

⁴ Yetə orada.

başlayaraq «ben Laden Asiyanın, Afrikanın, Avropanın 50-yə yaxın dövlətini əhatə edən ərazidə «birləşmiş islam dövlətləri» yaratmağa başlamışdır». Filosofun fikrincə, «birləşmiş islam dövlətləri» arasında Ermənistan (!! - ?? - H.H., T.B.), Azərbaycan, Albaniya, Bosniya, İsrail, Qazaxıstan və Qırğızıstan da vardır».¹

Anlamaq və dərk etmək lazımdır ki, Şərqi islam dini, islam elmi və təfəkkür tərzində Qərbin tərxişatçılıq yolu ilə aparıldığı geniş təbliğat işi heç də hər yerdə və hər zaman onların «sübuta yetirdikləri» kimi olmamışdır. Bu sözlər, ilk növbədə, «islam fundamentalizmi təhlükəsi», «Birləşmiş islam ştatlarının» yaradılması» doktrinası və başqa məsələlərə daha çox aiddir.

Bu gün Qərb xristianlığının hay-küylə geniş təbliğ etdiyi «islam fundamentalizmi təhlükəsi», «islam vəhhabizmi təhlükəsi», «Birləşmiş islam ştatları təhlükəsi», «Rusiyada xilafətin yaradılması təhlükəsi» ideyaları ətrafındakı məsələlərə aydınlıq gətirərək onu demək istədik ki, hər şeydən əvvəl, məram-məqsəd və ideya istiqaməti baxımından, tarixi islam fundamentalizmi – islam vəhhabizmi, tarixi ilkin vəhhabizm isə daha çox siyasələşdirilmiş neovəhhabizm deyildir. Bunlar nə islam separatizmi, nə islam ekstremizmi, nə də islam terrorizmidir. Heç olmasa ona görə ki, bu gün xalqlar və dövlətlər üçün böyük bəlaya çevrilən və nədənsə, təkcə islamın adına yazılan, islam əməli sayılan fundamentalizm də, ekstremizm də, separatizm də, terrorizm də əslində başqa dünya dinlərinə daha əvvəl xas olmuş və tarixilik baxımından ilk əvvəl məhz xristian dini prinsipləri əsasında yaradılan dini meyil, dünya baxışları sistemi və dini-siyasi cərəyan olmuşdur.

İslam dünyasında «xilafətin bərpası» ideyasını «əsaslandırın», islam ekstremizmi ideyasını ortaya atan xristian dini ideologiyasının uzaq-yaxın ölkələrindəki havadarları özləri islamın adına yazdıqları və onunla bağladıkları ekstremizmin və dini radikalizmin müasir xristian dini nümayəndələrinin də mövqə və fəaliyyətlərində olduğunu ört-basdır edə bilmir və bu prosesi reallıq kimi etiraf etməyə məcbur olurlar: «Ənənəvi dinlərin nümayəndələrinin çoxu öz çıxışlarında tez-tez ekstremizm mövqeyində dayanırlar. Məsələn, bəzi pravoslav dini təşkilatları Rusiyada monarxiyanın yenidən bərpası tərəfdarı kimi çıxış edirlər».² Doğru etirafdır. Çünki dini ekstremizmə aid olan bu mövqə eyni zamanda və daha çox, siyasələşdirilmiş radikalizmə də aiddir. Tanınmış rus şərqşünas-islamşünası A.Malaşenko da daha çox islama aid edilən və onunla bağlanmış dini radikalizm mövqeyinin xristian dininin özündə müşahidə olunduğunu etiraf edir. O, yazır: «Əgər rus Pravoslav kilsəsi siyasət məsələsində bu qədər

fəalılıq göstərməkdə davam edərsə, nəticədə o daha radikal bir təşkilatə çevrilə bilər».³

Rusiyalı islamşünas A.İqnatenko da islam dini ilə bağlı olan və islam əməli kimi qələmə verilən ekstremizmin⁴ xüsusiyyətlərini araşdıraraq yazır: «Rusiyadakı ənənəvi islam ekstremizmə yabançıdır. Vəhhabizm də Şimali Qafqazda doğulmamışdır. Ekstremist ideyalar buraya xaricdən gətirilmişdir».

Bunlar, islam dininin tarixi keçmişini və bu gününü yaxşı bilən bir alimin fikridir, onun baxışlarıdır. Doğrudan da, heç kəs islam dininin tarixindən nə fundamentalizm təlimini silmək istəyir, nə ekstremizmi, nə də ki cəmiyyətlərdə mövcud olan terrorizm ruhunu və əməlini. Amma fakt faktlığında qalır: bu dini-siyasi təlim və baxışlar məlum tarixi dövrlərdə fəaliyyətsiz ideya, təsirsiz baxışlar kimi tarix arxivinin bir küncünə atılıb qalmışdır.

Dağıstanda və Şimali Qafqazdakı vəhhabizm dini-siyasi missionerlik hərəkatına, bu hərəkatın mahiyyətinə verdiyi qiymətdə də islamşünas professor A.Malaşenkonun maraqlı baxış və mülahizələri vardır. «Dağıstanda vəhhabizmin mövcudluğundan danışmaq olarmı?» sualına onun cavabı belə olmuşdur: «Orada adamlar, hər şeydən əvvəl, yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalığından, korrupsiyadan və narkomanlıqdan narazıdılar. Məlumdur ki, bu kəndlərin (Karamaxi və Çabanmaxi – H.H., T.B.) sakinləri maşınlarla bir neçə xaşxaş plantasiyasını məhv etmişlər».⁵

İslamşünas alim tarixi vəhhabilik dini-siyasi təlimi haqqındakı baxışlarını islam dünyası ölkələrinin tarixi təcrübəsinə əsaslanaraq təhlil edib qiymətləndirir. Müəllif yazır: «İslamın özəli saflığını qorumaq və şəriət dövləti qurmaq bütün zamanlarda olmuşdur. Dağıstandakı vəhhabi sözlünü isə mən dırnaq içərisinə alırdım. Onlar həqiqi vəhhabilərdən çox-çox uzaqdılar. Lakin onlar tam şüurlü şəkildə vəhhabilik doktrinalarını çox incəliklə (ustahqla) anladılar, təbliğ edirlər. Əgər biz bu cərəyanın verə biləcəyi nəticələri nəzərə almasaq, onda bizi daha dəhşətli hadisələr gözləyə bilər. Tarixdə çoxlu misallar vardır: Misir, Əlcəzir, İran, Pakistan, Tacikistan... Belə mübarizələr, bir qayda olaraq, böyük qanların axılması ilə nəticələnmişdir. «Vəhhabilər»lə mübarizə aparmaq olmaz. Ekstremist əhval-ruhiyyəli vəhhabiləri başqalarından fərqləndirib onları dövlət səviyyəsində müdafiə etmək lazımdır. Tarix belə öyrədir».⁶

¹ «Независимая газета», 02.04.2003.

² Dini ekstremizmin xüsusiyyətləri haqqında daha ətraflı bax: 2003-cü ilin mart ayında «НГ-религия» qəzetində redaksiyasında «Ekstremizm dini ola bilərmi?» mövzusunda keçirilən dəyirmi stolun materialları. «НГ-религия», 02.04.2003.

³ Bax: Orda.

⁴ «Россия и мусульманский мир», № 4/98, с.69-70.

⁵ «Свободная мысль» журналы, № 10/1999, с.47.

¹ «Центральная Азия и Кавказ», № 5/2000, с.33.

² «Независимая газета», 02.04.2003.

Bu gün eyni mövqeni Rusiya ictimai-siyasi və fəlsəfi-dini fikrində başqaları da dəstəkləyib müdafiə edirlər. Belə ki, Dağıstanın dini-ruhani başçısı, müfti S.Abubakarov Şimali Qafqazda və Dağıstanda geniş vüsət alan, separatçı siyasi və ideoloji doktrina kimi yerli müxalifətçi qüvvələr, xarici emissar və missionerlər tərəfindən təbliğ olunan vəhhabiliyə və bu dini-siyasi təlimin ideoloji havadarlarına münasibət bildirərək yazır: «Vəhhabizm yalançı islamdır, o, ancaq islam maskası geymişdir. O, ekstremist meyilli ideoloji və siyasi cərəyandır. Xarici emissarlar əslində islamın taleyinə görə narahat deyillər və onlar bizə Çeçenistandan gəlmişlər. Sadəcə olaraq, indi Çeçenistanda onlar üçün daha münasib sosial zəmin yaranmışdır: bunun səbəbi isə oradakı xarabalıqlar və xaosdur».¹

Dinin, istər islam dini olsun, istərsə də başqa dinlər, tarixən onların ikili xarakterindən müxtəlif dinli xalqların ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikrində tarix boyu bəhs olunmuşdur. Bu, bizim burada istinad etdiyimiz Orta əsr ərəb-müsəlman ilahiyyatçısı, Sələfizm dini təliminin yaradıcısı və baş ideoloqu İbn Taymiyyənin (1263-1328) «ədalətli dövlət» haqqındakı baxışlarında da özünü göstərir.

Həç bir xalq, o cümlədən postsovet dövrü müsəlman xalqları və suveren dövlətləri dünyəvi dövlət olsalar da özlərinin islam dinli tarixi ənənə və dəyərlərini inkar etmir. Məlum həqiqətdir ki, bu xalqlar sovet dövründə, ateizm təbliğatı geniş vüsət alıb yayılan zamanlarda belə, öz dini-mənəvi dəyərlərini, milli adət-ənənələrini yaşatmağa, qoruyub saxlamağa, bir çox milli-dini mərasimlərini icra etməyə çalışmışlar. Lakin məsələ işin başqa tərəfindədir. Məsələ ondan ibarətdir ki, elə dinsiz, Allahsız ateizm təbliğatının tüğyan etdiyi dövrdə də, bizim zamanımızda da dinin ikili xarakterindən və mahiyyətindən çox vaxt siyasi məram və məqsəd naminə istifadə olunmuşdur. Belə bir zərərli tendensiya - dövlətlər suverenlik qazandıqdan sonra yeni müstəqil dövlətçilik quruluşu yarandığı, xarici müsəlman dövlətləri ilə itirilmiş tarixi iqtisadi-siyasi və dini-mədəni əlaqələrin yenidən bərpa olunduğu bir zamanda da baş verir. Bir çox dövlətlərin dini təşkilatları, missioner və emissarları xalqların bu dini birlik ideyasından, bu ölkələrdəki ideoloji boşluqdan sui-istifadə edərək siyasi təxribatla məşğul olmağa daha çox meyil göstərirlər. Bu da faktdır, bu da reallıqdır!

Dinin və dini ideologiyanın ikili xarakterini əsas tutub uzaq keçmişdə olduğu kimi, bu gün də bütün müsəlman dünyasının xalqları və dövlətləri üçün sabit və dəyişməz, əzəli və əbədi din kimi qəbul olunan din - ərəb islamı, efşan islamı, türk və fars islamı və i. kimi təqdim olunur, qiymətləndirilir. Ən başlıcası isə odur ki, bu islam özünün dini ənənə və ümumbəşəri prinsiplərindən daha çox, siyasi məram və məqsəd üçün istifadə olunmağa başlamışdır. Burada islam dünyasının ən nüfuzlu dini

xadimi kimi tanınan İmam Xomeyninin hələ XX əsrin 90-cı illərində Sovet rəhbəri Qorbaçova yazdığı xüsusi məktubunda dinin ikili xarakterindən bəhs etməsi yada düşür. İmam yazırdı: «İslam və qeyri-islam dinli ölkələrin maddi və mənəvi sərvətlərini böyük dövlətlərə vermək vasitəsi rolunu oynayan din - «həqiqi din və məzhəb deyildir», onu bizim xalq «amerikasayağı» din adlandırır».

Haqlı və ədalətli mühakimədir. Bunun başqa bir adı da vardır: siyasi təxribat, dini missionerlik, emissarlıq və terrorçuluq yolu ilə suveren dövlət quruluşuna qarşı siyasi və milli-etnik zəminli separatçılıq yolu ilə çevriliş təşkil edib mövcud hakimiyyəti devirmək!

Bu prinsipləri xarici və daxili emissarlar və müxalifətçilər Tacikistanda, Özbəkistanda, Qırğızistanda, Tataristanda, bütün Şimali Qafqaz ölkələrində və müsəlmanlar yaşayan başqa orazılarda həyata keçirməyə çalışırlar.

Bir qayda olaraq, bu məsələyə tam prinsiplial və real tarixi baxımdan yanaşan tədqiqatçı və mütəxəssislər vəhhabiliyin də əsasən başqa din və dini təriqətlər kimi ikili xarakterini, daha çox siyasiləşdirilmiş mövqeyini əsla inkar etməmişlər. İctimai-siyasi fikir, din və fəlsəfə tarixçiləri içərisində də məsələyə bu mövqedən yanaşan araşdırıcılar az deyildir. Şübhəsiz, belə bir prinsiplial və obyektiv mövqə tarixi vəhhabiliyə, onun dini-siyasi məram və məqsədinə aydınlıq gətirməkdə daha faydalı olar. Belə bir mövqedən çıxış edən Dağıstan Dövlət Universitetinin «Dinşünaslığın əsasları» kafedrasının professoru, tanınmış islamşünas alim və filosof M.Vahabov da, doğru olaraq, müsəlman xalqları arasında, xüsusilə son zamanlar geniş yayılan və təbliğ olunan separatçı vəhhabilik ideologiyasının tarixi fərqli cəhətlərindən bəhs edərək yazır: «Dudayevin hakimiyyəti dövründən başlayaraq tədricən Çeçenistanda ənənəvi dini təlim kimi tanınan Sufiliyin əksinə əvvəllər bəlli olmayan, sonralar isə vəhhabilik adlı dini hərəkət formalaşmağa başladı. Adına baxmayaraq nə Çeçenistandakı, nə də Tacikistandakı bu cərəyanın ...Səudiyyə Ərəbistanındakı sünni təriqəti zəminində meydana çıxan dini-siyasi hərəkətə daxil yoxdur. Demək lazımdır ki, Tacikistanda və Qafqazda bəslənib hazırlanan vəhhabilik təlimi islamı hər cür bütperestlərdən, sonrakı əlavə və düzəlişlərdən azad etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Prinsipcə, belə hadisələr tarixən hər bir dinin, eyni zamanda xristianlığın da başına gəlmişdir».¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, dinlərdəki (istər islam olsun, istərsə də xristianlıq) təriqətçiliyin doğru və prinsiplial mövqedən qiymətləndirilməməsi, ona hegemonçuluq və ayrıseçkilik mövqeyindən yanaşılması meyli tarixən xalqlar və dövlətlər arasında milli-dini zəminli ittifak və qarşıdurmalara səbəb olmuş və bu vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir.

¹ «Литературная газета», 01.04.1998.

¹ «Независимая газета», 07.07.1999.

Kimin tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, dini təriqətçilik ideologiyası özünün dini-siyasi məram və məqsədindən, mövcud ictimai-siyasi quruluşa münasibətdən asılı olaraq birmənalı qiymətləndirilməlidir. Vəhhabiliyə də eyni mövqedən yanaşmaq, qiymət vermək lazımdır. Təvəccüblü də olsa, heç də hər yerdə və həmişə belə olmur.

Əgər xristian Həşiyası xristian Ermənistanı ilə din və məslək birliyi amili və prinsipini əsas tutaraq onun Azərbaycana qarşı separatçı-terrorçu hərəkatını, açıq qəsbkarlıq müharibəsini vaxtında müdafiə etməsəydi, əgər bu işğalçılığın həyata keçirilməsi üçün Ermənistanı hərbi yardım göstərməsəydi, bu dağıdıcı-işğalçı hərəkata ermənilərin «milli-azadlıq hərəkatı» adı verməsəydi - bu gün həmin Rusiyanın özünün subyektləri olan Çeçenistanda, Dağıstanda, Tataristanda, Qaraçay-Çörkəs, Kabarda-Balkar, Kalmıkiya və neçə-neçə başqa qaynar və partlayışlı nöqtələrdə qanlı-qadalı, milli-dini və siyasi zəminli separatçı hərəkatlar baş verməzdə və milli-etnik zəminli qırğınlar törədilməzdi. Bunlar bir yana qalsın. Belə olmasaydı, Rusiyanın lap mərkəzində «Ural Respublikası» yaradılması haqqında tələblər və kütləvi çıxışlar da meydana çıxmazdı.

Baxın, başqa milli-dini mənşəli xalqların suverenlik tələb etdiyi XX əsrin 90-cı illərində Ural Respublikası hərəkatının sədri filosof V.I.Pilkin hansı bəyanatla çıxış edirdi: «Uralın çıxması (SSRİ-nin tərkibindən - H.H., T.B.) bir çoxları üçün nümunədir. Artıq seçim vaxtı çatmışdır. Sibirilər, donlular, kazaklar, kubanlılar, ola bilsin pomor tayfaları (səhil boyu ölkələrdə yaşayan slavyan tayfaları - H.H., T.B.) kimi milli-tarixi birliklər öz dövlətçilik qurumlarını yaratmağa tam haqlıdırlar. Velikrus mifi haqqında nə qədər danışmaq olar! Unutmaq lazım deyil ki, dövlətin gücü-qüdrəti onun ərazi ölçüsü ilə müəyyən olunmur. Qədim, demokratik respublika kimi fəaliyyət göstərən Böyük Novqorodu yada salaq».¹

Bunları islam dinli müsəlmanlar demir, tələb etmir. Bunları deyəs və tələb edən məhz həmin islama və müsəlmanlara qarşı çıxan, onun ətrafına qorxu xofu yaradan və onlara qənim kəsilən «xristian-slavyan birliyi və həmrəyliyi» hegemonçu ideologiya və siyasətinin ideya havadarları və təbliğatçılarıdır. Əslində «Birləşmiş islam ştatları» və «islam birliyi təhlükəsi» doktrinası da, elə xristian-slavyan milli-dini təəssübkeşlərinin özləri tərəfindən formalaşdırılan ideoloji-siyasi təxribat formasıdır. Onlar «xristian-slavyan birliyi və həmrəyliyi» təliminin əsasında bu gün Avropa və dünya slavyanlarını birləşdirmək məqsədi güdən, özlərinin hegemonçu milli-etnik meyilli «slaviya», «yevroslaviya» və «miroslaviya» birliyini də əslində elə islam dini-mənəvi dəyərlərinə qarşı çıxmaq üçün formalaşdırmışlar.²

¹ «Зеркало», № 16/1991.

² «Xristian-slavyan birliyi» ideyasının tarixi keçmişi və bu gündə haqqında daha ətraflı bax: В.О.Соловьев. О христианском единстве. М., 1994.

Doğrusu, rusiyalı filosof V.I.Pilkin nə deyir qoy desin, amma bu gün əsasən xristian dinli və rus-slavyan milli-etnik mənşəli xalqın yaşadığı ərazi hesab olunan Uralda belə kəskin tələbli bəyanatlar səslənsə də, Rusiya Federasiyası ərazisini ayrı-ayrı azsaylı etnos və xalqların öz müstəqilliyi uğrunda apardıqları mübarizə dalğasının bürüdüyü bir vaxtda «xristian-slavyan birliyi» əsasında müstəqil «Ural dövləti»nin yaradılmasının baş tutmasına inam azalır, heçə endirilir. Bu ideyanın, bu tələbin mif və reallıqdan uzaq olmasına inam isə, əksinə, daha da artır.

Burada da belə bir qanuni sual meydana çıxır: Rusiyanın ərazisində açıq separatçı proseslər başladığı halda, qeyri-rus milli ərazilə, dinli və etnik tərkibli başqa xalqların öz hüquqları uğrunda çıxışlarına necə etiraz etmək olar?

Bu qarşısalınmaz qanunauyğun reallıqları tarix və zaman yaratmışdır: 1956-cı ildə Macarıstanda, 1962-ci ildə Novoçerkasskda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada, 1979-cu ildə Əfqanıstanda, 1986-cı ildə Alma-Atada, 1989-cu ildə Tbilisidə, 1990-cı ildə Bakıda və Baltıqyanı respublikalarda olduğu kimi.

Bu baxımdan, ABŞ Dövlət katibinin müavini Stroub Telbottun bir fikri daha səciyyəvidir. O, deyir: «Rusiya 1993-cü ildə Abxaziya separatçı hərəkatının alovunu yandırdı, noticədə bu qarşudurma alovunun qılıncımları Zaqafqaziyadan Şimali Qafqaza da keçdi və Çeçen tonqalının alış-banmasına kömək etdi».

1991-ci ildən yeni, açıq separatçı forma və məzmunlu dini-siyasi təlim kimi formalaşan, xarici dini missioner və təşkilatların dəstəyi ilə islam dinli xalqlar və suveren dövlətlərdə yayılmağa və geniş təbliğ olunmağa başlayan neovəhhabiliyin bu ölkələrin ictimai-siyasi həyatındakı zərərli və separatçı rolu, ilk vaxtlar, lazımı qədər təhlil olunmamış, doğru qiymətləndirilməmişdir. Bu, Rusiyada da belə olmuşdur, Tacikistanda da, Özbəkistanda da, Qırğızistanda və bir sıra başqa yerlərdə də. Məsələ o həddə çatmışdır ki, bir sıra milli ərazilərdə, hətta Rusiyanın özünün bir sıra rəsmi dövlət adamları arasında da vəhhabilik dini hərəkatının separatçı-dağıdıcı mövqeyini, məram və məqsədini doğru qiymətləndirməyənlər və onun yaratdığı təhlükəni görməyənlər də tapılmışdır. Belə faktlar, ictimai fikirdə və əhalinin dünyagörüşü hələ tərəddüdlərlə dolu, tam formalaşmamış, yeni quruluşun tələb və prinsiplərinə tezliklə alışa bilməyən hissəsi arasında çəşnəliq yaratmış, məsələnin obyektiv qiymətləndirilməsinə və bu prosesin doğura biləcəyi dağıdıcı noticələri doğru qiymətləndirməyə mane olmuşdur. Bu baxımdan, rusiyalı filosof S.Zemlyaninin baxışları daha maraqlıdır. Onun «Rusiyada siyasi vəziyyət» adlı iri həcmli analitik məqaləsində Rusiya ictimai-siyasi fikrində və dövrü mətbuatında, xüsusən «Kommersant»-ın, «Новое время»-nin, «Новая газета»-nin və nəhayət, «Общая газета»-nin 1999-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarındakı saylarında dərc olunmuş bir sıra məqalələrə istinad

edilərək vəhhabilik dini-missionerlik hərəkatına, bu hərəkatın aparıcı ideoloq və təbliğatçılara münasibət məsələsi milli dövlətçilik mənafeyi baxımından təhlil olunur və qiymətləndirilir.

Müəllif konkret faktlar əsasında bəyan edir ki, 1995-1996-cı illərdə Çeçenistanda çərayan edən siyasi hadisələrin ilkin mərhələsi zamanı Rusiyanın bir sıra rəsmi dövlət adamları bu ərazidə baş verən dini-siyasi meyilli separatçı-dağdıcı hərəkata qeyri-prinsipial, qeyri-dövləti mövqedən yanaşmışlar. Rusiyalı filosof özünün milli təəssübkeşliyini əsas tutub dövlət rəhbərlərinə xəbərdarlıq edərək şivən qoparıb: «Mübarizə axıra qədər davam etdirilməyə, Rusiya ikinci dəfə saqqallı quldurların qarşısından rüsvayçılıqla geri çəkilsə, o zaman nəinki ordunun müəyyən hissəsini, həmçinin dövlətin ləyaqətini və Çeçenistanı itirəcəkdir. Bununla da o, bütün Şimali Qafqazı itirəcəkdir».¹

Rusiyalı tarixçi K.Polyakov isə başqa bir mövqedən çıxış edir və postsovet məkanı suveren müsəlman ölkələrində, Şimali Qafqaz və Dağıstanda çərayan edən, bu yerlərin əhalisinin təfəkkür tərzinə mənfi təsir edən vəhhabi dini-siyasi hərəkatına öz münasibətini bildirərək yazır: «MDB ölkələrində və Rusiyanın ənənəvi islam dinli regionunda dini-siyasi şəraitin daha geniş inkişaf edib gərginləşməsində məsuliyyət ilk növbədə özlərinin hegemonçu xarici siyasətlərini və ideoloji ekspansiyalarını həyata keçirməyə çalışsan ayrı-ayrı islam ölkələri üzərinə düşməlidir».²

Biz burada, xarici dini missioner və emissarları, ayrı-ayrı dini təşkilatları və fərdi şəxsləri islam dinli milli ərazilərə qarşı apardıqları ideoloji ekspansiya siyasətlərinə görə məsuliyyətdən azad etmək fikrində deyilik. Əsla deyilik! Biz də görürük və bilirik ki, bu, göz qabağında, günün günortası çağında çərayan edən reallıqdır. Lakin biz rusiyalı tarixçi K.Polyakovun nəzərinə bu reallığı da çatdırmaq istəyirik ki, həmin Rusiya kənarından və daxilədən edilən saysız-hesabsız xəbərdarlıqlara baxmayaraq öz ərazisi daxilində görə-görə, bilib-bilə yaxınlaşan, indi də özünün məcburən yaxından iştirak etdiyi təhlükənin qarşısını vaxtında almaq üçün heç bir əməli tədbir görməmişdir. Onu da etiraf edək ki, ağır dini-siyasi nəticəli ideoloji ekstremizm, etnik separatçılığa əsaslanan, dövlətdaxili sabitliyi pozan vəhhabi dini hərəkatının xalqlara və dövlətlərə gətirdiyi bəlalər haqqında Rusiya mətbuatında çox yazılmış, çox deyilmişdir. Bununla bağlı bir neçə seçiyəvi misalə müraciət edək.

İlk növbədə, bu qaynar bölgədə olan və orada baş verən ölkədaxili prosesləri doğru qiymətləndirə bilən Ramazan Abdulatipovdan başlayaq. Hər şeydən əvvəl, məlumdur ki, Rusiya siyasi fikrində, milli-etnik və dini məsələlərin fəlsəfi, sosioloji, dini-siyasi və ideoloji baxımdan araşdı-

ricısı kimi tanınan, rəsmi dövlət adamı olan professor Ramazan Abdulatipov Şimali Qafqazda və Dağıstanda baş verən dini-siyasi və milli zəminli qarşıdurma məsələlərinə münasibətini vaxtında bildirmişdir. Real vəziyyətə qiymət verən bu ictimai-siyasi xadim və filosof yazır: «Mən bu haqda hələ üç il bundan əvvəl demişdim. Vəhhabilər özlərinə Qızıl-Yurt yaxınlığında qarargah yaradan zaman demişdim... Mən bu haqda Federal hakimiyyət orqanlarına məlumat da vermişdim. Müharibə qurtaran kimi bu düşürgələr Çeçenistan Respublikası ərazisinə keçirildi. Orada minlərlə adam hazırlıq təlimi keçir. Onlar eyni zamanda, Dağıstan, İnquşetiya, Kabarda-Balkar və başqa ərazilər tərəfindən maliyyələşdirilirlər. Bu hərəkatı maliyyələşdirən, onların arxasında dayanan və bu yerlərdə öz təsirini gücləndirməyə çalışan xarici xeyriyyə fondlarıdır».³

Hadisələrin sonrakı gedişi sübut etdi ki, Rusiya siyasi həyatında heç kim yaxınlaşmaqda olan bu ciddi təhlükənin qarşısını vaxtında almaq haqqında düşünməmişdir, lazımi tədbir görməmişdir. Heç şübhəsiz, əgər vaxtında lazımi tədbirlər görülsəydi, silahlı qarşıdurma sovuşardı.

Abdulatipov qarşıdurmanın ilk günlərindən ölkədəki siyasi böhranlı vəziyyətin dərin kökləri olduğunu və onların aradan qaldırılması yollarını da göstərməyə çalışmışdır. O, haqlı olaraq Şimali Qafqazda və Dağıstanda yaranmış siyasi duruma qiymət verib, vəziyyətin vaxtında tənzim olunmasını tələb etmişdir. O: «Dağıstanda sosial şəraitin sabitliyini təmin edən aydın proqram həyata keçirilməyincə, belə hadisələr başqa-başqa, ən müxtəlif nöqtələrdə baş verəcəkdir. Adamlara iş vermək, ümid vermək lazımdır»⁴ - demişdir.

Şimali Qafqazda kök salmış, mənəvi-siyasi durumun sabitliyini pozmuş olan və vəhhabi dini missionerlik hərəkatı vasitəsi ilə qurmaq istənilən «islam dövləti» və «islam hökuməti» ideyasına münasibətdə də İslam Təşkilatı Xarici Əlaqələr Assosiasiyasının Prezidenti Abdurəşid Dudaşev öz fikrini çox konkret və birmənalı ifadə etmişdir: «Çeçenistanda islam cəmiyyəti qurmaq ona görə mümkün deyil ki, islam heç bir zaman burada milli ideyalar, adət və ənənələr üzərində hakim mövqə tutmuşdur». Və ya: «Deyirlər ki, çeçenlər vəhşi qəbilədir... Lakin onu umudurlar ki, buradakı quldur və manyakların nisbi sayı heç də Rusiyadakından çox deyil».⁵ Məsələyə obyektivlik baxımından yanaşsaq, bu mühakimələrdə həqiqət daha çoxdur. Dövlətçilik və idarəçilik formasının bərqərar olduğu ictimai-siyasi quruluşlarda cəmiyyət üzvlərinin milli-etnik durumuna, əhəlinin dünyagörüşünün inkişaf səviyyəsinə görə, insanların dini təriqətçiliyə meylinə görə münasibət bəsləmək lazımdır. Tarixən, ailə-

¹ «Независимая газета», 13.10.1999.

² «Независимая газета», 25.08.1999.

³ «Россия и мусульманский мир», № 5/1998, с.110.

⁴ «Независимая газета», 25.08.1999.

⁵ «Открытая политика» журналы, № 9-10/1996, с.22-23.

meişət, dini-millî adət və ənənə amillərinə münasibət - Şimali Qafqaz xalqları arasında həmişə özünə diqqət tələb etmişdir.

İslam dini tarixinə, bu dinin ayrı-ayrı cərəyan və təriqətlərinə, onların islam dinli xalqların dini-mənəvi və ictimai-siyasi həyatındakı roluna yaxşı bələd olan, sözü və elmi mövqeyi çoxlarına inam yeri olan tanınmış islamşünas filosof M.Vahabovun vəhhabilik dini hərəkatına verdiyi qiymət də maraqlıdır. Rusiyalı ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin və rəsmi dövlət adamlarının çoxundan fərqli olaraq, professor Vahabov Dağıstan və Şimali Qafqazın dini-ruhani xadimlərinin müasir neovəhhabilik dini-separatçı hərəkatına münasibətlərini təhlil edib, bu baxışların haqiqi dünyabaxışı və təlimlərlə heç bir əlaqəsi olmadığını və yalnız milli-dini ekstremizmə, terrorçu-separatçı siyasi məram və məqsədlərə xidmət etdiyini göstərir. Filosof yazır: «Dağıstanın nüfuzlu din xadimlərinin fikrinə, indiki Rusiya şəraitində vəhhabizm, dindaxili ziddiyyətlərə, millət-nətik parçalanmaya və vətəndaş müharibəsinə çağırışa xidmət edir».¹

Dağıstan müftisinin o zamankı müavini Əhməd Tağayev isə vəhhabizmin Dağıstanda və Şimali Qafqazda «islam dövləti» yaratmaq haqqındakı baxış və mülahizələrinin ideya-siyasi əsasından danışır və məsələyə aydınlıq gətirirdi: «Dağıstanda vəhhabilər üçün heç bir baza yoxdur... Vəhhabilər, ideoloji cəhətdə süquta varmışlar. Ona görə Dağıstana sahib olmaq üçün silaha əl atmaqdan başqa yolu qalmamışdır. Vəhhabiliyin Dağıstandakı sonrakı inkişafı üçün heç bir ümid yoxdur. Dağıstan xalqlarının böyük əksəriyyəti bu ideologiyaya qəbul etmir və edə də bilməz. Buna sübut, könnüllü yaraqlılardır».² Oxşar dini-siyasi durum Orta Asiyada da davam edirdi.

Biz Orta Asiya respublikalarında və Qazaxıstanda da vəhhabizmin dağıdıcı-separatçı, terrorçu-ekstremist fəaliyyətinə qarşı mübarizə aparıldığını, bu hərəkatın qarşısının dövlət səviyyəsində vaxtında alınması üçün tədbirlər görüldüyünü yaxşı bilirik. Belə ki, Özbəkistan və Tacikistanda xalqı həqiqi islami dini dəyər və prinsiplərdən uzaqlaşdıran, onun öz suveren dövlətində qurub-yaratmaq özminin qarşısını alan bu dini-siyasi missionerlik hərəkatının planlarının həyata keçirilməsinə qadağalar qoyulmuşdur. Lakin Orta Asiya və Qazaxıstandan fərqli olaraq, Şimali Qafqazda ictimaiyyətin nümayəndələrinin böyük əksəriyyətinin, hətta bir çox din xadimlərinin bu hərəkatın geniş vüsət alıb indiki partlayışlı və tarixi müharibə həddinə çatmaması üçün vaxtında etdikləri xəbərdarlıqlara Rusiyada məhəl qoyulmamış, prinsipial qiymət verilməmişdir.

Burada bir neçə səciyyəvi misalı yada salmaq yerinə düşərdi. Rusiya Müsəlmanları Şurasının sədri Şeyx Ravil Haynutdin o zamankı Baş Nazir Vladimir Putinlə görüşü zamanı ona demişdi: «Hələ 1994-cü il dekabrın

2-də Çeçenistan respublikası ərazisində silahlı toqquşma baş qaldıran zaman mən Rusiya prezidenti Boris Nikolayeviç Yeltsinə xüsusi məktubla müraciət etdim. O zaman mən nəinki yaxınlaşdır təhlükəni, eyni zamanda onu xəbərdar etdim ki, əgər Çeçenistan ərazisində müharibə başlayarsa, bu müharibə İkinci Qafqaz müharibəsi olacaqdır. Çeçenistan ərazisində müharibə dayandırılmasa, o, başqa ərazilərə, o cümlədən Dağıstana da keçə bilər. Bu müharibə təkcə kiçik xalqın müharibəsi olmayacaq, o, ölkəmizin böyük xalqlarını da özünə cəlb edəcəkdir. Təəssüflər olsun ki, bu gün bizim gözlədiyimiz təhlükə doğru oldu. Müharibə artıq Dağıstanda da gedir».¹

Belə ciddi və həyəcənli xəbərdarlıqlara ölkədə, hətta bu işə məsul olan vəzifəli dövlət memurları da vaxtında məhəl qoymamış, real vəziyyət haqqında dövlət başçısına nəinki doğru məlumat verməmişlər, əksinə, onlar məsələyə doğru qiymət verməyib onu aldatmışlar.

Rusiya siyasi həyatında bunu təsdiq edən konkret misallar vardır.

Sual olunur: kimdir Kraşennikov, Kovalyov, Stepaşin və Sapiro? Onlardan biri Şimali Qafqaz və Dağıstanda vəhhabizm dini hərəkatına qarşı mübarizə aparən Rusiya Federasiyasının o zamankı ədliyyə naziri, o biri Federal Təhlükəsizlik Bürosunun rəhbəri, digəri isə o zamankı daxili işlər naziri, başqa biri isə o zamankı milli təhlükəsizlik naziridir. Onların hamısı isə birlikdə, Rusiya ərazisi həddudlarında siyasi ekstremizmin qarşısını almaq üçün yaradılan rəsmi dövlət komissiyasının üzvləridir. Həmin komissiya 1998-ci il iyulun 22-də Prezident idarəsi binasında keçirdikləri müşavirədə belə bir qərara gəlmişdilər: «Vəhhabizm - ekstremist cərəyan deyildir!».²

Hər şey Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan, yeni müstəqil müsəlman dövlətləri yarandıqdan sonra başladı. Bu yeni qurulan cəmiyyətlərdə yaranan ideoloji boşluq, qeyri-sabitlik və hakimiyyətsizlik şəraitində sanki onların əlləri buxovdan açıldı, bu dini-siyasi təlim və baxışlar dirçəldilər, özlərinə daha çox havadarlar tapdılar, daha artıq ideya-siyasi qüvvə qazandılar.

Baxış və mülahizələrinə dəfələrlə istinad etdiyimiz A.Malaşenko isə «xaricdən gətirilən» dini ekstremizm təlimi ilə mübarizənin forma və üsullarından danışır. O, yazır: «Ekstremizmlə mübarizə aparmaq üçün ağıllı qanunlar qəbul etmək lazımdır. Əgər biz xalqı vəhhabizm təhlükəsi ilə qorxutsaq, o zaman istər-istəməz, bu zərərli təlimə maraq daha da artacaqdır. Ona görə də müsəlmanların çoxu ben Ladenlə fəxr edirlər, çünki heç kəs, nə Putin, nə də Avropa, Amerikanın iradəsinə zidd olaraq heç bir şey edə bilmədiyi halda, islam lideri bunu etdi. Hətta vicdanlı və aliconab müsəlmanlar da onunla fəxr edirlər. Bu geniş yayılmış əhval-

¹ «Независимая газета», 07.07.1999.

² Orada, 25.08.1999.

¹ «Независимая газета – религио», 08.09.1999.

² Вах: «Известия», 22.07.1998 və уа «Центральная Азия и Кавказ» № 1(2) 1999, с.12.

ruhiyyəni necə olursa-olsun, aradan qaldırmaq lazımdır... Əgər biz ekstremizmə qarşı mübarizədə bacarıqsızlıq nümayiş etdirsək, onda daha radikal mövqeyi yeni növ yaratmış olacağıq. Burada həddən artıq ehtiyatlı olmaq lazımdır».¹

Biz burada Malaşenkonun başqa bir baxış və mülahizəsi ilə də tanış oluruq. Bu da onun ekstremizmin mahiyyəti, spesifik cəhətləri və kimin ekstremist sayılmalı olması haqqında baxışlarıdır.

Rusiya şərqişünas-siyasətçi yazır: «Əgər ayrı-ayrı şəxslər mətbəxdə oturub, məsələn, Rusiyada islam dövləti yaradılması məsələsini müzakirə edərlərsə, buna görə onları hələ ekstremist saymaq olmaz. Onlar bu məsələni konstitusion qaydalar həddində təbliğ edərlərsə, burada da təhlükəli bir şey yoxdur. Lakin əgər onlar öllərinə avtomat alıb küçüyə çıxırlarsa – bax bu, ekstremizmdir».

Hakimiyyət dairələrinin vəzifəsi – mətbəx söhbətlərinin hərbi əməliyyatlara çevrilməsinin qarşısını almaqdır».²

Doğrudan da, bu ekstremizmdir və onunla mübarizə aparmaq gərəkdir.

Şorqə və müsəlman dünyasına, islam düşüncə tərzinə və mədəni dəyərlərinə qarşı bir çox hallarda özünün məlum qərəzli və yabançı mövqeyi ilə seçilən böyük filosof Hegel də sonralar belə bir həqiqəti anlayaraq etiraf etməyə məcbur olmuşdu: «Şorq – dünya tarixinin özəli, Avropa isə onun sonudur. Şorq olmasaydı və onun zəminində yeninin yaradılması baş verməşəydi, nəinki yeni keyfiyyətli Qorb, ümumiyyətlə ümumdünya tarixi olmazdı». Bu, bizim yox, klassik alman fəlsəfə tarixçisinin söylədiyi fikirlər və baxışlardır. Böyük filosofun bu fikir və mülahizələri Şorqə və islama düşmən gözü ilə baxanlar üçün, Qorbin müasir ideoloji-siyasi təxribatçıları üçün ibrət dərsi ola bilər. Acınacaqlı cəhət ondan ibarətdir ki, xristian dinli ölkələrdə çoxları heç də bu yolla getmək istomirlər.

Özbəkistanlı alim Əbdülrəşid Mirzəhədov «İslam fenomeni» adlı məqaləsində heç bir tərəfkeşliyə və təəssübkeşliyə yol vermədən, bugünkü ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi təlim və fikirdə, siyasət aləmində «islam fenomeni» və ya «islam amili» məfhum və anlayışına, ona ikili mövqedən yanaşılma prinsipinə aydınlıq gətirir, islama ikili mövqedən yanaşma meylinin mahiyyətini açıqlayır. Mirzəhədovun öz təbirincə desək, o, «islam fenomeni» anlayışına tərif verməyə cəhd edir». Müəllif yazır: «İslam fenomeni» - dini ənənələri, dini həyat və mədəniyyət tərzini, şəriət quruluşunun bərqərar edilməsi də daxil olmaqla islamın siyasiləşdirilməsi cəhdlərini dirçəltmək; beynəlxalq münasibətlərdə Qorb ölkələrinin fəallaşması və onların təsirinin artması; qarşıya qoyulmuş məq-

sədlərə hətta zorakılıq və ekstremizm tətbiq edilməsi yolu ilə də olsa, çatmaq deməkdir».¹

Doğrudan da, burada, bir tərəfdən islam dinli müsəlman ölkələrində «islam dini fenomeni» və ya «islam amili» ilə bağlı olan və islam dini-siyasi təlim və baxışlarına əsaslanan «dini ənənələrin», «islam həyat tərzini və mədəniyyətinin», «şəriət qanunlarının bərqərar olunmasının» qanunauyğunluğundan, digər tərəfdən isə «islamın siyasiləşdirilməsinin dirçəldilməsi cəhdlərindən», «Qorb-Şorq» və xristian-islam qarşudurmaları reallığından, «Qorb ölkələrinin fəallaşması və onların təsirinin artması» və yeri gəldikcə həmin dini dəyərlərdən bu ölkələr ərazisində «zorakılıq və ekstremizmin təbliği» və tətbiqi məqsədilə istifadə olunmasından bəhs edilir.

Biz artıq ayrı-ayrı müsəlman ölkələri daxilində müxtəlif dini-siyasi qurumların islamdan onun özünə qarşı çıxmaq vasitəsi kimi istifadə etmələrindən bəhs etmişdik. Lakin islamın ikili mövqeyi məsələsi ilə bağlı rusiyalı müəllif A.Peresvetin də maraqlı baxış və mülahizələri vardır. Özünün «İslamın islama... təzyiqi» adlı məqaləsində müasir islam dinli ölkələrin özlərinin daxilində, «islam zəminli» kəskin ideya-siyasi qarşudurmada bəhs edən bu müəllif yazır: «İslam dininin daxilində dəhşətli və təvəzül mübarizəsi gedir. Sözlün həqiqi mənasında radikal, «təlim təmizləyiciləri» və «fundamentalistlər» arasında mübarizə. Mövcud hakimiyyət tərəfdarları, mühafizəkarlar və tradisionalistlər arasında mübarizə».²

Xristianların islama və müsəlmanlara qarşı çıxmaları üzərindən sükutla keçib, onların özlərinin müxtəlif islam ölkələrində özlərinə qarşı çıxmaları faktı üzərində ayrıca dayanan A.Peresvet bunlara aid məlum qarşudurma və konfliktləri yada salır: Çinin uyqur müsəlmanlarının kütləvi qırğını, Bosniya və Herseqovina hökumətinin daxili və xarici siyasətində şəriət qanunları elementlərinin güclənməsi, Pakistanda şüərlərin güllələnməsi, Əfqanıstan taliblərinin Banqladeşdə fəallaşması, taliblərin Əfqanıstana basqınları və s.

Peresvetin yada saldığı bu reallıqlarla da razılaşmaq lazımdır. Etiraf edilməsi nə qədər acınacaqlı olsa da, bunlar da tarixi reallıqlardır. Çünki gizli deyildir ki, islam, ona etiqad edənlərin əlində özünün ikili mövqeyini, «islam amili» rolunu saxlamışdır. Bugünkü müsəlman ölkələrinin özündə islamın islama, ona etiqad edənlərə, onun prinsipləri üzərində qurulub formalaşan cəmiyyətlərə və ictimai-siyasi quruluşlara qarşı çıxması danılmaz həqiqətdir. Cəmiyyətdə daxili sabitliyin pozulması yolunda ayrı-ayrı təxribatçı siyasi qüvvələr tərəfindən tarixən həyata keçirilmiş fitnəkarlıqlar bu gün də davam etməkdədir.

¹ «Независимая газета», 02.04.2003.

² «Независимая газета», 02.04.2003.

¹ «Социологические исследования», № 3/2003, с.95.

² «Россия и мусульманский мир», № 5/1998, с.109.

Bu təbliğat forması da öz növbəsində «islam təhlükəsi» doktrinasını formalaşdıran Qərbin xristian dini ideologiya havadarlarına yardımçı olur, islam cəmiyyətinin özünün dövlətdaxili sabitliyini və birliyini pozur.

Tarixdə bu fikri təsdiq edən misallar az deyildir.

Bu gün islam dinli uzaq-yaxın suveren dövlətlər arasındakı milli-dini birliyə və iqtisadi-siyasi əməkdaşlığa açıq düşmən münasibəti bəsləyən xristian dinli və slavyan milli-etnik mənşəli xalqların, bütün Avropanı və dünyanı əhatə edib birləşdirən slavyan xalqlarının vahid dilli, vahid mərkəzli hegemon dövlətini yaratmaq fikrinə düşənlər də vardır. Belə bir tərribatçı-separatçı, bir qədər də dəqiq desək, təcavüzkar ideologiyanın təbliğində ilk sözü deyən Rusiya Liberal Demokrat Partiyasının lideri, antiislam və anti-türk məsləkli və moqşədli Vladimir Jirinovski olmuşdur. «Pravoslav batalyonu» əsərində o, yazır: «Mərkəz Moskva olmaqla bütün slavyan ölkələrini birləşdirən vahid dinli Slaviya ölkəsi yaratmaq, sonra isə, yenə də Mərkəz Moskva olmaqla Yevroslaviya, daha sonra isə Miro-slaviya dövləti yaratmaq lazımdır»¹. Bax belə...

Müxbirin «XXI əsrdə sayca türklər ruslardan artıq (çox) olacaqmı?» sualına V.Jirinovski böyük heyecan və təlaş hissilə belə cavab verir: «Ona görə də tələsmək lazımdır. Nə zaman ki, türklərin sayı 70 milyon olacaqdır (indi 51 milyondur), azərbaycanlılar İranda yaşayanlarla birlikdə 30-40 milyon olacaq, bir də ki, İran, Əfqanıstan, Pakistan və bizim Orta Asiya nəzərə alınsa, cənub sərhədlərimizdə 350 milyon müsəlman olacaqdır. Qarşıda bizi tatar-monqol yürüşündən daha dəhşətli təhlükə gözləyir»².

İslam dinli dövlətlərin və türk milli-etnik mənşəli (həm də islam dinli) xalqların Rusiya üçün yaradacağı «təhlükənin» qarşısına çıxmaq, ona cavab vermək üçün Jirinovski «tatar-monqol yürüşündən» daha yeni və tutarlı başqa bir resept də, forma və vasitə də hazırlamışdır: «İndi Rusiyanın qarşısında belə bir tarixi imkan yaranmışdır ki, heç kimin mane ola bilməyəcəyi Rusiya-Belorusiya və Yuqoslaviya ilə birlikdə yeni qüdrətli dövlət yaratsın» və bu yeni dövlətin tərkibinə slavyan milli mənşəli «rumunlar, İran və İraq müsəlmanları, Hindistanın müxtəlif xalqları daxil edilsin», bununla da «bizim özümüzün Hind dənizi donanmamız və Aralıq dənizi donanmamız olacaqdır»³. Jirinovskinin açıq hegemonçu və qəsbkarlığa əsaslanan hərbi-siyasi doktrinasını başqa formada dəstəkləyənlər Rusiyanın Müdafiə Nazirliyində də vardır. Baxın onlar Rusiyanın suveren dövlətlərlə qurub-yaratmaq istədiyi münasibətlərin əsas prinsip və istiqamətlərini nədə görürlər: «MDB torpaqlarında Rusiyanın hər-

bi bazaları nə qədər çox olarsa, onlar arasında hərbi və iqtisadi əməkdaşlıq da bir o qədər tez bərpa olunur»¹.

Göründüyü kimi, Jirinovski və başqa ideoloji tərribatçıların təbliğ etdiyi, bu gün Rusiyanın xarici siyasətində yenidən dirçəldilən, təcavüzkar millətçi siyasətə və hakim ideologiyaya çevrilən «xristian-slavyan birliyi» ideyasından gələcəkdə Avropanı, daha sonralar isə bütün dünyanı birləşdirməklə, Moskva mərkəzli yeni hegemon dövlət yaratmaq planının qoxusu gəlir. Onsuz da tarix şahiddir ki, bir vaxtlar elə həmin «xristian-slavyan birliyi» adı altında, həmin Rusiya və həmin Moskva neçə on illər ərzində həm «xristian-slavyan milli-dini birliyi» ideyasını, həm də özünün iqtisadi-siyasi təsirini və hərbi qüdrətini əsas tutaraq, SSRİ-yə daxil edilən Ukrayna və Belorusiya kimi xristian-slavyan xalqlar və Avropanın «xalq demokratiyası ölkələri» adlanan əraziləri üzərində hegemonluq etmişdir. Məgər bütün bunlar bu tarixi anlamaq üçün bəs deyilmə? Doğrudan da bu baxışlardan Avropa və dünya üzərində yeni hegemonluq planının qoxusu gəlir və bu, xalqlar üçün yeni təhlükə monböyüdür.

Tarixdə və ictimai fikirdə bu mövqeyin öz adı olmuşdur və vardır: dünya üzərində hegemonluq və ağalıq! Lakin Jirinovski kimi separatçı-millətçilər unudurlar ki, tarixi prosesin inkişafını və gedişini heç də onun təsəvvür etdiyi belə asanlıqla, onun nəzərdə tutduğu xəyalpərəstliklə «xristian-slavyan birliyi» təlimi ilə öz yolundan yayındırmaq olmur. Tarix və zaman öz qanunauyğun inkişaf yolu ilə gedir. Bu tarixi prosesin qarşısını Jirinovski heç bir yolla ala bilməz: nə «yeni qüdrətli dövlət yaratmaq»-la, nə də adlarını sadaladığı müxtəlif milli-dini mənşəli xalqları və dövlətləri buraya daxil etməklə və nə də rus milli-mənəvi həyatına daxil olmayan milli ərazilərdə hərbi baza və donanmalar yaratmaqla. Jirinovski nə deyir qoy desin, lakin tarixin sərt qanunları bunu belə deyir. Çünki bu, doğrudan da belədir, reallıqdır.

Doğrudan da, müasir antiislam və antimüsəlman məramlı təbliğatçılar tərəfindən belə qərəzli və açıq düşmən mövqeli təbliğat formasının özünə yer almasına səbəb, heç şübhəsiz, islamın dünya xalqlarının gözündə nüfuzunun və təsirinin gündən-günə daha da artması faktıdır, dünya nizamının bərqərar olunmasında onun yaxından iştirakıdır. Bu, dənilməzdir.

Tarixən formalaşdırılan və müasir dinlər və sivilizasiyalararası ideyalar mübarizəsi meydanına atılan, bu gün isə Qərb ideologiyası tərəfindən daha geniş formada təbliğ olunan «xristian-slavyan birliyi» ideyasının güc-qüvvət almasına səbəb olan «islam həmrəyliyi və birliyi» ideyasına əsaslanan islamın «dənilməz böyük uğurlar qazanması» reallığı olmuşdur. Bax, bu uğurları xristian-slavyan siyasi həyatında əsrlərdən bəri «xristian

¹ «Комсомольская правда», 05.02.2003.

² «Зеркало», № 31(51), 1991.

³ Orada.

¹ «Восток», № 1/1997, с.8.

dünyası üçün fəlakətli təhlükə» mənbəyi saymışlar, adlandırmışlar. Bunu təsdiqləyən faktlar da çoxdur. «Sivilizasiyaların yaranması və məhvi» kitabından oxuyuruq: «Əslində elə islam, imperiya sisteminin ilkin mərhələsindən başlayaraq o qədər böyük uğurlar qazanmışdır ki, xilafətin sonrakı imperiya inkişaf ritmi xristian dünyası üçün fəlakətli təhlükə yaratmışdır».¹

Göründüyü kimi, bütün bunlar «xristian dünyası üçün» təhlükə sayılaraq bugünkü Rusiyanın ictimai fikrində və siyasət aləmində «islam birliyi və həmrəyliyi» ideyasına qarşı çıxmaq üçün «xristian-slavyan birliyi» dini-milləti və siyasi doktrinası formalaşdırılmış və xristianlıqla (xristianlarla) islamçılıq (müsəlmanlar) arasında dialoqdan, qarşılıqlı faydalanmadan uzaq mövqə və baxışlar sistemi yaradılmış və bu münasibətlər onlar arasında açıq ideyalar mübarizəsi həddinə çatdırılmışdır. Burada da ikili mövqə mövcuddur.

Lakin məsələyə münasibətdə daha obyektiv mövqə və baxışların olduğu faktını da inkar etmək olmaz. Beləki, bu mövqə və baxışlardan fərqli olaraq islam dininin və Ərəb xəlifəliyinin tarixini yazmış olan tanınmış rus islamşünası O.Q.Bolşakov xilafətin yaratmış olduğu islam dini, sivilizasiyası və islam mədəniyyəti və onun ümumbəşər dini-mədəni irsinə təsiri haqqında daha obyektiv mövqedən çıxış etmişdir. O, yazmışdır: «Ərəb-müsəlman mədəniyyəti islam dininə etiqad edən xalqların inkişafı yolunu bir neçə əsr qabaqcadan müəyyənləşdirmişdir... Avropa xalqlarının mədəniyyətləri də ona çox borcludur».²

O.Bolşakov tarixdə olanlara və qalanlara yaxşı bələd olan obyektiv tarixçi kimi heç kimin inkar edə bilmədiyi bir tarixi həqiqəti oxucuların nəzərinə çatdırır. O, sivilizasiyalar arası münasibətlər məsələsində obyektiv mövqə tutur. Doğrudan da, Bolşakov demişkən, istor şərqli olsun, istərsə də qərblə – bəşər nəslinin tarixən nail olduğu maddi-mənəvi dəyərlərin qazanılmasındakı uğur və nailiyyətləri ancaq və ancaq müxtəlif coğrafi ərazilə, müxtəlif milli-dini mənsubiyyətli mədəniyyət və sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqə və təsiredici münasibətləri sayəsində formalaşmış, zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

Məhz bunları nəzərə alan Bolşakov yazır: «Xilafətdəki müxtəlif sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi, dili – ərəb dili, ideoloji əsas isə yeni monoteist din – islam olan yüksək inkişaf səviyyəli mədəniyyət yaratdı».³

Bəli, doğrudan da Bolşakovun və «Sivilizasiyaların yaranması və məhvi» kitabının müəlliflərinin etiraf etdikləri kimi, islam yarandığı gündən başlayaraq qısa bir zaman kəsiyində böyük uğurlar qazandı: «Məhəmməd – din, Əbu-Bəkr – dünyəvi hakimiyyət forması, Ömər isə isla-

mın dünya dövlətini yaratdı. Və, bunlar da, vur-tut 36 il ərzində baş verdi. Ağılalməz sürətdir...»¹

Məhz, icma-qəbilə dini islamın tarix baxımından, belə qısa bir zamanda «ağılalməz sürətlə» yayılması, onun dünya dininə çevrilməsi faktı və yeni hakimiyyət forması yaratması reallığı xristian dini ideologiyaya havadarlarına «xristian-slavyan birliyi» ideyasını formalaşdırmaqda yardımçı olmuş, güc-qüvvət vermişdir.

Xalqlar və millətlər arası milli-dini münasibətlərin dənəni və bugünkü ziddiyyətli və qarşıdurmalı mövqeyi sübut edir ki, belə bir tarixi şəraitdə «eyni milli-etnik mənşəli» kimi təqdim olunan və əslində milli-etnik tərkib baxımından tam yekcins və monomilləti olmayan «slavyan-xristian birliyi» doktrinasının özü, sözün geniş mənasında, bu «birliyi» və onun mahiyyətini tam təmin etməyə qadir deyildir. Bunu təkcə biz yox, bir çox xristian-slavyan dini-milləti mənşəli alim və siyasətşünaslar da etiraf edirlər, təsdiqləyirlər. Çünki, tarixdə tam yekcins və monomilləti etnoslara, xalqlar qrupuna və birliyinə az-az rast gəlmək olar, bəlkə də heç rast gəlmək mümkün də deyildir.

Bu gün Avropa və dünya slavyanlarının birliyi ideyası üzərində qurulan «slavya», «avroslavya» və «miroslavya» birliyi ideyasını formalaşdırən, onu türkçülüyə, islam-müsəlman birliyinə və həmrəyliyinə qarşı qoyan Jirinovski kimi millətçi-təxribatçı ideologiyaya havadarları bir çox tarixi reallıq və cəhətləri unudurlar, görmək istəmirlər. Onlar unudurlar ki, məhz, «xristian-slavyan birliyi» ideyasının özünün də milli-etnik və dini tərkibi heç də tam yeknəsək deyildir və təkcə xristian-slavyan milli-dini əlamətlər üzərində qurulmamışdır. «Xristian-slavyan birliyi» ideyasının aid olduğu xalqların və millətlərin özlərinin milli-irqi mənşə və tərkibi bir çox qeyri-slavyan xalqlar tərəfindən və onların hesabına formalaşdırılmış və zənginləşdirilmişdir.

Bu mövqə və baxış elə slavyan milli-etnik mənşəli xalqlara daha çox aiddir. Yaxşı olar bu mövqeyə elə rus ictimai-siyasi xadimlərinin özləri aydınlıq gətirsinlər. Biz bilərəkdən, burada, özləri əslində ilkin mənşə baxımından müxtəlif milli-dini tərkibli olan, lakin «slavyan» milli-etnik mənşəli adlandıran və «xristian-slavyan birliyi» doktrinasından daha çox danışan və onlara islam-müsəlman dini-mənəvi dəyərlərinin təsiri faktını inkar edənləri rahat buraxdıq, adlarını çəkmədik. Bu ikili mövqə və baxışları təbliğ edənlərə cavabı, məhz, Rusiya ictimai fikrinin bir çox qabaqcıl nümayəndələri bütün tarixi zamanlarda özləri vermişlər. Bu, bu gün də belədir. Bu baxımdan Rusiya ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfə tarixində xüsusi yeri və mövqeyi olan S.N.Trubetskoyun (1862-1905), zəmanəmizin görkəmli fiziki, akademik Lyudvıq Fadeyevin (1934), Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətləri məsələsində özünün maraqlı mövqə

¹ Г.Кваша, В.Курляндский. Рождение и гибель цивилизации. М., 2004, с.219.

² Orada, s.254.

³ О.Г.Большаков. История халифата. Кн.1, Ислам в Аравии (570-633), М., 1989, с.3.

¹ Г.Кваша, В.Курляндский. Рождение и гибель цивилизации. М., 2004, с.252.

və baxışları olan tarixçi-professor Anatoli Utkinin və məsələyə obyektiv qiymət vermək baxımından Rusiya Dövlət Dumasının sağlam düşüncəli deputatı Vladimir Rijkovun və, nəhayət, Moskva şəhərinin meri Yuri Lujkovun mövqə və baxışları daha maraqlıdır.

Rus idealist filosofu və dövrünün tanınmış ictimai-siyasi xadimi S.N.Trubetskoy (O, başqa bir rus ictimai-siyasi xadimi və filosofu Yevgeni Trubetskoyun (1863-1920) qardaşdır) hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində sanki bu gün müsəlmanlara qarşı çıxan «xristian-slavyan birliyi» təlimini ideya cəhətdən əsaslandıraraq öz həmvətənlərinə üz tutub, tarixi reallıqları inkar etməmiş və özünün tarixi gerçəkliyə əsaslanan «Rus mədəniyyətində turançılıq elementləri» adlı əsərini yazmışdır. Rusiyalı elm adamı dövrün ictimai fikirdə özünə açıq qərəzliliklə yer alan və dolaşdırılan, bir çox hallarda islamın artan nüfuzuna və ideya təsirinə qarşı çıxan «slavyançılıq» və «xristiançılıq» məfhumunun tarixi ideya çarları və istiqamətləri məsələsinə də aydınlıq gətirmiş və reallığı öz adı ilə adlandırmışdır. S.Trubetskoy yazmışdır: «Aleksandr (burada Nevski nəzərdə tutulur – H.H., T.B.) moñqolların təmsalında rus mədəniyyətinin qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə yardımçı olan dost qüvvə tanıyırdı». ¹ Buna bənzər və oxşar mövqedən də akademik Fadeyev çıxış edir. O, Avropa və dünya hegemonluğu iddiası üzərində qurulan, xalqlar arasında milli-dini zəminli ittifak və qarşıdurmalar yaradan «Moskva mərkəzli» «slaviya», «avroslaviya» və «miroslaviya» təliminin məram və məqsədi ilə razılaşmır, rusların monoslavyan millət olmaları ideyasını qəbul etmir, öz mövqeyini isə belə bildirir: «Rusları təkcə slavyan hesab etmək və adlandırmaq doğru deyildir; özlərini rus adlandıran hər bir şəxs bir çox müxtəlif millətlər təsir etmişlər». ²

Ümumbəşər övladının sivilizasiyalı inkişafında və qarşılıqlı zənginləşməsində müxtəlif xalqların milli-dini dəyərlərinin rolu və yeri baxımından doğru etirafdır və ədalətli qiymətdir.

Rijkov da, əslində elə, Fadeyevin dediklərini deyir. Amma Fadeyevdən fərqli olaraq Rusiya Dövlət Dumasının deputatı burada rus-slavyan millətinin bir xalq və millət kimi formalaşmasında və sivilizasiyalı inkişafında başqa xalqların rolunu qeyd edir, adlarını çəkir. Siyasi xadim hətta rusların özlərinin milli-etnik mənşə baxımından təkcə slavyanlardan deyil, onların bir çox qeyri-slavyan xalqlardan törəməsi və fiziki cəhətdən formalaşması ideyasını əsaslandıraraq deyir: «Rus olmaq, əlbəttə, onun qanının tərkibindən və qafasının formasından asılı deyildir. Ruslar, slavyanlardan, fin-uqorlardan və tatarlardan törəmiş xalqdır. Biz, qarışdırılmış xalq». ³ Əsaslı və doğru etirafdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı milli azlıq və etnosların Rusiya tarixindəki yeri və rolu məsələsinə münasibətdə Y.M.Lujkovun tutduğu mövqə də maraqlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, Lujkov özünün «Tarixin yeniləşməsi. Bəşəriyyət XXI əsrdə və Rusiyanın gələcəyi» əsərində «xristian-slavyan birliyi» məsələsinə xüsusi olaraq vurğulanır. Lakin o, SSRİ dağıldıqdan sonra yeni tarixi inkişaf mərhələsinin başlanmasından, bəşəriyyətin XXI əsrdəki taleindən və elə bu baxımdan Rusiyanın özünün gələcəyindən bəhs edir. Müəllif, məhz burada, qərəzlilikdən uzaq olub müxtəlif dinli və milli-etnik mənşəli xalqların Rusiyanın uzaq və yaxın tarixində oynadıqları roldan danışır; Rusiyada tarixən yaşayan və ya qəsbkarlıq və təcavüzkarlıq yolu ilə imperiyaya daxil edilən xalqların dövlətin həyatında oynadığı rol göstərilir. Lakin, əslində Rusiyada bu mövqedən çıxış etməyənlər də yox deyildir. Məlum həqiqətdir ki, bugünkü Rusiya ictimai-siyasi həyatında müəyyən qüvvələr tərəfindən geniş təbliğ olunan, açıq «velikorus» məsləklə «xristian-slavyan birliyi» ideyasının tərəfdarları tarixi həqiqət və reallıqların üzərindən qara xətt çəkmək meyli və mövqeyini üstün tutur, qeyri-xristian (müsəlman) xalqlar və milli-etnik azlıqların tarixi keçmişlərini unudaraq, daha çox «xristian dinli» və «slavyan milli mənşəli» kimi təqdim etməyə, onları daha çox «özünü küləşdirməyə» çalışırlar. Əvvəla, bu yolu, əslində öz tarixi keçmişini olmayanlar, özgə tarixinə sahib olmaq istəyənlər seçə bilərlər. İkincisi, onlar unudurlar ki, tarix, təkcə tarixdə olanların, baş verənlərin, birdə ki, tarixdə qalanlarla tarix olur, onu təhrif edib, saxtalaşdırmaq əlverişsizdir.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, özgələrinin tarixini saxtalaşdırınlardan nə deyirlər, desinlər, amma bu bir faktdır ki, məhz Rusiya imperiyasının çoxoxsuzluq tarixində qeyri-xristian dinli və qeyri-slavyan milli-etnik mənşəli azlıqlar da, bu dövlətin iqtisadi-siyasi həyatında, dövlətçiliyin qorunmasında, mədəniyyətinin yüksəlişində, elmi nailiyyətlərində, bir sözlə bir millət və dövlət kimi formalaşmasında şəxsiyyət və şöhrət rol oynamışlar. Bu proseslərdə yaxından iştirak edən xalqlar tarixə bəllidirlər.

Yaxşı olar, biz də burada, Lujkovun əsərində istinad etdiyi bir tarixi faktı yada salaq. O, yazır: «Tanınmış rusofob Markiz de Kyustin belə bir faktı qeyd edir: o, mötəbər Peterburq zadəganları arasında olarkən, onların içərisində əsil rusları lap az görmüşdü. Bir qədər sonralar, yəni 1897-ci ilin tam dəqiq siyahıyaalma məlumatına görə burada cəmi 54% rus dilini özünün ana dili hesab edən (halbuki, təkcə rus dilini ana dili hesab etmək, xalqın və millətin milli-etnik mənsubiyyətini müəyyən edən əsas amil deyildir – H.H., T.B.) əsil dvoryan olmuşdur. Dvoryanların isə təqribən

¹ Анатолий Уткин. Вызов Запада и ответ России. М., 2002, с. 48.

² «Известия» qəzeti, 23.06.2005.

³ «Известия», 23.06.2005.

yansıması polyak zadəganlarının övladları, Ukrayna kazak dəstə başçıları, ...ntsarlar, gürcü knyazları, müsəlman xan və bəyləri təşkil etmişlər».¹

Fikrimizcə, bu faktların da əlavə şərhə ehtiyacı qalmır. Burada da hər şey öz adı ilə adlandırılmışdır.

Bu baxımdan ilahiyyətçi filosof Sergey Trubetskoy da, fizik-akademik Lyudviq Fədeyev də, ictimai-siyasi xadimlər Yuri Lujkov və Vladimir Rujkov da və, nəhayət, tarixçi-professor Anatoli Utkin də haqlıdırlar. Çünki onlar mülahizə və mühakimələrini real tarixə əsaslanaraq qururlar.

Rusiyalı tarixçi-professor Anatoli Utkin isə Qərb-Şərqi və xristian-müsəlman münasibətləri baxımından «Qərb», «biz və onlar», «qərbli olmayanlar» kimi məfhum və anlayışın mahiyyətinə aydınlıq gətirir. Müəllif, eyni zamanda başqa xalqlar tərəfindən Qərb üzərinə başlanan tarixi təcavüzkarlıqların mahiyyətini açır, başqa xalqların xilasedici rolunu göstərir. Professor Utkin yazır: avraziya meyilli siyasətçilər belə zənn edirlər ki, möhz, moqol basqını Rusu Qərbin müstəmləkəsinə çevrilməkdən xilas etdi. Tarixçi Utkin Y. Qara-Davanın «Çingiz xan sərgördə kimi» əsərindən belə bir iqtibas edir: «Tatarlar, Rusiyanı Avropadan xilas etmişlər».²

Əslində elə tarixə yaxşı belli olan bir faktı da slavyan-müsəlman milli-dini mənşəli xalqlar arasında ixtilaf və münaqişələr salanların nəzər-diqqətinə çatdırmaq yerinə düşərdi. Məlum və inkar olunmayan bir həqiqət vardır: slavyan milli-etnik mənşəli rusun və Rusiya dövlətinin «xristian-slavyan» milli-etnik mənşəli hesab olunan (qələmə verilən!) tarixi dövlət başçıların, sərgördələrinin, ictimai-siyasi xadimlərinin, elm adamlarının, ədib və mütəfəkkirlərinin böyük əksəriyyəti, Rujkov demişkən, ya qeyri-xristian-slavyan millətindən törəmiş, yada ki qarışıq və qarışdırılmış milli-etnik mənşəli olmuşlar. Bu danılmazdır. Bunlar da xristian-slavyan mənşəli xalqlarla müsəlman xalqlar arasında ixtilaf və münaqişələr yaradanların nəzərinə çatdırılmalıdır.

Lakin, istinad etdiyimiz faktlara baxmayaraq, yenə də etiraf etməliyəm ki, xristian dini məsləkli və slavyan milli-etnik mənşəli təbliğatçılar cəbhəsinə «xristian-slavyan birliyi» təlimi «islam birliyi və həmrəyliyi» hərəkatına qarşı çıxmağı özünün başlıca məram və məqsədi hesab etmiş və edir. Bunu müasir dünyada baş verən dini-millətçi ziddiyyətli və qarşıdurmalı proseslər də sübut edir.

Bax, Qərbi-Şərqi xristian-islam mənşəli xalqları arasında baş verən, gündən-günə daha da güclənən və qarşısalınmaz həddə çatan

münaqişələrə cavab tapmaq məqsədilə də xristianların özləri «xristian-slavyan birliyi» ideyasını formalaşdırmışlar.

O da inkar olunmaz reallıqdır ki, islam dini amilinin ideya-siyasi təsiri daha geniş formada özünü göstərməyə başlayır. Rusiyadakı islamçılıq artıq beynəlxalq əlaqələrə qoşulmuşdur. Onun ideya-siyasi və dini gücü də elə bundadır. Bu proses özünü müxtəlif formada göstərir: 1991-ci ilin yanvarında Rusiyada 870 müsəlman dini birlik və icması mövcud idisə, artıq 1996-cı ildə onların sayı 2494-ə çatmışdır. İlk baxışda əhəlinin milli-etnik tərkibi baxımından «təmiz rus şəhəri» hesab edilən Saratovda və İvanovoda bu gün xarici dini təşkilatları və islam dini missionerlərinin maddi yardımı ilə məscidlər inşa olunmuşdur. Bu gün vəhhabilik dini hərəkatının odlu-ələvli mərkəzinə çevrilmiş olan Şimali Qafqazda 1991-ci ildə 162 məscid var idisə, iki il sonra, 1993-cü ildə onların sayı 2500-ə keçmişdir. Həmin dövr ərzində Dağıstandakı məscidlərin sayı 240-dan 500-ə çatmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Mahaçqaladakı baş məscidin inşasına «Rabatatül Allam» dini təşkilatı 1500 dollar verdiyi halda, Rusiya Federasiyasının subyekti olan bu ərazidə 1996-cı ildə fəaliyyətə başlamış «Qafqaz» İslam mərkəzinin gördüyü işlər Küveyt tərəfindən maliyyələşdirilir və idarə olunur. Bunlara xarici islam dini təşkilatları və missionerləri tərəfindən maliyyələşdirilən Dağıstandakı 10 ali islam tədris idarəsinin də fəaliyyətini əlavə edək.

Unutmayaq ki, Rusiya ərazisi həddələrində tarix boyu Rusiyanın dini-siyasi həyatına ciddi təsir göstərən Tatarıstan da islam dininin tarixi mərkəzlərindən biridir və son vaxtlar orada da islamın və vəhhabi dini təliminin təbliği ilə bağlı başlanan geniş işlər aparılır. Belə ki, böyük tarixi dini ənənəsi olan Kazan quberniyasında hələ 1917-ci ildə 1152 məscid fəaliyyət göstərmişdir.

İndiki suveren müsəlman dövlətlərinin inkişaf yoluna nəzər saldıqda bizim yadımıza hələ universitet tələbəsi olarkən, xarici Qərb dövlətlərinin Şərqi apardıqları müstəmləkəçilik və hegemonluq siyasətinin və biləcəyi ağır sosial-siyasi və iqtisadi noticoları haqqında K.Marksın bir müdrik kəlamı düşür. Böyük Marks özünün «Hindistanda Britaniya hökumətinin gələcək noticoları» adlı əsərində xarici inhisarçı-müstəmləkəçi ağalara müraciətlə deyirdi: «Bir halda ki, siz dəmiri və kömürü olan bir ölkəyə nəqliyyat vasitəsi olaraq maşın gətirmişsiniz, onda həmin ölkənin özünün belə maşın istehsal etməsinə mane ola bilməzsiniz».¹

Bu gün xarici dini missionerlər və emissarlar Marksın 150 il bundan əvvəl Şərqi ölkələrində maşın və texnikanın yarada biləcəyi işsizlər ordusu təhlükəsi haqqındakı xəbərdarlığından daha təhlükəli olan bir ideologiya – siyasələşdirilmiş islam dini ideologiyasını, suveren müsəlman

¹ Ю.М.Лужков, Возрождение истории. Человечество в XXI веке и будущее России. М., 2004, с.125.

² Анатолий Уткин. Визов Западу и ответ России. М., 2002, с.48-49.

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, üç cildə. Cild I, B., 1978, s.546.

dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin ictimai-siyasi həyatını bürüyən, milli-dini zəminli qarşıdurmaya səbəb olan və hərbi-siyasi yolla belə qarşı alın bililməyən vəhhabilik təriqətinin siyasi və ideoloji məram və məqsədini bu yerlərdə həyata keçirməyə çalışırlar.

Bu gün sanki həmin tarix təkrar olunur: indi də iqtisadi güdrətli və dini-siyasi nüfuzlu müsəlman dövlətləri, ən çox, tarixən müstəqil dövlətçilik ənənələri əllərindən alınmış, dini etiqadları unudurulmuş, yeni suverenlik qazanmış, eyni dinli, çox hallarda eyni milli-etnik mənşəli xalqlarla yeni prinsiplər əsasında ictimai-siyasi və iqtisadi münasibətlər qurub yaratmağa can atırlar. Şübhəsiz, bu yeni münasibətlərdə, hər şeydən daha çox islam dini amilinin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Dini emissarlar və missionerlər isə islam dini amilinin yerlərdəki təsir və nüfuzundan istifadə edib özlərinin bu siyasətlərini müxtəlif forma və üsullarla, çevik və inandırıcı formada həyata keçirməyə çalışırlar.

Tarixən itirilmiş iqtisadi, dini-mədəni əlaqə və münasibətləri bərpa etmək və bu yerlərdə möhkəmlənmək üçün Şorqin müsəlman ölkələrinin müxtəlif iş adamları, dini emissar və missionerləri, ayrı-ayrı nüfuzlu din xadimləri və təşkilatlar, bir sözlə, hamı və hər şey müstəqil inkişaf yoluna yeni düşün (etiraf edək ki, hələ maddi-iqtisadi çətinlik çəkən) ölkələrdə hələ siyasi məram və məqsədi görünməyən öz maliyyələri hesabına dindarlığın o qədər də geniş yayılmadığı kənd və şəhərlərdə öz dini-siyasi planlarını daha inandırıcı etmək üçün məscid və mədrəsələr də inşa edir, dini-ruhani kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak da edir, yeni zavodlar və fabriklər də tikir, kənd və qəsəbələrdə yol da salır, az təminatlı qaçqın və köçkünlərə humanitar yardım da göstərir, onlara çadır şəhərcikləri də qurub-yaradırlar. Bir sözlə, onlar bu yerlərdəki mədəni ab-havanı, iqtisadi vəziyyəti və dindarlıq dərəcəsini ustalıqla nəzərə alaraq bu ölkələrin dini, ictimai-siyasi, iqtisadi-ideoloji həyatlarında yaxından iştirak edirlər. Bunlar hamısı göz qabağında olan reallıqlardır. Lakin bu reallığın ilk baxışda görünməyən və nəzərə az çarpan siyasi nəticələri də vardır. Bununla da bu yerlərdə özlərinin dini-siyasi baxışlarını, həyat tərzi və əxlaq normalarını, bir sıra hallarda bu yerlər üçün yabançı olan dünyabaxışları, təfəkkür tərzi və davranış qaydalarını yerli xalqa aşılamağa və qəbul etdirməyə, son anda isə dünyəvi prinsiplərə əsaslanan mövcud idarəçilik və dövlətçilik formasını devirib «islam dövlətçiliyi» forması ilə əvəz etməyə çalışırlar. Sual olunur: bu «qayğı»lar hansı məram və məqsədlər üçün həyata keçirilir? Sualın cavabını elə «Независимая газета»dan oxuyuruq: «Səudiyyə Ərəbistanı və İrandan (buraya hələ neçə-neçə adı çəkilməyən dövlətlər də əlavə olunmalıdır – H.H., T.B.) olan islam emissarları uzun illərdir, kütləvi şəkildə Orta Asiya respublikalarına soxulurlar. Yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən heç bir ciddi maneə ilə qarşılaşmadıqlarına görə bu emissarlar müxtəlif dini təriqətçilik ideologiyasını, hər şeydən əvvəl isə vəhhabilik təriqətini uğurla yayır-

lar, mövcud hakimiyyəti devirib «islam dövləti qurulmasına çağıran dini-ekstremist xarakterli ədəbiyyat yayırlar, yeni məscidlərin və dini təhsil məktəblərinin inşasını səxavətlə maliyyələşdirirlər, görkəmli din xadimlərinin öz tərəflərinə çəkirlər».¹

Bununla əlaqədar, Tacikistanda, Volqa boyunda və Şimali Qafqazda yaranmış vəziyyət barədə eyni fikir və mülahizələri homin «Независимая газета» bir daha bəyan etmişdir. Qəzet yazır: «Vəhhabiliyin zəhərli ideyaları minlərlə dollarla birlikdə xarici dövlətlərdən islam dini tədris edilən məktəblərin təminatı üçün gətirilir. Bunu demək kifayətdir ki, bir il bundan əvvəl Kazanda açılan Rusiya İslam Universiteti də zəngin Ərəb dövlətlərinin tam maddi təminatından istifadə edir. Səudiyyə Ərəbistanı təkcə Tataristandakı mədrəsənin maddi təminatına ildə yüz min dollar pul xərcləyir. Axı, hələ İran da var, Ərəb Əmirlikləri də var, Küveyt də var. Belə bir təkzibolunmaz fakt da vardır ki, bu dövlətlər də özlərinin Rusiyadakı həmdindaşlarına yardım etməyə hər zaman hazırdırlar».²

Tarixən, islamçılığın və türkçülüynün hər bir uğuru, öz milli-dini maraqlarına və dövlətçilik mənafeələrinə uyğun gələn, tam müstəqil olaraq həyata keçirmək istədiyi hər bir iş, dövlət əhəmiyyətli və milli maraqlı hər bir iqtisadi-siyasi və ya hərbi-strateji tədbir - Qorbin xristian dünyasının özünü «böyük qardaş» hesab etməyə adət etmiş dövlətləri tərəfindən daim nifrət və hiddətlə, açıq qərəzçiliklə və düşmənçiliklə qarşılanmışdır. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan, yeni suveren müsəlman dövlətləri yarandıqdan sonra «xristian-slavyan birliyi» ideyasını yenidən dirçəltməyə meyl və mövqe daha da güclənmişdir. Bunlar da yaşadığımız indiki günlərin reallıqlarıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu işdə Avropanın xristian dövlətlərindən daha çox, xristian Rusiyasının hakim şovinist və açıq millətçi ideologiyası canfəşanlıq edir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki tarixən zor və milli-dini təzyiqliq yolu ilə, təcavüzkar müharibələr vasitəsilə Rusiya imperiyasına qatılan və sonralar sovet siyasi quruluşuna tabe edilən böyük-küçük islam dinli müsəlman xalqların çoxu bu gün keçmiş «xilaskar» «böyük qardaş» Rusiyanın imperiyavari milli-siyasi ayrınsəçkilik siyasətindən yaxa qurtarmış, öz müstəqil dövlətlərini yaratmışlar.

Xristian Rusiyasının türkçülüynə və islamçılığa qarşı apardığı qərəzli mübarizə o həddə çatmışdır ki, Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayevin «türk dövlətləri birliyinin yaradılması reallığından danışması» da, keçmiş Qırğızıstan prezidenti Ə.Akayevin «türkdillilə və türk milli mənşəli xalqların «Türkiyəni özlərinə «böyük qardaş» hesab etməsini» də, «Azərbaycan parlamentinin Azərbaycan dilinin «türk» dili olması haqqında qəbul etdiyi

¹ «Независимая газета», 25.09.1999.

² «Независимая газета», 28.09.1999.

qərarı» da bu gün Rusiyanın siyasi və ideoloji həyatında çoxlarını narahat edir, onlarda hiddət və nifrət hissi oyadır.¹

Eyni qərəzli siyasət, keçmiş Rusiya imperiyasının və indiki Rusiya Federasiyasının vətəndaşları olan müsəlman xalqlara qarşı dünən də, bu gün də təbii edilmişdir. Belə olmasaydı, Şeyx Şamil Rusiya imperiyasının Qafqazın müsəlman xalqlarına qarşı açıq millətçi və dinarçı siyasətinə qarşı 25 il mübarizə aparmazdı, xalqın özü isə dinin toxunulmazlığı və dövlət müstəqilliyi yolunda üç əsr apardığı mübarizəni bu gün də davam etdirməzdi. Bunları tarix deyir, tarix özü də şahidlik edir.

Müasir dini-siyasi və ideoloji düşmənçilik siyasətində təkə islam və müsəlmançılıq məsələsi ətrafında deyil, eyni zamanda islam dinli, islami dini dəyərləri və sivilizasiyalı türkçülüyn, turançılığın birliyi, islam dinli xalqların birliyi ideyasının xristian dünyasına qarşı yaratdığı qorxu və təhlükə ətrafında da ayrı-ayrı bədxahlar tərəfindən kəskin qarşıdurmalar yaradılır və geniş təbliğ olunur. Bu məsələdə özünün açıq düşmən mövqeyi ilə seçilənlər içərisində baza təhsilli «türkoloq» Jirinovski heç kimə bənzəmir. Bu başbələ siyasətçi ona verilən: «XXI əsrdə türklər ruslardan çox olarsa, onda nə baş verə bilər?» sualına belə cavab vermişdir: «tələsmək lazımdır».

Biz də sual edirik: doğrudan da, Jirinovski haraya tələsir, can atır? Jirinovski dünya üzərində ağalığa və hegemonluğa tələsir, yeni qəsbkarlıq savaşına, yeni ərazilər işğalına, başqa xalqların hesabına, rus dilli, saf «xristian-slavyan» dinli və milli mənşəli vahid dövlət yaratmağa tələsir. O, deyir: «Murmanskda da, Hind Okeanı sahillərində də biz hamımız vahid bir dövlətin vətəndaşları olacağıq. Konstantinopoldan Kabilə və... Hind Okeanı sahillərinə qədər olan ərazilərdə hər bir şəxs rus dilində danışacaqdır».²

Sual olunur: bunlar açıq-açığına islam dini birliyi, islam dinli türk milli birliyi ətrafında yaradılan və geniş təbliğ edilən ideoloji təxribat, xalqlar arasında milli-dini zəminli qarşıdurmanın təbliğ edilməsi deyil, bəs nədir? Jirinovskinin bu gün islamçılığa, islam dini birliyinə və türkçülüyə qarşı geniş təbliğ etdiyi bu açıq düşmən ideyasının da özünün tarixi kökləri vardır. Baxın, hələ XIX əsrin sonlarında rusiyalı coğrafiyaşünas, sosioloq və publisist L.I.Meçnikov (1838-1888) özünün «Sivilizasiya və böyük tarixi çağlar» əsərində türkçülüyə qarşı necə hiddət və nifrətlə danışmışdır: Mərkəzi Asiyanın ayrı-ayrı ərazilərindən axıb gələn osmanlı türkləri «Bizans və xilafətin artıq ölüb getmiş mədəniyyəti üzərinə vəhşi heyvanlar kimi cumaraq, qarşılarna çıxan və məhv edilə, öldürülə, dağıdılə biləcəyə nə varsa, hamısını məhv edir, talayır, dağıdır və qırırdılar».

¹ «Азия и Африка сегодня», № 7/1993.

² «Зеркало», 25.12.1993.

İslamçılığa və türkçülüyə qənim kəsilən rus şovinisti Meçnikovun bir əsr bundan öncə islam dinli osmanlı türklərinin «qəddarlığı» haqqında söylədiyi bu bədyanları və tarixi həqiqətlərdən çox uzaq fikirləri başqa xristian məsləkiyətlər də həmin dinin ilk yaradıcıları olan orobların özləri haqqında da söyləmişlər. Lakin tarix, başqa həqiqətlərin də şahidi olan tarixdir.

Meçnikov özünün türkçülüyə qarşı bu cür qərəzli və açıq düşmən mövqeyini hələ bir əsrdən çox bundan əvvəl bildirmişdir. Lakin Rusiyanın bugünkü antimüsəlman və antitürk mövqeyi bəzi siyasi təxribatçı ziyalılar da bunu tarixi yaddaşlarına salaraq özlərinin «ulu babaları» olmuş həmin Meçnikovun yolu ilə getməyə daha çox üstünlük verirlər, meyl göstərirlər. Meçnikovun yolu ilə gedib onun baxışlarını bu gün geniş təbliğ edənlərdən biri də, rusiyalı filosof-professor Y.Andryuşenkodur. Sual olunur: «Andryuşenko nə təbliğ edir və hansı «tarixin unudulmamasından» danışır?» O: «Tarixi də unutmaq olmaz...» - deyir. Bəs hansı tarixdir unudulmaması tövsiyə olunan bu tarix? O tarixin də vaxtı bəllidir, ünvanı məlumdur: «Unudulmaz keçmişdə, Asiyadan olan köçəri ordalar, rus dövlətini əsrlər boyu kölə vəziyyətinə salmışlar. Hələ krit-mikens mədəniyyəti və ellin sivilizasiyası, Makedoniyalı İskəndər, Roma imperiyası və Səlib yürüşləri dövründən Aralıq dənizinin şərq və cənub sahillərində yaşayan avropalılar XV əsrdə bu yerlərdən qovuldular. Osmanlı türkləri Bizansı ələ keçirdilər, qədimdən qədim sivilizasiyanı məhv etdilər».¹

Biz də «tarixin unudulmaması» və olduğu kimi yadda saxlanılmasının tərəfdarıyıq. Tarix məhz, o zaman tarix olur ki, o, yaddaşlarda olduğu kimi qalsın. Elə isə, biz də, özü filosof olduğu halda «tarixçilik» kimi ağır bir yükü daşımaq istəyən andryuşenkoların qəsdən «unuduqları» başqa tarixi yadda salmaq istədik. O tarix isə Andryuşenkonun dediklərini əsla təsdiqləmir. O tarix deyir ki, həmin xristian dinli qərblə avropalıların haralarda və nə zamansa məskunlaşmış yaşamlarından asılı olmayaraq onların qüdrətli Roma imperiyaları da, II Filippin oğlu Makedoniyalı İskəndər də (b.e.ə. 356-323), neçə-neçə tarixi döyüşlərdə qalib çıxan, ordusunun ayaqları Şərqi böyük dövlətləri ərazisinə və eyni zamanda bizim torpaqlara da dəymiş olan Roma sarkordəsi və siyasi kadimi Qney Pompey (b.e.ə. 106-48) kimi tarixi sarkordələri də zaman-zaman Şərqi üzərinə, onun qədim və ulu tarixli xalqları və sivilizasiyaları üzərinə qəsbkarlıq və barbarlıq yürüşünə qalxmışlar. Erken orta əsrlərdə isə xristian qərblilər Şərqi üzərinə «xaç yürüşləri»-nə başlamışlar. Yaxşı olar ki, bu tarix də «unudulmasın».

Tarixi yaddaş qərəzlilik prinsipləri və antitürk ruhlu ideya üzərində qurulan Andryuşenko çox inadkarlıq göstərir və bir daha xatırlayır: «Bi-

¹ «Власть», № 6/2002, с.74.

zansın süqutu dünya tarixinin gedişində global dəyişikliyə səbəb oldu. Osmanlı imperiyası Aralıq dənizinin bütün Yaxın Şərq və Afrika sahillərində hökmranlıq etməyə başladı. Osmanlılar Qərbi Avropaya soxuldular, Belqradı işğal etdilər və Vyanaya qədər gedib çattılar».¹

Göründüyü kimi, belə qərəzli və açıq düşmən mövqeyi tutmaqda Andryuşenko da öz ulu babası Meçnikovdan o qədər də konarda qalmayıb, onun antitürk, antimüsəlman baxışlarını yüz il keçdikdən sonra da təkrar edir. Lakin tarix, bu tarixi saxtalaşdırıb təhrif edənləri də yaxşı yadda saxlayıb qiymətləndirir və hər bir tarixi hadisəni öz adı ilə adlandırır.

Bəli, doğrudan da, bunlar da inkar olunmayan, tarixdə baş verən, olan və tarixi salnamələrdə qalan reallıqlardır. Amma bir məsələ də var ki, bu reallıqlar həmin xristian dini məsləhətli, qərbi avropalılara, onların antişərq siyasətlərinə, qəsbkarlıq yürüşlərinə cavab tədbiri kimi həyata keçirilmişdir.

Doğrudan da, bunlara aid də tarixdə unudulması günah sayılan faktlar az deyildir və yaxşı olar ki, bunlar da yaddaşlarda qalsın.

Yeri gəlmişkən, Qərbin xristian dövlətlərinin Şərqi müsəlman ölkələrinə qarşı tarixən «xaç yürüşləri» təşkil edən və onların müsəlmanlara qarşı düşmən mövqeyini sübut edən daha iki tarixi faktı möhtərəm oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Onlardan biri XIX əsrin ortalarına, o biri isə XXI əsrin əvvəllərinə aiddir. XIX əsrə aid olan fakt – orta əsrlərdə müsəlman və islam dünyasına qarşı ilk «xaç yürüşünü» başlayan Fransanın XIX əsrdə də davam edən müstəmləkəçilik siyasəti, müsəlmanlara qarşı təcavüzkarlıq əməli barədə, XXI əsrə aid olan isə klassik və ənənəvi islam ölkəsi olan Əfqanıstanda Amerikanın apardığı siyasət barədədir. Fransaya aid olan fikir Rusiya tarixçisi Aleksey Kudryavtsevə, Amerikaya aid olan mülahizə isə hərbi tarixçi Yuri Morozova məxsusdur.

Aleksey Kudryavtsev yazır: «XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Fransa müsəlman əhəli geniş əraziləri ələ keçirib böyük müstəmləkəçilik imperiyası yaratdı. 1830-1847-ci illərdə Fransa Əmir Əbdal-Qədirin (1808-1883 – H.H., T.B.) başçılıq etdiyi güclü xalq üsyanını yatırıldıqdan sonra Əlcəzairi işğal edib, onu özünün müstəmləkəsinə çevirdi. 1883-cü ildə o Tunis, 1912-ci ildə isə Mərakeş üzərində öz protektoratlığını bərqərar etdi. Bununla da bütün Şimali Afrika üzərində müstəmləkələşdirmə siyasətini başa çatdırdı. XIX əsrin sonlarında Böyük Səhradan cənubda, Senegal çayı vadisində də Fransanın müstəmləkəçilik fəallığı artmağa başlamışdı. 1895-1905-ci illər arasında əhalisinin böyük əksəriyyəti islama etiqad edən xalqlar da Fransız Qərbi Afrikasının tərkibinə daxil edildi».² Bunlar təkcə Fransanın müsəlmanlara qarşı əsrlərlə davam edən

¹ «Власть», № 6/2002, с. 73.

² «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с. 156.

təcavüzkarlıq əməllərinin ayrı-ayrı anlarıdır. Eyni proses başqa Qərb dövlətləri tərəfindən, başqa müsəlman xalqlara və dövlətlərə qarşı da baş vermişdir.

İslam dinli müsəlman dövlətlərinin nöinki coğrafi-strateji mövqeləri, iqtisadi gücü-qüdrəti, eyni zamanda bu xalqların sayca artımı amilinin özü də Qərbin xristian dünyası üçün ciddi təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Onlar həmin xalqları birləşdirən bu amili də özləri üçün real təhlükə sayırlar. Rusiyalı kontradmiral Q.I.Zaxarov yazır: «Bir milyard yarımlı müsəlman! Bu, daha ciddi təhlükədir. Bu amil onların hamısını birləşdirə bilər». Göründüyü kimi, möhtəz islamın geniş yayılması və onun müxtəlif dini dəyərləri xalqların dünyagörüşünə güclü təsiri Qərbin xristian dünyasının ictimai-siyasi və ideoloji həyatında «islam təhlükəsi», «Birləşmiş İslam Ştatları»nın yaradılması və «xilafətin bərpası» kimi baxışların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Xristian Qərbin Əfqanıstan üzərində hərbi-siyasi təcavüzü də müasir tarixdə özünün çox ağırlı-acılı izini qoymuşdur. Bu haqda da başqa bir rusiyalı hərbi-əlim yazır: «2001-ci ilin sentyabrında Əfqanıstanda Almaniyanın, Fransanın, İspaniyanın, İtaliyanın, Niderlandın, Danimarkanın, Avstraliyanın, Yunanistanın, İsveçronin, Norveçin, Finlandiyanın, Rumıniyanın çoxmillətli, sülh məramlı təhlükəsizlik qüvvələri fəaliyyətə başladılar. Heyətin sayı 4500 nəfərə çatmışdı. 3,5-4 min nəfər amerikalı hərbi qulluqçular da hərbi tapşırıqları yerinə yetirirdilər».³

2002-ci ilin ortalarında həyata keçirilən əməliyyatlarda isə 12 minə yaxın hərbi qulluqçunun iştirakı nəzərdə tutulmuşdu... Çoxmillətli hərbi qüvvələrin fəaliyyətini tam təmin etməkdə Özbəkistan, Qırğızistan və Tacikistanda yerləşən Xanabad, Bişkek («Manas»), Karşi, Quliyab, Kokay və Termez hərbi-hava bazaları da mühüm rol oynamışdır».² Bircə, bu da ağır iqtisadi-siyasi durumlu, uzun sürən müharibə sınağından çıxan bir müsəlman məmləkətinə qarşı yeni formalı və yeni məzmunlu «xaç» yürüşüdür. Unutmayaq ki, xristian dünyasının «çoxmillətli», «sülh məramlı», lakin bir dinli «birləşmiş» silahlı qüvvələri, qərbdə də olsa, Orta Asiyadakı müsəlman dövlətlərini də bu təhlükəli oyuna cəlb edib, onları da tarixən Əfqanıstanda yaşayan 5-6 milyon tacikə, 1,5 milyon özbəyə və 1 milyon türkmənə qarşı mübarizədə özlərinin yardımçılarına çevirirlər».³

Bu, daha fəlakətli tarixdir. Özünü xristian təcavüzündən qoruyan müsəlmanlar xristianın öli və silahı ilə eyni soy köklü, eyni milli-etnik mənşəli, islam dinli qardaş və bacalarına, baba və nənələrinə qarşı savaşa qoşulurlar. Bu da ibrət götürüləsi tarixdir.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 3/2003.

² «Азия и Африка сегодня», № 7/2002.

³ «Россия и мусульманский мир», № 10/2002.

Heç kim və heç zaman tarixi ərəb yürüşlərini və qəsbkarlıq müharibələrini inkar edib, onların üzərinə kölgə salmaq istəmir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Əvvəlcə, islam dinli ərəblərin bu yürüşləri çox hallarda başqa Şorq ölkələrinin xalqlarına qarşı çevrilmiş və onlar zorla islamlaşdırılmışlar; ikincisi, ərəblərin Qorb ölkələrinə qarşı yürüşləri Qorbın müsəlman ölkələrinə qarşı «xaç» və ya «səlib» müharibələrinə cavab tədbiri kimi həyata keçirilmişdir; üçüncüsü, ərəblərin istər Qorbın, istərsə də Şorqın üzərinə hücum və basqınları xristianların təcavüzkar müharibələri qədər zülmkar və qəddar forma daşmamışdır. Ərəblər xristianların yerli əhaliyə təbii etdikləri zorakılıqdan fərqli yol seçmişlər. Qorbın və Şorqın tarixi salnaməsində buna aid misallar çoxdur. Belə misallardan birini də, Əhməd Didayın «Məhəmməd: bütün böyüklərin ən böyüyü» əsərindən gətirmək istərdik. Müəllif yazır: «Müsəlmanların İspaniya üzərində 736 il hökmranlıq etdiyini yaxşı bilmək üçün sizə tarixçi O'Liri olmaq görək deyildir. Xristianlar isə Mozambik müsəlmanlarını ancaq 500 il idarə edə bilməmişlər. Onlar bu torpaqları ərəb hökmdarı Musa ibn Beykadan işğalçılıq yolu ilə zəbt etmişlər... Hətta bu gün, xristian hökmdarlığından beş əsr keçdikdən sonra belə, ölkədə 60 faiz müsəlman qalmışdır. O ki qaldı İspaniyaya, xristianların bu ölkədəki səkkiz əsrlik hakimiyyəti dövründə müsəlmanlar oradan tamamilə qovulmuşlar, orada birçə nəfər də olsun müəzzin belə qalmamışdır. Əgər müsəlmanlar özlərinin hərbi və iqtisadi güc və qüdrətlərindən istifadə etsəydilər, onda İspaniyada birçə nəfər də xristian qalmazdı». Bunları da təkzibolunmaz tarixi reallıqlar deyir, biz isə bir daha yada salırıq.

Bu məsələ ilə bağlı bir səciyyəvi misal da xristian dinli islamşünas A. İqnatenkodan gətirmək istərdik. Tanınmış ərəbşünas yazır: «Tarixi mənbələrin məlumatına görə, 830-cu ildə Bizansa qalib gəldikdən sonra Xəlifə-əl-Mamun (786-830 – H.H., T.B.) təzminatın... filosofların kitablarını ilə ödənilməsinə tələb etmişdir. Diplomantik nümayəndələr hər tərəfə birçə məram və məqsədlə göndərilmişdir: kitab əldə etmək, kitab, kitab...»¹ Sual olunur: əcəba, bəs xristian dinli həmin fransızlar, ingilislər, almanlar və ruslar, indi isə amerikalılar Şorq xalqları üzərinə savaşa qalxdıqları zaman hansı prinsipləri əsas tutmuşlar? Bu suala da, elə xristian dinli başqa bir dövlətə təmsil edən digər bir alimin fikir və mülahizələri ilə cavab verək.

Moskva Dövlət Universitetinin professoru Apollon Davidson da özünün «XXI əsrdə də irqçilik?» adlı məqaləsində xristian dünyasının qüdrətli inhisarçı dövlətlərinin Şorq ölkələrinə qarşı tarixi ədavət hissindən və milli-irqi ayrıseçkilik siyasətindən bəhs edir. Müəllif göstərir ki, Kayzer II Vilhelm (1871-1918) hələ 1900-cü ildə Alman Ekspedisiya

Korpusunu Çinə göndərən zaman öz əsgər və zabitlərinə belə bir xeyir-dua vermişdir: «Aman verməməli! Əsir götürməməli. Bacardıqca onları qırı. Min il bundan əvvəl kral Attila (təq. 400-453 – H.H., T.B.) başda olmaqla hunların qazandığı, rəvayət və nağıllarda yaşayan şöhrət indi də dəhşət yaratdığı kimi, «almaniyalı» sözü də gələn minillikdə Çini o cür dəhşətə salmalıdır. Siz elə etməlisiniz ki, çinli heç bir vaxt almına çöpəki baxmağa cəsarət etməsin».²

Tarixi salnamələr şahidlik edir ki, məhz xristianlar özlərinin müsəlmanlar üzərinə etdikləri «səlib yürüşləri» zamanı və dini-siyasi zəminli sonrakı qəsbkarlıq müharibələri dövründə işğal etdikləri ərazilərdə talançılıq əməlləri törədib, yerli əhaliyə qarşı işğəncələr və görünməmiş vəhşiliklər təbii etdikləri halda, islam dini və bu dinin mötəbər başçıları bunu insanlıqdan kənar sanmış, qadağan etmişlər. Bunları təsdiq edən faktlar istənilən qədərdir. Amma bununla belə Meçnikov və onun kimilər bu faktların əksini iddia edirlər.

Biz yox, tanınmış rusiyalı siyasətçi professor N.V. Jdanov özünün «İslamın dünya nizamı konsepsiyası» adlı kitabında haqlı olaraq, məhz I xəlifə Əbu Bəkrə (632-634) istinad edir. Müəllifin fikrincə, Əbu Bəkr başqa xalqlara qarşı savaşa qalxan ordusuna müraciətə deyirdi: «Məni dinləyin... Siz Allah naminə vuruşarkən, özünüzlə əsl kişi kimi aparın. Heç zaman ölinizi qadınlara, uşaqlara və qocalara qanına bulamayın. Nəmərd əməllər törətməyin... Vəhşiləşməyin. Palma ağaclarını məhv etməyin, evləri və taxıl zəmilərini yandırmayın, meyvə ağaclarını məhv etməyin... Hücum zamanı siz kilsələrdə rahiblərlə və tərkdünya olub Allah yolunda xidmət edənlərlə qarşılaşsınız, onları rahat buraxın, öldürməyin, kilsəni dağıtmayın». Rusiyalı alim sanki özü ulu babası Meçnikovun qərəzli iddialarını təkzib edib ikinci iqtibas da II xəlifə Ömərədən (634-644) gətirir: «Heç kimə zülm etməyin, çünki Allah da zülmkarı sevmir. Döyüşdə qorxaq, qələbə üçün güc təbii etdikdə isə həddindən artıq zülmkar olmayın. Nə qocaları, nə qadınları, nə də ki uşaqları öldürməyin».²

Həqiqi tarix - konkretliyin və reallığın tarixi olur. Həmin tarix isə deyir ki, xəlifələr hətta müsəlmanlara qarşı qənim kəsilən, onlara fiziki işğəncə verib zülm təbii edən xristian qəsbkarlarına belə humanist və insanpərvər münasibət bəslənməsini öz döyüşçülərindən tələb etmişlər. Bəs, bu dinin yaradıcısı və ilk teokratik müsəlman dövlətinin başçısı Məhəmməd peyğəmbərin (570-632) özünün mövqeyi və baxışları necə olmuşdur? Məlumdur ki, xristianlardan fərqli olaraq, Məhəmməd peyğəmbərin mövqə və baxışları vəhşilik və barbarlığa deyil, əksinə, yüksək humanizmə və rəhmətliyyə əsaslanmışdır. Onun özünün də dedik-

¹ «Эхо планеты», № 35/2001.

² Н.В. Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 2003.

¹ Вах: Бадальбетин Ульфат. Английское Возрождение в Восток, Б., 2000, с.5

ləri və tələb etdikləri, tarixin yaddaşında yaxşı qalmışdır: «Düşmən torpağında onun ordusu ilə vuruşarkən adamları aldatmayın, hiyləgərliklə məşğul olmayın, ölkənin dinc sakinlərini sıxışdırmayın, zəif qadınlara qayğı göstərin, südəmər körpələrə və xəstələrə rəhm edin, evləri dağıdıb talan etməyin, ökin yerlərini və meyvə bağlarını viran qoymayın, palma ağaclarını məhv etməyin».¹

Bunları, bu gün məsləkdaşlarının və islama etiqad edənlərinin sayı milyardı aşmış və başqa dünya dinlərinə pənah gətirənlərin sayını arxada qoymuş bir dinin yaradıcısı, böyüklərin ən böyüyü və uluların ən ulusu olan bir Şəxs və onun məsləkdaşları, hələ vaxtilə belə demiş və onlara əməl etmişlər.

Bir sözlə: Məhəmməd peyğəmbərin özündən və məsləkdaşlarından tarixdə qalan tələblər - insanpərvərlik, humanizm və ümumbəşərlik olmuşdur.

Belə dini-mənəvi dəyərlərə çağırış xristian dini təlimində az rast gəlmək olar. Bəs, xristian dininin və ideologiyasının antiislam təbliğatı havadarları dünən və bu gün nə demiş, nə təbliğ etmişlər? Bunlara da cavabı tarixdə olan və qalan reallıqlar vermişdir.

Göründüyü kimi, müsəlmanlara qarşı «xaç yürüşü» bayrağı altında açıq qəsbkarlıq savaşına qalxan təcavüzkarların arasında da cələləri olmuşdur ki, onlar bu tarixi prosesləri tarixi obyektivlik mövqeyindən qiymətləndirməyə çalışmışlar. Belə olmasaydı, müasir Suriya Ərəb Respublikasının baş müftisi Əhməd Kaftaroni bu gün tarixi reallığı ortaya qoyub deməzdi: «Məşhur bir Qərb şərqşünası demişdir: «Tarix, müsəlman – ərəblər qədər mərhəmətli olan başqa bir təcavüzkar tanımı»».²

Bunları da biz yox, tarixi reallıq deyir.

Bunlar süni surətdə qızışdırılan Qərb-Şərqi, islam-xristian dini qarşıdurması ideologiyasına verilən prinsipial qiymətin heç də hamısı deyildir. Rusiyanın siyasi həyatında bu məsələyə açıq gözlə baxanlar, onu tam obyektiv mövqedən, zamanın reallığı baxımından qiymətləndirən ziyalılar çoxdur. Bu cəhətdən, Şərqi fəlsəfi tarixinin tanınmış bilicisi, islamşünas alim A.Saqadəyev³ baxışları da maraqlıdır. Belə ki, prof. Saqadəyev Sovet İttifaqının yenidən devrildiyi bir vaxtda Şərqi-Qərb, islam-xristian mədəniyyəti, mədəniyyəti və sivilizasiyasının qarşıdurması ətrafında müasir ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji fikirdə aparılan geniş ideoloji təbliğatın təhlükəli olduğunu yada salaraq yazırdı: «İslamın Avropa qitəsindəki əvəzsiz geosiyasi məhəyyətini nəzərə alsaq, islamofobiya Rusiya üçün gözlənilməz təhlükəli nəticələr doğura bilər. Federasiyanın – yaxın

və uzaq xariclə münasibətləri olan əhalisinin hər on nəfərindən biri islam dininə etiqad edən bir dövlətin daxili əminamanlığı üçün bizim hamımız məsuliyyət daşıyıraq».⁴

Lakin təəssüf doğuran odur ki, böyük ərəbşünas alimin bu müdrik və sağlam mövqeyi siyasi tərziyə və millətçiləri öz qərəzli antiislam, anti-müsəlman mövqələrindən daşdırmadı. Bu baxımdan, Rusiyanın siyasi həyatında tarixi islamçılığa və türkçülüyə qarşı qəddar düşmən mövqeyində duran Jirinovskinin «baxışları» daha maraqlıdır. Siyasi tərziyə doktrinasının tərəfdarı olan, Qərb-Şərqi münasibətlərində Şərqi, onun dininə və sivilizasiyasına qarşı açıq qərəzli və düşmən mövqeyində dayanan Jirinovski öz həmvətənlərini və özü kimi tərziyəçiləri başqa dinlərə qarşı açıq siyasi və ideoloji mübarizəyə çağıraraq yazır: «Yeni Rusiyada» pravoslav və xristian dinləri hakim mövqeyə malikdirlər. Lakin bizim üçün yabançı olan başqa dinlərin gənc nəslin şüurunu zəhərləməsinə imkan verməməliyik».

«Gənc nəslin şüurunun» yabançı dinlər tərəfindən zəhərlənməsi» doktrinasına yeni ideya istiqaməti verən Jirinovski daha sonra özünəməxsus məkrli ironiya ilə deyir: «İşə bax: «böyük və talanlı» türk xalqı dünyanın lap mərkəzində, cənub kimi bir ərəzədə – Aralıq dənizi sahillərində yaşamalı, rus xalqı isə məhvə məhkum olmalıdır. Bəşər tarixi beləmi hökm etmişdir? Xeyr, bu mümkün deyildir».⁵

Eynilə Jirinovski kimi, açıq tərziyəçilik və siyasi avantürizm mövqeyində duran, ona məsləkdaşlıq edən rusiyalı publisist Dmitri Makarov da özünün «İslam xristianlığın əleyhinədir» adlı məqaləsində islam birliyi ideyasına qarşı çıxaraq Jirinovskinin sənə səs verir: «Yaxın 50 il ərzində bizi dini və etniki yönümlü ekstremizm dalğası gözləyir. Bu, əsl müharibə olacaqdır. Əslində bu müharibə, Budyonovsk hadisələri formasında, Volqoqrad və Moskvada törədilmiş partlayışla artıq başlamışdır... Yeni müharibə fasiləsiz və zəncirvari terror aktları ilə müşayiət olunacaq və biz Rusiyada belə bir şəraitdə yaşamağa alışmalı olacağıq».⁶

Son zamanlar Rusiyanın ictimai fikrində və siyasət aləmində «icad olunmuş», qərəzli ideologiya və siyasət aləmində geniş təbliğ edilən «Birlişmiş islam ştatları»nın və «islam dövləti və idarəçiliyi»nin yaranması ideyasına bu gün «islam-türk birliyi təhlükəsi» doktrinası da əlavə olunmuşdur. Belə ki, müasir xristian-islam, Qərb-Şərqi qarşıdurmasını öz məqsədlərinə uyğun formada təbliğ edən xristian ideologiyası nümayəndələri hətta bozi xristian dinli və slavyan milli mənşəli xalqların da bu iki din arasındakı mübarizə sayosində birlişdiriləcəyi haqqında reallıqlardan uzaq olan qərəzli və tərziyəçilik təbliğatı xarakterli bəyanatlarla çıxış

¹ Религиозный фактор в жизни современного дагестанского общества. Махачкала, 2002, с. 70.

² «Литературная газета», 24-30.07.2002.

³ Fəlsəfi cəhətləri doktoru, professor A.V.Saqadəyev XI əsr böyük Azərbaycan mütəfəkkiri və filosofu Bəhmanın «Ət-Təhvil» əsərini əmbədən ruscaya çevirmişdir.

⁴ «Жизнь национальностей», № 5, 6/1993.

⁵ «Независимая газета», 06.02.1999.

⁶ «Россия и мусульманский мир», № 3/2001.

edirlər. Həmişə olduğu kimi, bu gün də, bu qərəzli və araqızışdırıcı təbliğat işinə xristian dinli, tarixi antitürk mövqeli erməni ideologiyası da qoşulmuşdur. İslamı və türkçülüğü ermənilərə və bütün xristian dünyasına tarixi təhlükə sayan erməni müəllifi Armin Cilovyan yazır: «Ankara özünün imperiya ambisiyalarından heç bir vaxt ol çökməmiş, pantürkizm isə Türkiyənin siyasətində həmişə dominant istiqamət olaraq qalmışdır».¹

Cilovyan Türkiyənin Dövlət naziri Əbdülxalığ Çeyə istinad edib, onun adından da danışmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Xalqlar və millətlər arasında milli-dini zəminli təxribatlar salmağa çalışan Cilovyan bəyan edir ki, guya «Türkiyə naziri ümid edir ki, gələcəkdə «türk həmröyliyinə» slavyan Ukraynasını və islam İranını da daxil etməyə nail olacaqlar».²

Doğrusu, çox məsuliyyətsiz bəyanatdır. Lakin daha çox siyasiləşdirilən bu bəyanata münasibət də birmənalı olmalıdır. Çünki adları çəkilən xristian və islam dinli dövlətlərlə həmröylük yaratmaq, iqtisadi-siyasi və hətta hərbi-strateji sahələrdə əməkdaşlıq etmək, dinindən və millətindən asılı olmayaraq hər bir suveren dövlətin (o cümlədən Türkiyənin də!) arzusu, amalıdır.

Burada da təhlükə axtarmaq əbəsdir!

Müasir «islam təhlükəsi», «Birləşmiş İslam Ştatları» yaradılması və «xilafətin bərpası» doktrinasının geniş təbliğ olunmasında bugünkü erməni ictimai-siyasi fikrinin və fəlsəfəsinin açıq təxribatçı nümayəndələrinin də rolu az deyildir. Bu baxımdan, əslində uydurma və mif olan «islam təhlükəsi»-nə və «türk təcavüzü»-nə qarşı «xristian-slavyan xalqlarının birliyi və həmröyliyi» ideyasını ortaya atan erməni filosofu Artur Gevorkyanın baxışları diqqətimizi cəlb edir. Erməni filosofu öz üzərinə böyük məsuliyyət yükü götürüb özlərinin tarixi müttəfiqləri olan Rusiyaya vəkillik də etmək istəyir. Rusiyanın tarixi keçmişinə baş vurub, bugünkü taleyi haqqında təxribatçı təbliğat aparən Gevorkyan «SSRİ-nin əvəzinə Turan mı?» adlı məqaləsində yazır: «Əgər biz baş verənlərin mahiyyətini yaxşı dərk etmiş olsaq, o zaman aydın olur ki, burada kimlər udmuş, özü də daha çox udmuşdur. Bu, Turandır... Pantürkistlərin... daha maraqlı, daha doğru tarixi xronologiyaları vardır. On yeddinci ilə kimi Rusiya slavyan dövləti olmuşdur, on yeddinci ildən sonra – slavyan-türk dövləti oldu, indi isə türk-slavyan dövləti olmuşdur. Rusiyanın məhvi üçün 100 il lazım olmuşdur. 2000-ci ildən sonra isə o təkə türk dövləti olacaqdır. Çünki məhz Turan, Rusiyanın adından Qarsı Türkiyəyə bəxş etdi. O Qarsı ki, 3 dəfə əldən-ələ keçmişdi... Hadisələrin indiki inkişafı isə onu göstərir ki, Naxçıvanın Ermənistanın tərkibindən çıxarılması və

onun Azərbaycana verilməsi də Rusiyanın özünün geopolitik maraqlarına uyğun deyildir».³

«İslam birliyi»-ni xristian dünyası üçün təhlükə hesab edən Gevorkyan açıq separatçılıq və təxribatçılıq yolu seçərək nöinki təkə Rusiyanın və rusların sonrakı taleyi haqqında, eyni zamanda xristian dinli və slavyan milli mənşəli bütün xalqları milli-dini birliyə çağırır: «Bu gün Rusiya üçün də, Ermənistan üçün də, Gürcüstan üçün də, Serbiya üçün də yalnız bir xilas yolu vardır. Bu yol – xristian xalqlarının ittifaqının dirçəldilməsi yoludur». Bax beləcə, xristian-erməni, xristian Rusiyasına «qurtuluş» yolunu göstərir, əxlaq dərsi deyir.

Görünür erməni filosofu bu dərsi, heç şübhəsiz, təfəkkür tərzini «qan» və «qılınca» əsaslanan «Azadlıq o xalqa verilir ki, o, öz azadlığını qılıncla qoruya bilər. Qansız azadlıq olmadığı kimi, qurbansız da qurtuluş yoxdur» - deyən öz ulu babası Raffidon (1835-1888)⁴ almışdır. Amma ermənilər öz azadlıqlarını «qorumamışlar», onlar dünən və bu gün özgə ərazilərində, öz torpaqlarında onlara yaşamaq hüququ verən xalqa qarşı görünməmiş amansızlıqlarla müşayiət olunan soyqırımı təbiiq etmiş, qan axıtmışlar. Erməni filosofuna da «xristian-slavyan birliyi» doktrinası məhz bu məqsədlər üçün lazım olmuşdur. Çünki ermənilərin bu mövqeyi və baxışlarında bir həqiqət vardır: məhz, tarixi yaddaşlarda qalan bu kiçik dövlət və onun xalqı neçə-neçə yüz illərdir elə bu «xristian-slavyan birliyi» ideyası arxasında gizlənib islam dinli xalqlara qarşı təcavüzkarlıq müharibəsi aparır, milli-dini ayrışdırıcılıq siyasəti yeridərək soyqırımı təbiiq edir, bir çox hallarda dünyanın hegemon dövlətlərinin siyasətinə təsir göstərə bilər, qeyri-xristian xalqlar arasında separatçılıq siyasəti aparır, ekstremizm ideologiyası yayır, bəzən də islam dinli xalqları dinbir xalqlara qarşı qoyur, terror əməlləri və qətlər törədirlər. Erməni filosofunun iddia etdiyi tarixi islamçılığın və türkçülüğün xristian-slavyan dinləri və xalqları üçün yaratdığı «təhlükə»-nin qarşısını almaqda Rusiyanın özünün ictimai-siyasi və ideoloji həyatında yeni forma və vasitələr hazırlamağın vaxtı çatdığını insar edənlər də vardır.

Müdrüklər doğru demişlər: əl-əli yuyar, əl də üzür. İndi də xristian erməniləri müdafiə etmək növbəsi onların tarixi müttəfiqləri ruslara çatmışdır. Xristian Rusiyanın bir çox nümayəndələri də ermənilərin bu «qayğı»larına borclu qalmayıb, erməniləri «müsləman-türk birliyinin» yaratdığı, əslində mövcud olmayan uydurma «təcavüzdən» xilas etmək üçün açıq-əşkar canfəşanlıq edirlər. Belə ki, bu gün Rusiya Elmlər Akademiyasının Avropa institutunun MDB mərkəzinin başçısı, politoloq Dmitri Furmanın (ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı onun

¹ «Независимая газета», 21.01.2002.

² «Независимая газета», 21.01.2002.

³ H.Hüseynov, T.Boharçi. Azərbaycan: siyasi təxribatçılıq və separatizm əhatəsində. B., 2002, s.88.

⁴ Əslində isə o, Akop Melik-Akopyandır.

antiazərbaycan mövqeli yazıları çoxumuzun yadındadır!) müsəlmanlara və türkçülüyə qarşı açıq düşmən mövqeyi o həddə çatmışdır ki, bu çağırılmamış «qonaq», bizim evimizin içində, Bakımızda yerli mətbuatda açıq ermənipərəst mövqedən çıxış etməyə də vaxt tapmışdır. Rusiyalı emissar Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşılıqlı əlaqələrində ermənilərin özlərinin islam dinli suveren bir dövlətə qarşı açıq separatçılıq və təcavüzkarlıqlarını örtbas edib ermənilərin müsəlmanlar, türklər və hətta hansısa «xomeyniçilər» tərəfindən fiziki təzyiqlə və işğalçılıqla məruz qaldıqları haqqında uydurma bəyanatlarla çıxış edir. Furman yazır: Bu gün «müsəlmanlar, türklər, demək olar yarıçarlar və demək olar xomeyniçilər Avropa tipli kiçik bir xalqı əsarət altında saxlayırlar».¹

Bir misal da başqa bir antitürk məsələli, ermənipərəst rus emissarından yada salaq. Rusiya Federasiyasının Ermənistanadakı ilk səlahiyyətli səfiri olmuş Vladimir Stupişin də neçə illərdir aramsız olaraq (hətta diplomatik missiyasını başa vurduqdan sonra da!) xristian-islam qarşılıqlı əlaqələrində və «xristian-slavyan birliyi» ideyasını əsas tutaraq, təcavüzkar Ermənistanın «xaç yürüşü» mövqeyindən çıxış edib antiazərbaycan və antitürk yönümlü təbliğat aparır.² O, daha çox, Rusiya və Azərbaycan dövlətləri arasındakı normal münasibətlərə kölgə salmağa, bununla da iki dövlət arasında siyasi və ideoloji təxribat yaymağa çalışır. Onun fikrincə, guya onun ölkəsində yaşayan azərbaycanlılar «bütün dövrlərdə bizi daimi strateji müttəfiqimizlə qarşı-qarşıya qoymağa çalışırlar. Moskvadakı Azərbaycan lobbisi Rusiya və Ermənistan münasibətlərinə nifaq salmaq üçün bu yolda daha fəal iş aparır... Rusiya artıq Azərbaycanın bu sərəmsəz sözlərinə inanmaq adətindən yaxa qurtarmalıdır».³

Bunlar, Rusiya-Türkiyə, Rusiya-Azərbaycan və Rusiya-Ermənistan münasibətlərinin keçmiş və bugünkü tarixi haqqındakı baxışlardır. Bu, kimin kim olması haqqında yaranan mənzərədir. Bir sözlə, bu, Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşılıqlı əlaqələrinin siyasiləşdirilmiş mənzərəsidir.

Bu milli-dini ayrışdırıcılıq siyasətinin, islamçılığa və türkçülüyə qarşı mübarizənin bu formasının özünün də tarixi kökləri və ideya-siyasi istiqamətləri olmuşdur və bu gün də vardır. Bu bir inkarolunmaz həqiqətdir ki, Rusiyanın özünün milli ucaqlarında tarixən islam dinli, türk milli-etnik mənzəli kiçik-böyük xalqların yaşamaclarına baxmayaraq, onun «Şərqi siyasəti» özünü daha çox, islamçılığa və türkçülüyə qarşı çıxmaq formasında bürünmüşdür. Bu da tarixi reallıqdır ki, Rusiyanın «türk-müsəlman təhlükəsinə» qarşı dünənki və bugünkü mübarizəsində Ermənistan onun daimi müttəfiqi və əlaltısı olmuşdur.

¹ «Эхо», 11.05.2002.

² Daha ətraflı bax: Tofiq Köçəri. Yaddan çıxmas Qarabağ. Nəqqi-çahan Naxçıvan. B., 1998; H.Hüseynov, Tofiq Böhrəci. Azərbaycan: siyasi təxribatçılıq və separatizm əhatəsində. B., 2002.

³ «Независимая газета», 13.05.2002.

Rusiya türkçülüüyü və islamçılığı həm özünün, həm də dindəş müttəfiqlərinin tarixi düşməni hesab etmiş və özü də bu ölkəni zəbt etmək planlarından ol çökməmişdir. Baxın, hələ 20-ci illərdə Rusiya Müvəqqəti Hökumətində xarici işlər naziri olmuş Pavel Milyukov (1859-1943) öz ulu babası Pyotrın «Vəsiyyətlərinə» əməl edib Rusiyanın xarici siyasətinin gələcəkdə hansı istiqamətdə aparılmasını həmvətənlərinə «vəsiyyət» etmişdir. «Xristian-slavyan birliyi»nin tarixi gücünə bel bağlayan və inanan bu dövlət adamı demişdir: «Biz ruslar, ancaq Konstantinopolu ələ keçirdikdən sonra sakitləşə bilərik».¹ Bu qəsbkarlıq planını həyata keçirməkdə də xristian Rusiyasına bütün zamanlarda onun öz müttəfiqi və həmdin məsləkdaşı Ermənistan yardımçı olmuşdur. Düzdür, bu müttəfiq xristian dövlətlərin hər ikisinin arzu və istəkləri ürəklərində qaldı, lakin onların eyni mövqeli siyasətləri müxtəlif formalarda bu gün də davam etdirilir.

Xristianlarla müsəlmanlar, rus və türk xalqları arasındakı ziddiyyətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin artmasında və daha da kəskinləşməsində Rusiyanın bir sıra başbəla siyasətçilərinin, tarixi reallığı anlamayan ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin və qərəzkar mətbuat orqanlarının rolu ayrıca qeyd olunmalıdır. Elə, «Hesabatçı məzərə» 13 may 2002-ci il tarixdə öz səhifələrində islam dinli, türk milli-etnik mənzəli xalqlar və suveren dövlətlər arasında qurulan yeni dini, iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqə və münasibətlərə kölgə salan, açıq qərəzli və təxribətçi mövqeli «MDB-nin geniş ərazisinə türk yürüşü» adlı məqalə dərc etmişdir. «İslam və müsəlman təhlükəsi» doktrinasının yenidən ortaya atıldığı bu məqalədə hələ yaradılmaqda olan yeni münasibətlərin Rusiyanın indiki milli dövlətçilik mövqeyi və mənafeyinə zidd olmasından bəhs olunur. Qəzetdən oxuyuruq: «Rusiya və onun ardınca SSRİ, bircə güllə də atmadan tərksilah olunub, öz mövqeyini sürətlə itirdiyi bir vaxtda... həmin Türkiyə də, eynilə, bircə güllə də atmadan, regionda və eyni zamanda Rusiyanın tarixi ərazilərində ön aparıcı oyunçuya çevrildi».²

Məqalə müəllifi bununla kifayətlənmişdir. Burada, türkçülüynün və onun ideya-siyasi baxışlarının əsasını təşkil edən islamçılığın geniş ərazi həddlərindəki ideya-siyasi təsirinə, onun daha geniş coğrafi ərazilər üzərində sonrakı hüquq və imtiyazlarından da danışılır: «Türkiyə, Krimdə və eyni zamanda MDB-nin bütün müsəlman ölkələrində yorulmadan, fəal surətdə işə başladı. O, bizim yurdumuzda, xüsusilə də İçkeriyada tər-tökə-tökə müddətli işə başlamışdır. Yeni Porta, Atatürk zamanından Rusiyanı udaraq SSRİ ərazisində, sonralar isə «Yeni Rusiya»da (Tatari-

¹ «Respublika» qəzeti, 05.03.1999.

² «Независимая газета», 13.05.2002.

stan, Başqırdıstan, Tuva, Dağıstan, daha sonra isə hər yerdə) uğurla fəaliyyət göstərmişdir.¹

Müttəfiqlik edən rusları və erməniləri hər şeydən əvvəl və ən çox düşündürüb narahat edən də, Rusiya daxilində milli azlıq təşkil edən müsəlman əhalisinin əsrlər boyu yığcam yaşadığı ərazilərdə tarixən, xüsusilə də Sovetlər Birliyi süquta varıb dağılıdıqdan sonra baş verən hüquqi, ictimai-siyasi və dini məzmunlu proseslərdir.

Keçmiş imperiyanın və onun müttəfiqinin mənafeyinə zidd olan proseslər bu «təhlükəyə» qarşı açıq ideya-siyasi mübarizə formasında təzahür etməyə başlamışdır.

Əcaba, bəs bu gün «islam və Turan təhlükəsi», «Rusiyada xilafətin bərpası», «xilafət dövrü idarəçiliyin və hakimiyyət formasının bərpası» «Birləşmiş islam ştatları» yaradılması ideyasını uyduran, bir çox hallarda dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran rusiyalı və ermənistanlı etno-separatçı ideologiya havadarları özləri bu «təhlükələrə» qarşı çıxmaq üçün hansı cavab tədbirləri ilə çıxış edirlər? Rusiya və onun müttəfiqi islamçılığa və türkçülüyə qarşı çıxmaq üçün bu gün «xristian-slavyan» dini-milli məşəli xalqların «ittifaqının» yaradılması doktrinası ilə çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən: məhz ermənilər hələ rus çarları, imperatorları, baş katibləri zamanından bu müttəfiqlik və məsləkdəşlik amalına arxalanaaraq təcavüzkarlıq yolu ilə «Böyük Ermənistan» yaratmaq fikrindən heç vaxt əl çəkməmişlər.

Azərbaycanın qabaqcıl və vətənpərvər ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri bu prosesə lazımı münasibətlərini bildirmişlər. Belə ki, hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və bədii fikrinin görkəmli nümayəndəsi, vətənpərvər yazıçı Yusif Vəzir Çomənzəminli özünün «Müstəqilliyimizi istəyirikse...» adlı ictimai-siyasi və dərin milli köklü etiraz motivli məqalələr toplusunda xalqımıza qarşı tarixi düşmən mövqeyi tutan ermənilərin Rusiya tərəfindən müdafiə olunmasını açıq söyləmişdir. «Xristian-slavyan milli-dini birliyi» ideyasını tarixən islamçılığa və türkçülüyə qarşı siyasi mübarizədə əllərində bayraq edənlərin irəli sürdüyü «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasının mahiyyətini bir daha vurğulayan Y.V.Çomənzəminli yazmışdır: «Biz erməni istiqlaliyyətini tanımaq istorik və istorik də aramızda davamlı bir sülh olsun. Lakin erməni iddiaları bu sülhü pozur.

Ermənilər etnoqrafik cığırılardan çıxırlar. Böyük Ermənistan xəritəsini gördüm. Üç dəniz arasında təşəkkül edəcək imiş: Ağ, Qara və Xəzər dənizləri arasında. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistanı daxil edilmişdi.

Əgər bu xəritə erməni milli amalının şəkliyə, onda erməni məsələsi genə bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq».¹

Bax, Rusiyanın əlibağlı qulu olan ermənilər islama və müsəlmanlara qarşı dünən də beləcə açıq təcavüzkarlıq planları ilə yaşamışlar və bu gün də yaşayırlar. İslama və türkçülüyə qarşı çıxan «xristian-slavyan birliyi» ideyasını bugünkü Rusiyanın siyasi həyatında müdafiə edib, geniş təbliğ edənlər də az deyildir.

¹ Yusif Vəzir Çomənzəminli, *Müstəqilliyimizi istəyirikse...*, B., 1994, s.57.

§3.2. ŞƏRQ-QƏRB SİVİLİZASIYALARI: MUNAQİŞƏLƏR VƏ MÜHARİBƏLƏR, YOXSA DIALOQ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ?

Sivilizasiya – latın sözü «civilis» otyb, ictimai inkişafın, maddi və mənəvi mədəniyyətin – müəyyən ictimai-iqtisadi formasiya daxilində əldə edilmiş səviyyəsi olub, məhsuldar qüvvələrin inkişafı həddinin göstəricisi deməkdir. Bu termin müasir dünya mədəniyyəti anlamında da işlənir. Sivilizasiya, bəşər cəmiyyətinin vəhşilik və barbarlıq dövründən başlayaraq min illərlə yaratdığı, qoruyub saxladığı, inkişaf etdirdiyi maddi-mənəvi dəyərlər və sərvətlər məcmusudur, toplusudur. Bu mövzu tarixən aktual olmuşdur. Sivilizasiya haqqında dünən də, bu gün də dünya arxeoloqları, tarixçi və ictimai-siyasi fikir nümayəndələri tərəfindən ciddi elmi araşdırmalar aparılmış, tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, sivilizasiyanın müasir dövrdə kəsb etdiyi bu aktuallığı heç bir zamanın aktuallığı ilə müqayisə olunmazdır.

Əvvəlcədən deyək ki, sanki çoxdan unudulan, bu gün isə yenidən tarixşünaslıq elmində, fəlsəfə və sosiologiyada, dini-siyasi təlimlərdə daha çox müraciət edilən, ətrafında geniş müzakirələr və mübahisələr aparılan, konflikt və qarşıdurmalar yaradılan «sivilizasiya» və «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi nədənsə, daha çox müasir Amerika politoloqu və sosioloqu, professor S.Hantinqtonun adına yazılır. Məsələ isə, ictimai fikir tarixində bu təlimin ilk dəfə kimlər tərəfindən işıqlandırılması baxımından belə deyildir.

Şübhəsiz, zaman baxımından bu qədər böyük tarixi keçmişi, dünəni və bu günü olan sivilizasiyalar və onların bəşər tarixinin maddi-mənəvi və mədəni inkişafındakı şəksiz yeri və rolu haqqında bu tarix ərzində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, elmi əsərlər yazılmışdır. Bu gün də həmişə aktual olan bu mövzu ayrıca, geniş və əhatəli araşdırma tələb edir. Biz isə burada bütövlükdə sivilizasiyalardan, onların tarixi keçmişi və bu günü haqqında araşdırma aparılanların hamısından (əslində, bu heç mümkün də deyil!) deyil, bəzilərinin mövqe və baxışlarından bəhs edəcəyik. Bir qədər də dəqiq desək, biz burada, olsa-olsa sivilizasiyaların yaranma, formalaşma, süquta varma, başqa daha güclü və qüdrətli maddi-mənəvi dəyərlə sivilizasiyalarla əvəz olunma, yenidən dirçəlib formalaşma və bizim zamanımızda olduğu kimi, siyasi və ideoloji məqam və məqsədlər dalaınca aparılması tarixindən yazan Luis Herri Morqan (1818-1881), Arnold Cozef Toynbi (1889-1975), Samyuel P. Hantinqton (1927), Seyid Məhəmməd Xatəmi (1943) kimi amerikalı, qərblə və şərqli tanınmış tarixçi-etnoqrafların, filosof və sosioloqların, politoloqların və dini-siyasi xadimlərin tarixi sivilizasiyalar haqqında yazılan, keçmiş və bugünkü tarixçilik baxımından faydalı olan mövqe və baxışlarından bəhs edəcəyik.

İnkər olunmayan tarixi realıq ondan ibarətdir ki, sivilizasiyaların icma və ibtidai insanın vəhşilik və barbarlıq tarixi inkişaf mərhələsindən üzü bu yana keçdiyi yolun tədqiqi, onun bəşər tarixindəki yeri və rolu, cyni zamanda, «sivilizasiyaların toqquşması» mövzusu tarixi mövzudur və onun böyük keçmişi vardır.

Hantinqton isə, özünün bu gün çox dəbdə olan «sivilizasiyaların toqquşması» təlimini XX əsrin 90-cı illərində ilk əvvəl eyni adlı əsərində əsaslandırılmış, sonralar isə «Sivilizasiyalararası münaqişə və dünya nizamının yenidən qurulması», «Qərb unikalıdır, amma universal deyildir» və «Biz kimik?» adlı yeni əsərlərində inkişaf etdirərək, bu təlimi daha da hücumçu və qərəzkar etmişdir. Amerikalı politoloqun baxımında, yenidən dirçəldilən «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi Qərb-Şərq sərhədlərini aşaraq bu gün dövlətlərin, xalqların və dinlərin, müxtəlif milli-dini dəyərləri ictimai-siyasi quruluşlar arasındakı barışmaz ideya-siyasi mübarizə ilə əvəz olunmuşdur.

Sual olunur: axı dünyanın bu qədər mürəkkəb təlatümlər və qarşıdurmalar içərisində boğulduğu indiki zamanda, kimdir bu «təlim» yenidən dirçəldib alovlandıran Hantinqton?

Samyuel P.Hantinqton 1927-ci ildə Nyu-York şəhərində anadan olmuş, 1701-ci ildə təsis olunan Yel və 1890-cı ildə yaradılan Çikaqo universitetlərində siyasətşünaslıq elmini öyrənməyə başlamış, 1953-cü ildə əsaslı hələ 1636-cı ildə qoyulan Harvard Universitetində professor kəməksisi olmuş, 1957-ci ildə isə «Əsgər və dövlət» əsərini yazdıqdan və onun 18 dəfə nəşrindən sonra bir müddət Harvard Universitetini tərk etmiş və 1962-ci ildə yenidən Universitetə qayıtmışdır.

Hantinqton da, XX əsrin böyük siyasətçi və dövlət xadimləri - Harvard və Corctan universitetlərinin professoru Henri Alfred Kissincer (1923), bu gün Vaşinqtonun Beynəlxalq və Strateji Tədqiqatlar Mərkəzinin aparıcı eksperti, professor Zbiqnev Bjezinski (1928) və Mak Qreqori Bandi kimi, böyük siyasətçi alim Vilyam Endel Elliotun tələbəsi olmuşdur.

Daha sonra, Amerika politoloqu Hantinqton həm də Harvard Universitetinin professoru, Universitet nəzdindəki Con M.Olin adına Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru və həmin Universitetin Beynəlxalq və Regional Tədqiqatlar mərkəzinin sədridir. Bunlar Hantinqtonun müasir Amerika siyasi və ideoloji həyatında tutduğu vəzifələrdir. Bir də ki, Hantinqton - xalqlar, dövlətlər, dinlər və sivilizasiyalararası qarşıdurma və konfliktləri koskin və barışmaz ideya-siyasi və hətta müharibə həddinə çatdıran qərəzkar amerikalıdır. Bunlar isə onun tutduğu əməlləridir.

Özünün etiraf etdiyi kimi, Hantinqton «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərində Maks Veberin, Emil Dürkheymin, Osvald Şpenqlerin, Pitirim Sorokinin, Arnold Toynbinin, Maks Veberin kiçik qardaşı Alfred Veberin, Filip Beqbinin, Kerroll Kuyli və b. kimi görkəmli filosof, tarixçi-

etnoqraf, sosioloq və antropoloqların sivilizasiyaların mənbəyi, meydana çıxması, dirçəlişi, qarşılıqlı əlaqələri, nailiyyətləri, süqutu və məhvi haqqındakı baxış və mövqelərindən bəhrələnmişdir.

Lakin sivilizasiyaların meydana çıxması tarixindən bəhs edən Hantinqtonun mövqeyi də, elə İran filosofu d-r Xatəminin mövqeyi ilə üst-üstə düşür: «Sivilizasiyaların aydın və məlum sərhəddi, dürüst yaranma tarixi və sonu məlum deyildir».¹

Sadəcə olaraq Hantinqtonun «xidməti» ondan ibarət olmuşdur ki, o, doğrudan da, sanki bu unudulmuş mövzunu müasir dövrdə Qorb-Şorq və xristian-islam dinləri arasındakı ziddiyyətli və qarşıdurmalı proses və münasibətləri nəzərə alaraq yenidən yada salmış, onu dövrün daha aktual və özünə cavab tələb edən məsələsinə çevirmişdir. Professor Hantinqton adları çəkilən əsərlərində yenidən müasir dövrün müxtəlif meyli və ideya istiqamətli, onsuz da narahat, ziddiyyətlər və qarşıdurmalarla dolu olan bir vaxtda bu münasibətləri daha da partlayışlı vəziyyətə saldı. Amerikalı siyasətçi hegemon dövlətçilik əxlaqı və taktikası nümayiş etdirməklə kifayətlənmədi. O, 1996-cı ildə yenidən «sivilizasiyaların toqquşması» prosesinin necə inkişaf edəcəyi və nə ilə nəticələncəyi problemini yenidən «Sivilizasiyalararası münaqişə və dünya nizamının yenidən qurulması» adlı kitabında ortaya atdı.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.A.Miqolatyev özünün «Sivilizasiyaların fəlsəfəsi»² adlı geniş əhatəli və iri həcmli məqaləsində bu gün fəlsəfədə və ictimai-siyasi təlimlər nəzəriyyəsində geniş mübahisələrə səbəb olan sivilizasiyaların yaranma və formalaşma tarixi və bəşər tarixinin inkişafındakı rolu və yeri ətrafında aparılan mübahisələr və müzakirələr haqqında bir çox hallarda ictimai fikir tarixində rast gəlinməyən maraqlı fikir və mülahizələr söyləyir.

Filosofun fikrincə, bəşər sivilizasiyasının təqribən 5 min illik və ya 50 əsrlik tarixi keçmişidir və şüurlu insan təqribən 200 min il və ya 2 min əsr bundan əvvəl Afrikada formalaşmışdır. Müəllifin qənaətinə görə, indiki mənada işlədiyimiz elmi «sivilizasiya» məfhumu və anlayışı isə yalnız XVIII əsrdə yaranmışdır. «Sivilizasiya»nın yeni elmi anlayışını ilk dəfə ümumbəşər ictimai fikir tarixinə, sosiologiya və fəlsəfəsinə daxil edən - Fransa iqtisadçısı, XVIII əsrdə Qorb ictimai fikri və fəlsəfəsində özünə yer alan merkantilizm və fiziokratizm təlimi tərəfdarı və təbliğatçısı Viktor Mirabo (1715-1789) olmuşdur.

Qədim tarixi keçmişə malik olan sivilizasiyaların yaranması, onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və faydalanmasından danışan akademik B.B.Piotrovski «Qədim sivilizasiya» kitabına yazdığı giriş məqaləsində doğru olaraq belə yazır: «Qədim sivilizasiyaların nailiyyətləri olmasaydı,

bizim dünyanın heç bir həlqəsini təsəvvürə belə gətirmək olmazdı»; «Ən arxaik sivilizasiya, Perikl dövrü Afina və Avqust zamanındakı Roma sivilizasiyasına yaxın olmuşdur» və nəhayət, «Maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsindəki ən mühüm kəşflərin çoxu qədim sivilizasiyalardan qaynaqlanmışdır».¹

Tarixi sivilizasiyaların yaranma nöqtəsi və ya məkanından danışan alim ilk növbədə bu coğrafi ərazilərin adlarını çəkir: Şorq, Antik Qorb, Tropik Afrika, Orta Asiya, Uzaq Asiya, Uzaq Şorq, Yeni Dünya.

Rusiyalı tarixçi-professor İ.M.Kobişanov isə özünün «Şimali-Yevraziya - Rusiyanın etnokonfessional strukturunda islam sivilizasiyası» adlı məqaləsində tarixi reallıqlara əsaslanaraq yazır: «X-XII əsrlərdə indiki Rusiya ərazisində xristianlığın yenidən yayılmağa başladığı bir zamanda», elə həmin «X-XII əsrlərdə qədim sivilizasiya ocağı olan, dövrün ən güclü və ən qabaqcıl müsəlman ölkələri türkləşdirilməyə başlamış, Xarəzm, Mavəronnəhr, Azərbaycan, Kiçik Asiya və bu kimi ərazilərdə artıq islam sivilizasiyası çiçəklənməyə başlamışdır».²

İlkin sivilizasiya çalarlarına və mədəniyyət ocaqlarına malik olan islam dini (islama qədərki tarixlərdə də!) türk milli-etnik mənşəli ərazilərdəki xalqların yaratdıqları mədəniyyət, sivilizasiya və qüdrətli dövlətçilik ənənələri, onların ümumbəşər tarixindəki rolu və yeri haqqında danışan tarixçi alimin qənaəti də belədir: «Köçəri türklər və mədəniyyət baxımından onlara yaxın olan monqollar - Şimali Yevraziyanın Hun sülaləsi, türklərin Aşin sülaləsi, monqolların Çingiz xan dinastiyası ilk qüdrətli dövlətlərini yaratmışlar. Şorqi Avropa tarixində Xəzər xaqanlığı və Qızıl Ordanın rolu xüsusilə böyük olmuşdur».³

Fikrimizcə, bunlar sadəcə olaraq bəşər sivilizasiyası haqqında tarixdə olanlar və qalanlar haqqında tarixçi etirafıdır. Amma doğru etirafdır. Başqa bir təkzibolunmaz mövqe və baxış. Diqqət yetirək tanınmış alman filosofu və tarixçisi, dünya sivilizasiyasının ilkin bəşklərindən sayılan Şorq və onun tarixi keçmişinə yaxşı bələd olan, dini ekzistensializm fəlsəfi məktəbinin nümayəndəsi Karl Yaspersin (1883-1969) ilkin sivilizasiyalar haqqındakı mövqe və baxışlarına. Belə ki, filosof «Tarixin qaynaqları və onun məqsədi. Tarixin mənası və vəzifəsi» əsərində sivilizasiyaların vəhşilik və barbarlıqdan daha qədim tarixi keçmişə malik olması fikrini əsaslandırır. Onun fikrincə, bəşər sivilizasiyası özünün tarixi inkişafında bir-birini əvəz edən üç tarixi mərhələ keçmişdir: «tarixə qədərki» və ya «tarixdən əvvəlki» - dövlətin meydana çıxdığı vaxta qədərki sivilizasiya, dövlət meydana çıxdığı tarixdən sonrakı mərhələdəki sivilizasiya və nəhayət, «ümumdünya tarixi» epoxasının yaratdığı sivilizasiya.

¹ С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.51.

² Бак: «Социально-гуманитарные знания», № 4, 2003, с.64-138.

¹ Daha ətraflı bax: «Древние цивилизации», М., 1989.

² «Общественные науки и современность», № 21996, с.92-93.

³ «Общественные науки и современность», № 21996, с.92.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sivilizasiya haqqındakı təlim böyük tarixi keçmişə malikdir. Hələ XIX əsrin ortalarında bu nəzəriyyənin ilkin ideya havadarları olmuşdur.

Yada salmaq F.Engelsin (1820-1895) ilkin barbarlıq, icma və quldarlıq cəmiyyətinin, mədəniyyət və sivilizasiyasının dərin və hortərəfli tarixi, etnoqrafik və arxeoloji materialların təhlili əsasında yazılan «Ailonin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərini. Tarixi sivilizasiyalardan danışarkən Engels ilk növbədə, ibtidai icma və qədim dövrün etnoqrafik tarixinin tədqiqatçısı amerikalı L.H.Morqanın «Qədim cəmiyyət, yaxud vəhşilikdən barbarlıq vasitəsilə sivilizasiyaya doğru beşər tərəqqisi yollarının tədqiqi» əsərinə və ingilis arxeoloqu və etnoqrafı, klassik antropoloji məktəbin tanınmış nümayəndəsi Con Lebbokun (1834-1913) «Sivilizasiyanın mənşəyi» əsərinə istinad etmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində isə Morqan və Lebbokun beşər sivilizasiyası haqqındakı baxışlarını tanınmış ingilis tarixçisi, filosofu və sosioloqu Toynbi özünün «Sivilizasiyaların toqquşması», «Sivilizasiyalar tarix məhkəməsi qarşısında» və «Tarixin anlamı» kimi fundamental əsərlərində bu təlimin koskin ideyalar mübarizəsi və sivilizasiyalararası münaqişələr həddinə çatdırılmasından bəhs etmişdir.

Məltz həmin əsərlərin müəllifi, həmin ingilis sosioloqu və tarixçisi Toynbi özünün «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərində vaxtilə xəbərdarlıq edirdi: «Sivilizasiyaların indiki toqquşmaları təcavüzkar Qorb sivilizasiyası ilə onun qurbanı olan başqa (Şorq – H.H., T.B.) sivilizasiyalar arasında baş verəcəkdir».¹

Şübhəsiz, həmin Hantinqton da özünün hegemon dövlətçilik təlimini əsas tutub, bu gün Toynbinin göstərdiyi yoldan bir qədər də irəli getmişdir. Çünki, həmin Hantinqton, Toynbi tərəfindən formalaşdırılan «sivilizasiyaların toqquşması» təlimini həm də xalqların, dövlətlərin və dinlərin münaqişəsi və toqquşmasına çevirmişdir. Bu, daha təhlükəli yoldur.

Tarixi realıq şahidlik edir ki, bu nəzəriyyəni tədqiq edən və ideya cəhətdən ilk əsaslandırılardan biri olan Hantinqtonun ulu babası, həmin amerikalı etnoqraf, arxeoloq, ibtidai icma və qədim dövr tarixinin tədqiqatçısı Morqan olmuşdur.

XIX əsrin 40-cı illərində meydana çıxıb formalaşan, Qorbin və Şorqin bir çox xalqlarının ictimai-siyasi fikir tarixində, fəlsəfəsində və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan və hakim ideologiyaya çevrilən marksizm təliminin yaradıcılarından olan F.Engelsin sözləri ilə desək, «bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrünə müəyyən bir sistem gətirməyə çalışsan», «yazılı tariximizin bu tarixdən əvvəlki əsasını kəşf edib onun başlıca cəhətlərini bərpa edən» Morqan, hələ XIX əsrin ortalarında öz tədqiqatlarında insan nəslinin maddi-mənəvi təminatı və yaşaması üçün

«sərvət artıran», bu nailiyyətləri daha da inkişaf etdirib «genişləndirən» sivilizasiyanın sonralar «xalqa qarşı duran və yenilməz bir qüvvəyə» çevrilməsi məsələsindən ayrıca bəhs etmişdir.

Bələ ki, Morqan «Qədim cəmiyyət, yaxud vəhşilikdən barbarlıq vasitəsi ilə sivilizasiyaya doğru beşər tərəqqisi yollarının tədqiqi» adlı əsərində beşər sivilizasiyasının yaranması tarixini, onun inkişafı və sonrakı taleyi haqqındakı mülahizələrini nəzərə alıb yazmışdır: «Sivilizasiyanın gəlməsi ilə sərvət o qədər çox artdı, onun formaları o qədər müxtəlif oldu, onun tətbiqi o qədər genişləndi, mülkiyyətçilərin xeyrinə onun idarə edilməsi ilə məharət qazandı ki, bu sərvət xalqa qarşı duran yenilməz bir qüvvə oldu. İnsan ağılı öz yaratdığına qarşısında çəpmiş və təşviş içərində qalmışdır».¹

Sual olunur: bəs bu «sərvəti artıran», «onun formalarını müxtəlifləndirən», «tətbiqini genişləndirən» sivilizasiyanın sonrakı taleyi necə oldu? Bu suala Morqan kimi, Toynbi kimi, Xatəmi və başqaları kimi alimlər, tarixi şəxsiyyətlər cavab vermişlər.

Morqan deyir: «Son anda bu sərvət xalqa qarşı duran yenilməz bir qüvvə oldu. İnsan ağılı öz yaratdığına qarşısında çəpdi».

XX əsrdə isə böyük ingilis tarixçisi, filosofu və sosioloqu Toynbi özünün «Sivilizasiyaların toqquşması» adlı əsərində və bir sıra başqa əsərlərində sivilizasiya haqqında bu ideyaları təbliğ edirdi: «Sivilizasiyalar yaranırlar, inkişaf edirlər, sınırlar, süquta varıb dağılırlar. Bəşəriyyətin vəziyyəti - yeni sivilizasiya yaratmaqdan ibarətdir». Burada bir həqiqəti dərk etmək və anlamaq lazımdır: sivilizasiyaların yaranması, inkişafı, süqutu və dağılması ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif ziddiyyətlər və qarşıdurmalar sayəsində baş vermişdir. Tarix belə bir realıqı unutmamışdır ki, Qorb-Şorq ziddiyyətləri və qarşıdurmalarının minilliklərlə davam edən tarixi keçmişi vardır. Lakin xristianlıq və islam dinləri meydana çıxdıqdan, dünya dininə çevrildikdən sonra isə bu qarşıdurmalar, bu dinlər və bu dinlərə etiqad edən orazilərdəki xalqlar və dövlətlər tərəfindən dinlər əsasında yaradılan və onların adları ilə bağlı maddi-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edən sivilizasiyalar - xristian və islam sivilizasiyaları arasında davam etdirilmişdir.

Tanınmış rusiyalı filosof, professor V.D.Zotov isə özünün «Sivilizasiyalar XXI əsrdə - konflikt və müharibələr, yoxsa dialoq və əməkdaşlıq»² adlı məqaləsində müasir dövrdə Qorblə Şorq və xristianlıqla islam dinləri arasındakı münasibətləri və eyni zamanda tarixi sivilizasiyalar arasındakı konflikt və toqquşmaların keçmiş və bugünkü tarixinə nəzər salıb, onların yaratdıqları fəsadları xatırlayır. Filosofun yazdığı kimi, bu fəlakətli qarşıdurmalar - XXI əsrin ilk illərində Amerikadakı 11 sentyabr

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, B., 1983, s.383.

² Бак: «Социально-гуманитарные знания», №3/2004, с.27-41.

¹ «Социально-гуманитарные знания», № 3/2004, с.27.

2001-ci il terror aktından, Amerikanın və onun müttəfiqləri olan bir sıra Qərb dövlətlərinin Əfqanıstandakı taliban hərəkətinə qarşı çıxmalarından, yəni də həmin Amerikanın və onun müttəfiqlərinin İraqa qarşı təcavüzkarlıq müharibəsindən, ərəb ekstremistlərinin törətdikləri terror aktları və buna cavab olaraq İsrail ordusunun qisas alması nəticəsində Fələstin məsələsinin dinc yolla həll olunmasının pozulmasından və b. ibarət olmuşdur. Filosof belə bir mövqenin özünün tarixi ideya kökləri olduğunu da vurğulayır. Onun fikrincə, hələ XX əsrin ortalarında tanınmış ingilis tarixçisi, filosofu və sosioloqu Toynbi özünün «Sivilizasiyaların toqquşması», «Sivilizasiyalar tarix məhkəməsi qarşısında» və «Tarixin anlamı» kimi fundamental əsərlərini yazmış, müxtəlif tarixi köklü, ideya əsaslı və dini-siyasi meyilli dünyabaxışlar və sivilizasiyalar arasında baş verən qarşıdurmalardan bəhs etmişdir.¹ İngilis filosofu da doğru demişdir: dərin tarixi köklü ziddiyyət və qarşıdurmalar «təcavüzkar Qərb sivilizasiyası ilə onun qurbanı olanlar arasında» baş vermişdir. Toynbi tarixdə olan və tarixdə qalan belə bir reallığı xatırlayaraq yazır: Qərbdə meydana çıxan, formalaşan, lakin Rusiyada başqa şəkllə salınaraq kökündən dəyişdirilən marksizm Qərbin özünə qarşı çıxmışdır. İngilis alimi özünün adlarını çəkdiyimiz və bir sıra başqa fundamental əsərlərində, vəhşilik və barbarlıq dövründən başlayaraq yer üzündə 37 tarixi sivilizasiyanın mövcud olduğunu söyləmişdir. Filosofun fikrincə, bu sivilizasiyalar - xristian-pravoslav dini dəyərləri əsasında yaradılan Cənub-Şərqi Avropa və Rusiyada meydana çıxan sivilizasiya, Bizans cəmiyyətinin yaratdığı «Xristian sivilizasiyası», Şimali Afrika, Orta Şərqdən tutmuş Böyük Çin səddinə qədər böyük coğrafi ərazini əhatə edən islam cəmiyyətinin yaratdığı «İslam sivilizasiyası» və nəhayət, Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin hind cəmiyyətlərinin daxil olduğu ərazilərdəki ölkələrin yaratdıqları sivilizasiyalar üç nəslə aid olmuşdur.

İki kolmə də mədəniyyət və sivilizasiya arasındakı fərqlər və münasibətlər haqqında. Məlumdur ki, tarixilik baxımından mədəniyyət sivilizasiyalardan daha əvvəl meydana gəlmişdir. «Afrika: sivilizasiyaların görüşü» kitabında oxuyuruq: Mədəniyyət və sivilizasiyaların yaranma və inkişafı tarixi sübut edir ki, hər bir xalqın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq özünün fərdi mədəniyyəti ola bilər. Amma, bir qayda olaraq, sivilizasiya fərdi, təkə bir xalqa, bir dövlətə və dinə məxsus olmur. Bir neçə və bir qrup xalq vahid bir cəmiyyət halında birləşdikdən, birlikdə maddi və mənəvi dəyərlər yaratdıqdan sonra onlar sivilizasiyaya malik olurlar. Diqqət yetirək dünya sivilizasiyalarının tarixinə. Dünya mədəniyyətinin ilkin beşiklərindən sayılan yunanlar, romalılar, suriyalılar

¹ A.C.Toynbinin «Müharibə və sivilizasiya» haqqındakı baxışları barədə daha ətraflı bax: «Проблемы мира и социального прогресса в современной философии», М., 1983, с.151-170.

məhz Roma imperiyasına daxil edildikdən sonra Roma sivilizasiyasını yaratmışlarsa, Ərəb xilafətinə daxil edilən ərəblər, farslar və başqa islam dinli xalqlar da birlikdə islam sivilizasiyasını yaratmışlar. Eyni yolla gədən və eyni prinsiplərə əsaslanan Qərb Avropanın Orta əsrlərin bir çox xalqları da Avropada feodal-katolik sivilizasiyasını yaratmışlar. Lakin sivilizasiyalar dünya dinləri meydana çıxdıqdan çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdur, amma sonrakı tarixi dövrlərdə dinlər meydana çıxdıqdan sonra dini məzmun daşımağa və xristian və islam sivilizasiyası adlandırılmağa başlanmışdır. Bəs ilkin sivilizasiya nə zaman və harada meydana çıxmışdır? Bu suala cavabı da, elə biz istinad etdiyimiz bu kitabda tapırıq. Tarixi sivilizasiyalar bizim eradan əvvəl IX-VI minillikdən qabaq Asiyada, bizim eradan əvvəl IV minillikdə Misir və Saxarada, keçmiş eranın IV-II minillikdə isə Həbəştan və Qərbi Afrikada ilkin sivilizasiya ocaqları meydana çıxmış və parlamışdır.

Rusiyalı filosof A.A.Miqolatyev tarixi sivilizasiyaların özlərinin də ikili mövqə və xarakterli olmasından danışıq və bu mövqeyi sübut etmək üçün fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə müraciət edir. Professor qeyd edir ki, hələ XIX əsrin Sen-Simon, Şarl Furiye və Robert Ouen kimi məşhur maarifçi-isləhatçı, mütəfəkkir və alimlərin özləri də məsələyə münasibətlərində belə hesab etmişlər ki, əgər bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində özünə yer alan sivilizasiyalar, bir tərəfdən insanların zehni inkişafının gücünü və qüdrətini artırıb, onun hərtərəfli inkişaf etməsinə yardımçı olmuşdurlarsa, digər tərəfdən həmin sivilizasiyalar sosial kaosun və qarşıdurmanın yaranmasına, xalqların milli-dini təcavüzə və barbarlığa məruz qalmasına, onların qeyri-bərabər inkişafına və iqtisadi tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Bunun üçün filosof həmkarımız tarixdə olan və tarixdə qalan nümunələri də xatırlayır və yada salır. Belə ki, o, özünün «Sivilizasiyaların fəlsəfəsi» adlı məqaləsində belə bir qərara gəlir: elmi-texniki tərəqqinin inkişafı sayəsində hərbi formalı utilitarizasiya prosesi başlanır və sivilizasiyalı xalqlar və onların mədəniyyəti, sivilizasiya və maddi-mənəvi dəyərləri qanlı-qadalı müharibələr nəticəsində insanların kütləvi qırğına, yaşayış məskənlərinin dağıdılmasına səbəb olur. Müəllifin fikrincə, təkə İkinci Dünya müharibəsinə dünyanın 61 dövləti və yer üzünün 80 faiz əhalisi cəlb olunmuşdu. İsveçrəli alim-tədqiqatçı J.J.Babelin hesablamalarına görə sivilizasiyalı dövrdə yer üzündə 14,5 min müharibə aparılmış və nəticədə 3 mlrd. 640 milyon insan məhv edilmişdir.

Başqa bir misal. Amerika siyasətçisi S.Hantinqtonun bu gün çox dəbdə olan və geniş təbliğ olunan xalqlar, dövlətlər, dinlər və sivilizasiyalar arasında özünə yer alan münasibətlər və müharibələrdən, ictilaf və qarşıdurmalardan xüsusi bəhs edən rusiyalı siyasətçi A.S.Tyuşkeviç özünün «Dünyanın yenidən bölüşdürülməsi» əsərində bu qarşıdurma və ziddiyyətlərin yarıda biləcəyi daha dəhşətli mənzərədən bəhs edir.

Müəllif müqayisə apararaq qeyd edir ki, əgər XVIII əsr beşər tarixində maarifçilik əsri, XIX əsr tərəqqi və intibah əsri kimi qalmaqda, XX əsr tarixə «qanlı müharibələr əsri» kimi daxil olmuşdur. O, deyir: «XX əsrin sivilizasiyası, iqtisadi inkişafı, elmi, texniki, hərbi qüdrəti elə bir yüksək inkişaf həddinə çatdırmış, insanın təbiət üzərindəki hökmranlığını dəfələrlə elə gücləndirmiş və artırmışdır ki, o artıq bir çox sosial məsələləri rəasional formada həll etməyə qadir deyildir. Dövlətlərarası mübahisələrin, sosial və başqa ziddiyyətlərin tənzimlənməsində sülh yolunu, siyasi və mədəni vasitələri arxa plana keçirmiş, hərbi güc metodunu isə həlledici amilə çevirmişdir». Müəllifin fikrincə, «XVII əsrdəki müharibələrdə Avropada 3 milyon nəfər, XVIII əsrdə 5 milyon, XIX əsrdə isə 6 milyona yaxın insan məhv edilmişdir».¹

Rusiya siyasətçi A.S.Tyuşkeviçin fikrincə: «Son 5,5 min il ərzində planetimizdə beşər övladı təkcə 292 il sülh şəraitində yaşamışdır. Yer üzündə 15 minə yaxın müharibələr olmuş, onların ikisi XX əsrdə başlamış və dünya müharibəsi olmuşdur»² deyir. Bunları da doğru deyir.

Neçə-neçə onillərdə ki, SSRİ-nin, indi isə Rusiyanın Şərq siyasətinin tənzimlənməsində və yeni münasibətlərinin yaradılmasında xüsusi rol alan akademik Y.Primakov, 2005-ci ilin ilk günlərində özünün «Международная жизнь» jurnalının baş redaktoruna verdiyi müsahibəsində etiraf etmişdir ki, bu gün Rusiyada istehsal olunan silahların təqribən 80 faizinə qədər başqa ölkələrə ixrac edilir. Təbii ki, bu silahlar heç də özü kütləvi qırğın silahlarına malik olan hegemon Qorb ölkələrinə ixrac olunmur. Dünyanın müxtəlif inkişaf səviyyəli, maddi-mənəvi dəyərli və sivilizasiyalı, ictimai-siyasi quruluşlu, fərqli dini məsləhətli xalqları və dövlətləri ərazilərinə tək bir dövlətin, həm də güclü hərbi potensialı bir dövlətin ixrac etdiyi bu qədər hərbi sursat və ləvazimat, şübhəsiz, dünyanın müxtəlif konfliktlərdə iştirak edən ərazilərində xalqların və tarixi sivilizasiyaların məhvəinə səbəb ola bilər. Dünən də, bu gün də hegemon dövlətlərin bu silahlarla başqa xalqlara və dövlətlərə, onların yaratmış olduqları sivilizasiyaya qarşı apardıqları təcavüzkarlıq müharibələri tarixin yaddaşında yaxşı qalmışdır.

Əslində elə bunlar da, Rusiyanın milli dövlətçiliyi siyasətinin keşiyində duran akademik özünü qane etmir. O, yeni, daha təhlükəli və hərbiləşdirilmiş hegemon dövlətçilik amallı bəyanatla çıxış edir: «Həqiqətən də, əgər biz, yəni də böyük dövlət kimi qalmaq istəyiriksə, ordunu yenidən silahlandırmağıq»³ - deyir. Yaxşı olmazdı, təkcə silahlanma və silahlandırma haqqında düşünən Primakov kimi başa bələ «məsləhətçilər» bir qədər də özlərindən iqtisadi və hərbi sahələrdə zəif xalqların,

dövlətlərin və sivilizasiyaların gələcək taleyi haqqında düşünəydilər? Şübhəsiz, burada da daha çox kütləvi qırğın silahları satılan, özləri hərbi-geosiyasi təzyiqli və təcavüzlərə məruz qalan, ölkələri xarabalıqlara çevrilən, maddi-mənəvi dəyərləri və tarixi sivilizasiyaları da məhv edilən Şərq dövlətləri və müsəlman xalqları olmuşdur. Bunlara aid misallar dünün və bu gün də tarixi yaddaşlarda qalan nümunələr istənilən qədərdir. Onlardan təkcə birini yada salaq. Bu, qədim elm və sivilizasiya beşiyi olan İraqdır. O İraq ki, vaxtilə ulu tarixli Mesopotamiya adlanmış, beşər tarixində ilkin poliolit dövrü mədəniyyət və sivilizasiyalarının mərkəzlərindən sayılmış, öz ərazisində Şumer və Akkad kimi qədim dövlətləri, Babilistan və Assuriya kimi padşahlığı, əhəmənilər, sonralar isə selevkilər kimi dövlətçiliyi və nəhayət Parfiya kimi padşahlığı olmuş, qədimlərdən daha qədim, ululardan daha ulu elmi, mədəniyyəti və tarixi sivilizasiyası olan bir diyar, bu gün beşəriyyətin gözü qarşısında tar-mar edilir, maddi-mənəvi dəyərlərinə, min illərlə tarixi keçmiş olan abidələrinə divan tutulur, aramsız terror əməlinə məruz qalır, əhalisi və tarixlərin yadigarı olan sivilizasiyası məhv edilir.

Qərbin, ilk növbədə isə Amerikanın Şərqə qarşı hegemon dövlətçilik və təcavüzkarlıq siyasəti doktor Xatəmini də qane etmir, razı salmur.

Doktor Xatəmi özünün «İslam, dialoq və vətəndaş cəmiyyəti» adlı əsərində «sivilizasiyaların toqquşması» təliminə qarşı çıxır, Qərbin Şərq ölkələrinə qarşı təcavüzkarlıq müharibələrini pisləyir, sivilizasiyalar, dinlər və xalqlararası dialoqa haqq qazandırır. Dini-siyasi xadim yazır: «Qərbdə iki müharibə aparılmış, onların hər ikisini də Qorb dövlətləri özləri başlamışlar».⁴

Deməli, kütləvi qırğın silahlarını istehsal edib Şərqin zəif inkişaf etmiş ölkələrinə ixrac edənlər də, tarixi təcavüzkarlıq müharibəsi aparənlər də, dövlətlər və xalqlar, millətlər, dinlər və sivilizasiyalar arasında ziddiyyət və qarşıdurmalar yaranənlər də, məhz dünya hegemonluğu iddiasından əl götürməyən qərblilərdir.

Hantiqtonun bu gün geniş təbliğ etdiyi Amerika və Qərbin hegemon dövlətçilik siyasətinin və dünya ağalığı məramının özünün iqtisadi, hərbi-geosiyasi əsası və kökləri vardır. Dünya ağalığı ideyası və hegemon dövlətçilik məramı neçə illərdir qanına hopmuş və təfəkkür tərzində özünə elə yer almışdır ki, amerikalı politoloq Hantiqton çoxdan formalaşmış bu «təlimi» sındırmağa qadir deyildir, dialoq mövqeyindən çıxış etməyə də cəsarət etmir. Bəli, Amerika doğrudan da super-hegemon dövlətdir. Bu gücün və qüdrətin dünya hegemonluğu realitələrini Xatəmi də etiraf etməli olur: «Qorb qocadır, lakin bununla belə o siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial və təbliğat işi baxımından hələ də kifayət qədər güclüdür. Dünyanın bütün iqtisadi vasitələri... Qərbin əlindədir», və: «Qorb özünün siyasi

¹ А.С.Тюшкович. Новый передел мира. М., 2003, с. 57.

² Yeno ərada, с. 9, 3.

³ Вах: Журн. «Международная жизнь», № 1/2005, с.7.

⁴ Мохаммад Хатэми. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.4.

mövqeyində bizləri və heç bir başqa millətləri müstəqil, azad və öz taleyinin sahibi kimi görmək istəmir».¹

Bunları da Xatəmi deyir, həm də doğru deyir. Çünki Qərb daim bu amalla yaşayan olmuşdur.

Biz də burada bilərəkdən, müharibə və konfliktlərin neçə-neçə milliliklər ərzində bəşəriyyətə, onun damla-damla, aram-aram qurub-yaratdığı maddi-mədəni irsə, mədəni dəyərlərə və tarixi sivilizasiyaya vurduğu zərbələrdən danışmaq fikrində deyilik. Bunlar tarixin inkarolunmaz realitətləridir. Biz də belə hesab edirik ki, elə filosofun xalqlar, dinlər və sivilizasiyalar arasındakı dağıdıcı və məhvədiçə konfliktlərin və müharibələrin son nəticəsi haqqındakı mövqe və baxışları tarixi realitətlərdən xəbər verir.

Sivilizasiyaların tarixi ilə yaxından tanışlıq belə bir realiti də təsdiq edir ki, ayrı-ayrı tayfa qurumları, ibtidai icma üzvləri və qəbilələr arasındakı ilkin ziddiyyət, ixtilaf və qarşıdurmalar sonrakı tarixi dövrlərdə daha da inkişaf edib genişlənərək kəskin forma almağa başlamış, artıq millətlər və xalqlar, dövlətlər və sivilizasiyalar arasındakı qarşıdurmalara çevrilmiş qəsbkarlıq müharibələri formasında davam etdirilmişdir. Orta əsrlərdən başlayaraq təcavüzkarlıq savaşlarının dini zəmində, dini bayraq altında, «xaç yürüşləri» formasında davam etdirilməsi də xalqlar və dövlətlər, dinlər və sivilizasiyalar arasındakı ixtilaf və münaqişələrin güclənməsinə, qlobal forma almasına yardımçı olmuşdur. Şübhəsiz, amerikalı politoloq Hantinqton bu tarixə yaxşı bələd olduğuna görə ki, bu gün xalqlar, dinlər və sivilizasiyalar arasındakı ixtilaf və qarşıdurmaların realitəti ön plana çəkmişdir.

Xristian dinli Qərbin ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji fikrində və politoloji təlimində «Qərb-Şərq», «xristian-islam» qarşıdurması doktrinasını siyasi və ideoloji cəhətdən «əsaslandırmağın» və bu gün daha geniş formada təbliğ etməyin özünün də ideya əsası və səbəbləri vardır. Bu səbəblər çoxdur və həm də müxtəlif ideya-siyasi istiqamətlidir.

«Sivilizasiyaların toqquşması» təliminin gələcək məram və məqsədinin mahiyyətini açan rusiyalı şərqşünas N.D.Kosuxin Hantinqtonun eyni adlı əsərindəki mövqe və baxışları əsasında qiymətləndirir: «sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətində həlledici amil olacaqdır». Professor Kosuxin, eyni zamanda Hantinqtonun bu təhlükəli bəyanatının tarixi kökü və dərin ideya çalarları olduğunu bildirir. Hantinqton özü böyan edib bildirir ki, Qərb və Şərq, xristian və islam sivilizasiyaları arasında kompromis və dialoq olmamış, konfliktlər və qarşıdurmalar isə 1300 il ərzində daha kəskin formada davam etdirilmiş və bir an belə sakitləşməmişdir.²

«Sivilizasiyaların toqquşması» təliminin dini-siyasi və ideoloji istiqamət almasından danışan amerikalı politoloq Hantinqton, eyni zamanda xalqlara və millətlərə belə gətirə bilən belə bir təhlükəli ideyanı ön plana çəkir ki, guya islam sivilizasiyası bir çox əsrlər boyu «yəhudi-xristian dəyərlərinin» düşməni olmuş və bu gün də onların düşməni olaraq qalır. Doğrusu, toqquşmaya səbəb ola biləcək bəyanatdır.

Hantinqtonu narahat edən məsələlərdən biri də Qərb ictimai-siyasi həyatında bu gün daha geniş təbliğ olunan «İslamın dirçəlişi» doktrinasıdır. Politoloq yazır: «İslamın dirçəlişi özünü bütün müsəlman ölkələrində nümayiş etdirmiş və o hər bir ölkədə başlıca sosial, mədəni və intellektual hərəkətə səbəb olmuş və siyasətə güclü təsir göstərmişdir». Sual olunur: təkcə «bütün müsəlman ölkələrindəmi!» Əlbəttə ki, yox...

«İslamın dirçəlişi» - Qərbin xristian dünyasında baş verən kəskin ideoloji və siyasi böhranda amerikalı politoloq düşündürən məsələlərdəndir. Hantinqton yazır: «Qərbin gücü-qüdrəti keçmişdə qaldıqca, Qərb dəyərlərinin və Qərb mədəniyyətinin cəlbəciliyi də keçmişdə qalır və Qərb öz dəyərlərini qeyri-Qərb cəmiyyətlərinə zorla qəbul etdirmək qabiliyyətinin azalması ilə bəzi bəzi olur». Məhz Hantinqtonu da daha çox narahat edən, elə budur.

Biz də inkar etmirik ki, doğrudan da, məhz islamın gücü-qüdrəti də elə bundadır. Bu güc-qüdrət isə dərin mədəni və ideoloji böhran keçirən Qərb dünyasını islamın ideya-siyasi təsirinə qarşı çıxmaq üçün müxtəlif ideya istiqamətli doktrinalar və təlimlər sistemi formalaşdırmağa vadar edir. Elə «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi də bu qəbildəndir. Təsəffüf deyildir ki, məhz bu iki dünya dininə etiqad edənlərin say nisbətinin və onların fərqli ideya təsirinin islamın xeyrinə dəyişdiyi bir şəraitdə Hantinqton və ona havadarlıq edən bəzi Amerika və Qərb siyasətçiləri özlərinin dini-siyasi mövqələrinin və ictimai-siyasi quruluşlarının zəifləməsi faktı qarşısında tolaş keçirərək, bu gün, «dinlərin və sivilizasiyaların toqquşması» və «islam təhlükəsi» kimi dini-siyasi və ideoloji doktrinaları əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin etiraf edək ki, qarşıdurma o həddə çatmışdır ki, bugünkü konfliktlər və «ideya toqquşmaları» təkcə sivilizasiyalar və dinlər arasında baş vermir. Bu qarşıdurmalar, kəskin ideya-siyasi mübarizələr və hətta açıq müharibələr - Qərbin və Şərqi, xristian və islam dinli müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu dövlətlərin, millətlərin və xalqların arasında, müxtəlif dünyagörüşlü və əxlaq normalı cəmiyyət üzvləri arasında baş verir.

XXI əsrin dinlər arasında seçim əsri olması və dinlərin dialoqlardan, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıqlardan uzaq olmaları, nəhayət, onların «heç bir zaman qardaşlaşmayacaqları» haqqında imam Xomeyninin uzaqgörən mühakimələri çox məramlardan xəbər verir. Tarixən mövcud olan və xüsusilə də bizim zamanımızda müxtəlif dövlətlər, ictimai-siyasi quruluşlar arasında dinlərlə bağlı proseslər də sübut edir ki, doğrudan da din-

¹ Мохаммад Хатэми. Страх перед бурей. М., 2001, с.113-114.

² Бак: «Социально-гуманитарные знания», № 5/2004, с.82.

lərarası, sivilizasiyalararası dəyişikliklər balansının islamın xeyrinə dəyişməsi Qərbin, onun hakim və qərəzkar ideoloji maşınının islama və müsəlmanlara qarşı dini missionerlik fəaliyyətini, tərxiatçı-separatçı və ekstremist əməllərini daha da gücləndirmişdir, hücumçu etmişdir. Heç şübhəsiz, bu baxımdan İmam Xomeyninin özünün «nə Qərb, nə də Şərqi, yalnız islam» prinsipinə əsaslanan dini-siyasi təlimini formalaşdırıb, ideya cəhətdən əsaslandırmasının da öz əsası vardır: Xomeyni Qərbin xristian dünyası tərəfindən dənən və bu gün Məhəmməd ümmətinin qarşısına çəkilən soddə, «islamın yeni dirçəlişi»-nə və «islam təhlükəsi»-nə qarşı aparılan geniş təbliğata cavab olaraq belə bir ədalətli və əsaslı qənaətə gəlmişdir.

Bu gün təbliğ olunan dinlər və sivilizasiyalar arasındakı qarşıdurmalar və ittiqlaflar, bir çox hallarda inkişaf edib xalqlar və dövlətlərarası ideoloji tərxiatlara, müharibə və toqquşmalar həddinə çatdırılır. Bu mövqeli əməl və baxışların uzun tarixi keçmişi vardır. Bizi isə burada, təkcə son zamanlar Almaniya və Türkiyə kimi Qərbin və Şərqi böyük dövlətləri arasında (dini-millət ayrışdırıcılığı zəminli baş qaldıran və ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırılan) münasibətləri yada salmaq bəs edər.

Avropanın bütün hegemon və müstəmləkəçi dövlətləri zaman-zaman bu cür siyasi və ideoloji tərxiat xarakterli maraqlar dalınca getmişlər. Bu baxımdan, Almaniyanın Türkiyəyə münasibəti çox səciyyəvi nümunə sayıla bilər. Məhz xristian dinli (protestant yönümlü) Avropa ölkəsi olan Almaniya öz iqtisadi və siyasi maraqları naminə islam dinli «Şərqi ölkəsi» Türkiyəyə ilk ayaq açan, orada mövqə qazanan dövlətlərdən olmuşdur.

Vaxtilə dünyaya meydan oxuyan qüdrətli və geniş ərazi həddüdlü imperiya və tarixi sivilizasiya yaratmış olan həmin Osmanlı imperiyasının süqutunda və həminin Türkiyənin yarımmüstəmləkəyə çevrilməsində Avropanın hegemon dövlətlərinin və eyni zamanda Almaniyanın özünün də rolu az olmamışdır. Bəlkə bu dövlətə və onun qüdrətli xalqına qarşı öz açıq qərəzli siyasətləri ilə onlar yenə də keçmiş tarixlərdəki kimi davranmaq istəyir və tarixi təkrar etmək fikrinə düşmüşlər? Bu gün bunlar mifdir, xam xəyaldır.

Coğrafi ərazi və yerləşmə mövqeyi baxımından Avropa ölkəsi kimi qəbul olunan, amma təkcə islam dini dəyərləri bir ölkə olduğu üçün «Şərqi ölkəsi» sayılan Türkiyə ətrafında qərəzli və açıq düşmən mövqeli siyasət və baxışlar baş alıb gedir.

Qərbin bir sıra ideoloqları islam dinli Türkiyənin Qərbə üz tutmasını, Qərb dövlətləri «ailəsinə» inteqrasiya olunmasını, Qərbin iqtisadi-siyasi həyatında yaxından iştirak etməsini də özlərinə qarşı təhlükə mənbəyi kimi qələmə verirlər. Onlar, bir qayda olaraq, xristianlarla müsəlmanlar arasındakı tarixi qarşıdurmaları daha çox siyasiləşdirməyə çalışırlar. Tanınmış alman siyasətçisi Volfanq Şeybl bu gün məhz belə bir doktrina

ilə çıxış edir. O yazır: «Avropa İttifaqında üzvlük müsəlman Türkiyəsi və Asiya Rusiyası üçün deyil, xristian Avropası əməllərinin mövcud olduğu ölkələr üçün tətbiq edilə bilər. Al-nin ərazi həddüdləri Avropanın coğrafi sərhədləri ilə müəyyənəşir... Hər halda Türkiyə, Avropa ölkəsi deyil... Türkiyəyə münasibətdə ikiüzlülük etməyib, vicdanlı olmaq lazımdır».¹

Bu, xristian-islam dini fərqlərini bəhanə edərək, milli-dini ayrışdırıcılıq mövqeyi tutub «Asiya ölkəsi»-ni Avropa dövlətlərinin Ali məclisində buraxmamaq siyasətidir, açıq milli-dini fərqlərə əsaslanan diskriminasiya siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Belə zərərli mövqə və baxışlar, heç şübhəsiz, xalqları milli bəzişqandan və dialoqdan uzaqlaşdırır, harada yaşamalarından asılı olmayaraq xristian və islam dinli xalqlar və dövlətlər arasındakı normal münasibətlərə, əməkdaşlığa zərbə vurur, onlar arasındakı milli-dini və siyasi mübarizəni daha da kəskinləşdirir, cihad formalı açıq mübarizə və müharibə həddinə çatdırır. Bu mövqeyin də özünün acı nəticələri vardır. Belə halda, həmin qərblilər, islam ölkələrində öz milli dövlətçilik maraqlarına uyğun olan «qərbçilik» ideyası təbliğ edənlər özləri bu təbliğat formasına qarşı çıxmış olurlar, əvəzində isə «islam təhlükəsi» və «Şərqi oyanışı» təlimini formalaşdırmış olurlar.

Burada Hantinqtonun Qərb-Şərqi münasibətləri haqqındakı baxışlarının başqa bir cəhətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Adətən, başqalarından daha çox və daha ciddi canfəşanlıqla iki müxtəlif coğrafi ərazi, dünyada ən geniş yayılmış iki din və bu dinlərə etiqad edən milyonlarla insanlar arasında qarşıdurma yaradıb, düşmənçilik toxumu səpən, milli və dini mənsubiyyətlərinə görə fərqli xalqları bir-birinə qarşı qoyan bu amerikalı siyasətçi, islam dini amilinin dünyanın geniş ərazi həddüdlərində özünə milyonlarla tərəfdar və havadarlar tapdığını görüb, güclü ideya təsirinə malik olan bu dini qüvvə qarşısında təlaş hissi keçirməyə məcbur olur. Ola bilsin, elə bunlar da onu «XX əsrdən sonra «Qərbin tərəqqisi»-nin və «Şərqi tənəzzülü»-nün davam edə bilməyəcəyini» və bu istiqamətdəki «dəyişikliklərin heyvətəməz tempi»-ni etiraf etməyə vadar etmişdir.

Yaxşı olar burada, Hantinqtonun «tərəqqili Qərb» və «tənəzzüllü Şərqi» doktrinası haqqındakı baxışlarının da uydurma səbəblərinin tarixi köklərini açıqlayaq. Fikrimizcə, bu bir faktdır ki, dünyada ilkin sivilizasiya və incəsənət ocaqlarından sayılan və tarixən zəngin təbii sərvətləri və iqtisadi potensialı olan Afrika dövlətləri bu gün doğrudan da özlərinin inkişafı səviyyələrinə görə Qərbin iri dövlətlərindən xeyli geri qalmışlar. Lakin bunlar da səbəbsiz deyildir. Bunlara da həmin Şərqi və Afrikaya həqarətlə baxan Qərb dövlətlərinin bu ərazilərdəki hegemonçuluq və

¹ «Азия и Африка сегодня», № 4/2004, с.13.

açıq müstəmləkəçilik siyasətləri səbəb olmuşdur. Bunlar da danılmaz faktlardır.

Düən də, bu gün də Qərbin uzaq-yaxın xristian dünyasını «qorxudan», onda «yaxınlaşan təhlükə» hissi yaradan, heç də, amerikalı siyasətçi Hantinqtonun dediyi kimi, Şərqi ölkələri müsəlmanların «geriliyi» və «tənəzzülü», qərblilərin isə «tərəqqi» və «çiçəklənməsi» deyildir. Onu qorxudan və onda daxili təlaş hissi oyadan, onun özünün etiraf etməyə məcbur olduğu Qərblə Şərqi arasında qüvvələr nisbətində «heyvətəməz sürətlə dəyişməsi», «geri qalmış» Şərqi özündə, yaxın gələcəkdə «tərəqqiyə» nail olan və «çiçəklənən dövlətlərin yaranması» reallıqlarıdır.

Bu, tarixi inkişafın həm qaçılmaz, həm də qarşısalınmaz qanunudur. Sadəcə olaraq, bu reallıqdan qorxmaq yox, bu reallıqlarla hesablaşmaq lazımdır, lakin Qərbin başabələ siyasətçiləri bunu anlamaq istemirlər.

Amerikalı siyasətçi Hantinqton da Qərbin bu tarixi tənəzzülünü xristian-müsəlman münasibətləri kontekstində etiraf etmişdir. Amerikalı siyasətçi özünün «Qərb unikalıdır, amma universal deyildir» adlı məqaləsində yazır: «Qərb geriləyir».

Hantinqton bunları doğru deyir. Bu gün doğrudan da Qərb geriləyir. Lakin Hantinqtonun bu gün «Qərb gerilməsi» və «Müsəlmanların sayının xristianlara nisbətən daha da artması»nın yaratdığı təhlükə haqqında dediyi bu fikirlər əsil həqiqətdə təkcə bu günün məsələsi olmayıb, böyük tarixi keçmişdən başlanan prosesdir. Belə bir reallığı təsdiqləyən mövqe və baxışlar xristian dini təmsilçisi olan Rusiyanın keçmiş və bugünkü tarixində olmuşdur.

Rusiyalı filosof V.L.Petrov bu gün Qərb dünyasını bürüyən və dağılmağa vadar edən böhranlı vəziyyətin tarixi köklərinin Şərqi və islam dünyasında deyil, məhz Qərbin özündə olduğunu etiraf edir. Müəllif yazır: «Başqa xalqlardan və sivilizasiyalardan fərqli olaraq, Qərbin sosiomədəni böhranının sistemli hal alması və daha da dərinləşməsi hələ XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır».¹

Rusiyalı filosof doğru deyir. Çünki Qərbin süquta məruz qalması və onun iqtisadi-siyasi və mədəni böhrana düşməsi haqqında hələ, vaxtilə Peterburq və Harvard universitetlərinin tarix, fəlsəfə və sosiologiya professoru olan, fəlsəfə və ictimai fikir tarixində «Sosial stratifikasiya və sosial mobillilik» təliminin yaradıcısı və ideya rəhbəri kimi tanınan Piterim Sorokin (1889-1968) etiraf etmişdir. Sorokin yazmışdır: «Bütün Qərb mədəniyyəti və cəmiyyətini və onların başlıca institutlarını böhran bürümüşdür. Bu, incəsənət və elmin, fəlsəfə və dinin, hüquq və etikənin, həyat tərzi və mədəniyyətin böhranıdır. Qərb cəmiyyəti üçün xas olan sosial, siyasi və iqtisadi təşkilatları və habelə niğah və ailə münasibətlə-

¹ В.Л.Петров. Геополитика России. Возрождение или гибель? М., 2003, с.189.

rini də əhatə edən bir böhran formasıdır. Qıssası: bu, demək olar ki, bütün həyatın, təfəkkür tərzi və davranış normalarının böhranıdır. Daha dəqiq desək, bu, son dörd yüz il ərzində Qərb mədəniyyəti və cəmiyyətini dağıdıb məhv edən başlıca böhran formasıdır».¹

Məlum həqiqətdir ki, ictimai fikirdə, siyasətdə və ideologiyada düən və bu gün Qərb-Şərqi və xristian-islam münasibətləri arasında kəskin forma alan ixtilaf və qarşıdurmalar bu dünya dinlərinə etiqad edən xalqlar və dövlətlər arasında qarşılıqlı ittihamlar və bir-birinə qarşı təhlükə mənbəyi kimi baxmaq formasında davam etdirilmişdir.

Qərblə Şərqi arasında baş verən ixtilaf və toqquşmaların səbəb və ideya mənbələrindən danışan Hantinqton yazır: «Qərb, indi də və gələcəkdə də çalışacaq ki, özünün bu hazırkı hegemon mövqeyini və «dünya birliyi» adlandırdığı maraqlarını daim qoruyub saxlasın».²

Lakin Qərblə Şərqi arasında ixtilaf və qarşıdurmaların qaçılmazlığı haqqında da fikir söyləyən Hantinqton belə yazır: «Gələcəkdə ən təhlükəli toqquşma, daha çox Qərbin mütəkəbbirliyi (lovğalığı) və islamın dözümsüzlüyü hesabına baş verəcəkdir».³

Bax, Hantinqtonu narahat edən Qərbin özünün yaratdığı və özünə qarşı təhlükəyə çevirdiyi bu reallıqdır. Lakin Qərbin ictimai-siyasi fikrində böhranlı vəziyyətdən yeni çıxış yolunu axtaranlar da tapılır. Belələrdən biri də tanınmış Fransa alimi, ölkə akademiyasının üzvü Jorj Dyubi (1919-1996) dir.

Qərb ətrafında aparılan təbliğatlarla son qoymaq üçün fransalı alim belə bir mövqeli doktrina ilə çıxış edir: «Şahidlərin gözlərində... xristianlıq hansısa genişlənmə bədən kimi təqdim olunur... Əslində o, həcmcə böyüməlidir. Bu böyümənin lazımı şəkildə davam etməsi üçün isə onun birliyini daha da möhkəmləndirmək və ona güc vermək üçün onu siyasi strukturla möhkəmləndirmək lazımdır. Bu ad altında xristian imperiyasını anlamaq lazımdır».⁴

Burada da fransız variantlı ehtə bir imperiya ki, ümumbəşəri, həqiqi dini təlim və prinsiplərə yox, «siyasi strukturlu» «xristianlıqla islam arasındakı qarşıdurmalara» göz yummasın, Qərbin milli-dini və dövlətçilik mənafeyinə cavab versin.

Hantinqton, eyni zamanda, Amerikanın tarixi hegemonluq siyasətinin hansı qabaqcıl Avropa dövlətləri vasitəsilə və onlarla birlikdə iqtisadi-siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinin həyata keçirmələrini açıqlayır və tarixi yaddaşlarda tezələyir. O, yazır: «Yeganə hegemon dövlət kimi qalan

¹ В.Л.Петров. Геополитика России. Возрождение или гибель? М., 2003, с.189.

² Самсоэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.282.

³ Орала.

⁴ Жорж Дюби. Средние века (987-1460). От Гуго Капета до Жанны д'Арк. М., 2001, с.18.

Birləşmiş Ştatlar - Britaniya və Fransa ilə birlikdə siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə; Birləşmiş Ştatlar - Almaniya və Yaponiya ilə birlikdə iqtisadi məsələlər üzrə lazımı qərarlar qəbul edirlər. Qərb, elə bir yeganə sivilizasiyadır ki, onun bütün başqa sivilizasiya və regionlarda əhəmiyyətli dərəcədə maraqları vardır. Qərb eyni zamanda bütün iqtisadiyyat və siyasətə, sivilizasiyalar və regionların təhlükəsizliyinə təsir etmək imkanına malikdir.¹

Tarixin gedişi sübut edir ki, heç də həmişə gücündən-qüdrətindən asılı olmayaraq hegemon dövlətçilik siyasəti və dünyaəgəliyi mövqeyi özünü doğrultmur.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Qərbin dünya hegemonluğu ideyasını etiraf edən Hantiqton bu qarşıdurmanın sonralar da ayrı-ayrı dövlətlərin müxtəlif təmsilçiləri arasında davam etdiriləcəyini etiraf edir. Politoloq yazır: «Faktiki olaraq 1919-cu ildə dünyanı Vudro Vilson (1856-1924), Lloyd Corc (1863-1945) və Corc Klemanso (1841-1929) idarə edirdilər. Onlar Parisdə oturaraq hansı ölkələrin yaşayacağını və hansının məhvə məruz qalacağını, hansı yeni dövlətin yaranacağını müəyyən edirdilər. Onlar arasındakı sərhədlər necə olacaq və onlara kimlər rəhbərlik edəcəklər. Eyni zamanda Yaxın Şərq və dünyanın müxtəlif əraziləri hansı qalib dövlətlər tərəfindən bölünəcəkdir... Reyqanın, Tetçerin, Mitteranın və Kolum davamçıları Den Syaopin, Nakasonun, İndira Qandinin, Yeltsinin, Xomeyninin və Suxartunun varisləri olan rəqiblər ilə qarşılaşacaqlar. Bununla da Qərb dövlətlərinin erası sona çatacaqdır».²

Bəli, Hantiqton doğru deyir: Qərb geriləyir. Qərbin bu gerilməsi onun əhatə etdiyi ərazi həddlərində əhali artımı, geosiyasi maraqları, coğrafi-inzibati ərazi genişliyi sahələrini əhatə edir.

Hantiqton ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Qərbin hegemon dövlətçilik mövqeyinə malik olmasını əsaslandırarsa, sonrakı tarixlərdə onun bu mövqeyi itirməsi faktını da tarixi yaddaşlarda təzələyir. Amerikalı siyasətşünas belə bir tarixi faktı yada salır: Əgər 1490-cı ildə Qərb cəmiyyəti Avropa yarımadasının böyük bir ərazisinə (Balkanlar istisna olmaq şərti ilə), təxminən 1,5 mln.kv.mil quru ərazisinə nəzarət edirdisə və 1900-cü ildə Qərb əhalisi dünya əhalisinin 30 faizini təşkil edirdisə və Qərb dövlətləri dünya əhalisinin 45 faizi üzərində idarəçilik hüququna malik idisə, 1993-cü ildə Qərb ölkələri əhalisi dünya əhalisinin təkcə 13 faizdən bir qədər artığını təşkil etmişdir. Müəllifin hesablamalarına görə bu göstərici 2025-ci ildə daha da azalaraq 11 faiz təşkil edəcəkdir.³

Qərbin zəifləməsi və öz mövqeyini itirməsi yolunda Qərb üçün başqa təhlükə mənbəyinin də olduğunu yada salan Hantiqton belə yazır:

¹ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.115.

² Орада с.131.

³ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.115.

«İqtisadi qüdrət sürətlə Şərqi Asiya tərəfə keçir və onun dalınca da hərbi güc və siyasi hakimiyyət özünə yer alır».¹

Amerikalı politoloq fikrincə, Qərb dövlətləri özlərinin tarixi hərbi-siyasi və iqtisadi qüdrətə nail olmaları üçün onlara 400 illik vaxt lazım olmuşdur.²

İnkərolunmaz faktdır ki, Hantiqton burada da tarixdə olan və onun tərəfindən bizim indiki təlatümlü zamanəmizdə yenidən dirçəldilən və müasir ideya-siyasi mübarizə meydanına atılan «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi ilə Qərbin müttəfiq və mənafebir dövlətlərinin maraqlarına xidmət etməyi hər şeydən üstün tutur. Politoloqun formalaşdırdığına görə, daha çox uğur qazanılması və bu qarşıdurma və toqquşmalarda qalib çıxması üçün Amerikanın təkcə hegemon Avropa dövlətləri ilə «eyni mövqe»-dən çıxış etmələri tələb olunur. Sülh və əminamanlıqdan və müasir müharibələrin qarşısının alınma formalarından xüsusi böhs edən Hantiqton etiraf edərək yazır: «Sivilizasiyaların toqquşması baş verən yerdə Avropa və Amerika eyni mövqedə dayanmalıdırlar – əks təqdirdə, onlar təklənib məhv olacaqlar... Sivilizasiyaların toqquşması epoxasının yaranması bütün dünyada sülhə təhlükə yaradacaq və sivilizasiyaya əsaslanan beynəlxalq normalar - dünya müharibələrinin qarşısını almağa qadir olan Ən etibarlı vasitədir».³

Müasir dövrdə Və Şərq, xristian və islam dinli xalqlar və dövlətlər arasındakı münasibət və baş verən ziddiyyətli proseslərin təhlili göstərir ki, doğrudan da Qərb geriləyir. Qərb öz hegemon dövlətçilik siyasətinə görə, özünün təcavüzkarlıq əməlləri ilə dünya xalqları və dövlətləri arasında qazandığı etimadsızlığa görə geriləyir. Lakin tarixilik baxımından bu gerilmə, heç də bu günün ortaya çıxardığı məsələ deyildir. Rusiyalı filosof V.D.Zotov amerikalı tədqiqatçı-alim P.Byukenenin 2002-ci ildə nəşr olunmuş «Qərbin ölümü» adlı əsərinə istinad edərək belə yazır: Əgər XX əsrin əvvəllərində alman filosofu və tarixçisi Osvald Şpenqer (1880-1936) eyni adlı, çoxcildli əsərində təkcə «Avropanın süqutu»ndan böhs etmişdirsə, bu təhlükəli süqut daha da artaraq bu gün Şpenqerlərin dediklərindən fərqli olaraq, amerikalı siyasətçi alim P.Byukenenin nəzərində bütün «Qərb dünyasının ölümü» ilə əvəz olunmuşdur.⁴

Əlbəttə, kəsb etdiyi mənə və mahiyyət baxımından «süqut», «batma» və «iflas» anlayışları hələ «ölüm» anlayış və məfhumunu vermir, əvəz etmir. Lakin fakt ondan ibarətdir ki, Qərb dünyası, doğrudan da bu gün özünün böyük coğrafi ərazi həddəli keçmiş dünya müstəmləkəçiliyi sis-

¹ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.116, 118, 120.

² Орада с.131.

³ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., 2003, с.532.

⁴ Бах: «Социально-гуманитарные знания», № 4/2003, с.3.

temi yaratdığı tarixi mövqe və mərhələni çoxdan itirmiş, arxada qoymuş, indi isə öz itirilmiş mövqeyini iqtisadi sanksiya, hərbi-siyasi təzyiq və geosiyasi vasitələrlə qoruyub saxlamağa çalışır. Bunları təsdiqləyən miflər də az deyildir.

Bax, islam amili və müsəlman dünyası ölkələri ilə müqayisədə öz rolunu oynayan bu tofokkürəməz realiaqlar da, heç şübhəsiz, xristian Avropasının antiislam, antimüsəlman təbliğatında «islam təhlükəsi» və «islam birliyi» doktrinasının uydurulmasına yardımçı olur.

Müasir Amerika siyasətçisi Hantinqton məlum əsərlərində olduğu kimi, elə XXI əsrin astanasında da bir çox çıxış və bəyanatlarında Qorb və Şorq dünyasının müxtəlif ərazilərində baş verən təlatümlü və qarşıdurmalı hadisə və proseslərə münasibətdə eyni mövqedən çıxış etmişdir. Bununla da o, Qorb-Şorq və islam-xristian sivilizasiyaları, dini-siyasi və mədəni dəyərləri arasında onsuz da mövcud olan fəal və kəskin tarixi qarşıdurma ideyasına və təbliğat formasına bu gün yenidən «yaşıl işıq» yandırmış, onu müxtəlif dinli və mədəni dəyərlili xalqlar arasında kəskin ideya-siyasi mübarizə həddinə çatdırmışdır.

Amerikalı professor Şorq-Qorb sivilizasiyaları arasında tarixi münasibətləri və real vəziyyəti qiymətləndirərək yazır: «Qorbin bir sıra nümayəndələri, ABŞ prezidenti Klinton da daxil olmaqla, sübut etməyə çalışırlar ki, onların islamla bağlı heç bir problemləri yoxdur, onların problemləri təkə zorakılığa əsaslanan islam ekstremizmidir, islam bayrağı altında aparılan terrorçuluqdur. Lakin on dörd əsrlik tarix bunların əksini nümayiş etdirir. Həm Şorqda, həm də Qorbdə islam və xristianlıq arasındakı münasibətlər heç də həmişə o qədər də sadə olmamışdır. Onların biri digəri üçün daim yabançı olmuşdur».¹

İslam dinli ayrı-ayrı ölkələrdə son zamanlar baş verən dini-siyasi və milli-etnik zəminli siyasi hərəkətləri yada salıb, onlara münasibət bildirən sosioloq Hantinqton 20 dekabr 1999-cu ildə «Nyu-York Tayms»-da bu məsələlərlə bağlı xüsusi məqalə ilə çıxış etmişdir. Məqalədə deyilir: «Çexenistandakı müharibəyə təkə müasir baxımdan deyil, həm də tarixi kontekstdə yanaşmaq lazımdır. Bu, Mərkəzdən başlamış İndoneziyaya qədər çox böyük ərazini əhatə edən islam dövlətləri birliyinin konfliktidir. Zorakılıq və müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar (xristianlar – H.H., T.B.) arasındakı müharibələr Bosniyada, Kosovoda, Dağlıq Qarabağda, Çexenistanda, Tacikistanda, Əfqanıstanda, Koşmirdə (Hindistan), Filipində, İndoneziyada, Şorqi Timorda, Yaxın Şorqda, Afrika burnunda, Sudanda, Nigeriyada baş vermişdir».

Tanınmış amerikalı alim dünyanın müxtəlif ərazilərində baş qaldıran dini-millət ayrışdırma zəminli siyasi və ideoloji mübarizə və qarşıdurmalara da əslində xristian-islam dinləri arasında birliyin və dialoqun olma-

masının nəticəsi kimi baxır, qarşılıqlı münasibətlərin və əməkdaşlığın yalnız milli-dini birlik və həmrəylik əsasında qurulmasını xüsusi vurğulayır və konkret misallara müraciət edir.

Başqa bir misal. Amerikalı alim P.Byukenenin nəzərində pravoslav dini əqido və məşəli Serbiya, islam dinli müsəlman ölkəsi Əfqanıstan və İraq deyildir. Şübhəsiz, xristian Serbiyası və serblər ona daha yaxındır, doğmadır. Belə olmasa, o, özünün «Qorbin ölümü» əsərində öz dövlət rəsmilərinə qarşı belə bəyanatlarla çıxış etməzdi: «Bizə qarşı təcavüz etməyən, bizə təhlükə yaratmayan, bizimlə müharibəyə can atmayan azsaylı bir millət olan serblərə qarşı Klinton və Olbraytın tətbiq etdikləri əməllərə görə Amerikanın atası və yaradıcısı xocalarını çəkərdilər. Biz isə Serbiyanı Hitler kimi amansızlıqla məhv etdik».²

Qorb ictimai fikrində və siyasətində milli-dini fərqli xalqlar arasında qarşıdurmaların bu gün özünə daha geniş yer alması faktı da xalqlar, dövlətlər, dinlər və sivilizasiyalararası konfliktləri daha da təhlükəli hala salmışdır.

Keçmiş Yuqoslaviya Federasiyası ərazisində son zamanlar milli-dini ayrışdırma prinsipləri və siyasi zəminlər üzərində başlayan münaqişə və siyasi hərəkətlərdən bəhs edən Hantinqton yazır: «Yuqoslaviya hadisələri zamanı başqa dövlətlər və təşkilatlar hərə öz yurddaşlarını müdafiə etmişlər. Qorbi Avropa – xorvatları, Rusiya və Yunanıstan – serbləri, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Türkiyə və Malayziya isə Bosniya müsəlmanlarını müdafiə etmişlər».

Bu dini-millət ayrışdırma zəminli ixtilaf və qarşıdurmaları da yaradan Qorbin qərəzli və hegemon dövlətçilik siyasətidir.

Lakin həmin milli-dini zəminli savafları aparaların özlərinin içəri-sində də bu məsələyə tam prinsiplə müvafiq yanaşanlar, xristianların müsəlmanlara qarşı apardıqları ədalətsiz və açıq hegemonçuluq siyasətinə doğru qiymət verməyə çalışın və münasibət bildirənlər də vardır. Bu sözlər xristianların Bosniya müsəlmanlarına qarşı təcavüzkarlığına da aiddir. Baxın, Britaniyalı lord Oven bu məsələyə necə qiymət verir: «Əgər biz Bosniyadakı faciəyə son qoymasaq, bütün müsəlman dünyası bunu bizə bağışlamayacaqdır».³

Amma nə Şorq, nə də islam dinli xalqlar cavab tədbiri kimi xristian dünyasına və onun xalqlarına qarşı xristianlar qədər qərəzkar və açıq düşmən mövqeyində dayanmamışlar. Bunu Yaxın və Orta Şorqın, həmçinin Şimali Afrikadakı ərəb ölkələrinin dini-siyasi və ideoloji-mədəni həyatında baş verən proseslərə və dəyişikliklərə yaxşı bələd olan, bir çox hallarda bu proseslərin inkişafına və tarixi gedişinə təsir göstərə bilən siyasətçilər və nüfuzlu şəxsiyyətlər də etiraf edirlər.

¹ «Социально-гуманитарные знания», № 4/2003, с. 16.

² «Россия и мусульманский мир», № 2/2001.

³ «Свободная мысль – XXI», № 1/2002, с. 14-15.

Sivilizasiyalarla dinlər arasındakı münasibətlərdən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar arasındakı münasibətləri ilk növbədə onların hər birinin yaranma tarixləri arasındakı fərqli cəhətlərdə axtarmaq lazımdır. Sivilizasiyaların yaranma, formalaşma və inkişaf tarixi dinlərə nisbətən daha uludur, daha qədimdir. Sivilizasiyanın yaranması beşer tarixinin ili və ayı ilə deyil, ilkin insan cəmiyyətinin icma cəmiyyəti forması ilə bağlı olmuşsa, dinlər məlum və dəqiq tarixlərdə meydana çıxmışlar. Amma, dinlər meydana çıxdıqdan sonra, onlar da sivilizasiyaların inkişafına müsbət təsir göstərmişlər. Bu, xristian və islam dinli xalqların sivilizasiyalarına da aiddir. Mövcud Qərb sivilizasiyasına – xristian dini və onun ayrı-ayrı dini məktəb və təriqətləri təsir etmişse, eyni təsiri islam dini islam sivilizasiyalarına göstərmişdir.

Hantiqtondan fərqli olaraq, Xatəmi dünya sivilizasiyalarının bütün beşəriyyətə məxsus olmasını, onların bir-birindən bəhrələnməsi ideyasını əsaslandıraraq belə yazır: «İslam sivilizasiyası yunan sivilizasiyasının təsiri altında inkişaf etmişdir. İslam sivilizasiyasının da yeni sivilizasiyalara təsiri sülbuta ehtiyacı olmayan faktıdır».¹

Daha sonra: «Sivilizasiyalararası ideya mübadiləsi tarixi normadır... Yunan sivilizasiyasından əsaslı formada faydalanan islam özü də avropalıları yunan fəlsəfəsi və ideya nailiyyətləri ilə tanışlıqda vasitəçi rolunu oynamışdır».² Bunları da Xatəmi deyir, həm də doğru deyir.

Xatəmi sivilizasiyalararası dialoq haqqındakı mövqə və baxışlara da tam obyektiv mövqedən yanaşır. Filosofun fikrinə, «Sivilizasiyaların dialoqu xalqların və dövlətlərin bərabərliyi deməkdir; dialoq o zaman mümkün olur ki, onun hər bir iştirakçısı bir-birinə hörmət edir və ona bərabər hüquqlu mövqedən yanaşır».³

Xatəmi «xalqların və dövlətlərin hüquq bərabərliyi» təmin olunmadıqda, onlar arasında dialoq baş tutmadıqda, tərəflər bir-birinə «hörmət etmədikdə», onların hüquqları pozulduqda baş verən qarşıdurmalara və ixtilafalara da münasibət bildirir. Dini-siyasi xadimin fikrinə: «Müharibələr onun nəticəsində baş verir ki, bir tərəf özü üçün daha çox hüquq əldə edir və buna görə qüdrətli olduğu üçün nəyin bahasına olursa, olsun, hətta müharibələr bahasına öz mənafeyini təmin etməyi özünə rəva görür. Bu cür müharibələr isə ayrıseçkiliyin və ədalətsizliyin nəticəsidir».⁴

Sivilizasiyanın müəyyən tarixi dövrdən başlayaraq dini zəmin üzərində qurulmasından ayrıca danışan amerikalı politoloq Hantiqton özünün «Biz kimik?» adlı əsərində məsələyə belə münasibət bildirir: «Amerikasayağı marağ yoxdur. Yalnız protestant ingilis cəmiyyətinin ya-

¹ Мохаммад Хатами. Страх перед бурей. М., 2001, с.104.

² Мохаммад Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.196.

³ Мохаммад Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.5.

⁴ Бак: Ордад. с.6.

ratmış olduğu Amerika marağı vardır. Meksikalı amerikalılar bu arzusun və bu cəmiyyətin bəhrələrinə yalnız o halda şərik çıxıb bilərlər ki, onlar ingilissayağı xəyallara düşsünlər».

Hantiqton daha sonra yazır: «Qərb xristianlığı - ilk əvvəl katolisizm, sonralar isə protestantizm formasında Qərb sivilizasiyasının yeganə mühüm tarixi xarakteristikasıdır. Əslində, hazırda Qərb sivilizasiyası adı ilə məlum olan dəyərlər öz mövcudluğunun birinci minilliyinin bütün dövrlərində Qərbin xristian dünyası adlandırılırdı».

Göründüyü kimi, Hantiqton özünün hegemon dövlətçilik siyasətini formalaşdırmaqda da xristian dini dəyərlərinin rolundan istifadə edir. Heç şübhəsiz, bu təsirli amilin özünün də onun dövlətinin dünya hegemonluğuna yiyələnməsində, bir çox böyük dövlətləri arxada qoymaqda, yarıdan çıxarmaqda rolu az olmamışdır. Bu, eyni zamanda Rusiya Federasiyasına da aiddir.

Doğrudan da, Amerika özünün başqa dünya xalqları və dövlətləri üzərindəki hegemonluq siyasətindən heç bir zaman əl götürməmişdir, imtina etməmişdir. Lakin bu hegemonluq siyasəti daim maneəvli və çəvik olmuşdur: o SSRİ dağılana kimi hegemon və güclü-qüdrətli dövlət qarşısında gah yarışma mövqeyi tutmuş, gah da özünün nə yolla olursa, olsun, hegemonluq siyasətini daim ön planda saxlamışdır. ABŞ və SSRİ, doğrudan da dünya siyasətində, iqtisadi-hərbi və geosiyasi maraqlarda daim yarış və qarşıdurma mövqeyində dayanmışlar. Artıq SSRİ süquta varıb dağılmış, Rusiya təklənmiş, ABŞ ilə müqayisədə onun gücü-qüdrəti bir çox səhələrdə arxa plana çökülmüşdür. Belə bir şəraitdə ABŞ indi dünya siyasətində, iqtisadiyyatına, hərbi-siyasi mövqeyə həlledici təsir göstərə bilən yeganə superdövlət kimi tanınmağa başlamışdır. Məhz bu amilləri nəzərə alan Hantiqton artıq yeno də mahir siyasətçi rolunda çıxış edərək «Avropada qloballaşmanın yoxluğundan» və «Amerikanın hegemonçuluğunun azalmasından» söhbət açır: «Bu gün Avropa qlobalizmi artıq mövcud deyildir, Amerikanın hegemonluğu da tükənməyə başlamışdır. Ona görə ki, Birləşmiş Ştatların artıq soyuq müharibə zamanında olduğu kimi Sovet təhlükəsindən qorxmağa ehtiyacı qalmamışdır». Bu bəyanatlar XXI əsrdə dünyanın yeni idarə olunması mənzərəsi haqqında doğru mövqə və baxışlardır.

Hantiqton özünün dünyabaxışında dialoq və kompromislərdən, faydalı əməkdaşlıq mövqeyindən uzaq adamdır. O, qəlbindəki məkrli mövqeyi gizlədə bilmir və yeno də belə bir hegemon dövlətçilik doktrinası ilə çıxış edir: «Qeyri-qərb xalqları (xristian olmayanlar – H.H., T.B.) Qərb dəyərlərini, siyasətlərini və mədəniyyətlərini qəbul etməlidirlər». Doğrudan da, bu hegemon dövlət dünyanın məlum örazilərində (Vyetnamda, Əfqanıstanda, İraqda və b. örazilərdə) «öz dəyərlərini», «siyasətlərini» və «mədəniyyətlərini» necə və hansı yolla qəbul etdirdiyini yaxşı bilir. Şübhəsiz, bu yol beşer nəslinin min və milyon illər ərzində yarat-

dağı, qoruyub saxladığı tarixi mədəniyyət, sivilizasiya və elm yurdlarının möhv edilməsi, zorla onlardan imtina etdirilməsi yoludur.

Bütün zamanlarda xalqların qabaqcıl və müterəqqi ictimai fikri tarixində özünə yer alan «qorbçilik» ideyası və təliminin təbliği tarixini yada salan amerikalı siyasətçi Hantinqton burada təəssübkeşlik göstərərək sual edir: «Qorbli olmayanlar Qorbi yamsılaya bilərlərmi?» Suala müsbət cavab verən siyasətçi deyir: «Böyük Pyotr və Mustafa Kamal Atatürk də tam cəsarətlə öz ölkələrini yeniləşdirməyə çalışmış və əmin olmuşlar ki, bu, Qorb mədəniyyətini qəbul etməklə mümkündür». Şübhəsiz, bu müterəqqi mövqe və meyl qəbul olunandır.

Lakin bu təkzibolunmaz realiaqların etirafına və qəbul olunmasına baxmayaraq, həmin Hantinqton, mahir bir siyasətçi olaraq məsələnin başqa notunu verməsi ehtimalına da nəzər yetirir, münasibət bildirir: «Qeyri-qorb cəmiyyətlərindəki ... dirçəliş... sözsüz, antiQorb meylinin güclənməsinə səbəb olur» - deyir.

Burada da inkar olunub, təkzibedilməyən bir realiaql nəzərə alınmalıdır. Burada və kimlər tərəfindən yaradılıb, meydana çıxarılmasından asılı olmayaraq hər bir cəmiyyət üçün faydalı olan, onun maddi-mənəvi tələbatını təmin edən, elmi-texniki tərəqqisinə yardımçı olan, milli mədəni-əxlaqi normalarına, dini-siyasi prinsiplərinə zidd olmayan, ona qarşı çıxmayan bütün elmi-texniki nailiyyətlər, faydalı təlimlər və dünyabaxışları sistemi qəbul ediləndir. Bu Qorbə də, Şorqə də aiddir.

Sivilizasiyaların yaranması, inkişafı, təkamülü və müəyyən tarixi mərhələdə yeni yaranan, daha güclü sivilizasiya şəraitində sıxışdırılması və süquta varması, möhvə məruz qalması haqqında da Hantinqtonun mövqə və baxışları vardır. O, deyir: «Müasir dünya sivilizasiyası əvvəlcə ayrı-ayrılıqda mövcud olan lokal sivilizasiyaların ilkin başlanğıc nöqtəsi deyil, onların , o cümlədən sonradan daha güclü sivilizasiya tərəfindən dağıdılıb möhv edilmiş sivilizasiyaların müəkkəb və uzunmüddətli təkamülünün məhsuludur, nəticəsidir».

Nəhayət ki, politoloq Hantinqton Şorqin Qorbə nisbətən daha qədim tarixi keçmişli mədəniyyət və sivilizasiyaya malik olması faktını da inkar edə bilmir. O, etiraf edir ki, bizim eradan 5 min il əvvəl Dəclə və Fərat vadilərində, Nil və Hind çayları sahillərində mövcud olan tarixi sivilizasiyaları XIX əsrdə elmin və texnikanın sürətli inkişafı, sənayeləşmə və urbanizasiya səviyyəsi əvəz etmişdir.

Şübhəsiz, bu inkarolunmaz faktları etiraf etməyə Amerika siyasətçisini məcbur edən tarixdə baş verənlər, olanlar və qalanlar olmuşdur. Lakin, Hantinqtonun bu mövqe və baxışları o qədər də uzunmüddətli deyildir. O, yenə də özünün gözügötürməzliyində qalır.

Hantinqton, dünya müsəlmanlarının müqəddəs kitabı Qurana və bu kitabın prinsipləri üzərində qurulan dini-mənəvi dəyərlərə, islam sivilizasiyasına və şəriət qanunlarına münasibətdə qərəzli mövqe tutur, açıq

gözügötürməzlik nümayiş etdirir, onların məhdudluğundan danışıq, bu qanunların ümumbəşəri meyllərini inkar edir və onların ümumbəşər övladı üçün deyil, tək «islam cəmiyyəti» üçün faydalı olduğunu əsaslandırmağa çalışır. O: «Quran və şəriət qanunları tək islam cəmiyyəti üçün lazım olan qanunları formalaşdırır» - deyir. Amma həmin Hantinqton xristian dininə və Avropa dini-mənəvi dəyərlərinə münasibətdə başqa mövqedən çıxış edir. Bu qərəzli ideyanı «sübuta» yetirmək üçün amerikalı siyasətçi onun fikri və mövqeləri ilə uzlaşan başqa bir amerikalı tarixçinin fikri və mülahizələrini öləndə dəstək edir.

Professor Hantinqton, Qorbin dünya üzərində əbədi hegemonluğu siyasətini əsaslandırmaq üçün XX əsrin tanınmış Amerika tarixçisi, müasir tarixşünaslıqda burjuva-liberal meyilli təlimlər tərəfdarı kimi tanınan professor Artur M.Şlezingerə istinad edib, Qorbin və xristian Avropasının Şorqə və müsəlman dünyasına nisbətən Şorq üzərində hansı üstünlüklərə malik olması «faktını əsaslandırmaq üçün» ondan bu sözləri iqtibas edir: «Avropa unikaldır, o fərdi azadlıq ideyasının, siyasi demokratiyanın, qanunda hegemonluğun, insan hüquqlarının və mədəni azadlıqların mənbəyidir... Bu ideyalar Asiya, Afrika, Yaxın Şorq ideyaları deyildir, bu ideyalar Avropa ideyalarıdır».¹

Bu gün Hantinqton tərəfindən yenidən dirçəldilən, Qorbə Şorqə və xristianlıqla islam arasında ideya-siyasi mübarizə və təhlükəli konflikt həddinə çatdırılan və onun Qorbdəki bir çox ideya havadarları tərəfindən müdafiə və təbliğ olunan «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi hegemon dövlətçilik prinsiplərinin mənafeyini əsas tutaraq, başqa xalqlar və dövlətlər üzərində ağalığın yalnız Amerikaya məxsus ola biləcəyi ideyasını «əsaslandırır». Hantinqton Amerikanın dünya nizamının yeganə tənzimləyicisi olduğunu əsaslandıraraq belə yazır: «ABŞ-in rəhbərliyi olmayan yerdə, dünya zorakılıq və özbaşınalıqlarla toqquşacaqdır. O zaman nə demokratiya, nə də iqtisadi inkişaf olacaqdır».²

Bunu, Amerikanın iqtisadi-siyasi və hərbi-ideoloji təzyiqli siyasətinə bələd olanlar yaxşı bilirlər. Zaman və tarixi realiaql elə gətirdi ki, möhvə belə bir şəraitdə SSRİ kimi qüdrətli bir imperiya dağıldı, Rusiya kimi dövlətin eli dünya hegemonluğundan çıxdı və Amerikanın «zorakılığı», iqtisadi-siyasi, hərbi-geosiyasi və ideoloji təsiri və təzyiqli altına düşməli oldu. Bu mövqe və baxışları Rusiyanın özündə də anlayıb dərk edənlər və qiymətləndirənlər bu gün az deyildir. Belə olmasaydı, Rusiya Elmlər Akademiyasının elmi nüfuzlu ABŞ və Kanada İnstitutunun Beynəlxalq Tədqiqatlar mərkəzinin direktoru, tanınmış siyasətçi, professor Anatoli Utkin belə yazmazdı: «1991-ci ildən başlayaraq, biz Amerika imperiyasında yaşayırıq və bu imperiyanın bir hissəsiyik. Biz investisiya, texno-

¹ «Мировая экономика и международные отношения». № 8/1997, с.87.

² Boris Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, с.311.

logiya və qabaqcıl elmi ideyalar baxımından Amerikadan asılıyq. Biz özümüz-özümüzü bu vəziyyətə salmışıq. Vaxtilə biz Napoleona, Kayzero, Hitlerə qarşı mübarizədə bərabər tərəfdaş idik. Amma biz indi təkə kiçik tərəfdaş».¹

Bu da itirilmiş hegemon dövlətçilik ideyasının yenidən bərpası xülyasıdır, başqa şey deyildir.

Bir qədər də sivilizasiyalar, dövlətlər və dinlərarası konflikt və toqquşmaları, hegemon dövlətçilik prinsiplərini rədd edib, onlar arasında dialoq və qarşılıqlı razılıq prinsipi tərəfdarı kimi çıxış edən doktor Məhəmməd Xatəminin mövqe və baxışları haqqında.

İranın Meşhəd, Qum, İsfahan və Tehran kimi tarixi sivilizasiya və dini mərkəzlərində Mirzə Mehdi Şəhid Rəcəvi, Murtuza Mütəhhəri (1919-1979) və Məhəmməd-Hüseyn Təbatəbai (1903-1981) kimi böyük mütəfəkkir və islam filosoflarından ilahiyyat fəlsəfəsini, fəlsəfə tarixini, «Fəlsəfənin əsasları və realizm metodunu» öyrənən və dərs alan, marksizm fəlsəfəsi və materialist dialektika haqqındakı təlimlə tanış olan Məhəmməd Xatəmi özü fəlsəfə, sivilizasiya və dialoq haqqında fikirlər söyləmiş, sabit və sistemli təlim yaratmışdır.

Xatəminin təliminə uyğun olaraq «Sivilizasiya – dövrün xüsusiyyətlərinə və şəraitinə uyğun gələn məsələlərə və tələbata müvafiq olan xüsusi həyat formasıdır».²

«Sivilizasiyaların toqquşması» təliminin ideya havadarlarından fərqli olaraq iranlı filosof, doktor Məhəmməd Xatəmi özünün dinlər, mədəniyyət və sivilizasiyalar haqqındakı baxışlarında «qarşıdurma» və «toqquşmaları» deyil, dialoqu təbliğ edir. Yaxşı olar, elə buradaca Xatəminin tərəfdar olduğu dialoq haqqındakı baxışların etimoloji mənasına və mahiyyətinə nəzər yetirək.

Dialoq - latın sözü «dialoqos» olub, iki və ya bir neçə şəxs arasında birgə danışmaq, razılıq və mükəllimə formasıdır. Lakin bizim zamanımızda dialoq özünün ilkin mənə və mahiyyətini daha da genişləndirmiş, siyasiləşdirmiş, ayrı-ayrı ictimai-siyasi qurumlar, millətlər, xalqlar, dinlər və dövlətlərarası münasibətlər, qarşılıqlı əməkdaşlıq, mübahisəli məsələlərin həllində fikir birliyi mahiyyəti daşımağa başlamışdır. Elə özünün dinlər və sivilizasiyalararası münasibətlər haqqındakı mövqe və baxışlarında da Xatəmi bu cəhətə daha çox diqqət yetirir. Xatəmi də tarixi faktlara əsaslanaraq özünün «İslam, dialoq və vətəndaş cəmiyyəti», «Ənənələr və təfəkkür avtoritarizm əsarətində», «Ənənə, yeniləşmə və inkişaf» və «Fırtına ərəfəsində vahimə» kimi elmi-fəlsəfi və dini-siyasi əsərlərində bəşər nəslinin ulu tarixində özünün yüksək inkişaf səviyyəsi ilə yer tutan sivilizasiyaların tarixi mənbə və yurdlarının bəzilərinin adlarını çəkir.

Xatəmi adlarını çəkib istinad etdiyimiz əsərlərində və çıxışlarında məsələnin araşdırılmasında daha doğru yol seçir, tarixi realıq və prinsip-lərdən çıxış edir. Məhz bəşər sivilizasiyası tarixinin keçmişinə və bugününə, orada baş verən proseslərə yaxşı bələd olduğuna güvəndir ki, o, heç bir coğrafi-inzibati ərazinin tarixi mədəniyyət və sivilizasiyasına göz dikməmiş, əsassız ona sahib olmaq fikrində olmamış, qərblilər kimi öbə yerə onları «özünüküləşdirmə» fikrinə də düşməmişdir. Bir sözlə, iranlı dini-siyasi xadim və filosof, bir tərəfdən tarixi sivilizasiyaları tək bir xalqın deyil, bütün dünya xalqlarının malı və nailiyyətləri hesab etmiş, digər tərəfdən o, Şorqin özünün maddi-mənəvi dəyərlərinin keşiyində dayanmış, ona zərər sahib olmaq istəyənlərə qarşı çıxmışdır. Burada da doktor Xatəmi öz mövqeyini açıqlayaraq belə yazır: «Bəşər sivilizasiyasının ilkin yaranma tarixini tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətindir... Sivilizasiyanın özünün heç bir peyğəmbəri və müəllimi də yoxdur». Bunlar sivilizasiya haqqında tam realıq əks etdirən baxışlardır. Lakin İranın dini-siyasi xadimi doğru olaraq onu da etiraf edir ki, bəşər sivilizasiyasının yaranması və yaradılması təkə bir coğrafi-inzibati ərazi, bir xalqın və dinin adına yazıla bilməz. Sivilizasiyalar - dünya xalqlarına və bütün bəşəriyyətə məxsus olan məfhum və anlayışlardır. İran filosofunun fikrincə, tarixi sivilizasiyalar da tarixi təkamül və tənəzzül mərhələsi keçirir, zaman-zaman öz tarixi rolunu başa vurur, yeniləri ilə əvəz olunurlar. Xatəmi özünün «Fırtına ərəfəsində vahimə» adlı əsərində bu haqda belə yazır: «Sivilizasiyalar yaranırlar, inkişaf edirlər və ölürlər. Görünür, bəşəriyyətin taleyi belədir. Bunlara - Assuriya, Xaldey, Şumer, Çin, Hind, İran, Yunan və Roma sivilizasiyalarının tarixləri şahidlik edir. Onlar bu gün də inkişaf edən islam sivilizasiyası ilə başa çatmışlar».¹

Xatəmi sivilizasiyaların yaranması, inkişafı və tənəzzülü haqqında da maraqlı mülahizələrə malikdir. Bu məsələdə onun mövqeyi Toynbinin baxışları ilə daha çox uzlaşır.

Xatəmi deyir: «Hər bir sivilizasiya xalqların tarixi spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq müəyyən baxışlara, ideyalara, varlığın, tobiətin və insanın dərk edilməsinə əsaslanır. Nə qədər ki, bu sivilizasiya insanların qarşısına çıxan suallara cavab vermək, onların tələbatını ödəmək iqtidarındadır - o mövcud ola bilər, insanlara sevinc bəxş edə bilər. Lakin elə ki, hər hansı xalqın zəkası və ruhu mövcud sivilizasiya çərçivəsinə yerləşmədi, onda həmin xalq dərhal yeni ideologiyaya, yeni baxışlara və nəticə etibarilə, yeni sivilizasiyaya üz tutur. Sivilizasiyaların yaranmasının, inkişafının və məhv olmasının əsas sirri də məhz bundan ibarətdir».²

Xatəmi bu gün Hantiqtonun seçdiyi təhlükəli yolla deyil, tarixi sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərindən, bir-birindən faydalan-

¹ «Советская Россия» qəzeti, 24.04.2004.

² Мохаммад Хатəми. Страх перед бурей. М., 2001, с.112.

¹ Мохаммад Хатəми. Страх перед бурей. М., 2001, с.103.

² Мохаммад Хатəми. Страх перед бурей. М., 2001, с.105.

masını əsaslandırın, xalqların və dövlətlərin əmin-amanlığına və sülh məramına xidmət edən bir yolla gedir. Xatəminin seçdiyi və ketdiyi yol «sivilizasiyaların toqquşması», qarşıdurmalar və müharibələr yolu deyildir. Onun yolu - ümumbəşər övladının milli-dini mənafeyinə xidmət edən sivilizasiyaların, xalqların, dövlətlərin və dinlərin birliyi və dialoqu yoludur, onların bir-birinin uğur və nailiyyətlərindən faydalanması yoludur. Biz burada bir cəhət də ayrıca qeyd etmək istərdik. Bu isə ondan ibarətdir ki, Xatəminin ayrı-ayrı xalqlara, dövlətlərə və dinlərə məxsus olan sivilizasiyaların, maddi-mənəvi dəyərlərin və dinlərin dialoqu haqqındakı mövqe və baxışları xristian Qərbin sivilizasiyalarından, texniki tərəqqilərindən və elmi nailiyyətlərindən bəhrələnməyin əleyhinə çıxır, əksinə, o, qədim sivilizasiya ocağı olan onun ölkəsində bu tarixi dəyərlərdən bəhrələnməyi ön plana çəkir. Xalqlar və dövlətlərarası əməkdaşlığı əsas tutan Xatəmi deyir: «İslam dünyası və Avropa indiki tarixi və coğrafi şəraiti nəzərə alıb bir-birini daha yaxşı tanımalı və sonra isə özlərinin siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışmalıdır. Bizim gələcəyimiz ayrılmazdır, çünki bizim keçmişimiz bir olmuşdur. Hətta bu gün bizim fəlsəfi məktəblərimizdə Platonun, Aristotelin dünyagörüşü, Dekartın, Kantın, Hegelin, modernist fəlsəfədən - Vitgenşteynin dünyagörüşü ilə yanaşı əl-Kindinin, Fərabinin, İbn Sinanın, Sührəverdi və Molla Sədrin dünyagörüşü də tədris olunur».¹

Xatəmi, Hantinqton kimi xalqlar, dinlər və sivilizasiyalar arasında ixtilaf axtaran davakar siyasətçi deyildir. O, islam dinli, müqəddəs amalı müdrik şəxsiyyətdir. Onun amalı və məqsədi xalqlar və dinlər arasında dialoqa əsaslanan anlaşmaya nail olmaqdır, birgə və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaqdır. O, deyir: «Dialoq sadəcə olaraq bizim seçmişimiz deyildir, o bizim iki mədəniyyətlərimiz (həm Şərqlə, həm də Qərb - H.H., T.B.) üçün zəruridir... Amma dialoqun mahiyyətini islam mədəniyyətini və islam təfəkkürünü təmsil edənlərlə anlatmaq lazımdır. Əks təqdirdə Qərbi yalnız səfehçəsinə təqlid edən, «Qərbin sərməst etdiyi» bir ovuc adamla dialoqun Qərbə nə xeyri ola bilər?»²

Tarixdə olanlara və tarixdə qalana yaxşı bələd olan, onlardan doğru nəticə çıxara bilən Xatəmi, ümumiyyətlə, insanların təfəkkür tərzinin inkişaf səviyyəsi fərqli olduğu kimi, onların maddi-mənəvi dəyərlərinin və sivilizasiyalarının da müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olmalarını etiraf edir. Lakin Xatəminin sivilizasiyalar haqqındakı mövqe və baxışlarının ana xəttini mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası qarşılıqlı faydalanma və dialoq təşkil edir.

Xatəmi yazır: «Renessans tarixçilərinin yazdıqlarına görə İtaliyanın Bizans və islam dünyası ilə uzun zaman olan əlaqə və münasibətləri

siyasində İtalyanlar dözümlülüyə öyrənmişlər. İtalyanlar İslam sivilizasiyası ilə hələ xaç yürüşləri zamanından tanış olmuş və ona vələh olmuşlar».¹

Sivilizasiya və dinlərarası dialoq və qarşılıqlı faydalanma prinsiplərini əsas tutan Xatəmi Qərb qarşısında təslimçilik mövqeyi tutmur, əksinə o, Şərqlə dünyasının özünün ilkin və qədim tarixi köklü maddi-mənəvi dəyərlərə və tarixi sivilizasiyaya malik olması faktını da qərblilər qarşısında sübuta yetirir və deyir: Bu gün dünyanı «dialoqa çağırın müsəlmanların özləri qüdrətli sivilizasiyaya və zəngin mədəniyyət daşıyıcılarına malik olmuşlar. Daha sonra: «Əgər Asiyanın böyük sivilizasiyaları bu gün özlərini Qərbin güzgüsündə görüb və bir-birini Qərbin vasitəçiliyi ilə tanıyırlarsa, o qədər də uzaq olmayan yaxın keçmişlərdə İslam da həmin Qərb üçün eynilə belə bir güzgü olmuşdur. Qərb bu güzgüdə bu gün də öz keçmişini, özünün fəlsəfi və mədəni irsini görə bilir». Və nəhayət: «Sivilizasiyaların dialoqu tərəfdarı kimi o şəxslər çıxış edirlər ki, onlar müdrikliyi qiymətləndirirlər və onlar öz şəxsi həyatlarını müdrikliyin mənbəyi olan rəşadət baxışları əsasında qururlar. Biz müdrikliyə və qarşılıqlı anlaşmaya inanırıq. Bu dərsi bizə din və tarix vermişdir. Qərb ölkələri xalqlarını fəlsəfə tarixi və dövlət quruculuğunun əsasları ilə məhz müsəlmanlar tanış etmişlər. Böyük Qərb sivilizasiyası bir çox şeylərdə İslama borcludur. Müsəlman dünyası özü güclü sivilizasiya və zəngin mədəniyyət daşıyıcısıdır».²

Xatəmi 1999-cu ilin 11 martında Florensiyadakı Avropa Universitetində «Şərqlə Qərb arasında dialoq» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Burada da Xatəmi sivilizasiyalar arasındakı dialoq prinsipinə sadiq qalmış və özünün qərblilərinin nəzərinə bunları çatdırmışdır: «Sivilizasiyalar arasındakı dialoq - başqa sivilizasiyalardan olan insanların da bir-birini eşitmələrini və eşidilmələrini tələb edir».³

Sual olunur: «Əgər, bəs «sivilizasiyaların toqquşması» təliminə qarşı çıxan Xatəmi özü dialoqu necə anlayır? Suala da elə mütəfəkkirin öz sözləri ilə cavab verməyi daha üstün tuturuq. Xatəminin fikrincə, «Sivilizasiyaların dialoqu xalqların və dövlətlərin bərabərliyi deməkdir... dialoq təkcə o zaman mümkün ola bilər ki, onun hər bir iştirakçısı başqalarına da hörmət edir və ona da hüquq bərabərliyi mövqeyindən yanaşır».

Xatəmi iri Qərb dövlətlərinin, xüsusilə də Amerikanın dünya nizamındakı hegemon rolunu əsaslandırın təlimlərinə qarşı çıxır, onun qarşısına özünün dialoq haqqındakı baxış və mövqeyini çıxarır və deyir: Sivilizasiyaların dialoqu «onun indiki formasında o zaman meydana çıxmış və qəbul olunmuşdur ki, bizlər bütün müharibələri, sarsıntıları, qəsbkar-

¹ Мохаммад Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.24.

² Мохаммад Хатами. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.4-5.

³ Орда, с.14.

lıqları və hüquqsuzluqları arxada qoymuşuq». Təkcə bu halda, Xatəmi ilə razılaşmamaq da olar. Çünki müasir dövrün dövlətlərarası siyasi-ideoloji durumu və geosiyasi vəziyyəti sübut edir ki, Xatəminin arzuladığı bu amillər bu gün «sivilizasiyaların toqquşması» kimi daha təhlükəli və hegemonçuluq meyilli təlim qarşısında heç də çox asanlıqla təmin oluna bilmir, həyata keçirilmir. Bunu yer üzünün bir çox qaynar nöqtələrindəki müasir partlayışlı vəziyyətlər də sübut edir.

Xatəmi eyni zamanda kor-koranə təslimçilik ideologiyası tərəfdarı da deyildir. Mütəfəkkir dialoq və kompromislər məsələsində insan təfəkkürünün və düşüncə tərzinin qavrama və dərk etmə baxımından müxtəlifliyini, bir qədər də dəqiq desək, plyuralizminin mümkünlüyünü qəbul edir. Bu prinsipə əməl etməsəydi, Xatəmi deməzdi: «Biz hamımız eyni formada düşüncə bilmərik, biz bəzi şeyləri müxtəlif formada dərk edib anlayırıq. Təfəkkür tərzindəki fərqli cəhətlər bizlərə problemlər yaratmamalıdır... Görək bu fikir dioxotomiyası (ardıcıl surətdə ikiyə bölünmə – H.H., T.B.) həllənilməz ziddiyyətlərə, təcavüzlərə və müharibələrə çevrilməsin».¹ Bu, müdrik şəxsiyyətin daha müdrik mövqeyidir, baxışdır.

Hantiqton və onun bugünkü ideya havadarlarından fərqli olaraq, ümumbəşər sivilizasiyası və onlar arasında dialoqu əsas tutan Xatəmi deyir: «Dini - təfəkkürə və azadlığa qarşı qoymaq olmaz. Əksinə, din - təfəkkürü və azadlığı əsaslandırır möhkəmləndirən beşik və başlıca dayaqdır... Biz müsəlmanlar, başqa sivilizasiyalarla dialoq aparmağa hazır olmalıyıq və bizim dinimizin və sivilizasiyamızın görünməyən (gizli) böyüklüyünün əsaslarını dünya xalqlarına çatdırmalıyıq».

Müasir dövrün ictimai-siyasi həyatında, xalqların təfəkkür tərzində bu gün «qorxu» və «vahimə» hissi yaradan «sivilizasiyaların toqquşması» təliminin verə biləcəyi ağır sosial-siyasi nəticələr üzərində düşünərək doktor Xatəminin bu müdrik kolamlarını xatırlamaq oluruq: «Dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunan dialoq ideyasını da müsəlmanlar irəli sürmüşlər».² Bunlar kimin kimliyindən, hansı amala və məsləhət xidmət etməsindən xəbər verir.

Maraqlıdır ki, Xatəmi sivilizasiya, onun ətrafında bu gün Qərb ictimai fikrində aparılan ideoloji və siyasi təxribatlar haqqındakı baxışlarını Bakıya rəsmi səfəri zamanı (6-7 avqust, 2004-cü il) Milli Məclisin deputatları qarşısındakı çıxışında bir daha müəyyənləşdirmiş, məsələyə münasibət bildirmişdir.³

Hantiqtondan fərqli olaraq, prezident Xatəmi sivilizasiyaların qarşıdurmasına və toqquşmasına deyil, əksinə, onlar arasında dialoqa, qarşılıqlı zənginləşmə mövqeyinə və ortaqlıq prinsipinə daha çox üstünlük verir.

¹ Мохаммад Хатми. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.7.

² Мохаммад Хатми. Ислам, диалог и гражданское общество. М., 2001, с.4.

³ Çıxışın tam mətni 07.08.2004-cü il tarixdə «Respublika» qəzetində dərc edilmişdir.

ona tərəfdar çıxır. «Qarşıqlı anlaşmanı və müəqəbil əlaqələri sivilizasiyalararası dialoqun ilkin şərti» hesab edən İran prezidenti sivilizasiya haqqında öz baxışlarını belə şərh edir: «Qarşıqlı olmayan sivilizasiyalar yalnız əfsanədə mövcuddur. Sivilizasiyalar daim dialoqdadır və həmişə də bir nəticəyə çatmaqdadırlar. Sivilizasiya əlaqələri elm, texnologiya və çalışmalar nəticəsində siyasi və mədəni istiqamətdə, müasir dünyada özünə yeni yer tapmışdır. Müasir siyasi corəyanlarda sivilizasiyalar dövlətlərin və millətlərin tarixinə müstəqillik kimi şamil olunurlar və eyni zamanda, dünyanın davam etməsi üçün sivilizasiyanın mühüm rolu vardır. Bu istiqamətdə sivilizasiyalar yalnız bir mətn deyildir, bu bir neçə mətnin cəmi və bir neçə səslərin müştərəklidir. Sivilizasiyalararası dialoq gələcək bir məna kimi ortadan çıxdıqda, sivilizasiyalardan uzaqlaşdıqda münaqişələr yaranır. Sivilizasiyalararası dialoq qarşıqlı etiqad nəticəsində yaranır. Məzhəblər, dillər, nəsillər ümumiyyətlə polikulturalizmə əsaslanır. Bu sivilizasiyanın bizim gündəlik həyatımıza bütün məsələlərdə yol tapması üçün biz dialoq və əlaqələri qarşıqlı olaraq başa düşməliyik. Ziyalılar, partiyalar və mədəni orqanlar dövlət və hökumətlərin yanında özlərini və digər sivilizasiyaları dəqiq başa düşməlidirlər. Əqidələrin birliyinə, vohdətinə çatmaq üçün müəqəbillik vacibdir. Qarşıqlı anlaşma və müəqəbil əlaqələr sivilizasiyalararası dialoqun ilkin şərtidir. Bizim ən böyük ehtiyacımız - əlaqələri və hərtərəfli sivilizasiyalararası dialoqu inkişaf etdirməkdir».¹

Gətirdiyimiz geniş ohatəli bu iqtibasdan görüldüyü kimi, «sivilizasiyaların toqquşması» təlimi qarşısına sədd çəkən Xatəmi dialoqu, heç vaxt da «təqəttüblü» deyil, nə də ki başqa dövlətlər və xalqlar tərəfindən zəiflərə qarşı iqtisadi-siyasi təzyiq və hegemonçuluq siyasətini qəbul etmir, əksinə, onun dialoqu «elm, texnologiya və çalışmalar nəticəsində siyasi və mədəni istiqamətlərdə özünə yer almağı» üstün tutur. Xatəminin tərəfdar olduğu sivilizasiya və maddi-mənəvi dəyərlər isə təkcə bir xalqa, bir dövlətə məxsus deyildir, qarşıqlı faydalanma hesabına yaranan «bir neçə mətnin cəmi müştərəklidir». Dini-siyasi xadimin fikrincə, «qarşıqlı anlaşma və müəqəbil əlaqələr sivilizasiyalararası dialoqun ilkin şərtidir».

Bax, bu gün dialoqu rədd edən, «sivilizasiyaların toqquşması» ideyasını əsaslandıraraq xalqlar, dinlər və dövlətlərarası mübarizə və açıq müharibə həddinə çatdıran xristian dini təmsilçisi Hantiqtondan fərqli olaraq, islam dini məsləkli mütəfəkkir və dini-siyasi xadim, İran İslam Respublikasının o zamankı prezidenti doktor Xatəmi sivilizasiyalar və dinlər arasındakı dialoq münasibətləri haqqında bunları deyir. Həm də doğru deyir. Çünki o, Hantiqtonun dediklərini demir, başa övladına daha çox faydalı olanları deyir.

¹ «Respublika» qəzeti, 07.08.2004.

IV FƏSİL

İSLAM VƏ «İSLAM AMİLİ» RUSİYA VƏ
POSTSOVET MƏKANİ MÜSƏLMAN
ÖLKƏLƏRİNDƏ SİYASİ FAKTOR KİMİ

§ 4.1. «İSLAM AMİLİ»NİN TARİXİ KÖKLƏRİ

*«Odu qışqıncımkən söndürmək gərək,
Alovlanarsa, cahanı məhv edəcək».*

Firdovsi

*«Müharibələri nə zaman istəyirlər başlayırlar,
amma sona çatdırırlar nə zaman bacarırlar».*

Makiavelli

*«Başqalarına azadlıq verməyənlərin özləri
azadlığa layiq deyillər».*

Авраам Линкольн

*«Tarix, onun ibrət darsinə məhəl qoymayanları
sərt cəzalandırır».*

П.А.Жулин

*«Şərqi Qərbin... siyasətinin... ədalətsizliyindən...
yorulmuşdur. Şərqi Avropa mədəniyyətinin faydalı
və xeyirli qüvvəsinə artıq etibar etmir və
hərgah biza olan etibarını da itirir, o
vaxt... müsəlman Şərqi nəcəti panislamizmdə ax-
taracaqdır».*

Nəriman Nərimanov

Bunlar, Şərqi və Qərbi, müsəlman və xristian dünyasının müfəkkir şəxsiyyətlərinin müxtəlif tarixi dövrlərdə söyləmiş olduqları, milyon illərin və bu günün reallıqlarını əks etdirən müdrikcəsinə və da hiyano deyilmiş kəlamlarıdır.

Mələmdir ki, böyük qüdrətə, hərbi gücə və polad intizama malik olan çoxmillətli Sovet ölkəsi dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında, ilk baxışda gözənlənmədən, yəni dərin və dağıdıcı iqtisadi-siyasi böhran keçirmədən, dövlət daxili əsaslı ziddiyyətli və koskin formalı milli-dini qarşıdurmalar, müxtəlif milli-irqi orazilərdə nadir hallarda təşkil edilən, kütləvi miqyas olmayan etiraz mitingləri və toplanışları istisna olmaqla, açıq formalı və mübariz əhval-ruhiyyəli kütləvi xalq hərəkatı baş vermədən, devrildi.

Bəs nə baş vermişdir, bu dağılmaya nə səbəb olmuşdur?

Etiraf edək ki, Sovet İttifaqını devirib yıxan qüvvə nə Fransa, yaxud İngiltərə burjua inqilabları kimi bir hərəkat idi, nə Rusiyanın özində baş verən və Romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyətinə son qoyan «Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı» adlanan bir inqilab, nə də İranda baş verən və 2500 illik tarixli mütləq monarxiya quruluşunu devirən «islam inqilabı» kimi dini əmil idi.

Bunlar təkzibolunmaz reallıqlardır. Amma, bunlar heç də o demək deyildir ki, Sovetlər birliyi kimi qüdrətli bir imperiyanın dağılmasını sürətləndirən və ona səbəb olan başqa daxili və xarici səbəblər mövcud olmamışdır. Bu süqutun və dağılmanın onilliklər boyu formalaşan başqa səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, Sovetlər İttifaqı özü çoxmillətli, müxtəlif dinli və dini təriqətli xalqları, millətləri, milli-etnik azlıqları birləşdirən bir ölkə olmuşdur. O eyni zamanda bu hegemonluq zəncirindən qurtarıb, müstəqilliyə can atan «Xalq demokratik respublikaları» deyilən ölkələrin də üzərində ağalığ etmək hüququnu saxlayan güclü-qüdrətli bir dövlət idi.

İmperiya dağıldı. Siyasətçilər və tarixçilər imperiyanın dağılması səbəblərini müxtəlif mövqələrdən təhlil edib, qiymətləndirmişlər. Bir-iki sosiyyəvi baxışları yada salaq. Rusiyalı filosof-professor L.Q.Zdravomislav özünün «Rusiyada millətlərarası münaqişələr» adlı məqaləsində SSRİ-nin dağılması faktına belə qiymət verir: «SSRİ-nin dağılmasının təşəbbüscüləri Rusiyanın siyasi rəhbərlərinin özləri olmuşlar».¹

Tarixçi-professor İ.Qankovski isə bu dağılma prosesində hegemon dövlətin «müttəfiq respublikaların» (qeyri-rus) xalqlarına qarşı tətbiq etdiyi milli-dini ayrı-seçkilik əmilinin rolunu ön plana çəkir: «SSRİ-nin dağılmasına... etnik mənsubiyyət əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik, millətçilik siyasəti, iqtisadi və sosial çətinliklər səbəb olmuşdur».²

Bu əməllərin hər ikisinin rolu şəksizdir. Lakin bunlar da hələ hamısı deyildir. Beynəlxalq aləmdə baş verən milli-dini, irqi ayrı-seçkilik siyasətinin və orazi iddialı separatçı meyilli konfliktlərin də bu dağılma prose-

¹ «Общественные науки и современность», №2/1996, с.153.

² «Азия и Африка сегодня», №3/1998, с.2.

sində rolu danılmazdır. Yaxşı olar XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq aləmdəki icimai-siyasi vəziyyətin yaratdığı mənzərəyə diqqət yetirək. Sülh problemini öyrənən Stokholm Beynəlxalq İnstitutunun direktoru, professor Adam Rotfeld etiraf edir ki, məhz SSRİ-nin dağılması ərofəsində, daha doğuq desək «1992-ci ildən başlayaraq dünyada mövcud quruluşları sarsıda bilən 25-dən 35-ə qədər geniş əhatəli konflikt baş vermişdir. 1989-cu ildə onların sayı 36-ya çatmış, 1998-ci ildə isə dünya ölkələrində 28 böyük konflikt baş vermişdir».¹ Bunlar təkcə Sovet imperiyasının «öz ölkəsi» saydığı, İkinci Dünya müharibəsindən sonra özünün ideoloji-siyasi və iqtisadi hərbi hegemonluğu altında saxladığı «xalq demokratik respublikaları» və milli «müttəfiq respublikalarda» baş verənləri yada salaq. Yada salaq 1956-cı ildə Macarıstanda baş verən kütləvi xalq qiyamını, 1962-ci il Novoçerkaskdakı hərəkatı, 1968-ci il Çexoslovakiya üsyançı qiyamını, SSRİ-nin hegemonçu xarici siyasəti ilə bağlı olan və 1978-1988-ci illərdə Əfqanıstanda həyata keçirilən «taliban» inqilabi hərəkatını, 1986-cı ilin dekabrında etirazlarla dolu Alma-Ata qanlı qiyamını, 1989-cu ilin aprelində Tbilisidəki hərəkatı, 1991-ci ilin martındakı Vilnyus hərəkatını və nəhayət, yada salaq əli silahsız xalqa qarşı imperiya ordusunun tarixdə misli görünməmiş vəhşiliklərlə Azərbaycanda həyata keçirdiyi və tarixə «20 yanvar 1990-cı il təcavüzü» kimi daxil olan qanlı hərəkatı. Buraya həm də SSRİ-nin açıq hegemonluq siyasətinə qarşı çıxan Polşa, Rumıniya və Baltıqyanı ölkələrdəki siyasi hərəkatları da əlavə etmək lazımdır. Biz hələ SSRİ-nin öz ərazisində arabir, ayrı-ayrı şəhər və milli respublikalarda baş verən, lakin dövlətdaxili sabitliyin pozulmaması naminə gizli saxlanılan, mətbuatda yazılmayan və elan olunmayan milli zəminli, iqtisadi-siyasi və hüquqi tələbli hərəkatları və «dissident» əhval-ruhiyyəli əməlləri demirik. Heç şübhəsiz, xalqın milli-dini və siyasi özünüdərk şüurunun oyanışında və formalaşmasında bu amillərin də rolu az olmamışdır.

Heç kim şübhə etmir ki, sadalanan bu amillər, doğrudan da, Sovet siyasi quruluşunun süquta varması və dağılmasında mühüm rolu oynamışlar. Bu, danılmazdır. Lakin, görünür, bu amillər də hamısı deyildir. Məhz, bu süqutu və dağılmanı sürətləndirən başqa mənəvi-ideoloji amillərdən danışanlardan biri də Rusiyanın tanınmış politoloqu Aleksandr Panarinidir.

O, yaxın keçmişə qədər dünyaya meydan oxuyan və qüdrətli imperiya olan Sovetlər ölkəsinin bu süqutunun və dağılmasının geniş və tam mənzərəsinin özünün «XXI əsrdə qeyri-strateji sabitlik» adlı kitabında vermişdir.

Panarinin fikrincə: xalqın keçmiş quruluşu qarşı artan narazılığının başlıca səbəbi heç də təkcə onların hər zaman qarşılaşdıqları maddi-

iqtisadi qıtlıq və ya insanlarda şəxsi mülkiyyətə qarşı olan instinktlər deyildir; buna səbəb, onların şüurdan azad sərətdə istifadəni, fikir azadlığına məhdudlaşdıran quruluşa qarşı şəxsiyyətin intellektual ləyaqətini qoruyan idrakın və təfəkkür tərzinin buntudur, üsyanıdır.¹

Doğrudan da, xalqın mənəvi, ideya-siyasi, hüquqi və dini azadlığı, yeni düşüncə tərzini və plyuralist baxışları qarşısına çəkilən qadağalar bu süqutu dərinləşdirdi, bu dağılışı daha da sürətləndirdi.

Bax, bütün bunlar, məhz bunlar SSRİ-ni süquta apardı, iflasa uğrattı və dağıtdı. Yəni sual olunur: bəs sonra nə baş verdi? «Müttəfiq respublikalar» əvəzinə, onun yerində yeni suveren Milli dövlətlər yarandı. Yeni yaranan dövlətlər «postsovet məkan ölkələri» adlandırıldı. Dağılmış dövlət ərazisində pay bölgüsü həyata keçirildi. Hər bir suveren dövlət öz coğrafi-inzibati ərazisində olan və qalan maddi-mənəvi dəyərlərə və milli sərətlərə sahib oldu. Lakin neçə-neçə keçmiş çarın, imperatorun və baş katiblərin zamanında olduğu kimi bu suverenlikdən, bu maddi-iqtisadi dəyər və sərətin bölünməsinə də daha çox pay alan yəni də Rusiya oldu. Bu qaçılmaz və inkarolunmaz reallıqları sübut edən bir neçə faktı yada salaq. Sual olunur: pay bölgüsündə Rusiya nə qazandı? Suala politoloq V.Stoyan belə cavab verir: 1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra aparılan pay bölgüsü zamanı Rusiya federasiyasına keçmiş hökumətdən 75% ərazi, 51% əhali, 60% əsas varidat fondu, elektrik enerjisinin 63%, 76% sənaye müəssisələri, qazın 73%, xam neftin 80%, neft istehsalının 90%, təbii qazın isə 100% qalmışdır.²

Bunlar Rusiyanın təkcə iqtisadi gücü-qüdrəti ilə bağlı olan göstəricilərdir. Buraya bu dövlətin elmi-texniki nailiyyət və uğurlarını, hərbi-strateji mövqeyini və gücünü, dövlətlərarası mövqe və münasibətləri də əlavə etsək, bu güc və qüdrət daha heyvətəməz görünər.

Daha sonra, bu gün Rusiya Federasiyası ümumi sahəsi 17.075,4 min kv.km. olan ərazini, 21 respublikanı, 6 diyarı, 49 vilayəti, 2 federal tipli şəhəri, 1 muxtar vilayəti, 10 muxtar mahalı əhatə edir, birləşdirir.

Bu gün Rusiya dövləti milli konfliktlərin həllində ikili mövqe və standartlardan çıxış edir: o, bir tərəfdən, öz dövləti ərazisindəki «dövlət-quruculuğu»na qarşı çıxır, bunun üçün sonu görünməyən müharibə də aparır; digər tərəfdən, öz silahı, silahlı qüvvələri, maddi-mənəvi yardımı və beynəlxalq müzakirələrdə tutduğu mövqeyi ilə başqa müstəqil dövlətlərin ərazisindəki separatçı «dövlətquruculuq» əməllərini müdafiə edir. Bu ikili mövqe isə dövlətlər, xalqlar və ayrı-ayrı millətlər arasındakı milli-dini ayrışdırıcılıq zəminli ixtilaf və qarşıdurmaları həm onun öz ölkə-

¹ Daha ətraflı bax: Александр Панарин. Стратегическая нестабильность в XXI веке. М., 2003, с.65.

² «Россия и мусульманский мир», № 7/2004, с.35.

sində, həm də başqa suveren dövlətlər ərazisində daha geniş vüsət almasına və başqa milli ərazilərdə də yayılmasına səbəb olur.

Bunun üçün Dağlıq Qarabağda, Abxaziyada, Acarıstanda, Osetiyada, Dnestryanı bölgədə və RF-nin öz subyekti olan Çeçenistandakı proseslərə bu dövlətin mövqə və münasibətini yada salmaq bəs edər.

Bütün bunlar sanki yenə də ona azlıq edir. O, artıq tarixin arxivinə verilmiş imperiya hüquqlarından əl çəkmək istəmir. Özünün milli dövlətçilik mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün hər şeyə ikili standartla yanaşan bu dövlətin bir sıra millətçi-təxribatçı ideologiya havadarları və başbəla siyasətçiləri özlərinin dövlət əraziləri və suverenlikləri toxunulmaz qalmaq şərtinə, arabit, Ukraynaya, Baltikyanı ölkələrə, Qazaxıstana və başqa ölkələrə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edir, vahid dövlət kimi Belorusiya ilə birləşmək ideyasını ortaya atır, bir sıra hallarda suveren milli dövlətlər ərazisində tarixən yerləşdirilən «slavyan-rus» mənşəli əhalinin haqq və hüquqlarının qorunması doktrinasını da siyasiləşdirməyi unutmurlar. Onlar Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova kimi suveren dövlətlər ərazisində etniki separatçılığa və «dövlətquruculuq» əməlinə yardımçı olurlar; suveren dövlət ərazisində, dağıdıcı separatçılıq və açıq təcavüzkarlıq müharibəsi yolu ilə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası», «Abxaziya», «Cənubi Osetiya» və «Dnestryanı» dövlətlərini yaratmaq kampaniyasına qoşulurlar.

Amma elə həmin Rusiya öz ərazisində tam əks mövqedən çıxış edir, milli-etnik suverenlik qazanma cəhdlərinin qarşısını almaq üçün uzun sürən qanlı-qadaqlı döyüşlər-vuruşlar aparır.

Bax, Rusiya belə bir ikili siyasətli və siyasətçi dövlətdir. Şübhəsiz, bu ikili siyasət, milli-dini ayrıseçkilik əməli millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında müxtəlif ideya istiqaməti qarşıdurmaları, ittilaf və münaqişələri daha da artırır və alovlandırır.

Bu meyl və mövqə nəticədə Rusiyanın özü üçün də başağrısına səbəb olur. Belə ki, Rusiya tərkibindəki azlıqda qalan etnoslar, millətlər və xalqlar milli-dini amilləri ön plana çəkib, bu amillərdən özlərinin gələcək talelərində həlledici vasitə kimi istifadə edirlər. Şübhəsiz, burada «milli-dini birlik və həmrəylik» kimi mənəvi-psixoloji amil də xalqların siyasi özünüdərk şüurunun oynanışında mühüm rol oynayır. Xalqlar arasında sonu görünməyən ittilaf baş verir.

Məhz, bu səbəblər üzündən Rusiyada baş qaldıran milli-dini zəminli müharibə artıq çoxdan bu ölkənin ərazi həddlərini aşıb beynəlxalq əhəmiyyətli hadisəyə çevrilmişdir. Rusiyalı müəllif Yevgeni Trifonov məhz bunları nəzərə alaraq etiraf etməli olmuşdur: «Rusiyadakı müharibə... ne Çeçen müharibəsidir, ne də Qafqaz müharibəsi. Çeçenlərin istiqlalıyyət

uğrunda mübarizələri geniş əhatəli dünya cihad hərəkatı – islamçıların «kafirələrə» qarşı total mübarizəsidir».¹

Müəllif bir inkar olunmaz həqiqəti də açıqlayır: Qərbin xristian təossübkeşləri özləri terrorçuluqla mübarizəni bəhanə etməklə «islam dünyasında irrasional, lakin daha güclü antixristian və antiavropa əhvalruhiyyəsini oyatmışlar».

Elə bu vaxtlardan da bu hərəkat müxtəlif formalarda Rusiya və post-sovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində yayılmağa başladı. Lakin etiraf edək ki, bu hegemonluq siyasətinin yenə də saxlanılması tendensiyası da artıq müstəqillik qazanmış bir çox xalqlar və millətlər arasında birmonalı qarşılanmadı, yeni ittilafların, milli-dini zəminli siyasi və ideoloji hərəkatların və açıq qarşıdurmaların baş qaldırmasına səbəb oldu. Neçə-neçə ərazilərdə xalqlar və millətlər bir-birinə qarşı kəskin tələb və iddialarla çıxış etməyə başladılar. Burada yeni ərazi iddiaları və pay bölgüsünün ədalətli və ədalətsiz aparılması zəminində də yeni ittilaf başlandı. Bir sözlə, milli-dini zəminli ittilaf və münaqişələr daha da gücləndi. Bu prosesdə, şübhəsiz, milli və dini amillər də öz həlledici rolunu oynadı. Bu zəmində də milli dövlətin özünün daxilində fərqli dünyabaxışlar, radikal müxalifətçi meyillər, məqsəd və baxışlar arasında da yeni ittilaf və qarşıdurmalar baş qaldırdı. Nəticədə, eyni millətin və eyni dinin təmsilçiləri də özləri özlərinə qarşı çıxdılar. Burada ərazi iddialı etnik separatçılıq və dini zəminli dövlət quruculuq meylli, dini-siyasi ekstremizm hərəkatı doktrinası özünə yer aldı.

Bu baxımdan bu tarixi realıqları ortaya atmaqla biz həm də dünyanın və bu gün qərb ictimai fikrində və siyasət aləmində «islam hərəkatı təhlükəsi» doktrinasını uyduranlara cavab vermiş və həqiqəti söyləmiş oluruq. Çünki, əsil həqiqətdə əsla inkar edilib, təkzib olunmayan ərəblərin işğalçı hərəkatı və islamlaşdırma siyasəti təkcə Qərbin xristian dinli xalqlarına qarşı deyil, eyni zamanda islama qədərki tarixdə öz dini etiqad formaları olan qazaxlara, türkmənlərə, özbəklərə, taciklərə, azərbaycanlılara və Rusiyada yaşayan kiçik və böyük xalqlara və etnoslara qarşı da tətbiq edilmişdir. Bir də ki, bu təcavüzkarlıqlar və islamlaşdırma həm də zorla, silah gücünə və açıq qəsbkarlıq yolu ilə həyata keçirilən islamlaşdırma siyasəti və əməli çoxdan tarixin arxivində qalmışdır. Bir qədər də bunlar haqqında açıqlama verək.

Artıq bəhs etdiyimiz başqa mövzular kimi, bu mövzu da keçmiş və bugünkü Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi baxımından faydalıdır. Ulu tarixli Orta Asiya ərazisində və Qazaxıstan çöllərində məskunlaşan, bəşər sivilizasiyasına sənəballı töhfələr vermiş özbəklərin, türkmənlərin, qırğızların, taciklərin və

¹ «Новое время», № 37/2004, с.12.

bizim azərbaycanlıların hələ yeni eradan neçə min illər əvvəllərdən də öz ibadət yerləri, müqəddəslərə sitayiş formaları və öz dinləri olmuşdur.

İslam isə, din tarixçilərinin dediyi kimi, buralara məlum tarixdə, «bəşəriyyətin gözü qarşısında, günün günorta çağında» ilk əvvəllər tayfa-qəbilə kimi yaşayış tərzini keçirən, sonralar isə güclənən və qüdrətlənən Ərəb xilafətinin buralara təcavüzkarlıq yürüşləri sayəsində gətirilmiş, qeyri-islami dinli bu xalqlar arasında yayılmış və onlara zorla qəbul etdirilmişdir. Bunlar tarixi reallıqlardır.

Məlumdur ki, bizim istinad etdiyimiz və tarixə «Orta Asiya və Qazaxıstan» coğrafi-inzibati ərazi məfhumu kimi daxil olan ərazilərin xalqları da, Rusiya və Azərbaycan da yeni eradan əvvəl və sonrakı tarixlərdə yadelli təcavüzkarların sayısız-hesabsız basqınlarına məruz qalmışlar. Lakin bu xalqların ən güclü təcavüzə məruz qaldıqları, ərazilərinin işğal olunduğu, dinlərinin və mənəvi dəyərlərinin itirildiyi vaxt 8-10-cu əsrlərdə ərəblərin bu ərazilərə təcavüzkar yürüşləri dövrünə təsadüf edir. Ərəblər işğal etdikləri bu ərazilərə yeni din, dil, yeni həyat tərzini və mənəviyyat, yeni mədəniyyət gətirmişlər. Elə isə ərəb istilalarına və zorla islamlaşdırılmaya qədər bu tarixi ərazilərdəki iqtisadi həyat tərzinə, xalqların dini-mənəvi dəyərlərinə, tarixi inkişafda onların tutduqları mövqeyinə və yerinə nəzər yetirək. Əvvəlcə ərəblərin təcavüzünə məruz qalan və zorla islamlaşdırılan, sonralar isə Rusiyanın özü tərəfindən işğal olunan bu gün «Rusiya müsəlmanları» adlandırılan xalqların keçdiyi tarixi yola nəzər salaq.

Bu baxımdan, Qazaxıstanın tarixi keçmişi və bugünkü dini-siyasi durumu, islam amilinin bu ölkədə yaratdığı mənəvi marağ doğurur.

Qazax xalqının islama qədərki tarixi keçmişi haqqında qısa olaraq bunları demək istərdik: bu ərazidə 300 min il bundan əvvəl, erkən Daş dövründə həyat mövcud olmuş, xeyli zaman keçdikdən sonra ilk feodal dövləti yaranmışdır. Azərbaycandan fərqli olaraq, bu ərazilərdə islamın yayılması və bir din kimi formalaşması uzun sürmüşdür. Bu proses 8-ci əsrdə ərəblərin təcavüzkar yürüşləri ilə başlamış və 10-cu əsrdə onların qələbəsi ilə başa çatmışdır. Elə həmin vaxtlardan başlayaraq, islam dini qazax xalqının həyat tərzinin, əxlaq normalarının, ictimai-siyasi fikrinin inkişafında, bu xalqın məişətində, dini-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. İslam dini amili ilə bağlı olan bu tarixi proses bu gün də, xüsusən də sovet siyasi quruluşu süquta uğrayıb dağıldıqdan sonra, Qazaxıstan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra daha geniş miqyasda, bir çox hallarda isə kəskin ideya-siyasi mübarizə və qarşıdurmalar formasında davam etmişdir.

Ərəb xilafətinin təcavüzkarlığına məruz qalan və zorla islamlaşdırılan xalqlardan biri də islama qədərki tarixdə öz dini, zəngin maddi-mədəniyyəti və ulu tarixli keçmişi olan taciklərdir. Belə ki, Tacikistanın tarixi ərazisində 200 min il bundan əvvəl məskunlaşan yerli əhali Paleo-

lit, Mezolit və Tunc dövrü tarixinin şahidi olmuş, 9-10-cu əsrlərdə xalqın etnik durumu formalaşmış, 800 il ərzində müxtəlif despotik feodal dövrlərin tərkibinə qatılmışlar. Onların islama qədərki dinləri zordüstlük olmuşdur. Bizim eranın 9-10-cu əsrlərdə Orta Asiyanın digər xalqları kimi, onlar da ərəb qəsbkarlarının təcavüzünə məruz qalmış və zorla islamlaşdırılmışlar.

Burada islam dini amili, bu dinin prinsiplərinə əsaslanan əxlaq normaları və həyat tərzini bu gün də böyük rol oynayır.

Özbək xalqının da zorla islamlaşdırılması haqqında təfərrüat vermək rixi faktlar məlumdur. Hələ erkən daş dövründə bu ərazilərdə məskunlaşan, eramızdan əvvəl 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin 1-ci yarısını ibtidai icma dövrü həyat tərzini yaşayan, orta əsrlərdə artıq, özünün formalaşmış dövlətçilik ənənələri olan və sivilizasiyanın beşiklərindən sayılacaq Özbək diyarı eramızdan əvvəl və orta əsrlərdə müxtəlif yadelli fəthlər tərəfindən dəfələrlə işğal olunmuşdur.

Özbək yurdu da VIII əsrdə ərəblərin təcavüzkar yürüşləri nəticəsində islamlaşdırılmışdır.

Lakin postsovet məkanındakı başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, bugünkü Özbəkistanda da dövlət müstəqilliyi bərqərar olduqdan sonra xalqın milli-dini şüurunun oyanışında, mənəvi dəyərlərinə qayğısında və siyasi-ideoloji dirçəlişində islamın rolu və yeri məsələsi bu günün heç də bütün vətəndaşları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı, eyni cür dərk olunmadı. Yerli radikal islamçılar xarici təxribatçı dini-siyasi təşkilatların suverenliyə zidd təbliğatlarının təsiri altına düşərək, ilkin mənəvi dəyərlərə və fundamentalizmə qayıdış adı altında ölkədə siyasi sabitliyi və əminamanlığı pozmağa çalışır, təkəvlə islama əsaslanan dövlət yaratmaq fikrinə düşür, dağıdıcı dini-siyasi separatizm və ekstremizm meyilli əməllərə əl atırlar. İdeoloji təxribatçılar öz planları həyata keçirmək üçün xalqlar arasında münaqişə yaradır, bəzən də terrorçuluq əməllərindən istifadə edirlər. Bununla da onlar islamda ikili mövqeyə axtarırlar, qondarma islamı həqiqi islama və bu dinə etiqad bəsləyənlərə-müsəlmanlara qarşı qoyurlar.

Eyni proseslər qonşu Türkmənistanda da cərəyan etmişdir. Həmin eramızdan əvvəl 5-ci minillikdə Aşağı Paleolit və Neolit dövrünü yaşayan, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından olan qədim türkmən yurdu da islama qədərki tarixdə başqa məzhəbli neçə-neçə fəthlərin təcavüzünə və qəsbkarlıq yürüşlərinə məruz qalmışdır. Sonraları dövrdə isə belə təcavüzkarlardan biri – möhtəm islamı yaranan və onu qədim gücünə başqa xalqlara qəbul etdirən ərəblər olmuşlar. Bu «islamlaşdırma» siyasətinə və əməlinə türkmənlər də məruz qalmışlar. Dünyanın bir çox xalqları kimi, türkmənlər də VII-VIII əsrlərdə ərəb xilafətinin təsiri altına düşərək islamlaşmağa başlamışlar. Elə o vaxtdan islam

türkmən xalqının mənəvi dünyasının zənginləşməsində və xalqın ictimai-siyasi fikrinin, fəlsəfəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Eyni sözləri elə həmin təcavüzkar ərəblər tərəfindən «islamlaşdırılan» indiki Rusiya müsəlmanlarına da aid etmək olar. İslam dini Rusiyada və onun milli ucqar ərazilərindəki müxtəlif dinli xalqlar və milli-etnik qruplar arasında da orta əsrlərdə güclü-qüdrətli xilafət ordularının buralara qarşı təcavüzkarlıq yürüşləri sayəsində yayılmışdır. Tarixçi-tədqiqatçıların fikrincə, islam Rusiya ərazisinə «737-ci ildə məşhur ərəb sorkordesi Mərvan ibn Məhəmmədin xəzər ordularını darmadağın edib, Kaqana islamı zorla qəbul etdirdikdən sonra gəlmişdir». Tarixçi-sahnəçilər onu da yazmışlar ki, islamın bu ərazilərdə yayılması prosesi VII əsrdə ilk əvvəl Qafqazdan, Dərbənd ərazisindən başlamışdır. Get-gedə Rusiya torpağının başqa-başqa ərazilərində də yayılan islam tədricən hakim dinə çevrilmiş və o vaxtlardan başlayaraq ikili mövqedən, ziddiyyətli və qarşıdurmalı şəkildə təbliğ edilmişdir və bu gün də eyni şəkildə təbliğ olunur.¹

Bu bir faktdır ki, əsrlərdən bəri Rusiya ərazisində yaşayan və azlıqda qalan xalqların, millət və etnosların islamlaşdırılması məhz ərəblərin tarixi qəsbkarlıq yürüşləri sayəsində həyata keçirilmişdir. Lakin, yadelli ərəblər özləri buralarda qalmamış, onlar burada islamı və onun güclü ideya təsirini saxlamışlar. Müəyyən tarixi dövr keçdikdən, özgə dini etiqadlı bu xalqların islamlaşdırılması başa çatdıqdan sonra bu ərazilər və xalqlar üzərində xristian dini məsləki Rusiya dövlətinin hegemonluğu bərqərar olmuşdur. Ərəblərin islamlaşdırma siyasətini sonralar Rusiyanın o zamankı rəhbərlərinin milli-dini siyasətlərinə uyğun gələn xristianlaşdırma siyasəti əvəz etmişdir. Bu xalqlar və millətlər arasında dini ayrışdırıcılıq və milli fərqlər zəminli ixtilaf və qarşıdurmalar baş vermişdir. Lakin hakim dövlətin apardığı milli-dini təzyiqli siyasətinə baxmayaraq, buralardakı xristianlaşdırma siyasətinin baş tutmadığını gören çar Rusiyası yenə də din amili ilə bağlı ikili və çox çəvik siyasət aparmışdır. Belə bir mövqeyi, belə bir siyasəti heç kim tanınmış din tarixçisi professor İ.A.Krivelovdan dəqiq və doğru şərh edə bilməz.

Bu alim tarixi reallıqlara əsaslanaraq, heç bir siyasətə varmadan Rusiya imperiyası ərazisində məskunlaşan müsəlmanların taleləri, dövlətin ictimai-siyasi həyatındakı rolu və iştirakı, eyni zamanda, onlara qarşı təbii edilən ikili dövlət siyasəti haqqında maraqlı məlumatlar verir. Krivelov yazır: «İvan Qrozni zamanından (1547-1584 – H.H., T.B.) başlamış Yelizaveta Petrovna dövrünə (1709-1761 – H.H., T.B.) qədərki rus çarları

rının özlərinin istila edilmiş xalqları tam fəth etmək, onlara sahib olmaq və onları xristianlaşdırmaq yolunda sabit və real kursları olmamışdır. Yalnız XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu siyasət, pravoslav kilsəsinin hegemonluğu saxlanılmaqla, öz yerini xristianlıqla islamın dinc yanaşı mövcudluğuna verməli olmuşdur. Çarizm də, müsəlman ruhanilərindən öz məqsədləri naminə istifadə etmək üçün siyasətini dəyişdirmişdir: oğər ilk əvvəllər müsəlmanlar öz dinlərindən imtina etməyə təhrik edilirdilərsə, artıq II Yekaterinanın zamanında (1729-1796 – H.H., T.B.) başqa bir formada - müsəlman ruhanilərindən mövcud dövlət quruluşunun mənafeyinə istifadə etməyə başlanmışdır».²

Bax, Rusiya ərazisində tarixən «din amili»nin rolu və yeri bundan ibarət olmuş və o, daha çox siyasi məram və məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Bu siyasət elə bu gün də davam etdirilir.

Zəngin təbii sərvətlərinə və əlverişli coğrafi-strateji mövqeyinə görə Azərbaycan da vaxtilə ərəb qəsbkarlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Tarixilik baxımından islam Azərbaycanda Orta Asiya xalqlarına nisbətən daha əvvəllər özünə yer ala bilmiş və yayılmağa başlamışdır. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, hələ erkən feodalizm dövründən çox-çox əvvəl Azərbaycanda bütüncü, atəşpərəstliyə, politeizmə (çoxallılığa), monoteizmə (təkallılığa), V və VI əsrlərdə isə xristianlığın ilkin formasına etiqad etmişlər.

Məlumdur ki, islama qədərki tarixlərdə Azərbaycan da dəfələrlə yadellilərin saysız-hesabsız təcavüzkarlıq yürüşlərinə məruz qalmışdır. Bu qəsbkar hücumlar xalqın həyat tərzinə, məişətinə, əxlaq normalarına təsir göstərsə də, xalqın etiqad etdiyi dini dəyişdirə bilməmişlər. Bu baxımdan, təkcə ərəblər heç kimə bənzəməmişlər. Ərəblər işğal etdikləri əksər ərazilərdə yerli xalqın dini etiqad formalarını dəyişdirib, onlara zorla islam dinini qəbul etdirmişlər.

Lakin burada bir realıq da etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycanın tarixən islamlaşdırılması prosesi o qədər də asanlıqla həyata keçirilməmişdir.³

VII əsrin 40-cı illərində, daha dəqiq desək, 639-cu ildən başlayaraq «90 illik kəskin mübarizədən sonra xilafət orduları Azərbaycanın istilasını başa çatdırdılar» və bununla da Azərbaycanın islamlaşdırılması başa çatdı.³

¹ И.А.Кривелов. История религий. Ч.II, М., 1988, с.160.

² Azərbaycanın F.Köçərli, M.Səttarov, H.Abdullayev, Ə.Həsənov, Q.Mustafayev, M.Cəlilov, M.Məmmədov və b. kimi tanınmış filosof və tarixçiləri islamın Azərbaycanda yayılması, xalqın ictimai-siyasi fikrinə və həyat tərzinə təsiri, islamçılıq, türkcülük və panislamizm dini-siyasi təlimi kimi milli ideologiya məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər yazmışlar.

³ Daha ətraflı bax: Azərbaycan tarixi. I cild. B., 1994.

¹ Daha ətraflı bax: P.Г.Лауда. Ислам в истории России. М., 1996; А.Малашенко. Ислам в России. «Свободная мысль», № 10/1999; А.Р.Шихсанлов. Ислам и исламская культура. М., 2001; P.Г.Абдулатипов. Судьба ислама в России. М., 2002; Муфтий Равиль Гайнутдин. Ислам в современной России. М., 2004.

Bu da təsadüfi deyildir. Buna ölkə ərazisinin zəngin təbii sərvətləri və strateji mövqeyi səbəb olmuşdur. Bir sözlə, tarixi həqiqət bundan ibarətdir: Rusiyanın özünün Şorq siyasəti sayəsində zaman-zaman işğal edib, özünə tabe etdiyi ərazilərin bəhs etdiyimiz böyük-küçük, tarixi keçmişli xalqlarını və etnoslarını əsrlərlə milli zülm və təzyiqlə altında saxlasa da, onları xristianlaşdırma bilməmişdir. Amma ərəb təcavüzkarları islamı bu yerlərə gətirmiş və yerli əhalini öz dini-etiqaad formasından döndərərək islamlaşdırmışlar. Bu siyasət, bu münasibət tarixən Rusiya ərazisində məskunlaşan onlarca böyük-küçük xalqlara, millətlərə və etnoslara aiddir.

Bunlar bugünkü Rusiya Federasiyası və postsovet məkanındakı yeni suveren dövlətlərin «islamlaşdırılmış» xalqlarının keçdiyi həyat yolu barədə tarixin yaddaşlarında saxladığı qısa mülahizə və baxışlardır. Az-çox deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur: hələ islamdan neçə min illər əvvəllərdə, bəşər nəslinin yenidən formalaşmağa başladığı dövrlərdə Orta Asiya və Azərbaycan xalqları tarixi kökləri daha qədimlərə gedən dini etiqaad formasına, özünə məxsus maddi-mənəvi mədəniyyətə malik olmuşlar. Bu da bir inkarolunmaz faktıdır ki, 1400 ilə yaxın bir dövr ərzində həmin xalqlar islam dininin ideya-siyasi təsiri altında olmuş, bu din onların ailə-mişəqət norma və münasibətlərini, əxlaq normalarını tənzimləmiş, həyat tərzinin bərqərar olunmasında mühüm rol oynamışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, islam dini dəyərləri ilə bağlı olan ailə-mişəqət münasibətləri, adət-ənənələr, əxlaq normaları, az da olsa, sovet siyasi quruluşunun din oleyhinə təbliğatı və qadağaları dövründə də qorunub saxlanmışdır. Bu da günümüzün realıqlarıdır. Sovet siyasi quruluşu dağıldandan sonra yeni suveren müsəlman dövlətlərinin islam dinli xalqlarının ictimai-siyasi həyatlarında, dini təbliğatda, millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında yeni münasibətlərin qurulmasında islam dini yeni rolda və formada çıxış etməyə başlamışdır. Bu baxımdan, sovet siyasi quruluşunun dağılması islam dinli postsovet məkanı müsəlman xalqlarının həyatında yeni dövr, həm uğurlu, həm də ziddiyyətlərlə dolu bir dövr açdı. Bu dövrdə islam ikili mövqedən çıxış etməyə başladı, daha çox siyasələşdirildi: bir tərəfdən, xalqların həyat tərzini, dini-mənəvi və əxlaqi dəyərlərini tənzim etdi, digər tərəfdən, özünün ilkin saf və fundamental dini mahiyyət və dəyərlərindən uzaqlaşmağa başladı, daha çox radikallaşdırıldı, dini separatizm və ekstremizm mövqeyinə meyli etdi, hətta terrorçuluq əməllərinə də yardımçı oldu. Bu haqda bir qədər ətraflı.

Sovet siyasi quruluşu süqut edib dağıldandan sonra vaxtilə zor, açıq təcavüzkarlıq və siyasi-hüquqi təzyiqlə gücünə bu imperiyaya daxil edilən xalqlar öz dövlət müstəqilliklərini bərpa etdilər. Bu müstəqillik, bir qayda olaraq, müxtəlif milli mənşəli xalqların milli-dini birlikləri prinsipi əsas tutulmaqla həyata keçirildi.

Ayrı-ayrı milli-etnik mənşəli azlıqlar da başqa xalqlar kimi müstəqilliyə can atmağa başladılar. Bu proseslər də yeni maneələr və çətinliklər

lə qarşılaşdı. Suverenlik yoluna qədəm qoyan xalqlar daha çox özlərinin milli-dini birliklərinə, tarixi milli dəyərlərinə və ənənələrinə müraciət edib, meyli göstərməyə başladılar. Xalqların dirçəlişi yolunda islam dini amilinin də rolu az olmadı.

Bu gün Qərbin antişorq və antiislam mövqeli qərəzkar ideoloqları tarixi saxtalaşdıraraq ərəb xilafətinin təcavüzkarlığının təkə xristian dinli xalqlara qarşı aparıldığını iddia edirlər. Lakin bu belə deyildir. Tarixi realıqlar başqa məqamlardan xəbər verir. Əvvəlcə, Qorb-Şorq münasibətləri hələ nə xristianlıq, nə də ki islam dini mövcud olmadığı tarixlərdən başlayaraq ziddiyyət və qarşıdurmalarla müşayiət olunmuşdur. Şübhəsiz, bu dinlər meydana çıxdıqdan sonra onlar arasındakı münasibətlər daha kəskin forma almış və tarixi savaqlarla həyata keçirilmişdir. İslamın xristianlığa qarşı çıxması ideyasını təbliğ edənlər unudurlar ki, hələ islamın meydana çıxmasından çox-çox əvvəllərdən başlayaraq, məhz Qərbin bir çox dövlətləri özləri Şorqə qarşı tarixi təcavüzkarlıq müharibələri aparmışlar. Xristianlıq meydana çıxıb, küclü ideya təsirinə malik olduqdan sonra isə Qərb dövlətləri yenə də Şorqə qarşı təcavüzkarlıq müharibələrini həmin xristian dini bayrağı altında, «xaç» yürüşləri formasında davam etdirmişlər. Tarixdə bunu təsdiqləyən misallar çoxdur. Onlardan təkə bir çağırış-müraciəti hörmətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq istədik. 1095-ci il ilin noyabrında Fransanın Klermon şəhərində çıxış edən Papa II Urban xalqı Şorqə qarşı kütləvi hərəkətə çağıraraq demişdir: «İran çarlığı xalqları (türk-səlcuqlar – H.H., T.B.), Allaha yabançı qəbilələr, inadkar və üsyankarlar, ...qəlblərində Allaha inamsızlıq bəsləyənlər...: xristianların torpaqlarına təcavüz etmişlər... onları... qılncdan keçirmişlər, əsirlərin çoxunu öz ölkələrinə aparmış, müəyyən hissəsini isə qeyri-insani formada məhv etmişlər. Kilsələri ya yerlə yeksan etmiş, ya da onları öz dini ibadət formalarına uyğunlaşdırmışlar».¹

Bu fikirlər bizim belə söyləməyimizə əsas verir ki, islam dininin tərəfdarları və xilafət orduları bir çox hallarda bu müharibələri Qərbin təcavüzkarlığına qarşı cavab tədbiri kimi həyata keçirmişlər. Lakin kimin tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, qəsbkarlıq və tarixi təcavüzkarlıq öz adı ilə adlandırılmalıdır. Bu sözlər islama və xilafətə də aiddir. Artıq deyildiyi kimi, indi islam dinli dünyəvi dövlətlər olan postsovet məkanı ölkələrinin özləri də vaxtilə xilafət ordularının aramsız təcavüzlərinə məruz qalmış və bu təcavüzkarlıq sayəsində onların özlərinin islama qədərki tarixi dinləri unudulmuş və onlar həmin ərəblər tərəfindən zorla islamlaşdırılmışlar.

İslamın təkə Qərbə qarşı təcavüzkarlıq yürüşləri aparması haqqındakı doktrinaya tanınmış islamşünas-filosof T.S.Saidbayov tutarlı cavab verib demişdir: islamın keçmiş Rusiya və Sovetlər birliyi adlanan ərazi-

¹ Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. М., 1980, с.382.

lördəki xalqlar arasında yayılması və onların özlərinin islamı zor gücünə qəbul etmələri xilafət ordularının təcavüzkarlıq yürüşləri sayəsində baş verməsi – inkarolunmaz faktdır. Ərəb xilafətinin qəsbkar orduları hicri tarixin 18-ci (639-cu) ilində Azərbaycanın geniş ərazilərini işğal etmiş, sonra onlar Dağıstana və 64243-cü illərdə isə Dərbəndə daxil olmuşlar. 68586-cı illərdə həmin ərəblər yenidən Dərbəndi ələ keçirmişlər. Xilafət orduları VII əsrin son rübündə Orta Asiya ölkələrini ələ keçirmiş, Məvə-rənnəhrdə qərarlaşmışlar. 673-674-cü illərdə isə ərəblər Amu-Derya sahillərini, Ramitanı və Buxaranı işğal etmiş və yerli əhalini islamlaşdırmışlar.¹

Beləliklə, özlərinin tarixi dini-etiqaad formaları olan Şərqi xalqları Şərqi ərəblər tərəfindən islamlaşdırılmışlar.

Lakin dinsiz kommunist ideologiyasına və ateizm təbliğatına son qoyulduqdan sonra postsovet məkanındakı müsəlman ölkələrində və bu ölkələrin geniş əhali kütləsi arasında islamın və ümumiyyətlə dindarlığın yenidən yayılması, onun insanların dünyagörüşü və təfəkkür torzına təsiri, məişətinə daxil olması prosesi heç də eyni dərəcədə baş verməmiş, müxtəlif forma və fərqli üsullarla həyata keçirilmişdir.

Biz sovet siyasi quruluşunun devrilməsindən sonra dinin və dindarlığın Azərbaycanda da yenidən baş qaldıraraq artmasını, ölkənin bözi bölgələrində isə daha geniş yayılmasına, təbliğinə meyl və marağı inkar etmirik. Lakin bu marağ, yayılma və təbliğat forması Orta Asiya respublikaları və Qazaxıstanla, həmçinin Rusiya müsəlmanlarının yığcam məskunlaşdıqları məlum coğrafi-inzibati ərazilərlə müqayisədə çox fərqli olmuşdur. Bunun da öz səbəbləri vardır. Yaxşı olar, bu səbəblərin bəzilərini yada salaq: islamın yayıldığı ərazilərin coğrafi mövqeyi, başqa qonşu müsəlman dövlətləri ilə onların tarixi, dini-milləti və etnik yaxınlıqları və qohumluq əlaqələri, əhalinin müəyyən hissəsinin elmi dünyagörüşünün və düşüncə torzusunun hələ tam formalaşmaması, xüsusilə də yaşlı nəslin və gənclərin müəyyən hissəsinin dinə inam və meylinin artması, xarici ölkələrdəki nüfuzlu dini mərkəz və təşkilatların bu yerlərə «marağının» artması və s.

Uzaq-yaxın cənubi ölkələrin yeni suveren dövlətlərə «maraqları» da müxtəlif formalarda və daha çevik təbliğat üsulları ilə həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu təbliğat formasında bir sıra cənubi islam dövlətləri ilə postsovet məkanındakı yeni müstəqil dövlətlərin xalqları arasında bir tərəfdən din, digər tərəfdən isə milli-etnik birlik amili mühüm rol oynamağa başlamışdır.

¹ Daha ətraflı bax: Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Ташкент, 1960; Говбов Готлиб Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-704), Душанба, 1989; Т.С.Самдбоев. Ислам и общество. М., 1984, с.18-19.

Belə ki, türk soyköklü və eyni milli-etnik mənşəli xalqlar dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra özlərinin milli-etnik mənşə birliyi və yaxınlığı prinsipini əsas tutub, daha çox bu milli-etnik mənşəli xalqların birliyini, iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqə və münasibətlərini qurub yaratmağa üstünlük verməyə başladılarsa, fars milli mənşəli və dilli xalqlar da eyni yolla gedərək öz milli-etnik zəminləri üzərində yeni münasibətlər qurmağa meyl göstərdilər.

Şübhəsiz, bu proseslərdə islam, qədim tarixə malik bir din olmaqla, müxtəlif milli-etnik mənşəli xalqları səfərbər edən, onları yaxınlaşdırıb birləşdirən, yeni dövlətlərarası münasibətlər yaradılmasında yardımçı olan mühüm bir amil rolunu oynadı. İslam dininin təbliğatçıları yeni qurulmuş cəmiyyət daxilində bu rolunu həyata keçirərək daha təsirli forma, vasitə və üsullardan istifadə etməyə başladılar.

Bunlar, islam ətrafında baş verən və «islam amili» ilə bağlı olan dünyəvi və bugünkü tarixi proseslərdir. Lakin islamın keçmiş və bugünkü tarixi ilə bağlı başqa təfəkkürlər reallıqlar da vardır. Bu reallıqlar da ondan ibarətdir ki, tayfa-qəbilə dini kimi meydana çıxan islam, daim ikili mövqedən çıxış etmişdir. İslam, bir tərəfdən, Qərb dövlətlərinin heqemonluğuna və xristianlığa qarşı qisasçı mövqedən çıxış etmiş, digər tərəfdən, bu din bözi toxribatçı-siyasətçi «islamçıların» əlinə islamın özünün tarixi dini dəyərlərinə, islam dövlətçiliyinə və onun idarəçiliyinə qarşı alətə çevrilmişdir.

Bir sözlə, ikili islam, bir tərəfdən, ona qənim kəsilən Qərbə və onun dini ideologiyası olan xristianlığa qarşı çıxmış, «müqəddəs müharibə» aparmış, digər tərəfdən, ifrat dərəcədə siyasiləşdirilmiş islam bu dinin islamın özünə, onun havadarlarına qarşı çıxmışdır.

Şübhəsiz, burada, dini ənənələrin çox güclü olduğu nüfuzlu islam dövlətlərinin hesabına, bu ərazilərdə yeni məscid və mədrəsələrin açılması, dini təbliğat və tədris işinin aparılması, tarixi dini mərkəzlərdə ruhani kadrın hazırlanması, zəvvarların müqəddəs dini mərkəzlərə ziyarətlərinin təşkili, yeni cəmiyyətdəki mövcud ideoloji boşluq şəraitində dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan əhali arasında xarici dini missioner və emissarlar tərəfindən xalqın mənafeyinə yabançı və zidd olan dini təriqətçiliyin təbliğ olunması, dini ekstremizm, terrorçuluq və separatizm yolu ilə «dövlət quruculuq» ideologiyasının təbliği də öz sözünü deyir.

§ 4.2. İSLAM: RUSİYA VƏ POSTSOVET MƏKANI MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİNDƏ DÜNƏN VƏ BU GÜN (DİNİ-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ ARAŞDIRMA)

Bəli, biz burada, qısa da olsa, indi «postsovet məkanı» deyilən ölkələrdə İslamın yayılma tarixindən, onun ideya-siyasi təsirindən bəhs etdik. Lakin qısa zaman kəsiyində bu din özünün güclü dini-siyasi və ideoloji, əxlaqi-mənəvi təsiri ilə ümumdünya hadisəsinə və fenomeninə çevrilmişdir.

Bu mövzu da tarixi xristian-islam qarşıdurması və düşmənçiliyi prinsipləri əsasında araşdırma tələb edir. Çünki islam meydana çıxdığı vaxtlardan başlayaraq həm Qərbdə, həm də Şərqdə daxili və xarici qüvvələrin aramsız hücumlarına məruz qalmışdır. İslama qarşı çıxanların ad və soyadlarını sadalamaqla qurtaran deyildir. Belələri xalqımızın və dövlətimizin zorla daxil edildiyi Rusiyada daha çox olmuşlar. Onlardan biri - islamçılığın qəddar düşməni Miropiyev özünün islama düşmən mövqeyini gizlətməyib deyirdi: «Bizim, rusların ən böyük düşmənimiz panislamizmdir, müsəlman-tatar millətçiliyidir».

Bugünkü Qərb siyasətçiləri və filosofları tərəfindən uydurulan «islam təhlükəsi» doktrinası boş zəmin üzərində qurulub, formalaşmamışdır. Bu təlimin özünün tarixi kökü, istiqaməti və dini-siyasi əsası olmuşdur. Belə ki, bu gün Qərbə və xristianlığa qarşı «islam təhlükəsi» doktrinasını uyduranların ulu ocaqları da hələ vaxtilə, əslində heç kimə qarşı çıxmayan və təhlükə yaratmayan, islam birliyi və həmrəyliyinə əsaslanan, özünün müdafiə məqsədi daşıyan «panislamizm» və «pantürkizm» təlimini Qərb-Şərqi və xristian-islam arasındakı tarixi ideyalar mübarizəsi vasitəsinə çevirmişlər.

Keçmişdə və bu gün Qərb dünyasının ictimai-siyasi həyatında «xristian-slavyan birliyi» doktrinası özünə yer aldığı və rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldığı bir zamanda, həmin Qərbdə «islam və panislamizm təhlükəsi» ideyası yanlış olaraq Qərbə qarşı təhlükə mənbəyi kimi qədim olunmuşdur.

İslamla bağlı problemlərin, onun ictimai-siyasi həyatdakı rolu və yeri məsələsinə xristian dini təmsilçiləri tərəfindən qeyri-obyektiv yanaşılması və qərəzli mövqedən qiymətləndirilməsi, demək olar, bütün zamanlarda özünə yer almışdır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə nəşr olunan «Qafqaz» qəzetinin rusiyalı redaktoru, müxtəlif milli tərkibli Qafqazda baş verən milli-dini ayrışdırıcı siyasəti və proseslərinə obyektiv qiymət verməyə çalışan V.L.Veliçko Rusiyada islam dini təliminə və onun ətrafında formalaşan və cərəyan edən proseslərə bəslənən qərəzli münasibəti təhlil edən

yazırdı: «Bizdə fanatizm anlayışı yanlış və əsassız olaraq islam anlayışı ilə əlaqələndirilir. Müsəlmanlar haqqında söz düşən kimi, dərhal «qəzavət» sözü (yəni müqəddəs müharibə – «cihad») işlədilir, panislamizm ilə qorxudulur. Bizdə islamı bilmirlər... İslam haqqında məsələyə biz indiyə qədər qeyri-mədəni yanaşmışıq».¹

Veliçko doğru demişdir. Bu mövqə rəsmi dövlətin, rəsmi milli-dini siyasətini əks etdirmişdir. Göründüyü kimi, ictimai fikir tarixində və siyasət aləmində belə obyektiv mövqə və baxışlar xristian dini təmsilçiləri arasında Veliçkonun zamanında olduğu kimi, bizim zamanımızda da özünə yer almışdır.

İslam dini əleyhinə, onun prinsipləri əsasında yaradılan və güclü ideya təsirinə malik olan islam təlimlərinə qarşı çıxmaq meyl, öz növbəsində, Şərqi ölkələrində də bu təbliğata qarşı cavab tədbirlərinin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Bu cavab tədbirləri isə Qərbin hakim ideologiyası tərəfindən «islam təhlükəsi» və «islam təcavüzü» kimi qiymətləndirilir. Bu meyl özünü yeni suveren dövlətlər sistemi yarandıqdan və xalqların öz milli-dini dəyərlərinə qayıdış hüququ qazandıqdan sonra daha çox göstərməyə başlamışdır.

Yeni suveren müsəlman dövlətləri yarandıqdan sonra bugünkü Rusiyanın siyasi həyatında xüsusi fəallıq göstərən A.Umnov 80-ci illərin «yenidənqurma» siyasi fəlsəfəsinin uğursuzluğundan bəhs edib yazır: 80-ci illərdən başlayaraq kommunist ideologiyası Sovet İttifaqında yenidənqurma prosesini təmin edə bilmədi. Rusiyanın müsəlman dünyasındakı mövqeyi radikal dəyişikliyə uğradı. Orta Asiya və Qafqazı suverenlik əldə edəndən sonra islam sivilizasiyasının həddüları şimal istiqamətində hərəkətə başladı.²

Diqqət yetirin: «islam sivilizasiyasının həddüları şimal istiqamətində (yəni Rusiyaya və ruslara doğru – H.H., T.B.) «hərəkətə başladı». Deməli, burada da bir «islam təhlükəsi» meydana çıxdı.

Hələ bu da hamısı deyildir.

Müasir Rusiyanın siyasi həyatında uydurulan və geniş təbliğ olunan «islam təhlükəsi» ətrafındakı ideya-siyasi mübarizə doktrinasının təsiri o dərəcəyə çatmışdır ki, hətta özünün iqtisadi, hərbi-siyasi və geosiyasi güc və qüdrəti ilə dünyanın bir çox dövlətlərini vələyəyə salan, onları qorxu və vahimə içərisində saxlayan Amerikanı da «islamçılıq buludunun hərəkətə gəlməsi», onun təhlükəli «vulkana» çevrilməsi, onların «şimala istiqamət alması» haqqında qərəzli və düşmən mövqeli ideoloji təxribatla qorxudurlar. Bu baxımdan, MDB ölkələri üzrə beynəlxalq konfederasiya-

¹ Tofiq Kəçərlı. Yaddan çıxmaq Qarabağ. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı, 1998, s.294.

² Rusiya Federasiyası ərazisindəki islam dini təşkilat və mərkəzlərinin ölkənin ictimai həyatdakı rolu və yeri haqqında daha ətraflı bax: «Мусульмане и христианские Ресение», М., 2002.

nın baş eksperti, son zamanlar «islam fundamentalizmi təhlükəsi» probleminə çox yazan B.Petrovskinin baxışları daha maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, bugünkü «ABŞ-ın özündə «yeni islam dalğası» hərəkatı təhlükəsini hiss edənler tezliklə özlərinin qorxu doğuran: «Ruslar gəlirlər!» şüarlarını, «Müsləmanlar gəlirlər! - nidası ilə övəz edirlər».

Belə fikirlərin mövcudluğu bizi əsla təəccübləndirmir. Biz başqa məqama təəccüb edirik: biz Amerika ilə tarixi düşmən və qarşıdurma mövqeyində olan xristian Rusiyanın bu gün bu ölkə üçün islamdan və müsəlmanlardan az təhlükəli olması haqqında uydurmalara təəccüb edirik. Burada həmin xristian Rusiyanın Mərkəzi Avropa bölgəsi üzrə Müsləman ruhani idarəsinin sədri Müfti Ravil Qaynutdinin (25.08.1959) bu dini ayrı-seçkiliyə münasibəti haqqındakı çox səciyyəvi bir fikri yada düşür. Müfti yazır: bugünkü ideoloji təxribatçılar, «islami təkə ideologiya kimi, fanatizm mənbəyi, başqa dinlərə, dini təriqətlərə qənim kəsilən bir din kimi, müharibə, terrorçuluq və ekstremizm mənbəyi kimi təqdim edirlər. Bugünkü xristian dünyasında da terrorçular, ekstremistlər (eyni zamanda dini zəmində) vardır. Lakin heç kim onları «xristian» adlandırmır». Burada olavə şərhə lüzum qalır mı? Bizcə yox! İslam dini xadimi hər şeyi doğru deyir, doğru qiymətləndirir.

Qərbin siyasət aləmində adı tez-tez hallandırılan «islam radikalizmi», «islam terrorizmi» və ümumiyyətlə «islamçılıq» və onun Qərbə qarşı yaratdıqları «təhlükə» doktrinası ətrafında gedən ideoloji-siyasi mübarizə və onun qiymətləndirilməsi haqqında da bugünkü Rusiya ictimai fikrinə və siyasət aləmində mövqə və baxışlar özünə yer almaqdadır. Rusiyalı müəllif Vadim Erlikman sual edir: «axı bu «islamçılar» kimlərdir?». Bu suala o özü belə cavab verir: «Onların sayı milyarddan çoxdur, amma onların arasında qatil və manyakların faizi, çətin ki, başqa din təmsilçilərindən çox ola bilsin. «İslam terrorizmi» isə, siyasi hadisə kimi ancaq 1970-ci illərdə Fələstin, Kəşmir və Əfqanıstan kimi ağırlıq münasibəti nöqtələrində meydana çıxmışdır». Mövqelər oxşardır, bir-birinə yaxındır. Bunlar, dünya ərazisinin ehtə nöqtələridir ki, oradakı hərbi-siyasi qarşıdurma və münaqişələrin güclənməsində də iri Qərb dövlətlərinin bilavasitə iştirakı və öz maraqları olmuşdur. Bu, danılmazdır.

İndi ki, «islamın dirçəlişindən», «birləşmiş islam ştatlarının yaradılmasından», «Rusiyada xilafətin bərpa olunması» ideyasından, «islam buludunun hərəkatə gəlməsindən», «vulkana» çevrilib püskürməsindən, «şimala doğru hərəkat etməsindən», «əmriyyə» və nəhayət «xilafətin» yaradılmasından, onun yaratdığı «təhlükədən» söhbət düşdü, onda qeyd etməliyə ki, biz də, bütövlükdə ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində bunların bir məfhum və anlayış kimi mövcud olduğunu inkar etmirik. Biz bu reallıqları inkar etmiş olsaq, onda görək 1917-2000-ci illər arasında islamın yayılması, ona sətayiş edənlərin say artımı haqqındakı istinad etdiyimiz real mənzərə və tarixi faktları da qəbul etməyək. Bunlar isə şöksiz-

şübhəsiz reallıqlardır. Lakin məsələnin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, islam dini amili ilə bağlı olan bu məfhum və anlayışlar (əslində bu belə deyil, lakin hətta əgər belə olsa da!) heç bir vaxt onun Amerikada, Qərbdə və Rusiyadakı indiki əleyhdarlarının təqdim etdikləri kimi başqa dinlərin xalqların və dövlətlərin heç biri üçün «qorxu» və «təhlükə» yaratmamışdır. Əksinə, tarixi reallıq ondan ibarətdir ki, Ərəbistan səhrası deyilən coğrafi məkanda meydana çıxıb geniş ərazilərdə yayılan, tezliklə ideya-siyasi gücə-qüdrətə malik olan islamın bu «dirçəlişi», bu «vulkan», «şimala», Şərqi, Qərbə, nə bilək, daha haraya doğru hərəkat edən həmin islam dini əsl həqiqətdə Qərbdə və Şərqdə, dünyanın çox-çox ərazilərində bəşər sivilizasiyasının, elm və mədəniyyətinin, dini-siyasi və fəlsəfi fikrin, əxlaqi norma və prinsiplərin inkişafına, tənzip olunmasına böyük və əvəzsiz töhfələr vermiş, güclü təsir göstərmişdir. İslam buna qadir dindir, islam bunu etmişdir, indi də bu yolla gedir və bunlara xidmət edir. Baxın, Volqaboyu müsəlmanları Ruhani idarəsinin imamı Müqəddəs Bibarsov islam dininə və müsəlman dünyasına qarşı aparılan düşmən təbliğatına cavab olaraq nə yazır və nə deyir. M.Bibarsov bəşər elminin, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin və bütövlükdə sivilizasiyanın inkişafında islamın əvəzsiz rolunu inkar edən, bu dinin «təkə adət və milli ənənə dini» olmasını iddia edən baxışların mahiyyətini təhlil edir və islamı «bulud kimi hərəkatə gələn», püskürən «vulkan» və «şimala doğru hərəkat edən», «əmriyyə» və «xilafət» yaradan qüvvə kimi təqdim edənlərə cavab olaraq bildirir ki, həmin islam əsl həqiqətdə başqa xalqlar və dövlətlər üçün əsla təhlükəli olmayan, ancaq islam dinli xalqların özlərinin milli-dini «ideologiyasıdır, dünyagörüşləri sistemidir, həyat tərzidir, mədəniyyət formasıdır». Müəllifin fikrincə, «islam bugünkü Amerika, Avropa və Rusiya üçün «təhlükəli» sayıldığına baxmayaraq, eyni zamanda, orta əsr Avropasını, onun antik dövrdə yaratmış olduğu fəlsəfəni və dəqiq elmləri məhv etməkdən xilas edib özünə qaytaran da məhz həmin islam olmuşdur».

Heç şübhəsiz, islam dininin Avropa və başqa dünya xalqlarının təkamülü, elmi inkişafı və intibahındakı müsbət rolunu inkar olunmaz faktır. Sanki tarix yenidən təkrar olunur. Tarixən Avropa və Qərb «fəlsəfəsi və dəqiq elmlərini məhv olunmaqdan xilas edən» həmin islam bizim zəmanəmizdə də həmin Qərbin kərinə gəlir və onu dərin milli-mənəvi böhrandan xilas edə biləcək amil kimi qiymətləndirilir. Bunu Qərbin özünün hegemon dövlətlərinin alim və siyasətçiləri də etiraf edirlər.

İngilis alimi Riçard Bell müasir Avropanın düşüncəni çətin siyasi-ideoloji və mənəvi durumu belə qiymətləndirir: «Avropa böyük tənəzzül astanasında dayanmışdır; dəbdəbəli fəsad qarşısında düşkünlük içindədir. O, ağılsızlığa, intihara, ruhi xəstəliyə, mənəviyyətsizliyə, narkomaniyaya və sərxoşluq cinayətlərinə düşər olmuşdur. Hakimiyyət bu vəziyyətdən

çıxış yolunu tapa bilmir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Avropa qarşısında birçə yol var, o da islamdır».¹

Avropanın düşdüyü dərin böhrandan çıxması üçün yol göstərənler içərisində prins Çarlz da vardır. Onun da hazırladığı resept elə bu xəstəliyə çarə ola biləcək. Riçard Bellin təklif etdiyi dərmandır: «Qorb cəmiyyətini mənəvi fəlakətdən yalnız islam xilas edə bilər».²

Bu gün «islam təhlükəsi» doktrinasını uyduranlar, heç olmasa bu təkzibedilməz tarixi reallıqların, haqq və ədalətin gözüne düz baxmalıdırlar. İlk baxışda «islamın dirçəlişi»-nə və «islam fundamentalizmi təhlükəsinə» qarşı oxşar ideya-siyasi mübarizə mövqeyindən çıxış edən Amerika və Rusiya hakim ideologiyası (onları tam eyniləşdirmək də olmaz) çox hallarda xristian dünyasının milli-dini və dövlətçilik mənafeələrini, bu ərazilərdəki iqtisadi-geosiyasi maraqlarını əsas tuturlar.

Bəli, Rusiya suveren islam dövləti Qırğızstan və Tacikistanın milli ərazisində islamçılıq əleyhinə təkə təbliğat gücünə deyil, eyni zamanda özünün on yeni hərbi texnika ilə toçiz olunmuş silahlı qüvvələrinin yaxından iştirakı ilə bu ölkənin özünün fundamental və tarixi milli-dini ənənələrinə qayıdışına, xalqın haqlı tələbinə qarşı çıxır, silahlı qüvvələrin iştirakı, hərbi-psixoloji təzyiq və təsiri ilə onun qarşısını alır. O, guya bu ərazidə yaratmış olduğu hərbi bazanın köməyi ilə müsəlman taciki, özbəyi və qırğızi müsəlman əfqan tacikindən, püştüsündən qoruyur. Bəli, özünün keçmiş imperiya imtiyazları və hüquqlarını yenidən yadına salan, öz ölkəsinin «letargiya» yuxusunda yatdığını unudan Rusiya istədiyi vaxtda və çox asanlıqla Tacikistanın və digər suveren müsəlman dövlətlərinin hüquqlarına məhəl qoymadan, onlara hərbi-siyasi təcavüz edir, onları iqtisadi blokadaya salır. Bu cür qərəzli siyasətə görə həmin Rusiya islam dinli, müstəqil ictimai-siyasi quruluşlu, uzaq-yaxın suveren dövlətlərin müsəlman xalqlarında ona qarşı qəzəb və hiddəti daha da coşdurur. Bunlar da əks tərəfdən «islam və müsəlman təhlükəsi» kimi qələmə verilir, qiymətləndirilir.

Lakin böyük iqtisadi potensiala, mühüm coğrafi-strateji mövqeyə, güclü ideya-siyasi və dini təsire malik olan postsovet məkanı islam dövlətləri və islam dini tarix boyu (xilafətin qəsbkarlıq yürüşləri istisna olmaqla) heç kimə təhlükə yaratmadan öz yolu ilə getmişdir və indi də gedir. Zaman və tarix sübut etmişdir ki, əksinə, əsl həqiqətdə həmin Qorb, həmin xristian dövlətlər Şorqda, islam dünyasında iqtisadi-siyasi, hərbi təzyiq yolu ilə müstəmləkəçilik siyasəti aparmış və bu yolla qüdrətli imperiyalar yaratmışlar. Tarix bunu deyir.

İslamın Şorqda və Qorbdə tarixi gücünün və ideya təsirinin artmasını etiraf etməyə məcbur olan tarixçi professor R.Landa isə belə yazır: «Dünyanın 127 ölkəsində 1 milyarddan artıq adam islama etiqad edir. Rusiya ilə qonşu olan 40 dövlətin də əhalisinin böyük əksəriyyəti islamı dəstəkləyir, ona tərəfdar çıxır».³

Bax, əsil həqiqətdə xristian dini tərəfdarlarını narahat edib düşündürən də islamın bu böyük uğurlarıdır.

İslamın bu zəfərləri tədqiqatçı T.Y.İrmiyayevi də narahat edir. Görsən onu ən çox narahat edən nədir? Sualı cavablandırın müəllif özü bunu islam dininin geniş coğrafi ərazi həddlərindəki dini-siyasi, mənəvi-ideoloji təsir qüvvəsinə malik olması faktı ilə izah edir: «Bu gün müsəlman ölkələri Asiyada və Afrikada, Atlantik okeanı sahillərindən Himalaya, Tyan-Şana və Altaya qədər ucsuz-bucaqsız ərazini əhatə edir. Ərəb ölkələrindən savayı, Türkiyə, İran, İraq, Əfqanıstan, Pakistan və İndoneziya da müsəlman dünyasına aiddir. Yuqoslaviya, Bolqarıstan, Hindistan, Rusiya və Çində də müsəlman dini azlıqları təşkil edirlər. İslam Misirdən və Məqribdən Eritreya, Somali, Efiopiya, Qərbi Afrika, Nigeriya kimi tropik Afrika ölkələrinə də yayılmışdır».⁴

Bax, Qorbdə «islam təhlükəsi» ideyasını yaradan da elə bunlardır.

Biz hələ islamın təkzib olunmayan və tarixi salnamələrdə qalan başqa uğur və zəfərlərini demirik. Lakin bunlar xristian dünyasının müsəlmanlara qarşı xaç yürüşlərindən fərqlənmiş, avropa islamşünaslarının öz-lərini etiraf etdikləri kimi, daha «humanist təcavüzkarlıq» olmuşdur.

Biz isə tarixi reallığı olduğu kimi qəbul edib deyirik ki, islam dininin, islam sivilizasiyasının və mədəniyyətinin bu zəfər yürüşü və ideya təsiri daha yeni qələbələr qazandı, islam dinli xalqların yeni təfəkkür tərzini formalaşdırdı. Real tarix bunları deyir və yaddaşlarda saxlayır: «Məhəmmədin ardıcılıarı 300 il ərzində təkə Ərəbistan yarımadası xalqlarını deyil, həm də vaxtilə qüdrətli İran imperiyasını işğal edib islamlaşdırdılar, Aralq dənizinin cənub sahilini, Nil vadisinin çox hissəsini ələ keçirdilər, Dəməşqdən Konstantinopola və Mərkəzi Asiya şəhərlərinə tərəf irəlilədilər.

Onlar Cəbəllütariq boğazından keçib, indiki İspaniya və Portuqaliya ərazisini tutaraq 732-ci ildə Fransanın mərkəzinə gəlib çətdilər...

İslam dünyasını təşkil edən imperiyalar, o cümlədən Qərbi Afrikada Sonqai, İranda Səfəvilər, Hindistanda Moqollar, Cənubi-Şərqi Asiyada Malakk sultanlığı o zamanlar dünyanın xeyli hissəsinə malik idi».

Qaraya ağ demək olmaz. Bu doğrudan da belə olmuşdur. Heç kim islamın bu tarixi uğur və zəfərlərini, bir qədər də dəqiq desək, «cihad» yürüşünü (amma xristianların «xaç» yürüşlərinə cavab olaraq – H.H.,

¹ Религиозный фактор в жизни современного дагестанского общества. Махачкала, 2002, с.207-208.

² Orada, s.207.

³ «Азия и Африка сегодня», № 4/2001.

⁴ «Азия и Африка сегодня», № 2/1999.

T.B.) ört-basdır etmək fikrində deyildir. Bunlar tarixi reallıqlar kimi salnamələrdə qalır.

Tarix və zaman elə gətirdi ki, Məhəmməd peyğəmbər kimi nüfuzlu bir şəxsiyyətin söyi ilə ərəblər yeni islam dinini özlərinə qanun, davranış forması və yeni ideya-siyasi mübarizə bayrağı etdilər. Lakin bu bayraq təkçə ərəb hadisəsi kimi qalmadı. Zaman keçdikcə islam bayrağı daha böyük ərəzlərdə daha böyük zəfərlər qazandı: bu yeni dinin səfərbərdici və birləşdirici qüvvəsi sayəsində qüdrətli ərəb xilafəti yaradıldı. İslam tarixçilərinin fikrincə, bu gün «Kasablankadan tutmuş Qahiroyə, İstanbula, Məkkəyə, Ləhordan Dehliyə, Cakarta dan Laos, Parisdən Nyu-Yorkun... yəndəmsiz məscidinə kimi bir milyard adam: «Allah böyükdür, müqəddəsdir!» - deyir, ona sitayiş edir.

Görünür, xristian dünyasında bu dinə qarşı hiddət, nifrət və açıq düşmənçilik amalı da elə bu insanlar yaratmış və gündən-günə gücləndirmişlər. Şübhəsiz, islamın ideya-siyasi təsirinin güclənməsindən və zəfərli uğurlarından ehtiyatlanan Qərbin xristian dünyası son zamanlar islamda yeni «təhlükə» mənbəyi – «birləşmiş islam ştatları»nın və «xilafət»in yaradılması haqqında yeni bir doktrina uydurub, onu islamla xristianlıq arasında, Qərblə Şərqi arasında müasir dövrün ən kəskin ideoloji və siyasi mübarizə silahına çevirmişdir.

Bir qədər də bu doktrinanın mahiyyəti haqqında. Qərbin xristian dini ideologiyası tərəfindən uydurulan «birləşmiş islam ştatları» və «xilafət yaradılması» ideyası uzun tarixi mübarizələr yolu keçən «islamın dirçəlişi təhlükəsi» doktrinasının yenidən dirçəldilən, ən yeni, lakin məram və məqsədləri köhnə olan dini-siyasi və ideoloji mübarizə formasıdır. İslam birliyi və həmrəyliyi ideyasının qərblə öləyhdarları, bir qayda olaraq, «birləşmiş islam ştatları» və «xilafət» yaradılması doktrinasını dünya terrorçuluq və ekstremizm hərəkatının baş ideoloqu, xristian dünyasına qənim kəsilən Usəma ben Ladenin adı ilə bağlayırlar.

Bizcə ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikirdə məsələnin bu şəkildə qoyuluşuna və qiymətləndirilməsinə də bir qədər aydınlıq gətirmək lazımdır. Əvvəla, Usəma ben Laden 1 milyard 500 milyon müsəlman, məsləkdaşı birləşdirən islam və islam dünyası deyildir. O, islam adından danışan, özünün və tərəfdarlarının dini-siyasi maraqları üçün bu dindən istifadə edən zəngin bir müsəlman şəxsdir. Biz də onun açıq separatizm, ekstremizm və terrorizm yolu ilə həyata keçirdiyi və keçirmək istədiyi məram və məqsədin öləyhinəyik. Usəma ben Ladenin əməllərini bütövlükdə islamın adına yazmaq ədalətsizlik olardı. Burada belə bir sual meydana çıxır: bəs bu əməlləri törədənlər kimlərdir?

Rusiya islam icmasının sədri Ravil Qaynutdin həmin sualı doğru olaraq belə cavablandırır: «İslam və eləcə də hər hansı başqa din ekstremist ola bilməz. Hər bir ekstremist təşkilatın dini pərdə, dini ideologiya və dini bayraq altında pərdələnməsi başqa şeydir. Belə hallar nəinki təkçə

islam tərəfdarları arasında, eyni zamanda xristianlıq və yudaizmdə də rast gəlinir».

İslam adından yayılan separatizm də, dini fundamentalizm də, ekstremizm də, xilafət yaradılması ideyası da Məhəmməd peyğəmbərin bizə miras qoyub getdiyi islam dini deyildir, islam dinini öldürən münasib vasitə və bayraq edən, etnoseparatizm vasitəsinə və terror alətinə çevirən Usəma ben Ladenlərdir, onların dünyanın müxtəlif ərəzlərində olan çoxsaylı dini təşkilatları və ideya havadarlarıdır. Biz də inkar etmirik ki, Usəma ben Laden də bu gün ərəb birliyi və islam həmrəyliyinə can atır, hətta bu birlik sayəsində yeni xilafət də yaratmaq istəyir. Dünyanın ən zəngin adamının milyonlarla maliyyə yardımı sayəsində dini separatizm və daha çox siyasətləşdirilmiş fundamentalizm də yayılır, terrorçuluq əməlləri də törədirlər.

Acınacaqlı da olsa, bir çox hallarda burada adları çəkilib sadalanan amillərdən bizim xalqımıza, yeni suveren dövlətimizə və başqa müsəlman ölkələrinə də «pay» düşür. Belə ki, ayrı-ayrı cənubi dini-siyasi təşkilatlar, islam dünyasının ən nüfuzlu din xadimləri və maskalanmış missionerlər güclü təbliğat sayəsində bu ərəzlərdəki xalqların dünyagörüşü hələ tam formalaşmamış, tərəddüdcülük mövqeyində dayanan hissəsini yad və yabançı ideologiyanın təsiri altına salır, ölkəmizdə dini teriqtəçilik zəminində ideoloji təxribatlar törədirlər, milli-etnik mənsəbiyyət əlamətləri üzrə siyasi separatizm və ekstremizm yayır, dövlətin suverenliyinə və siyasi quruluşuna qarşı çıxan millətçilik və «etnik dövlət quruculuğu» ideologiyası təbliğ edirlər. Bunlar inkar olunmaz faktlardır. Lakin başqa bir tarixi realıq da vardır. Bu realıq isə ondan ibarətdir ki, məhz Qərbin xristian dövlətlərinin həmin islama, həmin «xilafətə» qarşı qərəzli və düşmən mövqeyi həmin Usəma ben Ladenin ulu babaları dünyaya gəlməmişdən çox-çox qədimlərdə – orta əsr feodalizm zamanından başlamışlar və bizim zamanımızda da davam etdirilir. Bax, tarix bunu deyir, bunu yadda saxlayır və bunları inkar etmək olmaz.

Etiraf etmək nə qədər ağır olsa da, bu gün ayrı-ayrı cənubi dini təşkilatların, nüfuzlu dövlətlərin nüfuzlu dini mərkəzləri tərəfindən təbliğ olunan yalançı islam, icma, tayfa-qəbilə yurdu olan Ərəbistanı qüdrətli imperiyaya çevirən, özü isə dünya dininə çevrilən islama qarşı çıxır, müsəlman dünyasına böyük və tarixi zəfərlər qazandıran, onun birliyini təmin edən, gücünü-qüdrətini artıran, maddi-mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tarixi sivilizasiya yaradan həqiqi islama qarşı çıxır. Bu gün klassik islam ayrı-ayrı separatçı-təxribatçılar, siyasi ekstremist, dini missionerlər tərəfindən daha çox siyasətləşdirilərək postsovet məkanındakı yeni müsəlman ölkələrində daha çox terrorçuluq, siyasi-ideoloji separatizm və xilafətquruculuq mənbəyinə və dininə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə qondarma islam həqiqi islama qarşı, öz məsləkdaşları olan müsəlmanlara qarşı çıxır.

Burada belə bir qanuni sual meydana çıxır: oçoba, bəs müsəlmanlar özünə tarixi «xaç» savaşına qalxan xristian dünyası bu proseslərə necə baxır? O, indi də tarixən getdiyi yolla gedir, əvvəllər törətdiyi oməlləri yenə də törədir: O, yenə də öz xristianlığında qalır, yenə islama «tohlükə» mənəbeyi kimi baxaraq, ona qənim kəsilir, digər tərəfdən, arabir öz siyasətini «müasirləşdirir», daha çox hiylə işlədir, «xaç» yürüşlərini daha çevik formada həyata keçirir, yeri gələndə islamı qəbul edib «mömin müsəlman» olur, ölinə əsa alır, təsbeh də çevirir, müsəlman libası da geyinir, müsəlman dini mərasimlərini də icra etməyə çalışır, yeri gəldikdə tarixi keçmiş yadlarına salıb müsəlmanların dini bayraqlar və şüarlar altında özləri-özlərini qırmasına sevinir, yeri gəldikdə belə oməllərə yardımçı da olur. Keçmiş sovet dövründə də, hətta yeni suveren müsəlman xalqlarının həyatlarında da bu cür misallar az deyildir.

Dünya ölkələrində islamı qəbul edib, ona sitayiş edənlərin sayının gündən-günə artması faktı, onun yaratdığı mühit və təsir dairəsi Qərbin xristian dünyasını çoxdan qorxutmağa başlamışdır. Lakin belə bir tarixi reallığı da görmək lazımdır ki, sovet siyasi quruluşu dağıldıqdan sonra, onun demir intizamlı antiislam və allahsız ateizm təbliğatına da son qoyuldu. Vaxtilə din və dini azadlıqlar əleyhinə aparılan ateist-materialist təbliğat forması aradan çıxdı. Uzun illər aparılan antiislam təbliğatı ilə postsovet məkanındakı yeni suveren müsəlman dövlətlərin vətəndaşlarının ideoloji düşüncə tərzində sanki bir boşluq yarandı. Ateizm kabusundan azad olan, hələ yeni və tam formalaşmış ideya-siyasi oriyentasiyası olmayan xalqlar özlərinin uzaq-yaxın xarici ölkələrdəki tarixi milli-dini dəyərlərinə üz çevirməli oldular və əslində, hər şey elə bundan başladı. İslam dinli müsəlman xalqların həyatında tarixi keçmişdə olduğu kimi, yenə də iki amil – din amili və milli amil öz rolunu oynamağa başladı. Kimi islami dini dəyərlərin ortaqlığı prinsipini əsas tutub islam dünyasına, onun müqəddəs dini mərkəzlərinə və müqəddəs dini kitabına üz tutdu, kimi də milli-etnik birlik və dil birliyi prinsiplərini əsas tutub bu milli-etnik mənşəli xalqlara meyil etməyə üstünlük verdi. Onların arasında tarixən mövcud olmuş, lakin müəyyən mərhələdə kəsilmiş əlaqə və münasibətlər yenidən bərpa olundu. «Xarici» və «daxili» islamın və islamçıların həyatında baş verən xoşagəlməz münasibətlər də elə bu vaxtlardan başladı.

Etiraf edək ki, hər iki halda burada din birliyi, islami dini dəyərlər daha böyük təsir gücünə malik idi. Yaxın və Orta Şərqi, cənub-şərqi Asiyanın və Şimali Afrikanın müsəlman-islam dünyasından postsovet məkanın yeni müsəlman ölkələrinə «iqtisadi», «ideoloji» və «milli-dini birlik» ideologiyasının və siyasətinin axını başladı. Keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan, vaxtilə yalnız Rusiya imperiyasına və Sovetlər birliyinə tabe olan müsəlman xalqları indi özlərinin xarici ölkələrdəki dindəş və soydaşlarına möhtac oldular. Dini birlik prinsipini əsas tutub dünyagörüşü

hələ tam formalaşmayan əhali arasında dini təbliğata üstünlük verildi: böyük maliyyə dəyərləri yeni məscidlər inşa etdilər, dini dəyərlərdən daha çox siyasiləşdirilmiş ideologiyaya təbliğ edən dini məktəblər, mədrəsələr, mərkəzlər və hətta universitetlər açdılar, onları hər cür dini təbliğat vasitə və vəsaitləri ilə «təmin» etdilər, xaricdə və dövlət daxilində «dini kadrlar» hazırlanmasını təmin etdilər. Başqa birisi indi çox dəbdə olan qısa və uzunmüddətli kredit (borc) verdi, burada yeni banklar açdı, öz müvəkkillərini «iş adamları» adı ilə ölkəyə daxil etdi. Bir sözlə, dünya müsəlmanları – onun dindarı da, iş adamı da, missioneri də, siyasətçisi də vaxtilə böyük Nərimanovun dediyi kimi «cəmdək» hesab etdikləri Azərbaycanın və postsovet məkanındakı başqa suveren dövlətlərin üzərinə dərəcələrdən.

Əcnəbi dövlətlərin bəzi dini mərkəz və təşkilatları dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasının daxili qanunlarına məhəl qoymayıb, onun dövlətçiliyi əleyhinə təbliğat aparmağa başladılar, həttdən bir də əslində öz ölkələrində oməl etmədikləri dini azadlıq və vicdan azadlığı məsələsini ortaya atdılar. Başqa birisi dini-millət və etnik zəminli siyasi təxribatlar törətdi, separatizm və siyasi ekstremizm yaydı. Elələri də tapıldı ki, suveren müsəlman xalqın müstəqil dünyəvi dövlətini, onun mövcud siyasi quruluşunu devirib, orada «islam dövləti», «xilafət» yaratmaq fikrinə düşdü. İslama və müsəlmanlara qarşı hələ uzaq orta əsrlərdə amansız mübarizə aparıb, «islam təhlükəsi»ndən danışan xristian dünyası özünə çox sərfəli olan bu mənzərəni mənənin halda seyr etməyə başladı. Burada işə xaricdən gətirilən, həm də öz «müsəlman qardaşlarımızın» gətirdikləri islam, postsovet məkanındakı yeni suveren ölkələrdə islama və müsəlmanlara qarşı çıxdı: xarici dini-siyasi və ekstremist qüvvələrin separatçı təbliğatlarının təsiri altına düşən yerli milli dönüklər yeni suverenlik qazanmış dövlət ərazisində həqiqi islamın dini dəyərlərinə və müsəlmançılığa yad və yabançı olan təbliğat aparmağa, bəd oməllər törətməyə, milli-dini birliyi və hamrəyliyi, dövlətdaxili sabitliyi pozmağa başladılar, hətta ayrı-ayrı bölgələrdə «problem» behənəli milli-dini zəminli iğtişəş və qarşıdurmalar yaratdılar. Bunlar hamısı xristian Qərbin gözləri qarşısında islam adından və islamın əli ilə müsəlmanlara və islama qarşı yönəlmişdi. Qondarma islam həqiqi islama və onu özlərinə məslək seçmiş müsəlmanlara qarşı çıxdı. Bunları təsdiqləyən misallar üçün son dövrlərdə Orta Asiyada və Qazaxıstan Respublikasında, Rusiya Federasiyasında və bəzən elə bizim Azərbaycanda da corəyan edən ictimai-siyasi proseslərə müraciət etmək kifayətdir.

Burada da həqiqət təkzib olunmazdır. Bu təbliğat formasının arxasında xarici «dinbir məsləkdaşların» maliyyə yardımları və təbliğat formaları dayanır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qərbin keçmiş və indiki ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində «islam təhlükəsi» doktrinasının ideya-siyasi əsasını təşkil edən ikili mövqe – əsasız «islam təhlükəsi» ideyası

ni təbliğ etmək forması və bu təbliğatın təsiri altına düşüb dövlətdaxili sabitliyi pozan, ölkənin suverenliyini təhlükə altına alan yerli milli və islam dinli separatçı və ekstremist qüvvələrin öz xalqına və dövlətinə qarşı çıxmasıdır. Deməli, islam burada da Qərbin xristian dövlətlərinə qarşı deyil, islamın və müsəlmanların özlərinə qarşı çıxır, onlara qarşı təhlükə yaradır; burada da «yardımçı» rolunda çıxış edən xristian Amerikası özünün pul kisəsinin ağzını açır, islamı islamdan və islam dinli müsəlmanlardan «qorumaq» adı ilə onlara yardım edir: müsəlman ölkələrində «sabitliyi qorumaq», dini separatçılığı və ekstremizmi sövüşdürmək adı ilə, əlavə olaraq, Qırğızıstanına 40 mln. dollar, Tacikistana 35 mln. dollar, Özbəkistana 42 mln. dollar və Türkmənistanına 8 mln. dollar yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür.¹

Qəribədir: bu «yardımları» alan bəzi milli dönüklər və təxribatçılar öz ideya havadarları qarşısında borclu qalmamaq naminə öz dövlətinə və xalqına qarşı çıxır, xristian Qərb isə əslində ona heç bir daxli olmayan bu «təhlükənin qarşısını almaq» üçün yardım göstərir. Bu, müsəlmanların milli-dini faciəsi deyilmi, əcayib məntiq deyilmi? Bir sözlə: cavab gözləyən suallar çoxdur.

Dövlət əleyhinə yeni siyasi təxribatlar, terrorçu-separatçı əməllər başqa Orta Asiya müsəlman ölkələrində və Qazaxıstanda da, Azərbaycan da, Rusiya Federasiyasında müsəlmanların yığcam halda yaşadıqları ərazilərdə də həyata keçirilir. Bu bir inkarolunmaz faktdır ki, bu zərərli əməllər bir çox hallarda (xristian Qərbin rolunu danmamaq şərti ilə) əcnəbi islam dövlətlərinin dini təşkilatları, dini qurum və mərkəzləri tərəfindən, onların maddi və mənəvi köməyi ilə törədilir. Bu vasitələrdən istifadə edən islam emissarları və missionerləri, nüfuzlu dini-siyasi xadimlər xalqlar və millətlər üçün yabançı ideologiyaları, dünyagörüşü hələ tam formalaşmamış, yad təsir və ideologiyaların təsiri altına düşən əhali arasında özlərinə asanlıqla dayaq tapa bilərlər. Kimlərdir bunlar? Yerli ekstremist qüvvələr, separatçı-terrorçular, mövcud dövlət quruluşunu devirib, xilafət yaratmaq arzusuna düşənlərdir. Qəribədir ki, bu cür bəd və zərərli əməllər bəzi hallarda evində müsəlman dünyasının müqəddəs kitabı Quranı saxlayan, özünü sözdə «din və millət təəssübkeşi» sayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Postsovet məkanındakı müsəlman ölkələrində bunları təsdiqləyən faktlar az deyildir. Belə bəd əməllər Azərbaycanda «milli-etnik dövlət quruculuğu», separatçılıq hərəkatı, ekstremizm və terrorçuluq formasında həyata keçirilir.

Çox yaxşı ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra baş qaldıran (əcnəbi qara qüvvələrin təsiri ilə) «milli-etnik dövlətquruculuq» və dağıdıcı separatçılıq əməllərinin qarşısı xalqın böyük oğlu Heydər Əliyevin gərgin səyi və əməyi sayəsində vaxtında alındı.

Separatçılıq, dini-siyasi ekstremizm, xilafət quruculuğu əməlləri Orta Asiya respublikalarından da yan keçməmişdir.

Bizim fikrimizcə, Qırğızıstan müsəlmanları Ruhani idarəsinin dini rəhbərlərinin gəldikləri noticələr – xarici islam ölkələrinin məlum dini mərkəz və təşkilatlarının postsovet məkanı ölkələrindəki qardaşları – müsəlmanlar arasında yaydıqları və geniş təbliğ etdikləri dini-siyasi separatizm, ekstremizm və xilafət quruculuğu doktrinası ətrafındakı məsələlərə aydınlıq gətirib, onun mahiyyətini olduğu kimi qiymətləndirmək baxımından çox maraqlıdır.

Xarici dini təşkilatların missioner və separatçı-ekstremist qrupları suveren dövlətlərin qanunlarını kobudcasına pozaraq dövlətin siyasi quruluşunu devirmək və xilafət yaratmaq üçün çox geniş təbliğat aparırlar.

Qırğızıstanın keçmiş daxili işlər naziri T.Aytbayev siyasi ekstremizmin ideya mənbələrindən və istiqamətindən danışaraq deyir: «Dini ekstremizm – Orta Asiya üçün bələdir. Bu, insanların qəlbi və əqli uğrunda mübarizədir. Bu mübarizənin arxasında çox böyük pullar dayanır. Fərqa nə vadisində dini ekstremizm bayrağı altında islam dövləti yaratmaq istəyirlər».²

Lakin, yaxşı olardı burada adları çəkilən və öz dinbir məsləhətlərinə qarşı çıxan ölkələrin siyahısına bu gün də islam adından danışib, yeni müstəqil addımlarını atan, xristian dinli hegemon dövlətlərin ideoloji-siyasi, hərbi-strateji təzyiqlərinə məruz qalan müsəlman dövlətlərin siyasi və ideoloji heyatlarında təxribat yaymaqda iştirak edən, siyasi separatizm yayan, dövlətlərin siyasi quruluşuna qarşı çıxan neçə-neçə məlum islam dövlətlərinin də adları əlavə olunaydı. Çünki onlar da, əslində elə xristianların gətirdikləri yolla gedirlər. Belələrinin din pərdəsi altında maskalanması və özlərinin mənafeələrinə uyğun gələn məram və məqsədləri bu işdə, heç şübhəsiz, onlara yardımçı olur.

Qırğızıstan müsəlmanlarının Ruhani idarəsinin bəyanatında isə xristian dünyası kimi əcnəbi islam dövlətlərinin də dinbir postsovet məkanı müsəlman ölkələrinə qarşı apardıqları siyasi-təxribatçı separatizm və ekstremizm siyasətindən, mövcud dövlət quruluşunu devirib onun yerində yeni xilafət yaradılması planlarından danışılır.

Həmin bəyanatın bir yerində deyilir: «Onlar (müsəlman ölkələrinin emissarları – H.H., T.B.) islamın sülhpərvərlik, böyüklərə ehtiram, təvazökarlıq kimi həqiqi mənəvi dəyərlərini təbliğ etməkdə bizə mane olurlar... hətta partiya emissarlarının özlərinin xilafət yaratmaq barədə çağırışları dövlət quruluşunun dəyişdirilməsi tələbi ilə Allahın Quranında buyrulmuş məsləhətlərinə də qarşı çıxırlar».³

¹ «Россия и мусульманский мир», № 10/2002, с.87.

² «Россия и мусульманский мир», № 10/2002, с.86.

³ Вак: «Независимая газета», 02.04.2003.

Biz milli-dini ayrışdırmağa tövə qərarlaşdırırıq. Biz hər şeyi öz adı ilə adlandıranın tövə qərarlaşdırırıq: islam dini nümayəndələri tövə qərarlaşdırılan hər bir bəd əməl onun adına, Qərbin xristian dini nümayəndələrinin və dövlətlərinin pis əməlləri də onların adlarına çıxılmalıdır. Biz hər bir bəd əməlin ancaq islamın və müsəlmanların adına yazılması əleyhinədir.

Başqa bir sosioloji misal. ATƏT-in yaxından iştirakı ilə «İslamla «islam ekstremizmi» arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz» mövzusunda 2002-ci ilin yayında Alma-Atada keçirilən «dəyirmi masa» iclasının iştirakçıları da Qərbin açıq qərəzlilik mövqeyi tutaraq ancaq islamın adına yazdığı, təkcə islamla bağlı olduğu və son zamanlar xüsusilə kəskin forma alan «islam ekstremizmi», «islam radikalizmi» və «islam terrorizmi» məsələsinə də mövqə bildirilib, aydınlıq gətirmişlər. Müşavirə iştirakçıları bütövlükdə islamın, ümumiyyətlə, zorakılıq və təvəzül əleyhinə olmasını əsas tutaraq, belə bir nəticəyə gəlmişlər: məram, məqsəd və mahiyyət baxımından «islamlı, islam ekstremizmi və terrorizm arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz». Burada çıxış edən xristian dini nümayəndəsi, «Sosial-siyasi tədqiqatlar mərkəzinin» prezidenti Anatoli Kosiçenko özünün islama qarşı çıxan bəzi həmvətənlərindən fərqli olaraq bildirmişdir: terrorizmin də, dini-siyasi ekstremizmin də kökünü islamda və ya hər hansı başqa bir dində deyil, müasir reallıqlarda, dövlətlərin apardıqları siyasətdə axtarmaq lazımdır. Onun fikrincə, əksinə, islam özü terrorizmə və ekstremizmə qarşı çıxmaq imkanına malikdir: «Bu proseslərə qarşı çıxmaq üçün islamın özünün kifayət qədər mənəvi gücü var».¹

İndi də sözü buna yaxın mövqedən çıxış edən rusiyalı politoloq Emil Painə verək. Onun «Ekstremizm və terrorizmin sosial mahiyyəti» adlı məqaləsində maraqlı baxış və mülahizələri vardır. Maraqlıdır ki, Pain Qorb-Şorq, xristian-islam qarşıdurmasından bəhs edərkən ictimai fikir tarixində bu tarixi məfhum və anlayışların başqa ideya istiqamətlərini və anlamını da yada salır. Müəllif bu qarşıdurmanın antoqonizm xarakterini qeyd etməklə doğrudan da onu «biz» (oxu – xristianlar – H.H., T.B.) və «onlar» (oxu – müsəlmanlar – H.H., T.B.), «yaxşılar» (oxu – xristianlar – H.H., T.B.) və «pislər» (oxu – müsəlmanlar – H.H., T.B.), «şimalçılar» və «cənublular» kimi bir-birinə qarşı duran qüvvələrin mövcudluğu ilə əsaslandırır. O, eyni zamanda terrorizmin mahiyyətini açır, onun törədilməsi və baş verməsi səbəblərinə də aydınlıq gətirməyə çalışır. Onun fikrincə, «terrorizm – həmişə güclü tərəfin hərəkətlərinə zəif tərəfin qeyri-simmetrik cavabıdır».

Rusiyalı siyasətçinin fikrincə, «elə hallar da olmuşdur ki, dövlətin ərazisində siyasi ekstremizmin və terrorizmin yayılmasında onun özünün təsiri göz qabağında olur... Abxaziya-Gürcüstan qarşıdurması zamanı Rusiya üçün ən təhlükəli terrorçu olan Ş.Basayev Rusiya hərbiçiləri ilə

əməkdaşlıq edirdi, əfqan mücahidləri isə sovet ordusu ilə mübarizə apardığı vaxtlarda ABŞ-in dövlət köşfiyyətçiləri Üsəma Ben Ladeni müdafiə edirdilər».¹

Bu, doğrudan da belədir, məsələyə müəyyən zaman kəsiyində ikili mövqedən yanaşma və qiymətləndirmə formasıdır. Amma, yaxşı olar həqiqəti, realığı olduğu kimi anlayasan, göründüyü kimi yox. Bu sözlər islama və islami dəyərlərə də aiddir.

Bax, yaranmış belə bir vəziyyət təəddüdüçülük mövqeyini yaşayan xalq arasında birmənalı qarşılanmadı. İslamın «dirçəlişi» zəminli milli-dini hərəkətlər sovet siyasi quruluşu süquta varib dağılıdıqdan sonra başqa postsovet məkan milli ərazilərlə müqayisədə dindarlığın daha yüksək olduğu Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqları arasındakı ictimai-siyasi vəziyyətə və dini duruma daha güclü təsir göstərdi.

Bir qədər də bu haqda.

XX əsrin 90-cı illərində SSRİ dağıdıqdan sonra, yeni yaradılan suveren dövlətlər özlərinin gələcək inkişaf yollarını arayıb axtardıqları bir vaxtda çoxmillətli və müxtəlif milli-etnik tərkibli Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqları da sanki öz milli qürur hissələrini yada salıb, bu axına qoşularaq, tərkibinə daxil olduqları Rusiyadakı mövcud idarəçilik forması ilə razılaşmayıb, özlərinin milli mənafehlərinə cavab verən yeni yollar axtarmağa başladılar. Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqları da, başqa «müxtəlif respublikalar» və milli ərazilər kimi, özlərinin milli maraqlarını və dini etiqad prinsiplərini əsas tutub bir sıra müsəlman və qeyri-müsəlman dövlətlərin xalqlarının getdikləri yolla – islam və başqa dini dəyərləri əsas tutan, «Müqəddəs müharibə», milli-dini birlik və həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan bir yol ilə getmək istədilər. Lakin, müstəqil inkişaf yoluna yenidən qədəm qoymuş milli respublikalardan fərqli olaraq, Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqları və milli qurumları bu yolda daha ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Çətinliklər isə, hər şeydən əvvəl, onların, hətə də Rusiya Federasiyasının hüquqi subyekti olmaları ilə bağlı idi. Rusiya bir çox hallarda, öz xarici siyasətində ikili mövqedən çıxış edərək, başqa milli ərazilərdə separatçılığı müdafiə etsə də, suveren dövlət kimi, özünün dövlət müstəqilliyinin pozulmasına, burada baş qaldırmaqda olan milli-etnik və dini zəminli separatçı hərəkətlərə heç vaxt imkan vermək fikrində deyildir.

Belə bir vaxtda yeni suveren dövlətlərin ictimai-siyasi həyatlarındakı ideoloji boşluqdan, yenidən formalaşmaqda olan ictimai-siyasi quruluşu idarə etmək üçün təcrübəsizlikdən, ölkə daxilindəki qeyri-müəyyənlikdən və sərəşəsizlikdən istifadə edən və pusqada durmuş xarici dini missionerlər, emissarlar, nüfuzlu müsəlman dövlətləri, onların maliyyə imkanlarına bel bağlayan ayrı-ayrı dövlətdaxili və xarici dini təşkilatlar, nüfuzlu

¹ «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с.187.

¹ «Общественные науки и современность», № 4/2002, с.120.

din xadimləri, islamçı ekstremistlər və terrorçular rolu heç də az olmayan bu amil və şəraitdən bacarıqla istifadə edib islamı və vəhhabilik dini təriqət və ideologiyasını, onun ekstremist-separatçı tələb və prinsiplərini, məram və məqsədlərini geniş təbliğ etməyə və mövcud dünyəvi siyasi quruluşu silahlı qarşıdurma yolu ilə devirib, onun yerində islam dininin siyasiləşdirilməsi prinsiplərinə əsaslanan bir dini cəmiyyət və dövlət idarə forması həyata keçirməyə çalışdılar. Hər yerdə olduğu kimi, Şimali Qafqaz və Dağıstanda da ayrı-ayrı xarici dini missioner və emissarların, müqəddəs dini mərkəzlərin xalqın milli-dini dəyərlərinə, seçmiş olduğu ictimai-siyasi quruluşun prinsiplərinə zidd olan, müstəqilliyə və xalqın dövlətçilik ənənələrinə qarşı çıxan vəhhabi dini hərəkatının və etnoseparatçı ideologiyasının təbliğinə və yayılmasına münasibət birmənalı olmayıb, siyasi maraq və mənafe baxımından ziddiyyətli idi: xarici emissarların ideoloji təxribatı təsiri altına düşən bir qrup islam dinini və vəhhabi dini ideologiyasını yerli xalqların milli-dövlətçilik ənənələrinə qarşı çıxan qəsd və təxribat kimi qiymətləndirirdisə, başqa bir qrup bu hərəkatı xalqın azadlığı yolunda «cihad» meyilli mübarizə silahı kimi təqdim etməyə və qiymətləndirməyə çalışdı.

Rusiyalı tarixçi K.Polyakov vəhhabi dini ideologiyasının postsövet məkanı müsəlman ölkələrində, Şimali Qafqazda və Dağıstanda tarixi ideya istiqamətini, məram və məqsədini, bizim zəmanəmizdə isə dövlətlərin suverenliyi hüququna qarşı çıxan açıq ekstremist və separatçı hərəkat kimi qiymətləndirib, dövlət başçılara xəbərdarlıq etdi: «Rusiyada islamla bağlı şərait başqa istiqamətdə formalaşır. İslam dininin yayıldığı ənənəvi ərazilər, demək olar, bu dinə sitayiş edən bütün başqa ölkələrdən olan yeni islam missionerliyi hərəkatı dalğasına qoşulmuşdur. Aydın olmuşdur ki, islam nəinki özünün mənəvi gücünün təsirini itirməmiş, əksinə o, elə VII-IX əsrlərdəki ərəb işğalları zamanında olduğu kimi, dünya miqyasında yenidən yayılmaq imkanı qazanmışdır. Onun təbliğatçılarının çoxu «saf islam uğrunda», «xəlifəlik dövrü hüququna qayıtmaq» uğrunda, Qurana və Sünneyə əsaslanan «ümumi islam dövləti» yaratmaq kimi şüarlar altında çıxış edirlər».¹

Etiraf edək ki, SSRİ-nin süqutu və dağılması ilə dinsiz elmi-materialist fəlsəfi təlim və dünyabaxışları sistemi də özünün hakim ideologiya rolunu itirdi. Yeni suveren dövlətlər yarandı. Yeni cəmiyyətin üzvlərinin tələbatına cavab verə bilən yeni dünyagörüşü, yeni təfəkkür tərzinin yaranıb formalaşma prosesi ləng getdiyinə və maneələrlə üzleşdiyinə görə, cəmiyyətin sosial-siyasi strukturunda dəyişikliklər baş verdi, ideoloji boşluq yarandı. Bir sözlə, keçmiş ideoloji təsirli nəzarət və qadağalar forması ləğv olundu, yeni təsir və təbliğat forması isə hələ tam formalaşmamışdır. Heç şübhəsiz, xarici dini təşkilatlar, missionerlər, dini-

siyasi emissarlar, nüfuzlu dini-ruhani xadimlər bundan da bacarıqla istifadə edib mövcud dövlət quruluşunu devirmək və «yeni islam dövləti» yaratmaq haqqında özlərinin dini-siyasi doktrinasını bu yerlərə ixrac etməyə başladılar.

Artıq istinad etdiyimiz K.Polyakov doğru olaraq etiraf edir ki, «Dünyanın müxtəlif islam regionlarında vəhhabilik prinsiplərindən istifadə təcrübəsi göstərir ki, yerli islam təsisatlarının böhran keçirdiyi və səfərbəredici sosial funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyi hallarda, bu hərəkat daha çox uğur qazanmışdır».¹

«İslam dövləti» yaratmaq ideyasını özünün dini-siyasi təliminin əsası və ana xətti hesab edən vəhhabiliyin tarixi keçmişindən və ideya mənbələrindən danışan başqa bir rus araşdırıcısı Y.Snegiryov isə daha uzaqlara gedən tarixi keçmişi – vəhhabizmin yaranma tarixini yada salır. O, «Əl Vəhhab Dağıstana gəldi» adlı məqaləsində yazır: «Vəhhabilik hərəkatı XVIII əsrdə indiki Ərəbistan ərazisində meydana çıxmışdır. Daha əvvəllər, XIII əsrdə İbn Taymiyyə islamın saflığını, bütperəstliyin yayılmasının qarşısını almağı təbliğ etmişdir, ilk dəfə islam yaratmaq çağırışı səslənmişdir».²

Qısa da olsa, bir-iki kəlmə müasir neovəhhabilik dini-siyasi ideologiyasının geniş yayıldığı və siyasi ekstremizm yolu ilə təbliğ olunduğu Dağıstan və Çeçenistanda islamın yayılma tarixi haqqında danışaq. 651-ci ildə ərəb süvarilərinin sərkərdəsi Süleymanın Dağıstan diyarına basqını ilə başlanan ərəblərin islamlaşdırma siyasəti fasilələrlə 150 il davam etdirilib və VII əsrin 2-ci yarısında həyata keçirilməyə başlanmışsa, bu dinin tərkib hissəsi olan vəhhabilik dini təriqəti bu yerlərdə XX əsrin 90-cı illərində, Sovet ictimai-siyasi quruluşu devrildikdən sonra yayılmağa başlamış, xalqlar və millətlər arasında milli-dini zəminli itiləflərə, separatçı və ekstremist müharibələrə səbəb olmuşdur. Bu, faktıdır, tarixi reallıqdır.

İslamın Çeçenistanda yayılması da tarixən çox asanlıqla baş tutmuşdur. Belə ki, bu din burada Dağıstandan fərqli olaraq nisbətən sonralar, yəni XVI əsrdən yayılmağa başlasa da, yalnız XIX əsrin birinci yarısında baş çatmış və hakim dinə çevrilmişdir. Lakin, Dağıstanda olduğu kimi, burada da, vəhhabi dini təriqəti, qısa bir tarixi dövr ərzində, yalnız XX əsrin 90-cı illərində yayılmağa başlamış və qısa bir zamanda ictimai-siyasi və ideoloji həyatın bütün sahələrinə dağıdıcı təsir göstərməyə başlamışdır.

Məsələnin dərinliyinə varıb kiçik bir araşdırma aparsaq, belə bir tarixi reallığın şahidi oluruq: eyni 651-ci ildə Dağıstanda islamlaşdırma siyasətini həyata keçirən və elə bu yolda 652-ci ildə Dərbənd qalası ətrafında həlak olmuş ərəb sərkərdəsi Süleyman yerli qəbilə-icma sitayiş və

¹ «Независимая газета – религия», 25.08.99.

¹ «Независимая газета – религия», 25.08.99.

² «Россия и мусульманский мир», № 4/1998, с.68.

dini-məzhəb formasını unudurub və yerli əhaliyə islamı zorla, silah gücünə qəbul etdirmişdirsə və bu tarixi prosesə 100-150 il və daha artıq vaxt lazım gəlmişdirsə, indiki dövrdə, Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqları artıq tam islamlaşdırılmış xalqlardır.¹ Artıq çoxdan bu xalqların milli dininə çevrilmiş islam dini onların həyat və məişət tərzini, təfəkkür tərzini və habelə, bütövlükdə onların dünyagörüşü sisteminin ideya əsasını təşkil edirdi. Əgər hər hansı başqa bir dini cərəyan, təriqət xalq arasında çətinliklərlə təbliğ olunub yayılırdısa, vəhhabilik daha tez və asan yayılır, özünə daha çox tərəfdarlar tapırdı. Məhz, vəhhabilik də tarixən həmin islam dinindən törəmiş, bu dinin ilkin və əzəli prinsiplərini təbliğ edib həyata keçirməyə çalışan dini təriqət və ideologiya olduğuna görə islam bayrağı altında, islamla birlikdə, islam dinli xalqlar arasında daha asanlıqla yayılmış, təbliğ olunmuş və özünə havadarlar tapmışdır. Bu da, şübhəsiz, müasir neovəhhabiliyin Şimali Qafqazda, Dağıstanda və başqa dövrlərin milli ərazilərində yayılma və təbliği prosesini asanlaşdırmışdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün bir sıra islam dinli MDB üzvü ölkələrində, Şimali Qafqazda və Dağıstanda neovəhhabiliyin belə geniş yayılmasını asanlaşdıran bir səbəb də elə budur.

Vəhhabilik XX əsrin 90-cı illərində, SSRİ dağılıdıqdan sonra neovəhhabi dini ideologiyası formasında özünün dini-siyasi təlimini, ekstremist-separatçı fəaliyyətini yeni suverenlik qazanan MDB ölkələrində və Rusiya ərazisindəki islam dinli xalqlar arasında yaymağa imkan tapmışdır.

Bu təlim belə bir şərətdə Rusiyanın subyekti olan sünni təriqətli Qafqazda yayılmaq və təbliğ olunmaq imkanı qazandı. Qafqaz xalqları Konfederasiyasının prezidenti Yusup Saslanbekovun fikrincə, «vəhhabiliyin Qafqazda geniş yayılmasının «yaşıl işığı» 1995-ci ildə islamçıların ideya rəhbəri IV Aqa-xanın Rusiya Federasiyasına səfərindən və bir sıra rəsmi dövlət adamları ilə görüşündən sonra başladı. Son zamanlar Yaxın Şərq ölkələrinin islam dini mərkəzlərində Şimali Qafqaz xalqları nümayəndələrindən 4 mindən artıq gənc vəhhabi davamçıları (təbliğətçiləri) hazırlanmışdır».²

Şübhəsiz, bu və ya başqa istinad olunan milli ərazilərdə müasir vəhhabiliyin geniş yayılmasında bu amillərin rolu inkar olunmazdır. Lakin, vəhhabi dini ideologiyasının yayılmasında bunlardan daha dərin və daha təsirli ictimai-siyasi köklü başqa səbəb və mənbələr də vardır.

Şimali Qafqazda və başqa müsəlman dövlətləri ərazisində vəhhabiliyin yayılmasında və təbliğində onun separatçı-ekstremist dini-siyasi ideologiyasının təbliğində yaxından iştirak edən xarici dini təşkilatların, missioner qrupların, nüfuzlu ruhani xadimlərin maddi-mənəvi yardım gö-

stoməsi şübhəsizdir və hamıya yaxşı bellidir. Lakin, özünün dini təlim və baxışlarının məram və məqsədinə görə suveren müsəlman ölkələrində geniş təbliğ olunan vəhhabi dini-siyasi şüarları ilə aparılan dini-siyasi fəaliyyəti, separatçı-terrorçu əməli ilə əslən yemənlilə, lakin Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşı olan, dünyada bir nömrəli terrorçu kimi tanınan və ad çıxaran Usəma ben Laden (tam adı – Usəma ben Məhəmməd ben Avad ben Laden) çoxlarından daha çox fərqlənir. Belə ki, əgər müasir vəhhabilik islam dini təlimini, bu dinin dağıdıcı mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, dövlətçilik ənənə və prinsiplərini bir ölkə, bir milli ərazi hüdudlarında – Özbəkistanda, Tacikistanda, Şimali Qafqazda və ya elə Azərbaycanın özündə təbliğ etməyə çalışırsa, bu dini-siyasi hərəkatın müdafiə olunmasında və təbliğində xüsusi rolu yəni də Usəma ben Laden oynayıb.

İslam dininin bir tarixi qolu və cərəyanı kimi islam tarixinə daxil olan vəhhabizmi dini ideologiyasının Şimali Qafqazda və Dağıstanda belə asanlıqla özünə məsləkdəşlər və tərəfdarlar tapmasının da öz dərin tarixi köklü səbəbləri vardır. Bu birliyi və münasibətləri asanlaşdırıb ona kömək edən səbəb və amillər çoxdur: xalqın özünün ösrlərlə formalaşmış milli-dini və psixoloji keyfiyyətləri, həyat tərzini, maddi-mənəvi asılılıq və bir də bu xalqlarda dinə və dini təriqətçiliyə meylin güclü olmasıdır. Tarixən bu prinsipləri doğru qiymətləndirib, onlara bu milli-dini və etnik mənafe baxımından yanaşanlar, ideya-siyasi mübarizədə daha çox uğur qazanmış və qalib gəlmişlər. Vəhhabizm ideologiyası başqa milli ərazilərdən fərqli olaraq Şimali Qafqazda xalqın dərin köklərlə bağlı olduğu bu amillərdən bacarıqla istifadə edib daha asanlıqla «isti yuva» tapmağa nail olmuşdur. Lakin Şimali Qafqazdakı vəhhabilik dini-siyasi ideologiyası yerli əhəlinin elmi dünyagörüşü və təfəkkür tərzinin inkişafı səviyyəsindən, əhəlinin dinə və dindarlığa meylinin yenidən artmasından istifadə edib onu açıq dağıdıcı-separatçılıq yoluna sürükləmək məvqeyi seçdi. Bunun da qarşısında daha ciddi maneələr yarandı.

Bugünkü vəhhabiliyin islam dinli ölkələrdə həyata keçirmək istədiyi son məqsədi islam dinli, lakin dünyəvi dövlət olan suveren ölkələrdə və milli ərazilərdə yerli xalqın tarixi mübarizə və ağır məhrumiyyətlər hesabına qurub yaratmış olduğu mövcud hakimiyyət formasını dini missionerlik fəaliyyəti və separatçılıq yolu ilə devirib «xəlifəliyi» bərpa etmək, daha çox siyasiləşdirilmiş dini prinsiplər əsasında «islam dövləti» yaratmaqdır. Lakin hər bir dini emissarlığın suveren dövlətin milli-dövlətçilik hüququna qarşı dini-siyasi və ideoloji təcavüzü tələflər arasında qarşıdurma yaradır. Bu proses ən kəskin formada bugünkü Tacikistanda, Özbəkistanda, Qırğızistanda, ən çox isə Şimali Qafqaz ölkələrində və başqa islam dinli milli ərazilərdə cərəyan etmişdir və indi də davam etməkdədir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, postsovet məkanı müsəlman ölkələri xalqlarının ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikrində «vəhhabizm» dini hərəkatı-

¹ Шихсанов А.Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.). Махачкала, 1969; Алексеев А.В. Ислам на Северном Кавказе. Ставрополь, 1984.

² «Россия и мусульманский мир», № 5/1998, с.65.

na və ideologiyasına baxış və münasibət sinfi-siyasi məram və məqsəd baxımından da fərqlidir, qiymətləndirmə baxımından da müvqelər müxtəlif, bir çox hallarda isə ziddiyyətlidir. Yaxşı olar bir neçə səciyyəvi baxış və mülahizəni bir daha yada salaq.

Rusiya, Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqlarının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində filosof və ictimai xadim kimi yaxşı tanınan Ramazan Abdulatipov vəhhabilik dini dünyagörüşü və ideologiyasının etimoloji mənə və mahiyyətini açaraq yazır: «vəhhabizm» anlayışına tam mənada haqq qazandırmaq olmaz. Çünki burada söhbət əslində nə dünyabaxışından, nə də ki, müəyyən dünyabaxış, məlum prinsipləri, əxlaqı və sair dəyərləri rəhbər tutan adamlardan gedir. Burada söhbət, istər dini etiqad, istər mədəniyyət, istərsə də milli mənsubiyyət baxımından bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan adamlardan gedir».¹

Tanınmış islam tarixçisi, prof. A.Malaşenko da vəhhabi dini-siyasi təlim və hərəkatına qiymət verməkdə özünün filosof həmkarı Abdulatipovla həmrəydir: indiki tarixi «hər bir silahlı qruplaşmaları da «vəhhabi» adlandırmaq əsla özünü doğrultmur. Burada söhbət, məhz ideolojiləşdirilmiş, siyasiləşdirilmiş islamdan gedir. Mən bu döyüşçülərinmi, mücahidlərinmi necə istəyirsiniz adlandırın, - onların çoxunun fanatik mövhumatçı olmalarına da şübhə ilə baxıram».²

Rusiyanın Şimali Qafqaz siyasətinin mahiyyətini, məram və məqsədini tam və əhatəli açmaq və burada baş verənləri doğru qiymətləndirmək üçün biz bilərəkdən bu haqda daha ətraflı bəhs edəcəyik, çünki bu, ayrı-ayrı xalqlar arasında indi də davam etməkdə olan münasibətlərin, münaqişə və qarşıdurmaların tarixi köklərinə və əsas mahiyyətinə aydınlıq gətirmək baxımından faydalıdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, postsovet məkanı müsəlman dövlətlərində neovəhhabilik dini-siyasi ideologiyasının yayılması, həmin dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı çıxan doktrinanın geniş təbliği məqsədilə iri və nüfuzlu islam dövlətləri, dini mərkəz və təşkilatlar nüfuzlu dini-ruhani xadimlər həm güclü mənəvi dəstək verir, həm də milyonlarla dollar məbləğində maddi yardım göstərirlər. 1955-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının Ər-Riyad şəhərində anadan olan, Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan, dünyanın bir sayılı terrorçusu sayılan, milyardlarla maliyyə imkanına malik olan Üsəmə Məhəmməd Ben Lade-nin, onun Şimali Qafqazda və Dağıstandakı dini emissarı və missioneri Yunis Məhəmməd Qadiri, birinci Qafqaz müharibəsi zamanında Yaxın Şərqə qaçan, dağlılar nəslindən olan, çeçen milli mənşəli, 1970-ci ildə anadan olan, İordaniya vətəndaşı Əmir ibn Xəttabın (Həbib Əbdül Rəhman Xəttab), 1950-ci ildə Sudanda ləzgi mühaciri ailəsində doğulan, indi

isə Ben Ladenin Şimali Qafqaz və Dağıstandakı «İslam cəbhəsinə» başçılıq edən İsmail Əmirxanın və hələ burada adları çəkilməyən neçə-neçə emissar və missionerlərin bu təbliğatda, cihad savaşında şəxsi iştiraklarını da buraya əlavə etsək, Tacikistanda, Özbəkistanda, Qırğızistanda, Şimali Qafqazda, Dağıstanda və başqa yerlərdəki sonu görünməyən daha dəhşətli qanlı-qadalı döyüşlər-vuruşlar, separatçı hərəkatlar, xalqların genofondu məhv edən ekstremist-terrorçu fəaliyyətlər göz qabağına gəlir. Bütün Şimali Qafqazda və Rusiya ərazisi hüdudlarında yaxşı tanınan, yerli əhalinin xeyli hissəsinin hələ də inandığı və ümid bostədiyi Aslan Məshədov, Şamil Basayev, Məhəmməd Taqayev, Salman Rədiyev, Məvladi Uduqov¹ və digər siyasi liderlərin xarici missioner və emissarlarla birgə separatçı-dağdıcı və ekstremist fəaliyyətlərini də buraya əlavə etsək, Şimali Qafqaz və Dağıstandakı real vəziyyətin mənzərəsi daha aydın olar.

Adları çəkilən yerli və əcnəbi separatçı dini-siyasi ideologiya sahiblərinin islam amili və vəhhabi dini bəyragı altında dünyanın müxtəlif ölkələrində, son zamanlar isə ən çox postsovet məkanlı müsəlman ölkələrində təxribatçı-separatçı və ekstremist fəaliyyətləri haqqında mətbuatda çox yazılmışdır. Biz isə burada bu emissarların və yerli təxribatçıların məram və məqsədinin mahiyyətini açan bir-iki səciyyəvi misalı yada salmaqla kifayətlənəcəyik.

Vaxtilə İçkeriyanın nüfuzlu şəxslərindən olan Z.Yandarbiyev Şimali Qafqazdakı vəhhabi dini hərəkatını «Dağıstanın keçmiş tarixi böyüklüyü dirçəlişinin başlanğıc mərhələsi» hesab edirdisə, Şimali Qafqazın və Dağıstanın özünün ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində dissident, ideoloq və praktik, Rusiya vəhhabilərinin baş ideoloqu kimi tanınan Məhəmməd Taqayev də, Basayev, Xəttab və b. kimi özünün Moskvaya qarşı hiddət və nifrətlə dolu açıq düşmən mövqeyini gizlətməyib bəyan edir: «Qafqaz üçün Moskva üzərinə böyük yürüş 100 ildən sonra da aktualdır» və «biz Kreml də daxil olmaqla, Dağıstandan Moskvaya qədər hər nə var dağıdacağıq. Biz yeni tarixə bir neçə qanlı səhifə yazacağıq... rusların Rostovu, Tsaritsını, Hoştərxanı, Taqanroqu qoyub getmələri üçün onlara 24 saat vaxt verəcəyik».²

Şimali Qafqaz xalqlarının siyasi həyatında və milli dirçəlişində xüsusi rolu olan M.Uduqov isə müasir vəhhabi dini-siyasi hərəkatının dağıdıcı mahiyyətini ört-basdır etməyə çalışır. Belə ki, M.Uduqovun fikrincə, «vəhhabilik ancaq siyasi təbliğat terminidir. Vəhhabilik çox uzaq keçmişdə meydana çıxan mifdir, arabisə konkret siyasi məsələnin həllində istifadə olunan» ideoloji vasitədir. Lakin Uduqovun «mif» adlandırdığı həmin vəhhabilik, onun özünün dediyi kimi, «arabisə konkret siya-

¹ «Независимая газета», 25.08.1999.

² Orada.

¹ Onların bir çoxu artıq həlak olmuşlar.

² «Россия и мусульманский мир», № 7/1999, с.42, 53.

si məsələnin həllində istifadə olunur». Sual olunur: nədir və hansıdır bu «siyasi məsələ»? Dini-siyasi separatçı hərəkatının başçısı özü suala cavab verir: «Mənim fikrimcə, bu gün Dağıstanda və Şimali Qafqazda baş verənlər – milli ideyanın yenidən dirçəlişindən, islamın dirçəlişindən, islam ideyasından başqa bir şey deyildir. Unutmaq olmaz ki, ötən əsrdə Rusiya özü Qafqazı silah gücünə işğal etmişdir. Bu gün də Qafqaz xalqları, ilk növbədə müsəlman xalqları, həmin yolla, yəni, silah gücü ilə tarixi ədaləti bərpa etmək istəyirlər».¹

Uduqovun Şimali Qafqaz və Dağıstandakı xarici emissar həmfikirliyi və müdafiəçiliyi də «tarixi ədaləti bərpa etmək» ideyasını başqa formada, məram və məqsədlə, hərbi-siyasi savaş yolu ilə həyata keçirmək istəyirlər. Belə ki, Ben Ladenin Şimali Qafqaz üzrə emissarı Yunis Qadirin məram və məqsədi heç də təkə Şimali Qafqazda «islam dövləti» yaratmaqla məhdudlaşmayıb, eyni məqsədlə daha geniş əraziləri də təsir altına almağı özlərinin perspektiv planlarının əsası hesab edirlər. Yunis Qadir «Orta Asiyani, Zaqafqaziyani və Şimali Qafqazı qüdrətli islam birliyində kərmək istəyirsə», dünya terroristlərinin rəhbəri Ben Laden «Müsəlman olmayanlara, islamı təhqir edənlərə» qarşı müqəddəs müharibə elan edəcəyini bəyan edir. Bu yaxınlarda qədr Şimali Qafqaz və Dağıstandakı dini-siyasi tərribətçilik hərəkatına başçılıq edən Əmir ibn Xəttab da (Xəttab 2002-ci ilin aprelində federal təhlükəsizlik xidməti tərəfindən zəhərlənmişdir), özünün bir sıra ideya havadarları kimi, öz qarşısına daha böyük siyasi məram və məqsəd qoymuşdur: «Kremlin zirvəsində cihadın qalib qara bayrağını dalğalandırmayınca sakitləşməyəcəyini» bildirir.²

Tarix isə öz sərt qanunları ilə reallaşır və yaradılır. Hər bir şəərəfli və uğursuz tarix sözlə yox, son nəticə ilə yaddaşlarda qalır. Bu tarix və bu tarixi reallıq, xarici dini missionerlərin vəhhabi dini ideologiyasına əsaslanan separatçılıq Şimali Qafqazın məğrur və qüdrətli xalqlarına ağır nəticəli iztirab və fəlakətlər verdi, çünki əcnəbi dini missionerlər və separatçı-ekstremist ideoloqlar özlərinin siyasi məram və məqsədləri naminə Şimali Qafqazda «islam dövləti» yaratmaq istəyirdilər.

Həqiqi və real tarixi hər bir xalq özü yaradır: yaşadığı şəraitə, özünün anlama və düşüncə tərzinə uyğun şəkildə, öz əzmi və mübarizəsilə, öz qələbəsi və məğlubiyyətilə...

Xarici dini missionerlərin, emissarların, islam dinli nüfuzlu şəxslər və dövlətlərin, ayrı-ayrı dini təşkilatların Şimali Qafqaz və Dağıstana günbəgün artan maraqlarını, bu yerlərdə möhkəmlənmək üçün vəhhabi dini təlim və ideologiyasından istifadə etməsi səbəbini araşdırıqda regionun bu siyasətdə oynadığı rol göz qabağına gəlir və belə bir sual meydana

çıxır: xarici dövlətlərin və onların dini təşkilatlarının Qafqaza marağının bu qədər artmasının səbəbi nədir?

Sualın cavabı müəxəssislərin baxış və mülahizələrindədir: hər şeydən əvvəl, həmin «keçmiş İttifaqın 31 faiz qazı, 16 faiz nefti, 8 faiz elektrik enerjisi, 6 faiz daş kömürü Qafqazda istehsal olunur». Buraya daha güclü iqtisadi, hərbi-strateji, geosiyasi və başqa amilləri də əlavə etsək, belə bir mənzərə alınır: «400000 kv.km.ərazisi olan Qafqaz özünün xüsusi coğrafi mövqeyinə görə regional əlaqələrin kəşifdiyi nəqtə rolunu oynayır, Şimaldan İrənin Rusiya ilə Avropa arasındakı əlaqələrini təmin edir, cənubdan isə – İrəni vasitəsilə İrən körfəzi, Oman dənizi ilə əlaqəsini və açıq okeana çıxışı, Şərqdən Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiya və Avropa ilə əlaqəni təmin edir».¹

Daha sonra, Qafqazda Rusiya əhalisinin 12 faizini təşkil edən 100-dən artıq millətin nümayəndəsi yaşayır. Bu fakt da ölkənin milli-etnik durumunda və ideoloji-siyasi sabitliyində öz rolunu oynayır. Xarici dini missionerlər və emissarlar məhz belə bir tarixi şəraitdə, belə mövqeli bir ərazidə dini-siyasi cəhətdən möhkəmlənmək naminə fəal surətdə vəhhabi dini hərəkatına qoşulmuşlar.

Biz Şimali Qafqazdakı və başqa milli ərazilərdəki dini şüarlar və vəhhabilik dini hərəkatı adı altında aparılan separatçı-terrorçu hərəkata bəraət qazandırmaq fikrində deyilik. Əsla! Lakin biz haqq və ədalət naminə bu yerlərin belə bir reallığını etiraf edib, onunla hesablaşmalıyıq ki, tarixən burada, bir tərəfdən bu xalqların əvvəllər Rusiya imperiyasına, sonralar isə Sovetlər birliyinə qarşı tarixi və ənənəvi kin və küdurət olmuşdur və indi də vardır. Digər tərəfdən, doğrudan da burada xalqın həyat tərzı, iqtisadi vəziyyəti Rusiya məkanının başqa yerləri ilə müqayisədə çox acınacaqlıdır və onlar dərin iqtisadi böhran şəraitində yaşayırlar. Ola bilsin onlar vəhhabi dini ideologiyasının təsiri və gücü sayəsində bu iqtisadi-siyasi böhranlı vəziyyətə son qoymağı daha üstün bilirlər. Rusiyanın subyekti olan bu ərazilərdəki ağır iqtisadi durumu ölkənin rəsmi dövlət adamları da etiraf edirlər. Rəsmi dövlət adamı olan Rusiyanın keçmiş baş naziri V.Çernomyrdinin bu barədə mülahizələrinə nəzər salaıq. O yazır: «Şimali Qafqaz Respublikaları Rusiyada ən axırıncı yerlərdən birini tuturlar. Burada işsizliyin səviyyəsi Rusiya ilə müqayisədə orta hesabla, iki dəfə yüksəkdir. Bizim 89 bölgə üzrə aylıq əmək haqqının səviyyəsi Adıgeydə «fəxri» 75-ci yer, Qaraçay-Çerkesiyada – 77-ci, Qabardino-Bolkariyada – 81-ci, İnquşetiyada – 84-ci, Dağıstanın göstəricisi isə daha aşağıdır».² Bunlar Çernomyrdin kimi, Rusiya və onun milli ucaqlarındakı iqtisadi-siyasi həyata yaxşı bələd olan rəsmi dövlət adamının, özünün açıq etiraf etdiyi kimi Şimali Qafqaz və Dağıstanın müsəlman

¹ «Независимая газета – религия», 25.08.1999.

² «Россия и мусульманский мир», № 7/99, с.52.

¹ «Аму-Дарья», №2/1999, с.84.

² «Независимая газета – религия», 25.08.1999.

xalqlarına qarşı həmin Rusiyanın tətbiq etdiyi iqtisadi təzyiqlər, məhdudiyət və milli-dini ayrıseçkilik siyasətinin inkar olunmaz nümunəsidir.

Burada belə bir qanuni sual meydana çıxır: əcəba, Şimali Qafqaz xalqlarını düşündürüb, narahat edən təkcə, onsuz da rolu az olmayan bu sadalanan sosial-iqtisadi problemlərdirmi? Əsla! Bəzi ictimai-siyasi xadimlərin özlərinin açıq etirafına görə, yerli xalqlar arasında koskin narahatlığa və etiraza səbəb olan bu gün Dağıstanda cəmiyyət üzvləri arasında baş alıb gedən və dövlət orqanları tərəfindən qarşısı alınmayan sosial-siyasi və demografik təbəqələşmə, korrupsiya, geniş yayılmış rüşvətxorluq və əhali arasında işsizlik hallarıdır. Baxın, Rusiya Dövlət Dumasının keçmiş deputatı və Rusiya müsəlmanları ittifaqının başçısı N.Xaçilayev Şimali Qafqazdakı mövcud vəziyyət haqqında hansı fikirdədir.

Dini xadim deyir: «İndiyə qədər Dağıstanda dövlət mülkiyyətinin və ictimai sərvətin həddi və ayrı-ayrı şəxslərin varlanması heç vaxt bugünkü həddə çatmamışdı... Bu vaxta qədər varlıqlarla yoxsullar arasında fərq göstəricisi bugünkü həddə çatmamışdı... Bu vaxta qədər sadə adamların hüquqları bugünkü qədər həyasızcasına və utanmazcasına tapdalanmamışdı... Mən bunların həlli yolunu təkcə şəriət məhkəməsində görürəm».¹

Etiraf edək ki, hələ bunlar da ölkədaxili siyasi sabitliyə təsir edən amillərin sonuncusu deyildir. Şübhəsiz, burada mövcud olan daha siyasi tələbli amillər – insan hüquq və haqlarının Rusiyanın ali dövlət orqanlarında lazımcına təmsil olunmaması faktı da ölkədaxili siyasi və ideoloji sabitlikdə öz mənfi rolunu oynayır.

Bu gün Rusiya siyasi həyatında ideoloji-siyasi və mədəni-psixoloji duruma mənfə təsir edən açıq və qarəzli milli – irqi ayrıseçkilik və siyasi təzyiqlər siyasətinin başqa forma və tərəflərindən danışanlar da vardır. Belə ki, 11 may 2000-ci ildə Rusiya Dövlət Dumasında «İslam və siyasi sabitlik. Rusiya tarixinin 14 əsri» mövzusunda keçirilən konfransda Ramazan Abdulatipov Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqlarının siyasi hüquqsuzluğundan, Rusiya dövləti tərəfindən onlara qarşı tətbiq olunan milli-dini ayrıseçkilik siyasəti aparılmasından da söz açmışdır. O, rəsmi şəkildə bəyan etmişdir: «Bizim ali dövlət vəzifələrində hələlik bir nəfər də olsun müsəlman nümayəndəsi yoxdur. Hətta Dumada bir nəfər komitə sədri belə yoxdur. Bütün bunlar, faktiki olaraq, müsəlmanlara münasibətin göstəricisi deyilmi».² Doğru etirafdır. Hər halda, bütün bu amillər də yeni formalı inkişafa qədəm qoyan, xalq arasında diinə və dini etiqadlara inam güclü olan, iqtisadi vəziyyəti ağır olan, dünyagörüşü hələ tam və hərtərəfli formalaşmayan, dini missionerlik təbliğatının təsiri altına tez düşən yerli xalqın xaricə milyonlarla maliyyəsi ilə müşayiət olunan dini-siyasi

¹ «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с.59.

² «Независимая газета - религия», 17.05.2000.

təşkilatlarının separatçı-missionerlik fəaliyyəti və təbliğatının təsiri altına düşməsinə asanlaşdırır, ona kömək edir. Bu da reallıqdır! Bu təhlükəni görüb deyənlər də az olmamışdır.

Şimali Qafqaz reallığının iştirakçısı, bu həyat tərzini yaşayan və yaxşı bilən Ramazan Abdulatipov, Abduraşid Dudaşev və Mövladi Uduqov hələ bu hadisələrdən xeyli əvvəl ərazidəki real vəziyyəti doğru qiymətləndirmişlər.

Lakin hadisələrin sonrakı partlayışlı inkişafı sübut etdi ki, Rusiya siyasi həyatında heç də hamı vaxtında bu həyəcan təbilindən nəticə çıxarmamış və bu xəbərdarlığa lazımi qiymət verməmişlər. Nəticədə artıq neçə ildir ki, bu ərazidə qanlı döyüşlər gedir, sayızsız-hesabsız terror aktları törədilir, şəhər və kəndlər yerlə yeksan olur, günahsız əhali məhv edilir, didərgin düşür, qaçqınlar və köçkünlər ordusu yaranır. Vəhhabi dini hərəkatı isə bu gərginlikdən istifadə edərək çox asanlıqla Çeçenistan ərazisi hüdudlarını aşaraq başqa milli ərazilərə nüfuz etməyə, yayılmağa başlayır.

Belə olan halda da, V.Postnova demişkən çox asanlıqla «vəhhabizmin zəhərli ideyaları yüz minlərlə dollarla birlikdə müsəlman tədris müəssisələrinin xaricdən maliyyələşdirilməsinə xidmət etməli olur».

Müəllif daha sonra yazır: «Bunu demək kifayətdir ki, Qazanda bir il bundan əvvəl açılan Rusiya İslam Universiteti, tamamilə, varlı ərəb ölkələrinin pulu hesabına fəaliyyət göstərir...Tatarstandakı Mədrəsənin saxlanılmasına təkcə Səudiyyə Ərəbistanı hər il yüz min dollar pul xərcləyir. Axı, hələ İran var, Ərəb Əmirlikləri var, Küveyt var. Və belə bir məlumat da var ki, bu ölkələr özlərinin Rusiyadakı dindəşlarına lazım olan pulları da əsirgəmərlər».

Doğrudan da, vəhhabi dini islahatçılıq hərəkatı postsovet məkanı müsəlman ölkələrinə və Şimali Qafqaza çatana qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Mütəxəssislərin məlumatına görə, islamdakı sünni təriqəti (bu təriqətə etiqad edənlərin sayı 800 milyon və ya dünya müsəlmanlarının 89% təşkil edir)³ prinsipləri üzərində qurulan vəhhabilik, dini-siyasi islahatçılıq hərəkatı kimi, Ərəbistanda meydana çıxsada, özünə İran körfəzində, Hindistanın geniş ərazisi hüdudlarında, İndoneziyada, Şərqi və Şimali Afrikada və hələ adı çəkilməyən neçə-neçə geniş ərazilərdə yayılmış, ənənəvi siyasələşdirilmiş islama çevrilərək özünə sayızsız-hesabsız tərəfdarlar və təbliğatçılar tapmışdır.²

Bu gün isə həmin neovəhhabi dini ideologiyası özünün zəhərli, təxribatçı və separatçı təbliğat forması ilə Rusiya müsəlmanları və postsovet

³ Михаил Малерб «Религии человечества», Москва, Санкт-Петербург, 1997.

² Vəhhabizmin meydana çıxması tarixi və Məhəmməd ibn Əbd-əl Vəhhabin dini-siyasi təlimi haqqında daha ətraflı bax: А.М.Васильев. История Саудовской Аравии. М., 1982, с.19-86.

məkanındakı bözi suveren dövlətlərin ərazisindəki müsəlmanlar arasında geniş təbliğ olunur və yayılır. Bu təhlükənin qarşısının alınması haqqında həmin dövlətlərin rəhbərləri qarşısında məsələ qaldırılmışdır.

Rusiya ictimai-siyasi və ideoloji həyatında da məsələyə bu mövqedən yanaşmağa və qiymət verməyə tez-tez rast gəlmək olar. Deməli, ayrı-ayrı şəxslərin, ictimai-siyasi xadimlərin və bütövlükdə ictimaiyyətin ciddi xəbərdarlığına baxmayaraq, ölkənin başının üstünə alan dini ekstremizm və vəhhabizm təhlükəsinin qarşısının alınması üçün dövlətin özü tərəfindən, vaxtında, lazımı təsirli tədbir görülməmişdir. Heç şübhəsiz, bütün bunlar da bözi postsovet məkanı müsəlman ölkələrində, Şimali Qafqaz və Dağıstanda vəhhabizm dini-ekstremist hərəkatının genişləniş başqa ərazilərə də yayılmasına, dövlət daxilində açıq dini-siyasi qarşıdurmaya, partlayış təhlükəli vəziyyət yaranmasına kömək etmişdir. Bu mövqeyin yaratdığı realiaqlar da göz qabağındadır.

Siyasi icmalçıların fikrinə, çəçen «yaraqlıları Dağıstana basqın etdikdən sonra Moskvada anlamağa başladılar ki, islam fundamentalizmi təkcə Orta Asiya ölkələri və Azərbaycan üçün deyil, həm də 20 milyondan artıq yerli müsəlmanı olan Rusiyanın özünün milli təhlükəsizliyi üçün də qorxuludur...

Hələ yeddi il bundan əvvəl Özbəkistan ölkə rəhbərləri yerli ekstremizmə qarşı birgə mübarizə aparmaq haqqında məsələ qaldırılmışdır. Lakin Rusiya öz ərazisində bu şər qüvvə ilə qarşılaşmayana qədər buna ciddi əhəmiyyət vermirdi».¹

Hələ 150 il bundan əvvəl başlayan, fasilələrlə davam edən və bu gün də sonu görünməyən rus-çəçen müharibəsi Rusiyanın özündə və onun ərazi hədudlarından çox-çox uzaqlarda, böyük-küçük dövlətlər və xalqlar, ayrı-ayrı ictimai-siyasi xadimlər, alimlər və siyasətçilər tərəfindən heç də həmişə birmənalı qarşılanmamış və qiymətləndirilməmişdir. Çəçenistandakı sonu görünməyən müharibə özünün əhatəliliyinə, orada istifadə olunan silahların miqdarına və silahlı qüvvələrin sayına, səriştəliliyinə və döyüş hazırlığına görə, sürətlik baxımından artıq tarixi müharibələr sırasına daxil olmuşdur. Rus-çəçen müharibəsi haqqında fikir və mülahizələrin müxtəlifliyini, bu baxışların ziddiyyətliliyini nəzərə alaraq, onlardan bir neçəsini xatırlayıb yada salmaq yerinə düşərdi. Bu məsələdə rəsmi Rusiyanın, onun dövlət başçılarının (keçmiş və indiki) mövqeyi tarixən eyni olmuş və indi də eynidir, bir mənalıdır: «Rusiya öz evində qayda-qanun yaradır. Bu, onun öz daxili işidir».

Bunu keçmiş Rusiya prezidenti Boris Yeltsin hakimiyyətdə olanda deyirdi.

¹ «Независимая газета», 16.10.1999.

«Biz Dağıstanda da, Şimali Qafqazın başqa respublikalarında da qayda-qanun yaradacağıq!».² Bunu da Rusiyanın keçmiş prezidenti Yeltsin deyirdi. Bax, Rusiya prezidenti Boris Yeltsin əslində elə bunu doğru deyirdi, çünki istər çar Rusiyası, onun birinci çarı İvan Qroznunun, birinci imperatoru Böyük Pyotrun və sonrakı çarların hakimiyyətləri dövründə, istərsə də Sovetlərin hakimiyyəti zamanında ruslar Şimali Qafqaz kimi neçə-neçə milli ucqar sayılan ərazilərdəki xalqlar üzərində daim heç bir qanuna və hüquqi normaya sığmayan siyasətləri olmuş və onlar üzərində siyasi hökmranlıq və ağalığ etmişlər. Rusiya tarixən buna adət etmişdir. Tarixi yaddaş olduğuna görə bunu Yeltsin də bilir. Bunu xaricdə və daxildə də yaxşı bilirlər, yaxşı xatırlayırlar. Məhz buna görə də «Atlantik»in əməkdaşı Robert Kaplan sovet siyasi sisteminin 74 illik hakimiyyəti dövründə Qafqaz və Mərkəzi Asiyadakı açıq hegemonçu, qorozli milli ayrışkeçkilik siyasətini xatırlayır. Sovet imperiyasının milli ərazilərdəki siyasətini «İran İslam İnqilabı» ilə müqayisə edən müəllif belə bir analogiya aparır: «İslam inqilabı, özünün dəhşətləri ilə, İran cəmiyyətinə kommunizmin 74 il ərzində Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya vurduğu zərbədən daha az ziyan vurmuşdur».³ Lakin bunlar da Rusiya üçün az imiş. Rusiyanın indiki prezidenti Vladimir Putin də deyir, özü də onun ölkəsinin keçmiş prezidenti Yeltsin deyən kimi deyir: «Rusiya həmişə Qafqazda olmuşdur, var və olacaqdır».³

Biz Rusiyanın keçmiş və indiki prezidentlərinin öz xalqının, dövlətinin və dövlət başçılarının tarixi hegemonçu Qafqaz siyasətlərinə bələd olmalarına şübhə etmirik. Onlar Rusiya imperatorları Pyotrun, Yekaterina və Nikolayın məlum Qafqaz siyasətlərinə də yaxşı bələddirlər. Şübhəsiz, Yeltsin və Putin Nikolay və Yekaterinaların hakimiyyətləri dövrünün iki böyük şəxsiyyəti və siyasi xadiminin - Pyotr Stolpinin (1862-1911) və Sergey Vittenin (1849-1915) yüz il bundan əvvəl dedikləri: «Bizə Böyük Rusiya lazımdır!» və «Rusiyaya ancaq onun hərbi gücünə-qüdrətinə görə hörmət edirlər!» kimi hegemonçu-imperiyavari təlimlərdən dərs alıb bu gün eyni ruhlu bəyanatlarla çıxış edirlər. Rusiyanın ali hakimiyyət orqanlarında məsələni belə anlayanlar və qiymətləndirənlər bu gün də çoxdur.

Lakin bugünkü Rusiya rəhbərlərinin öyrənib dərs aldıkları, milli siyasətlərində əsaslandıqları və rəhbər tutduqları fikir və mülahizələr heç də bizim adlarını çəkib istinad etdiyimiz Stolpin və Vittenin siyasi baxışları ilə məhdudlaşmur, əksinə, hegemonçu-imperiya ideyası bir qayda olaraq Rusiyanın tarixində başqa, daha yüksək dairələrdəki rəhbərlərinin siyasi davranış və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Keçmiş və in-

¹ Orada, 17.08.1999.

² ИТАР-ТАСС, 02.12.99.

³ «Литературная газета», 1-7. 09-99 (31 dekabr 1999-cu ildə B.Yeltsin özünün istefası haqqında fərman vermişdir).

diki tarixə aid daha iki səciyyəvi misal. Elə Rusiya çarı II Yekaterinadan başlayaq.

Çox-çox ucqar sayılan milli əraziləri hərbi-siyasi və milli təcavüz yolu ilə ələ keçirib böyük və qüdrətli imperiya yaratmış Rusiya və onun heç bir qanunla məhdudlaşdırıla bilinməyən və mütləq monarxiya üsulu ilə dövləti idarə edən və ümidini bu hegemonçu monarxiya quruluşuna bağlayan rus çarlarının bir neçə nəslinin nənəsi və anası sayılan II Yekaterina vaxtilə deyirdi: «Rusiyaya bənzər böyük imperiyalar mütləqiyyət-dən başqa hər hansı hakimiyyət forması üzərində qurularsa, dağılmalıdır».

«Biz Qafqaza gəlmişik ki, burada həmişə qalaq».¹ Bunu isə Rusiya imperiyasında 300 il hökmranlıq edən Romanovlar sülaləsinin başqa bir tanınmış nümayəndəsi Pyotr Aleksandroviç Romanov deyirdi. Pyotr Romanovun yaşadığı dövrdən də uzun tarixi zaman keçmişdir. Lakin eyni siyasi məram və məqsədi davam etdirən indiki Rusiya rəhbərləri elə 2000-ci il ərəfəsində Çeçenistan müharibəsinə münasibətdə də daha çox inadkarlıq edib özlərinin ulu baba və nəvələrinin dediklərini təkrarlayır, eyni prinsiplərlə onların Qafqaz siyasətlərini davam etdirirlər. İndiki Rusiya rəhbərlərinin dediklərini bir daha xatırladaq: «Rusiya öz evində (Qafqazda! - H.H., T.B.) qayda-qanun yaradır»; «Rusiya Qafqazda həmişə olmuşdur, var və olacaqdır». Məna və mahiyyətə bu fikirlər arasında fərqli cəhətlər axtarmaq əbəsdir. Deməli, Rusiya durduqca, onun hegemonçu-siyasi məram və məqsədli Qafqaz siyasəti dəyişməz qalır. Deməli, bu, siyasət tarixidir. ABŞ-ın müasir siyasi xadimi və «sivilizasiyaların toqquşması» təliminin təbliğatçısı rolunda çıxış edən Samyuel Hantinqton demişkən: «Ruslar və müsəlmanlar Şimali Qafqazda iki əsrdən artıqdır ki, vuruşurlar. Rus çarları hələ XVI əsrdə Qafqazı öz hakimiyyətləri altına almağa çalışmışlar. Onlar 1783-cü ildə bu regiondakı xalqları işğal etmək üçün hərbi cəhd göstərmişlər. 1825-ci ildən 1859-cu ilə qədər Şimali Qafqazın əfsanevi qəhrəmanı Şamilin başçılıq etdiyi hərəkatın müqaviməti qırlana qədər müharibə, demək olar ki, fasiləsiz davam etdirilmişdir».²

Həmin tarixi siyasət eyni məram və məqsədlə indi də davam etdirilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, görünür, müasir Rusiya rəhbərləri burada bir cəhəti unudurlar, nəzərə almırlar. Onlar unudurlar ki, 200 il bundan öncə olduğu kimi, indi də məhz bu siyasətin belasını çökirlər. Şübhəsiz, onun düşünyü bugünkü faciənin səbəbi də elə bundadır.

Artıq SSRİ yoxdur. İndi Rusiya da Romanovlar sülaləsi dövründəki Rusiya deyildir. Lakin orada uzaq tarixi keçmişdə olduğu kimi yenə də

onun təbəçiliyində olan neçə-neçə müxtəlif dinli, milli-etnik mənşəli xalqlar vardır. Onlar indi də Rusiyanın «əlinə-ayağına dolaşır», ölkə üçün yeni problemlər yaradırlar. Hololük dünya ictimaiyyətinin diqqətini özünə cəlb edən Qafqaz müharibəsi Rusiya üçün beynəlxalq xarakterli nə qədər milli-dini, siyasi-ideoloji problemlər yaradır!!! Bütün bunlar Rusiyani təqədən salıb zoşfətmişdir. Rusiyadakı siyasi hərəkat başçılarından biri Boris Fyodorov məhz bu çətinlikləri nəzərə alıb deyir: «Bu gün bizə ayaq üstə durmaq, sonu görünməyən bataqlıqdan çıxmaq... və irəli addımlamaq lazımdır».³

Vaxtilə 22402,2 min kv.km ərazi və 276290 min SSRİ əhalisi və vətəndaşı üzərində istədiyi kimi ağalmaq edən, özünün hərbi-siyasi, ideoloji gücü və təsiri ilə dünyaya meydan oxuyan bir dövlətdən Rusiyaya indi müxtəlif milli-dini tərkibli 147 milyon əhali və 17075,4 min kv.km ərazi payı qalmışdır. Daim hegemonluğa adət etmiş bir dövlətə bunlar da azlıq edir. Biz rəsmi Rusiyanın «dünya sosializm sisteminin» tərkib hissəsi olan, Rusiya tərəfindən neçə on illərlə istədiyi kimi idarə olunan, lakin indi onun tabeliyindən çıxıb itirilən «mütləq respublikalar» və «xalq demokratik respublikalarına», dünyanın iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji mövqə cəhətdən «zəif inkişaf etmiş» ölkələri üzərindəki hegemon mövqeyinin itirilməsini də buraya əlavə etsək, bu ölkə üçün nə qədər acınacaqlı və dəhşətli vəziyyətin yarandığının şahidi oluruq. Məhz buna görə də, fikirlərinə artıq istinad etdiyimiz rəsmi dövlət adamı Fyodorov demişkən, «rahat yata bilməyən» ruslara da, dağılmış Rusiyaya da «ayaq üstə durmaq... bataqlıqdan çıxmaq...dirçəlmək və irəli addımlamaq lazımdır».

SSRİ-nin dağılmasından, yeni suveren dövlətlər yarandıqdan sonra yaxın və uzaq dövlətlərin region ölkələrinə maraqları, müxtəlif dini-siyasi, milli birlik və maraqları əsas tutub yeni iqtisadi-siyasi inkişaf yoluna düşən suveren dövlətlərlə qurduqları ilk iqtisadi-siyasi münasibət və əlaqələr də Rusiyani düşündürüb, narahat edən məsələlərdəndir.

Belə bir ziddiyyətli və açıq qarşıdurmalı məqamda, heç şübhəsiz, dini toriyyətçilik ideologiyasının, ilk növbədə isə Şimali Qafqazda geniş yayılmış vəhhabizm və neovəhhabizm mühüm rol oynayır.

Vəhhabi dini-separatçı ideologiyasının dini-siyasi təsirinin artmasının başqa ideya mənbələri də məlumdur. Belə ki, son vaxtlar Rusiya rəsmi dövlət dairələrində və kütləvi təbliğat vasitələrində tez-tez Şimali Qafqaz və Dağıstandakı, həm də postsovet məkanı müsəlman dövlətlərindəki vəhhabilik dini-siyasi separatçı hərəkatına təsir etməkdə başqa müsəlman ölkələri ilə yanaşı Türkiyənin də adı hallandırılır və bu ölkənin dini-siyasi təxribatçı hərəkatı maddi yardım göstərməsi haqqında məlumatlar verir. Xüsusilə də ideya rəhbəri və dini-siyasi lideri Fətullah Gülen ki-

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 09.01.99.

² ИТАР-ТАСС, 15.12.99.

³ «Международная жизнь», №11-12, 1995. с.20.

mi tanınmış bir şəxs olan, ayrı-ayrı nümayəndələri dövlət idarələrinə soxulan, orada tərbiyəçiliklə məşğul olan, onların fəaliyyətinə təsir edən və onu istiqamətləndirən «Nurçular» dini-siyasi təşkilatının geniş separatçılıq və ekstremist fəaliyyətindən, «dini sektərlər tərəfindən açılan, maliyyələşdirilən və nəzarətdə saxlanılan litsey, kollec və məktəblərin fəaliyyətindən» bəhs olunur. Bunların fakt kimi reallığı olmasına biz də şübhə etmirik. Lakin, bir şərtlə! Şərt isə ondan ibarətdir ki, tarixi həqiqət naminə MDB-nin islam dinli dövlətlərində, Şimali Qafqaz, Dağıstan, Tataristan və Başqırdistan kimi ayrı-ayrı milli ərazilərdə vəhhabizm (neovəhhabizm) dini-siyasi hərəkatı ideologiyasının separatçı-ekstremist fəaliyyətinə konkret olaraq hansı xarici islam dini təşkilatı və iqtisadi qüdrətli dövlətlərinin göstərdikləri maddi-mənəvi yardım məsələsinə də aydınlıq gətirmək lazımdır.

Bu məsələdə rəsmi dövlət mövqeyi, baxımı və təbliğat forması ilə qeyri-dövlət dini təriqət və təşkilatlarının təbliğat işini bir sətərə qoyub cəmləndirmək doğru olmaz. İndiki konkret halda isə reallıq və həqiqət ondan ibarətdir ki, bir sıra postsovet məkanı ölkələrində, Şimali Qafqaz, Dağıstan və başqa milli ərazilərdə vəhhabilik dini-siyasi şüar və bayrağı altında aparılan təbliğat işi tarixən dünyəvi dövlət olan Türkiyənin rəsmi dövlət siyasəti olmayıb, əksinə, «Nurçular» və başqa dini-siyasi separatçı təşkilatların ekstremist və terrorçuluq fəaliyyəti dövlətin dəstəyi və iştirakı olmadan, həmin Türkiyə dövləti tərəfindən təqib olunub, qadağan edilən dini sektə və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Bunu siyasi terrorçu fəaliyyəti son vaxtlar aşkarlanan «Hizbollah» dini-siyasi təşkilatının kütləvi terrorçu fəaliyyətinə Türkiyə hökumətinin birmənalı münasibəti də sübut edir. Məlum olmuşdur ki, xaricdən və daxildən idarə olunan «Hizbollah» partiyasının tərəfdarları ayrı-ayrı vaxtlarda ölkə daxilində kütləvi terror aktları törətmiş, sayı-hesabı belli olmayan qırğınlar və qətlər təşkil etmişlər. Vəhhabi dini ideologiyasının yayılması və təbliği ilə bağlı məsələlər təkcə burada adları çəkilən yaxın və uzaq müsəlman ölkələri ilə məhdudlaşmır. Rusiya siyasi dairələrində, Şimali Qafqazda və Dağıstanda vəhhabi dini-terrorçuluq və ekstremist-separatçı hərəkatının genişlənməsində xarici müsəlman dövlətləri ilə yanaşı «Azərbaycan amili»nin rolu da arxiv hallandıdır. Bu, reallıqdan uzaq böhtandır, suveren Azərbaycana qarşı siyasi-ideoloji tərbiyədir.

Ceçenistanda və Dağıstanda baş verən dini-siyasi zəminli «dövlətquruculuq» hərəkatı sovet siyasi quruluşunun ən nüfuzlu tarixi şəxsiyyəti, Azərbaycanın keçmiş prezidenti Heydər Əliyevin də diqqətindən kənarda qalmamışdır.

H.Ə.Əliyev 1999-cu il sentyabrın 21-də Rusiyanın o zamankı Yənaçaq və Energetika naziri V.Kalyujnını qəbul edərkən Dağıstanda dini-siyasi hərəkata doğru qiymət verib vaxtilə Rusiya hakim dairələrinin özlərinin məsələyə bəgənə münasibətini xüsusi vurğulayaraq demişdir:

«Rusiyanın ən yüksək vəzifəli şəxslərindən biri bu hadisələr inkişaf etməzdən xeyli əvvəl Dağıstana gələrək bəyan etmişdir ki, bilirsinizmi, vəhhabilər çox tərəqqipərvər insanlardır və onlarla əməkdaşlıq etmək lazımdır. Bu bəyanatlar Dağıstanda məlumdur, bunlar bizə də gəlib çatmışdır».¹

H.Ə.Əliyev V.Kalyujnı ilə Bakıda ki, sonrakı görüşündə Şimali Qafqaz və Dağıstanda vəhhabi dini bayrağı altında aparılan siyasi hərəkata bir daha toxunmuş, «Azərbaycanı Dağıstanla çoxəsrlik əlaqələrin birləşdirdiyini, hər iki xalqın «mədəniyyət və digər dəyərlərinin ümumiliyini», «Dağıstanda isə 120 mindən artıq azərbaycanlının yaşamasını» xüsusi qeyd etməklə yanaşı, orada dövlət əleyhinə baş verən ekstremist və separatçı dini missionerlik hərəkatına tam obyektiv və prinsipial mövqedən qiymət vermişdir: «Rus hərbiçilərinin Şimali Qafqazda dini ekstremistlər əleyhinə apardıqları əməliyyatlar Rusiyanın daxili işidir və o, öz ərazi-səhərdə qayda-qanun yaratmaq hüququna malikdir». Reallığın doğru qiyməti belə verilir. Lakin bu prinsipial qiymət və mövqe də hegemonluğa adət etmiş Rusiyanın milli dövlətçilik maraqları ilə heç də həmişə uzlaşmır. Ona-buna qarşı siyasi oyunlarda iştirak etmək Rusiya höyətına xas olan haldır. Çünki tarixən dövlət hegemonluğu ideyası Rusiya siyasi höyətının ana xəttini təşkil etmişdir. Bu dünən də belə idi, bu gün də belədir.

Lakin bu reallığın başqa bir tərəfi də var. Bu da ondan ibarətdir ki, Rusiya özünün Türkiyəyə, türk milli-etnik mənşəli və islam dinli xalqlara qarşı tarixi qısqanclıq hissini bu gün də saxlamağa çalışır.

Bu baxımdan Frunze adına Rusiya hərbi akademiyasının əməkdaşı Yevgeni Morozovun baxış və mülahizələri bizdə ciddi maraq doğurur. Müəllif «Sülhdən müharibəyə qədər» adlı məqaləsində Rusiyada və onun ətrafındakı dövlətlərdə yaranmış siyasi və geosiyasi şəraiti təhlil edib, regiondakı hərbi-siyasi və strateji durumu qiymətləndirib yazır: «Nə qədər ki, SSRİ fəvqəldövləti mövcud idi, Türkiyənin Şorq yolu bağlı idi. Sovet İttifaqının dağılması ilə ifrat millətçilərin baxış və təlimləri dövlət konsepsiyası səviyyəsinə qalxdı. Bu yaxınlarda Türkiyə Respublikasının prezidenti belə bir rəsmi bəyanatla çıxış etmişdir: Türkiyə Egey dənizindən tumuş Altaya qədər bütün regionlarda işlərin tənzimlənməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürür».²

Rusiyalı hərbi xadim onun ölkəsinə qarşı təhlükənin ərazi hədudlarını əslində təkcə Türkiyə ilə məhdudlaşdırmayıb daha iri dövlətləri də yada salır: «Türkiyənin siyasi yürüşünə, Rusiyanın siyasi geri çəkilişinə, İranın isə siyasi müdafiə olunma prosesinə ikinci bir amil - xarici müdaxilə amili təsir göstərir. Burada iki qüvvə - ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanı

¹ «Respublika» qəzeti, 22.09.1999.

² «Литературная газета», 01.04.98.

fəaliyyət göstərir. Onların hər ikisi Türkiyədən öz mənafeləri naminə istifadə etməyə çalışırlar.¹

Burada da məram, məqsəd və nəticə birdir: bu İmperiyanın çarları da, imperatoru da, hərbi-siyasi xadimi də öz hegemonluqlarını mütləqiyyət formalı dövləti idarə prinsipləri üzərində qurmuşlar. Rusiya qüdrətli dövlət kimi 74 illik Sovet quruluşu dövründə də zorla və siyasi təzyiqlə İttifaqa daxil edilmiş xalqlara, millətlərə eyni hegemonluq prinsiplərini tətbiq etmişdir. Ulu tarixi keçmiş olan, boşer sivilizasiyasına, təfəkkür tərzinin inkişafı tarixinə əvəzsiz töhfələr vermiş bir sıra xalqlar onilliklər boyu hər yerdə və həmişə «İttifaq» buxovlarında və hüquqsuz vəziyyətdə saxlanmış, onların milli istiqlaliyyətləri uğrunda ideya-siyasi və milli-dini hərəkatları haqqında təşəbbüsləri «dissident hərəkatı» kimi qələmə verilmiş, hakimin kommunist quruluşunun dəmir intizamının sət və amansız qanunları ilə «tənzim» olunub boğulmuşdur. Sonrakı rus və Sovet siyasi rəhbərləri də öz keçmiş tarixi ata-babalarının yolu ilə getmiş, bu dövləti eyni prinsip, məram və məqsədlə idarə etmişlər. Bu keçmişdə də, indi də belə olmuşdur!

Yekaterinanın arzuladığı və çar qətiyyəti ilə etdiyi mütləqiyyətə əsaslanan idarəçilik formasına, Sovet rəhbərləri tərəfindən də eyni mənə və məzmunla davam etdirilən bu siyasi quruluş və idarəçiliyə XX əsrin 90-cı illərində son qoyuldu. Mütləqiyyət də, bu forma ilə idarə olunan «Sovet İttifaqı» adlı dövlət də dağıldı, tar-mar oldu. Onun yerində yeni, öz daxili və xarici siyasətində, milli-dini ənənələrinə əməl etməkdə, iqtisadi-siyasi əlaqə və münasibətlərində heç kimdən asılı olmayan, tam müstəqil suveren dövlətlər yarandı. Lakin azadlığa və suverenliyə gədən bu yol heç də asan və maneəsiz olmamışdır. Bu savaşda qoca və körpələrin, qadın və xəstələrin, bir sözlə, bütöv bir xalqın illərlə məruz qaldığı ağırlı-acılı, çox hallarda isə məşəqqətli anlarına verilən qiymət baxımından, adı humanizm baxımından başqa mülahizələr və fikirlər söyləyənlər də vardır. Bunu da inkar etmək olmaz.

Materializm təliminin və kommunist ideologiyasının hökm sürdüüyü zəmandan fərqli olaraq, bugünkü Rusiyanın siyasi həyatının yeni səciyyəvi cəhətləri vardır. Bu cəhət ondan ibarətdir ki, Sovet hakimiyyəti dövründən fərqli olaraq bu gün dövlət strukturlarında dərin ictimai-siyasi köklü böhrandan çəkinmədən açıq danışan, ölkənin ideoloji-mənəvi həyatındakı özbaşınalıqlardan, hegemon millətçilik tendensiyasından, açıq slavyanlaşdırmadan, slavyan milli-irqi prinsipini əsas tutub «ukraynalaşdırma» və «beloruslaşdırma» siyasətindən və bu proseslərin milli-dini münasibətlərini partlayışlı həddə çatdırmasından, ölkəni fəlakətə sürükləməsindən danışanlar az deyildir. Bu baxımdan, rusiyalı siyasətçi B.Kaqarlitskinin baxışları bizdə maraqlı doğurmuşdur. Müəllif yazır:

«Dağstandakı qələbə Yeltsinə ancaq sakitləşdirici (təsəvvirici) mükafat kimi görək olacaqdır. O, artıq Sovet İttifaqını dağıtmış, Çeçenistan müharibəsini başlamış və onu uduzmuşdur. 20 minlik bir ordunun min beş yüz nəfərdən ibarət döyüşçü dəstəsi üzərindəki qələbəsi də çətin ki, onu şöhrətləndirə bilsin. Ona, ümumiyyətlə şan-şöhrət lazım deyildir. O, onsuz da prezidentdir. Qalibiyyət şan-şöhrəti indi Putinə lazımdır.»¹

Göründüyü kimi, Rusiyada tarixi-siyasi hakimiyyətdə olanların özəlindən başqa heç kim bu ölkənin Şimali Qafqaz siyasətinə birmənalı münasibət bəsləmir. Tarixi həqiqəti və realığı əsas tutan hər bir dövlət başçısı, ictimai-siyasi xadim və ya siyasətçi burada ayaq alıb gedən terrorçuluğu, siyasi ekstremizmi, cihad formalı və dini bayraqlı siyasi separatçı hərəkatı (indiki halda vəhhabizmi) və ya konstitusiyaya hüquqları uğrunda siyasi mübarizə formasını da bir-birindən fərqləndirməli, özlərinin məram və məqsədlərinə görə də onlara qiymət verməli, münasibət bəsləməlidir. Acınacaqlı olsa da, çox hallarda, təkcə Rusiyanın siyasi həyatında bunlara qərəzli millətçilik mövqeyindən yanaşmaq qiymət verirlər. Şübhəsiz, məsələnin belə birtərəfli və şəxsi mənafe baxımından qiymətləndirilməsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin və Qafqaz müharibəsinin bu qədər dərinləşməsinə və uzun sürməsinə səbəb olan amildir.

Yenə təkrar etməli oluruq: Rusiyada belə bir açıq şovinist və qərəzli millətçi tendensiyanın mövcud olmasını Rusiyanın özündə açıq etiraf edən az deyildir. Yenə də, bir neçə səciyyəvi misal yada salmaq.

«Svobodnaya misl» jurnalı redaktorunun birinci müavini A.Razumov «Az qanlı, qüdrətli zərbələrlə» adlı məqaləsində Rusiyanın Qafqaz siyasətinə birmənalı münasibət bəsləyir, tarixin üzünə düz baxaraq yazır: «Çeçenistanda hələ lazımcına vuruşmamış, artıq qələbə şamları (çilçiraqları) yandırmağa, qalib hərbi rəhbərlərin tərifinə başlamışlar. Bizim əsgərlərin gül-çiçəklə qarşılanması və «az qanlı zəfərlər» qazanılması haqqında yalandan sevindirici xəbərlər yayırlar. Nə zamansa, haradansa biz artıq bu mahnıları eşitməmişdik. Yenə belə bir çətin sual meydana çıxır: bunları kim aldadırlar? Özlərinimi? Xalqımı? Xarici müşahidəçilərimi? Bu yalanlar kimə ünvanlanıb? Məncə, hər birimizə və hamımıza. Əsas məsələ budur ki, onlar ağ yalan dınışdırlar: guya söhbət müharibədən yox, yalnız terrorçuluğa qarşı mübarizədən gedir.

Düşmən, 40-dan 60 min nəfərə qədər yaxşı təlim görmüş ordusu ilə nəyi müdafiə etdiyini yaxşı bilir... Biz isə ancaq quldurlar, ağılsız terrorçu fanatiklər, narkomanlar, oğurlar və başqaları haqqında söhbətlər eşidirik».²

Dağıdılıb xarabazara çevrilmiş Çeçenistandakı «quruculuq» və «borpa» işlərinə rəsmi Rusiyanın münasibəti məsələsində də siyasətçi Razu-

¹ «Свободная мысль», № 9/1999, с.14.

² «Свободная мысль» журналы, №11/1999 с.19.

¹ «Литературная газета», 01.04.98.

movun mövqeyi birmənalıdır: «Təkcə 1996-cı ildə Çeçenistanın bərpa olunmasına 1 milyard dollar və 36 milyon rubl həcmində böyük kredit ayrılmışdır». Buraya Rusiyanın keçmiş maliyyə naziri Zadornovun fikrini əlavə etsək, qərübə bir mənzərə yaranır: «Birinci çeçen müharibəsinə sərf olunan xərclərin həcmi heç kim bilmir».¹

Artıq təkzibolunmaz fikir və mülahizələrinə istinad etdiyimiz Razu-mov özü bu qənaətə gəlir: «Xalq tezliklə qələbə gözləyir, lakin o baş tutmayacaqdır. Hətta, hər şey bizim düşündüyümüz şəkildə cərəyan edərsə, Qroznı zəbt olunarsa, bəs sonra nə olacaq? ...Bizim İmperiyamı «sakitləşdirməyə» əcnəbi havadarlar imkan verməyəcəklər... Rusiyanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu heç zaman indiki kimi aşağı enməmişdir. Bu müharibədəki məğlubiyyət onu tam məhv edə bilər. Birinci müharibədə (XII-1994-VI-1996 - H.H., T.B.) Rusiya Çeçenistanı itirdi, ikinci müharibədə (IX-1999-? - H.H., T.B.) isə o bütün Şimali Qafqazı itirə bilər».²

Rusiyalı siyasətçi Vadim Beloserkovski də eyni mövqedən çıxış edir. «Vicdanın səsi» məfhum və anlayışına biganə qalmayan rusiyalı siyasətçi onun ölkəsinin tarixi Qafqaz siyasətini dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında bu gün də daha kəskin və hegemonçu formada davam etdirildiyini açıq etiraf edir. O yazır: «Rusiyalı siyasi xadimlərin, generalların... qarşı tərəfi – çeçen yaraqlılarını necə təhqir etdiklərini eşidəndə adam bu ölkənin əvəzinə utanıb xocalet çəkir, onun gələcəyi üçün qorxu hissi keçirir. «Banditlər», «bandit dəstələri», «terrorçular», «qatillər» - bu kimi sözlər son beş il ərzində nəhəng bir ölkə tərəfindən törədilən əclaflıqları – homin ölkənin son bir əsr yarım ərzində artıq dördüncü dəfə diz çökdürməyə, daha dəqiq desək, məhv etməyə çalışdığı kiçik xalqın üzərinə hücumunu ört-basdır etmək üçün göstərilən əbəs cəhdlərdən irəli gəlir».³ Burada hər şey öz adı ilə adlandırıldığından əlavə şərhə və izaha lüzum qalmır.

Rusiyanın Şimali Qafqaz siyasətində və bütövlükdə Qafqaz siyasətində Rusiya Elmlər Akademiyasının ABŞ və Kanada İnstitutu kimi beynəlxalq əlaqəli və nüfuzlu bir rəsmi dövlət İnstitutunun direktoru professor S.Roqov da çox real və prinsipial mövqeyə malikdir. O, qanlı-qadalı müharibə gedən Qafqazdakı yerli tarixi şəraiti və milli-etnik və dini ənənələri, islam dini dəyər və prinsiplərinə əsaslanan ailə-mişət münasibətlərini və Rusiyanın özünün indiki siyasi vəziyyətini təhlil edib belə bir doğru fikir söyləyir: «Rusiyanın böyüklüyünü Jirinovskinin şüarları ilə dirçəltmək olmaz. Əksinə, bu cür ritorikalar yalnız qondarma sanitar kordon, lakin Çeçenistanın ətrafında deyil, Rusiyanın özünün də ətrafında kordon yaratmaq istəyənlərə kömək edir... Nüvə silahı diplomatik kölək

¹ «Свободная мысль» журналы, №11/1999 с.19.

² «Свободная мысль» журналы, №11/1999 с.19.

³ «Независимая газета», 17.11.1999.

vasitəsi deyil, qəsbkarlığın qarşısını almaq vasitəsidir. Nüvə silahı – konfliktlərin həllinin başqa yolu tapılmayanda istifadə olunan son vasitədir. Doğrudanmı bizim hamını «isladacağımız» barədə hədə-qorxu gəlməkdən başqa heç bir yeni dəlilimiz yoxdur».

Bəllidir ki, professor Roqov rəsmi Rusiya dövlətinin siyasi meyli, beynəlxalq əlaqəli bir elmi idarəsinin rəhbəridir. Şübhəsiz o, həm də mənsub olduğu və təmsil etdiyi dövlətin və xalqın milli mənafeyini müdafiə edir və etməlidir. Biz Roqovun Rusiyanın ictimai-siyasi həyatının sosial-siyasi durumunu təhlil edib qiymətləndirən çoxsaylı yazılarında, hadisə və proseslərə verdiyi təhlili qiymət, mülahizə və baxışları ilə mətbuatdan tanışıq. Lakin onu deyək ki, bu məsələlərə o, əksər hallarda prinsipial mövqedən yanaşmış və doğru qiymət verməyə çalışmışdır. Görünür, buna onu vadar edən - vicdanının səsidir, reallığı olduğu kimi görmək və demək bacarığıdır.

Biz burada, Rusiyanın yenə də fəvqəldövlət olmaq istəyinə əsaslanan siyasətini, onun islam dinli xalqlara qarşı milli-dini ayr-seçkilik münasibətini, özünün dövlətçilik sistemindəki dərin iqtisadi-siyasi və mədəni böhranlı vəziyyətini, Qafqazda və başqa milli ərazilərdəki siyasətin real mənzərəsini tam anlamaq və qiymətləndirmək üçün müasir Rusiya ictimai fikrində və ideoloji-siyasi həyatında müxtəlif baxışları, fikir və mülahizələri bir daha yada salıb, xatırlamağı lazım bilirik. Burada biz iri və hegemon dövlətlərin siyasi xadimlərinin, elm və mədəniyyət adamlarının, diplomat və siyasətçilərin və nəhayət, vətənin və xalqın taleyinə biganə qalmayan ayrı-ayrı şəxslərin baxışlarını yada salırıq. Bir sözlə, real vəziyyəti, sosial-siyasi durumu daha doğru, daha real qiymətləndirmək və ondan əməli nəticə çıxarmaq üçün ABŞ prezidentindən tutmuş Rusiya dövlət başçalarına qədər, ayrı-ayrı dövlətlərin fərqli təfəkkür tərzli dünyagörüşlü alim və siyasətçilərinə qədər şəxslərin sadalanan məsələlərə münasibətləri təhlil edilərək göstərilir ki, bugünkü Amerika və Rusiya kimi hegemon dövlətlər bir-birinin daxili və xarici siyasətlərini düz aparmamaqda ittiham edib hədə-qorxu gəlir, başqa birisi Rusiyada, xüsusilə də Rusiyanın ayrı-ayrı milli-etnik və dini fərqli ərazilərindəki yeni milli dirçəliş proseslərinə daha prinsipial mövqedən yanaşmağa və qiymət verməyə cəhd edir. İstər xarici, istərsə də Rusiyada xili olsun, həqiqətə ondan ibarətdir ki, onların arasında Rusiyanın düşdüyü indiki iqtisadi-siyasi, hərbi-strateji və mədəni böhranlı vəziyyətin halına yananlar və bu vəziyyətdən çıxış yolunu göstərməyə çalışanlar da vardır. Burada Rusiyanın Qafqaza və ayrı-ayrı milli-dini fərqli xalqlara, hətta postsovet məkanı suveren müsəlman və qeyri-müsəlman dövlətlərə qarşı keçmiş rus hegemonluğu mövqeyini indi də davam etdirməyə çalışmasına, bu siyasi məram və məqsədlə başqa xalqların milli dövlətçilik prinsipinə zidd olaraq, mənafe birliyi baxımından özünə daha münasib dövlətlərlə sövdələşmə siyasətini açıq söyləyənlər və Rusiyanın apardığı bu

qərəzli, fəvqəldövlətçilik siyasətini pisləyən və onu bu zərərli meyldən çəkinməyə çağırırlar da vardır. Belə çağırışlar bu gün Qərbin iri və nüfuzlu dövlətləri tərəfindən də eşidilir.

Rusiyanın Qafqaz siyasətindəki mövqeyinə müasir Fransanın rəsmi dairələri də biganə qalmamışlar. Belə ki, Fransanın «Fiqaro» qəzeti 6 dekabr 1999-cu ildə «Müharibəyə necə son qoymalı?» başlıqlı bir məqalə dərc etmiş, Qafqaz-Rusiya qarşdurmasının tarixi keçmişi və bu günü haqqında məlumat vermişdir. Məqalədə deyilir: «ruslar və çeçenlər artıq iki əsrə yaxındır ki, bir-birilə vuruşurlar.¹ Bir tərəfdə qüdrətli dövlət, Rusiya İmperiyası, digər tərəfdə isə sadəcə bir xalq. Bunlara baxmayaraq, çeçenlər uzun zaman XIX əsrdə çar İmperiyasına, 1994-1996-cı illərdə isə gənc Rusiya dövlətinə qarşı bu qeyri-bərabər mübarizədə ləyaqətli müqavimət göstərmişlər».²

Burada, sadəcə olaraq çeçen-rus müharibəsinin tarixi keçmişindən və bu gündən, xalqın mübarizə əzmindən söhbət açılır. Lakin başqa baxış və mülahizələrdə məsələnin sonrakı inkişafının şahidi də olururu.

Çeçen müharibəsinin tarixilik baxımından uzun sürməsinə, onun daha da genişlənməsini görən bir sıra cənubi dövlətlərin mətbuatında Rusiyanın Qafqaz müharibəsinin regionun başqa ərazi və dövlətləri üçün də sonda verəcəyi ağır siyasi nəticələr haqqında xəbərdarlıq rəhli yazılar verməyə başlanmışdır.

Bu baxımdan, «Türkiyə» qəzetində dərc edilmiş, analitik prinsiplərə əsaslanan bir məqalə daha səciyyəvidir. Məqalədə Rusiyanın başqa dövlətlərə qarşı hegemonçu mövqeyindən, bu mövqeyin həyata keçirilməsi üçün hazırladığı perspektiv planlardan bəhs olunur. Məqalədə deyilir: «Silah gücünə Çeçenistan üzərində qələbəyə can atan Rusiya burada uğur qazanarsa, Azərbaycanı və Gürcüstanı işğal etmək və ya Orta Asiyaya gedən yolu ələ keçirmək üçün buralarda da çevriliş etmək istəyir. Halbuki, heç kim Rusiyanı yeni dünya nizamının mərkəzinə qaytarmaq fikrində deyildir. Çeçenistanı işğal edən Rusiya Avropa İttifaqına, ABŞ-ın maraqlarına və yeni dünya nizamına qarşı müharibə elan etmişdir. Rusiya Qafqazı itirməyə məhkumdur» və «Rusiya qeyri-real arzı dalınca qaçır. O, dağılmış Sovet İttifaqını, hətta çar imperiyasını yenidən bərpa etmək planı da hazırlayır. Lakin indi şərait dəyişmişdir: bu gün 150 milyon Rusiya əhalisinin ən azı 50 milyonu aclıq və soyuqla mübarizə aparır».³

Daha bir neçə misal. Rus tarixçi-professoru Y.Qankovski: «Son 300 ildə Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti heç vaxt indiki qədər çətin və mürəkkəb olmamışdır».⁴ «Nyu-York Tayms»-in müxbiri Maykl Uaynz isə

Rusiyadakı indiki siyasi durumu belə səciyyələndirir: «Rusiya bu gün hələ də sosial və iqtisadi baxımdan sənələməkdədir. Belə bir vəziyyət heç bir vaxt Amerikada olmamışdır. Çox ehtimal ki, o, hələ on illərlə dünya siyasətinə qayıda bilməyəcəkdir».¹ Bu deyilənlərlə müqayisədə daha ibarətamil mülahizəni rusiyalı filosof Sergey Zemlyanı söyləyir: «Təhlükə... bundadır ki, bu savaş (çeçen müharibəsi – H.H., T.B.) axıra çatdırılmayacaq və Rusiya həyasız saqqallı quldurların qarşısından biabırçı şəkildə qaçacaqdır. Bu vaxt nəinki təkə ordunun müəyyən hissəsi, hakimiyyətin ləyaqəti, həm də Çeçenistan itiriləcəkdir. Onda bütün Şimali Qafqaz itiriləcəkdir».²

Ağır hərbi silahların bütün növlərindən, müxtəlif növlü qırıcı aviasiyadan və başqa kütləvi qırğın silahlardan istifadə edən Rusiyanın Şimali Qafqazda apardığı və böyük əhali qırğına, şəhər və kəndlərin dağılıb xarabalıqlara çevrilməsinə səbəb olan bu müharibənin acı nəticələrinə Amerikanın və Avropanın bir sıra iri dövlətləri də biganə qalmamışlar. Onlar məsələyə öz prinsiplial mövqələrini 1999-cu ilin 18-19 noyabrında keçirilən dünya dövlətlərinin İstanbul Sammitində və sonralar da bildirmişlər. Yaxşı olar bu fikir və baxışların da bir nəçəsini yada salaq. Adı halda Rusiya ilə diplomatik sabitliyi və tarazlığı gözləyən rəsmi İngiltərə dövləti də bu ölkənin Qafqaz siyasətinin və Qafqaz müharibəsinin uzun sürməsi və gündən-günə daha da dərinləşməsi və kəskin forma almasından ciddi narahat olmuşdur. Bu dövlətin xarici diplomatiya idarəsinin başçısı Robin Kuk öz ölkəsinin məsələyə münasibətini belə ifadə etmişdir: «Əgər Rusiya adı humanitar qanunlara əməl etməsə, biz onu müdafiə edə bilməyəcəyik».³

Bu rəsmi İngiltərənin rəsmi dövlət adamının fikridir.

Kanadanın xarici işlər naziri Lloyd Eksuersi də başqa Avropa dövlətləri kimi Rusiyanın Şimali Qafqaz siyasətinə öz münasibətini bildirib bəyan etmişdir: «Mən belə hesab edirəm ki, Qrozniya qarşı qəti tələblər yolverilməzdir və Çeçenistandakı şəraiti boşəriyyəyə qarşı çevrilən cinayət həddinə çatdırıla bilər».⁴ Burada məsələyə hüquqi qiymət verilir. Bu işdə ABŞ-ın da mövqeyi birmənalıdır. Rusiyanın Qafqaz siyasətinə münasibət bəsləyən keçmiş ABŞ prezidenti Bill Klinton o zamankı Rusiya prezidenti B.Yeltsinin hədə-qorxulu bəyanatlarına cavab verib bildirmişdir: «Mən fikirləşirəm ki, Rusiya prezidenti Amerikanın necə böyük dövlət olduğunu yaddan çıxartmamalıdır. Mən Rusiyada baş verənlərlə razı deyiləm və öz fikrimi deməyə borcluyam» və «Rusiya etdiyi hərəkətlərə görə cavab verməli olacaq».

¹ ИТАР-ТАСС, 01.12.1999.

² «Независимая газета», 13.10.1999.

³ «Независимая газета», 08.12.1999.

⁴ ИТАР-ТАСС, 09.12.1999.

Və ya: «Mən elə bilirdim o, (Yeltsin – H.H., T.B.) unutmamışdır ki, Amerika böyük dövlətdir».¹ Daha sonra: «Bir tərəfdən hərbi birləşmələr və terrorçular, digər tərəfdən isə Rusiya hərbiçilərinin hücumlarına məruz qalan Çeçen əhalisi dəhşətli vəziyyətə düşmüşdür... Qocaların, zəiflərin və yaralıların həyatı təhlükə qarşısında qalmışdır».²

Çeçen müharibəsinin qızğın vaxtlarında o zamankı ABŞ prezidenti B.Klinton Rusiya rəhbərliyini xəbərdar edib deyirdi: «Bu hərəkətlər Rusiyaya baha başa gələcəkdir. O, gündən-günə daha dərin bataqlığa batacaq, ekstremizm güclənəcək, özünün dünyadakı xüsusi mövqeyini zəiflədəcəkdir».³

Amerika dövlət başçısının bu bəyanatı tezliklə Rusiyada, ilk növbədə onun o zamankı dövlət başçısı Yeltsində həyati-küylü əks-sədaya səbəb oldu, onda Amerikaya qarşı hiddət doğurdu. Rusiya prezidenti isə cavabında dedi: «Görünür, Klinton Rusiyanın nə demək olduğunu, bir saniyəlik də olsa yaddan çıxarıb. Yəqin o, Rusiyanın dünyanın ən böyük nüvə silahı arsenalına malik olduğunu unudub. Qoy Klinton dünyada yaşadığını yadından çıxartmasın» və bilsin ki, «dünyanı o yox, biz idarə edəcəyik».⁴

İki hegemon və qüdrətli dövlətin Qafqaz məsələsi ətrafındakı fərqli mövqe və maraqları çox şeylərdən xəbər verir. Burada da bir Qərb dövləti, xristian dini dəyərləri bir hegemon dövlət öz milli dövlətçilik maraqlarını, hərbi və geosiyasi mövqelərini üstün tutub başqa bir qüdrətli dövlətə dərs verir. Belə hallara tarixdə tez-tez rast gəlinir.

Bu mövqe və baxışlar, nəinki təkcə Qafqaz xalqlarına münasibətə aiddir, o eyni zamanda islam dinli başqa müsəlman xalqlara olan münasibətlərə də aiddir.

Rusiyalı tarixçi-professor Marat Çeşkovun «RusiyaSSRİ və Şərqi: tarixi tələlərin birliyi» adlı məqaləsində Qərb-Şərqi münasibətləri məsələsi ilə bağlı maraqlı mülahizələr var. Müəllif Qərb-Şərqi qarşılıqlı münasibətlərdən bəhs edərkən bir halda Şərqi Qərbi qarşı (Dara və Kserks zamanında İranın, V əsrdə hunların, XIII əsrdə monqolların) yürüşlərindən danışsın, digər halda, Qərbin özünün də Şərqi qarşı tarixi hərəkətlərindən (Makedoniyalı İsgəndər və Səlibçilər) söhbət açırsın, «dünya tarixi»nin (K.Marks) XVI əsr dövründə Qərbin iri dövlətlərinin okeanları və qitələri aşaraq Şərqi qarşı hərəkətlərinə başlamaları faktını da yada salır.⁵

Tarixi dəqiqlik və ardıcılıq baxımından məsələnin bu şəkildə qoyuluşunun özünün də mübahisə doğuran və dəqiqləşdirilməsi tələb olunan cəhətləri vardır.

Lakin biz bilərəkdən bunun dərinliyinə varmaq fikrində deyilik. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, rusiyalı professor tarixi reallıqları inkar edə bilməyib, öz ölkəsinin də əsrlərlə davam etdirdiyi «Şərqi siyasətinin» əldəçatı mahiyyətini və bu siyasətin xalqların milli mənafeyinə zidd olmasını etiraf etməyə məcbur olur. Müəllif yazır: «Rusiya Şərqi ətrafında «tarixi tələlərin ümumiliyi», «kəndüllü birləşmə», «əbədi dostluq» və eyni zamanda əbədi «ekspansiya»dan ibarət kişi və stereotiplərin qalın pərdəsini yaratmışdır».⁶

Professor Çeşkov neçə on illər ərzində SSRİ-nin azlıqda qalan xalqlarının milli-dini və siyasi dirçəlişi problemlərini ideyalar mübarizəsi səviyyəsinə qaldıran və bu ölkənin dövlətdaxili milli siyasəti kimi aktual bir məsələyə daim münasibət bildiren tanınmış amerikalı alim və siyasətçi Paypsa (1923) istinad edib bildirib ki, SSRİ dağıldıqdan sonra «Rusiya-Sovet-Şərqi birliyinin dağılması Qərbin Şərqi üzərindəki 500 illik hökmranlığına son qoydu».

Deməli, bununla da, bu tarixi dövr ərzində xalqların «kəndüllü birliyi», «tarixi tələlərin ümumiliyi» və «əbədi dostluğu» haqqında uydurulan mifə son qoyuldu.

Çeşkov özü etiraf edir ki, «Rusiya, Şərqi xalqları ilə münasibətlərdə özünü nə qədər «yaxşı» və ya «pis» tərəfdən göstərmiş olsa da, tarixən formalaşmaqda olan bu birlikdə subyekt rolunu da o özü oynamışdır... Şərqi xalqları Rusiya tarixinin bu müəkkəb və çətin məqamında ondan ayrılmaqda özlərinin məxsusi tarixlərini yaratmaq şansı əldə etdilər... Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra həmin xalqların həyatında əsl həqiqət anı yetişdi: onlar XXI əsrdə tarixi yaradıcılıq qabiliyyətini nümayiş etdirmək və öz tarixlərini yaratmaq üçün yeni və bənzərsiz bir şans əldə etdilər».⁷ Çox doğru etiraf və inkar olunmaz tarixi reallıqdır.

Başqa bir səciyyəvi misal.

Rusiyalı müəllif Yuri Safronov özünün «İmamın ordusu Moskva üzərinə yürüşə hazırlaşır» adlı məqaləsində müasir Dağıstan vəhhabilərinin tanınmış ideoloqu Maqomet Taqayevin 1996-cı ildə nəşr olunan «Bizim mübarizəmiz və ya üsyankar İmam ordusu» adlı əsərinə istinad edib, bugünkü Şimali Qafqazda dini-siyasi mübarizənin tarixindən və gələcək ideya istiqamətlərindən, bu mübarizənin son məram və məqsədlərindən danışır. Separatçı vəhhabizm və dini ekstremizm ideologiyasının təbliğatçı rolunda çıxış edən Taqayevin tələq etdiyi «cihad» formalı mübarizənin son məqsədi heç bir kompromis qəbul etmir. Onun «dövlətquruculuq» ideyasının əsası suverenlik və dünyəvi dövlət prinsipləri deyil. Onun fikrincə, bu dövlət, islam dini dəyərləri və şəriət qanunları əsasında yaradılmalıdır: «Bizim məqsədimiz konkret və gün kimi aydındır. Məqsəd

¹ ИТАР-ТАСС, 10.11.1999.

² Orada, 07.12.1999.

³ «Независимая газета», 08.12.1999.

⁴ Orada.

⁵ «Мировая экономика и международные отношения», № 5/2003, с.70.

⁶ «Мировая экономика и международные отношения», № 5/2003, с.71.

⁷ «Мировая экономика и международные отношения», № 5, 6/2003, с.70, 95.

«Qafqaz konfederasiyası» tərkibində müstəqil Dağıstan İslam Respublikasını yaratmaqdan ibarətdir. Ruslar, özlərinin istək və arzularından asılı olmayaraq, belə bir faktı nəzərə almaldırlar ki, Qafqaz xalqları və onların torpaqlarının müəyyən bir hissəsi məhiyyətə müstəmləkədir. Bütün müsəlmanlar... hesab edirlər ki, onları kölə halına salmışlar».¹

Şimali Qafqaz xalqlarının Rusiya imperiyasına qarşı tarixi azadlıq savaşının diüenindən, bu günündən və sabahundan danışan vəhhabilik ideologiyasının tərəfdarı yazır: «Moskva üzərinə böyük yürüşlər 100 ildən sonra da Qafqaz üçün aktual məsələ olaraq qalacaqdır. Biz, hər şeydən əvvəl, bu quruluşun əsasını məhv etməliyik».²

Bu yaxınlarda Rusiya xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həbs edilən Maqomet Taqayev həmin əsərində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan perspektiv planlardan da bəhs edir.

Bu planlarda təkcə Kreml ilə bağlı məsələlərdən yox, bütövlükdə Rusiya ərazisi hüdudlarında baş verəcək və həyata keçiriləsi əməllərdən bəhs edilir. Taqayev yazır: «Bizim fəaliyyət prinsipimiz belə olacaq: «balıq başdan iylənir, amma onu quyuq hissədən təmizləməyə başlayırlar». Biz Dağıstandan başlamış Kreml də daxil olmaqla Moskvaya qədər hər yeri viran edəcəyik. O ki qaldı tarix məsələsinə, biz öz xalqımızın yeni tarixinə bir neçə qanlı səhifə yazacağıq, biz öz tariximizi özümüz yazacağıq, - hətta hamımız bu torpaqda həlak olmalı olsaq belə... İmperiya o qədər cılızlaşmış və o qədər deqradasiyaya uğramışdır ki, o, Sadovoye Koltsonun hüdudları ilə kifayətlənərək özünün çirkli, səliqəsiz, leş iyi verən «mənzilində» gəbərmək üçün kiminsə gəlib onu uçuracağını və təcrid edəcəyini gözləyir. Biz çöllərdə, dağlarda və dənizdə vuruşacağıq. Volqa boyunda, Uralda və Sibirdə, Şimalda və Uzaq Şərqdə – eninə – uzununa vuruşacağıq. Siz öz bombanızla bizim bir kondimizi və ya bütöv bir rayonumuzu məhv edə bilərsiniz, biz isə – ən pis halda Rusiyanın Şərqi ilə Qərbinə birləşdirən, Volqa çayı üzərindən salınmış körpüləri dağıdacağıq».³

Bir sözlə, Taqayevin təbliğ etdiyi bu mübarizə formasını qarşıya qoyduğu tələblər baxımından «cihad» formalı xalq hərəkatı və dini-siyasi çağırışlı «müqəddəs müharibə» də adlandırmaq olar.

«Qorb-Şorq», «xristian-islam» qarşıdurması doktrinası «islam amili» və ya «islam fenomeni» məsələsinin daha çox siyasiləşdirildiyi, onun ikili xarakteri və hətta çoxqütblülüyü müşahidə olunan Orta Asiya müsəlman ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında da mühüm rol oynayır.

Burada ilkin, həqiqi islami dini dəyərlərlə yanaşı, daha çox, öz yolumdan azdırılmış, siyasiləşdirilmiş «islam amili», mövcud dövlət qurulu-

¹ «Россия и мусульманский мир», № 10/1999, с.46.

² «Россия и мусульманский мир», № 10/1999, с.47.

³ «Известия», 14.07.2004.

şunun prinsipləri ilə uzlaşmayan «xilafətquruculuq» ideologiyası, dini-siyasi cəryançılıq və təriqətçilik, neovəhhabilik pordəsi altında dini separatizm və ekstremizm təbliğ olunur, bir çox hallarda isə qiyamçılıq və terrorçuluq mövqeyi seçilir. Lakin müxtəlif ideya istiqamətli bu dini təbliğat üçün də öz spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Bütün bunlarla yanaşı, burada inkar oluna bilinməyən belə bir mövqə də mövcuddur ki, Qərbin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir nümayəndələrinin açıq qərozkər və birtərəfli antiislam təbliğatından fərqli olaraq, postsovet məkanında islam dinli xalqların bir sıra ictimai-siyasi fikir nümayəndələri bu məsələyə daha obyektiv mövqedən yanaşır, «islam fenomeni» və ya «islam amili»nin ikili və çoxcəhətli xüsusiyyətlərini və yanaşma üsulunu doğru qiymətləndirməyə hər şeyi öz adı ilə adlandırmağa çalışırlar.

Rusiya Federasiyasında açıq-aşkar millətçilik və hegemonçuluq təzahürləri ilə üzlaşan müsəlman xalqlar millətçilikdə, ekstremizmdə və siyasi separatizmdə təqsirli bilinsələr də, Mərkəzin hər cür hərbi-siyasi təzyiqlərinə baxmayaraq, onlar öz gələcək taleləri haqqında düşünməkdə davam edirlər. Bunu bu ölkədə müsəlmanların yığıcam məskunlaşdıqları ayrı-ayrı bölgələrdə mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin qeyri-sabit, bir çox hallarda isə partlayışlı durumunda da aydın görmək olar.

Bu gün Rusiyanın ideoloji-siyasi həyatında «təhlükə» mənbəyi kimi qələmə verilən və eks-təbliğat obyektinə olmuş şəriət qanunlarına əsaslanan «islam dövlətçiliyi və idarəçiliyinin yaradılması» ideyasını federasiya ərazisində yaşayan bütün müsəlmanların adına yazmaq doğru olmazdı. Bəli, postsovet məkanındakı başqa suveren dövlətlərdə olduğu kimi, bu-günkü Rusiyada da dini-siyasi zəminli separatçılıq hərəkatı, islam dinli vəhhabiliyin və başqa dini cərəyanların geniş təbliği, dini-siyasi ekstremizm və açıq qarşıdurma və mübarizə yolu ilə «islam dövlətçiliyi və idarəçiliyi» yaradılması barədə çağırışlar olması faktını inkar etmək olmaz. Lakin bu, sovet siyasi quruluşunun devrilməsindən sonrakı keçid dövründə postsovet məkanındakı dövlətlərin ideoloji və dini-mənəvi durumunda yaranmış boşluğun realıqlarıdır. Ona görə də bu proses müsəlmanların hamısının adına yazılmamalıdır. Bu ölkədə belə bir məqsəd və amal yolunda xaricin dini-siyasi mərkəzləri və təşkilatları tərəfindən aparılan təbliğatın təsiri altında neçə illərdir açıq mübarizə aparılan xalqın adı yaxşı bellidir. Bu xalqın adı çeçendir. İçkeriya Çeçen Respublikasının keçmiş xarici işlər naziri Mövladi Uduqov bu diyarda qurmaq istədiyini «islam dövləti»ni belə anlayırdı: «Biz dövlət qurumlarını formalaşdırarkən şəriət qanunlarını əsas götürürük. Roma hüququ deyilən, dünyada geniş təbliğ edilən hüquq çeçenlərin təbiətinə yabançıdır... Qanunvericiliyi formalaşdırmaq üçün elə bir baza lazımdır ki, xalq onu qəbul etsin. Çeçen xalqından ötrü bu cür baza – islamdır... İslamdan qorxmaq lazım

deyildir və islam dövlətini qurmaqda bizə hamı, o cümlədən Rusiya da kömək etməlidir».¹

Buna: ağa-ağ, qaraya-qara deyirlər. Doğrudan da, bu mövqe - dövlət müstəqilliyi tələbi deyildir. Çünki dövlət suverenliyi təkcə dini prinsip və azadlıqlarla, şəriət qanunlarının bərqərar olması ilə məhdudlaşan və bununla başa çatan hüquqi akt deyildir. Suverenlik üçün hələ nə qədər başqa, daha çox lazımlı, iqtisadi-siyasi və hüquqi amil və şərtlər tələb olunur.

Burada da ortaya belə bir qanuni sual meydana çıxır: bəs tarixi Roma dövlətçilik hüququ prinsiplərini rədd edən Uduqovun qurmaq istədiyi dövlət hansı prinsiplər əsasında qurulur? Bu, tam dövlət suverenliyi atributlarını özündə birləşdirən vahid orqanizm deyildir. Bu, olsa-olsa, ayrı-ayrı xarici dini mərkəz və təşkilatların, onların böyük maliyyə imkanlı emissarlarının təbliğat məşininin təsiri altında həyata keçirilən və xalqı çaşıdıran «dövlətqurucu» separatçılıqdır, dini-siyasi ekstremizmdir.

Şübhəsiz, bu təkzibolunmaz amillər xalqın bir qisminin - məhz dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, tərəddüdü mövqedə dayanan hissəsinin dini dəyərlərə qayıdış marağını və bütövlükdə «islam dövləti» yaratmaq meylini daha da gücləndirir.

Məhz, Uduqov, Arsanov və b. kimi separatçı-təxribatçı qüvvələr də islami dini dəyərlərə üz tutub bu yolla gedirlər.

Səhbot ki, M.Uduqovun təkcə islam dini prinsiplərinə əsaslanan, «islam dövləti» yaratmaq haqqındakı baxışlarından düşdü, yaxşı olar, 26 aprel 1998-ci ildə Qroznıda keçirilən və bu məsələni ayrıca müzakirə obyektinə çevirən «Çeçen və Dağıstan xalqlarının Konqresi»ndə Qafqazın bir sıra dini-siyasi xadimlərinin çıxışları üzərində də dayanacaq. Bəşər övladının tarixən bəhrələndiyi qədim Romanın qanunçuluq ənənələrini və ilkin quldarlıq demokratiyası prinsiplərini qəbul etməyən, ondan faydalanmayan, ancaq islam dini dəyərlərinə əsaslanan M.Uduqov bu konqresdəki çıxışında israrla demişdir: «Əgər Çeçen və Dağıstan xalqları Moskvanın və onun Mahaçqaladakı əlaltılarının təsirindən xilas ola bilsələr, o zaman islamın Qafqazda qələbəsi labüd olacaqdır».²

Konqresdə çıxış edən V.Arsanov da öz həmvətəni Uduqov kimi öz xalqının nicat yolunu bəşər nəsliyə ilkin demokratik təsisatları və hüquqları vermiş qədim Roma qanunlarında deyil, yalnız Şərqdə, islamda və islam dini dəyərlərində axtarır. Arsanov özünün gələcək siyasi-strateji və etnoseparatçı planlarından danışaraq demişdir: «bu gün İçkeriya, Şimali Qafqazda islamın çiçəkləndiyi, Quranın əsas qanun (konstitusiyası), qanunun isə şəriət olacağı, dünya müsəlmanlarını vahid dövlət halında birləş-

dirməyi öz qarşısına strateji məqsəd qoyan bir mərkəzə çevrilmişdir». Şimali Qafqazın tanınmış ruhani liderlərindən biri, Dağıstanın Cəməl Məscidinin imamı İlyas Hacı İlyasov da geniş xalq kütlələrinin tərəddüdcülük mövqeyinə son qoyub, onların dindən uzaqlaşmalarını üçün müasir dini təbliğat işinin öz çətinlikləri olduğunu yada salır, xalqı dözümlülüyə və səbrə çağırır. İslamın tarixi keçmişinə istinad edən imam deyir: «Əgər biz bunu (islam dövlətçiliyini) qurub-yaratmaq istəyiriksə, o zaman insanlar arasında on illərlə iş aparmalıyıq, ter-tökməliyik. Təvəssülflər olsun ki, bizim xalqlar mənəvi cəhətdən Məkkə və Mədinə ərəblərinin islamı qəbul etdikləri vaxtlardan o qədər də uzağa getməmişlər. Allahın elçisi Peyğəmbər islamı 23 il ərzində təbliğ etmişdir. Bizim «alimlər» isə cəmi 5-6 il ərzində hamını mömin müsəlman etmək istəyirlər».³

Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu proseslərdə böyük canlanmalar hiss olunmaqdadır.

Dinsiz materialist-ateist dünyagörüşünün prinsiplərinə, hakim kommunist ideologiyası təliminə əsaslanan, din üzərində ciddi qadağanların hökm sürdüyü sovet siyasi quruluşu devrildikdən sonra, postsovet məkanı müsəlman ölkələrində qazılan siyasi müstəqillik bu xalqların dini azadlıqlarına, dini-mənəvi dəyərlərinə qayıdışlarına da oyadıcı təsirini göstərmişdir. Bu prosesi əhalisinin əksər hissəsinin dini etiqadlı və ya qatı dindar olan Dağıstanın təmsalında görürük. Bu ərazinin əhalisi qısa bir zaman kəsiyində dinə və dini-mənəvi dəyərlərə qoyulan qadağalara son qoymuş, elliklə dini dəyərlərə üz tutmuş, geniş formada islamın təbliğinə və tədrisinə, dini mərasimlərin icrasına başlamışlar. Bu özünü, ilk növbədə, dini təbliğat işində mühüm rol oynayan və Allah evi adlanan yeni məscidlərin, mədrəsə, dini məktəb və universitetlərin açılmasında göstərmişdir.

Bu baxımdan tanınmış islamşünas-filosof Rafiq Əliyevin istinad etdiyi təkzibolunmaz faktlar daha maraqlıdır.

Professor Rafiq Əliyevin fikrində, əgər sovet hakimiyyəti dövründə Dağıstanın 4 şəhərində və 12 rayonunda cəmi 27 məscid fəaliyyət göstərirdisə, 1994-cü ilin sonunda burada artıq 720 məscid, 8 islam ali məktəbi və 111 mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. 2000-ci ildə Dağıstanda 1594 məscid, bu gün isə Respublikada 2150-dən artıq məscid, eyni zamanda 438 dini tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərir, 5000-dən artıq adam dini təhsil alır.²

Şübhəsiz, o qədər də böyük olmayan əraziyə və əhali potensialına malik olan bir coğrafi-inzibati ərazidə belə bir qısa zamanda öz vəsaitləri hesabına bu qədər məscidin, dini məktəbin, mədrəsənin və universitetlərin açılmasına yardımçı olan xarici və daxili dövlət adamları, ayrı-ayrı iş

¹ Игорь Ротарь. Под зеленым знаменем ислама. Исламские радикалы в России и СНГ. М., 2001, с.97.

² «Власть», № 2/2003, с.57.

¹ «Власть», № 2/2003, с.56.

² «Эхо», 06.04.2005.

adamları, missioner, dini təşkilat və mərkəzlər də, bundan sonra özlərinin məram və məqsədlərinə uyğun gələn təbliğat formalarına yaşıl işıq yandırmış olurlar.

Bax, dini təbliğat işinin belə bir xoşagəlməz cəhəti də vardır. Bu da, heç şübhəsiz, cəmiyyət daxilində siyasi-ideoloji sabitliyi pozur, vətəndaşları faydalı əməkden uzaqlaşdırır, dünyagörüşləri hələ tam formalaşmayan, tərəddüçülük mövqeyində dayanan gənclərin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir.

Dağıstanlı fəlsəfə elmləri doktoru Harun Qurbanov isə, təkcə, bu ərazidə islam fundamentalizm təbliğatı, neovəhhabizm təlimi, etnoseparatizm və dini-siyasi ekstremizm yolu ilə «islam dövləti»nin yaradılmasına yardımçı olan, bir sıra xarici islam dövlətlərinin maddi yardımı və dini təbliğatı sayəsində əhali arasında dindarlıq dərəcəsinin gündən-günə artmasına səbəb olan amillərdən danışır. Bu məsələ ilə bağlı, filosofun müqayisəli sosioloji araşdırmalarının nəticələrinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Əgər, XX əsrin 20-ci illərində Dağıstan ərazisində 1700 məscid, həmin məscidlər nəzdində 740 dini məktəb və 400 mədrəsə fəaliyyət göstərirdisə, 1985-ci ilin əvvəllərində, sovet siyasi quruluşunun din əleyhinə ateist təbliğatı sayəsində burada az-çox fəaliyyət göstərən cəmi 27 məscid qalmışdı. Sovet hakimiyyəti devrildi. Dağıstan yenə də Rusiya Federasiyası tərkibində qaldı. Lakin keçmiş ictimai-siyasi quruluşun artıq mövcud olmadığı və yenisinin də hələ tam formalaşmadığı bir şəraitin yaratdığı ideoloji boşluğun hökm sürdüyü bir vaxtda da dini təbliğat işi yenidən güclənməyə başladı: 2001-ci ildə Dağıstanda yenidən dövlət qeydiyyatından keçmiş 495 dini təşkilat fəaliyyət göstərməyə başlamışdır; burada 1,5 min məscid, 422 dini təhsil müəssisəsi, o cümlədən 45 institut və onların filialları dini təbliğatla məşğul olur. 332,2 min sakini olan Mahaçqalanın özündə isə 57 məscid, 16 sufi qardaşlıq cəmiyyəti və 800 ziyarətəh fəaliyyətdədir. Müqəddəs dini məbədlərə də dindarların ziyarət axını başlamışdır. Təkcə 1999-cu ildə 14 min və son zamanlar isə 100 min nəfərdən çox zəvvar Məkkədə həcc ziyarətində olmuşdur. Qərarqahı Səudiyyə Ərəbistanında olan «Rabitatul Allam» islam dini təşkilatı isə Mahaçqalada yeni məscidin inşasına 15 min dollar yardım göstərmişdir.¹

Şübhəsiz, bu təzkibolunmaz amillər də xalqın dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, tərəddüdlü mövqedə dayanan hissəsinin dini dəyərlərə qayıdış marağını və bütövlükdə də onların «islam dövləti» yaratmaq meylini daha da gücləndirir.

Uduqov, Arsanov və b. kimi separatçı-təxribatçı qüvvələr də islami dini dəyərlərə üz tutub bu yolla gedirlər.

Bunlar da hələ hamısı deyildir. Başqa bir səciyyəvi misal. Dağıstanlı filosof A.-Q.K.Əliyev Şimali Qafqazın bugünkü daxili sabitliyinə, dövlət idarəçiliyi formasına, bölgədəki dini-siyasi duruma təsir göstərən amillərdən, bu amillərin ideya-siyasi mənbələrindən ayrıca bəhs edir. Professor islamın ikili mövqeyini, onun ilkin fundamental dini dəyərlərdən uzaq düşməsinə yada sahib, yazır: «Təcavüzkar millətçilər dindən də öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edirlər. Bu isə hər zaman respublikadakı etno-siyasi vəziyyətə mənfi təsir göstərir».

Sual olunur: «cəmiyyət, millətçi-separatçıların, dini-siyasi ekstremistlərin bu təxribatçılıq fəaliyyətləri hansı məsələlər ətrafında cərəyan edir və aparılır? Dağıstanlı filosofun məqaləsində bu suala da tutarlı cavab tapırıq.

Belə ki, filosof Əliyev adları və soy adları bolli olan yerli millətçi-separatçı ideologiya havadarlarına bu separatçı-təxribatçılıq əməlinə yardımçı olan vəhhabizm kimi dini-siyasi cərəyan və təriqətlərin də daxili sabitliyin pozulmasındakı rolunu vurğulayır, bu ideologiyanın qarşıya qoyduğu siyasi məram və məqsədləri açıqlayır. Professor K.Əliyev yazır: «Şimali Qafqaza daxil etdirilən vəhhabizmin ideya havadarlarının məqsədi islam və şəriət qanun və normalarına əsaslanan «saf islam», «xilafət dövrünə» xas olan idarəçilik forması və «ümumislam dövləti» yaratmaqdır. Vəhhabizm... xaricdən güclü dəstək alır, islam adı altında pordələnen millətçi-separatçılar da ondan bəhrələnilirlər».¹

Daima xaricin ayrı-ayrı nüfuzlu dini təşkilat və mərkəzlərdən maddi yardım və mənəvi dəstək alan və bugün postsəviet məkanındakı bir sıra suveren dövlətlərin ərazisində və Rusiya müsəlmanları arasında təbliğ edilən və dini-siyasi ideologiyası tədris olunan vəhhabizm dini təliminin tarixi keçmişi, ideya çalarları, mənbələri və həqiqi mahiyyəti haqqında Rusiya müsəlmanlarının baş müftisi Talqat Tacəddinin də tarixi realitələrə əsaslanan maraqlı baxışları vardır.

Rusiyanın baş müftisi Talqat Tacəddin deyir: «Vəhhabizmlə islam arasında... heç bir ortaq cəhət yoxdur. İslam və terror da bir araya sığışmır. Vəhhabizm, hələ XVI əsrdə, ingilis imperalistləri tərəfindən özlərinin Şərq müstəmləkələrindəki müsəlmanları cilovda saxlamaq üçün düşünülmüşdür. Bu, külli məbləğdə vəsait tələb edən qoşun saxlamaqdan daha faydalı idi. Buna görə də onlar, «parçala və hökmranlıq et» prinsipini rəhbər tutaraq, islamdakı bu süni cərəyanın vasitəsilə dindarlar arasında parçalanmaya nail oldular. Bu məqsədlə onlar Məhəmməd ben Əbdül Vəhhab adlı bir satqın adam da tapdılar. Sonradan onun «təlimini» hətta Məhəmməd peyğəmbərin vətəninə də yaymağa cəhd göstərdilər. Vəhhabizm qılnc gücünə hətta Məkkədə və Mədinədə də bərqərar edildi. Vəhhabistlər bizə belə bir fikri zorla qəbul etdirməyə çalışırlar ki,

¹ Вак: «Россия и мусульманский мир», № 3/2003, с.34.

¹ Религиозный фактор в жизни дагестанского общества. Махаçкала, 2002, с.8.

min ildən artıq müddətdə islam, guya, murdarlanmışdır və buna görə də bu etiqadı «təmizləmək» lazımdır.¹

Talqat Tacəddin haqlıdır. Fikrimizcə, məhz, belə bir tarixi mövqeyə, məram və məqsədə malik olan dünənki vəhhabizm və bugünkü necovəhhabizm dini təlimi yenə də müxtəlif dövlətlər və onların ayrı-ayrı dini təşkilatları tərəfindən eyni məqsədlərlə istifadə olunur.

Şimali Qafqazda islamın siyasiləşdirilməsinə yardımçı olan başqa amil və səbəblər də mövcuddur. İstər siyasiləşdirilmiş islamın, istərsə də bu dinin sufilik, vəhhabilik və bu ərazilərdə geniş yayılmaqda olan başqa dini cərəyan və təriqətlərin ölkədaxili sabitliyin pozulmasında rolu və iştirakı məsələsində, heç şübhəsiz, yerli gənclərin xarici islam ölkələrinin dini mərkəzlərində, məktəb və mədrəsələrində təhsil almalarının, bu gənclərin yerli şərailə və milli ənənələrə uyğun gəlməyən yabançı ideologiya təsiri altına düşmələrinin də rolu az deyildir.

Professor S.X.Asiyatilov demişkən, bu gün iqtisadi inkişaf səviyyəsi o qədər də yüksək olmayan kiçik bir dağ aulundan çıxmış, həyat təcrübəsi olmayan, dünyagörüşü yenidən formalaşmağa başlayan, təcrübəsiz gənclər birdən-birə, böyük tarixi-dini ənənəli, inkişaf etmiş «Malayziya, Suriya, Misir, Türkiyə, Tunis, Əlcəzair, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, Liviya, İran, ...Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri» kimi ölkələrin dini mərkəzlərində təhsil almağa başlayırlar. Yenə də sual olunur: bəs nəticədə nə baş verir? Prof. S.Asiyatilov doğru olaraq etiraf edir ki, xaricdə «onların öyrəndiklərini və yeni öyrəndiklərini bir Allah bilir».²

Bu təhsilin nəticəsində bunlar baş verir.

Lakin məsələnin bu şəkildə qoyuluşu Şimali Qafqazda bir çox separatçı qüvvələri heç də rızılı salmır. Onlar, ilk növbədə, Qafqazda «xilafətin bərpası» və «ümumislam dövlətçiliyinin yaradılması» tələbi ilə çıxış edən millətçi-separatçılardır.

«Rusiyada xilafətin bərpası» ideyasına qarşı mübarizənin bu gün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldığı Rusiya Federasiyasının müsəlman əhalisi arasında dindarlığın təbliğ olunmasını və bu təbliğata yardımçı olan bir sıra səbəbləri açıqlamaq yerinə düşərdi. Doğrudan da, inkarolunmaz faktır ki, SSRİ dağılıdıqdan sonra Rusiyanın müsəlman əhalisi arasında islam dininə və dini dünyagörüşün təbliğinə marağ gündən-günə artmağa başlamışdır. Bu meyli və marağı yaradan səbəblər çox müxtəlifdir.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, Qərbin keçmiş və indiki ictimai-siyasi və fəlsəfi fikri tarixində «islam təhlükəsi» doktrinasının ideya-siyasi əsasını ikili mövqe – məsələyə əsassız «islam təhlükəsi» ideyasını təbliğ etmək

¹ «Россия и мусульманский мир», № 4/2000, с.25.

² Религиозный фактор в жизни современного дагестанского общества, Махачкала, 2002, с.67.

forması və bu təbliğat formasına cavab olaraq tarixi realıq baxımından yanaşmaq, onu olduğu kimi təqdim edib, qiymətləndirmək mövqeyi özünə yer tapmışdır. Məsələnin həlli yolundakı baxışlar müxtəlif və ziddiyyətlidir. Burada, bir tərəfdən, məsələnin əsas mahiyyəti təhrif edilir, daha çox siyasiləşdirilir, digər tərəfdən isə tarixi realıq və onun mahiyyəti əslində olduğu kimi araşdırılır və obyektiv qiymətləndirilir. Burada qarşıya çıxan suallar və onların cavabları üzərində dayanmaq məsələyə aydınlıq gətirə bilər.

Həm Qərbin, həm də Şərqlin siyasət aləmində belə bir sual çoxlarını düşündürür: doğrudanmı bu gün Qorb və xristian dünyası üçün «islam təhlükəsi» mövcuddur?

Suala cavab tapmaq üçün bir neçə sosioloji misal göstərik. İlk növbədə, elə həqiqətdən uzaq olan bu mifi uyduran, onu ideya-siyasi cəhətdən «əsaslandırın» xristian Qərbin özünün siyasət aləminə və ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin baxış və mülahizələrinə müraciət edək. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, siyasət aləmində və ictimai-siyasi fikirdə «islam təhlükəsi» məsələsinə həmişə ikili mövqedən münasibət bildirilmişdir: bu mövqə tərəfdarları, necə deyirlər, ağına-bozuna baxmadan, islama qarşı açıq düşmən mövqeyində dayanır, digər mövqə tərəfdarları isə, hansı dini-siyasi baxışı təmsil etmələrindən asılı olmayaraq, tarixi reallıqların gözünə düz baxır, necə deyirlər, «düzü-düz, öyrini-öyri» yazmağa çalışır. «Islam təhlükəsinin» mövcudluğu ilə bağlı suala az-çox obyektivliyi ilə seçilən tanınmış rusiyalı tarixçi-professor Q.İ.Mirskinin «Siyasi islam» və Qorb cəmiyyəti» adlı məqaləsində gətirilən iqtibaslarda (şübhəsiz ki, Qorb müəlliflərindən) inandırıcı cavablar verilmişdir. Burada rusiyalı müəllif və onun istinad etdiyi başqa qərbli siyasətçilər bütövlükdə dini fundamentalizmin, siyasi ekstremizmin, separatizmin və hətta terrorçuluq əməllərinin də təkə islam dininin adına yazılmasının, islamla bağlandırılmasının və təkə islam əməli və «islam təhlükəsi» sayılmasının əleyhinə çıxır və doğru olaraq qeyd edir ki, bu məfhum və anlayışlar təkə islamda deyil, eyni zamanda tarixən bütün başqa dinlərdə də, bir qədər də dəqiq desək, ilk dəfə məhz xristianlığın özündə baş qaldırmış, bu dinin antiislam ideya havadarları tərəfindən əsaslandırılmışdır. Müəllif daha çox islamla bağlanan, islam dini əməli sayılan fundamentalizmin ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində məhz xristian dinli baptistlər və modernistlər tərəfindən ortaya atıldığını bildirir. Yaxşı olar, elə biz də, professor Mirskinin istinad etdiyi qərbli islamşünas D.Espozitonun baxış və mülahizələrinə müraciət edək.

Tanınmış Qorb islamşünası D.Espozito özünün «İslam təhlükəsi: mif və reallıqlar» adlı əsərində «islam təhlükəsi» fenomenini ətrafında gedən ideya-siyasi mübarizəyə münasibət bildirir. Maraqlıdır ki, qərbli və xristian dini məsləkli müəllif özünün bir sıra həmvətənlərindən fərqli olaraq «Qorb-Şorq», «xristian-islam» qarşıdurması məsələsində daha prinsipi-

piyal və demək olar ki, doğru yol seçir. Başqaları kimi o da «islam təhlükəsi» faktını inkar etmir. Amma bir şərtlə: Şərqi, islama, müsəlmana və müsəlman dünyasına qarşı belə bir inkar olunmaz təhlükənin möht «iudaya-xristian» dinləri tərəfindən də həyata keçirildiyini etiraf edir.

«İslam təhlükəsinin» mövcudluğu məsələsində də Espozitonun mövqeyi məlumdur. Özünün verdiyi suala müəllif özü də belə cavab verir: «İslam təhlükəsi mövcuddurmu? Məlum mənada – mövcuddur. Eynilə, Qərb təhlükəsi, iudaya-xristian təhlükəsi mövcud olan mənada mövcuddur».¹ Deməli, bu təhlükə təkcə islam təhlükəsi deyildir, həm də iudaizm və xristian dinlərinin birgə yaratdıqları təhlükədir. «İslam qəzəbinin kökləri», «Xristianlar üzərinə «müsəlman yürüşləri» və «İslamın dirçəlişinin Qərbi kəməndləməsi təhlükəsi» (bunlar Qərbdə nəşr olunan kitabların adlarıdır!) ətrafında kəskin və bənşməz ideyalar mübarizəsinə aydınlıq gətirməyə çalışan və əslində Qərbin, xristianlığın əleyhinə belə bir «təhlükənin» olmadığını sübuta yetirən D.Espozito yazır: «İslam hərəkatlarının heç də hamısı təbiətə antiqərb, antiamerika və antidemokratiya mahiyyətli olmamışdır. Bizim vəzifəmiz müsəlman dünyasının tarixini və reallıqlarını daha yaxşı anlamaqdan ibarətdir».²

Doğrudan da, bu dinin tarixi reallıqlarını yaxşı bilməyənlər, siyasət xatirinə bunu bilmək istəməyənlər, islamın həqiqi mahiyyətini yaxşı anlamayanlar, qərəzli yol seçib anlamaq istəməyənlər də «islam təhlükəsi», «birləşmiş islam ştatları», «xilafətin bərpası» kimi qərəzli və açıq antiislam təbliğatı aparırlar.

Yaxşı ki, Qərbin özündə də bu məsələni doğru dərk edib, qiymətləndirənlər, az da olsa, tapılır. Müasir Qərb dünyasında Mirski və Espozitodan başqa da «islam təhlükəsi» ətrafında gedən dini-siyasi və ideoloji mübarizənin məram və məqsədini, islamın və onun ideya-siyasi sistemi olan islamizmin mahiyyətini doğru anlayıb qiymətləndirənlər vardır. Onlardan biri də M.A.Xermassidir. İslamın və islamizmin rolunu inkar etməyən müəllif yazır: «Biz, mülayim siyasi... islamdan başlayaraq yeni formalı islamizmə qədər uzun bir yol keçmişik».³

Qərbdə, neçə yüz illərdə çar, imperator, neçə-neçə baş katiblər, indi isə bir-birini əvəz edən prezidentlər dövləti kimi fəaliyyət göstərən, kiçik və azsaylı xalqlara qarşı daim açıq təcavüzkarlıq siyasəti tətbiq edən, onlar arasında ruslaşdırma siyasəti aparən, onların milli əraziləri hüddullarında «zooloji rusofobiya», «təcavüzkar ksenofobiya» və «slavyan hegemonluğu» kimi milli-irqi və dini ayrıseçkilik siyasəti aparən, Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşıdurmasını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran və özlərini bugün də «titullu millət» sayan bir xalqın Ayrapetova kimi

nümayəndəsi yenə də öz ölkəsinin bu etnos və azsaylı xalqlar tərəfindən təcavüzə və təhlükəyə məruz qalmaları haqqında mif yaymaq yolu seçmişdir.

Bu məsələ özünün bir sıra başqa yazılarında da daim xalqlar arasında milli-dini zəminli qarşıdurma təbliğ edən Nataliya adlı və Ayrapetova familiyalı bir publisistin «Rus məsələsi» adlı məqaləsində təbliğ olunur.

Xristian Qərbin təbliğat maşını «mənafeyi qorunmalı olan titullu millət» doktrinasını ortaya atır. Bu meyl, tarixən özünü daha çox Rusiyada göstərmişdir. Burada milli mənafe və hüquqların qorunması dedikdə təkcə özləri tarixən milli azlıqların hüquqlarını pozan, milli-dini ayrıseçkilik siyasəti aparən hegemon xristian dinli və slavyan milli-etnik mənşəli millətin mənafe və hüquqlarının pozulması nəzərdə tutulur, eyni ölkənin bərabər hüquqlu vətəndaşları olan qeyri-xristian, başqa milli-dini mənşəli xalqların mənafeləri isə əsla nəzərə alınmır.

Ayrapetova yazır: «Rusiyada titullu millət anlayışını dəyişdirib, ümumi əhalinin təqribən 85 faizini təşkil edən 140 millət və xalq yaşayır... Rusiya... dünyada yeganə ölkədir ki, öz torpaqlarından qovulan titullu millət məhz orada və hər gün alqaldır... Orada rus əhalisinin hüquqları pozulur... Bu ölkədə, milli «rus hakimiyyəti», milli oriyentasiyalı mətbuat və milli yönümlü biznes demək olar ki, yox dərəcəsinə düşür».¹

Ayrapetova deyir: «Bu gün biz tarixən salamat qalmaq üçün iki ifratçılığın – bir tərəfdən, kütləvi informasiya vasitələrinin əksəriyyətində, nədənsə, «avropa dəyərlərinin» təbliği şəklində qanunlaşdırılmış rusofobiyanın, digər tərəfdən – təcavüzkar ksenofobiyanın qarşısını almalıyıq. Hərçənd, hər iki hal təkcə Rusiyada deyil, həm də maariflənmiş Avropada müşahidə olunur».²

Bunlar, müəllifin uydurduğu oyunlardır. Tarixən başqa xalqlara qarşı milli-dini ayrıseçkilik siyasəti yeridən bir xalqın və dövlətin nümayəndəsi, tarixi reallıqları olduğu kimi görmək əvəzinə, onun ölkəsinin inkişafı yolunda qarşıya çıxan maneə və çətinliklərdə ölkənin qeyri-rus xalqlarının, milli azlıqların rolunu ön plana çəkir. Bununla da müəllif, tarixi reallıqları təhrif edib, saxtakarlığa əl atır.

Əslində bu gün Rusiyada vəziyyət heç də Ayrapetovanın həyocan təbili çalıb ələmə yaydığı dərəcədə təhlükəli deyildir. Çünki Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra millətlər və xalqlar bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə, ölkədaxili iqtisadi-siyasi vəziyyətdə və suveren inkişaf yollarında bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışlar. Bu gün Rusiyanı narahat edən başqa reallıqlardır. Məsələ bundadır ki, artıq özlərinin suveren dövlətləri olan millətlər və xalqlar üzərindəki keçmiş hegemonluq hüququnu itirmiş olan Rusiya, artıq heç vaxt onları daxili işlərinə və xarici siyasətlərinə

¹ «Политические исследования», № 1/2002, с.82.

² «Политические исследования», № 1/2002, с.82.

³ «Политические исследования», № 1/2002, с.83.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 3/2003, с.6.

² «Россия и мусульманский мир», № 3/2003, с.9.

nə əvvəlki kimi birbaşa müdaxilə edə bilmir. Ayrapetova isə belə bir şəraitdə fakt qarşısında qalaraq yerli, qeyri-rus etnos və millətlərə qarşı onun özünün də təbliğ etdiyi açıq və qərəzli nasional-şovinizm siyasətini gizlədə bilmir. Sual olunur: bəs bu gün Ayrapetovanın bəhs etdiyi «zooloji rusofobiya» və «təcavüzkar ksenofobiya» siyasəti kimlərə qarşı tətbiq olunur? Heç şübhəsiz, nasional-şovinizm, «rusofobiya» və «ksenofobiya» siyasəti müəllifin özünün istinad etdiyi «titullu» ruslara qarşı deyil, Rusiya vətəndaşları olan 140 kiçik etnos və millətə qarşı tətbiq edilir, onların haqq və hüquqları pozulur.

Ayrapetovanın təbliğ etdiyi bu meyl və mövqe, sadəcə olaraq, milli azlıqlar üzərində tarixi imperiya imtiyazlarının yenə də saxlanılmasına çağırışdır.

«Böyükdövlətçilik», «hegemonçuluq» məfhum və anlayışlarından danışan, lakin onların heqiqi məzmun və mahiyyətini, məram və məqsədini ört-basdır edib siyasi oyunbazlıqla əvəz etməyə çalışan Dmitri Roqozinin baxışları da diqqətimizi cəlb etdi. «Rusiyanın bütün xalqlarına ancaq rusların (diqqət yetirin: Rusiyanın yox, ancaq rusların! – H.H., T.B.) verə biləcəyi hüquqi bərabərlikdən» danışan siyasətçi əslində hegemon imperiya hüquq və imtiyazlarına yenə də qayıtmaq istəyən Rusiyanın və rusların adından danışır. Bununla da o, özünün adını çəkdiyi «tatarların da, çukçaların da» və öz tarixi milli ərazilərində məskunlaşmış bir sıra digər millətlərin də milli-dini və hüquqi tələblərinə qarşı çıxır, ulu tarixli, vaxtilə bütün dünyaya meydan oxuyan bu xalqların rəhbərlərinə öyüdnəsihət verir, milli-dini adətləri yada salıb onlara davranış qaydalarını dərsi də deyir. Baxışlar və mövqelər uyğun gəlməyəndə, hardasa onların siyasətinə və milli dövlətçilik mənafeyinə toxunanda, azad fikir söyləyəndə onlara hədə-qorxu da gəlir. Roqozindən böyük bir iqtibas: «Rus böyükdövlətçiliyi - tatarlara və «Qafqaz millətindən olan şəxslərə» qarşı rus millətçiliyi deyildir. Böyükdövlətçilik – ölkənin bütün xalqlarının – rusların, tatarların, çukçaların da rəmzi bayrağıdır. Biz rusların heqiqi üstünlüklərindən danışırıq. Xırda millətçilik hissləri rus xalqı üçün sosiyyevi deyildir. Biz Rusiyanın bütün xalqlarına, ancaq rusların verə biləcəyi hüquqi bərabərlikdən və mənəvi azadlıqlardan danışırıq. Lakin latınca yazıb-oxumaq istəyən M.Şaymiyev qoy, hətta lap ərəbcə yazsın! Əgər o, doğrudan da mahir təsərrüfatçıdırsa, qoy Tataristanın təsərrüfatına başçılıq etsin, prezidentlik andını Qurana əl basıb içsün, dörd arvad saxlasın, müqəddəs ramazan ayında oruc tutsun və cümə gününü özünün iş yox, istirahət günü elan etsin. Belə olarsa, o, bizim yaxın dostumuz olacaqdır. Lakin, əgər o, çeçen variantı ilə federal hökumətinə qarşı şantaj qurub-düzəldərsə, onda biz Dumada məsələ qaldırıb cinayət

məcəlləsinə yeni, ərazilərin parçalanmasına cəhd haqqında maddə əlavə edilməsinə nail olacağıq»¹.

Məsələ rus siyasətçisi Roqozinin dediyi kimi heç də təkco Şaymiyevin Tataristanın təsərrüfatına rəhbərlik etməsində, onun islamın adət və ənənələrinin necə icra edib-ətməməsində deyildir. Burada məsələ tarixi köklü tatar-rus münasibətlərindədir. Bəşər nəslinin yaddaşında bu tarixi keçmiş yaxşı qalmışdır. Buna görə də Rusiyanın indiki başbələ siyasətçiləri daha çox Tataristanın, Volqa boyu, Orta Asiya və başqa müsəlman xalqların güclü-qüdrətli yeni intibahından və milli-dini dirçəlişindən narazılıq keçirməyə başlamışlar. Sadəcə olaraq, keçmiş tarixə görə bu gün M.Şaymiyevə öz tarixi keçmişlərini yaxşı bilən, onu bu gün də yaxşı yadda saxlayan rus siyasətçiləri tərəfindən daha çox hədə-qorxulu «pay» düşmüşdür. Məhz buna görə də bu gün onun adı siyasi dairələrdə daha çox hallanılır. Onlar istinad olunan ərazilərdəki türk milli-etnik mənşəli, islam dinli xalqların yeni milli-dini və siyasi dirçəlişlərinə, bu xalqlara qarşı özlərinin milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinə göz yumub, ancaq xarici dini-siyasi təşkilatların, dini missioner və emissarların yardım və dəstək vermələrindən danışır. «Московская новость» qəzetinin baş redaktoru Sergey Roy da belə edir. Baş redaktor yazır: Şimali Qafqazda və Dağıstanda «Xarici qüvvələrin yardımı sayəsində islam dünyası ilə, Astraxan vilayətinin, Volqa boyu və Orta Asiya müsəlmanları ilə birləşib dənizdən-dənizə uzanan Böyük Çeçenistan yaratmaq istəyi homişə olacaqdır. Ona görə buralardan Rusiyaya qarşı məhvedici təhlükənin olacağı ehtimalı tamamilə ağılabatdır»².

Qorxulu siyasətdir, ağırlı-acılı noticələri ola biləcək mövqedir! Lakin, çox yaxşı ki, məsələnin bu mövqedən qiymətləndirilməsi ölcəyinə çıxan başqa baxışlar da vardır. Belə bir mövqe həm islam dini xadimləri arasında, həm də, az da olsa, xristian dini nümayəndələri arasında vardır.

Fikrimizcə, «Qərb-Şərqi», «xristian-islam» qarşıdurması və «islam təhlükəsi» ətrafında müasir dünyada gedən ideoloji və siyasi mübarizənin ikili anlamı, bir-birini təkzib edən iki xətt üzrə aparılması məsələsi tanınmış rusiyalı islam hüquqşünası Leonid Syukiyaynenin «İslam islama qarşı» adlı məqaləsində məsələnin qoyuluşu və anlamı baxımından daha doğru mövqedən təhlil edilib, qiymətləndirilmişdir.

Müəllif etiraf edir ki, bugünkü Rusiyanın siyasi həyatında «fundamentalizm», «vəhhabizm», «islamizm», «siyasi islam» təhlükəsi ətrafında aparılan geniş miqyaslı ideya-siyasi mübarizə tərəfdarlarının bir hissəsinin fikrincə, guya islam amilinin Rusiya həyatındakı yerini və mövqeyini qiymətləndirərkən belə bir baxış daha çox üstünlük təşkil edir ki, islamla bağlı olan bu amillər «ölkənin milli təhlükəsizliyinə və ölkə vətəndaşla-

¹ «Комсомольская правда», 05.10.1999.

² «Россия и мусульманский мир», № 10/1999, с.11-12.

rının mənafə və maraqlarına qarşı çıxır». Və yaxud: «Məhz, terrorizmin və siyasi ekstremizmin bütün dünyada yayılmasına görə yalnız islam məsuliyyət daşıyır».¹

Bu baxış və mülahizələr məsələnin bir mövqedən, bir maraq baxımından anılması və qiymətləndirilməsidir.

«Ölkə vətəndaşlarının mənafə və maraqlarına qarşı çıxan» və «terrorizm və siyasi ekstremizm yayan islam?»... Belə yerlərdə deyiblər: adımı sənə qoyum, sənə yana-yana qoyum...

Professor Syukiyaynen həm də terrorizmin təkəcə islam əməli olmadığını və islam dinli ölkələrin özlərinə qarşı da çıxdığını yada salır. Onun fikrinə: terrorizm təhlükəsi Səudiyyə Ərəbistanın özü üçün də abstrakt deyildir, çox konkret, dəqiqdir və bu ölkə özü də, heç bir dini-millət fərq və ayrışdırıcılıq nəzərə alınmadan, «dəfələrlə ekstremizmin nişangahına çevrilmişdir».

Rusiya islamşünasın belə bir baxışı da diqqəti cəlb edir ki, terrorizm və siyasi ekstremizm hansı ölkədə və hansı dinin nümayəndələri tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq, belə halların qarşısı alınmalıdır, çünki din adından törədilən bu belə həm xristianlara, həm də müsəlmanlara fəlakət gətirir. Müəllif doğru yazır: «bu belə təkəcə Qərb ölkələri üçün yox, o, eyni zamanda islamçılıq... və sivilizasiyalı islam dünyası üçün də təhlükəlidir». «Islam islama qarşı» məqaləsinin müəllifi «islamın oyanışı», «islam təhlükəsi», terrorizm və siyasi ekstremizm təhlükəsi barədə çox danışan və bir çox hallarda Rusiyada yüksək vəzifələri tutan dövlət məmurları tərəfindən milli-dini, xristian-müsəlman qarşıdurması həddinə çatdırılan və geniş təbliğ edilən bu məsələnin əsas mahiyyətini açır və həlli yolunu arayıb axtarmaqda Rusiyaya yardımçı olur: «Bizim zamanımızda terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq üçün daha geniş beynəlxalq əməkdaşlıq imkanı yaranmışdır. Vəzifə, təkəcə Qərblə koalisiya yaratmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda özləri dəfələrlə terror hücumlarına məruz qalan islam dövlətləri ilə də ittifaq yaratmaqdan ibarətdir».²

Doğrudan da, bu yol müasir terrorizmə və siyasi ekstremizmə qarşı mübarizədə daha münasib açar rolunu oynaya bilər. Bunun üçün Rusiya islam dininə və müsəlmanlara münasibətdə qərəzli mövqeyindən imtina etməlidir. Bu, daha doğru yoldur.

Islam ümumbəşəri dindir, bu dinin prinsipləri və təlimləri insanları birliyə və həmrəyliyə çağırır, o, dini-mənəvi və əxlaqi dəyərləri qorumağa can atır. Lakin biz bütün başqa dünya dinlərində olduğu kimi, islamın da ikili xarakterli olmasını heç də inkar etmirik. Başqa dinlərdə olduğu kimi, bu dinə etiqad edib, ona müxtəlif mövqələrdən yanaşanlar da

onun mənə və mahiyyətini, məram və məqsədini tarixən müxtəlif mövqələrdən açıqlamışlar. Məlum həqiqətdir ki, dinlərin ikili xarakterini vaxtilə Qərbin xristian, Şərğin islam klassik fəlsəfə və sosiologiya tarixçiləri də söyləmişlər. Bununla əlaqədar, böyük Kantın, Hegelin, Feyerbaxın, Leninin, İmam Xomeyninin və Xatəminin adlarını çəkmək bəs edər. Bu gün Qorb-Şərğ, xristian-islam dövlətləri və dini-mənəvi dəyərləri arasında qarşıdurmanın daha kəskin forma aldığı bir vaxtda dinlərin ikili xarakteri və mahiyyəti müasir ideyalar mübarizəsində daha çox nəzərə çarpır. Bu da təsadüfi deyildir, çünki müasir xristianlığın islama və müsəlmanlara qarşı uydurmuş olduğu hər cür dini-siyasi və ideoloji doktrinaya dini don geydirilir, dini mahiyyət verilir. Bu sözlər «islam təhlükəsi»-nə də, «birləşmiş islam ştatları» və «xilafətin bərpası» ideyasına da, dini fundamentalizmə, radikalizmə, separatizmə, ekstremizmə və terrorizmə də aiddir.

Yaxşı olar burada Rusiya müsəlmanlarının Ali Ruhani idarəsinin başçısı Talqat Tacətdinin (12.10.1948) ekstremizmin mahiyyəti haqqında bir fikrini yada salaq. Müfti yazır: «Bizim ekstremizmə baxışımız ilahiyata əsaslanır. Ekstremizm məfhumu altında təkəcə vəhhabizm deyil, ümumiyyətlə, beynəlxalq terrorizmə çevrilən, zorakılıq yolu ilə qəbul etdirilən və təbliğ olunan islam nəzərdə tutulur».³

T.Tacətdin haqlıdır. Çünki burada, bütün dinlərdə olduğu kimi, islamın da ikili xarakterindən söhbət gedir. Əgər islam ölkələrindən «ixrac olunan» vəhhabizm və ya hər hansı dini təriqət və cərəyan islam dini adından çıxış edib ilkin tarixi dini-mənəvi dəyərlərdən üz döndərüb, daha çox siyasiləşdirilərək dini separatizm və ekstremizm təbliğ edərsə, əgər həmin islam beynəlxalq terrorizmə yardımçı rolunda çıxış edərsə və bu ideologiyamı başqalarına zorakılıq, fiziki-ideoloji təzyiqlə və təbliğ yolu ilə qəbul etdirirsə, bunların harada baş verməsindən asılı olmayaraq, bu cür islam – həqiqi islamdan uzaq olan, separatizm və ekstremizm təbliğ edən, Məhəmməd peyğəmbərin müsəlman dünyasına təhvil verib getdiyi islama zidd olan və ona qarşı çıxan islamdır.

Qorb-Şərğ və xristian-islam qarşıdurması ətrafında gedən kəskin ideya-siyasi mübarizənin yeni bir forması kimi qələmə verilən «islam təhlükəsi», «xilafətin dirçəldilməsi» ideyası, islam fundamentalizmi, islam separatizmi və islam ekstremizmi kimi, dini-siyasi təlim və cərəyanların mahiyyətinin açılması və doğru qiymətləndirilməsi məsələsində də bu iki dinin tərəfdarları arasında ideyalar mübarizəsi səngimək bilmir. Bu mübarizənin mərkəzində bir-birinə inamsızlıq, siyasi-ideoloji maraqlar dayanır, bir çox hallarda isə bu dini-siyasi məfhum və anlayışların tarixi köklərini və onların əsas mahiyyətlərini görmək istəyirlər.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с.102.

² «Центральная Азия и Кавказ», № 3, 2002.

³ «Россия и мусульманский мир», № 3/2001, с.24-25.

Əvvəlcə, formallaşmış dini-siyasi cərəyan kimi dini fundamentalizm ilk dəfə, islamdan daha əvvəl, xristian dini ideologiyasında meydana çıxmışdır. O ki qaldı dini ekstremizm və separatçılığa, bunlar da təkcə islam əməli olmayıb, bütün dinlərə xas olan zərərli fəaliyyət formaları kimi, hər bir cəmiyyətin daxili quruluşu, orada ictimai-siyasi həyatın sabitliyi dərəcəsi nəzərə alınmaqla tətbiq edilir. Lakin Orta Asiya rus pravoslav kilsəsinin yepiskopu Vladimirin dediyi kimi, burada həqiqət birmənalı və inkarolunmazdır: «Ekstremizm daha çox antimüsəlman xarakterli əməldir, nəinki antixristian».¹

İslamın saflığı və mənəvi-əxlaqi dəyərləri keşiyində duran, onu yabançı «isləhətçilərdən» qoruyan İran kimi klassik islam ölkəsinin prezidenti Seyid Məhəmməd Xatəmi isə özünün «Fırtına ərəfəsində vahimə» adlı əsərində islamın hətta üç mövqeli və istiqamətli olmasını vurğulayaraq, «bu gün bir irticaçı, bir qarışdırılmış, bir də həqiqi islam mövcuddur... bizim inqilabımızın əsasını həqiqi islam təşkil edir» - demişdir.²

Bu, doğrudan da belədir. Xalqların keçdiyi ictimai-siyasi həyat yolunda bu fikri təsdiqləyən faktlar az deyildir.

İslamın ikili mahiyyətindən istifadə edən ayrı-ayrı şəxslər, dini qruplar, dini-siyasi təşkilatlar və mərkəzlər, hətta dövlətlər dini təlim və dünya baxışlarını əldə bayraq edib «müqəddəs mübarizəyə», «cihada» qalxır, xalqı, milləti birliyə və həqiqi azadlığa səsləyir, əsrlər boyu davam etmiş mütləqiyyət rejiminə və onun siyasi quruluşuna son qoyurlar. Xomeyninin «İran islam inqilabında» olduğu kimi! Başqa bir xalq isə Məhəmməd peyğəmbərin islamını əldə bayraq edib, on illərlə öz xalqını və ölkəsini dinsiz və allahsız əcnəbi kafirlərin təcavüzlərindən qorunmaq üçün «müqəddəs müharibəyə» qalxır. Əfqan xalqının Sovet hərbi-siyasi təcavüzünə və ideoloji təxribatına qarşı mübarizəsində olduğu kimi! Lakin bəşəriyyətə bir islam da məlumdur – başqa dövlətlərin, dini təşkilat və mərkəzlərin, hətta nüfuzlu dövlətlərin ölində vəsitəyə çevrilib həqiqi islamın özünə və müsəlmanlara qarşı çıxan qondarma islam.

Asanlıqla ayrı-ayrı milli ekstremistlərin və separatçı qüvvələrin təbliğatı təsiri altına düşən bu cür «islam» tarixi vəhhabizm, radikalizm və dini fundamentalizm adı altında pərdələnir, islam dinli dünyəvi dövlətdə islamın «müdafiəsinə» qalxır, öz ölkəsində yerli hakimiyyət formasına, milli dövlətçiliyə qarşı çıxır, hətta ərəbvari «xilafət» də yaratmaq istəyir, dövlətdaxili sabitliyi pozur, açıq separatizm yayır, yeri gələndə əlinə silah götürüb terrorçuluq əməlləri də törədir.

Bunun nümunələrini bu gün, islam dinli postsovet məkanı suveren dövlətlərin demək olar ki, əksəriyyətinin ərazisində, ictimai-siyasi həyatında və sosial mühitində görürük. Dövlət suverenliyi qazanan postsovet

məkani ölkələrinin müsəlmanları müstəqil olaraq öz tarixi milli-dini və mənəvi dəyərlərinə qayıtmaq hüququ qazandırlar, hakim kommunist-ateist təbliğatına və ideologiyasına son qoyuldu, lakin köhnə ictimai-siyasi quruluşla yeni suveren quruluşu dövlət arasında ideoloji boşluq yarandı. Suveren müsəlman dövlətlərinin bir-biri ilə, eyni milli-dini və soyköklü xalqlarla dini-millət birliliyi əsas tutub iqtisadi-siyasi birlik münasibətləri yaradıldı, onların onilliklər boyu qadağalar qoyulduğu üçün zəifləmiş əlaqələri yenidən bərpa olundu, vaxtilə bir-biri üçün ölçətməz olan ölkələr din və milli birlik amilini əsas tutub yaxın münasibətlər qurdular. Burada islamın və islami dini dəyərlərin rolu daha çox oldu. Dini və ideoloji boşluq şəraitində olan islam dinli iri xarici müsəlman dövlətlərinin nüfuzlu din xadimlərinin və təbliğatçılarınun postsovet məkanındakı müsəlman dövlətlərinin ərazisinə güclü axını başladı, bu ölkələrdə dini kadrlar hazırlayan mədrəsələr, dini məktəblər və universitetlər açıldı, buralardakı dini təşkilat, mərkəz və partiyalar göbələk kimi artmağa başladı; əhalisi az olan və əhalisinin dindarlıq dərəcəsi o qədər də yüksək olmayan kənd, qəsəbə və rayonlarda yeni-yeni məscidlər inşa olundu, xarici dini mərkəzlərə ziyarətə gələnlərin və xarici dini mərkəzlərdə təhsil alanların sayı ildən-ilə artdı.

Yeni suveren dövlət ərazisində islamdan yerli şəraitin tələblərinə, dövlət daxili norma və prinsiplərə heç də həmişə uyğun gəlməyən formada istifadə olunmasının və təbliğ edilməsinin naqis və zərərli nəticələri də özünü göstərməyə başladı. Burada həqiqi islamdan fərqli olaraq qərəzli islam, dini-mənəvi dəyərlərdən uzaq, daha çox siyasiləşdirilmiş məqsəd daşıyan islam öz rolunu oynamağa başladı. Qondarma «islam» həm həqiqi islama, həm də onun tərəfdarları olan müsəlmanlara qarşı çıxmağa başlayır. Etiraf etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı xarici dini missionerlər və emissarlar, xaricin təcavüzkar və separatçı meyilli «islam» postsovet məkanındakı suveren dövlətlərin ərazilərində tarixən mövcud olan həqiqi islamı, onun ümumbəşəri təlim və baxışlarını sıxışdırmağa, onun dini-mənəvi və dünyəvi məram və məqsədini dəyişdirməyə meyl göstərirlər. Bu qüvvələr öz ölkələrində deyil, məhz yerli ərazilərdə dövlətin daxili qayda-qanunlarına məhəl qoymadan, xalqın mənafeyinə zidd olan, tarixi fundamental dini təlim və ənənələrdən, tarixi vəhhabiliyin prinsiplərindən uzaq olan «yeni» və açıq qərəzkar «islam fundamentalizmi»ni və «neovəhhabizmi» təbliğ etməyə başladılar, imperiyavari «xilafət» və «islam dövlətləri birliyi» yaratmaq fikrinə düşdülər. Bu meyl özünü Orta Asiya Respublikaları və Qazaxıstanda, Rusiya Federasiyasının müsəlman əhalisinin yaşadığı bir çox ərazilərdə daha kəskin formada göstərməyə başladı.

Biz hələ postsovet məkan müsəlman dövlətlərində və Rusiya Federasiyası ərazisində xaricin dini mərkəz və təşkilatları tərəfindən aparılan və bu yerlər üçün yabançı olub, əhalinin dünyagörüşünə, dövlətin daxili

¹ «Независимая газета», 27.09.2002.

² С.М.Хатами. Страх перед бурей. М., 2001, с.96.

sabitliyinə və ideoloji duruma zərərli təsir edən başqa dini təbliğat və tədris vasitələrini, forma və üsullarını demirik. Elə həmin «islamçıların» külli möbləğdə pul vəsaiti hesabına dindarların kütləvi toplanma və dini ibadətlərin icra yeri sayılan, «Allah evi» adlanan və sayı gündən-günə artan məscidlərin inşa edilməsi və dindarların həcc ziyarətinə axınının güclənməsi faktları çox şeylərdən xəbər verir. Əcnəbi «islamçıların» postsovet məkanının bözi müsəlman ölkələrindəki həmdinlərinə göstərdikləri «islami qayğı»ların yaratdığı mənzərəyə bir neçə təkzibolunmaz faktın gözü ilə baxaq.

Son illərdə Türkmənstanda məscidlərin sayı 16-dan 250-yə çatmışdır. Türkmən gəncləri bu gün Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Suriya və digər ərəb ölkələrinin, Türkiyə və İrənin dini məktəb və mərkəzlərində təhsil alır, həmin ölkələrin məscidlərində dini ibadətlərini icra edirlər.

Lakin dini təbliğatın və dinə münasibətin forması bu ölkədəki milli-dini dəyərlərin təbliği mənzərəsini heç də tam əks etdirmir. Bu müləhizələri söyləməyə kifayət qədər əsas vardır. Mətbuatın yazdığına görə, bugünkü Türkmənstanda dinin və milli dəyərlərin təbliğatı işi çox ziddiyyətli və ikili mövqedən aparılır. Burada bir tərəfdən islam dünyası ölkələri ilə hər cür əlaqələr yaradılır, faydalı münasibətlər qurulur, digər tərəfdən isə burada ölkə prezidenti Saparmurad Niyazovun «Ruhnamə»¹ kitabı «quranlaşdırılaraq» «müqəddəs kitab», «bütün türkmənlərin mənəvi kodeksi», prezidentin özü isə «bütün türkmənlərin atası» kimi təqdim edilir və təbliğ olunur.²

Eyni ruhun, mənəviyyətin və mövqeyin təbliğini Türkmənistan prezidentinin «Türkmənlərin yeni ruhu» adlı əsərində də görmək olur. Bu əsərin də təqdimat mərasimi Aşqabadın «Ruhmət» sarayında son dərəcə dəbdəbəli və böyük şənlik şəraitində keçirilmişdir. Vaxtilə Leninqradın zavodlarının birində ştampçı, sonralar Türkmənistan KP MK-da təlimatçı, bir qədər sonra isə MK-nın birinci katibi və nəhayət, sovet siyasi quruluşunun dağılması ərəfəsində – 1990-cı ilin oktyabr ayında ölkə prezidenti seçilən S.Niyazov bu əsərində də özünü nə az, nə də çox: «dirçəlməkdə olan türkmənləri qızıl əsrə aparan ruh» adlandırmışdır.³

Bunlar nədir? Özünüməhdirdir, xalqa xidmət formasıdır, yoxsa xalqın gözündə türkmən xalqının keçmiş rəşadətli oğullarına bənzəmək istəyidir? Yoxsa bu ölkədəki müəyyən qüvvələr türkmən xalqının keçmiş ulu tarixini yada salmaq istəyirlər? Bəlkə onlar hələ VII-VIII əsrlərdə ərəblərin Türkmən elini basqın yolu ilə ələ keçirib zorla islamlaşdırmasını və bu basqın və islamlaşdırmağa qarşı çıxan 655-ci il Mərv hərəkatını və

VIII əsrin 70-80-ci illərindəki Müqənnə döyüşünü yadlarına salıb, yeni hegemonçuluq yolu seçmək istəyirlər? Türkmən xalqının bu rəşadətli tarixi yaddaşlarda yaxşı qalmışdır.

Bu «planın» reallaşdırılmasına bizim inamımız azdır. Bu, olsa-olsa, ölkədəki müəyyən siyasi-təxribatçı və ekstremist qüvvələrin islam dini ətrafındakı oyunbazlıqlardır, qondarma «islam» həqiqi islama qarşı qoymaq siyasətidir, bu dindən öz siyasi məram və məqsədləri üçün istifadə etmək planlarıdır.

Bir də ki, biz, prinsipə layiqli dövlət başçısının və həqiqi alimin şəərəfinin uca tutulmasının, öz xalqının hər bir nüfuzlu nümayəndəsinin gördüyü işlərin qiymətləndirilməsi və təbliğ olunmasının əleyhinə deyilik. Əsla! Lakin biz bu təbliğatın xalqın qəbul etdiyi və əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı mənəvi dəyərlərinin təhrif və təhqir olunması hesabına aparılması əleyhinəyik. Bu, yolverilməzdir.

Tarixdə bütün dünya xalqları özlərinin milli-dini dəyərlərindən və etniki-milləti mənsubiyyətlərindən, bu dəyərlərin eyniliyindən və ya fərqli cəhətlərindən asılı olmayaraq, onlara qarşı başlanan hər cür xarici təzyiq və təcavüzkarlığa qarşı çıxmışlar. Bu meyl və mövqə türkmənlərə də, başqa xalqlara da xas olmuşdur. Bunlar inkarolunmaz reallıqlardır.

Eyni zamanda, həmin islam dinli ərəblərin başqa qeyri-islam dinli ölkələrə və xalqlara qarşı qəsbkarlıq yürüşlərinə və onları zorla islamlaşdırma siyasətlərinə qarşı tarixən, biz azərbaycanlılar da daxil olmaqla, dünyanın bir çox təcavüzə məruz qalmış xalqları çıxış etmiş, mübarizə aparmışlar. Bizim milli tariximizdə də bu haqda yada salınması və qürur duyulması hadisələr və tarixi şəxsiyyətlər az olmamışdır. Fakt ondan ibarətdir ki, elə o zamanlardan da bu dinin tarixi mənəvi yükü həmin xalqların üzərindən götürülməmiş və onlar o zamanlardan tarixdə zorla islamlaşdırılmış xalqlar kimi qalmışlar. Qeyri-islam dinli xalqların (azərbaycanlıların, qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və bir çox başqa xalqların) ərəb istilası sayəsində islamlaşdırılması faktını heç kim inkar etmir. Bu, tarixi reallıqdır. Bugünkü Türkmənstandakı ideoloji-siyasi təxribatçılar nə deyirlər, desinlər, hansı ideyanı və kimin «böyüklüyünü» təbliğ edirlər, etsinlər, lakin tarix başqa şey deyir. Tarix onu deyir ki, məhz həmin ərəblər tərəfindən qəsbkarlığa və təcavüzə məruz qalmış, zorla islamlaşdırılmış xalqlar da qabaqcıl bəşər elmi fikrini, mədəniyyətini və sivilizasiyasını zənginləşdirmiş olan qədim və ulu tarixli yunan-Roma mədəniyyətlərinin mədəni irsi ilə ilk dəfə həmin ərəblərin etdikləri tərcümələr vasitəsilə tanış olmuş, özlərinin elm və fikir xəzinələrini bu irsin hesabına daha da zənginləşdirib inkişaf etdirmişlər. Bunları da tarix deyir, özü də çox doğru deyir!

Bizdə təəccüb hissi doğuran bunlar deyildir. Bizi heyətləndirən odur ki, bu ölkədəki milli-mənəvi və dini-siyasi durumun tarazlığı o qədər pozulmuşdur ki, bu gün – dünya ölkələrinin 1 mlrd. 500 milyondan artıq

¹ 2003-cü ildə S.Niyazovun «Türkmən xalqının beş əsrlik mənəviyyət epoxası» adlı yeni bir kitabı da çərçivədən çıxmışdır.

² Вах: «Независимая газета», 05.08.2003, орада 21.08.2003.

³ Вах: «Зеркало», 28.07.2004.

əhalisinin islam dininə inanıb etiqad etdiyi, bu dini özlərinin həyat tərzlərinin, dünyagörüşləri sisteminin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin tənzimləyicisi hesab etdikləri bir şərtdə və üstünlük, xristian dünyasının Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşılıqlı ideyasını kəskin mübarizə həddinə, açıq milli-dini qarşılıqlı seviyyəsinə çatdırdığı bir vaxtda bu ölkədə yalnız «islam» həqiqi islama qarşı qoyulur.

Bütün bunlar, bugünkü Qərb-Şərqi münasibətləri, dinlər və sivilizasiyalar, xristianlar və müsəlmanlar arasındakı kəskin ideya-siyasi mübarizə və toqquşmalar baxımından qiymətləndirilməli və nəzərə alınmalıdır.

Rusiya Federasiyası müsəlmanları arasındakı dini durum və təbliğat işinin özünün də ciddi problemləri və nəzərə alınmalı spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bir qədər də bu haqda.

İslamşünas alim A.Malaşenkonun fikrincə, əhalisinin 18 faizi (başqa mənbələrə görə bu rəqəm 25-30 arasında təəddüd edir) islama etiqad edən Rusiya Federasiyası ərazisində 1968-ci ildə cəmi 311 məscid olduğu halda, hazırda onların sayı 7 min keçmişdir. Burada 40 müstəqil ruhani idarəsi, islami yönümlü 40-dan çox mətbu orqan fəaliyyət göstərir.¹

Bu gün həmin göstərici daha da artmışdır.

Rusiya Federasiyası ərazisində dini təbliğatda, separatizm əhval-ruhiyyəsi yaratmaqda, qiyamçı dini ekstremizm yaymaqda, geniş əhali kütləsinin toplandığı məscidlərin sayının gündən-günə artması da öz rolunu oynamışdır. 1913-cü ildə Rusiyada cəmi 7 min məscid, 1937-ci ildə 14,5 min məscid var idisə, 1988-ci ildə onların sayı 92 minə çatmışdır.²

Bu gün tarixi vəhhabilik və neovəhhabilik ideologiyasının, dini-siyasi separatizmin və ekstremizmin geniş təbliğ olunduğu Dağıstanda 2000-ci ildə 1585 məscid, İnquşetiya da 400 məscid, odlu-ələvlu Çeçenistanda 400 məscid, Kabarda-Balkar respublikasında isə 96 məscid fəaliyyət göstərir.³

Ənanəvi və tarixi müsəlman ərazisi olan Tatarstanda qeydiyyatda alınmış dini təşkilatların sayı 1986-cı ildə cəmi 18 vahid idisə, 1999-cü ildə onların sayı 800-ə keçmişdir.⁴

Bugünkü Qırğızstanda da eyni mənzərənin şahidi oluruq. Tarixçi Atrkul Alişevanın fikrincə, 1991-ci ilə qədər burada bir dənə də olsun, dini təhsil müəssisəsi yox idisə, sonrakı 7 il ərzində respublikada onlarca dini təhsil müəssisəsi, məscid, mədrəsə, islam institutları, Oş universitetində ilahiyat fakültəsi açılmışdır.⁵

¹ «Россия и мусульманский мир», № 12/1999, с.13.

² «Россия и мусульманский мир», № 05/2001.

³ А.Малащенко. Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001.

⁴ «Россия и мусульманский мир», № 7, 2000.

⁵ Orda, № 12/1999, с.100-101.

Məscidlərin inşası və dindarların həcc ziyarətinə axın tendensiyası müasir Özbəkistan və Tacikistanda da maraqlı mənzərə yaratmışdır. Özbəkistanda 1991-ci ildə cəmi 90 məscid olduğu halda, hazırda onların sayı 1650-dən çoxdur. 1992-ci ilin avqust ayında isə 3000-ə yaxın məscid bərpa edilmiş, bir neçə yeni məscid və 9 mədrəsə inşa edilmişdir. Həcc ziyarətinə gedənlərin sayı da artmışdır. Belə ki, 1980-ci illərdə bütün Sovetlər ölkəsindən həcc ziyarətinə 25-30 nəfər gəldisə, bugünkü Özbəkistan üzrə həmin göstərici belədir: 1991-ci ildə – 1500 nəfər, 1992-ci ildə – 4500 nəfər, 2000-ci ildə isə – 4000 nəfər.¹

Qazaxıstanda hazırda 5000-dən artıq məscid və 2500 dini birlik mövcuddur. 1999-cü ildə bu respublikada MDB-nin müsəlman ölkələri arasında ən böyük – 3000 nəfərlik yeni məscid inşa edilmiş, 20 mədrəsə, çoxsaylı islam institutları və universitet açılmışdır. 2001-ci ilin yanvarında təkcə cənubi Qazaxıstan vilayətində 449 islam dini təşkilatı qeydiyyatdan keçmişdir.²

Müsəlman dünyasının bir neçə klassik islam ölkəsi ilə həmsərhəd olan Tacikistanda da oxşar tendensiya hökm sürür. Sovetlər ölkəsinin süquta vaxtı 1990-cı ildə burada cəmi 17 məscid olduğu halda, 1992-ci ildə onların sayı 2870-ə çatmışdır. Tacikistanlı dindarların həcc ziyarətinə axını tendensiyasında isə bunun tam əksini görmək olur: 1997-ci ildə – 5600 nəfər, 1998-ci ildə – 3200 nəfər, 1999-cü ildə – 4000 nəfər, 2000-ci ildə – 2601 nəfər və 2001-ci ildə – 2500 nəfər həcc ziyarətində olmuşdur.³

«İslam təhlükəsi» və «islam dövlətçiliyinin yaradılması təhlükəsi» ilə bağlı bir cəhət də yada salmaq istərdik. Bu doktrinanın Qərbdəki və Rusiyadakı ideya havadarları özlərinin antiislam və antimüsəlman təbliğatlarını ehtiva edən bir həddə çatdırmışlar ki, bu gün islam dinli xalqların, hətta öz suveren dövlətlərinin ərazisi hüdudlarında baş verən, radikal mövqefi, bezi hallarda isə açıq ekstremizm və siyasi separatizm istiqamətli müxtəlif dini-siyasi partiya, təşkilat və müxalifətçi qrupların arasında sövdələşmə yolu ilə mövcud milli dövlət quruluşuna, onun siyasi quruluşuna qarşı çıxma hallarını da, hər iki halda, islamın heç bir əcnəbi dövlətə qarşı deyil, ancaq islama, islam dinli dünyəvi dövlət quruluşuna qarşı çıxmalarını da özlərinə qarşı təhlükə forması kimi qiymətləndirirlər. Bu, çox acınacaqlı mövqedir.

Belə bir tendensiyanın əyani sübutunu bugünkü Tacikistanda, Özbəkistanda, Qırğızstanda, Türkmənistanda, Qazaxıstanda və hətta dövlətdaxili sabitliyin daha yüksək səviyyədə olduğu bizim Azərbaycanı da

¹ «Центральная Азия и Кавказ», № 4/2000, с.15-16.

² «Россия и мусульманский мир», № 12/2002. «Центральная Азия и Кавказ», № 3/2001; «Независимая газета», 23.06.2001.

³ «Центральная Азия и Кавказ», № 1/2001.

görmək olar. İslamın çoxməvqəli mahiyyətinə, onun islama və müsəlmanlara qarşı çıxmasına aid bir neçə misal: ölkə daxilində açıq ekstremizm məvqəli dini fundamentalizm və separatizm ideologiyasına əsaslanan, başqa yerli islam dini təşkilat, partiya və müxalifətçi qruplarla həmrəy olan «Tacikistanın islam dirçəliş partiyası» (TİDP) yaxın on il ərzində Tacikistanda islam idarəçiliyinin yaradılmasına nail olmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.¹

Bu, müasir Tacikistanda bugün islamın hansı məqsədlər üçün istifadə olunmasına aid misaldır. Bunun da adı: suveren dünyəvi dövlət ərazisində «islam idarəçiliyi» yaratmaqdır.

İslam amili və neovəhhabizm dini-siyasi ideologiyası ilə bağlı olan, milli-dini ekstremizmi qarşılıqlı həddinə çatdıran siyasi çıxış və hərəkətlər indiki Qırğızstandan da yan keçməmişdir. Təkcə 1990-cı ildə Qırğızstanın Oş vilayətində yerli özbəklərlə qırğızlar arasında milli zəminli qarşıdurma zamanı 320 nəfər həlak olmuşdur.²

Bunun da adı: islamın islam birliyi və həmrəyliyi prinsiplərinə qarşı çıxmasıdır. «İslam təhlükəsindən», «islam idarəçiliyi» formasına əsaslanan dövlət quruculuğu ideologiyasından danışanlar onu da bilməlidirlər ki, məhz Azərbaycanın şimal və cənub bölgəsində (hətta ölkənin paytaxtında da) vəhhabilik, şiiilik, sünnilik və babilik dini cərəyanlarının təsiri altında baş verən dini-siyasi zəminli separatçı, ekstremist və milli-irqi və dini zəminli «dövlət qurucu» hərəkətlər də ancaq islam dinli xalqın, cəmiyyətin dövlət quruluşuna qarşı çıxması kimi qiymətləndirilməlidir.

Təzibolunmaz faktdır ki, həmin ölkələrdə, fərqli formalarda olsa da, islam dini bayrağı altında mübarizə bu gün də davam etdirilir. Antiislam təbliğatı Yaxın və Orta Şərqlə qonşu islam ölkələrində monopolist və hegemon dövlətlərə qarşı yönəlməsi ehtimal olunan «islam təhlükəsi»-nə qarşı da mübarizə planları hazırlayır və bu işi, həmişə olduğu kimi, bu gün də Orta Asiya dövlətlərinin iştirakı və əli ilə edirlər. Orta Asiya ölkələrindəki islamı və müsəlmanları Yaxın və Orta Şərq, ərəb dünyası islamına və müsəlmanına qarşı – islam fundamentalizminə və vəhhabizmə qarşı qoyurlar. İslamın dirçəlişini və bütövlükdə islam amilini özləri üçün təhlükə sayan hegemon xristian dövlətləri islam ölkələrində «islam fundamentalizmi və ekstremizmi təhlükəsi»-nə, «birləşmiş islam ştatlarının yaradılması» planına qarşı mübarizə aparmaq üçün Orta Asiya ölkələrində hərbi bazalar yaradır, silahlı qüvvələr saxlayır, bununla da islamı yerli islam idarəçiliyinə qarşı qoyurlar. Bu, heç şübhəsiz, müasir antiislam təbliğatının daha geniş yayılmış formasıdır.

Qorb-Şorq, xristian-islam qarşıdurmasından danışan, «islam təhlükəsi»-ni ətrafında geniş təbliğat işi aparan, «islam idarəçiliyi» və idarəçiliyinin yaradılması» doktrinasından söz açan xristian dini-siyasi ideologiya havadarlarının nə deməsindən, nə uydurmasından asılı olmayaraq, bu məsələdə reallıq ondan ibarətdir ki, bu xarakterli dini-siyasi zəminli hərəkətlər və separatçı əməllər bu gün postsovet məkanındakı müsəlman xalqların hər birinin ictimai-siyasi həyatı üçün daha seçiciyi hal almışdır.

Başqa bir misal. Diqqət yetirək Azərbaycanın tarixi şimal qonşusu Dağıstanda və bütövlükdə Şimali Qafqazdakı dini-siyasi durumun müasir mənzərəsinə. Burada da islamın ikili məvqeyi öz rolunu oynamaqdadır: suverenlik arzusu, islam dini prinsiplərinə və şəriət qanunlarına əsaslanan «islam dövləti» qurulması ideyası, regiondaxili dini-siyasi və ideoloji gərginlik, açıq separatçı-təxribətçi mübarizə – bütün bunlar xarici dini mərkəz və təşkilatların apardıqları zərərli təbliğat sayəsində baş vermişdir. Burada qondarma «islam» bu dinin daşıyıcıları olan müsəlmanlara qarşı çıxır. Xarici dini mərkəzlərlə yaradılan əlaqələr, xaricdə kədr hazırlığı, sayı get-gedə artan həcc ziyarətlərində iştirak edənlərin yardımı ilə həyata keçirilmişdir. Bugünkü Dağıstanda din sahəsində yaranmış mənzərəyə nəzər salaq: 50,3 min kv.km əraziyə və 2.120 min əhaliyə malik olan Dağıstanda hazırda 1670 məscid, 9 islam ali təhsil məktəbi, 7 islam mərkəzi, 3 islam partiyası, 839 ziyarətqah, 3500 imam, 15 mürid qardaşlığı fəaliyyət göstərir.¹

Bir sözlə, mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bu gün orta hesabla Dağıstanın yaşlı sakinlərinin hər 750 nəfərinə bir məscid xidmət edir.² Başqa müsəlman dövlətlərində və milli ərazilərdə olduğu kimi, Dağıstanda da dinə artan meyl və maraq sayı get-gedə artan zəvvarların həcc ziyarətlərində də özünü göstərir. Belə ki, 1989-cu ildə Dağıstandan həcc ziyarətlərində cəmi 4 nəfər iştirak etdiyi halda, 1990-cı ildə onların sayı artıb 346 nəfərə çatmışdır. 1991-ci ildə – 1200, 1992-ci ildə – 5000, 1993-cü ildə – 3000 nəfər, 1994-cü ildə – 7000-ə yaxın, 1995-ci ildə – 9469, 1996-cı ildə – 12,560, 1997-ci ildə – 12,280, 1998-ci ildə isə 1400 nəfər həcc ziyarətində olmuşlar.³

Azərbaycanla müqayisədə heyrotimiz artımdır. Bütün bunlar da, heç şübhəsiz, islam dinli xalqların özləri üçün yeni-yeni problemlər yaradır, ölkədaxili sabitliyi pozur, dini zəminli qarşıdurmalar yaradır. Məhz islam mərkəzlərinə və müqəddəs ziyarətqahlara belə kütləvi axın edən ölkə vətəndaşları da çox asanlıqla ayrı-ayrı cənəbi dini missionerlərin, separatçı-təxribətçi qüvvələrin təbliğatı təsiri altına düşərək, bir tərəfdən

¹ Религиозный фактор в жизни современного дагестанского общества. Махачкала, 2002, с.47.

² Orada, s.142.

³ Orada, s.118.

¹ «Независимая газета», 18.10.1996.

² Игорь Ротарь. Под зеленым знаменем ислама. Исламские радикалы в России и СНГ. М., 2001, с.10.

Qərbin antiislam və antimüsəlman təbliğatına yardımçıya çevrilirlər, digər tərəfdən də öz ölkələri daxilində sabitliyi pozurlar, qarşıdurmalar yaradırlar. Bu yolla da bu gün postsovet məkanındakı müsəlman ölkələrində özünün ilkin tarixi prinsip və ənənələrindən üz döndərərək açıq separatizm və dini ekstremizm yolu tutan neovəhhabizm də, çoxdan unudulan və tarixdə qalan babilik və bəhailiyin təbliği də, nəqşibəndilik də geniş yayılır və siyasi məqsədlər üçün istifadə olunur.

Bu təbliğat formasına meylin acı nəticələrini biz bu gün postsovet məkanı müsəlman ölkələrində və Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının sıx yaşadığı ərazilərdə görürük. Burada islam və bu dinə inanan, etiqad edənlər öz tarixi düşmənləri olan Qərbe qarşı deyil, islama və müsəlmanlara qarşı çıxır. Bu mövqe daha təhlükəlidir. Heç şübhəsiz, bütün bunlar inkar olunmaz realitətlərdir. Lakin, biz burada ölkələrin daxili ictimai-siyasi sabitliyinə, mənəvi durumuna və sosial-siyasi mühitinə təsirinə, xalqın dindarlıq dərəcəsinə və dünyagörüşünün inkişaf səviyyəsinə görə, yaradılan gərgin və ziddiyyətli vəziyyətin hədd və ölçüsünə görə Orta Asiya və Qazaxıstanda, Azərbaycan və Şimali Qafqazda islamın yaratdığı və onunla bağlı prosesləri eyniləşdirə bilmərik.

Respublika rəhbərliyinin apardığı sabit siyasət sayəsində Azərbaycanda həm xalqın din azadlığına hörmət edilir, həm də dini-siyasi vəziyyət və sosial-siyasi durum daim dövlətin nəzarətində saxlanılır.

Deyənlərdən belə bir təklif olunmaz nəticə hasil olunur: «xarici islam faktoru»-da postsovet məkanı müsəlman ölkələri üçün təhlükə yara-¹dır. Ölkə daxilindəki mənəvi-siyasi durumun idarə olunmasına və daxili sabitliyə baxmayaraq, bu separatçı və ekstremist meyillər Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Lakin dini meyilli bu cür separatçı-təxribatçı əməllər hər yerdə dövlətin sağlam düşüncəli dini-siyasi xadimləri və xalqın öz tələfindən doğru və prinsipial mövqedən qiymətləndirilmiş və cavablandırılmışdır. Bir neçə səciyyəvi misal.

İndiki mərhələdə milli-dini və siyasi-ideoloji durumun o qədər də sabit olmadığı Qırğızıstanda² baş verən proseslərə ölkənin ruhani idarəsinin münasibətini yada salmaq yerinə düşərdi. Qırğızıstan müsəlmanları Ruhani idarəsi bu ölkədə dini separatizm və ekstremizm yayan, ölkədəxili sabitliyi pozan «Hizb ut-Təhrir» («Azadlıq partiyası») partiyasının postsovet məkanında yenidən suverenlik qazanmış müsəlman ölkələrində apardığı ideoloji-siyasi təxribatın mahiyyətini, burada qondarma «islamın» islam dinli dünyəvi dövlət daxilində apardığı açıq ekstremizmi və «xilafət» yaratmaq planlarını pisləyən rəsmi bəyanatla çıxış etmişdir. Ruhani idarəsinin yaydığı bəyanatda deyilir: «Nə üçün islamın dərin ənənəvi tarixi

köklərə malik olduğu Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Livan, Türkiyə, Küveyt kimi ölkələrin heç birində, heç bir kəsin ağına da gəlmir ki, öz xalqlarına müraciət edib onları xilafət yaratmağa çağırınsınlar? Ona görə ki, tarixi inkişafın gedişində xilafətin özü haqqındakı baxışlar, dövlət quruluşunun özü dəyişmiş, ölkələr və onların xalqları öz cəmiyyətlərinin (quruluşlarının) tələblərinə cavab verə bilən yeni yollar seçmişlər».³

Doğru və prinsipial mövqedən verilən cavabdır. Ölkə əhalisi arasında təxribat və separatçılıq yayan, sabitliyi pozan bu qərəzli və açıq düşmən mövqeli baxışları qiymətləndirmək baxımından, Qırğızıstan müsəlmanlarının müftisi Kimsanbay Əbdürəhmanovun fikirləri də maraqlıdır. Müfti deyir: bu partiyanın ölkə daxilindəki «tərəfdarları bizim vətəndaşlarımızın bəyinlərini dumanlandırır. Bu, təcavüzkar, bəzəməz partiyadır. O, islama xidmət etmir... Onun məqsədi islam dövləti yaratmaqdır. Hizbulahçılardan təlimləri islamın əsaslarına ziddir, onların əməlləri isə şəriətin prinsipləri ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edir».⁴

Qırğızıstan müsəlmanları Ruhani idarəsi dünyəvi və suveren dövlət ərazisində ayrı-ayrı separatçı və ekstremist dini-siyasi partiya və təşkilatların ölkəyə qarşı təxribatçı fəaliyyətlərinə münasibətini açıq bildirmişdir: «Onlar müsəlmanları nəinki Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi həqiqi yoldan azdırırlar, onlar eyni zamanda, biz ruhani nümayəndələrimizi də xalqın yanında gözəndə salırlar, islamın həqiqi mənəvi dəyərlərini təbliğ etməyimizə hər cür mane olurlar».

Bir səciyyəvi misal da əcnəbi islam dini təbliğatçıların Rusiya müsəlmanları arasında apardığı «iş» haqqında. Rusiya müsəlmanları Ruhani idarəsinin başçısı Talqat Tacətdin deyir: «Pakistanlı təbliğatçılar Başqırdıstana gəlir və oradakı adamlara «həqiqi islam»-dan dərs deməyə başlayırlar. Onlara cavab veririk ki, biz özümüz artıq 1111 ildir ki, müsəlmanlıq və «dinin, məzhəbin nə demək olduğunu» bizə başa salmaq lazım deyildir».⁵

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu gün «islam» adından çıxış edən Yaxın və Orta Şərqi, habelə Şimali Afrikanın ayrı-ayrı nüfuzlu dini mərkəz, təşkilat və dövlətlərinin postsovet məkanındakı müsəlman ölkələrində müasir ideoloji mübarizənin müxtəlif forma və üsulları ilə separatçılıq, radikalizm və ekstremist mövqeli ideologiya təbliğ etmələrinin zərərli təsirinə də göz yummaq olmaz. Belə bir meyil özünü bugünkü Rusiya Federasiyasında, müsəlmanların sıx yaşadığı bölgələrdə də göstərir. Belə ki, əcnəbi islam dini mərkəzlərində təhsil alan, dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, tərəddüdüçülük mövqeyində duran gənclərin böyük əksəriyyəti çox asanlıqla, islamın həqiqi dini dəyərlərindən uzaq olan, daha

¹ «Центральная Азия и Кавказ», № 5/2002.

² 2005-ci ilin 3 aprelində daxil və xarici dini-siyasi qüvvələrin tələbi ilə ölkə prezidenti Ə.Akayev hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması haqqındakı sənədə razılıq imzası oldu.

³ «Россия и мусульманский мир», № 10/2002, с.86.

⁴ Orada.

⁵ «Россия и мусульманский мир», № 7/2000, с.23.

çox siyasiləşdirilmiş və yabançı ideologiyanın təsiri altına düşürlər. Onlar islam dini mərkəzlərindən qayıdandan sonra öz ölkələrində islam mövqeli separatçı və ekstremist ideologiya təbliğ etməyə başlayır. Burada da qondarma islam həqiqi islama qarşı çıxır.

Müfti Ravil Qaynutdin doğru deyir: belə gedərsə, «bir neçə ildən sonra Rusiyada islam tamamilə başqa məqsəd güdən və xarici müsəlman təhsil müəssisələrində oxumaqların olino keçə bilər... Məhz, onlar bu gün radikal islamın təbliğatçıları, nəzəriyyəçiləri və tərübəçiləri ola və onu bütün ölkədə yaya bilirlər».¹

Şübhəsiz, müfti R.Qaynutdinin məsələyə bu mövqedən yanaşması da əsaslı deyildir. Çünki burada sadalanan və sadalanmayan bütün başqa təbliğat formalarından daha təsirli və ideya cəhətdən daha güclü rol oynayan, əhəlinin böyük əksəriyyətini çəş-baş salan islam ölkələrinin dini diaspora və missionerləri də əhəlinin dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, tərəddüdüçülük mövqeyində dayanan hissəsi, xüsusən yerli dindarlar arasında dini-siyasi məram və məqsədli geniş təbliğat işi aparırlar. Bu diasporaların da sayı Rusiya ərazisində kifayət qədərdir. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərinin sonunda Rusiya ərazisindəki ərəb diasporasının üzvlərinin sayı 50 min nəfərdən çox idi. Onların sayı Moskvada 10 min nəfər, Sankt-Peterburqda 10 min nəfər, Stavropol diyarında 2 min, Rostov-Donda 1 min nəfər olmuşdur. Müsəlmanların sıx yaşadığı şəhər, ölkə və vilayətləri də buraya əlavə etsək, daha xoşagəlməz mənzərə yaranar.²

Biz burada xarici islam dini təşkilat, mərkəz və dövlətlərinin postsovet məkanındakı suveren müsəlman ölkələrinin gəncləri arasında müxtəlif forma və üsullarla aparıldığı zərərli və yeni suveren dövlətlərin ictimai-siyasi quruluşunun tələbləri və normaları ilə uzlaşmayan, ölkənin elmi təfəkkürə əsaslanan mədəni-əxlaqi durumuna yabançı olan dini-əxlaqi normaların təbliğindən və tədrisindən danışdıq. Etiraf etdik ki, bir çox hallarda bu iş forması müsəlmanlara və islama qarşı çıxan, «islam təhlükəsi» təbliğ edən, «xilafətin bərpası» yönümlü geniş təbliğat apararı Qərbin ideoloji maşınına yardımçı olur. Etiraf edilməsi nə qədər ağrılı-acılı olsa da, bir çox hallarda, hətta ölkənin nüfuzlu dini-ruhani xadimlərinin özləri də bu təbliğat formasının təsiri altına düşürlər. Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının ali dini-ruhani xadimlərinin özləri arasındakı münasibətlər bu fikri təsdiq edir. İş o həddə çatmışdır ki, Qərbin xristian dünyasının islam əleyhinə təbliğatına qarşı çıxmaq, onun qərəzkar və açıq təcavüzkar mövqeyini göstərmək əvəzinə, Rusiyanın Talqat Tacotdin (Qahirədəki 10 əsrlik tarixi olan «Əl-Əzhar» universitetinin məzununu) və Ravil Qaynutdin kimi ali dini-ruhani xadimlərinin özləri arasında (xarici dini təşkilatların təsiri sayəsində) xristian Qərbin marağında olduğu

¹ Угроза исламу или угроза исламу?, М., 2001, с. 154.

² «Россия и мусульманский мир», № 10, 2000, с.86.

«islam təhlükəsi», «xilafətin dirçəldilməsi», islam fundamentalizmi, islam radikalizmi, islam separatizmi, islam ekstremizmi və vəhəbizmi kimi prinsiplial məsələlərin təhlili və doğru qiymətləndirilməsində fikir birliyi yoxdur. Bu da, heç şübhəsiz, qondarma «islamın» həqiqi islama və müsəlmanlara daxilən vurduğu zərbə kimi qiymətləndirilməlidir.¹

Bax beləcə, bir çox hallarda islam, ona qarşı tarixən təcavüzkar «xaç» yürüşləri təşkil edən Qərbin xristian dünyasına, onun islama və müsəlmanlara zidd olan siyasi və ideoloji təxribatlarına qarşı çıxmaq, əsl həqiqətdə fundamentalizmin, dini separatizmin və ekstremizmin ilkin olaraq xristian əməli olmasının həqiqi mahiyyətini və ideya mənbəyini açmaq əvəzinə, qondarma «islam» həqiqi islama və onun məsləkləşləri olan müsəlmanlara qarşı çıxır, islam ölkələrində fundamentalizm, separatizm, ekstremizm və terrorizm yayır. Beləliklə, Qərblə Şorqla xristianlarla islamçılıq arasındakı ideyalar mübarizəsində qondarma «islamın» özü sanki Qərbin «Şorq siyasətinə» yardımçı olur, mübarizə mövqeyindən çökünüb onun tarixini saxtalaşdıran, dini-mədəni dəyərlərinin mahiyyətini təhrif edən, onun adına hər cür hədyanlar yayan və təbliğ edən, islamizmi, beynəlxalq terrorizmi, dini fundamentalizmi və separatizmi islam əməli sayan Qərbin hakim ideologiyasına yardımçı olur.²

İslam dünyasına qarşı qərəzli və açıq düşmən mövqedə duran təxribatçı qüvvələr sanki bu mövqedə dayanan başqa ideoloji-siyasi, separatçı-ekstremist qüvvələrdən dərs almışlar, onların başlamış olduqları bu ideya mübarizəsinə yardımçı olurlar. 2002-ci ilin sonlarında Vadim Dubnov adlı birisi «Novoe vremya» jurnalında: «Kölgə ilə döyüş. İslam əsgərləri Rusiya üçün təhlükəlidirmi?» sərlövhəli məqalə ilə çıxış etmişdir.

Vadim Dubnov indiki zamanda islam dini dəyərlərinin prinsiplərinə əsaslanan «xilafətin bərpası» və «islam dövlətçiliyinin yaradılması» ideyası ilə çıxış edən və bu yolda «cihad» savaşına qalxan çəçen xalqının keçdiyi tarixi yolu da yada salır. Bu xalqın mübarizə əzmi və döyüşkən ruhu ilə heç cür razılaşmayan Dubnovun gəldiyi noticəyə nəzər salmaq. O, tarixi xəlifələri yada salaraq qeyd edir ki, xilafət Abbasilər, Fatimilər dövründə, Osmanlı imperiyası zamanında və Kardova xilafəti şəklində mövcud olmuşdur. Daha sonra müəllif yazır ki, Avropada tanınan xilafət işə əsrlərin VII-IX əsrlərdəki qəsbkarlıq yürüşləri zamanı yaradılmışdır. Müəllif çəçen xalqının mübarizə əzmini də elə onların islamı qəbul etməsi tarixi ilə bağlayır. O, yazır: «Tarix nəzərində iki yüz il o qədər də böyük vaxt deyildir. XVIII əsrdə islamı qəbul edən çəçenlər müsəlman millətləri arasında ən cavan millət hesab oluna bilər. Lakin elə bu iki

¹ Bu haqda daha ətraflı bax: А.Штыльман. Мусульманские лидеры России обвиняют друг друга в поддержке ваххабизма. «Россия и мусульманский мир», № 8/2002.

² Вах: «Угроза исламу или угроза исламу?», М., 2001; Арабхек Моллалиев. Исламизм и международный терроризм: «Центральная Азия и Кавказ», № 3/2002.

yüz ilin yarım əsri Qafqaz müharibəsinə, yetmiş ili Sovet hakimiyyəti dövrünə və son on ilə yaxını isə yeni Rusiya ilə yeni müharibəyə həsr olunmuşdur»¹.

Məqalə müəllifi yazır: «Zaman necə təlatümlüdürsə, islam da eləcə təlatümlü inkişaf edir. İslam Qərbi və Şərqi doğru genişlənməmişdir. Lakin bu genişlənmə xristianlıqdan altı əsr sonra və tamam başqa aləmdə baş vermişdir. Hətta, dünyada birinci və buna görə də müzəffər olmuş xristianlıq öz təməlinin bütövlüyünü tələf etmədən bir qədər dağılması ilə razılaşmağa məcbur olsa da, islam məlum dinlərin hər hansı birinin məhkum olduğu dilemmaya xüsusi qəddarlıqla məruz qalmışdır: onun arsenalında mövcud olan ənənələr Roma imperiyasının mübarizə apardığı ənənələrdən qat-qat güclü və eyni zamanda qat-qat qəddar idi. Bu sözlər ideoloji mübarizəyə də aiddir»².

Nəhayət ki, müəllif islama və müsəlmanlara qarşı özünün «qisasçılıq» moram və məqsədini gizlədə bilmir. O, islamın Rusiya dövləti ərazisindəki indiki və gələcək təhlükəli uğurlarından bəhs edib yazır: «Bir sözlə, söhbət islamın qisasından gedir. Əgər islam Avropanı... əl altından fəth edərsə, o bizə də açıq-aşkar hərbi hədə-qorxu gəlir, birbaşa meydan oxuyur. Ssenari məlumdur: İslam Çeçenistanda qalib gəldikdən sonra Kabarda-Balkara, Adıgeya, Qaraçay-Çerkesiyaya daxil olacaq və bundan sonra Şimali Qafqazın necə - Böyük Çerkesiya yoxsa Böyük İçkeriya adlanacağına əhəmiyyəti yoxdur, çünki Şimali Qafqaz və məsələyə bir qədər də geniş yanaşsaq, Rusiyanın cənubu Volqa boyuna birbaşa çıxışdır və əsl fəlakət də burada başlayır. Kazan və Ufa vəcdə gələrkən xilafətə birləşəcək və bu misli görünməmiş qüvvənin və gücün qarşısında nə niyə qorodlular, nə urallılar, nə də sibirilər davam gətirə biləcəklər. Üstəlik, onların özləri arasında da həmin fəthlərə alışqanlar az deyil...»

Rusiya xilafəti... Təhlükə gözənləndiyindən daha qlobal imiş»³.

Rusiyalı müəllif Leonid Radzixovski də islam və müsəlman dünyasına qarşı açıq formalı müharibəyə çağırış doktrinası ilə çıxış edir. Özünün ideya-siyasi baxımdan çox təhlükəli olan «Dünya müharibəsi» adlı məqaləsində Qərb-Şərqi, xristian-islam qarşıdurması üzərində xüsusi dayanır və «islam təhlükəsini» bu mübarizə və qarşıdurmanın obyektinə seçir. Müəllif yazır: «İslam döyüşçüləri» müharibəni Qərb sivilizasiyasına qarşı aparırlar... Onlar vahid cəbhədən hücum keçirirlər. Bu gün tam əminliklə təsdiq etmək olar ki, müsəlman fundamentalistləri qələbəyə, Qərb dünyası isə (təbii ki, Qərbin ayrılmaz hissəsi olan Rusiya da) məğlubiyyətə məhkumdur... Müsəlman fundamentalistləri ona görə qələbəyə

qadirdirlər ki, onlar nə üçün döyüşçülərini bilirlər. Qərb dünyası isə heç cür bilmir və ya etiraf etmək istəmir ki, o müharibə vəziyyətindədir»⁴.

Daxili dünyası islamçılığa qarşı hiddət və nifrətlə dolu olan Radzixovski «İslam döyüşçüləri» və fundamentalizm təhlükəsi qarşısına çıxmaq üçün öz dövlətinin hakimiyyət orqanlarına vəziyyətdən çıxış yolunu göstərir, onlara tarixi ibrət dərsi deyir: «Bizə Stalin kimi dəli zülmkar (tiran) gərəkdir. Bizə öz Pinoçetimiz hava və su kimi lazımdır, gərəkdir... Müharibədə 5-6 il davam etdirilən və sonu «dostluq qalib gəldi» şüarı ilə başa çatan məhkəmə ola bilməz. Müharibədə qorxu gərəkdir. Qorxu isə bizim ölkədə kifayət qədərdir. Adı və siyasi quldurların qorxusu. Təkcə hökumətdən qorxmurlar»⁵.

Təhlükəli çağırışdır.

Başqa bir misal. 1 sentyabr 2004-cü ildə Beslan şəhər məktəbində qanlı terror aktı törədildi. Bu dəhşətli eməl nəticəsində məktəbdə təhsil alan və işləyən müxtəlif millətlərin yüzlərlə nümayəndələrinin həyatına son qoyuldu. Neçə-neçə uşaq, yeniyetmə və yaşlı adamlar fiziki-psixoloji sarsıntıya məruz qaldı, sağlamlığını itirdi. Elə bu vaxtlar Moskva Ruhani Akademiyasının professoru dyakon Andrey Kurayev «Beslandan sonra islama necə münasibət bəsləməli?» sarlövhalə iri həcmli təxribatçı, ikili mövqeli bir məqalə ilə çıxış etdi.

Rusiyalı din xadimi, elə adından çox şeylərdən xəbər verən məqaləsində yazır: «Əfqanıstandakı kəhəlləri, İraqdakı evləri və Çeçenistandakı meşələri raketlərlə nə qədər istəyən dölme-deşik etmək olar, amma bu, islam dünyasından çox-çox uzaqlarda olan və islam terrorizminin idarə edən beyinləri azacıq da olsa narahat etməyəcəkdir... İslam adından həyata keçirilən terrorçuluq aktının strateji planlaşdırılması Qərb dünyasında hazırlanır.

Müsəlmanlara və xristianlara nifrət edən qüvvələr onları bir-birinə qarşı qoymağa çalışırlar»⁶.

Müəllif xarici qüvvələrin və bəzi hegemon dövlətlərin xristian-islam qarşıdurmasında Rusiyadan bir «nicat» vasitə kimi istifadə etmək planlarından da danışır və yazır: «Bununla da onlar tədricən Rusiyanı ...qorxu içərisində yaşayan Avropası islam dünyası təhlükəsindən xilas etmək üçün döyüşə hazırlıq ərafında olan bir dövlətə çevirmək istəyirlər»⁷.

Lakin bütün bunlar rusiyalı din xadiminin Qərb dünyasına qarşı «islam terrorçuluğu» təhlükəsi haqqında dediklərinin heç də hamısı deyildir. Belə ki, o, burada ikili mövqedən çıxış edir: bir halda bu təhlükənin Qərbdən idarə olunmasını söyləyir və Rusiyanın da bu akta təhrik edil-

¹ «Новое время», № 48/2002, с.24.

² «Новое время», № 48/2002, с.25.

³ «Новое время», № 48/2002, с.24-25.

⁴ «Независимая газета», 25.10.2002.

⁵ Вах: Отада.

⁶ «Известия», 16.09.2004.

⁷ «Известия», 16.09.2004.

məsini əsaslandırır, digər halda isə öz mövqə və baxışlarında daha konkret olur. O, islam dünyası müsəlmanlarına işarə edib belə deyir: «Beslanda baş verənlər adı cinayət deyildir. Bu, dini cinayətdir, dini mərasim qətlidir».

Doğrusu, Rusiyanın bu ruhani xadimi, özü din adamı olsa da, burada daha qərəzli və açıq antiislam və antimüsəlman mövqeyindən çıxış edir, eyni ölkə daxilində xristian-islam qarşıdurmasını, qərəzli və zərərli milli-dini ayrışdırmaqla təbliğatını yenidən alovlandırmaq mövqeyi tutur. Dini xadim, hətta qəbul olunmuş «terrorçuların milləti olmur!» tezisinə etiraz edir və onu söyləyənləri isə «ağılsızlar» adlandırır. Terrorçuluq əməlinin baş verməsinin səbəbini Qərbdə axtaran Kurayev hətta bu əməlin törədilməsinin «doğiq ünvanını» da göstərir. Körün, o, xalqları və millətləri birləşməyə, sülh və barışıq çağırmaq əvəzinə, nə qədər təhlükəli bir bəyanatla çıxış edir: «Fanatizm və başqalarının dərdinə şərik olmamaq – islam dünyasının və müsəlmanların xəstəliyidir. Lakin bu xəstəlik yalnız bizə – onların planetdəki qonşuları olan (hətta onlarla bir küçədə yaşayan) insanlara bələlər gətirir».¹

Gördüyünüz kimi, rusiyalı dini xadim Beslanda baş vermiş terror əməlini Qərbin adına yazsa da, əsl höqiqətdə Rusiyanın özü də islam adından həyata keçirilən terror əməlinin və cinayətin təbliğatçısı rolunda çıxış edir.

Rusiya Federasiyasının vətəndaşları olan 25 milyon müsəlman əhalisi və bu ölkə ilə yeni iqtisadi-siyasi və mədəni münasibətlər quran uzaq-yaxın suveren müsəlman ölkələrin xalqları arasında milli-dini zəminli ayrışdırmaqla yayan, siyasi və ideoloji təxribata səbəb ola biləcək təhlükəli meyildir, çağırışdır.

«İslam təhlükəsi», «birləşmiş islam ştatları» və «Rusiyada xilafətin bərpası» ideyasını uyduranlar, bir qayda olaraq, müasir islam fundamentalizminə, islam separatizminə, tarixi vəhhabizm və neovohabizm, siyasi ekstremizm və terrorçuluğa qarşı mübarizə pərdəsi altında yerli müsəlman etnos və xalqlar, hətta sovet siyasi quruluşundan yenidən azad olmuş ayrı-ayrı uzaq-yaxın suveren müsəlman dövlətlər arasında münaqişələr və qarşıdurmalar yaratmağa, dini-dinə və millət-millətə qarşı qoymağa çalışırlar.

Belə bir qərəzli mövqə bu gün Rusiyada həyata keçirilən dövlət siyasətidir. Tanınmış islamşünas-filosof T.S.Saidbayev demişkən, bu ölkədə yaşayan müsəlman xalqların milli-dini dəyərlərinin təhqir edilməsi, onların milli qurur hissəsinin alçaldılması o həddə çatmışdır ki, ölkənin keçmiş başçısı «Yeltsin döyüşdə həlak olmuş gənc dağstanlının (oxu – müsəl-

manın – H.H., T.B.) anasına Rusiya Qəhrəmanının xaç nişanını təqdim edir».¹

Burada da dağstanlı ləzgi bəli keçmiş rus çar, zadəgan və imperatorlarının zamanında olduğu kimi dönüb olur «xaç nişanlı», rus mənşəli, öz müsəlman qardaşına divan tutan «milli qəhrəman». Sual olunur: nəyə görə? Cavab çox sadədir: öz milli-dini dəyərlərini qoruyub suverenliyi uğrunda 300 il mübarizə aparan bir xalqla savaşa qalxdığına görə! Bu da ortaq dini dəyərlərə, eyni adət və ənənələrə malik olan, öz aralarında tarixi dostluq olan iki müsəlman xalqın gəncləri, ahıları və qocaları arasında millətçilik və ayrışdırmaqla yaymaq siyasətidir. Bir qədər də dəqiq desək, bu, yerli müsəlman ləzgiləri müsəlman çəçenlərə və başqa müsəlman xalqlara qarşı qoymaq siyasətidir, həmdin xalqlar arasında qardaş qırğını salmaqdır. Rusiya ərazisində yaşayan başqa müsəlman xalqlara da eyni münasibət bəslənir.

Şübhəsiz, belə qərəzli, açıq milli-dini ayrışdırmaqla hegemon millətçi siyasətin hökm sürdüyü bir vaxtda mövqə və baxışlarından asılı olmayaraq, çoxmillətli Qafqaz xalqlarının bu savaşda iştirak edən oğullarının atdıqları güllələr və törətdikləri qisasçı terror aktları düşməndən daha çox yüzlərlə, minlərlə vətən oğullarına tuş gələcəkdir və zərbə vuracaqdır. Bunu on ilə yaxın fasiləsiz davam edən, soyqırımı forması olan Qafqaz savaşının bugünkü ağırlı-açılı nəticələri də sübut edir.

Bu halda islamşünas-filosof, professor Talib Saidbayev kimi elə Rusiyanın tanınmış ictimai-siyasi xadimi, filosof-professor Ramazan Abdultipov da haqlıdır, ədalətli mövqedən çıxış edir. Ona görə haqlıdır ki, həmin Rusiya siyasi dairələri öz ölkəsi daxilində və öz vətəndaşları olan milli azlıqlara qarşı tarixi keçmişlərdə də olduğu kimi, bu gün də eyni yolla gedərək açıq təhqiredici milli-dini zəminli ayrışdırmaqla siyasət aparır. Bu gün Şimali Qafqazda baş verən dini-siyasi hadisələrə, onlara bəslənən münasibətə qiymət verən filosof və ictimai-siyasi xadim hər şeyi öz adı ilə adlandıraraq deyir: «Separatizm – bəli, nasionalizm – tamamilə mümkündür, lakin tək cihad mümkün deyildir. Məhz, biz özümüz, müəyyən dərəcə Çeçen hadisələrini daha çox ideologiyalaşdırmışıq və internasionallaşdırmışıq, ona dini rəng verilməsinə özümüz də yardımçı olmuşuq, öz ölkəmizin müsəlman torpaqlarında vuruşan əsgər və zabitlərə döyüşdən qabaq xristiansayağı xeyir-dua da vermişik, nəticədə, cavab olaraq Dağstanda, Tatarstanda və başqa ərazilərdə çeçenlərin müqəddəs müharibəsindən ötrü çoxsaylı «şəhidlər» də qazanmışıq. Çeçenistan döyüşlərindəki fəaliyyətlərinə görə onları üzərində xaç həkk olunmuş medalla mükafatlandırmaq lazımdır? Həmvətənlər, bir halda açıq formada, digər halda isə gizli olaraq dini mənsubiyyətlərinə görə bir-biri ilə toquşdururlar. Amerika uzaqdadır, biz isə burada, yan-yanaşıyıq. Biz

¹ «Известия», 16.09.2004.

¹ «Свободная мысль», № 12/1999, с.31.

birgə yaşamaq, öz vətənimizi xaç və aypara ilə qurmalyıq».¹ Saitbayev kimi elə bu filosof həmkarımız da haqlıdır: çoxmillətli, müxtəlif dinli, dini təriqətli, birgə yaşanılan vətəni təkcə xaçla deyil, həm də aypara ilə qorumaq lazımdır. Burada cavabını gözləyən haqlı suallar çoxdur. Şübhəsiz, bunlar ümumbəşəri ideal və prinsiplərə, insan müdrikliyinə osaslanan filosof baxışdır, vətəndaş mövqeyi və mühakiməsidir. Doğrudan da, xaç və başqa dini rəmzlər dinlər kimi tarixdə daha çox siyasiləşdirilərək ikili mövqedən çıxış etmişlər. Onların təsiri altında və köməyi ilə təcavüzkarlıq və qəsbkarlıq savaşları da aparılmış, onların çağırış və müraciətləri ilə döyüşən və vuruşan xalqlar və dövlətlər arasında sülh və əminəmənləşmə də yaranmış, bərpa edilmişdir.

Burada filosof həmkarlarımızın dedikləri və tələb etdikləri müdriklik və uzaqgörənlik lazımdır.

Doğrudan da, xristian dini rəmzli xaç tarixən orduların əllərinə verib təcavüzkarlıq silahı kimi istifadə edənələr, bu gün dinlər, xalqlar, dövlətlər və sivilizasiyalar arasında qarşıdurma, toqquşma və açıq müharibə-savaş aparmağa çalışanlar (və aparənlər) unutmamalıdırlar ki, müxtəlif dünya xalqlarına məxsus olan həmin xalqın, ayparanın və ya hər hansı milli-dini rəmzlərin köməyi və yaxından iştirakı ilə qarşılıqlı əməkdaşlığa, anlaşmaya və dialoqlara da nail olmaq olar.

Abdulatipovun göstərdiyi bu yol daha anlaşılmalıdır. Bu mövqedə durmağa onun mənavi haqqı daha çoxdur.

Milli-mənavi dəyərlərə, dinə, onun xarakteri və mahiyyətinə, xalqlararası münasibətlərə, keçmiş və bugünkü ədalətsiz siyasətə, tarixi yaddaşlara, mövcud şəraitə yaxşı bələd olan filosof həmkarımız hər şeyi doğru deyir və düz qiymətləndirir. Burada ona yardımçı olan dinlərin ikili mövqedən çıxış etməsinə dərk etməsidir. Həqiqi və ümumbəşəri dindən söhbət gedərkən qeyd etmək lazımdır ki, ayrılıqda təcavüzkar və qəsbkar din olmur və yoxdur. Amma bu da inkarolunmaz reallıqlardır ki, hər hansı din, istər xristianlıq olsun, istərsə də islam və ya onlardan törəmiş müxtəlif ideya istiqamətli cərəyan və təriqətlər, ancaq və ancaq təcavüzkarın və hegemonçunun əlində olanda – ərazi iddialı təcavüzkar və qəsbkar, dini-siyasi separatçının əlində olanda – dağıdıcı etnoseparatçı, ekstremist və terrorçunun əlində olanda – həm ekstremist, həm də terrorçu olur. Tarixin yaddaşında bunlara aid çox misallar saxlanılmışdır. Sual olunur: əcəba, mövcud sabitliyə mane olan hansı səbəblərdir? Şübhəsiz, bunlara mane olan təkcə humanist və ümumbəşəri amallı xaç deyil, hegemon dövlətçilik prinsiplərinə və açıq millətçiliyə adət etmiş xaç əlində tutub əks tərəfə – aypara rəmzli müsəlmanlara tərəf istiqamətləndirilməsidir.

Məhz bunları nəzərə alan Abdulatipov doğru olaraq indiki zamanda yaranmış tarixi şəraiti təhlil edərək «xaç və aypara» dini rəmzlərini siyasiləşdirmədən «Vətəni qurmaq» üçün birliyə və dialoqa çağırır.

«İslam təhlükəsi» və «islam cihadı» haqqında, onların xristian dünyası üçün yaratdıqları «təhlükə» ətrafında müasir Rusiya ictimai fikrində və siyasət aləmində aparılan təbliğat sahiblərinə Saidbayev və Abdulatipov kimi tanınmış filosofların verdikləri cavablarına, eyni mövqedən Timur Zülfiqarov da qoşulmuşdur. Belə ki, o da RF-nin islam dinli milli orazilərinə aparılan birtərəfli, ədalətsiz, milli-dini ayrıseçkilik siyasətinə münasibətini ölkə başçısına ünvanladığı açıq məktubunda² bəyan etmişdir. O, prezident V.V.Putinə yazmışdır: «Əgər biz qatilləri mühakimə ediriksə, onda nə üçün xalqın qatillərini mühakimə etmirik? Nə üçün öz uşaqlarımızı «peytan qozet və jurnallardan» xilas etmirik? Və «dini müdafiə qılıncını» sıyırmırıq, işə salmırıq? Məhz o, gəncləri XX əsrin acınalılarından (şeytanlarından – H.H., T.B.) müdafiə edib, xilas edə bilirdi».³

Elə buradaca bizim yadımıza məşhur rus tarixçisi V.V.Klyuçevskinin vaxtilə, sanki bu prosesləri nəzərə alaraq xəbərdarlıqla söylədiyi bir ibrətəməz kalamı düşdü. O, demişdir: «Tarix heç nə öyrətmir, amma təkcə dərslərini öyrənməyənləri cəzalandırır».⁴

Saidbayevin, Abdulatipovun, Zülfiqarovun və başqalarının haqlı tələblə bəyanat və müraciətləri ilə tanış olduqdan sonra, onsuz da qaranlıq olmayan və bəşəriyyətin gözü qarşısında baş verən bir məsələ bizə daha da aydın oldu. Rusiya dövlətinin milli azlıqlara qarşı keçmişlərdə və bu gün də davam etdirilən fiziki, hərbi-siyasi və ideoloji təzyiqlərinə məhəl qoyulmadığı bir şəraitdə bu məmləkətdə tarixən sözdə onlara hüquq və imtiyazların verilməsi haqqında ən yüksək səviyyəli dövlət rəhbərləri tərəfindən vədlər verildi. Biz burada tarixin yaddaşında qalan və ilk baxışda ədalət naminə deyilmiş kimi görünən iki misalı xatırlayacağıq: əgər, 1907-1911-ci illərdə çar Rusiyasının Nazirlər Şurasının o zamankı sədri Pavel Stolipin (1862-1911): «Rusiya əhalisi, milli mənsubiyyət və dini fərqlərindən asılı olmayaraq, Rusiyanın bərabər hüquqlu vətəndaşları olmalıdırlar»⁵ yalançı şüar ilə çıxış edərdisə, XX əsrin 90-cı illərində, SSRİ-nin dağılması əvvəlində ulu babalarının yolu ilə gedən Boris Yeltsin də içərisinə «demokratiya doldurulmuş kisəsinə» əlinə alaraq Sovetlər birliyinə zorla daxil edilmiş xalqlara müraciətlə bəyan edirdi: «Kimi nə qədər demokratiya lazımdırsa, buyursun, alın!» şüarı ilə çıxış etmişdir.

¹ Məktubun mətni «Наш современник» jurnalında 2000-ci il, 10-cu nömrəsində dərc edilmişdir.

² Л.Н.Медведево. «Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»?, М., 2003, с.450.

³ Orda, s.449.

⁴ Столыпин П.А. Жизнь и смерть. Саратов, 1997, с.407.

⁵ Р.Г.Абдулатипов. Судьба ислама в России. История и перспективы. М., 2002, с.7-8.

Məlumdur ki, sovet siyasi quruluşunun hakimiyyəti dövründə bu ölkə ərazisində məskunlaşan, tarixi ata-baba yurdlarında yaşayan böyük-küçük xalqlar və milli etnoslar bu dövlətin nə «bərabər hüquqlu vətəndaşları» ola, nə də ki «istədikləri qədor demokratiya» ala bilməmişlər. Bunu tarix deyir, buna tarix şahidlik edir. Bütün milli-dini zəminli konfliktlər də, məhz dünən də, bu gün də bu zəmində başlamışdır.

Bəli, doğrudan da, tarixdən dərs almayanları, həm də ibrət dərsi almayanları, dünən də, bu gün də «dərsini öyrənməyənləri» tarix həmişə və hər yerdə cəzalandırılmışdır.

İrəndən, millətdən, dinindən asılı olmayaraq xalqların kütləvi qırğınları aramsız davam edir, amma yenə də bu məmləkət də Ramazan Abdulatipov, Talib Saidbayov, Timur Zülfüqarov və b. kimi filosof, ictimai-siyasi xadim və vətəndaşın haray səsinə eşidənlər ya yoxdur, yaxud çox azdır.

İstinad etdiyimiz faktlar sübut edir ki, eyni ölkənin vətəndaşları olan müxtəlif millət, etnos və dinlər arasında kompromisləri, ümumi mənafə naminə birgə fəaliyyəti və qarşılıqlı dialoqu qəbul etməyən, açıq millətçilik mövqeyi tutan bir sıra qərəzkar qüvvələr islamda xalqları birliyə və həmrəyliyə çağıran mövqeləri görmək istəmir, cəmiyyətdə, qeyri-islami dinlərdə və dini təriqətlərdə baş verən «yolayırıcı» və «dağıcı» əməlləri təkcə islamın və müsəlmanların adına yazırlar. Onlar cəmiyyətdə baş verən hər cür ideoloji və siyasi təxribatların səbəblərini öz dövlətdaxili ziddiyyətlərində, qeyri-obyektiv və hegemon millətçilik siyasətlərində deyil, islam dini əmilində, təkcə onun adına yazılan fundamentalizmdə, etnoseparatizmdə, dini-siyasi ekstremizmdə və nəhayət, terrorçuluq əməlinə axtarırlar. Təcrübə göstərir ki, belə bir zərərli mövqe və təbliğat forması da, heç şübhəsiz, xalqlar və millətlər arasında milli-dini zəminli ixtilaf və qarşıdurmaların güclənməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan RF İnsan Hüquqları İnstitutunun baş direktoru Kamiljan Kalandarovun baxış və mövqeyi daha ibrətamizdir. Müəllif yazır: «İslamın rüsvay edilməsinə başlanılmışdır... Müsəlmanları «yolayırnlara» çevirmişlər. Onlar isə indi özünü müdafiə etməyə məcbur olan ağzıbağlı vəhşilərə bənzəyirlər. Bizim vəzifəmiz - müsəlmanları terrordan qorumaqdır. Tez-tez təkrar edib deyirlər: hamı islam ekstremizmindən özabəziyyət çökür, amma heç kim demir ki, müsəlmanların özləri heç də onlardan az əzab çəkmirlər. İslam ekstremizminin əsas qurbanları, məhz, müsəlmanların özləridir - deyənlər çox azdır. Biz hamıya sübut edə bilərik ki, pravoslavlar və yəhudilər kimi Rusiya müsəlmanları da bərabər hüquqlara malikdirlər».¹

Göründüyü kimi, burada da islama və müsəlmanlara qarşı qərəzli və milli-dini ayrışdırıcılıq münasibətin qiymətləndirilməsində ədalətli mövqe-

¹ «Независимая газета – религия», 15.12.2004.

dən çıxış edən Saidbayev də, Abdulatipov da, Zülfüqarov da və Kalandarov da haqlıdırlar.

Tarix elmləri doktoru Qriqori Kosaç «Orenburq» qəzetinin yazarlarından biri V.Çiqvintsevin bu qəzetin 19 avqust 1999-cu il tarixli sayında dərc olunmuş məqaləsinə istinad edib bu gün təkcə Orenburq vilayətində baş verən və Rusiya dövlətçiliyi üçün «təhlükəli» olan proseslərdən söz açır. Onların fikrinə, məhz həmin «vəhşi çöl» (дикое поле) adlanan bu ərazilərdə «nə zamansa, uzaq tarixi keçmişlərdə... qırpaq və peçeneqlər daim Rus dövləti üzərinə yürüşlər təşkil etmişlər».

Qorxu hissi qanına-canına hopmuş olan müəllifin gəldiyi qənaət belədir: «vəhşi çöl bizim lap böyrümüzdə, yenidən dirçəlməkdədir», «hələ dünən oralandakı torpaqlar göz oxşayırdı, bu çöllərdə minlərlə baş iri buyuzlu mal-qara otlayırdı, indi isə həmin çölləri süd otu və voləmir bəsməkdir».

Bu gün «bizim qonşularımızın özləri də yenidən «vəhşi qırpaq qəbilələrinin yolu ilə getməyə» və yeni yürüşlər təşkil etməyə hazırdırlar». Lakin müəllif bu «təhlükədən» də xilas yolunu arayıb axtarıb və deyir: «Təcili olaraq, nəse bir çarə qılmaq lazımdır. Əks halda bu bələdən yaxa qurtara bilməyəcəyik».

Rusiyalı tarixçi daha sonra V.P.Porukalonun «Regionda milli-mədəni siyasət: təcrübə, problemlər, tendensiyalar» adlı əsərinə istinad edib yazır: bugünkü Orenburq vilayətinin ərazisi «köçəri xalqların Asiyadan Avropaya doğru hərəkətlərinin qapısı» rolunu oynamışdır. Müəllif tarixən özlərinə düşmənlər saydıqları bu «köçəri xalqların» adlarını da yaxşıca yadda saxlamışdır: «hunlar, sarmatlar, skiflər, tutar-monqollar, noqay ordasının köçəri maldarları, kalmıqlar».¹

Özlərinə tarixi düşmən və təhlükə mənbəyi sandıqları ulu və şərəfli tarixi keçmiş olan bu xalqlara qarşı belə qərəzlilik və nifrət hissi, heç şübhəsiz, onların sonrakı tarixi inkişafına və ictimai-siyasi həyatda mühüm mövqe tutmalarına əngəl törətmiş və bu gün onların çoxunun tarix səhnəsindən silinməsinə səbəb olmuşdur. Bunlar da inkarolunmaz tarixi realitətdir. Lakin belə bir mövqeyin başqa, daha təhlükəli tərəfləri də vardır. Bu mövqe - islam dini dəyərlərinə, müsəlman dünyasına və nəhayət, türkcülüyə qarşı yönəlmiş açıq və qərəzli düşmən mövqeyidir. Bunun adı belədir.

Bunlar, velikoros millətçi ruhlı alim və publisistin heç vəchlə bəraət qazandırılmayan baxış və mühakimələridir, xalqlar arasında dini, milli və irqi ayrışdırıcılığa əsaslanan qarşıdurma və ixtilaf yaradan təhlükəli mövqedir, qərəzli siyasətdir. Bəla bundadır ki, çoxsaylı milli-etnik tərkibli bu ucqar vilayətin rəsmi dövlət adamları da eyni qərəzli və açıq hegemon millətçilik mövqeyindən çıxış edir, milli-dini ayrışdırıcılıq zəminli

¹ Реальность этнических мифов. М., 2000.

qarşıdurmaların alovlanmasına yardımçı olurlar. Bölgədəki monovi-siyasi və ideoloji durumuna, milli-irqi münasibətlər məsələsindəki siyasətinə artıq istinad etdiyimiz Orenburq vilayətinin o zamankı başçısı V.Yelakin 1996-cı ilin noyabr ayında burada keçirilən «Rus milləti, rus ideyası: tarix və müasirlik» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransda açıq-aşkar rus şovinizminin, rus milli-hegemonçuluq ideyasının təbliğatçısı rolunda çıxış edib demişdir: «Bizim cəmiyyətimizin mənəvi durumunu yalnız rus millətinə məxsus olan insanlar müəyyən etmişlər, edirlər və gələcəkdə də onlar müəyyən edəcəklər».¹

Sual olunur: bu cür ayrışdırıcı millətçilik siyasəti aparıldığı bir halda bu vilayətin başqa milli-dini mənşəli xalqlarının gələcək taleyi necə olacaqdır? Düşündürücü sualdır, elmi? Görünür, milli-irqi ayrışdırıcılıq ruhu və əxlaqi hələ də keçmiş imperiya xülyaları ilə yaşayan Rusiyanın bugünkü bəzi rəhbərlərinin bu haqda ciddi düşüncələr düzgün nəticə çıxarmalarına imkan vermir. Bax, bu, daha təhlükəli mövqedir. Acınacaqlı cəhət ondan ibarətdir ki, başqa böyük-küçlü xalqların, din və dini təriqətlərin ruslara qarşı yaratdığı «təhlükə»dən danışan, onu kəskin ideyalar mübarizəsi səviyyəsinə qaldıran siyasətçilər və Rusiyanın bəzi dövlət adamları özlərinin başqa xalqlara, millətlərə və etnoslara münasibətdə belə mövqe və qərəzlər baxışlarının yaratdığı təhlükəni inkar edir, onun ağırlı-aclılı təsirini görmək istəmirlər.

Rusiya Federasiyası Dinlərarası Şurasının icraçı katibi Roman Silanteyev yaxın-uzaq xristian ölkələrində «islam və müsəlman təhlükəsi» doktrinasını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmağa çalışan bəzi açıq millətçi və separatçı təxribatçılardan fərqli olaraq, bu məsələni təhlil edib bir qədər başqa münasibət bildirir. Doğrudur, bütövlükdə Qərbi Şərqi arasında tarixi ziddiyyət və qarşıdurmaların olduğunu o da inkar etmir, lakin Silanteyev bu iki din və fərqli dünya sistemləri arasındakı qüvvələr nisbətində indiki vəziyyətini əsas tutaraq, Şərqi Qərbi qarşı real təhlükə yaratmağa qadir olmadığını sübut etməyə çalışaraq yazır: «Müsəlman sivilizasiyası Qərb dünyasına qarşı çıxmaq üçün hərbi və iqtisadi baxımdan, hələ həddən artıq zəifdir. Tarixi ərəb-israil konfliktləri buna oyanı sübutdur».²

Sual olunur: səbəb təkcə budurmu? Əsla! Əvvəla, bunu «ərəb-israil» konfliktini deyil, «İsrail-Fələstin» münaqişəsi adlandırmaq daha doğru olardı. İkincisi, fakt ondan ibarətdir ki, ərəb dünyasında dövlət institutlarının formalaşması prosesi çox çətinliklərlə üzləşdiyi bir şəraitdə fələstinilərin həmdin ərəb qardaşları, İsrailin müdafiəsinə qalxan ABŞ və başqa Qərb dövlətlərindən fərqli olaraq, onlarla həmrəylik nümayiş etdirib lazımı köməklik göstərmirlər. Məsələnin kökü də elə bundadır.

Bax, «islam təhlükəsi» adı altında aparılan müxtəlif ideya istiqamətli təbliğat döndən də buna xidmət etmişdir, bu gün də buna xidmət edir. Yeni gəlmiş, eyni mövqeli siyasət Rusiyanın indiki rəhbərliyi tərəfindən də davam etdirilir. Elə ki, söhbət «Rusiya xilafətindən» düşdü, yaxşı olar Rusiya Federasiyasının rəsmi dövlət adamlarının da mövqelərinə bir qədər nəzər salaq. Qabaqcadan deyək ki, bu baxış və mülahizələr ən qatı millətçi-separatçı ideologiya havadarlarının mövqeyindən heç də fərqlənmir, əksinə, bir çox hallarda islam dini ideologiyasının «təhlükəsi» haqqındakı baxışlara güc-qüvvət verir. Bu baxımdan, tanınmış publisist Vasili Safronçukun «Kreml müsəlmanlara müharibə elan etmişdir»³ sərlövhəli məqaləsi: daha maraqlıdır. Safronçuk RF prezidenti V.Putinin müxbirlərə dediği aşağıdakı sözləri sitat götürür: «...diqqətinizi buna cəlb etmək istəyirəm ki, Rusiya ərazisində xilafət yaratmaq – onların planlarını yalnız bir hissəsidir. Əslində, əgər siz bu sahədə vəziyyəti izləyirsinizsə, bundan xəbəriniz olmaya bilməz ki, radikalılar öz qarşılarında çox geniş miqyaslı məqsədlər qoyublar. Onlar ümumdünya xilafəti yaratmaqdan danışirlər, amerikalıları və onların müttəfiqlərini (yəni rusları – V.S.) məhv etməyin lazım olmasından danışirlər... Siz təhlükə qarşısında deyilsiniz. Onlar bütün kafirləri, müsəlman olmayanların hamısını, yəni bütün xaçpərəstləri öldürməyin lazım olmasından danışirlər. Yəni, əgər siz xristiansınızsa, sizi təhlükə gözləyir. Lakin əgər siz öz məzhəbinizdən imtina etmişsinizsə və ateist... olmuşsunuzsa, onların əqidəsinə görə, siz yeno də məhv edilməlisiniz».³

Rusiya dövlət başçısının islama və müsəlmanlar barəsində baxışlarına həmin məqalənin müəllifi Safronçukun özünün münasibəti belədir: «bu nə deməkdir, məgər bu, xristianlara və hətta ateistlərə də müraciətlə, yeni xilafət yaranması təhlükəsi qarşısında sıx birləşmək və müsəlman dünyasına qarşı, əslində isə əhəli «qızıl milyardın» kölgəsinə çevrilmək istəməyən bütün «üçüncü dünya»ya qarşı səlib yürüşünə çıxmaq çağırışı deyildirmi?».

Bəli, bu, doğrudan da xristianları «bütün «üçüncü dünya»ya qarşı səlib yürüşünə» çağırırdır. Safronçuk daha sonra deyir: «Dünya üçün əsl təhlükə miflik xilafət deyil, ABŞ-in dünyada ağalığ etmək üçün istifadə etdiyi «antiterror koalisiyası»dır.³ Bunu ki, biz demirik, Rusiya vətəndaşı, rus milli əsilli, xristian dinli Safronçuk deyir. Amma doğru deyir. Burada da fakt birdir, təkzib olunmazdır. Bu təkzib olunmaz realıq ondan ibarətdir ki, bugünkü Rusiyada müsəlmanlar üzərinə tarixi «xaç» yürüşü yaddaşlılar da, hegemonçuluğa əsaslanan keçmiş imperiya siyasətli əhvalruhiyyəyəli də, ateizm təbliğatı adı altında islama və müsəlmanlara qo-

¹ Bu haqda daha etraflı bax: «Советская Россия», 19.11.2002.

² «Советская Россия» qəzeti, 19.11.2002.

³ Orada.

nim kəşiflər də, «Rusiyada xilafətin dirçəldilməsi» deyilən uydurma «təhlükəyə» qarşı təbliğat siyasətini ortaya atıb, açıq şəkildə müsəlmanlara qarşı çıxan, milli-dini ayrıseçkilik təbliğ edən başbələ siyasətçilər də islam dininin və ona sətayiş edənlərin uğurlarının sürətlə artmasını görmək istəməzlər. Bu qərəzli siyasət özünü hər yerdə, hər şeydə göstərir. Bircə səciyyəvi misal. İndiki Rusiyanın ictimai fikrində və ideoloji-siyasi həyatında islama və müsəlman birliyi ideyasına qarşı açıq milli-dini ayrıseçkilik təbliğatı elə bir həddə çatmışdır ki, bu ölkədə hətta islami dini dəyərlərin saflığının və müqəddəsliyinin keşiyində duran Ümumrusiya Müsəlmanlarının Ali Ruhani idarəsinin başçısı Talqat Tacəddinin öz iş otağında asılan çoxrəngli bayrağın hansı rəmzi mənə daşması ilə bağlı verdiyi açıqlamaya görə Rusiya rəsmiləri ona qarşı çıxırlar. Bunu Rusiya Federasiyası Prezidentinin Privoljjsk federal mahalındakı nümayəndəsinin müşaviri Sergey Qradirovski etmişdir. İlk baxışda dini azadlıqları təmsil etməli olan bir şəxs, daha çox dinin siyasələşdirilməsi mövqeyindən çıxış edir: «Talqat Tacəddin öz otağında öyləşib, onun arxa tərəfində müxtəlif rəngli bir neçə zolaqdan ibarət böyük bir bayraq asılmışdır. Möhtərəm baş müfti deyir: fikir verin, bu bayraqda birinci zolaq ağdır – o dövrdə yer üzündə nələr olduğunu heç kəs bilmirdi; sonrakı zolaq yaşıldır – yer üzünə islam dini gəlmişdir; sonra qara zolaq gəlmişdir – bu torpağa pravoslav Rusiya hökuməti gəldi və islamın qara günləri başladı; sonra qırmızı zolaq gəlir – onu izah etməyə ehtiyac yoxdur; nəhayət intəhasız yaşıl zolaq gəlir – bu, islamın gələcəyinin əlamətidir».¹ Sual olunur: oçəba, burada Rusiyanın dövlət adamını qane etməyə nə olmuşdur? Axı burada müfti Talqat Tacəddin doğrudan da, sadəcə olaraq islamın bu ölkə ərazisində yayılmasından başlayaraq keçdiyi və keçirdiyi tarixi dövrləri, ona qarşı olan münasibəti xatırlayır, yada salır. Bunu din tarixinə az-çox bələd olanların hamısı yaxşı bilir, deyəsən təkcə Qradirovskidən başqa.

Vaxtilə tarixi Rusiya imperiyasında, Sovetlərin hakimiyyəti dövründə də özünün siyasi və geosiyasi maraqlarını həyata keçirmək üçün həmin Rusiya tarixi şəraitdən asılı olaraq xalqların dini-siyasi, hüquq və imtiyazlarına məhəl qoymayıb onun ərazisi hüdudlarında olan müsəlman xalqlara qarşı qadağalarla dolu geniş milli-dini zəminli missionerlik siyasəti aparmışdır. Belə bir ayrıseçkilik siyasət həm Rusiya imperiyasına, Sovetlər İttifaqına, sonralar isə Rusiya Federasiyasına daxil olan və burada sayı heç də az olmayan islam dinli xalqlara qarşı, həm də «Müttəfiq respublika» adlanan ərazi vahidli xalqlara qarşı tətbiq edilmişdir. Zəngin təbii sərvətlərə, güclü iqtisadi-siyasi potensiala, əlverişli geosiyasi-strateji-coğrafi şəraitinə, beynəlxalq aləmdəki nüfuzu və mövqeyinə görə Rusiya

bu yerlərdən gözünü çəkməmişdir. Bu yerlərin ictimai-siyasi həyatına və sosial-siyasi mühitinə yaxşı bələd olan Rusiya daim çox çevik milli siyasət aparmış, xırda güzəştlərlə onları daim müstəmləkəçilik və dini məhdudiyət buxovlarında saxlamışdır. İmperiya və Sovet Rusiyasının islam dinli Azərbaycana, Qazaxıstana, Özbəkistana, Tacikistana, Türkmənistan, Tatarıstana, Şimali Qafqaz xalqlarına və başqa müsəlman xalqlarına qarşı apardığı qərəzli açıq millətçilik siyasətini xatırlamaq kifayət edir. Doğrudan da, adları çəkilən müsəlman ölkələrinə qarşı bu tarixi təzyiqlər və milli-dini hegemonçu ayrıseçkilik siyasətinin tarixi olması İran kimi klassik islam ölkəsinin dini-ruhani xadimləri və qabaqcıl dünyabaxışlı şəxsiyyətləri tərəfindən ayrıca qeyd olunmuşdur. Belə bir baxış müsəlman ölkələri suverenlik qazandıqdan sonra, öz milli-dini önəmlərinə qayıtdıqları bir vaxtda yenidən xatırlanır və yada salınır.

Müasir İranın görkəmli dini-siyasi xadimi Xaməneyi də «dünyaya həqiqi islam lazımdır!» tezisini rəhbər tutub İslam Konfransı Təşkilatı üzvlərinin Tehranda keçirilən görüşündə demişdir: «İslam yenə də Asiya, Afrika və hətta ən ucqar diyarlardakı ölkələrdə xalqın ürəyinə və qəlbinə hakim olmuşdur: marksist rejim 70 il ərzində islamın əsasını sarımağa çalışsa da, bu quruluş dağılan kimi Qafqazda və Orta Asiyada hamı islama qayıtdı».¹

Bu siyasəti indi də, SSRİ dağıldıqdan sonra da davam etdirmək üçün təşəbbüs edilir. Yaxşı olar bir-iki kəlmə Rusiya subyektinə daxil olan müsəlman xalqların bu ərazidəki yerinə və mövqeyinə, onların yaşadığı ictimai-siyasi və dini-mənəvi mühitə nəzər salaq: Köndəki Şorq və Beynəlxalq Problemlər İnstitutunun əməkdaşı U.Halbxın fikrincə, «Rusiyadakı 22 nüfuzlu millətin 9 respublikası müsəlman ölkəsidir. Uralda və Volqa boyunda 3,5 mln., Sibirdə isə 500 min müsəlman vardır. Təkcə Moskvada islam dininə etiqad bəsləyən 2 mln. müsəlman yaşayır». Bəli, doğrudan da bu ərazidə islam və müsəlman amili aparıcı rol oynayır: indiki Rusiyanın 147 milyon əhəlisinin 20-25 milyonu müsəlmandır. Bu da nəzərə alınmalı faktır!

Sovet ictimai-siyasi quruluşu dağıldıqdan və onun ideya-siyasi əsasını təşkil edən, dinin və azad fikirliliyin qadağalarına əsaslanan ateist-materialist təlim və dünyabaxışları öz gücünü-təsirini itirdikdən sonra, yeni suveren dövlətlərin müxtəlif milli-etnik və dini mənşəli xalqları özlərinin tarixi milli və dini dəyərlərinə üz tutmağa, onları bərpa etməyə başladılar.

Keçmiş ictimai-siyasi quruluş artıq yoxdur, təzə isə yenidən formalaşma, dirçəlmə mərhələsinə yaşayır. Köhnə ilə yeni arasında ideoloji boşluq yaranmışdır.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 9/2002, с.36.

¹ «Россия и мусульманский мир», № 12/1998, с.92.

Lakin bu yola qədəm qoyan xalqlar bu məram və məqsədi həyata keçirmək, ideoloji boşluğu aradan götürmək üçün müxtəlif forma və vasitələrdən istifadə etməyə başladılar.

Şübhəsiz, xalqın əsrlərdən bəri etiqad edib inandığı islami dini dəyərlərə qayıdırsınız və ondan istifadə forması indiki zamanda daha münasib sayılmağa başlamışdır. Lakin bu qanuni proses təkcə islam dinli xalqlara aid olan bir məsələ deyil, eyni zamanda bütün dinlərə və dini təriqətlərə aid olan bir realılıqdır. Suverenliyin ilk günlərindən islam dinli xalqlar kimi, dövlət quruluşundakı siyasi hakimiyyət öz ölkədə olan postsovet məkanının xristian dinli xalqları da milli-dini dəyərlərə qayıdış yolu ilə getdilər. Onlar da xristian dini dəyərlərinin ictimai-siyasi şüurdakı roluna, təsirinə və onun yeni dirçəlişinə diqqəti artırmağa başladılar.

Bir sözlə, ehtəvə vaxtdan etibarən, dini təbliğat işindəki ideya boşluğundan istifadə edərək, müxtəlif dinlər və dini təriqətlərin dirçəlişi və onların təbliği sahəsində bir növ yarış başlamışdır. Ayrı-ayrı dinlərin nümayəndələri yerli şəraitə nəzərə alaraq, bu yarış, bu təbliğat formasını hərə bir formada həyata keçirməyə çalışır. Bu da dövrümüzün realılığıdır. Öz dövləti ərazisində islam və onun təriqətlərinin təbliğatına qadağa və məhdudlaşdırma qoyan Rusiya daha çox milli-dini təəssübkeşlik nümayiş etdirib xristianlığın geniş vüsət almasına hər cür yardım və qayğı göstərməyə başlamışdır. Dinə, milli və qeyri-milli, «mənim və sənin dinin» baxımından yanaşmaq meyli Şimali Qafqazda, Volqa boyunda və başqa milli ərazilərdə yaşayan müsəlman xalqlar arasında heç də birmənalı qarşılanmamışdır. Şübhəsiz, qarşıdurma və milli-dini zəminli siyasi çıxışların və hərəkətlərin baş qaldırmasına bu amilin də təsiri az olmamışdır.

Suveren dövlətlərin yaranması ilə ilkin şəkildə olsa da, formalaşan yeni düşüncə və təfəkkür tərzinin nəticəsi olaraq Rusiyada xristianlığın 1000 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənələr sanki, böyük və kiçikliyinə asılı olmayaraq, yeni suveren dövlətlərin bütün müsəlman əhalisinin dini-siyasi və milli şüurunu oyadıb hərəkətə gətirdi. Buna cavab olaraq Azərbaycan və başqa müsəlman respublikalar da bu istiqamətdə geniş işlər həyata keçirməyə başladılar. Bu işləri özlərinin konstitusiyaya hüquqlarından istifadə edən ruhani idarələri, məscidlərin imamları, sırayı dindarlar aparmağa başladılar. Etiraf etmək lazımdır ki, yaranmış belə bir şəraitdə xarici dini təşkilatların və islam dinli nüfuzlu dövlətlərin dini-missionerlik fəaliyyəti üçün də geniş imkanlar yarandı.

Bugün «birləşmiş islam ştatları» yaradılmasından, «xilafətin bərpası təhlükəsindən», «yeni islam dövləti və əmirliyin»in qurulmasından, müsəlman «Kazan xanlığının Rusiyaya 1552-ci ildəki İvan Qroznı dövründəki sərhədlərə qaytarmaq» planları təhlükəsindən danışan, tarixi yaddaşları oyadan, dini-milli hissləri qıcıqlandıran həmin Rusiya öz vətəndaşları olan 20-25 milyon müsəlmana heç də həmişə və hər yerdə lazımı diqqət və qayğı göstərmir, hüquqlar vermir. Mətbuatda qeyd edilmiş

birə faktı nəzərə çatdırmaq bəs edər: Moskvada daimi yaşayan 157.000 tatarın, 20.700 azərbaycanlının, 9.100 özbəyin, 8.200 qazağın, 5.400 başqırdın, 3.000 qırğızın, 2.800 tacikin, 2.000 türkmənin (SSRİ-nin süqutundan sonra onların sayı daha çoxdur!), habelə Rusiya paytaxtına xarici müsəlman ölkələrindən gəlmiş və burada işləyən rəsmi şəxslərin, yüzlərlə firma və təşkilatların işgüzar adamlarının dini-mənəvi tələblərini ödəmək və dini ibadətlerini icra etmək üçün cəmi bir məscid – Moskva tatarlarına Rusiya hökuməti tərəfindən bağışlanmış torpaq sahəsində 1816-cı ildə inşa olunan məscid xidmət edir.¹ Ədalət naminə deməliyə ki, öz fəaliyyətini dayandırmış bir neçə məsciddə son zamanlar təmir işləri başlanmışdır. Lakin, heç şübhəsiz, bunu yerli müsəlman əhalinin dini-mənəvi tələbatının tam təmin olunması hesab etmək olmaz. Beynəlxalq hüquq normalarına görə, bu insanlar daha böyük intiyaz və hüquqlara layiqdirlər. Lakin yerli müsəlman əhalinin nümayəndələri bu hüquqları tələb etdikdə, onlar separatçı, ekstremist, fundamentalist və neovəhəbist kimi qələmə verilir, siyasi separatizmdə və ekstremizmdə təqsirli bilinir. Bax, bugünkü Rusiyada müsəlmanlara qarşı münasibət bu şəkildə cərəyan edir. Bugünkü Rusiyada milli-dini ayrışdırıcılıq siyasəti, velikorus şovinizmi, slavyan-xristian birliyi və həmrəyliyi ideyası dövlət siyasəti səviyyəsində geniş təbliğ olunur.

Səhəbt ki, Rusiyada islama və müsəlmanlara qarşı əsassız toziyqlərdən düşdü, rusiyalı müfti, Ümumrusiya Müsəlmanları Ali Ruhani İdarəsinin sədri Talqat Tacəddinə bir daha istinad edək. Müfti islamın qabaqcıl ziyalıların bu ölkənin dini, ictimai-siyasi həyatında, hərbi-strateji mövqeyindəki şəkilsiz rolundan bəhs edir, islama və müsəlmanlara qarşı açıq düşmən və qərəzli mövqeləri tarixi faktlar əsasında təkzib edir, bu baxışların əsassızlığının sübuta yetirir.

Talqat Tacəddin «İslam təhlükəsindən» danışanlara, islamda separatizm, dini fundamentalizm və ekstremizm axtaranlara, «Rusiyada xilafətin bərpası» ideyasına sünə surətdə yaşıl işıq yandıranlara və bütövlükdə Rusiya vətəndaşları olan müsəlmanları milli-dini toxribatda, çox vaxt xəyanətdə suçlayanlara çox tutarlı cavab vermişdir. Tarixi keçmişə xatırlayan müfti demişdir: «Bütün tarix boyu, istər I Pyotrun dövründəki Poltava döyüşündə olsun, istərsə də Napoleonla müharibədə – müsəlmanlar öz cəsurluqlarını, igidliklərini və vətəne sədaqətlərini sübut etmişlər».² Bugünkü Rusiya müsəlmanları arasında, ölkənin ictimai-siyasi həyatında bu mövqedən deyilən fikir və mülahizələr istənilən qədərdir. Belə ki, Rusiyanın başqa bir tanınmış din xadimi Ravil Qaynutdin islam amilinin və bütövlükdə müsəlmanların tarixən Rusiyanın iqtisadi, dini-mənəvi və ictimai-siyasi həyatında oynadığı mühüm rola münasibət bildirir. Bu

¹ Вак: «Московские новости», 06.01.1991.

² «Россия и мусульманский мир», № 2/2001, с.24.

məşhur din xadimi bu gün «islamın dirçəlişi», «birləşmiş islam ştatları» təhlükəsi doktrinasını uyduranlara da cavab verir: «Belə güman edirəm ki, Rusiya islam (müsəlman) təşkilatlarının əməli fəaliyyətini əks etdirən islam amili, əlbəttə, Rusiya cəmiyyətinə təhlükə hesab edilə bilməz. Müsəlmanlar neçə ösrlərdir ki, Rusiyada yaşayır, digər ənənəvi konfessiyaların nümayəndələri ilə çiyin-çiyinə çalışaraq ölkənin iqtisadi və mədəni potensialının yaradılmasında onlarla bərabər iştirak edir. Rusiyalı dünya birliyinin təməli tərkib hissəsinə çevirmək cəhdində dövlətin rəhbərlərini dəstəkləyirlər. Bu o deməkdir ki, hər hansı dini siyasəti ekstremizmə əlaqələndirmək cəhdləri istər dövlət üçün, istərsə də cəmiyyət üçün konstruktiv ola bilməz».¹

R.Qaynutdin «islamın dirçəlişi» ətrafında gedən söz-söhbətə də münasibət bildirir: «Müasir Rusiya müsəlmanlarının dini həyatı dini dirçəliş çərçivəsində baş verir. O, bütövlükdə Rusiya cəmiyyətinin transformasiyasının təbii tərkib hissəsi və ən mühüm cəhətlərindən biridir».² Burada da təhlükəli heç nə yoxdur.

Bunlar, Rusiya Federasiyası müsəlmanlarının iki nəfər tanınmış rəsmi din xadiminin mövqə və baxışlarıdır. Bu baxış və mövqeləri bu ölkədə (hətta bir çox qeyri-islami din nümayəndələri tərəfindən) müdafiə edənlərin sayı nə qədər çox olsa da, hakim millətçilik və açıq hegemonçuluq siyasəti aparən rəsmi ideologiya havadarları müsəlmanların nüfuzunun artmaması, onların dini-siyasi mövqeyinin güclənməsi faktı ilə heç vaxt razılaşa bilmirlər.

Bu müəkkəb və ziddiyyətli proseslərdən Azərbaycan da kənarda qalmamışdır. Dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra Azərbaycan xalqının tarixi köklü dini-mədəni dəyərlərinə qayıdışlarında da əsaslı dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Bir qədər də bu haqda.

§ 4.3. SUVEREN AZƏRBAYCAN: YENİ SOSIAL-SİYASİ MÜHİT VƏ DİNİ TOLERANTLIQ SİYASƏTİ

«Islam Azərbaycan xalqının, bütün islam aləminə mənsub olan insanların, məxluqun ən yüksək mədəniyyət mənbəyidir... İslam dini bizi heç vaxt işğalçılığa, qəsbkarlığa sövq etməmişdir. Biz sülhsevər millətdik. Bizim dinimiz də insanlara dostluq, qardaşlıq, sülh, barışıq yolu göstərmişdir. Biz həmişə bu yolla getmişik».

Heydər Əliyev

«Azərbaycan cəmiyyəti tarixən və indi də elmi və dini toleranlığı ilə səciyyələnməlidir. Dini və etnik dözümlülük müasir Azərbaycanın ən böyük nailiyyətlərindən biridir».

İlham Əliyev

Artıq dəyildi ki, Sovetlər İttifaqının dağılması ətrafında başqa sovet məkanlı müttəfiq respublikaların bir çoxlarından fərqli olaraq, qanlı-qadalı 20 yanvar 1990-cı il tarixi faciəsini yaşadıqdan sonra Azərbaycan vaxtilə itirmiş olduğu dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Tarixən itirilmiş milli-dini dəyərlərini, min illərlə formalaşdırılmış adət və ənənələrini bərpa etməyə başladı. Bu müstəqillik bizim xalqın milli şüurunun və özünüdövlət oyanışında yeni mərhələ yaratdı, dini-hüquqi azadlıqlarını özünə qaytardı, xalq öz torpağının sahibi oldu, müqəddəs dini mərkəzlərə ziyarətini təşkil etdi, dini-millətçilik və ibadətini azad formada icra etmək imkanı qazandı, onları xalqın öz seçimi etdi. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq eyni dinli və milli-etnik mənşəli, ortaq mədəniyyətli, dilli və adət-ənənəli xalqlarla yeni formalı münasibətlər qurdu. Heç şübhəsiz, burada ortaq milli birlik və islami dini dəyərlər özünün daha çox birləşdirici rolunu oynadı, xalqların bir-biri ilə itirilmiş əlaqə və münasibətlərini yenidən bərpa etdi. Bu, bütün postsovet məkanı müsəlman ölkələrinə də aiddir. Belə ölkələrdən biri də öz milli-dini dəyərlərini saxlayan və dünyəvi dövlət olan Azərbaycandır.

Lakin biz burada hörmətli oxucuların nəzərinə bir cəhəti çatdırmaq istərdik. Problem baxımından geniş və çoxşaxəli olan bu mövzu dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində və milli ideologiyasında, sosial həyatında və dini daxilində baş verən ziddiyyətli dəyişiklikləri, qarşıdurmalı anları, suverenliyin ilkin çağlarında

¹ «Центральная Азия и Кавказ», № 6/2002, с.136.

² Orada, s.144.

ideoloji boşluğun hökm sürdüyü bir zamanda ortaya çıxan və həllini tələb edən bir çox problemləri, sosial-iqtisadi məsələləri, dini təlimlərin təbliğatı və yayılması ətrafında özünə yer alan, bir çox hallarda dövlət müstəqilliyinin və dünyəvi dövlətin qanun və prinsipləri ilə uzlaşmayan mövqe və baxışların meydana çıxma səbəblərini və onların islah edilib aradan qaldırılması yollarını hərtərəfli və tam obyektiv araşdırmaq və təhlil etmək məsələsini ortaya atır, xüsusi və fundamental tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Heç şübhəsiz, biz bu kompleks məsələlərin araşdırılması və tədqiqatını qarşımızda qoymamışıq. Biz burada, olsa-olsa, qısa formada bir dünyəvi və islami dini dəyərli dövlət kimi bu problemlərin bəzilərinin adlarını çəkmək, ayrı-ayrı hallarda onlara mövqe və münasibət bildirməklə kifayətlənəcəyik. Etiraf etmək lazımdır ki, suverenliyi qazanmaq da, onu qoruyub saxlamaq da olduqca çətindir. Belə bir çətinliklərlə məhz Azərbaycanda rastlaşmışdır. Belə ki, ideoloji boşluq kimi müəkkəb şəraitin də ayrı-ayrı ölkə daxili müxalifətçi qüvvələr, xarici dini emissarlar, missionerlər və dini-siyasi təşkilat və mərkəzlər müxtəlif adlar altında, məram və məqsədlə dövlət suverenliyimiz qarşısında maneələr yaratmağa cəhd göstərmişlər. Şükürlər olsun ki, bu gün də arəbir davam etdirilən bu təxribatların, dini-milləti və etnik zəminli separatçılığın qarşısına dövlətimiz tərəfindən möhkəm sədd çəkilmişdir.

Artıq deyildiyi kimi, cənubi islam dini mərkəz və təşkilatlarının müxtəlif forma və vasitələrdən istifadə edərək aparıcıları separatçı və ekstremist təbliğata Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, dini-sosial mühitində də rast gəlinir. Biz təkcə dünyəvi dövlət olan, tarixən elmi dünyagörüşünün yüksək səviyyədə olması hesabına əhəlisinin dindarlıq dərəcəsi başqa dövlətlərlə müqayisədə o qədər də yüksək olmayan, dindarların sayı məhdud olan Azərbaycanda və onun ayrı-ayrı bölgələrində cənubi dini-siyasi təşkilat, mərkəz və partiyaların maddi vəsaitləri hesabına inşa edilən məscidlər haqqında bir neçə rəqəmi oxucuların nəzərinə çatdırmağı lazım bildik.

Fəlsəfi elmləri doktoru Rafiq Əliyev göstərir ki, bu gün ölkədə 400 qeydiyyatdan keçmiş və 400 qeydiyyatdan keçməmiş dini icma vardır.¹ Qubada – 85, Xaçmazda – 72, Qusarda – 14, Qobustanda – 12 məscid fəaliyyət göstərir. Xarici dini təşkilat və mərkəzlərin pul vəsaiti hesabına «Şəhidlər» məscidinin tikintisinə 404 min doll., Naxçıvandakı məscidin tikintisinə – 382 min doll., «İlahiyyət» məscidinin tikintisinə 267 min doll., Yevlaxdakı məscidə 244 min doll., Qusardakı məscidə 285 min doll., Mehdiabad məscidində 228 min doll., Qaraçuxurdakı məscidə 365 min doll., Ləkidəki məscidə 425 min doll., pul xərclənmişdir.²

Azərbaycanda din və dini etiqad azadlığı bərpa olunduqdan sonra, Sovet hakimiyyəti zamanında, dinsiz materialist-ateist təbliğatın gücü ilə dağıdılıb viran edilən XIII əsrin tarixi yadigarı olan «Bibiheybət» məscidinin öz tarixi yerində yenidən bərpa olunması üçün, dövlət 3 milyard manat (800 min dollar) vəsait xərcləməli olmuşdur.³

Müəyyən tarixi dövrlərdə çar Rusiyasının, sonralar isə dinsiz-allahsız ateizm təbliğatının hökm sürdüyü Sovetlər İttifaqının ərazisinə daxil edilən başqa müsəlman milli ucaq ərazilərində olduğu kimi, Azərbaycanda da xalqın milli-dini və mənəvi dəyərlərinə münasibətini, dini mərasim və adətlərinin icrasına qadağalar qoyulmuş, «Allah əvləri» sayılan məscidlərin qapıları bağlanaraq dağıdılmışdır. Belə bir şərait hətta xalqın dindar hissəsinin də milli-dini dəyərlərə inamını azaltmamışdır. Bunları tarixi faktlar da təsdiq edir: islama və bu dinə sitayiş edən müsəlmanlara qarşı o qədər də hüsn-rəğbəti olmayan çar Rusiyasının apardığı milli-dini ayrıseçkilik siyasəti zamanı onun milli ucaqlarından biri sayılan Azərbaycanda 3 minə yaxın məscid fəaliyyət göstərirdisə, Sovet siyasi quruluşu özünün dinsiz ateist-materialist təbliğatının gücü və təsiri ilə müsəlmanlara, onların milli-dini dəyərlərinə, dini etiqad yerlərinə qarşı daha kəskin mövqedən çıxış etdi, «elliklə dinsizlər» və «allahsızlar» ölkəsi yaratdı. Belə ki, Azərbaycan sovetləşdikdən sonra aparılan antiislam təbliğatı sayəsində 1927-ci ildə buradakı məscidlərin ümumi sayı 1700-ə enmiş, 1944-cü ildə isə bu göstərici daha da azalaraq cəmi 22 məscid (!! – H.H., T.B.) həddinə çatdırılmışdır.

«Dinsiz cəmiyyət» siyasəti bütün sovet hakimiyyəti dövründə geniş təbliğ olunmuşdur. 1985-ci ildə 75 illik sovet siyasi sistemi süquta varıb dağılmağa başladığı ərzində isə Azərbaycanda az qism dindarların təsadüfən-təsadüfə, çox ehtiyat hissi ilə, qorxu içində daxil olub dini ibadət-lərini icra etdikləri 17 məscid fəaliyyət göstərirdi.⁴ Dini işlər üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, 1985-ci ildən sonrakı dövrdə ölkədəki yeni inşa olunan məscidlərin sayı 220-yə çatdırılmışdır. Bu gün isə Azərbaycanda, əvvəllər elan olunduğu kimi 1000 məscid deyil, cəmi 300-ə yaxın məscid geniş fəaliyyət göstərir.⁵

Sovet İttifaqına daxil olan «müttəfiq respublikalar» dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra, vəziyyət kökündən dəyişdi, xalqlar yenidən öz milli-dini və mənəvi dəyərlərinə, tarixi keçmişlərinə üz tutmağa başladılar, öz dinlərinə, milli-dini ənənələrinə qayıtdılar. Bütün bu humanist və ümumbəşəri işlər yeni suveren dövlətlərin yardımçılığı sayəsində mümkün oldu.

¹ P.M.Гасанов. Ислам. Демократия. Гражданское общество. Б., 2000, с.64.

² Вах: P.M.Гасанов. Ислам. Демократия. Гражданское общество. Б., 2000, с.60.

³ Вах: «Зеркало» qəzeti, 06.11.2004; «Günay» qəzeti, 6-11.11.2004.

¹ Вах: «Müsavat» qəzeti, 27.07.2001.

² Вах: «Əxə» qəzeti 16.02.2002.

Suveren dövlətlərin bu humanist siyasəti təkcə Azərbaycan üçün səciyyəvi deyildir. Bu siyasət postsovet məkanındakı digər müsəlman ölkələrində də bu və ya digər şəkildə aparılır. Postsovet məkanındakı hər bir müsəlman ölkəsi suverenliyin ilk günlərindən başlayaraq xalqın öz milli-dini dəyərlərinə, adət və ənənələrinə qayıdıb və dini ibadətlərinin sərbəst icra olunması üçün, xalqın dini-mənəvi azadlığı üçün hər cür şərait yaradır. Lakin suveren dövlətlər ilk zamanlar burada da bir sıra yeni problemlər və çətinliklərlə qarşılaşmalı oldu. Etiraf olunmalıdır ki, xalqın müəyyən hissəsi onlara verilən bu hüquq və imtiyazlardan heç də bütün hallarda qanun daxilində istifadə etmir, din adından danışan xarici və daxili tərxiatçı-separatçı qüvvələrin zərərli, sabitliyi pozan, dövlətdaxili qarşıdurmalar yaradan təbliğatının təsirinə uyaraq ölkə daxilində əminamanlığı pozmağa çalışırlar. Lakin dövlət yenə də öz humanist və tolerant siyasətini davam etdirir.

Bizim artıq istinad etdiyimiz başqa postsovet məkanı suveren müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ilkin islami dini dəyərlərə və fundamental ənənələrə qayıdıb marağın güclənməsi Azərbaycan dindarlarının bütün dünya müsəlmanlarının müqəddəs dini məbədgahı sayılan Məkkəyə həcc ziyarətinə gedənlərin sayının ilbəil artmasında da özünü göstərməkdədir. Belə ki, son 10-12 il ərzində, yəni 1990-cı ildən 2002-ci ilə kimi azərbaycanlı zəvvarların həcc ziyarətinin artım mənzərəsi belə olmuşdur: 1990-cı ildə Azərbaycandan həcc ziyarətinə gedən zəvvarların sayı cəmi 161 nəfər olduğu halda, sonrakı illərdə bu göstərici müntəzəm surətdə artaraq 350, 450, 700; 1200 və nəhayət 1630 nəfərə çatmışdır.

Doğrudur, bu artım da başqa postsovet məkanı müsəlman dövlətləri ilə müqayisədə o qədər də böyük deyildir. Lakin fakt faktlığında qalır. Görünür, bu fərq yaradan əsas amil kimi, xalqın milli-dini və sinfi-siyasi şüurunun və elmi təfəkkür tərzinin inkişafı səviyyəsi də öz rolunu oynamışdır. Bunlar Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının reallıqlarıdır.

Lakin burada həcc ziyarətində kimlərin iştirak etdiklərini, onların cəmiyyətin hansı sosial qrupunu və zümərəsinə təmsil etmələrini, zəvvarların dünyagörüşünün yetkinlik səviyyəsini nəzərə almaq və qiymətləndirmək lazımdır. Etiraf edək ki, bu realıq o qədər də ürəkəçən deyildir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, məhz azərbaycanlı zəvvarların sosial tərkibi, ümumi inkişaf səviyyələri, onların dünyagörüşlərinin inkişaf dərəcəsi və bir sıra başqa amillər müəyyən vaxtdan sonra həcc ziyarətlərində iştirak edənləri seçim qarşısında qoydu və onların sayının getdikcə azalmasına səbəb oldu. Belə ki, əgər 1997 və 1998-ci illərdə həcc ziyarətində hər il 1200 nəfər iştirak etmişdirsə, sonrakı 1999-cu ildə – 700, 2000-ci ildə isə cəmi 414 dindar həcc ziyarətində iştirak etmişdir.

Lakin burada belə bir cəhəti açıq etiraf etmək lazımdır ki, zəvvarların qeyri-rəsmi, ruhani icarəsinin qeydiyyatından keçmədən, başlı-başına

həyata keçirilən həcc ziyarətləri işində də hər şey o qədər qənaətbəxş deyildir, islamın adına, müqəddəsliyinə ləkə gətirən hallar da vardır. Bunu elə 2001-ci ilin mart ayında ziyarət sübut etdi.

Təəssüf doğuran odur ki, belə xoşagəlməz hallar bu gün islamın tədrisi, təbliği və yeni məscid və mədrəsələrin inşasında da özünü göstərir. Azərbaycan əhalisi arasında dindarlığın o qədər də geniş yayılmamasına, xalqın xeyli hissəsinin yüksək elmi dünya görüşünə və təfəkkür tərzinə malik olmasına, dövlətimizin də dünyəvi, sivil dövlət olmasına və dini tolerantlıq siyasəti aparmasına baxmayaraq, yenə də xarici dini təşkilat və cəmiyyətlər və onların yerlərdəki missioner və emissarları daha çox çeviklik göstərir, yerli əhali arasında apardıqları dini təbliğat siyasətində şialik, sünnülük, vəhhabilik, habilik, bahailik və b. dini təriqətçiliyə meyli gündən-günə artmaqdadır. Heç şübhəsiz, bu dini təriqətçiliyin təbliği özünü ölkə hədəflərində dini ədəbiyyatın müxtəlif üsullarla nəşri və yayılmasında, yeni məscid və mədrəsələrin inşasında daha çox göstərir.

Azərbaycanda və başqa postsovet məkanı suveren müsəlman dövlətlərində və ayrı-ayrı islam dinli milli-etnik azlıqların yaşadığı ərazilərdə bu gün təbliğ olunan, ölkələrin daxili ictimai-siyasi həyatına, xalqların mənəvi-əxlaqi durumuna və beynəlxalq aləmdəki nüfuzuna mənfi təsir göstərən və zərər gətirən çoxsaylı dini-siyasi təlimlərdən biri də, heç şübhəsiz, tarixi vəhhabilik və yeni neovəhhabilik dini-siyasi cərəyanıdır, onlar adından həyata keçirilən dini-siyasi ekstremizmdir, etnoseparatizmdir və dini zəminli dövlət quruculuğu ideyasıdır. Bu tərxiatçı və siyasi durumlu təlimlər sistemi haqqında, onların ölkə əhalisinin və xüsusilə də, müasir gənclərin elmi dünyagörüşünün formalaşması prosesində, dövlətdaxili əmin-amanlığa və sabitliyə etdiyi zərərli təsiri haqqında ölkə mətbuatında az yazılmışdır. Elm adamları və nüfuzlu mütəxəssislər tərəfindən mətbuatda bu zərərli meyli lazımı və prinsiplial qiymət verilməmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq bu meyli yenə də özünün tərxiatçı mövqeyini ölkə daxilində davam etdirməkdədir. Bu baxımdan bizim diqqətimizi də elə 18 yanvar 2005-ci il tarixdə «Əxə» qəzetində N.Əliyev və R.Orucov tərəfindən yazılan «Azərbaycanın «vəhhabiləşdirilməsi» davam edir» adlı, ölkədə dini durumun vəziyyətini doğru əks etdirən məqalə cəlb etdi. Məqalə müəlliflərinin ölkənin «dinləşdirilməsi» və ya «dindarlaşdırılması» prosesinin yaratdığı təhlükə haqqındakı haray təbii baxış və mövqeləri diqqətləyiqdir. Onlar Azərbaycan Respublikasının Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət komitəsinin məlumatına əsaslanaraq ölkədə dini təbliğat işinin və tədrisinin aparılmasında nöqsanlardan, dini-ruhani kadrların hazırlanmasında, onların təhsil üsulu və tədris metodlarında olan zərərli meyllərdən, əcnəbi ölkələrin tarixi dini mərkəzlərində təhsil alan, həyat təcrübəsi olmayan və dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan gənclərin təfəkkür tərzində baş verən dəyişikliklər, dövrümüzün və dövlətimizin tələb və prinsiplərinə yabançı olan və bir çox hallarda bu prin-

siplərə zidd olan meyl və mövqelərdən bəhs edirlər. Məqalədə, ayrı-ayrı məlum ölkələrdə din təbliğatçıları tərəfindən aparılan və həyata keçirilən dini-siyasi ekstremizm, etnoseparatizm və dini zəminli dövlət quruculuq ideologiyası və siyasətinin canlanması faktı da xüsusi vurğulanır.

Məqalədə, eyni zamanda dünyəvi dövlətimizə qarşı zərərli təbliğatın qarşısının alınması və bu təbliğatın zərərsizləşdirilməsi üçün lazım olan effektiv əks-təbliğat forma və vasitələrindən bəhs edilir və fəlsəfi elmləri namizədi, Millət vəkili R.H.Əhmədovdan çox səciyyəvi, ölkədə dini durumun real vəziyyətinin mahiyyətini açmağa bənzər bir iqtibas da yada salınır: «Bəli, cəmiyyətdə radikallaşma artır və buna isə özlərini dini icmə xadimləri adlandıranlar günahkardır. Onlar islamı ehtə primitiv vasitələrlə təbliğ edirlər və özlərini də ona uyğun şəkildə aparırlar ki, insanı «saf islam» axtarışına başlayırlar. Ona görə ki, biri – şəriəti, başqa birisi – sünnülüyü, üçüncülər də nə isə başqa bir şey təbliğ edirlər. Azərbaycan müxtəlif islam təriqətləri azad şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də insanlar, xüsusilə də islamı öyrənmək istəyən gənclər onun mahiyyətini anlamaq üçün mənbə axtarışına başlayırlar. Bax buradakı ekstremistlər gənclərin bu maraq və istəklərindən istifadə etməyə başlayırlar. Onlar bizim ölkəmizə müxtəlif üsullarla daxil olurlar. Mən sual edirəm: nə üçün Bakıda, xüsusilə də ölkənin rayonlarında müxtəlif ideya istiqamətli, həm də təmiz Azərbaycan dilində, kiril və latın əlifbası ilə dini kitablar çap olunur? Bunlar harada çap olunur və ölkəyə hansı yolla daxil olur?... Onlar bizim sərhədlərimizdən və İnternet vasitəsilə daxil olurlar. Burada ehtə şəxslər də vardır ki, onlar bu mətnləri nəşr edir və təbliğ edirlər. Bunun qarşısını almaq üçün hər hansı əks-təbliğat tədbirləri aparılırmı? Xeyr, bizim ölkədə dini təbliğat işi çox primitivdir və XIX əsr səviyyəsindədir. Bizim dinimiz tamamilə dəfn mərasimlərinin icrası qaydalarını həyata keçirən din səviyyəsinə endirilmişdir. Çünki bizdə ehtə din yoxdur və bu işdə də özləri bəsit səviyyədə olan bizim ruhanilər günahkardır. Ona görə də ekstremistlər özlərinin şübhəli və cinayətkar təlimlərini yaymaq üçün Azərbaycanda daha münasib imkan axtarırlar. Bu da xalqın zəifləməsinə və parçalanmasına səbəb olan bir vasitədir»¹.

Filosof həmkarımız R.Əhmədov doğru deyir: «saf islam» axtarışında olan, onun kökünü və ideya mənbəyini arayıb-axtarmaq istəyən müasir gənclər anlamalı və bilməlidirlər ki, «saf islam» məfhum və anlayış bütün müsəlman dünyasının müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə yazılan, onun tələb və prinsiplərinə uyğun gələn islamdır, çünki orada nə siyasi ekstremizm, nə etnoseparatizm, nə də ki, terrorizm əməli yoxdur.

Məlum həqiqətdir ki, postsovet məkanı müsəlman ölkələrində dini-siyasi ekstremizm, etnoseparatçılıq ideyası, təxribatçılığa əsaslanan vəh-

habilik və dini zəminli dövlət quruculuq ideyasının yayılması və təbliğ olunması müxtəlif formalarda həyata keçirilir.

O ki qaldı zərərli dini ədəbiyyatın dünyəvi dövlət ərazisində necə, hansı yolla və kimlər tərəfindən nəşr olunması, yayılması və təbliğ olunması məsələsinə, burada da mövqelər birmənalıdır.

Məqalə müəlliflərinin qeyd etdikləri kimi, suveren dövlətin əsas qanunu ilə əsaslandırılmış, dünyəvi dövlətçilik prinsiplərinə və dini tolerantlıq siyasətinə zidd olan və ona qarşı çıxan təbliğat işi, dini ədəbiyyat kütləvi tirajlarla nəşr edən və etdirən, xalq arasında milli-dini xüsusiyyət və dəyərlərə zidd olan və yabançı təbliğat aparıcılar, ayrı-ayrı əcnəbi dini təşkilatlar, mərkəzlər və onların nüfuzlu dini rəhbərləri tərəfindən maliyyələşdirilən missioner və emissarlar həyata keçirirlər.

Etiraf etmək lazımdır ki, bir çox hallarda suveren dövlətin prinsip və qanunlarına zidd olan belə zərərli təbliğat işinə qarşı ölkənin dini təşkilat və idarələrinin apardıqları islahatlar və əməli tədbirlər də müsbət nəticə vermir.

Bu zərərli təbliğat işində, həyat təcrübəsi olmayan və elmi dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, xarici dini mərkəz və məktəblərdə təhsil alan, asanlıqla təbliğat təsiri altına düşən bəzi gəncləri və hər il həcc ziyarətində iştirak edən zəvvarların da (2005-ci ildə onların sayı 1630 nəfər olmuşdur) «rolu» xüsusi qeyd olunmalıdır.

Təkcə xalqa verilən geniş dini azadlıqlar və tolerantlıq norma və prinsipləri şəraitində məsələnin belə anlamı və qiymətləndirilməsi postsovet məkanı suveren dövlətlər ərazisində dini təbliğat işinin normal aparılmasına yardımçı olar, dini-siyasi ekstremizm, radikalizm, etnoseparatizm, vəhhabizm və hər cür təxribatçı dini-siyasi əməllərin baş qaldırılmasının qarşısına siper çəkə bilər, xalqın bütün təbəqə və sosial qruplarını ideoloji və siyasi bədromələrdən xilas edə bilər. Bunu, dini təbliğat işinin indiki vəziyyəti tələb edir.

XX əsrin 90-cı illərində separatçı vəhhabi dini ideologiyasının odlulovlu nöqtələrinə çevrilən bir sıra Orta Asiya respublikalarının, Şimali Qafqazın və Çeçenistanın müsəlman əhalisinin, onlardakı mədəni və ideoloji həyata təsir edən amil və proseslərin Azərbaycanın bu bölgəyə yaxın ərazilərində də islami-dini dəyərlərə və dini təriqətçiliyə qaydış və çağırış gündən-günə güclənməyə başlamışdır. Dini təbliğat işində rol az olmayan və «Allah evi» kimi tanınan məscid və mədrəsələrə ehtiyac nəzərə alınmadan, onların harada gəldi inşa edilməsi halları da genişlənməmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, bu təmayül Azərbaycanın şimalında da, cənubunda da eyni forma və üsulla, əlaqəli şəkildə davam və inkişaf edir.

Bir-iki səciyyəvi misal. Respublika mətbuatında aparılan sosioloji və demografik araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, şimal bölgəsində «Sadval»-çılar Şimali Qafqaz və Çeçenistanda qərar tutmuş olan vəhhabi

¹ «Əxə» qəzeti, 18.01.2005.

dini ideologiyasına və separatçı-ekstremist hərəkatına daha çox meyli edirsə və ondan bəhrələnsə, ölkənin mərkəzindəki və cənubdakı dini siyasi təxribatçılar özlərinin separatçılıq fəaliyyətlərində qonşu İrana və onun tarixi şübhəli, babilik və bəhailik dini təriqətçiliyinə üz tuturlar, meyli göstərir. Belə ki, bu gün məlum xarici dini dövlət və təşkilatların emissarları və missionerlərinin maddi yardımı və yaxından iştirakı sayəsində 81 min əhalisi olan *Qusar rayonunda* rəsmi qeydiyyatdan keçmiş *3 məscid əvəzinə 14 məscid, 150 min əhalisi olan Xaçmazda 72 məscid*, bir pravoslav kilsəsi, bir mədrəsə, *138 min əhalisi olan Qubada isə qeydiyyatdan keçən 5 məscid əvəzinə 85 məscid fəaliyyət göstərir*, o cümlədən, dini təriqətçiliyin təbliği ilə məşğul olur. Oxşar mənzərə ölkənin bəzi başqa şəhər, kənd və qəsəbələrində də mövcuddur.¹

Bunlar da günümüzün reallıqlarıdır. Maraqlıdır ki, əslində adları çəkilən bu coğrafi və inzibati bölgələrin çoxunun ərazisi, əhalisinin sayı və yerli əhali ərazisində dindarlığın yayılma həddi və təbliğat forması dünən və bu gün olduqca aşağı səviyyədə, yox həddində olmuşdur. O da məlum həqiqətdir ki, Azərbaycanın bir sıra məlum rayon, qəsəbə və kəndlərində, hətta sovet siyasi quruluşunun dini və dini təbliğata qadağanlı münasibətlərinin hökmü sürdüyü bir zamanda belə, ateistlər ordusunun təbliğat məşını xalq arasında dini bayramların qeyd olunmasının, mərasim və ibadətlərin icra olunmasının qarşısına siper çəkmə bilməmişdir. Burada da söhbət bütöv bir ölkədən və onun əhalisindən deyil, bir neçə məlum rayon, qəsəbə və kənd əhalisinin müəyyən hissəsinin dini durumundan və dinə meyildən gedə bilər.

Azərbaycan, dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra, başqa milli ərazilərdə olduğu kimi, burada da vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Amma bu da bir tarixi reallıqdır ki, əhali arasındakı dindarlıq heç də bütün ölkə ərazisində dövlətin suverenlik qazandığı indiki zamandakı kimi kütləvi hal almamışdır. Bu özünü dinin təbliği ilə bağlı həyata keçirilən dini mərasim və tədbirlərin artım səviyyəsində daha aydın şəkildə biruzə verir. Bunu «Allah evi» sayılan və dini təbliğat işində böyük rol oynayan yeni məscidlərin, dini məktəblərin və mədrəsələrin, islam dini araşdırma mərkəzlərinin, hətta dini universitetlərin inşa olunmasında və nəhayət, əhalinin dindar hissəsinin həcc ziyarətlərinə axınında da görmək olar. Biz də bunların öleyhinə deyilik. Lakin həqiqət həmişə acı olur. Axı, dövlət müstəqilliyimizin bu ilk onilliyində «məscid-mədrəsə şəhərciyi» salınan bu şəhər, kənd və rayonların özlərinin və əməksevər sakinlərinin maddi-iqtisadi vəziyyətinin durumu və mənəvi rahatlığı üçün daha gərəklisi olan və həllini gözləyən nə qədər problemlər və qayğılar vardır. Yaxşı olmazdı ki, bu «məscid inşaçıları», bəzi dindən xəbərsiz «din yayıcıları» eyni zamanda üzvlərini və özələrinin pul kisələrini bu istiqamətə çevirəydilər.

¹ Bax: «Ədalət» qəzeti, 02.06.01.

bu xalqın övladları üçün abad uşaq bağçaları, texniki təchizatlı və tominatlı məktəblər, xəstəxanalar, mədəniyyət sarayları və kitabxanalar və sair zəruri obyektlər inşa edəydilər! Bu, neçə deyərlər, Allaha da xoş olardı, onun bəndələrinə də. Təkrar edirik: həqiqətən üzvi acı olur. Lakin bu həqiqətdən də qaçmaq olmaz. Məlum həqiqətdir ki, Azərbaycan heç bir zaman indiki qədər dinə meyilli ölkə olmamışdır. Onsuz da Azərbaycan dünyəvi və tam sivil bir dövlətdir. Bura insanların dini hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, bu hüquqları qanunla qoruyan elmi, yüksək məarifli, sivil bir ölkədir. Vəzifə nədən ibarətdir? Vəzifə: bu gün ölkədə dinin bu qədər geniş təbliğat formasını yaradan maddi-mənəvi səbəbləri doğru araşdırmaqdan və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti qabaqçıl elmi dünyagörüşünə və inkişaf edib formalaşmış təfəkkür tərzinə malik olan, dünya elminə inteqrasiya olmuş və ona ləyaqətli töhfələr vermiş şəxslərdir.

İslam dini təbliğatının və təriqətçiliyinin Azərbaycanda daha da «uğurlu» olması üçün, heç şübhəsiz, «Küveyt İslam Dirçəliş Cəmiyyəti»nin, tarixi islamın və separatçı vəhhabiliyin vətəni Səudiyyə Ərəbistanının, İranın, İraqın, Pakistanın, Yəmənin və başqa müsəlman dövlətlərinin pullu missioner və emissarlarının, nüfuzlu dini ruhani xadimlərinin «xidmət» və «qayğı»ları ayrıca qeyd olunmalıdır. Şübhəsiz, dini təbliğat işində bu «qayğı»ların daha çox zərərli siyasi-ideoloji və mənəvi nəticələri olur. Belə bir şəraitdə din adamı adlandırılıb, mömin müsəlman sandığımız, əslində isə siyasi cəhətdən yetgin olmayan insanlar üzvlük və maddi-iqtisadi çətinliklərə və tərəddüdüçülük mövqelərinə görə qısa bir vaxtda milli ləyaqət və qürur hissini itirərək xarici dini təşkilatların, missioner və emissarların aldadıcı, yalançı vədlərlə dolu təbliğatlarının təsiri altına düşür və bununla da onların tərəfdar olduqları separatçı və ekstremist ideologiyanın quluna çevrilirlər. Onlar, müqəddəs, toxunulmaz və hüquqi cəhətdən heç bir kənar təcavüzə məruz qalmayan, müsəlmanların təkcə özlərinin dini ibadət və mərasimlərini icra etməli olduqları «Allah evi» sayılan məscidləri də, bir çox hallarda elə özələrinin casusluq və siyasi təxribatçılıq fəaliyyətləri yerinə, mərkəzinə çevirirlər. Bunlar da faktlardır, özü də çox təhlükəli faktlardır. Bu formalı dini-siyasi və ideoloji təxribatçılıq Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə və başqa yerlərdəki məscid, mədrəsələrdə və dini təşkilatlarda dəfələrlə özünü göstərmişdir. Buna da aid misallar çoxdur.

Bu gün respublikamızda 1236 məscid fəaliyyət göstərir.¹ Həmin məscidlərin və Ruhani idarəsinin nəzdində neçə-neçə islam universitet və institutları, qeyri-rəsmi dini məktəblər, mədrəsə və dini araşdırma mərkəzləri fəaliyyət göstərir, məram, məqsəd və məzmununa nəzarət edilməyən sınırsız-hesabsız dini ədəbiyyat nəşr olunur, islam dininin, ilahiyyat

¹ Bax: «Respublika» qəzeti, 21.07.01.

elminin tədrisi, təlimi və tədqiqi ilə məşğul olurlar. Bunlar da faktdır, tarixi reallıqlardır. Lakin bütün bunlardan başqa, müxtəlif iş adamları və imkanlı şəxslər də respublikamızın şəhər, kənd və qəsəbələrində şəxsi vəsaitləri hesabına yeni-yeni məscidlər inşa edirlər. Etiraf edək ki, burada vəziyyət o qədər də ürəkəçən deyildir. Bu da bir faktdır ki, bözən belə, həmin kəndlərdə uşaq bağçası, həkim məntəqəsi və öz balalarının normal təhsilləri üçün abad məktəb binaları və dərslərlə təminatları çatışmadığı halda, onlar məhdud dünyagörüşlərini və yerlilik təəssübkeşliyini üstün tutub, əhalisi və dindarları o qədər də çox olmayan bir sıra kəndlərdə buna ehtiyac olmadığını halda yeni döbdəbəli məscidlər inşa etdirirlər. Lakin məsələ təkcə bundan ibarət deyildir. Belə ki, bu gün bizi respublikamızın ictimai-siyasi həyatında bəzi vaxtı keçmiş dini dəyərlərin və adət-ənənələrin yenidən bərpası adı altında aparılan dini-təbliğat işindəki birtərəflilik mövqeyi, sui-istifadə halları, məsələyə qeyri-dövlətli meyil və münasibət daha çox düşündürür və narahət edir. Bu, ilk növbədə, «qətl günü» kimi hər il qeyd olunan dini mərasimə aiddir. *Etiraf edək ki, əslində bu mərasim islam dininin beşiyi sayılan müqəddəs dini mərkəzlərdə və bir çox tarixi və fundamental dini ənənəli islam ölkələrinin özündə belə bizdə olduğu kimi eynəcər şəkildə qeyd olunmur. Bu da reallıqdır, bu da faktdır.*

Biz, bütövlükdə, islamın və onun yolundakı tarixi şəhidlərin anılması, yad edilməsi əleyhinə deyilik. Əslə deyilik! Elə götürək miladi təqviminin 680-ci ilində, məhərrəm ayının 10-da Kərbəla çölündə baş verən və islam dini tarixinə «Kərbəla vəqəəsi», «Hüzn və kədər günü» kimi daxil olan imam Hüseyn ibn Əli və onun 72-yə yaxın silahdaş və məsləkdaşlarının yezidlər tərəfindən qətlə yetirilməsini. Bu, doğrudan da tarixi faciə, əsl şəhidlikdir! Lakin bu tarixi faciyyəyə başqa mövqedən yanaşanlar da olmuşdur. Burada bizim yadımıza ulu babaları uzaq tarixi keçmişlərdə Ərdəbildən Naxçıvana gələn, əsl-nəsilcə Məseyi Kazım və tarixi Səfəvilər sülaləsi ilə bağlı olan tarixçi-arxeoloq Mir-Haşım (Ağa) Seyidlinin suallarla dolu maraqlı mülahizə və baxışları düşür. O deyir: «Hövrəti Peyğəmbərimiz müqəddəs kəlamlarında buyurub ki, şəhid üçün ağlamazlar, onun mücadiləsindən qürurlanarlar...»

Kərbəla çölündə Yezidlə döyüşərək faciəli şəkildə həlak olmuş İmam Hüseyn və tərəfdarları da islam şəhidləridir».

İslam dini tarixinə yaxşı bələd olan müəllif məsələnin dərinliyinə, ictimai-siyasi və insani mahiyyətinə vararaq deyir: «mən sual edirəm: İranda, Azərbaycanda, ya qeyri müsəlman ölkələrində özlərini şüa təəssübkeşi sayan vəzirlər, müctəhidlər niyə zəncirlə öz başlarını yarmır, cahil və aciz insanları isə buna vadar etməklə onlara olava dörd götürürlər?». *Tarixçi yenə ürək ağrısı ilə sual edir: «Özümüzün din dəllallarımıza niyə bir dəfə demirik ki, əsl müsəlmansansa, məktəb, yetimxana, xəstəxana aç, şəhid balalarını, istedadlı gəncləri himayəyə götür,*

səfilə, dilənçiyə iş ver – savabını bununla qazan. Axı biz gənclərə dilənçi, ələbaxan, gözü qıpqıq, inamı tapdalanmış millət miras qoymamalıyıq». Üzərində düşünməli və ibrət götürməli fikir və mülahizələrdir! Biz tarixi keçmişini yaxşı bilməyən, adlı vaxtda məscidin qapısını tapanmayan, dindən, dini təlim və dünyabaxışından çox uzaq olan, elmi dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan bir sıra gənclərin bu gün çox asanlıqla, milli adət-ənənələrini yabançı ideologiyanın təsiri altına düşərək məscid həyatında 500 manata satılan qara «niyyət ipini» qoluna bağlayıb, xarici ölkələrdə istehsal olunmuş, tərribatçı dini missionerlər tərəfindən ölkəmizə gətirilən zəncirlə özlərinə divan tutub, fiziki xəsarət yetirən, başlarını yarıb, qan axıdan, unutqan yaddaşlı gənclərimizə daha qədim, daha müqəddəs başqa bir tarixi xatırlatmaq istəyirik.

Qoy dindarları az olan və ya heç olmayan qəsəbə və kəndlərdə məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana və gənclər üçün başqa oylonca mərkəzlər əvəzinə döbdəbəli məscidlər inşa edənlər xalqımızın şərəfli tarixini və bu tarixi daha da şöhrətləndirən böyük şəxsiyyətlərimizin müqəddəs amallı, xalq üçün faydalı işlərinin tarixini öyrənsinlər və öyrətsinlər. Vaxtilə unutqanlıq göstərərək, ağız büzdüyümüz kapitalist və milyonçu adlandırdığımız Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1838-1924), Musa Nağıyevin (1842-1919) və başqalarının milyonçu olana qədər keçirdikləri sadə həyat yolunu yadlarına salsınlar. Yaxşı olar, onlar, bu şəxsiyyətlərin xalqın balalarının təhsil alması və maariflənməsi üçün gördükləri yadda qalan işləri, dini-fanatizm qayda-qanunlarının hökm sürüb, tüğyan etdiyi, dinin qadına-qıza məlum münasibətinin mövcud olduğu şəraitdə «Qız məktəbi» açdığına, onlara təhsil vermələrini, Azərbaycanın milli gənclərini öz pulu hesabına uzaq-yaxın əcnəbi ölkələrdə təhsil almağa göndərmələrini, xalqın fiziki və mənəvi sağlamlığı naminə bu gün də Bakımızda qalmaqda və fəaliyyət göstərməkdə olan xəstəxanalar açdıqlarını yadlarına salsınlar.

Tarixi mənbələrin məlumatına görə mömin müsəlman olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz şəxsi maliyyə vəsaiti hesabına Azərbaycanda ilk teatr açmış, xeyriyyə cəmiyyəti yaratmış, bir neçə tədris və maarif müəssisəsini maliyyələşdirmiş, dövrün qabaqcıl ziyalıların və ayrı-ayrı ictimai-siyasi xadimlərinin xalqın milli tarixi, elmi, mədəniyyəti, dini və ictimai-siyasi fikri ilə bağlı olan məsələlərə həsr olunan, təhrif və saxtalaşdırmalara cavab verən məqalələrinin dərc olunduğu, bununla da xalqın milli şüurunun və siyasi dünyagörüşünün oyanışında müstəsna rol oynayan «Kaspi» və «Həyat» kimi qəzetlər, «Füzat» kimi jurnal nəşr etdirmiş, yaradıcı ziyalıların əsərlərini nəşr etdirmiş, Nəriman Nərimanov kimi tarixi şəxsiyyətlər də daxil olmaqla neçə-neçə azərbaycanlı gənclərin xarici dövlətlərdə təhsilinə yardımçı olmuşdur. Bütün bunlar azmış kimi, həmin Tağıyev, eyni zamanda 1920-ci ilin aprelindəki məlum siyasi dəy-

işliklərdə) sonra Azərbaycanın sonrakı iqtisadi inkişafı naminə öz varidatından da imtina etmişdir. Tağıyevin xeyriyyə işləri heç də bunlarla məhdudlaşmır.

Bunlar, bu gün daha çox, məscid inşa edən və dini təbliğat işlərinə meyl göstərən başqa imkanlı şəxslərimiz üçün ibrət dərsi və müsbət nümunə ola bilər. Bunları xoş amallı tarixin sönməyən ulduzları həyata keçirmişlər.

Burada necə də sovet siyasi quruluşunun «müttəfiq respublikaları» adlanan və milli-etnik azlıqlar üzərində tətbiq etdiyi hegemonluq siyasətinin hökm sürdüyü mürəkkəb bir zamanda, xalqın milli-ruhlu qeyrətli oğulları tərəfindən meydana çıxarılan, həm də xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan «Ulduzlar sönmür» bədii filmində çərayan edən ziddiyyətli sosial-siyasi məsələləri əks etdirən prosesləri yada salmayasan. Bəli, doğrudan da, XX əsrin xoş və ümumxalq mənafeyi sönməyən və söndürülməyən Z.Tağıyev kimi ulduzları xalqın milli-dini özünüdərk fəlsəfəsini əsaslandırmışlar, onun ümumxalq milli-dini ruhunun saflığını qorumuşlar. Həmin XX əsrin son 30-40 ili ərzində isə bu xalqın milli-dini, mədəni və elmi dəyərlərini qoruyan, qeyri-elmi və yabançı təlimlərin təsirindən saxlayan, sönməyən ulduz isə, heç şübhəsiz, xalqımızın böyük tarixi şəxsiyyəti, dünya şöhrətli dövlət başçısı, ümumxalq amallı, məram və məqsədli şəxsiyyət Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz, təkcə Heydər Əliyev şəxsiyyəti və dihası etnik separatçılıq və dini ekstremizm kimi maneə və çətinliklərə baxmayaraq xalqın milli-dini dəyərlərini, elmi-sivilizasiyalı inkişafını, dövlət suverenliyini, beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu və yerini toxunulmaz saxlamış, onun iqtisadi inkişafını təmin etmişdir.

Bəli, doğrudan da, belə xoş məramlı və amallı Ulduzlar xalqın qəlbində yaşayurlar və heç bir zaman sönmürlər!

Bax, dinə də, millətə də, xalqa da və dövlətə də xidmətin nümunəsi, məram və məqsədi tarixi şəxsiyyətlərimiz tərəfindən belə anlaşılıbmışdır. Yaxşı olar dövlət suverenliyimizin indiki dövründə imkanlı adamlarımız bu tarixi şəxsiyyətlərin özlərinin getdikləri həm dinli, həm milli, həm də xalqılı yolları ilə getsinlər.

Bu müqəddəs amallı yolu, xalqa xidmətin yaddaşlarda qalan və unudulmayan nümunəsini hamıdan daha əvvəl və daha çox XX əsrin dahi tarixi şəxsiyyəti, böyük öndər Heydər Əliyev getmişdir və göstərmişdir. Qoy bizim maddi imkanlı adamlarımız bu məmləkəti başdan-başa gözib xalqa xidmətin necə olduğunu və nə olduğunu, Heydər Əliyev düşüncəsinin 30 - 40 il ərzində gördükləri heyvətəmiz işləri bir anlığa gözləri önünə götürsünlər, xalqa xidmətin nə olduğunu və necə olduğunu yaxşı dərk etsinlər, anlasınlar. Biz, dini dəyərlərin tədrisi, təbliği və «Allah evi» adlanan məscidlərin inşası əleyhinə deyilik. Əsla deyilik! Biz milli-dini dəyərlərin, xalqın maddi-mənəvi tələbatının ödənilməsinin, mənəvi-estetik

səviyyəsinin yüksəldilməsinin, xalqın sağlamlığı və firavanlığının birtərəfli, təkcə məscid inşa etməkdə deyil, bu gün bütün bu işlərin birgə, kompleks şəkildə hərtərəfli təmin olunmasında görürük. Biz dinimizə, xalqımızın maddi-mənəvi dəyərlərinə, elminə və sivilizasiyasına bu müvəqqəti yanaşmağın tərəfdarıyıq.

Qoy onlar, uzaq tarixi keçmişdə olub-keçən şərəfli öcdadlarımızı demirik, bizə müstəqil dövlət, böyük və əvəzsiz tarixi-mədəni irs qoyub getmiş olan böyük öndərimiz Heydər Əliyevin, üzeyirlərin, Qara qarayevlərin, vurğunların, fikrətlərin, rəşidlərin, Həzi aslanovların, Qarabağ şəhidlərinin və daha neçə-neçə dahi şəxsiyyətlərin məzarlarını ziyarət etsinlər! Qoy onlar unutan olmasınlar, Xocalı soyqırımını anınsınlar, xatırlasınlar, ibrət dərsi götürsünlər.

Qoy üzünü görmədikləri, tanımadıqları imam Hüseyn yolunda bu gün sinə vurub, baş yaran bizim bəzi gənclər bugünkü xoşbəxtlikləri üçün öz vətəninə Azərbaycanın istiqlaliyyəti yolunda arxalı erməni-daşnak irticası ilə çarpışıb-vuruşan, xalqın hoqqıqı dini dəyərlərimin və milli ləyaqətinin keşiyində duran böyük Nəriman Nərimanovun qapısı bağlı qalan ev-muzeyini heç olmasa ayda-ildə bir dəfə ziyarət etsinlər, onun nə qədər sadə həyat tərzi keçirdiyini öz gözləri ilə görsünlər! Qoy onlar, həmin Nərimanovun özünün müəmmalı şəraitdə ölümünü yadlarına salsınlar, bu dahi şəxsiyyətin unudulmuş xatirəsini yad etsinlər, ona dualar oxutsunlar, yas saxlasınlar!

Qoy onlar Azərbaycan adlı məmləkətin istiqlalı yolunda mətinlik və fədakarlıq göstərən başqa tarixi şəxsiyyətlərin şəhidlik gününü, unudulmuş qəbirlərini yada salsınlar, ziyarət etsinlər! Qoy onlar 20 Yanvar şəhidlərinin, Ana Vətənimiz Qarabağın və yağı düşmən tərəfindən işğal olunan başqa torpaqlarımızın uğrunda canlarını qurban vermiş mərd və igid balalarımızın qəbirlərini ziyarət etsinlər, onlara da yas saxlasınlar. Hələ yada salınası, xatirəsi əziz tutulması, yas saxlanılması nə qədər tarixi hadisələrimiz, böyük tarixi şəxsiyyətlərimiz vardır!

Qoy onlar, unutmasınlar və yadda saxlasınlar ki, unutqanlıq yaman olur, unutqan olmasınlar!

Qoy onlar, bütün bunlardan sonra heç olmasa, öz vətəni və milləti üçün ürəyi alışıb yanan böyük vətənpərvər və demokratik ideyalar çarçısı Mirzə Cəlilin hələ 1909-cu ildə peyğəmbərcosinə dedikləri bu sözlər üzərində bir qədər düşünsünlər və unutmasınlar ki, onların özlərinin nə qədər böyük tarixi şəxsiyyətləri, vətənpərvər oğulları olmuşdur: *«Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, Vətən hissi varsa, oranın qeydində qalmalıdır! Axtımalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, - gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan mətəmgahı durur. Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik oraya kömək etməkdir ki, həm Allah, həm də həzrət Hüseyn razı qalsın.*

Yaxsa Tiflisin, Bakının küçələrində qışqır-qışqır gəzib yalançıdan başımızı cızıb bir az qan axıtmaq Hüseyn övladına və Rüstəm nəslinə yaraşan igidlilik deyil. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır.

Min rəhmət, böyük ustad, tarixi şəxsiyyət! Necə də doğru demişən! Buraya nə əlavə etmək olar? Heç nə!

Bu, tarixi realitətlərə və hadisələrə keçmiş zamanlardakı münasibət və qiymətdir. Əslində, elə zəmanəmizin bir çox görkəmli dini-ruhani xadimlərinin və uzaqgörən şəxsiyyətlərinin özləri də keçmiş tarixi təkrarlamaq formasında deyil, bu tarixi hadisələrə yeni, bu günün düşüncə və təfəkkür tərzini baxımından yanaşmağı, onun yeni dini-siyasi mahiyyətini açmağı tələb edirlər. İslam dünyasının böyük şəxsiyyəti, islamın və onun dini dəyərlərinin saflığına çalışan imam Xomeyninin özü də qətl günündə başlarını yarıb, zəncir vurub qan axıdanlara, özlərinə fiziki xəsarət yetirənlərə müraciətlə deyirdi: *«Qanınızı, qana ehtiyacı olanlara verin»*. Bu sözlərə görə son də min rəhmət, böyük Ayətullah!

Məgər Siz, bu müqəddəs islami, onun yaradıcısını və bu din yolunda şəhidliyə yüksələnləri əslində nə islami, nə də peyğəmbərlərini tanımayan bu «zəncir vuran» çocuqlardan azmi istəmişiniz? Əsla!!!

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçısı Allahşükür Paşazadə isə: *«aşura-şücaət, qılınc vurmaq, at çapmaq deməkdir... Gəlin bu aşuraya yavaş-yavaş elmi şəkildə ruh verək. Bu qılıncı onun əlinə alıb tufəng verək. Başa salaq ki, düşməni öldürsün»* - deyir.

Bu, doğrudan da belədir. Burada həqiqət də birdir, təzibolunmazdır. Din və dini təlimlər haqqında adi təsəvvürə və kamil biliyə malik olmayanlara nüfuzlu dini-ruhani xadiminin bu mövqə və baxışları yaxşı ibrət dərəcəsidir.

İslam dini haqqında, bu dinin tarixi, onun dünəni, bugünü və sabahı haqqında biliklərdən hamımızın dərslər aldığı böyük islamşünas alimimiz, MEA-nın müxbir üzvü, professor Vəsim Məmmədliyəvin islam dini mərasim və bayramlarının icrası və təbliği forması haqqında baxışları da maraqlıdır. Tanınmış islamşünas özünün «Ramazan bayramı dövlətçiliyimizin güclənməsi ruhunda qeyd olunmalıdır» adlı məqaləsində xalqımızın milli-dini və dünyəvi şüurunun və təfəkkür tərzinin inkişafında yeni bir dövr açan indiki suverenlik dövründə dini mərasim və bayramların keçirilməsinin yeni ruhda, zamanın tələbi ruhunda icra olunması tələbi ilə çıxış edir. Ərəbşünas-islamşünas alimimiz deyir: «İndi bizim milli şüurumuzun, vətəndaş birliyimizin, milli birliyimizin yüksələn dövrüdür. Ramazan bayramı bu ruhda qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda müqəddəs bayramımız, Azərbaycan dövlətçiliyinin güclənməsi ruhunda qeyd edilməlidir».¹

İslamşünas alim doğru deyir: xalqın «milli şüurunun da», onun «vətəndaş birliyinin də», «milli birliyinin də» və nəhayət, «Azərbaycan dövlətçiliyinin də» bu yolla və bu ruhla oyma, gücləndirmək və xilas etmək olar, nəinki həyat təcrübəsi olmayan, özge və yabançı təbliğatın təsiri altına düşərək «baş yarmaq» və «zəncir vurmaq», özlərinə fiziki və mənəvi-psixoloji xəsarət yetirmək yolu ilə.

Bunlar Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin, rəsmi dövlət adamlarının və dini-ruhani xadimlərinin islam dini bayram və mərasimlərinin keçirilməsi və icrası ilə bağlı söylədikləri müdrik fikir və mülahizələridir.

Lakin dini bayram və mərasimlərin keçirilməsi haqqında sağlam düşüncə tərzinə malik mövqə və baxışlar bunlarla məhdudlaşmır. Bu məsələ ilə əlaqədar, əhalinin dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan hissəsi arasında aparılan dini-mənəvi dəyərlərin və əxlaqi sənətlərin tələblərinə zidd olan təbliğat forması yetkin dünyagörüşünə malik hər bir müdrik şəxsiyyət tərəfindən doğru qiymətləndirilir, bu mərasimlərin icrasının nəyə və hansı məqsədlərə yönəlməsi açıqlanır. Bu baxımdan, Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyinin dini işlər üzrə müşaviri Mustafa Kutlu da mərasimlərin icrasında islami dəyərlərin prinsip və tələblərinə uyğun gələn maraqlı fikirlər söyləyir. Belə ki, Mustafa Kutlu 2004-cü il oktyabrın 15-də başlanan Ramazan ayı və onun keçirilməsi ilə bağlı dini prinsiplərin tələblərinə tam uyğun gələn fikirlər söyləmişdir: «Mübarək Ramazan ayının bir özəlliyi, fərqliliyi kasıbların, fəqir-füqəraların, möhtacların bu ayda öz ehtiyaclarını ödəmələri ilə bağlıdır. Mən... çox dəyərli camaatımıza, Azərbaycanın ziyalılarına, zəngin insanlara müraciət edib demək istəyirəm: Ramazanşərəfidə kasıblara, fəqir-füqəralara, ailələrə, yetimlərə yardım edin... Bəlkə də son vaxtlar müsəlman dünyasının üzlaşdığı problemlərin bir səbəbi də bizim möhtac insanlara qayğı göstərməməyimizlə bağlıdır».¹

Çox ədalətli və doğru çağırış-müraciətdir.

Türkiyəli diplomat və din xadimi də doğru deyir. Doğrudan da «müsəlman dünyasının üzlaşdığı problemlərin» çoxu dindən danışan, dini mərasimləri Quranın və islamın tələblərindən uzaq formada icra edən müsəlmanların çoxunun «insanlara qayğı göstərməmələri», siyasiləşdirilmiş islamın həqiqi islama və müsəlmanların özlərinə qarşı çıxması səbəbindən baş verir.

Bizim yolumuz tarixi xəlifəliyi, dini-siyasi tərziçiliyi, dini mərasimləri, dini zəminli dağıdıcı separatçılığı təbliğ edib, dini dövlətçiliyi yenidən bərpa etməyə çalışan vəhhabi dini missionerlərinin gətirdiyi yol deyildir.

¹ «Günay» qəzeti, 22.11.2003.

¹ «Günay» qəzeti, 16-22.10.2004.

Bizim yolumuz – həqiqi milli-dini dəyərlərə inam və etiqad, Azərbaycan yaşayan və bu ölkənin vətəndaşları olan qeyri-islam dinli millət və xalqlarla bərabərhuquqlu münasibətlər qurmaq yolu, dünyəvi dövlət olan Azərbaycanımızı tam müstəqilliyə, demokratiyaya, ümumbəşəri təlim və dünyabaxışlarına aparan yoldur.

Bu məqamda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin 24 sentyabr 2004-cü ildə ABŞ-in ən nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından biri olan Kaliforniya Universitetindəki (universitet 1868-ci ildə təsis olunub) olan çıxışını xatırlamaq yerinə düşər. O, demişdir: «Azərbaycan cəmiyyəti tarixən və indi də elmi və dini tolerantlığı ilə səciyyələnibdir. Dini və etnik dözümlülük müasir Azərbaycanın ən böyük nailiyyətlərindən biridir. Beynəlxalq ələm də bu faktı tanıyır və alqışlayır».¹

İlham Əliyev, eyni zamanda, çoxmillətli, müxtəlif dini icmalı və təriqətli ölkəmizdə dini azadlıqlar və tolerantlıq haqqındakı mövqe və baxışlarını bir daha 2005-ci ilin fevral ayında başver mədəniyyəti, elmi fikri və sivilizasiyasının özəli beşiklərindən sayılan, xristianlıq kimi bir dünya dininin ilkin məbədi və müasir mərkəzi İtaliyaya rəsmi səfəri zamanı da bildirmişdir.

Ölkə prezidenti İtaliyanın «Pai news-24» telekanalının müxbirinə verdiyi müsahibəsində ölkəmizdə dinlərarası dialoqun, ideya və məslək birliyinin, qarşılıqlı anlaşmanın olmasından ayrıca danışmışdır. O, demişdir: «Bizim dini zəmində heç vaxt heç bir problemimiz olmayıbdir. Bu, Azərbaycana xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Ölkəmizdə dini dözümlülük çox yüksək səviyyədədir. Azərbaycanda dini azadlıq var, hər kəs öz dini baxışlarına uyğun şəkildə və xristian, katolik, pravoslav, yəhudi və müsəlman dinindən asılı olmayaraq, istənilən etiqadı seçə bilər. Bütün dinlər arasında sülh şəraiti var... Bizim cəmiyyətimizdə dözümlülük hər zaman mövcud olubdur. Bu, hətta sovet dövründə də var idi. Hətta dini zəmində toqquşmaların baş verdiyi halda, Azərbaycanda heç vaxt belə bir problem müşahidə olunmayıbdır. Bu xüsusiyyət cəmiyyətimizə xas olan ən müsbət cəhətlərdən biridir. Müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında tam anlaşılma var... Bu, reallıqdır».²

Bu, doğrudan da belədir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, dinlər, dini təəssisatlar və dindarlar üçün yaradılan belə bir ideal, demokratik prinsip, azad seçimli şəraitin yaradılmasına baxmayaraq, dövlətin sabit siyasətinə təsir edə bilməyən, lakin bəzi halda dini təbliğat işində əyintilər, yoldanazma halları və dövlətin dini azadlıqlar haqqındakı qanun və prinsipləri ilə uzlaşmayan əməl və proseslərin baş verməsinin də şahidi oluruq.

Bunlara da göz yummaq olmaz. Lakin bunlarda səbəbsiz deyildir.

¹ «Respublika» qəzeti, 28.09.2004.

² «Respublika» qəzeti, 17.03.2005.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, xalqın dini azadlıqlarının qorunduğu bir şəraitdə ayrı-ayrı xarici dini mərkəzlərə, müqəddəs yerlərə meyli və marağın artması faktı da, başqa əcnəbi dini-siyasi (bir çox hallarda təxribatçı-separatçı) təşkilatlar və mərkəzlərlə yaradılan hər bir yeni «əlaqələr» və qurulan «münasibətlər» də, nəhayət, bu istiqamətdə aparılan təsirli təbliğat işinin gündən-günə güclənməsi də postsovet məkanında yeni, müstəqil inkişaf yoluna düşən başqa müsəlman ölkələri və eyni zamanda Azərbaycan qarşısında da həllini tələb edən yeni problemlər yaratmağa başlamışdır.

Dinlərin keçmiş və bugünkü tarixindən bəllidir ki, müxtəlif dövrlərdə xristian dini məsləkləri Qərbin Şorq ölkələrində öz iqtisadi-siyasi, hərbi və ideoloji mövqe və maraqlarını osaslandıraraq möhkəmləndirmək və bu oməllərə bəraət qazandırmaq üçün bir çox hallarda öz milli-dini dəyərlərindən imtina edib, islam dinini qəbul edib, «müsəlman ibadətliyə» və «adət-ənənələrə, əli təsəbbülərə və libaslılara çevrilməklər, özlərini müsəlmanların dostu sanmışlar. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu proses daha çox müsəlman Şorqində iqtisadi-siyasi maraqları olan xristianlara, arəbir isə islam dinli xalqların tərəddüdcülük mövqeyində dayanan bəzi nümayəndələri üçün xas olmuşdur. Belə hallara bizim zəmanəmizdə dünyagörüşü hələ tam formalaşmayan, həyat təcrübəsi olmayan, keçid dövründə yaşayan bəzi gənclər arasında da rast gəlinir. Müxtəlif xarici dini təşkilat və mərkəzlərin, ayrı-ayrı emissar və missionerlərin və etnoseparatçı və dini ekstremist mövqeli dini xadimlərin ideoloji təxribatları sayəsində, apardıqları maddi-mənəvi maraqlandırma siyasətinin köməyi ilə islam dinli gənclər arasında da xristian dini təriqətçiliyinin və corəyançılığının təsiri altına düşmə halları da baş verir. Buna aid postsovet məkanı müsəlman ölkələrində misallar vardır. Lakin dərin ictimai-siyasi köklü və ideoloji səbəbli bu problemlər özünün xüsusi araşdırılmasını tələb edən məsələlərdir.

Bu reallıqlar da nəzərə alınmalıdır. Bunlar islamla bağlı Azərbaycanda da gedən proseslərin bəzi anlarıdır.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, sovet siyasi quruluşu devrildikdən, yeni suveren dövlətlər yarandıqdan sonra postsovet məkanındakı islam ölkələrində və Rusiya müsəlmanları arasında islam ətrafında gedən ideya mübarizəsi daha da kəskinləşmişdir. Bu təbliğat işində həqiqət birdir: müəyyən qarozlı qüvvələr islamın ikili mövqeyindən istifadə edib, həmin islamın köməyiylə yerli əhəlinin ictimai-siyasi durumuna, mənəvi-psixoloji vəziyyətinə, mövcud quruluşdakı sabitliyə mənfi təsir göstərirlər. Bir sözlə, siyasi separatçı-təxribatçı qüvvələrin yaxından iştirakı ilə islam dini müsəlmanların özlərinə qarşı çevrilir.

Bu təsirli təbliğatı müxtəlif formalarda həyata keçirən ekstremist qüvvələr də, öz növbəsində, əcnəbi islam mərkəzlərinin maddi-mənəvi yardımına arxalanırlar.

Dünyəvi dövlət olan, lakin öz tarixi dini-millî dəyərlərinə hörmət edən, onu hər cür təhrif və saxtalaşdırılmalardan qoruyan suveren Azərbaycan Respublikasında da «islam təhlükəsi» və xristian-islam qarşılıqlılaşması haqqında Qərb təbliğatının yabançı, tarixi obyektivlikdən uzaq olan təlim və baxışlarına ictimai-siyasi və fəlsəfi-sosioloji fikir və təlimlərdə tam obyektiv və prinsipial mövqedən münasibət bildirilmişdir. Qərbin qərəzkar və antiislam təbliğatının ideya havadarlarının «xristian-islam», «Qərb-Şərq» dini-mənəvi dəyərləri və sivilizasiyaların qarşılıqlılaşması, bu münasibətlərin ziddiyyətli məqamları haqqında baxış və mülahizələrinə doğru qiymət verən azərbaycanlı islamşünas alim Rafiq Əliyev yazır: «Bu gün islam özünün müxalifətçiliyini Qərbə, ABŞ-a və ya hər kəsə qarşı yönəldə bilər. Lakin bu müxalifətçiliyi heç də Qərb üçün, onun mədəniyyətinə və bütövlükdə xristian dünyasına qarşı təhlükə kimi təqdim etmək olmaz. İslam, Avropa stilini və həyat tərzini, hətta Avropa mədəniyyətinin bir çox cəhətlərini qəbul etmir, lakin o özlüyündə Avropa mədəniyyətini tam inkar etmir. Müsəlman alimlərinin Orta əsrlərdə Avropa mədəniyyətinin incilərini necə böyük fəallıqla tərcümə etdiklərini xatırlayaq. Bu iş bu gün də davam etdirilir: Avropanın ən böyük mütəfəkkirlərinin əsərlərinin tərcümələrini İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Ərəb ölkələrində oxuyurlar».¹

Qərb-Şərq, xristian-islam münasibətləri məsələsi bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin qabaqcıl nümayəndələrini də düşündürən məsələ olmuşdur. Onlar Qərbin xristian dünyasının bütün zamanlarda qədim Şərqi, müsəlman ölkələrinə və onların xalqlarına qarşı qərəzli və açıq düşmən siyasətlərinin məram və məqsədlərinin mahiyyətini açmağa çalışmışlar.

Bunlar haqqında da xalqımızın tarixində öyrəniləsi və ibrət dersi alınması anlar vardır.

¹ «Центральная Азия и Кавказ», № 3/2002, с.170; «Россия и мусульманский мир», № 11/2002, с.82.

SON SÖZ ƏZƏZİ

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin sağlam mövcudluqda inkişafı, planetimizdə ümumbəşəri dəyərlərin və sivilizasiyaların mühafizəsi Şərq-Qərb münasibətlərinin bərabərlik və ədalət prinsipi üzərində qurulmasını və inkişafını gündəmə gətirmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq həyatda qabarıq şəkildə təzahür edən global ümumbəşəri problemlərin nizama salınması və həlli Şərqlə-Qərb arasında daimi prosesə çevrilə bilən səmərəli əməkdaşlığı tələb edir. Belə bir əməkdaşlıq o zaman səmərəli gərəkliliyə çevrilə bilər ki, Şərqlə-Qərb arasında münasibət ağır və insan ləyaqətini alçaldan mirasdan-ekspansiyadan həmişəlik ol çəkilsin, özündə bərabərlik və qarşılıqlı ehtiram üzərində qurulan konsepsiya beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasına çevrilsin. Əlavə edək ki, əsrlər boyu Qərblə-Şərqi münasibətləri heç də hamar yolla inkişaf etməmiş, çox zaman qarşılıqlı ittihamlar və zühərlərlə müşayiət olunub, coğrafi kəşflərdən sonra ötən dövrlər isə Şərq Qərbin ekspansiyasına hədəfinə çevrilib. «Soyuq müharibə» illərində isə beynəlxalq münasibətlərə hakim kəsilən yeni müstəmləkəçilik sisteminə, Qərbin Şərq ölkələri ilə bağlı münasibətləri qloballaşmanın dönməz bir prosesə çevrildiyi zamanın tələbatına heç də uyğun olmayan və müstəmləkəçilik sisteminə miras qalan – xammal mənbəyi, sərfəli kapital yatırımı obyektinə, keyfiyyətsiz malların xırd bazarı və ucuz işçi qüvvəsi məkanı kimi prinsiplər üzərində qurulur. Qərb dövlətləri özünün Şərqlə bağlı siyasətində müasir dövrün anoxronizmi olan bu prinsiplərdən həmişəlik ol çəkməli, mövcud problemlərin həllində yalnız beynəlxalq hüququn məlum prinsipləri və BMT Nizamnaməsinin tələblərindən bəhrələnməli sivilizasiyaların dialoquna söykənməlidirlər. Şərqlə-Qərb arasında səmərəli əməkdaşlığın bərqərarında dünyanın aparıcı dinlərindən sayılan xristianlıqla islam geniş imkanlara və təsir qüvvəsinə malik olduqlarından bu prosesdə aktiv rol oynaya bilərlər. Qeyd edək ki, islam millətçilik və irqi-ayrımçılıq kimi ümumbəşəri dəyərlərlə bir araya sığmayan meyllərdən uzaqdır. Qərbin bəzi dairələri tərəfindən İslama saxta terror donu geydirmək, fundamentalizmi ekstremizimlə cəniləşdirmək problemi qeyri-obyektiv yanaşma deməkdir.

Azərbaycanın tanınmış elm xadimləri Həsən Hüseynovun və Tofiq Bəhərcinin monoqrafiyası qədim tarixi keçmiş və bu günü olan və bəşər ictimai fikir və fəlsəfəsi tarixində daim marağa səbəb olan bir problemin – Şərq-Qərb münasibətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin mərhələli, tarixi xronologiya və sistemli yanaşma prinsipləri əsasında tədqiq olunması əsərin elmi dəyərini və aktuallığını daha da artırmışdır. Müəlliflərin yazdıqları kimi Qərb-Şərq münasibətləri tarixilik baxımından xristian-islam münasibətlərindən daha

qədim tarixi keçmişə malikdir. Əsərdə haqlı olaraq qeyd edilir ki, hər iki halda bu amillər arasındakı münasibətlər hamar müstəvidə inkişaf etmədən sakit keçməmiş, daim ittilaf və koskin münaqişələrlə müşayiət olunmuşdur. Bu da təkzibolunmaz faktdır ki, xristianlıq və islam meydana çıxdıqdan və dünya dillərinə çevrildikdən sonra həm Qorb-Şorq, həm də xristianlıqla islamçılıq, xristianlarla müsəlmanlar arasındakı münasibətlər bir çox halda dövlət siyasətinə çevrilərək, daha ziddiyyətli, qarşıdurmalı, ittilafı və münaqişəli mahiyyət kəsb etmişdir. Bu münaqişələr millətlər, xalqlar və dövlətlər arasında müxtəlif formalı dini mahiyyətli müharibələr formasında təzahür edib. Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri əsərin mövzu zənginliyi və problem əhatəliyidir. Müəlliflər tam haqlı olaraq Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərinə təsir edən, bu münasibətləri müxtəlif ideya-siyasi və dini istiqamətlərə yönəldə bilən məsələlərdən və problemlərdən çoxsaylı mənbə və ədəbiyyatdan yararlı şəkildə istifadə edərək bəhs etmişlər. Monoqrafiyada Qorb-Şorq münasibətlərinin tarixi ideya mənbələrindən və dini köklərindən, bu münasibətlərin özünə yer almasında iki əsrə yaxın davam edən tarixi «xaç yürüşlərinin» və ya «səlib müharibələrinin» rolu, Qorb ictimai-siyasi fikrində və fəlsəfəsində Şorq-İslam fəlsəfəsinə, dininə, elminə, maddi-mənəvi dəyərlərinə və sivilizasiyasına münasibətdə ikili mövqe və baxışların mövcudluğu tarixi realiaqlar əsasında araşdırılır və qiymətləndirilir. Əlavə edək ki, ümumiyyətlə hər hansı bir dinlə bağlı qələmə alınmış əsərdə ikili standart mövqedən çıxış etmək, başa əvvəl üçün mənəvi qida olan dini bayağılaşdırmaq, onun nəzəri əsaslarını tədqiq edərək saxtakarlığa yol vermək, məqbul sayıla bilməz.

Müəlliflər fundamental qaynaqlardan istifadə etməklə tarixi gerçəklərə əsaslanaraq Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərinin indiki mərhələsində mühüm rol oynayan «islam təhlükəsi» və ya «islama qarşı təhlükə» təliminin mahiyyətini açır, bu mövqenin ideya-siyasi istiqamətini göstərirlər, məram, məqsəd və mahiyyət baxımından dolaşdırılan və doğru qiymətləndirilməyən «islam fundamentalizmi» təliminin ikili anlamı mövcud tədqiqatlar əsasında daha yeni və daha obyektiv mövqedən qiymətləndirilir, dini-siyasi təlimin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Qeyd edək ki, Qorbın bəzi dairələri tərəfindən dəstəklənən «islam fundamentalizmi» şüarının arxasında böyük dövlətlərin iqtisadi-siyasi maraqları gizlənmişdir.

Əsərdə Qorb klassik fəlsəfəsinin bir çox tanınmış nümayəndələrinin və islamşünas alimlərinin Şorq maddi-mənəvi dəyərlərinə, dininə, tarixi keçmişinə, fəlsəfə, mədəniyyət və sivilizasiyasına ikili-qərəzli və qeyri-obyektiv mövqələrdən qiymət verilməsi müəlliflər tərəfindən tarixi realiaqlar əsasında tədqiq olunmuş, mövqe və baxışlar obyektiv təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Fikrimizcə monoqrafiyanı oxunaqlı edən, ona marağı daha da artıran cəhətlərdən biri də, heç şübhəsiz, Qorb-Xristian dini məsləkli və dünyagörüşlü, mütəfəkkir, filosof və dövlət adamlarının Məhəmməd peyğəmbər və onun yaratmış olduğu və çağdaş dünyada təxminən 1 milyard 500 milyona yaxın insanın etiqad etdiyi islam dini haqqındakı mövqe və baxışların xüsusi bölmədə verilməsidir. Monoqrafiyada müasir ideya-siyasi mübarizə baxımından, əslində tarixi kökə malik olan Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərinə təsir göstərən, bu münasibətləri daha da ziddiyyətli edən, konfliktlər və qarşıdurmalar həddinə çatdıran «xristian-slavyan birliyi» doktrinasının antiislam və antimüsəlman mövqeyi qabardılaraq ön plana çökür, onun məram və məqsədi açılır. İslamın özünün tarixən ikili mövqedən çıxış etməsinin xüsusi qeyd olunması və araşdırılması da, fikrimizcə, tədqiqatın tam obyektiv mövqedən aparılmasına xidmət edir.

Monoqrafiyada «islam amili» məsələsinin təlatümlü həyat yaşayan Rusiya Federasiyasının müsəlman əhalisinin sıx yaşadığı ərazilərdə və postsovet məkanı suveren müsəlman dövlətlərinin ictimai-siyasi fikrində və ideoloji həyatında oynadığı ikili mövqe və rolu məsələsinin doğru qiymətləndirilməsi də əsərin elmi dəyərini daha da artırır.

Başqa bir cəhət: əslində tarixi məsələ olan, lakin müəyyən zaman kəsiyində sanki unudulan, fəqət Qorbın müasir dövrünün ictimai-siyasi fikrində, beynəlxalq münasibətlərində, fəlsəfə, sosiologiya və dini-siyasi təlimlərində yenidən reanimasiya edilən, Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətlərini yenidən daha da kəskinləşdirən, qarşıdurmalı edən, millətlər, xalqlar, dinlər və dövlətlərarası münaqişə və müharibələr həddinə çatdıran «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsi haqqında daha mükəmməl və əhatəli formada bəhs edilməsi tədqiqatın uğurlu alınmasına yardımçı olmuşdur. Kitabda bizim diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biri də Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir sahiblərinin, mütəfəkkirlərinin, hətta dövlət adamlarının uzaq tarixi keçmişdən Qorb-Şorq və xristian-islam münasibətləri baxışları, onların bu münasibətlərin qiymətləndirilməsində kənar qalmalarının əsərdə verilməsi faktıdır. Müəlliflər burada da uğurlu yol seçərək, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin bu münasibətlər haqqında dəyərli irs qoymuş olan bir çox tarixi şəxsiyyətlərinin, dövlət adamlarının, filosof və mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərində özünə yer alan bu münasibətləri ön plana çəkmişlər. Bu da təsadüfi deyildir.

Çünki Qorbın ictimai fikir və fəlsəfəsində Şorq-Müsəlman elminə, fəlsəfə və mədəniyyətinə qarşı olan qərəzli və açıq düşmən mövqeyi tutanlar məhz Azərbaycanın o dövrünün ictimai-siyasi xadimləri və mütəfəkkir şəxsiyyətləri tərəfindən öz tutarlı cavabını almışlar.

Qonaqımıza görə dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra xalqımızın öz milli-dini ənənə və dəyərlərinə qayıdışı, ölkədaxili sosial-siyasi mühi-

tin tarazlığı məsələləri və dini azadlıq və tolerantlıq siyasətinin də monoqrafiyada ayrıca tədqiq olunması, yerlərdə dini təbliğat işinin tədrisi və təbliği prosesində baş verən, bir çox hallarda dünyəvi dövlətçilik prinsiplərinə zidd olan bözi nöqsanlar, dini-siyasi zəminli separatçılıq və siyasi ekstremizm meyillərinin dini cərəyançılıq ideologiyasının baş qaldırması və onların profilaktikası məsələlərinin xüsusi tədqiqi və dövlətçilik mövqeyindən qiymətləndirilməsi, onsuz da dəyərli olan bu tədqiqatın elmi qiymətini daha da artırmışdır.

Elmi-tədqiqat işinə uğur gətirən bir müsbət cəhət də qeyd olunmalıdır: müəllifin baza təhsilli – iranşünas tarixçi və coğrafiyaşünas olmaları, Yaxın və Orta Şərqdə, Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində və bütövlükdə İslam dünyasında baş verən, Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətləri ilə bağlı olan ziddiyyətli və qarşudurmali prosesləri tam obyektiv qiymətləndirməkdə yardımçı olmuşdur, müəlliflərin obyektiv maraqlı elmi ümumiləşdirmələr aparmağa imkan yaratmış, tədqiqat üzərindəki işini asanlaşdırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər Azərbaycan filosof və tarixçilərinin əzsaylı əsərləri (xüsusilə də fəlsəfə elmləri doktorları – Z.Quluzadə və S.Xəlilov) istisna olmaqla Qərb-Şərq və xristian-islam münasibətlərinin fəlsəfi-tarixi baxımdan araşdırılması, xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bu baxımdan, alim həmkarlarımız Həsən Hüseynov və Tofiq Bəhərcinin bu boşluğun aradan qaldırılmasındakı xidmətləri və layiqli zəhməti təqdirə layiqdir və əminik ki, onların «Qərb-Şərq münasibətləri xristian və islam tənəqqürü baxımından» adlı monoqrafiyaları oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaq.

Tarix elmləri doktoru, professor

Həsən Əlibəyli

Həsən Hüseynov, Tofiq Bəhərci
«Qərb-Şərq münasibətləri xristian və islam
tənəqqürü baxımından»

Yığılmağa verilmişdir: 14.09.05

Çapa imzalanmışdır: 25.09.05

Sifariş №24

Kağız formatı: 60x84 1/16

Çap vərəqi 27,625

Ofset üsulu ilə çap olunub

Tiraj: 200

**"Təknur" MMC-nin mətbəəsində hazır
depozitivlərdən çap olunmuşdur.**

Ünvan: H. Cavid pr. 29

**Tel: (012) 403 03 68
(012) 497 59 64**